

कृतप्रतापीकारः ।

वर्षपरावर्षो विखीत्काही पिठापुराधिपो राजा श्रीमद्वीर-
 मारमहीपति-सूर्यराजोः कृपया श्रीमन्नवहीतायाः समन्वयभाषा-
 न्वताया द्वितीयसंस्कारकस्य समन्वयभाषाप्रवृत्तिना समन्वय-
 कायाय कामसंमदात् । पतसदनुचर्योऽयमस्माकं विरक्त-
 तीवः सञ्जातः कृतप्रतापायैव चास्मानकथात् । तमस्तु तस्मादिति
 प्रार्थनम् ।

प्रकाशकानाम् ।

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

* एकेकीदिने पञ्चदशदिननामनिष्कनामिने तम् । विच्छिद्य विच्छिद्य दिवसस्यपञ्चा तदी-
हमि नाशकहेमविषं कृतम् ।

[illegible]

उद्गासयितुः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

काममूहीपयते (२।६२) । अथ चेत्वादित एवात्मनि कामस्तिहेतु-
विषयानुष्ठानाकोत्पद्येत कामः । सुतरां प्रागेव तस्मिन् काम आसी-
दित्यभ्युपगम्यम् । विषयसंस्पर्शवाद्गोतः स ज्ञानमाहृणीत् । नामीत्
स आत्मनि किन्तर्हीन्द्रियेषु मनसि बुद्धौ च (३।४०) । इन्द्रियेषु
मनसि बुद्धौ च प्रवृत्तिप्रधानरजोगुणसंस्पर्शादुत्पद्यते कामः (३।३७) ;
स एव विषयान् प्रत्यनुरागमुत्पादयते, जनेन वस्तुना वा प्रतिष्ठतो विद्दे-
षश्च । इन्द्रियाधिष्ठितकामादुत्पन्नौ रागद्वेषौ विषयानुष्ठानेन नित्य-
मनुस्यूतौ तिष्ठतः (३।३४) । इन्द्रियाणि यदा भगवत्परायणस्य
(२।६१) आत्मनो वशवर्तीनि, भवन्ति तदा तान्यनुरागद्वेषशून्यानि,
मनआत्मवशे तिष्ठन्ति । अस्यामवस्थायामिन्द्रिययोगः । प्रसंस्वेऽपि
तिष्ठत्यात्मा निर्विकारः ।

यदुक्तमुपरि तेन च केषा माधनरीतिरस्य शास्त्रस्य, प्रतिभाति सा
विनायामं किञ्चिच्चित्ताभिनिवेगेन । देहेन्द्रियप्राणानां क्रिया अवश्य-
भाविन्यः । तासु यस्यां कस्यामप्यनुरागो द्वेषो वोपतिष्ठमानो जीवस्य
बन्धनाय भवति । कथं वा तस्मादनुरागाद्वेषाद्वा विमुक्तिः स्यात्
तदेव प्रथमं विवेचनीयम् । देहेन्द्रियप्राणिभ्य आत्मा स्वतन्त्रः, तेषां
कर्मा नात्मन इति दृढप्रत्यये तेषां स्वभावसिद्धे कर्मण्यात्मा निर्विकार
एव तिष्ठति (५।८।८) । तदेव तन्निर्विकारत्वं विप्रोपद्रुतं भवति,
यदा तेषु तेषु कर्मसु रागद्वेषौ युज्यते । तयोर्विश्रुत्वमनापन्नौ (३।३४)
विषयेन्द्रियकर्मण्यात्मा न बध्यते । दृश्यते च, कामजनितरागद्वेषा-
भ्यामात्मज्ञानं यदा प्रच्छन्नं भवति, तदा मनःसंयमे सत्यपि सुदृढप्रयत्ने
न कृतार्थता (२।६०) । किं कर्तव्यमस्यामवस्थायाम् ? विषयप्रति-
ष्ठितमनुरागं विषयाहनिवर्त्तय भगवति तं प्रतिष्ठातुं यतेत (२।६१) ।
प्रयत्नस्यास्य सिद्धिर्ब्रह्मपरिचयेन (६।३०) ब्रह्मसंस्पर्शसुखेन च (६।२८) ।
भगवत्यनुरागे प्रतिष्ठिते नावतिष्ठते सङ्गः कर्मस्विन्द्रियाणाम्, अतस्त-
ज्जनितफलेष्वपि भवति मनः स्पृहाशून्यम् । अस्यामवस्थायामध्यात्म-
दृष्ट्या भगवत्परायणमनुभूय तस्मिन्निश्चितं कर्म समर्प्य (३।३०) ;

॥१०॥ क्रियमाणं कर्म कर्षादपि साधके विकारं नीत्यादयते ।
ब्रह्मणि कर्म समर्थं कर्म करोतीत्यस्य कांश्चिः ? कर्मोपेतानामेवरा-
भिप्रेतानि, यतो नैवा कर्त्ताऽहमिन्द्रियानचयी वेत्यर्थः । एतानि
कुर्वन्तस्तस्याभिप्रायानुसरणं सिद्धयति, न समर्थास्त तदभिप्रायपालनं
विना फलान्तराकाङ्क्षाः । इदमत्र वक्तुमुचितं यन्निजबलेनैन्द्रियाधि-
ष्ठितरागद्वेषौ निर्मल्य मनः स्ववशे स्थापयन्नात्मा स्वस्वरूपेऽवतिष्ठत
इतीमं पुरुषकारस्य पन्थानं न खलु गीता सर्वथापेक्षितवर्तीति लक्ष्यते ।
यतः स्थितप्रज्ञतावर्णेन तस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते । स्थितप्रज्ञतायामा-
त्मनो यद्वलं प्राकट्यं भजते, तन्मूले भगवद्वलं प्रच्छन्नुभवतिष्ठते, यतः
स्थितप्रज्ञतावर्णनोपसंहारे प्राणिन्द्रियसंयमे विज्ञं प्रदर्शयन्तो सा तत्
प्रच्छन्नुवलं प्रकटीकर्त्तुं भगवत्परायणत्वे साधकं न्ययोजयत् (२।५८।
६१) । इन्द्रियसंयमाय ये पुनः केवलं पुरुषकारमेवाधितवन्तस्तेषां
भूयो भूयोऽकृतार्थता प्रामीयताचार्यकृतं पुरुषकारेण भगवत्परायण-
तायाः सम्मेलनं प्रकटोपाय इति ।

भगवन्तं प्रत्यनुरागस्तत्स्वरूपविभूत्यादीन्यविदित्वा जातु नोदेति ।
केवलं तज्ज्ञानेन नोदेति सः । पुनः पुनस्तस्माद्विज्ञानसमाधानेन भजन-
वन्दनादिभिश्च तस्मिन्ननुरागः स्थिरतामुपैत्यतस्तेषां प्रयोजनम् ।
गीताया द्वितीयषट्कस्यातएवावतारणा । 'शास्त्रमिदमपरोक्षज्ञान-
मूलकमिति विज्ञानप्रधानम्' इत्युक्तं प्राक् । सप्तमे नवमे 'सविज्ञानं
ज्ञानं वक्ष्यामि' इत्युक्त्वा तदेव ध्वनितम् । गीता—ब्रह्मविद्या ब्रह्म-
विज्ञानम् । ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षणञ्च, जीवेन जगता च ब्रह्मणः
सम्बन्धः, जीवजगतोर्ब्रह्मशक्तित्वम्, जीवजगतोः स्वरूपम्, भवति यत
एतेषां ज्ञानप्राप्तिस्तदेव ब्रह्मविज्ञानम् । ब्रह्म जीवोजगत्, एतेषां
स्वरूपं प्रत्यक्षगोचरीकृत्य ज्ञानमुपदिष्टमत एषा ब्रह्मविज्ञानसंज्ञया
संज्ञिता । स्वरूपप्रत्यक्षगोचरतयोपदेशदानस्येदं फलं यत् तेनोपदेश-
नापरस्यापि स्वरूपप्रत्यक्षता सुलभा भवति । ब्रह्मतत्त्वं प्रवक्तुमाहा-
चार्यः प्रथमतः—ब्रह्मेव निश्चलजगदुत्पत्तिप्रवेशस्थानम् (७।६) ;

जीवः प्रकृतिश्च तस्यैव शक्तिः (७.४।५) ; जीवी निखिलं जगच्चैत-
 न्प्रकृतिद्वयमूनको (७.४) । एतज्ज्ञानं सर्वेषां साधारणम्, यतो
 विशेषज्ञानोपदेशार्थमाह गीता—चक्षुराद्यविषयं ब्रह्म निखिलं जग-
 द्वाप्य स्थितम्, यस्मिन् हि जगत्तदाश्रित्य, न तु तज्जगदाश्रित्य वसते,
 तत् स्वयं जगत्संस्पृशगवर्जितं, तद्भावेनैव तत् जगत् पालयति धार-
 यति च (८.४।५) । शक्तिमात्रं चिन्मात्रं ब्रह्म जगदाश्रयो जगता-
 संस्पृष्टमिति कथञ्चिद्बुध्यते, किन्तु नैतत्तत्प्रत्यक्षज्ञानम् । तदैव तत्
 प्रत्यक्षज्ञानं भवति यदेव तत् दुर्बुद्धिर्बलिनस्य बलमित्यादिरूपेण (७.८
 —११) ब्रह्मोचरो भवति । ब्रह्मणा जगदुत्पत्तिः, ब्रह्माणि तस्य स्थितिः,
 ब्रह्माणि तस्य प्रवेश इत्युक्त्वा तस्य कारणस्वरूपम्, तदस्माकं दुर्बुद्धि-
 र्बलिनस्य बलमित्युक्त्वा तेनास्माकं साक्षात्सम्बन्धः, ज्ञानरूपेण शक्तिरूपेण
 च तेनास्माकं स्वरूपेण ज्ञाभिहितम् ; यद्युना कीवास्माभिस्तस्य विशेष-
 सम्बन्धः स ज्ञातव्यः । तदस्माकं पिता माता धाता पितामहश्च (८।
 १७) भर्ता, प्रभुः, सार्थी, सुहृत्, आश्रयः, गतिः, निवासश्च (८।१८) ।
 कथमस्माभिस्तदर्थनीयम् ? अक्षरपरमपुरुषरूपेण । निखिलं जग-
 द्वादा नासोदासोदयमक्षरः, निखिलजगद्विलयेऽपि सोऽयमक्षरो न विली-
 यते (८.२०) । अक्षरो हि चक्षुराद्यविषयं सत्तामात्रं (१२।२) ।
 सत्तामात्रेण तं प्रथमतः साधकः सर्व्यातीतभावेन धारयेत्, ततोऽन-
 त्तरं तस्यां धारणायां दृढनिष्ठस्तं सर्वगतसर्वान्तर्भावकपरमपुरुषरूपेण
 धारणाविषयं कुर्यात् । अयमक्षरः परमपुरुषो गीतोक्तोपाख्यदेवता,
 आत्मात्मन इति चिन्तनीयः (१०।२०) । अनन्यचेतसास्मिन्नुरागो
 समर्पितेऽयमन्तश्चक्षुर्गोचरो भवति (११।५४) ; तच्चित्ततद्गतप्राणतत्-
 कथानिरतभक्तद्वये ज्ञानालोकः सन् स प्रकटीभवति तदज्ञानान्य-
 कारविनाशाय (१०।८—११) ।

नैतावन्मात्रेण ब्रह्मविज्ञानस्य पर्याप्तिरतीति विशेषभावेन ब्रह्मविज्ञानं
 प्रब्रून् गीताया अन्तिमषट्कस्यावतारणा । प्रथमतः प्रकृतिपुरुषयो-
 र्भेदभेदभेदविषयविषयिरुद्धन्धरुक्ता (१३।२०), की वा तदुभयोः

सम्बन्धः स प्रदर्शितः । तदनन्तरं प्रतिबुद्धयं परं ब्रह्मात्मनः पर-
मात्मा सन्निरन्तरं निवसति, स्वस्थानुमोदनमननुमोदनञ्च ज्ञापयती-
त्युक्ता प्रतिजनवटितं परमात्मनः साक्षात्सम्बन्धं पूर्वादितादपि स्फुट-
तरमकरोत् । प्रकृत्या सम्बन्धो जीवस्य स्वयं परब्रह्मणा युज्यतेऽतः स
पिता (१४।४) इत्युदित्वा पूर्वादितपितृसम्बन्धो भूषणं दृढीकृतस्तेन ।
प्रकृत्या सम्बन्धवशात् सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयेण भवति जीवस्य
सम्बन्धः (१४।५), तेन च ज्ञानं कार्योद्यमोऽज्ञानञ्च तस्मिन् प्राधान्यं
लभते (१४।११—१३) । यस्मिन् जीवे यस्य गुणस्य प्राधान्यं तदनु-
गुणा एव तस्माच्चारव्यवहारादयो भवन्ति । सत्त्वरजस्तमोगुणतो यानि
वस्तुनकारणान्युपतिष्ठन्ते तान्यनिक्रान्तुमाहारव्यवहारादिपरिर्वर्त्तनेन
बन्धकं गुणं निर्जित्यानुकूलं ज्ञानं स वर्धयेत् (१४।१०) । .पात्मा
गुणैः स्वतन्त्र इति ज्ञाने प्राज्ज्वले सति गुणानतिक्रम्य भगवद्भावप्राप्तिः
सुलभा (१४।१८) । यदा भवति साधको गुणातीतस्तदा गुणस्वभा-
वाद्यानि गुणकार्यान्युपतिष्ठन्ते न तानि स द्देष्टि तेष्वनुरज्यते वा (१४।
२२) । तानि स स्वात्मकत्वाणोपायत्वेन परिणामयति । यद्वा,
तमोगुणायदज्ञानमुपतिष्ठते तदज्ञानं यान् यान् विषयानधिकृत्य कल्पा-
णाय भवति तेषु तेषु नियुज्यते, एवं रजोगुणसम्भूतं कार्योद्यमं भगव-
दाराधनासेवादिषु च । येन स्वभावेन यो जातस्तं स्वभावमनादृत्य
सहसा स सिद्धिं लभेतेत्यसम्भवम् । अतः स्वभावसिद्धकर्मणा भगवदा-
राधनं तस्य श्रेयःसाधकम् (१८।४६) यतः काले ततोऽप्युच्चोच्चतर-
भूमावारीकणं सम्भवति । 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिषाहताः । (१८।४८) इत्युक्त्या-
चार्यः प्रतिपादयति,—अग्निर्यथा प्रज्वलितावस्थायाः प्राक् धूमेनाहत-
स्तिष्ठति, प्रज्वलिते पुनः प्रबलवेगेन धूमो जावतिष्ठते, एवं प्रथमं प्रथमं
स्वभावसिद्धकर्मणुष्ठाने दोषो विद्येत, किन्तु फलसङ्गपरित्यागेनेश्वर-
सुहिष्य कर्मणुष्ठानतो दोषोऽपसरति, तेन च साक्षादीश्वरदर्शनसिद्धौ
सिद्ध्यति परमनैष्कर्म्यमिति । वस्तुतस्तु भगवदाराधनमेव स्वभावसिद्ध-

कर्म्मवासुदेसं चेत्, तेनं आदवासनाकामनासंयोगः । एवमन्ववास-
नाकामनाः परिहाय भगवदाराधनं कुर्वन्तो भगवता साक्षात्सम्बन्ध
उपतिष्ठते । साक्षात्सम्बन्धशान्तिरोहितकर्म्मफलसङ्गी भगवदाज्ञा-
पाशनायेव कर्म्म करोति ; एवं कर्म्मणि प्रवृत्तस्यापि कर्म्माकरणरूपं
परमनेष्कर्म्मं सिद्ध्यति (१८।४८) । परमनेष्कर्म्मसिद्धौ भगवता
योऽसौ साक्षात्सम्बन्धः समुपजायते तस्यैवाविच्छेदेन चिन्तायां विद्य-
मानत्वे परा ज्ञाननिष्ठोपतिष्ठते (१८।५०—५५) । परायां ज्ञान-
निष्ठायां ब्रह्मणि स्थितिस्तेन च स्वरूपैक्यं भवति, स्वरूपैक्येन चात्मनि
परब्रह्मणि च सर्वभूतानि पश्यति जने परा भक्तिरुदेति (१८।५४) ।
उदितायां तस्यां स्वस्येदमिति वक्तुं किञ्चिदपि जीवे नावतिष्ठते, भवती-
स्त्वरूपं तस्य सर्वस्वम् (१८।६६) ; तदर्शनवन्दनादिकमेव जीवन-
स्येकमात्रकार्यम् (१८।६५) । ब्रह्मणि स्थितौ न पुनर्भवति लोकलो-
कान्तरभ्रमणम्, तस्मिन्नेव नित्यस्थितिः सिद्ध्यति । यावन्न स्याद्ब्र-
ह्मणि स्थितिः, तावच्चित्तस्य भावमनुसृत्य जीवस्य लोकलोकान्तरे
भ्रमणम् ।

समासत उक्ता गीतायाः प्रतिपाद्यविषयाः । सम्प्रत्यर्वाचीनपण्डि-
तानां तद्वटितानि कतिपयानि मतानि समालोचयामः । पुराणशास्त्रं
विरचितं बौद्धधर्मस्याभ्युत्थानानन्तरमिति केषाञ्चिन्मतम् ; यतो दृश्यते
पुराणेषु बौद्धधर्मीचित्तविषयाणामुपन्यासः । शाक्योऽपि वरमबुद्धः,
तस्योदयात् प्राक् बहवोबुद्धा आसन् । इदमपि वक्तुं नायुक्तं यदीप-
निषदधर्मपार्श्वेऽप्यासीद्बौद्धधर्मः । अन्यथा कथमुपनिषदाहं 'तद्वैक
आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' 'कथमसतः सज्जायेत' 'सत्त्वेव सौम्येदमग्र
आसीत्' इति । विश्वासपार्श्वे चेत् संशयो नावतिष्ठेत, नवीननवीन-
चिन्ता नवीननवीनसत्यानि नाविर्भवेयुः । वेदादेदान्तेष्ववतरणं न
सम्भवेत्, यदि वेदस्यान्तिमभागे संशयो नोत्तिष्ठेत् ।—'इयं विमृष्टिर्यदि
वा बभूव यदि वा दधे यदि वा न । योऽस्माद्व्यक्तः परमे व्योमनूत्सो
अङ्ग वेद यदि वा न वेद । (ऋक् सं १०म, १२८ सू, ७ ऋक्) ।

अथबौद्ध नूतनधित्ताया मूलम् । अतो वे पूर्वबुद्धतामाः शेष-
कविकल्पनाप्रसूता इति मन्थ्यते तेषां मते नास्माकं सम्प्रतिरक्षि ।
यदि कविसमुच्चितातिशयोक्तिमिच्छावर्णनदर्शनात् पूर्वबुद्धा न स्वीकृ-
यन्ते तदा शेषबुद्धशास्त्रचटितायुक्तवर्णनान्यवलोच्य नासीत् स इति
सिद्धान्तो युक्ततरः । इतःपूर्व्यं दृष्टप्रभृतयो जन्मैरपण्डिता ईशा इति
नाम्ना कोऽपि नासीदिति प्रमातुमयतिष्ठत, अद्यापि नेहकपण्डिता
विद्यन्त इति न वक्तुं शक्यते । विज्ञानप्रधानवर्त्तमानशताब्दीसम्भूता
वैज्ञानिकपण्डिताः—वेदोक्ता इन्द्रादयो देवा न ते प्राकृतिकशक्तयः
किन्तुर्हि जनममाजनेतार इति—वक्तुमुद्यताः । एके पण्डिताः प्रकृत-
जनान् स्वीकुर्वन्ति, अन्ये पुनः—प्राचीनग्रन्थसमूहेषु न सन्त्यारोपणानि,
प्राकृतिकशक्तिसमूहेषु न देवत्वं परिकल्पितम्, आसंख्ये प्रकटमानवा
इति विघोषयन्ति । एतत्पञ्चदश्यान्वतरमनाश्रित्य माध्यमिकपथाव-
लम्बने वयं कृतमङ्गल्याः । मध्यपथावलम्बिनो वयमतएव वदामः,—
शाक्यस्य पूर्ववर्त्तिनो बुद्धा अवकल्पितजनाः, तैः प्रचारितं धर्मसुद्दिश्य
रामायणादिषु बौद्धधर्मस्थोक्ते खोऽस्तीति ।

शाक्यस्योदयात् प्राक् गीताया अभ्युदय इति तिथारयितुं न वय-
मश्वपि कुण्ठितमनसः । यस्मिन् समये शाक्योऽजायत, तदा मथुरा-
नगरे शूरकसकुलसम्भूतः सुबाहुनामा, इस्तिनापुरे पाण्डवकुलप्रसूतः
शूरनामा च नृपती राज्यमकुरुताम् । कंसो दस्युरासीत्, युधिष्ठिरादयः
क्षेत्रजतनयाः, अतो दोषदुष्टत्वात् तयोः कुले शाक्यो न जायेतेति
बौद्धानां प्रतिज्ञा प्रसीयते शाक्योत्पत्तेर्बहुकालात् प्राक् समयमहाभारतं
निबद्धमिति * । अनुगीतायामुदाहृतान् विविधमतभेदानधीत्य जैन-

* “एवं वैश्वव्यातिरेकसङ्गं व्यक्तं कुवेरीश्वर्यम् आहो वचधरस्य वैश्व प्रतिमा चन्द्रोऽय
सूर्याश्वयम् । कामोऽङ्गाधिपतिश्च वा प्रतिकृतो रुद्रस्य रूपस्य वा श्रीमान् लवणविचिताङ्ग
अनघो बुद्धोऽयं वा सादयम् ॥” (ल. वि. ११५. १५) इति मसीयकजीवोधिनेन श्रीमद्भगवद्-
गुर्वरीश्वरिणा ललितविस्तरीकृता गार्थिव्यं श्रीकृष्णस्य देवत्वेन पूजात्वेन च यद्वचं प्राक् शाक्यस्योद-
याग्निःसंशयं प्रसीयते । ‘कृष्णो मङ्गीसाहः’ इति च तस्य वीरत्वं सुव्यक्तमुदीचयते सः ।

बौद्धादिमतानि तदानीमासन्निति विश्वसितुं विशिष्टकारणमनुभूयते । वेदान्तसूत्रादिषु भिन्नभिन्नमतनिरसनाय यानि सूत्राणि सन्ति, तानि च तत्कालप्रचलितमतभेदानुद्दिश्य निबद्धानीति नात्र सन्देहः । शास्त्र-
बुद्धादर्थ्याक् गीता निबद्धेत्यस्य प्रमाणाद्यानेके निर्व्याणशब्दमुदाहरन्ति । वेदोपनिषत्सु नास्ति निर्व्याणशब्दः । कुतोऽस्य गीतायामवतरणम् ।
अवश्यमेतं बौद्धेभ्यो गीताकारोऽप्युच्यते । बौद्धशास्त्रानिर्व्याणशब्दो
ऽद्वितीयइत्यभ्युपगमे शास्त्रत एव ऽद्वितीय इति न प्रतीयते । न केनापि
वक्तुं शक्यते यत् प्राक् तस्मात् नासीदस्य शब्दस्य प्रयोगः । मैत्री,
सुदिता, करुणा, शीलं, समाधिः, ब्रह्मचर्यमित्यादयः शब्दा ब्रह्मस्य-
धर्म्यतो बौद्धधर्मे ऽद्वितीया इति नास्वीकर्तुं शक्यम् । वेदे वोपनिषत्सु
नास्ति निर्व्याणशब्दः, अतः स बौद्धधर्मादद्वितीय इति न युक्तियुक्तम् ।
यतो ब्रह्मस्यधर्म्यं प्रयोजनमनुसृत्य वेदाश्चोपनिषद्गोऽर्वाक् नवनवशब्दा
उद्भाविताः । प्रकृत्या सम्बन्धनिवृत्तौ भवत्यात्मनः स्वरूपेऽवस्थानमि-
त्येतच्छब्दे नैकेनाहोषयितुं यदा प्रयोजनमाभीत् तदैव ब्रह्मस्यधर्म्यं
निर्व्याणशब्दस्य प्रयोगोऽभूत् । 'युञ्जन्नेव' सदात्मानं योगी नियत-
मानसः । शान्तिं निर्व्याणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।' (६।१५)
इत्यत्र 'निर्व्याणं' 'मत्संस्था' चेत्यनयोर्युगपदुक्ते खात्रेदं बौद्धनिर्व्याण-
मिति विस्मयम् । द्वितीयस्य पञ्चमस्याध्यायस्य चान्ते निर्व्याणशब्दो-
ऽस्ति, तथापि 'ब्रह्मनिर्व्याणम्' इति प्रयोगः बौद्धनिर्व्याणशब्दस्य भेदं
दर्शयति । देहविरहितत्वं निर्व्याणशब्दस्यार्थः श्रीमन्मात्रेण कृतः ।
निरुक्ते वाणशब्दो वाक्पथ्यायेषु परिगृहीतः । निरुक्तोक्तार्थग्रहणं
निर्व्याणशब्देन शब्दस्याविषयत्वं प्रतीयते । नामरूपं परिहाय भव-
स्यात्मनो ब्रह्मण्येकत्रमित्युपनिषदो भूयोभूयोऽवादिषुः । शब्दस्याविष-
यत्वं नामरूपपरिहारश्चेत्युभयमेकमेव ; यतो नामरूपं शब्दमूलकम् ;
सृष्टिश्च शब्दपूर्विका, रूपं शब्दस्य विषयः । शब्दस्य विषयो नास्ती-
त्युक्ते रूपस्याभावोबुध्यते । यदा रूपं नास्ति तदा भिन्नभिन्नरूपस्य
भिन्नभिन्ननाम्नो विलोपः । नामरूपं परिहायात्मा स्वे स्वरूपे तिष्ठति,

स्वरूपे स्थितिरेव निर्वाणशब्दस्यार्थः । स्वरूपे स्थितौ ब्रह्मणेक-
मुपतिष्ठते, यतो गीतायां सर्वत्र ब्रह्मसाधनैरवशाज्जीवस्य ब्रह्म-
सम्पत्तता, ब्रह्मणि निवासः, ब्रह्मणि प्रवेशः, ब्रह्मणि स्थितिर्बोध्यते ।
ब्रह्मसाधनैर् ब्रह्मणा स्वरूपेकाकारान्तरम् । एवमात्मनो नित्य-
स्थितिर्गीतया यदागादि, न तदा बौद्धनिर्वाणकथा तामधिकृत्योदी-
रयितव्या ।

जन्ममृत्युजरादुःखानां भूयोभूयो दोषानुदर्शनं (१२।८)
जन्ममृत्युजरादुःखानामतिक्रमश्च (१४।२०) गीतया यदोपदिश्येते
तदा बौद्धधर्माचितसाधनमोक्षपद्धत्यात् सेयं बौद्धधर्मादव्याक् निबधेति
वचनमकिञ्चित्कारम् । दैराग्योत्पादनाय कुत्र कदा वा कस्य जनस्य
जन्ममृत्युजरादोषानां ततो विमुक्तिस्तुहा च न नैसर्गिकी । गीतायां
स्थितप्रज्ञतान्त्रणानि यान्युक्तानि तानि च बौद्धसिद्धान्तानामिति बौद्ध-
शास्त्रे दृश्यन्ते । एवमपि तानि बौद्धशास्त्रात् संगृहीतानीति वक्तुं न
शक्यते ; यतः संयतमनसो यस्मिन् कस्मिन्नपि धर्मे पुनरेतानि लक्षणा-
न्याविर्भवन्ति । गीतायां स्थितप्रज्ञतापि नेस्वरसम्बन्धविरहिता, तत्
कथं सिद्धेदस्या एकभावापन्नता बौद्धधर्मेण । वदसि चेत्, बौद्धधर्मं
प्रच्छाद्य ब्रह्मण्यधर्मप्रदर्शनार्थमेवमकरोद्गीताकारः, इदवाग्मितेषा तव ।
प्रतिपन्नयेत् प्रतिवदेत् — बौद्धधर्म एवेस्वरमपसार्येतानि गीतातः संगृ-
हीतानि, किं वा समुत्तरमस्य तव ? ब्रह्मण्यधर्मादेव यदा बौद्धधर्मस्यो-
त्पत्तिः, ब्रह्मण्यधर्मादेव च विविधानि मतानि शब्दाद्यागृह्यन्त तेन,
तदा चेत् काले बौद्धधर्मादुपयोगितावशात् कोऽपि शब्दो ब्रह्मण्यधर्मो
गृहीत आसीत्, किन्तेन ? शाक्यादव्याक् एष शब्दो ब्राह्मणैरात्मसात्
कृत इति वचनं न शोभते, यतोऽयमासीत् प्रयुक्तः शाक्यात् प्राक् बौद्ध-
मण्डल्याम् । सांख्यं योगश्च बौद्धधर्मस्य प्राग्बर्त्ति । सांख्यं योगश्चा-
थित्य गीतायाः प्रथमषट्कम् निबधम् । सांख्येन योगेन च बौद्धधर्मस्य
यादृक् सादृश्यम्, तादृक् चेत् प्रथमषट्केनास्य स्यात्, का क्षतिः ?
अपि तु सादृश्यमेतत् प्रतिहतं ब्रह्मयोगिनेति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् ।

शास्त्रोदये तेन यद्वैधर्म्मस्य विग्रहसंस्करणं साधितं, की वा वक्तुं
क्षमो नास्ति तस्मिन् गीतायाः प्रभाव इति ।

केचित् पाश्चात्त्यपण्डिता यदा बौद्धधर्मप्रभावाहोताया उत्पत्तिमभा-
षन्त, ख्रीष्टधर्मप्रभावादस्याः संभवः कथं वा न तैरुच्येत ? वादवैल-
म्ब्ये यत् संक्षिप्तख्रीष्टजीवनवृत्तमस्ति, तेन च सौसाट्टश्यं कृष्णजीवनस्य
पश्यन्तः ख्रीष्ट एवास्मिन् देशे कृष्णत्वेन गृह्येत इति वादादृते किम-
न्यथा ते वदन्ति ? सौसाट्टश्यमेतद्व्यक्तिद्वयस्यैकत्वमथैकस्य वचनानि
मतानि भावान् वापरो गृह्यन् तानि तस्येति लोकानुपपद्यत्, अथवा
यस्य वचनादीनगृह्यात् स एवासीत्, तैर्वचनादिभिर्द्वयस्य स्वातन्त्र्यमस्या-
प्यत परमार्थतो न स आसीदिति निर्णेतुं प्रयुङ्क्ते । न्यायमिममनु-
ष्टस्य बुद्धस्य ख्रीष्टस्य चाध्यात्मिकजीवनारम्भेतिवृत्तस्यैकग्रम्, एकविधा-
भिराख्यायिकाभिरुभयोरुपदेशनम्, तयोरनेकेषां वचनानां साम्यञ्च
बौद्धधर्मात् ख्रीष्टस्य शिक्षाग्रहणम्, अथवा बुद्धएवासीत् ख्रीष्टः कल्पना-
प्रसूत इति सिद्धान्तमुपपादयन्ते ; यतो बुद्धात् प्राक् ख्रीष्ट आसीदिति
वक्तुं नासुरपायः । वस्तुतस्तु सौसाट्टश्यदर्शनेन भिन्नभिन्नदेशकालस्थि-
तानां जनानामेकत्वनिर्धारणं न जातु युक्तियुक्तम् । ऋक्संहितायाः
प्राचीनत्वं मानवकुलेषु न केनापि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । कुत्र का वा
जातिरस्ति यत्रत्यधर्मशास्त्रोक्तान्यनेकानि वचनान्यनेका रीतयश्च न
दृश्यन्ते तस्यां संहितायाम् । एकभावमापन्नो मानवात्मा कालदेशाभ्यां
व्यवहितोऽपि चिन्तायां तद्वाङ्मयपरिच्छेदरूपे वाग्व्यवहारेऽप्येकत्वं
व्यनक्ति । चिन्तायास्तत्परिच्छेदस्य चैकत्वेऽपि विविधप्रयोजनार्थमावै-
श्वर्यितत्वादेकत्वेऽपि तयोर्भिन्नत्वावधारणं न पुनर्जटिलतरम् ।

गीता भक्तिप्रधाना, नासीद्वैदिककाले, अतएवा भक्तिः ख्रीष्ट-
धर्माद् गृह्यतेत्यनुमानं वेदसंहिताध्ययनात् पण्डितवर्गमनसो दूरादप-
सारितं भवितुमर्हति । एवमासीदस्माकं सिद्धान्तः श्वेताश्वतरोप-
निषदश्रुतेऽन्यासु भक्तिशब्दप्रयोगमपश्यतां स्थूलत ऋक्संहितायाः
कतिपयानंशानाद्युच्यताम् । यस्माकं पूर्वसिद्धान्तः परिवर्तितः,

कथं मन्थामहे न स्वात्तदपरिणामं ? नारदस्य श्वेतवीपममनहस्ता-
यादनुमीयते भक्तिः श्वेतवीपात् श्वेतकायश्रीष्टधर्मावस्थानमनवसतिस्था-
नाद्वारते समानीता, तदनुमानमतीव दुर्बलम् * । ब्रह्मलोकोकादिबन्धे-

* “श्रीकृष्णस्य जीवनं धर्मम्” इत्यस्य द्वतीयसंस्करणं बम्बईयात् प्राक् प्रस्तुतमासीत्,
केनचननकारसुयोगाभावाभावादपि मुद्राङ्कितम् । यदस्मिन् विषये तत्र निबन्धमुद्भूयते तदतः ;
—“कृष्णोभक्तिमार्गस्याविकर्तृत्वं न वेत्यस्मिन् सन्त्यनेकेषां मनसि संशयो जातः । अस्य संशयस्य
निरसनं समुचितम् । महाभारते श्रान्तिपर्वणि श्रीकृष्णं नारायणोद्योपाख्याने नारदस्य श्वेत-
वीपममनं वर्णितमस्ति । तस्मिन्नध्याये श्वेतवीपस्योक्तं, तत्त्वज्ञानानां उत्तमानः, उपासनारीति-
रित्यादिकं यदभिहितम्, तेन चानेकपद्धता अनुमीयन्ते स्वरियान्नाटिकश्रीष्टधर्मादिव्यः शिष्टो
प्राप्य नारदोऽस्मिन् देशे भक्तिं तत्त्वं प्रवर्णितवान् । अतो गोतायां भक्तिकञ्चैव तत्त्वं प्रतिपाद्या ।
महाभारतस्यानन्त्याधीनत्वेऽप्येते चांशः प्रविष्टा इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः । श्वेतवीपममनस्याद्यन्त-
विवरणसमाप्तीवनया यत्नेः प्रतीतं तेन श्रीष्टधर्मादीनां कथायां चतुःशतमध्ये पञ्चविंशत्यधिक-
विंशतदध्यायवा चटनेषां संघटितेति सिद्ध्यति । विशेषपर्यालोचनानन्तरं कस्मिन् ज्ञाने वा
वयमुपातितामह, वेदयितुं तं पाठकवर्गान्काकं कर्तव्यम् । प्रथमस्यावशिष्टाध्यायं, साङ्ख्येय-
स्यानटिकसमग्रद्वयसमीपे भारतवर्षात् साधकवन्द्यममम वा ? यदपि महाभारते नारदस्य श्वेत-
वीपममनव्रतानांऽस्ति, तथापि श्वेतवीपस्य निबन्धवर्धनं हृदा संशयउपतिहते, श्वेतवीपः साङ्ख्ये-
यिप्रवर्धितदेशान् दर्शयतीत्यस्मिन् । मेरीरूपरिभागस्य विसारी योजनायां द्वाविंशत्सङ्ख्यम्—
‘द्वाविंशत्सङ्ख्यं विवृणोति’ (वि, पु,) । न खलु सन्त्यं भूतकप्रविष्टं योजनायां षोडशसङ्ख्य-
मुद्दिश्य द्वाविंशत्सङ्ख्यं वर्णितमस्ति, यतः भूमण्डलं पञ्च मेरुस्य कार्यकैत तर्कयित्वा तदुपरि-
भागे योजनायां द्वाविंशत्सङ्ख्यं, मूले षोडशसङ्ख्यं, भूतले षोडशसङ्ख्यमिति स्फुटमुक्तम् ।
श्वेतवीपवृत्तरती मेरीरूपरि योजनायां द्वाविंशत्सङ्ख्यं श्वेतवीपो योजनायां चतुर्दशसङ्ख्यं
ब्रह्मलोकमात्यन्तमूर्त्य विद्यमानः । ब्रह्मा श्रान्तिपर्वण्य विलासः, अतः सिद्ध्यति ब्रह्मलोकस्या-
निकहाधिततथेतीपमालभ्यत्वम् । कुवायं श्रीरोदधिः । वृत्तान्तविज्ञतायां यत्र मध्यदेशस्य
वर्णनास्ति तत्रोक्तम्—‘प्राग्ज्योतिषीह्यवीरोदसमुद्रपुत्रवादाः’ इति । प्राग्ज्योतिषी तर्पमान
आसामप्रदेशः, लौहित्यो ब्रह्मपुत्रनदः (काविका पु,) पुत्रवादी देशविशेषः । प्राग्ज्योतिषपुत्रवा-
दधोरन्तरालवर्षी श्रीरोदसमुद्रः । पुत्रवादइति शब्देन तत्त्वज्ञाना अनुपपिप्रज्ञाश्रया आसन्निति
लक्ष्यते । भारतेऽपि यदा पुत्रवर्षी नरमेषीवासीत् तदा प्राचीनकाले प्राग्ज्योतिषातीतमूर्त्ती
तादृग्जनानां निवसतिरासीदिति नासम्भवम् । किमयं श्वेतवीपः पुत्रवादप्रदेशः ? नात्यन्त
किञ्चित् प्रमाणम् ; वरं मेरीरूपरिभागे श्वेतवीपस्य स्थितेः कञ्चित् प्राक् पुत्रवादप्रदेशस्यास्य सम्बन्धकत्वं
नाथा न विद्यतेऽल्पि कारकम् । प्रस्तुत सूक्ष्मेसीदयासप्रदेशार्थं मानससरीवरं मर्यादालेन
गृहीत्वा ब्रह्मलोकस्य दशदिक्षु शक्रादिदशदिक्षुपालानां पुराणि यथा वर्णितानि सन्ति तथैव श्रीरोद-
समुद्रं (रुद्रवती वहीपसागरम्) मर्यादालेन गृहीत्वा श्वेतवीपो वर्णित इति नापुनः कल्पना ।

तदीपोऽधुपासनार्थपरिकल्पित इति भाष्यालोचनातः प्रतीयते । सत्त्व-
शुक्लस्य विष्पीरधिष्ठानभूमिष्वेतदीपः सत्त्वशुक्लस्य शुक्लत्वात् तादृशना-
भूमिर्हित इति तत्त्वम् । जीतावाः प्रतिपाद्यविषयान् समासतो यदर्थं
पुरस्तादध्यक्षिणं तेन सुखेन बुध्येत तेषां विदेशादागता किन्वापि
क्षेत्रेऽस्याः प्रभव इत्यतोऽधिकवाग्यायेनात्मम् । अथापि यस्मिन् यस्मिन्
ख्रीष्टधर्मादागतं न तत् ख्रीष्टधर्मादागतं वेदिकधर्मादेवेति सुख-
प्रतिपाद्यम् । भक्तिः अद्यां स्तुतिरुपासना प्रार्थना नास्त्यभाव एतेषां
मग्न्यपि वेदिकग्रन्थेषु । एकान्तशरणापत्तिर्वैष्णवधर्मस्य प्रधानं लक्षण-
मिति लक्ष्यते । वेदविभागेऽस्या विरलप्रचारः दृष्टाऽसावेकान्तभावः
ख्रीष्टधर्मादागत इत्यनुमानं निरतिशयभ्रान्तिविजृम्भितम् । वेदसंहि-

अेतदीपाधिपतिदर्शनाय नारदस्य अेतदीपसमनं अवाप्तिं वर्णितं श्रीमहायज्ञे, तच्च स्वाग्निना
एतमुक्तं 'तमीश्वरं तवस्य मामिवानिकुलमूर्तिम्' इति । सुतरां तन्मतेऽनिकुलः अेतदीपाधि-
पतिः । महाभारते अंतदीपसमनाध्याये तदेव निर्णीतमस्ति, यतः 'प्रथुसादनिकुलीह' सर्गोमस
पुनः पुनः । अग्निरुद्राणां त्रया इत्युक्ताऽनिकुलादेव निखिलसृष्टिरवतारोत्पत्तिश्च वर्ण्यते ।
अतो सर्ववर्णानुवर्जितं विवक्ष्य—'तोव' जगौ स विश्वाय' । कालो निखिलं सृष्टि, अंतदीप-
चारितम् कालं लिङ्गम्—अर्धतो न तदधीना इति वर्णनायाम् 'इत्येकराष्ट्र'—('अन्नं यन्न
इतोविष्टः' 'सुरा ज्ञातिः शिशो मांसम्' इत्यादिकरीत्याऽन्नपाने ख्रीष्टधर्मस्य अपि प्रसङ्गः) तत्पानभोज-
नम् परिकल्प्यते न युज्यते । ये पुनरेव कल्पयन्ते तेषां तत्परिकल्पनाया मूलम्—'नमसोऽस्तु
हवीक्षेत्र महापुरुष पूर्वेज' इत्यत्र पूर्वेजशब्दस्य प्रयोगः । वेदे लिङ्गे यावाऽपि पीरस्य त्रया-
दिषु पूर्वेजशब्दस्य प्रयोगोऽस्ति, अतएवायं पूर्वेजशब्दो न ख्रीष्टं प्रति प्रथमज (first-
begotten) शब्दस्यानुवादः । सद्यचानिकुलं प्रति पूर्वेजशब्दस्य व्यवहारः 'सुदं' प्रति स व्यव-
ह्रियेत, तदा शास्त्रे तं प्रति पूर्वेजशब्दस्याव्यवहारात् तद्युक्ता ख्रीष्टधर्मतोऽयं व्यवहारः परि-
गृहीत इति कल्पना युक्ता स्यात् । यतस्तत्र सिद्धति ततः काललेङ्गं न काललेङ्गं किन्तु
ख्रीष्टमुद्दिश्य 'इत्येकराष्ट्र' वर्णितमस्ति अंतदीपाध्याये इत्युक्तिरसमञ्जसा । अध्यायेऽस्मिन् सांख्य-
विरोधमतमस्ति, वेदान्तेनापि न तन्मतस्त्वेकं घटते, अतो विदेशादगृहीतं तन्मतमिति वचन-
मसम्भवं । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणम्' इत्यत्र 'सदपि कारणव्यापारादभिव्यज्यते' इति निय-
मादभिव्यक्तिरवाचीत्युपपत्तिश्च घटते । विज्ञानभिन्नाः पुरुषस्य परम्परातः कारणत्वसंबन्धार्थं
विरोधमपाहरत् । अतः अंतदीपसमनवर्णनेन नूतनमतसमासमकल्पनया वा नैतत् प्रमाद्य विषय-
भवति यदवस्था नष्टिकादधरा तत्सदृशसंन्यादायविशेषात् भक्तिरतत्त्वमिष्यते । अस्ति पुनर्निर्गृह-
वशात् यद्विद्वज्जगदाध्याये भारतवर्षादिविषयतः अष्टाङ्गात् ।

तामामपि तादृशी सा दृश्यते—‘मया सी अवमन्ति यो विपश्यति यः
 प्रमत्ति य ईं शृणोत्युक्तम् । असन्तो मो त उपस्थितिं बुधिं नुत
 यद्विषं ते वदामि । अहमेव स्वयमिदं वदामि लुष्टं देविभक्त मातु-
 पेभिः । यं कामये तं तस्य कृणोमि तं ब्रह्माणं तस्यै तं सुमे-
 धाम ।’ (ऋक् सं १०८, १२५ सू ४।५ ऋक्) । परितुल्य वाङ्-
 निचयस्या गीतोज्ञाद्वाङ्निचयेन —‘मन्त्रिणः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसा-
 दात् तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारात् श्रोष्यसि विनङ्गसि ।’ (१८।
 ५८) ; ‘इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशं ज्ञानं तिष्ठति । श्रामयन् सर्व-
 भूतानि यन्वाहूतानि मायया ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥’ (१८।१।६२) ।
 ऋक्मंडितया गीतया अतो भवत ऐक्यमस्ति, यत्किञ्च पार्थक्यं
 तद्वेदेन वेदान्तस्य सङ्गमनात् संघटितम् । ये पुनराकाङ्क्षीशासांसु-
 वर्तिनो भवितुम्, स तान् धनजनवन्धुस्वजनान् सुखस्वाच्छन्द्यञ्च परि-
 ह्राय तमनुमर्त्तुमुपादिशत् । ये खलु तमेवानुवर्त्तन्मनोजीवनं ते
 लभन्विति स भूयो भूयोऽवादीत् । श्रीकृष्णाऽपि सर्वविधफलाभिलाषं
 कर्तृत्वादिकञ्च परित्यज्यैकात्मभावेन तच्छरणमुपगन्तुमर्जुनमुपदिष्ट-
 वान् । एवं शरणापत्तेः फलं सर्वपापेभ्यस्तस्य विमोचनम् । अत्रापि
 वाक्यतो भावतो धितक्षणमैक्यमस्ति । नास्त्यत्र स्त्रीष्टेन श्रीकृष्णस्यैक्यं,
 यतो योगयुक्तेन तेन सर्वान्तर्यामिपरमात्मवाक्यात् तानि वचनान्ध-
 वादिषतेति चेत्, न, स्त्रीष्टेनाप्यवादि,—न स स्वयं कथयति, यदेव हि
 स शृणोति पिष्टमुखात्तदेव ज्ञानं ज्ञापयति, तदनुवर्त्तनं पिबनुवर्त्तन-
 श्चैकमतस्तदनुवर्त्तनाच्च स तान् प्रचीदयतीति । इदं सम्प्रति विवेच्यम्
 —किमसी श्रीकृष्णः स्त्रीष्टवचनमथवा स्त्रीष्टः श्रीकृष्णवचनं युत्वा
 तादृगवादीत् । अत्यल्पविचारादेव प्रतिबुध्येत स्त्रीष्टः स्वदेशीयानां
 भावान् तत्कालोचिततावस्थाशानुसृत्य प्रागुक्तानि वचनानि, श्रीकृष्णव-
 जातीयधर्मं कालोचितविशेषावस्थाशानुगच्छकैकान्तशरणापत्तिमन्वे-
 चत् । यिदुदिगणः परपपीकृत्वेन निवर्तिष्यभाराक्रान्त आसीत्, मनश्च

तेषां नासौच्छान्तिर्न वापि जीवनस्य नित्यकालस्थायित्वे विश्वासः ।
अतो हि ख्रीष्टो भाराकान्ताय शान्तिं नित्यजीवनाविश्वात्मिने नित्य-
जीवनं दास्यतीत्यघोषयत् । वर्णाश्रमाचारपरित्यागेन पापभाजनानि
स्युरित्यासीद्भारताचार्याणां विश्वासः । अतः श्रीकृष्णो वर्णाश्रमाचारं
परित्यज्य तच्छरणापन्नेष्वभयमदात्, पापसम्भावनाभ्योक्तञ्च प्रत्यज्ञासीत् ।
यतः कालदेशजात्यवस्थानां भिन्नत्वादुभयोर्भिन्नत्वं समुचितया भाषया
शरणापत्तेर्भेदप्रदर्शनेन प्रोक्तं, ततोऽप्रतिपन्नं यदेकस्माच्छ्रुत्वाऽपरस्तानि
वचनान्यवोचत् ।

ख्रीष्टधर्मतो गीताया धर्मो गृहीत इति प्रतिपादनाय ये प्रायस्सन्तः
ख्रीष्टधर्मादस्या धर्मस्य न्यूनत्वमिक्कस्मिन् विषये साधितम् । सोऽयं
पापबोधः । सत्यमेतद्यत् ख्रीष्टा यथा तस्मिन् विश्वासोऽनन्तजीवनस्या-
विश्वासो मृत्योश्च हेतुरिति ओत्वर्गस्य मनसि दृढयितुं भूयोभूयोऽयतत
न तथा श्रीकृष्णः । अथापि नासौत् सोऽस्मिन् सर्वत्रोदासीनः, यतः
स स्पष्टमुक्तम् “ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञान-
विमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ।” (३।३३) इति । न ह्येतन—
ख्रीष्टो यथा तद्वचनस्यानादरे विनाशः स्यादिति साक्षाद्भलिनावादीत्—
तथा श्रीकृष्णोऽवोचत्, यतः स यत् कर्तुमुपदिशति तस्याकरणेऽध्यात्म-
मृत्युरुपतिष्ठत इत्युक्त्वा तन्मतस्याननुष्ठायिनामात्मनो दुर्गन्धामेवाभा-
षीत् । न तथावादीत् स इत्यपि न, यतः सोऽर्जुनं स्पृष्टमाह—“अथ
चेत्स्वमहङ्कारात् ओथमि विनङ्गामि ।” अथापौटं स्वोक्तं यत्
पापविषयको भावः ख्रीष्टस्य कृष्णस्य च निरतिशयं भिन्न आसीत् ।
ख्रीष्ट ईश्वरप्रेरितः, तस्मिन् विश्वासोऽप्यविश्वास ईश्वरे । सुतरामयमवि-
श्वासः पापस्य मूलं ख्रीष्टधर्मो । ये पुनः ख्रीष्टं विश्वसन्ति तान् प्रत्य-
त्याचारस्तं प्रत्यत्याचारः, अस्यात्याचारस्य दण्डोऽतीवतीव्रः । श्रीकृ-
ष्णस्य मते यज्ञदानतपःकर्मेश्वरप्रतिष्ठितम् । ये पुनः अज्ञाहीना
एवामनुष्ठाने, ते पापाचारिणः । न तेषां कल्याणमिह परत्र वा ।
विषयाभिलाषोऽपि तेषां पापाचारस्य मूलम् । विषयाभिलाषेण रागो

वा हेव उद्विष्यते, तस्माद्वागाहेषाच्च पापोत्पत्तिः । पापं हि ज्ञानं विज्ञानसौभयं नाशयति, अतः स पापमूलं विषयाभिलाषं विनाशयितुं निरवधत्तात् । स्त्रीष्टो यथा पापस्य तीव्रदण्डमवर्णयत्, न तथा श्रीकृष्ण इति सत्यं, किन्तु हि पापं ज्ञानविज्ञानविनाशकत्वात् परमशत्रुः, तदवश्यं विनाश्यमित्येषास्योक्तिः पापस्य भीषणत्वं विशेषेण दर्शयति । शास्त्राचार्योपदेशजनितं ज्ञानं, साक्षात्सम्बन्धेन स्वयमनुभूतञ्च ज्ञानं, यद्युभयमेतत् पापेन विनष्टं भवति, की वा तदपेक्षया सर्व्व-विनाशकव्यापारो भवितुं सम्भाव्यते ? न पुनरधर्माचार्यासुरिकप्रकृतिजनगणाय विहितं दण्ड—(१६।१८।२०) मसावल्पीयस्त्वेन न्यवधत्तात् । तद्वचनादापाततः प्रतीयते न तेषां कदापि संहतिः स्यादिति ।० येषां पुनः संहतेरल्पा सम्भावना चेत्ते पापमूल कामादिकं परित्यज्य सदाचारपरा भवन्ति, तेऽप्युत्तमां गतिं लभन्ते (१६।२१।२२) इति यद्वोचत् तेनासुरभावापन्नानामपि चिरासंहतिर्निवारिता ।

गीतोक्तं भारापेणं वाङ्मेलोक्तं भारापेणञ्च, गीतोक्तं पापं वाङ्मेलोक्तं पापञ्च, एतदुभयोर्मध्ये किं वा पार्थक्यं तत् प्रदर्शितम् । एतत्-पार्थक्यनिवन्धनः स्मृष्टब्रह्मण्यधर्मयार्गो, मो प्रभेदो नास्ती तुच्छः । गीतोक्तभारापेणव्यापारं न विद्यते दुःखकृतादनां भारापेणव्यापारः । ईदृ-गन्तुधानां गदृक्फलनामः स्यादित्यादिचिन्तनं परिहाय केवलमात्ममन्तर्यामिणः प्रेरणानुसरणं भारापेणस्यास्य मुख्यो भावः । विषयाभिलाषपरवर्जनं विधेरुद्धनात् यत्पापं जायते, यच्चात्मनः परमहितकारिणं प्रति विरोधाचरणेन, एतदुभयोर्मूलतः एकविधत्वेऽपि, न तु तत्फलं । विधेरुद्धनेन चित्तं कल्पितं, यागः प्रतिहतः, ब्रह्मसंस्पर्शजनितानन्दानुभवः प्रतिकुलो भवति । मरणोत्तिकायाः उत्तरस्या वारणाय भगवति कस्यैवमपेणमर्तावप्रकृष्टसाधनमिति कुत्र सन्देहः ; किन्तु ह्यात्मनो हितकारिणं प्रत्यहमसदाचरणमाविष्कृतवानिति बोधिं हृदुःखदुःखे यासौ तीव्रयातनानुभूयते, तथाधीरस्तस्या लघुभारत्वसाधनाय तस्मै परमाय मित्राय तद्भारसमर्पणं, तेन च तत् स्वीकृतमिति विज्ञासात् यासौ

शासनरीतिकपटिष्ठते, सा ततो विलक्षणा । ब्रह्मण्यस्त्रीष्टसमाजयोः
शासनरीती यदतीव निम्ने तत्कारणं भारार्पणपापबोधोर्भावस्य
षाद्यंक्षम् ।

न खलु स्त्रीष्ट आत्मानमीश्वरस्यावतारत्वेनोदघोषयत् । स त्वेश्वर-
तनयः, तेनाभिन्नभावेन स्थितः, यत् किञ्चन तस्माच्छ्रूयते तदसौ जगति
प्रथयति, ममेदमित्यभिमानाय तस्यात्मनो न किञ्चनास्ति, प्रेरितसम्मान-
ननया प्रेरयितुः सम्मानं भवति, प्रेरितदर्शने प्रेरयितुर्दर्शनञ्चेत्यादिकाः
कथाः स्वमुखेन स उदैरयदितीशाः पुत्रावतारः । जगत्त्रयमवतारवादी
नृत्तः । 'जीवस्तनय ईश्वरः पितृति (१४।४) मतस्य वीजं' गीतायां
दृश्यते । किन्तु मत्स्ये तस्य प्रभावो भारतसमाजिगुणविनासीटावि-
ष्कृतः । यदपि रथीकृष्णो योगयुक्ताधस्यायां परमात्मनैकः सन् परमा-
त्ममुखविनिःसृतत्वेनाहं मम मामित्यादिपदैरुपादिशत्, तथाप्ययोगा-
वस्थायां न जातु स स्वस्य मानवत्वमच्छादयत् । आविर्भूतस्वरूपत्व-
माचार्य्यं पश्यन्तो भारताधिभक्तमेवेश्वरत्वेनाग्रहन् अतोऽस्मिन् देशेऽव-
तार ईश्वरस्य न तु तनयस्येति मज्जत् पार्थक्यम् । बौद्धधर्मात् स्त्रीष्ट-
धर्माद्वा ब्रह्मण्यधर्मोऽवतारवादस्य प्रवेगोऽभूदित्यनुमानं भ्रान्तिविरु-
द्ध्यतम् । यतोऽस्य मूलं सन्निविष्टमस्तुक्तमङ्गीतायाम् । इममवतार-
वादमुद्दिश्य निरुक्तमुक्तवत्—“यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तद्देहोऽवशन्ति”
(१०।४८) इति । शास्त्रपद्यालोचनया भगवत्स्वरूपाविर्भाव एवाव-
तारवादस्य मूलमिति स्फुटं प्रतीयते । ईशा गदवादीत्—“यो माम-
पश्यत् स पितरमपश्यत्” इति तत्कृत्स्नस्य । स आत्मानमात्मन्याविष्टं
पितरञ्चैकत्वेन पृथक्त्वेनाद्रोक्षीत्, अतः स्वरूपैकोऽपि स्वस्य पुत्रत्वं न
स व्यभारत् । अस्मिन् देशे पुनराचार्यास्तदनुवर्तिनश्च प्रमेदमिमं
व्यलीपयन् । न खल्वयं मेदो ब्रह्मण्यस्त्रीष्टधर्मयोरवतारवादस्यान्यो-
यान् ।

स्त्रीष्टः पुनरासीद्योगी । यदपि स्त्रीष्टसमाजो नमं योगमगृह्णात्,
तत्रापि योगित्वं तस्य कस्मिन्नपि कालेन भवेद्विलुप्तम् । ईश्वरेणानु-

वर्त्तिभिश्च येन योगिनासौ योगयुक्त आसीत् न स बीजः सामान्यतरः । अहो महदाश्चर्यं यदेतद् योगयुक्तावस्थायां स जीवनं न्यवर्त्तयत्, नैतस्याः कदापि स वियुक्तोऽभूत् । अन्तुविच्छेदेन सोऽदृश्यश्चासीत्, कपटाचारिणोऽवभत् सत, अथापि परिशष्टङ्गं ये पुनर्धनिकपथत्वेन पथ्यणामयंस्तान् प्राहार्षीत् । नैतैस्तस्य योगावस्था प्राभञ्जि । शोक-कारणं पापाचरणमीश्वरावमाननञ्च पश्यति साधो यच्छोकरोषादेरुदयो भवति, तेन वह्निर्योगभङ्गे प्रतीतऽप्यन्तर्गभीरतमदेशे प्रजान्तावस्थाया अक्षुण्णत्वात्पयं योगभङ्गः । इमं नैसर्गिकं शोकरोषादेरुदयमुद्दिश्य गुणातीतलक्षणे श्रीकृष्ण आह—“प्रकाशश्च प्रहृष्टश्च मोहमेव च पाण्डव । न ह्येष्टं संवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ उदासीन-वदासीना गुणैर्यो न विचार्यते । गुणावर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते । . . . . गुणातीतः स उच्यते” (१४।२२—२५) । येन योगिन स्वीष्टो येन च श्रीकृष्णो योगयुक्त आसीत् अयं तयोर्भेदोच्चाध्यः— स्वीष्टोऽपश्यत् स्वात्मानमीश्वरे, ईश्वरश्च स्वात्मानि, अनुवर्त्तितः स्वात्मानि स्वात्मानमनुवर्त्तिषु ; श्रीकृष्णः सर्वस्वात्मानि सर्वस्वात्मानं, सर्वमीश्वरे सर्वस्वीश्वरमिति । योगः स्वीष्टस्य सविशेषः श्रीकृष्णस्य च निर्विशेष इति भेदो न लघीयान् । योगयोरनयोरैकीभावेन योगस्य पूर्णता । ये पुनरन्तरङ्गास्तैर्यदपि योगो घनिष्ठो भवति, तथापि वहिरङ्गान् योग-भुमेर्वह्निः संस्थाप्य न भवेत् पूर्णतास्य । अन्तरङ्गैर्घनिष्ठसम्बन्धतया सविशेषयोगिन, वहिरङ्गैश्चात्मत्वेन निर्विशेषयोगिनावहत्वं प्रयोजनम् । स्वात्मनोऽश्वरदर्शनं सविशेषः, सर्वस्वीश्वरदर्शनञ्च निर्विशेषो योगः, अनयोरैकञ्च सन्निवेशनास्य पूर्णता ।

न केवलमनुवर्त्तिभिः किन्तु च स्वर्गस्थमहाजनैरपि योगयुक्तोऽभा-वासीदिति पर्वतोपरि शिष्यवर्गाणां सन्निधौ प्रकाशमानास्य रूपान्तरता प्रदर्शयति । अत्रापि स्वीष्टो महाजनैः स्वहृदयानुरूपयोगयुक्तो रूपान्तरतामभजत् । सुतरामियं सविशेषयोगस्यैव समापत्तिः । अर्जुनस्यान्यस्य वा सन्निधौ श्रीकृष्णस्य रूपान्तरतान्यविधा । तत्कालोचि-

तामृषि-महर्षि-सिद्धगन्धर्व-देवादिविषयां प्रतिपत्तिमाश्रित्य श्रीकृष्णो-
ऽर्जुनाय रूपान्तरतामदर्शयत् । यस्मिन् सा रूपान्तरतादर्शि, योऽसौ
तां रूपान्तरतामपश्यत्, तयोस्तत्प्रतिपत्तौ प्रगाढभाषेदयाभावात् न
तामेकोऽन्यस्मिन् प्रतिफलयितुं क्षमः । अतः सेयं रूपान्तरता केवलं
मानसव्यापारघटितेति चेत्, तथापि तादृक्गन्तुत्पादने यत्नस्य दृढप्रत्य-
यस्य च प्रयोजनमासीत् । किमियं रूपान्तरता पारमार्थिकीत्यवि-
चार्य वाद्विलगीताक्तिपथ्यालोचनयात्रापि खीष्टस्य सविशेषः श्रीकृष्णस्य
निर्विशेषयोग चासीदित्यवगम्यते । यद्येकस्य जीवनालेख्यादन्यस्य
जीवनमात्रिखितं स्यान्न जातु सर्वत्रोभयोर्विशेषभावसमुचितक्रिया सम-
भावेन दृश्येत ।

ये पुनर्गीतायां बौद्धधर्मं खीष्टधर्मश्च लक्षयन्ते, अवश्यमेव ते
किमपि किमपि सौमादृश्यं समालोक्य तथा न्यरूपयन् । निपुणपर्या-
लोचनया यदपि नेदं सौमादृश्यं गीताया बौद्धधर्मात् खीष्टधर्माच्चो-
त्पत्तिं प्रतिपादयति, तथाप्यस्य सौमादृश्यस्यासम्भावना स्याच्चेन्न गीतायां
बौद्धधर्मस्य खीष्टधर्मस्य च मूलं वर्त्तते । बौद्धानां निवृत्तियोगस्य
खीष्टस्य च प्रवृत्तियोगस्य मूलं गीतायामस्तीत्यनायासेन परिदृश्यते ।
प्रकृतः सर्वोभ्यः क्रियाभ्यः स्वात्मानं पृथक्कृत्य साधनं निवृत्तियोगस्य
मूलम्, स्फुटमेवैदमस्ति गीतायाम् । साधनमेतदस्तीति बौद्धधर्माद-
गृहीतमेतदिति न वक्तुं शक्यते । इन्द्रियसम्पृक्ताविषयोपरि जयलाभाय
स्वभावेन एव तत्साधनं साधकैरवलम्ब्यते । यदा हि बौद्धधर्मी निवृ-
त्तियोगमात्रेण पर्यवसतः तदेतत् साधनं तस्मिन् विपुलायमानं सुव्यक्तं
दृश्येतेति नाश्च्यम् । चेदिदं गीतायामबहुलायमानं निरतिशयसह-
जाकारेण लाक्यते, अथ गीता पश्चाद्बौद्धधर्माभ्युदेदित्यस्य तत् प्रमा-
णम् । खीष्टधर्मस्य प्रवृत्तियोगमाश्रित्येतदेव वक्तुं शक्यम् । सङ्गफल-
त्यागेन परमात्मनि कर्ममरणमर्थनस्तत्प्रेरणया कर्मकरणं प्रवृत्ति-
योगस्य मूलम् । खीष्टधर्मस्य यथा परिस्फुटत्वं लक्ष्यते न तथा
गीतायाम् । प्रमाणमेतच्चत् गीताप्रचारसमये नासीदुपयुक्तकालस्तस्य

परिष्कुटाकारधारणाय ; पश्चात् यथासमयं स्त्रीष्टधर्माभ्यां स्फुटतर
भासीत् । स्त्रीष्टस्य प्रवृत्तियोग इच्छायोग इति व्यातिमगमत् ।

बौद्धस्त्रीष्टधर्माभ्यां गीतायाः सम्बन्धः कथञ्चित् पर्याप्तोचितः ।
सम्बन्धस्या भिन्न-भिन्न-व्याख्यातॄणां विवरणमवश्यमुद्दिष्टव्यम् । हज्ज-
दारण्यकमाह—“अस्य महती भूतस्य निश्चमितमेतदयद्वेदी यजु-
र्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरम इतिज्ञासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
भूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्त्राणि निश्चसितानि ।
४।४।१० ।” उक्त्यानया न केवलमृगवेदादिकं देवनिश्चमितमभूतं
किन्तिहि व्याख्यानान्यनुव्याख्यानानि च तत्सम्भूतानि । व्याख्यानानि
तद्व्याख्यानानि च चेद्वेदनिश्चमितमभूतानि, न वयं तानि मनुयुक्तता-
नीति युक्त्याप्रमाणानि कर्तुं शक्नुमः । चेत्तत् कुर्मः, यान् पुनः संग्रयिन
इत्युपहमामः, तेषां विश्वामेन वयं पराजिताः * । येन यस्मन्यतां
तस्मन्यतां, वयन्तु वेदोपनिषदादिषु यादृशीं, व्याख्यानानुव्याख्यानेषु च
तादृशीं देवनिश्चमितक्रियां पश्यामः । न केनाप्यस्वोक्तं शक्यं यद्व्या-
ख्यातृणामेकैकः सत्यस्य दिग्मेकां पश्यन् मन्त्रमुग्ध इव तस्या एवानु-

The remaining cardinal fact is, that these various beliefs are parts
of the constituted order of things, and not accidental, but necessary parts,
seeing how one or other of them is everywhere present, is of perennial
growth, and when cut down, redevelops in a form, but slightly modified,
we cannot avoid the inference that they are needful accompaniments of
human life, severally fitted to the societies in which they are indigenous.
From the highest point of view we must recognise them as elements in
that great evolution of which the beginning and end are beyond our
knowledge or conception—as modes of manifestation of the Unknowable,
and as having them for their warrant.—*Spencer's First Principle*.

“He like every other man, may properly consider himself as one of
myriad agencies through whom works the Unknown Cause, and when the
Unknown Cause produces in him a certain belief, he is thereby authorised
to profess and act out that belief.—*Ibid*.”

सीत्—“तस्य (आचार्यकेशवचन्द्रस्य) आसीदभिलाषो यदयं निबन्धा-
ब्रह्मस्यशास्त्रतो नवविधानं प्रमाद्योपस्थापयेत्, जगति तस्यायमभिला-
षोऽयं श्रीकृष्णजीवनेन पूर्णोऽभवत् । न केवलं वचनप्रमाणेन किन्तुर्हि
जीवनमेकं वर्षाणां चतुःस्रस्रात् प्राक् समन्वयभावेनोद्दीपितं यदमा-
धयत्, तदस्य महामन्वयनिष्ठादकविधानमागत्य देशकालजातिघटि-
तसमन्वयव्यवधानमपाकृत्य समपादयदिति जगति ‘श्रीकृष्णस्य जीवनं
धर्मश्च’ घोषयिष्यति ।” श्रीकृष्णजीवनधर्मनिबन्धनादर्श्यागिकादश-
वर्षेष्वतीतेषु श्रीकृष्णस्य नवविधानस्य च समन्वयभूमिः (ईश्वरेण साक्षा-
त्सम्बन्धः) एकेति भवेत् प्रमाणितम्, नासीद्विज्ञातमेतदुद्भासयितुः ।
गीतासमन्वयभाष्यनिबन्धनेन यदभवत् साविकृता, तेनायमज्ज्ञानं
कृतायं मन्यते ।

‘श्रीकृष्णस्य जीवनं धर्मश्च’ यत् तेन व्यलेखि मम्यक् तत् । कथ-
मसौ पुनर्गीतासमन्वयभाष्यनिबन्धनेन सम्यक्तेषमकरात् ? किन्तेन
वासीत् प्रयोजनम् ? एषु विषयेषु समयपरिग्रहमन्ययेन किञ्च स स्वजी-
वनाधिकृतकार्याद् दूरात् सुदूरमपसरति । ये पुनरिव मन्यन्ते, किन्तस्य
जीवनाधिकृतकार्यमवधारयन्तु तदाचार्यकेशवचन्द्रस्वमुखघोषितवच-
नैरितेः—“ज्ञानमार्ज्जनीयता अनेके पुनरङ्कुरसागरे जीवनतर्पि न्यम-
ज्जयन् । त्वमनयोः (योगशिक्षार्थिभक्तिशिक्षार्थिनीः) मन्त्रस्थानमल-
भयाः । भक्तिभावो योगभावश्चेत्यभयोर्ज्ञानं त्वं लप्स्यसे । विनयेन
विनम्रभावेन च न दूतभवेन निष्कलविषयास्त्वया ज्ञातव्याः । भक्ति-
काण्डं योगकाण्डं कर्मकाण्डं निखिलान्यतानि त्वयावगन्तव्यानि ।
धर्मजीवनघटितममयानुष्ठानविधिस्त्वं सरलकोऽभवः । यावन्तो ज्ञात-
व्यविषयास्त्वया ज्ञातव्याः । पुरुषाणां नारीणां सश्यामितां संसारिणां
बालानां रूपां तप्तदुषिता विषयस्त्वयावश्यमवगन्तव्याः । ज्ञानानामेषां
फलानि येन च स्वात्मजीवने भवन्ति प्रतिफलितानि तदर्थं विशेषेण
यतेशः । न पुनर्ज्ञानं हृदयं मरुभूमित्वेन परिणामयतीत्यस्य दृष्टान्तं
दर्शयिष्ये । किं वा प्रकृतं ब्रह्मज्ञानं किं वा प्रकृतं दर्शनब्राह्मं

दर्शय नत् । प्रदर्शनेनास्य तव चाख्येवाह कस्याच भविषति ।”
तत्रान्ते यदवददाचार्यकेशवचन्द्रस्तं प्रति तदेतत् — “ज्ञानपरायण, गभी-
रतमनीरे प्रवेष्टव्यं त्वया । यत्र च चतुर्णां वेदानामीक्यमभवत्, तस्मिन्
मीमांसास्थले गन्तव्यं त्वया । येषु शास्त्रेषु नास्तीक्यं तान्मपरा विद्या,
स्येयं परा विद्या यच्च नाख्यनेकम् ।”

आचार्यकेशवचन्द्रो गभीराध्यात्मदृष्ट्या चतुर्णां वेदानामीक्यस्थानमप-
श्यत् । समयवेदवेदान्तपुराणादिपर्यालोचनया तत्तच्छास्त्राणामैक्यप्रद-
र्शनं न तस्यामीञ्जीवनाधिकृतं कार्यम् । तादृशा अमेण जीवनक्षयाय
नागमत् सः । अतो विशेषविशेषबन्धुभिस्तत्कार्यं साध्यं तेत्यासीत् तद-
भिप्रायः । ब्रह्मण्यशास्त्रममूहानामीक्यप्रदर्शनमुद्गमयितुर्विशेषभावः ।
वेदान्दारभ्यापुराणमेका पारमेश्वरी चिच्छक्तिर्जीवस्य सङ्गणमासर्थ्यं दिनं
दिनमुत्तमस्य तत्तत्प्रतिधावात्मप्रकाशमकरोत्, अतोऽस्ति तस्मिन् पूर्व्या-
परमामस्यम् । गोताभाषामिदं तदेव व्यक्तीकरिष्यति । उद्भास-
यिवावश्यमुदीरयितव्यमेतद्यत्रोचितं न नवविधानस्य नवीनभगवदालोकं
लभेत वेदवेदान्तादिभिर्गीताया निगूढमैक्यमालोक्य न सोऽस्मिन् सिद्धान्ते
यमुपनिष्ठेत योऽसौ वेदान् वेदान्तानृषिद्वयेष्वविरक्तरोत्, सोऽयं
योगाचार्यहृदये सर्व्वमामस्यं निष्पादितवानिति । इदमपि विस्मष्ट-
तथा वक्तव्यं यत् यदपि ब्रह्मण्यशास्त्रममूहानामीक्यप्रदर्शनमेवोद्गम-
यितुर्विशेषभावस्तथाप्यन्यथा धर्माणामेकतामैक्यस्थानञ्चाविष्कर्तुं न स
जातूदासीनो भवितुमर्हति, यतस्तत्त्रियोगलपौ सर्व्वेषां शाखाणा-
मैक्यप्रदर्शनाय स आदिष्टः । एतत्कार्यसाधनाय परिश्रमं न स
परिश्रमं मन्यते, प्रत्युतास्मिन् अमासामर्थ्यं जीवनं विफलं गत-
मिति स मन्यते । न जातु विधानस्याः सर्व्वं सर्व्वविधानि
कार्याणि कुर्युरिति व्यवस्था । विधानस्य राज्यमनैव विस्तृतम् ।
अस्मिन्नेकैकस्य कार्यं स्वयं भगवान् विभज्य दत्तवान् । एकस्य
कार्यमपरेण साध्येत, नाख्यत्र तत्तत्साधना । योऽसावेव यत्नेन
स खलु विफलमनोरथः स्यात् । स्वे स्वेऽधिकारे तिष्ठता कार्यं कर्ते

१॥० श्रीमद्भगवद्गीता-भूमन्यभाष्यस्य अवतरणिका ।

सर्वेषां तत्तत्कार्येष्वान् पूर्णभावेनाविर्भविष्यति विधानं जगत्सन्नि-
धार्षिति विधातुर्व्यवस्था । शम् ।

उद्गमयिता ।

श्रीमद्भगवद्गीता

समन्वयभाष्यान्विता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

योगयुक्तो हि येनासौ प्रोक्तवान् योगमुत्तमम् ।

सर्वसमन्वयकरं तं वन्दे हृद्यभिहितम् ॥

उत्तरार्ध उपाख्य—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

इह खलु—“पितामहनियोगाद्दे यो योगाहामधारयत् । यः
म नारायणो नाम देवदेवः सनातनः । तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणो-
ऽन्ते विवेश ह ॥” (स्व, प, ५ अ, २३ श्लो) इति स्मरणात् योगधर्म-
प्रवर्तनाय ऋषिनारायणभावावतीर्णः वसुदेवतनयः, “योगाचार्यो
रादमा व्याप्य लक्ष्मणं स्थानं प्राप स्वम्” (मौ, प, ४ अ, २६ श्लो) इति
स्मरणात् योगाचार्यः श्रीकृष्णो ब्रह्मणः पदवेदने सुप्रस्थाप्तं धर्मं स्वयं
योगयुक्तः प्रपन्नाय शिष्याय ऋषिनरस्थानीयायार्जुनायोपदिदेश । स
च पुनः संग्रामे निविष्टवेतास्तं विस्मृतवानिति तेन महताप्रियेण
व्यथितहृदयस्त्वमेवमन्वगोचोदाचार्यः (अ, गो, १६ अ, ८—१३ श्लो);—

“आवितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितञ्च सनातनम् ।

धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वल्लोकांश्च शाश्वतम् ॥

अनुवृत्ता नाग्रहोऽर्थस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ।

न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ८ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं न्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥
 अन्येषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्याच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 ततः शङ्खश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
 ततः प्रवेतेर्हरैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकादरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोष-मणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीश्चैव तुमुलोऽभ्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पत्तिं धनुरुद्यम्य पावडवः ॥ २० ॥
दृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्थ उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुक्कामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योद्धव्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अर्थ उवाच—

एवमुक्तो दृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भौमद्रोणप्रमुखतः सर्वेषाञ्च महोद्धिताम् ।
उवाच पार्थ पश्येतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्य्यान्मातुलान् भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बभून्वस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्थ उवाच—

दृष्ट्वा मान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून् समवस्थितान् ।
सौदर्शितं मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ॥ २८ ॥
वेपथुश्च शरीरे मे रीमहर्षश्च जायते ।
गाण्डीव' संसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

न च शक्तोऽस्य वस्यतां भ्रमतौव च मे मनः ।
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहव ।
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३३ ॥
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।
 एतान् न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ३४ ॥
 अपि त्वैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ।
 निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥
 पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।
 तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सवाम्भवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मीऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
 अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४० ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां सुप्रपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंस्कारकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥
 अहोवत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यमुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मि चेमतरे भवेत् ॥ ४५ ॥

सुख्य उवाच—

एवमुक्त्वाऋजुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 विमृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऋजुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

वृत्तय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैव्यं मास्म गमः पार्थ नैतत् त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोक्ष्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥
गुरुनृत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्षामपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजौविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्नश्चितं ब्रूहि तन्मे
 शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥
 नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्-
 यच्छोकमुक्कीषणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्नमृहं
 राज्ञं भुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सप्तम उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
 न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
 तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 मेनयास्तमय मम्य विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

अभीक्ष्णानन्वशीचत्वं प्रज्ञावादांश्च भाषमे ।
 गताऽनुगतामूंश्च नानुशीचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

“दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्” (११२) इत्यारभ्य “न योत्स्य इति
 गोविन्दमुक्त्वा तूष्णींबभूव ह” (११८) इत्येतदन्ती ग्रन्थोऽर्जुनस्य
 शाकमोहयोः कारणं दर्शयति, योगोपदेशाय च श्रोमन्तं योगाचार्यं
 प्रवर्त्तयति । तत्र “कार्ष्ण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मं
 समूढचेताः । यच्छ्रेयः स्यात् निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि
 मां त्वां प्रपन्नम् ॥” (११७) इत्यनेनायं योगोपदेशः “नायह्वानाय
 देयम्” इति निषेधकोटिं नाधिरोहति । “तत् किं कर्म्मणि घोरं
 मां नियाजयसि केशव” (१११) इति यत् स पश्चाद्वक्ष्यते, न तेन
 तस्याल्पश्रद्धत्वमनुमेयम्, सन्दिग्धे वस्तुनि परिप्रश्नो न श्रद्धाल्पत्वं श्रद्धा-
 हीनत्वं वा व्यनक्ति । “व्यामित्येणेव वाक्येन ब्रूहिं मोहयसीव मे”

न त्वेवाहं जातु नामं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्व्वे वयमतःपरम् ॥ १२ ॥

(१२) इति वचने सन्देहकारणं दृश्यते ; इवेन बुद्धिविमोहनश्च नोद्देश्यमिति विस्पष्टम् । कर्मणि प्रवर्त्तयितुमना अन्यदोगहयमभ्यधात् केवलं प्रपञ्चस्यायोग्यत्वप्रदर्शनाय स्वमहिमस्थापनाय च न तु ब्रह्मणामन्वयनायेत्युक्तिरुपरिष्ठात् विचारणीया ।

शोकमोहाभिभूतस्यार्जुनस्योपस्थितकर्त्तव्यत्वेमुख्यवारणाद्योवाचाचार्य्यः, अगोच्यनिति । स्वधर्मनिरतत्वात् नित्यत्वाच्च शोचितुमयोग्यान् भीष्मादीन् अन्वशोचः अनुशोचितवानमि एवमतत्त्ववित्त्वं प्रकटयन्नपि “पतन्ति पितरो ह्येषां तुमपिण्डोदकक्रियाः” (१।४१) इत्यादिकान् प्रज्ञावतां वाटान् वचनानि च भाषमे परं न तु बुध्यसे इति भावः । पण्डितास्तत्त्वविदो विवेकिनः गतासून् मृतान् अगतासून् जीवन्तश्च नानुशोचन्ति, स्वाभाविकत्वादपरिहार्य्यत्वादात्मनाऽमरणधर्मत्वाच्च ।

कृतस्तेऽगोच्य इत्यपेक्षयाह न त्वेवाहमिति । न त्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्त्वाममेव, न त्वं नासीः किन्त्वामीरेव, तथा नेमे जनाधिपाः नासन् किन्त्वामदेव अत्र जगज्जीवयोर्मिथ्यात्ववादस्य नावकाशः हेतवादिनां विशिष्टाहेतवादिनश्च जगज्जीवमिथ्यात्ववादिभिर्विप्रवटस्तः सद्युक्तिजालविस्तारे सुमहद्वैषम्यं प्राविष्कुर्वन्तु, वयन्तु यस्योक्तिरियं गीता प्रधानतस्तदुक्त्यनुसरणेन तस्या व्याख्यानं कृतमनोरथाः । अतः “ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यश्चैव प्रजापतिः । सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥” (अ, गौ, ३५ अ, ३४।३५ सू) इति तस्य व्यक्ततरजगज्जीवसत्यत्वस्वीकारमनभिनन्द्य तदसहादस्यापने नास्माकं प्रहस्तिरस्ति तन्मात्तरेषु महता प्रयत्नेनोद्घोषितस्यासत्कार्य्यवादस्य चिन्मात्रसत्यत्ववादस्य च तदा का गतिरिति चेत् योगभक्त्योर्वस्तुदर्शनरोत्या स समाधेयः । अत्र शास्त्रे सहादं स्वीकृत्यैव रीतिद्वयमुक्तं समन्वितञ्च, तत्तु पञ्चाहस्यामहे । अधुना

प्रमत्तमनुसरामः न हि निश्चिन्त्यन्तुतिरोधानादने ब्रह्मसत्तासाक्षात्-
कारः सम्भवतीति योगिनां प्रयत्नस्तन्निरोधानाय सन्नामे चिन्मात्रे
वा पर्यवसानं सर्वस्य युक्त्या शास्त्रबलेन च सुकरमिति हृष्टा तदनु-
सरणं तेषां सर्वत्र । सत्युक्त्यामे प्रथमस्तावत् वाङ्निरोधः, वाङ्-
निराधेऽपि मानसक्रियाया निदर्शनं न तिरोधस्ते, तन्निदर्शनतिरोधा-
नेऽपि शरीरोष्णता प्राणस्य स्थितिरनुभवगोचरीभवति, यदा ह्युष्मा
नापलभ्यते तदायमात्मनि विलीन इति सन्नाचत्वेनावधार्यते । “अस्य
साम्यं पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्यद्यते मनः प्राप्ते प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां, स य एषोऽणिमा, एतदात्माभिदं सर्वं, तत् सत्यं
म आत्मा” (छा, उ, ६।१।७८) इत्युपनिषदुक्तरीत्या योगिनामात्म-
व्यतिरिक्तपदार्थानां विलये प्रयत्नः । पराशरेणापि युक्त्यन्तरेणायमेव
साधितः, तद्यथा (वि, पु, २४, १२४, ४१—४४ श्लो) ;—

“भङ्गो घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।

जलैः स्वकर्मैस्तिमितात्मनिष्ठयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

तस्मात् विज्ञानमृतोऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदाचित् हि ज वस्तुजातम्
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमयषणाकादिनिरस्तसङ्गम् ।

एवं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाव एषो भवतो मयाज्ञो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतत्तु यत् सव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥” इति

“सम्भूताः सोम्यमाः सत्रीः प्रजाः सदायतनाः सप्रतिष्ठाः” (छा, उ, ६।४.८) इति चिरन्तनकृतान्तानुयायी श्रीमतो योगाचार्यस्य
“सत्यं भूतमयं जगत्” इति सिद्धान्तः सर्वत्रा पूर्वैरविरुद्धः । भगव-
त्कौलादर्शनादृते न जातु भक्तिः पुण्यात्यतो भक्तिपथाश्रयिणः “सदेव
सोमेदमय चासीदेकमेवाद्वितीयम् (छा, उ, ६।२।२) इत्यस्याः
श्रुतेरिममर्थे प्रतिपादयन्ति—“‘इदं’ विभक्तनामरूपबहुत्वावस्थं जगत्
‘अयं’ सृष्टेः प्राक् ‘एकमेव’ अविभक्तनामरूपकतयैकत्वावस्थापवमेव

देहिनीऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

‘अद्वितीयम्’ अधिष्ठानान्तरशून्यञ्च ‘सदेव आसीत्’ । (वे. त. मा.) इति । “अव्यक्तादृशस्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागर्भे” (८।१८) इत्युक्त-
दिशा सतोऽभिव्यक्तं जगत् जीवश्च तल्लीलाभूमिर्विभूतिर्वा ; योगप्रलये
तु तयोः सम्प्राप्ततयावस्थानम् ; तत्तु “रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्त-
संज्ञके” (८।१८) इत्युक्तदिशा । अतएव मूलेऽनाधारे मन्मात्रे दृष्टि-
योगिनाम्, भक्तानाम् भक्तभगवदवलम्बकानां सम्भूनासु सर्व्वासु
प्रज्ञासु तदन्तर्यामितया कल्याणगुणसम्पन्ने परमात्मनि चैतलमस्ति
विस्तरिण । १२ ।

आत्मतत्त्वविज्ञानाय प्रथमन्तावत् देहदेहिनीर्भेदं देहनाशेऽप्या-
त्मनोऽविनाशश्च प्रत्यक्षदृष्टान्तेन दर्शयति देहिन इति । देहिनीऽस्मिन्
देहे यथा कौमारं यौवनं जरेति निस्त्रोऽवस्थाः, तथा देहान्तरप्राप्ति-
र्मृत्योरन्तरं देहादेहान्तराश्रयणमवस्थाविशेष एव । अतो धीरो
बुद्धिमान् देहनाशात्यक्त्योर्न मुह्यति । कौमाराद्यवस्थान्तरतायां यथा
स एवास्मिन् प्रत्यभिज्ञानं देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव, जातमात्रस्य
पूर्व्यसंस्कारजनितप्रवृत्तिदर्शनादिति प्राचां सिद्धान्तः । सिद्धान्तस्यायं
नैकान्तिकः काले कालेऽस्य रूपान्तरपरिवृत्तात्, अनुनापि सुतरां
तदधीनत्वानपनयात् । श्रीमतो योगाचार्यस्य तु पुनः सर्व्वसमन्वय-
कारिणः सिद्धान्तं प्रदर्शयितुं भाष्यकारिनः कदाचान्तरतां निबध्नीमः ।
तथाहि वैदिकसंज्ञितासु परितानां जीवानामिह लोके पुनर्जन्म नाप-
स्तभ्यते, अथापि यज्ञीगाय देहग्रहणं वर्णितमस्ति तत् परैव । तद-
यथा ;—

“सं गच्छस्व पितृभिः सं यसेनेष्टापूर्त्तेन परमे व्योमन् ।

हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥

(१०म, १४सू, ८ ऋक्) इति ।

“ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुर्ध्वन्तरिक्षम् ।

तेभ्यः स्वराडसुनोतिर्नो अथ यथावशं तन्वः कल्पयति ॥”

(१८।३।५८) इति ।

एतत् कायग्रहणं पुनर्मर्त्येव तद्व्यथाध्वर्णि ;—

“मा ते मनो मासोर्माङ्गानां मा रमस्य ते ।

मा ते हास्त तन्वः किञ्चनेह ॥” (१८।२।२४) इति ।

न तु वक्तव्यमस्थूलोऽयमिति ; स्थूलत्वमेवास्य सर्वत्र वर्ण्यते ;—

“यद्वा अग्निरजहादेकमङ्गं पितृलोकं गमयन् जातवेदाः ।

तद्वः एतत् पुनराप्याययामि स्वाङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥”

(१८।४।६४) इति ।

पुनर्कलवेद्य तत्र पुनर्मिलनमपि वर्ण्यते ;—

“स्वर्गे लोकमभि नो नयामि सं जायया सह पुत्रैः स्याम ।”

(१२।२६प्र । १७) इति ।

परितानामयज्ञयाजिनां दस्युनामपि पितृगर्णेः सह वसतिः ;—

“ये दस्यवः पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादयवन्ति ।

परापुरी निपुरी ये भरन्ति अग्निष्टानस्मात् प्रधमाति यज्ञात् ॥”

(१८।२।२८) इति ।

स्थितिः पितृणामन्तरिक्षे दिवि पृथिव्यां वा ;—

“ये न पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुर्ध्वन्तरिक्षम् ।

य आज्ञियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ॥”

(१८।२।४८) इति ।

पृथिव्यां स्थितिसु तत्र समाहितानामतएवाङ्गानमन्त्रे ;—

“ये निखाता ये परीप्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः ।

सर्व्यांस्तानम्न आ वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥”

(१८।२।३४) इति ।

ऋच्यध्वर्णि च विस्पष्टं भूसमाधानम् । तद्व्यथा ;—

“उप सर्पं मातरं भूमिमितामुदव्यवसं पृथिवीं सुवेगाम् ।

कर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत एषा त्वा पातु निःशर्तैरुपस्थितम् ॥

उच्छ्वस्य पृथिवि मा नि बाधथाः सृपायनास्मै भव सूपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिवाभ्येनं भूः ॥

उच्छ्वसमाना पृथिवी सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि अयन्ताम् ।

ते गृह्णासो घृतश्रुतो भवन्तु विश्वाहास्मै शरणाः सन्त्वत्र ॥”

(१०।१८।१०—१२ ऋक्) इति ।

युवतिरित्यत्र पृथिवी, निःशर्तैरुपस्थितादित्यत्र प्रपथे परस्तात्,
उच्छ्वस्येत्यत्र उच्छ्वस्य, सूपवञ्चनेत्यत्र सूपसर्पणाः, भवन्त्वित्यत्र स्थाना
इति पाठान्तरैरथर्वेण (१८।३।४८—५१) एताः ।

भूमिरव्यवहितोपरिस्थव्योम पृथिवीति केचित्, तथैवाथर्वेण
“पृथिवीं त्वा पृथिव्याम्” (१८।४।४८) इत्यत्र दर्शनात् । “पार्थिवे
रजसि आ निपत्ताः” (१०।१५।२) इत्यत्र रजःशब्देनान्तरिक्षावकाशे-
ऽर्थं गृह्णाते तस्मत्तनैक्यम् । न तु वक्तव्यं पृथिव्यव्यवहितान्तरिक्षे पितरो
देवा वा न निवसन्तीति । यदि न स्युर्वेदिकर्षिभिः प्रथमामिष्टका-
मुपदधतः नाचिकेताग्निचितस्तेः सायुज्यं सलोकता न वक्ष्यति—
“अथो या अस्मिन्लोकं देवताः तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति”
(तै, ब्रा, ३।११।१०) इति । “पुनरस्तमेहि” इति वचनेनैव लोक
एव पुनरावृत्तिर्हो वर्णयन्तीति मतमेतैःभिः परास्तम् । यत्र च
तादृशवर्णनमस्ति तत्तु स्वधायकणाय । तद्यथा—“परा यात पितरः
सोम्यासो गर्भारेः पथिभिः पूर्याणैः । अथा मासि पुनरा यात नो
गृह्णान् हविरत्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥ (१८।४।६३) इति । आद्येऽर्ध-
वारिषु निगूढाः पितरस्तिष्ठन्तीति शौनकः (भा, गृ, सू, ४।७।३६) ।

अथ पुनर्ब्राह्मणविभागे देहस्य क्षुत्तृष्णानिषीदितस्यानुष्ठानमाहा-
त्म्यात् परं च पानभाजनैस्तन्निवृत्तिः सायं प्रातर्वा, पक्षे पक्षे वा, मासि
मासि वा, मासैस्तुर्भिद्यत्तुर्भिर्वा, वयसासैः वयसासैर्वा, प्रतिसंवत्सरं
वा, शतवर्षं शतवर्षं वा, यथेच्छं वा पानभाजनाग्निवृत्तिः । तद्यथा ;—

“अथातो यज्ञवीर्यान्नामेव,—सायं प्रातर्हं दे असुचिन् लोके
अग्निहोत्रबुदग्राति, तावतीह तस्मिन् यज्ञे ऊर्कः । अर्हमासेऽर्हमासे
दशपूर्णमासयाजी ; चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चतुर्मासयाजी ; षट्सु षट्सु
पशुबन्धयाजी ; संवत्सरे संवत्सरे क्षीमयाजी ; शते शते संवत्सरेषु अग्नि-
चिन् काममग्राति कामं न तद् ह एतदयावत् शतं संवत्सरा-
स्तावदमृतमनन्तमपर्थ्यन्तम् । स यो ह एतदेवं वेद एवं ह एदास्य
एतदमृतमनन्तमपर्थ्यन्तं भवति । तस्य यदपि इषीकयेवोपहृत्यान्त-
देवास्यानन्तमनन्तमपर्थ्यन्तं भवति ।” (श, प, ब्रा, १०।१।५ ४)
इति ।

‘न कामम्’ इति वचनमनन्तापर्थ्यन्तस्थितिमेवात्र द्योतयति ।
द्विविधा हि स्वर्गलोका ब्राह्मणविभागे वर्ण्यन्ते, आदित्यलोकादूर्वाश्च
उपरितनाश्च । ये हि अर्वाश्चस्तेऽन्तवन्तः क्षत्र्याः, ये उपरितनास्ते
अनन्ता अपारा अक्षयाः । अभिजयति तान् नाचिकेतास्मिचित्
तदभिज्ञश्च तदयथा—“उरवो ह वै नामैते लोका येऽवरेणादित्यम् ।
अथो हैते वरीयाः सो लोका ये परेणादित्यम् । अन्तवन्तश्च ह एव
क्षत्र्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यम् । अथ हैवाऽनन्तमपारमक्षत्र्यं
लोकं जयति यः परेणादित्यम् । अनन्तश्च ह वा अपारमक्षत्र्यं लोकं
जयति योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते, य उतेनमेवं वेद ।” (तै, ब्रा, ३।१।८)
इति । अर्वास्तु लोकेषु सूर्यालोकप्रचरणादहोरात्रे भवतोऽत आयुः-
क्षयस्तेषु ; न तथा परास्तु लोकेषु—“नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः,
योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उतेनमेवं वेद ।” (तै, ब्रा, ३।१।८)
इति । स्वर्गलोके यज्ञयाजिनः प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन युक्ता भवन्ति,
यथा “प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके” (तै, ब्रा, १।२।१)
इति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये पितृयाणेन देवयानेन च समग्रविश्वपरि-
भ्रमणश्चानुमोदितमत्र, यथा “हे सृती अमृणवः पितृणामहं देवानामुत
मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समिति । अन्तरा पूर्वमपरश्च
केतुम् ।” (१।४।३) इति । नक्षत्राणि हि देवानां गृहाः—“देव-

दृष्ट्वा वै नक्षत्राणि” (१५।२।६) इति । “अमुष्मिन् लोके मन्थ-
वति” (श, प, ब्रा, ११।१।८।६) इति जन्म परचैव ।

“विद्यया तदाराहन्ति यत्र कामाः परागताः” (श, ब्रा, १०।५।४)
इत्युक्त्या ज्ञानभूमौ ब्राह्मणविभागस्य प्रवेशः । “अश्वतमः प्रविशन्ति ये
अविद्यामुपासते । ततो भूय इव तमो य उ विद्यायाः रताः ॥”
“अनन्दा नाम ते लाका अश्वेन तमसाहताः । तां ते प्रेत्याभिगच्छन्त्य-
विहंसोऽऽधा जनाः ॥” (वृ, अ, ६।४।१०।११) इत्यत्र संहिताक-
तमः प्रवेशस्य ज्ञानभूमौ नवीनविनियोगः । अथर्वण्युक्तस्य “अथाह-
नारकं लोकम्” (१२।४।३६) इति नरकलोकस्य तु विस्तृतविवर-
णेन पौराणिकममये ग्रहणम् ।

यज्ञैः साधिते स्वर्लोके लोकान्तरे वा स्थितेः कालान निर्णी-
ताऽस्ति संहितायां ब्राह्मणविभागे वा । अतस्तस्मिन्नपरितुष्यन् ब्राह्मण-
विभागेषु सुपरिचितो याज्ञवल्क्यो बृहदारण्यकोपनिषदि “यत् कर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यते” (वृ, अ, ६।४।४) इति न्यायमनुसृत्य श्लोके
नाह “तदेव सक्तः सङ्गं कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्प्रोक्तात् पुनरप्य-
अस्मै लाकाय कर्मण ॥” (वृ, अ, ६।४।६) इति । देहाद्देहान्तर-
प्राप्तिमेवं स दर्शयति, “तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्य-
माक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति, एवमेवायमात्मा इदं शरीरं निहत्या-
विद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ।” “तद्यथा
पेशस्कारी पेशसो मात्रासुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते,
एवमेवायमात्मा इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र वा गान्धर्व्ये वा दैवं वा प्राजापत्यं
वा ब्राह्मं वाऽन्येषां भूतानाम् ” (वृ, अ, ६।४।४) । “य एतौ
पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ।” (वृ, अ,
८।२।१६) इति । इममेवार्थे छान्दोग्ये राजा जैवालः प्रपञ्चाह
“तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्

वाङ्मययोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूर-
चरणा चक्ष्यामीह यस्ते कपूरां योनिमापद्येरन् ज्ञयोनिं वा शूकर-
योनिं वा चागन्धालयोनिं वा ।” (छा, उ, ५।७।१० : इति । “एत-
मत्रमयमात्रानमुपसंक्रम्य” इत्यारभ्य “एतमानन्दमयमात्रानमुपसंक्रम्य
इमां लोकान् कामात्रीकामकप्यगुमश्चरन् एतत् साम गायत्रास्ते”
(ते, उ, ३।१०.५।६) इति तैत्तिरीयापनिषदुक्तिः भक्तिप्रधानपौरा-
णिककालमालिङ्गति । दैदिकगूत्रेषु मत्स्वन्नाङ्गणवत् सत्त्वम् । तत्त्व-
निर्णायकसूत्रप्रधानकाले तु गुणत्रयविभागेनां लोकानामूर्ध्वमध्याधा-
विभागनिर्वचनं जरामरणादिजन्मदुःखमाकृत्वमाहसिमत्त्वञ्च दृश्यते ।
सूक्तानां तत्र चित्माहत्ववस्थानं स्वच्छया शरीरयहणं वा धिवादीत्यट-
मामात् । “मनःप्रोतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः । नरकस्वर्गसंज्ञे
ह पापपुण्ये हिजात्तम ॥” (२२, ६२, ४२श्लो) इति विष्णुपुराण-
वचनं स्वर्गनरकयास्तत्त्वमाविष्करोति । वसिष्ठपराशरादीनां शरणि-
मनस्तुत्याधुनिकप्रसिद्धाख्यातृभिः तत्तत्कृपाटिकं मनोभाव एव पृथ-
ग्विमतम् । तद्वयथा, “विमुञ्चात्मतनुं पारंगमित्युक्तो विमुञ्चोच ह”
(भाग, २, स्क २०, २५श्लो) इत्यस्य व्याख्यानावेनरे श्रीमच्छ्रीधर-
स्वामिनाक्तं “मत्त्वैव तनुत्यागो नाम तन्मनाभावपरित्यागो विवक्षितः,
यहणश्च तत्तदावापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।” इति । न्यायमिमं समा-
यित्य वेष्णवशास्तस्मीमांसाकृता यामता जीवेनाप्युक्तं कृष्णमन्दम् “तनु-
रूपकनेवरशटैरत्र श्रीभगवतो भूभारजिह्वोर्धालक्षणां देवादिपिपालयि-
पालक्षणञ्च भाव एवाच्यते ।” इति । “मत्त्वैषां देहह्रीनानां मह-
दुषं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकर्मणि ज्ञानदेहस्य वै विभो ॥”
इत्यत्र देहं विना न कर्ममिद्विरिति रामायणे विदेहस्य वसिष्ठस्याक्तो
यदपि दृश्यते तथापि विदेहस्य निमिस्तत्रैव चिद्रूपेण स्थितिप्रार्थनं
सर्वभूतानां निमेषक्रियामिहो तस्य क्रियाकारित्वञ्च, तद्वयथा “सुप्री-
ताय सुराः सर्वे निमेषेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क्व ते सेतो
निरूप्यताम् ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषेतस्तदाऽब्रवीत् । नेत्रेषु

सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ वाङ्मत्येव विबुधा निमिषेनस्तदा-
ब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ त्वत्कृतिं निमिषिष्यन्ति
चक्षूंषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्वामार्शं मुहुर्मुहुः ॥” (रा,
उत्त, ५७स, १३—१६श्लो) इति । “अथ यो वेदेदं मन्वानीति स
आत्मा मनोऽस्य देवं चक्षुः स वा एष एतेन देवचक्षुषा मनसैतान्
कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ।” (का, उ, ८, ८, ५५, ६१२)
इति श्रुतिरपि तदेव व्यनक्ति ।

एवं विविधरूपान्तरैकस्मिन् सोमांस्ये विषये कथं वाविष्करी-
त्यात्मानं श्रीमतो योगाचार्यस्योक्तिषु तद्वयमत्र पर्यालोचयामः ।
प्रथमन्तावत् स वेदिककालमुद्दिष्टाह “काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त
इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥” (४।१२) ।
“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते
पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ ते तं
भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं
त्रयोधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥” (८।२०—२१)
इत्यत्र यज्ञैरक्षया गतिरिति संहिताब्राह्मणयोः सिद्धान्तमनभिनन्द्य
वेदान्तसिद्धकृतान्तमेवाश्रयत्याचार्यैः । “शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्-
कामतेश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवागन्तात् ॥ श्वात्
चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्च विषयानुप-
सेवते ॥” (१५।८) इति वैदिकसमयोचितोक्तिः । इयं तु विशेषी
यद्देवेषु चक्षुरादान् सूर्यादिषु प्रक्षिप्य प्रथमं केवलं जीवस्य लोकान्तर-
गमनम्, तदनन्तरं तत्र भोगोपकार्यविकलदेहप्राप्तिः ।

वेदान्तसमुचितसिद्धान्तः पुनरेष्टुपलभ्यते । “विद्यामयोऽयं पुरुषो
न तु कर्ममयः स्मृतः । य एतमश्नते जित्तमग्राह्यं शश्वदक्षयम् ।
पश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न स्मृतो भवेत् ॥” (अ, गो, ५।१७,
३३, ३४श्लो) इत्यनुगोतीति वेदान्तसिद्धं कर्ममयादिव्यामयस्य पुरुषस्य
भेदं दर्शयति । “यान्ति देववता देवान् पितॄन् यान्ति पितृवताः ।

भूतानि यास्ति भूतञ्चा यास्ति सदयाजिनोऽपि माम् ॥” (८।२५)
इति तत्तत्कामवशात् तत्तत्प्रोक्तप्राप्तिं वदतिर्वेदान्तैरचैवम्, तत्र तु
विशेषः सर्वलोकाचारित्वं विदुषः । “लाकानालोकायाम्यहम्” (१६५,
४० श्लो) इत्यनुगोताक्तिः पुनः सर्वलोकाचारित्वमात्मययिणा व्यनक्ति ।
“अतकालेषु मामेव स्मरन् मुक्ता कलेवरम् । यः प्रयाति स महाव
याति नास्त्यत्र संग्रहः ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवति क्रीन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥” (८।५।६ श्लो) इत्यत्र
तु वेदान्तादपि स्फुटतरा तत्तद्भावभावितत्वं तत्तद्भावप्राप्तिः । “अग्नि-
ज्योतिरहःकालं पशमामा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म
ब्रह्मविदा जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पशमामा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमम ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ शुक्लकृष्ण गती स्ते
जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिरन्यथावर्त्तते पुनः ॥”
(८।२४।२५।२६) इति वेदान्तमिदं प्रयातुमार्गद्वयमुक्त्वा “नैते सृती
पार्थ जगन् योगी मुञ्चति कथन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो
भवार्जुन ॥” (८।२७) इत्यत्र विदुषा योगयुक्तस्य मार्गद्वयनिरपेक्षत्व-
मुक्तम्, तत्त्वाचार्यस्य प्रतिभानसम्भृतम् । “मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखा-
लयमगाधतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥”
(८।१५) । “अव्यक्ताऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न
निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥” (८।२१) । “न तद्भामयते सूर्यो न
शशाङ्को न पावकः । यदुगत्वा न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥”
(१५।६) इति आत्मययिणामपुनरावृत्तिरिह यदुपपन्नं तद्देवान्त-
सम्भनम् । निराकाराथयफलमियमपुनरावृत्तिरिति विस्मष्टमनुगोता-
याम् । तदुच्यते ;—

“तदा कदाचिन्निर्व्येदास्त्रिराकाराश्रितेन च ।

लोकतत्त्वं परित्यक्तं दुःखात्तेन भृशं मया ॥

लोकैस्त्रिभूयाहमिमं मार्गमनुष्ठितः ।

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥

नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयास्यहम् ।
 आसिद्धेर्वा प्रजामर्गादात्मनोऽपि गतिः शुभा ॥
 उपलब्धा हिजश्रेष्ठ तथेयं गतिरुत्तमा ।
 इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥
 ब्रह्मणः पदमव्यक्तं मा तं भूदव संशयः ।
 नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परन्तप ॥”

(अ, गी, १६ अ, ३८—४२ श्लो) इति

“आवृद्धभुवनलोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन” (८।१६) इति मांख्य
 सिद्धान्तमश्रुतानि सर्वानि भुवनानि जरामरणादिजदुःखसामान्यानि
 मर्त्यलोकत्वे परिगणितानि । “एषाऽस्य परमा गतिरेषास्य परम
 मव्यदेष्टोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः” (बु, आ, ६।३।३२
 इत्युक्तदिशा स्वरूपेऽवस्थानपूर्वकं परमात्मानमेव यदा न विषयीकरोति
 तदात्मा विषयाभिनिवेशवशादवस्थान्तरप्राप्तिकृपां पुनरावर्त्तिं परिवर्त्तन
 शीलतां पुनः पुनः सर्व्वेवानुभवति । निराकारपरब्रह्मस्याश्रितं सति
 तस्मिन्निवसतिर्नित्यैव ।

“वासांमि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

(२।२२)

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतोः समाः ।
 शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
 एतद्दि दुर्लभतरं लोके जन्म यदोद्दिष्टम् ॥
 मत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्ण्यदैहिकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
 पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि मः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥

प्रयत्नादयतमानसु योमो संशुद्धकिंस्वियः ।

अनंकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥ (६।४१—४५)

ब्रह्मणा जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥” (७।१६) ।

इत्येवं “वामांसि जीर्णानि”ति वेदसम्मतम् । योगिनां भोगप्राप्तिः योगिकुले जन्म च यद्यपि न वेदान्तेषु विस्पष्टमुपलभ्यते । भावतस्तेरस्य साम्यमस्ति । के च ते पुण्यलका यच्च ते योगभ्रष्टा गच्छन्तीति जिज्ञासानिबन्तये, न गीतोक्तिरियमद्भुतम् ;—

“ऊढन्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।

कौत्स्यमानानि तानीह तत्त्वतः सखिबोध मे ॥

तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बहिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयम् ।

तारारूपाणि सर्वानि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् ॥

यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।

स्थानान्येतानि जानाहि जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥”

(अ, गी, १७अ, ३८—४०श्लो) ।

उक्तिरियं ब्राह्मणविभागानुसारिणी । “सृष्ट्वा भवक्रमः” इत्यस्य व्याख्यानं “भानि अश्विन्यादीनि अन्यानि विशिष्टानि ज्यातींषि तेषां समूहयुक्तम्”मित्युक्तत्वात् असंख्येयानि तानि तारारूपाणि स्थानानि ।

“कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु । (१३।२१)

यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गेषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ (१४।१४।१५श्लो)

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो नच्छन्ति तामसाः ॥” (१४।१८) ।

इत्येतदयदुक्तं न तद्देहो न वेदान्ते वा दृश्यते, सांख्यसूत्रे यद्यपि यत्र गतिकारणं व्यक्ततरं न कुत्रापि निबद्धम्, तथापि तत्सम्मतनवीनोद्भाव-

नेयमाचार्यस्य । अत्रेदं विचार्यम्,—न कुत्रापि केवलं स
स्तमो वा सम्भवति, सर्वत्र तेषां सङ्कर एव । यदाहाचार्यः
रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योन्यमिथुनाः सर्वे
न्यानुजीविनः ॥ अन्योन्यापाश्रयाद्यापि तथान्योन्यानुवर्तिनः
न्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्चधातवः ॥” (अ, गी, ३६अ,
इति । अतएवाह “यदा सत्त्वे प्रवृत्ते” इति । विशेषणश्चेत
तमसि चानुषज्यते । गुणव्यतिकरस्यापरिहार्यत्वादूढमध्या
ज्ञानप्रवृत्त्यज्ञानापेक्षया । एतदेवापेक्ष्याहानुगीतासु, “तत्रापि
षोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमाः” (अ, गी, १७अ, ४१श्लो) इति
चेवमेवास्ति । दिवीत्यत्र पृथिवीप्रतियोगी दिव्यशब्दः, द्यावा
सर्वलोकान्तर्भावकत्वेन तयोः प्रयोगदर्शनात् । अतः पर
साधारणशब्दोऽयम् । न च वक्तव्यं दिवि न कर्मसङ्गिनाम
यतस्तत्रैवोक्तम् “क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः” (
१८अ, ५८श्लो) इति । भवतु तावत् राजसानां तत्रावकाशः
नान्तु न स कदापि सम्भवति । चेन्न सम्भवेत् “नीचोच्चमध्यमा
विशेषणस्य वेयर्थं स्यात् । वस्तुतस्तु तत्र “न चैतदिष्टं देवानां
रूपनिवर्त्तनम्” (अ, गी, १८अ, ५८श्लो) इत्युक्तद्विविष्टानाम
व्यनक्ति । तदेव च घनोभूतं दिवि नीचानां तामसानां प्रदे
शगृह्णाति ।

“तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाभिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पाशपाशमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥

देवी सम्पदमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥” (१६।३-

इतोयमपुनराचार्यस्य प्रतिभानुज्ञासयति ।

“तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आचरन्तीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 आसुराप्रैव कौन्तेय ततो यावद्यधमां गतिम् ॥ (१६।१८-२०)
 अत्रापि अहमिहितं तद्यदपि वेदान्तेषु विस्मृतं न दृश्यते, तथापि
 अत्रापि आचरन्तीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि विमोक्षोपायः,
 आचरन्तीं इति भावत ऐक्यम्, उक्तिरेषा निरवधानतया ; संगोष्ठा
 अत्रापि — ‘एतेर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्या-
 नि विमोक्षो याति परां गतिम् ॥’ इत्यनन्तरोक्त्या आसुरान् धर्मान्
 विहाय विमोक्षोपायानाचरन् सद्गतिं प्राप्नोतीति सिद्ध्यति ।’ अमि-
 त्तवादि न पुनरन्गीतात्, तद्यथा ;—

‘विद्वान्कर्षमदेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।

यथा ते सुकृता लोका लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥

अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृता ये च कर्मिणः ।

अकर्मनिरतानाश्च ब्राह्मणानां शुभेष्टिणाम् ॥

संस्कारेणोद्भूमाग्राम्नि यतमानाः सलोकताम् ।

स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥’ इत्यादि ।

(अ, गी, ३६अ, २६—२८श्लो) ।

अत्रापि निष्कर्षः । परेतानां शरीरान्तरग्रहणं परचैवेति वैदिकाः ।
 तत्रापि कात् पुनरेत्य अस्मै लोकाय कर्मिणः’ इति वेदान्तिनः । यदि
 तत्रापि वेदान्तिनाञ्चेकत्वमाधनेऽस्माकं कौतूहलं स्यात्, तदा वय-
 म् आह्वयामः । तद्विद्वानोः सम्बन्धोऽत्र एकस्माच्चलितस्यान्यत्र
 वेद इत्येवम् — ‘तद्यथा दृणजलायुक्’ इत्याद्याभिः । यदेवं कथं
 वेदोक्तं अत्रापि योनिप्रवेशः परच सिद्ध्यति ? कथं वा ‘पृथिवीं
 आचरन्तीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि’ इति ? सिद्ध्यत्येव, यतो
 वेदोक्तं ‘यतो भूतं द्विपदे शं चतुस्पदे’ (६।७।१२) इति ऋचो
 यतो भूतं चतुष्पदे सुवनेषु द्विपदां चतुष्पदां निवास उक्तः ; अथर्वणि
 ‘यतो भूतं पशवः’ (११।३।८) इत्युक्ता दिवि पशवः सन्तीति
 सिद्ध्यति । ‘यतो भूतं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके’ इति तत्र पशूनां

स्थितिः सुव्यक्ततरा । “लोकान् प्रत्युत्थायिनस्ते” (हृ, भा, उ, ८, ८, ८, ८, ८, ८) इति यदुक्तं तेनैवाभिव्यज्यते लोकानामसंख्येयत्वादावृत्तिमात्रप्रदर्शनपरमेतत् । लोकाः समसंख्यातो नातिरिच्यन्त इत्युक्तिस्त्वनवधानात्, यतस्तेषां तथात्वमैतरेयब्राह्मणे (४।३।४) त्रिभिस्त्रिभिः स्तम्भसदृशैर्लोकैर्दृश्य-स्यादित्यस्त्राङ्गीधःपतनवारणायैवास्मात् । अतएव तत ऊर्ध्वमधोऽसो-मावकाशावगतेर्दृश्यादित्यस्य च भवकस्थानां मण्डलानामेकतमत्वात् लोकानामसंख्येयत्वमेव तत्त्वम् । वदति च “एषमेवानुपरिवर्त्तन्ते” (हृ, भा, उ, ८, ८, ८, ८, ८, ८) इति । न तु वक्तव्यं देवयानमार्गं सम्भवति समप्रविश्वभ्रमणं न तु पितृयानमार्गं, “याभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति” (ते, ब्रा, २।६।३) (हृ, भा, उ, ८, ८, ८, ८, ८, ८) इत्युक्तत्वादुभयोस्तत् समानम् । आर्त्तः पुनरावृत्तिरनुपरिवृत्तिः पुनः पुनरूर्ध्वमध्यमाधोगतिर्विव-ज्यातिःशष्ठाभिधायिनां स्वयं ज्योतिष्मतां, चान्द्रमसज्योतिःशष्ठाभि-धायिनाञ्च परज्योतिःसापेक्षाणां लोकानामसंख्येयत्वात् । “पृथिवीं प्राप्ये”त्यत्र परज्योतिःसापेक्षकाणां पृथिवीतुल्यत्वात् पृथिवीशब्देन निर्देशः । अतएवाथर्वणे दिव्यपार्थिवभेदेन लोकानां विभागो दृश्यते यथा, “तथा लोकान् समाप्नोति ये दिव्या ये च पार्थिवाः” (८।२० प्र । १४) इति । तथाच कान्दोष्ये “स एष ये चासुष्मात् पराश्रल्लोका-स्तेषां चेष्टे देवकामानाम् ।” “स एष ये चैतस्मादज्याश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानाम्” इति । अतएव “अन्तरा पूर्वमप्युक्तं केतुम्” इत्यत्र ज्योतिष्काज्योतिष्कलोकसूचनाय चिह्नवाचकः केतुशब्दः । अत-एव च “अवरेणादित्यम्” “परेणादित्यम्” इति लोकानां भेदः । अतएव हि “अथा यथा रथे तिष्ठन् पक्षसी पथ्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते, एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते ; नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः” (ते, ब्रा, ३।१।८) इति अहोरात्रयुक्ता अहोरात्रविमुक्ता लोकः वर्ण्यते । “य एते पथ्यानी न विदुस्ते कीटाः पतङ्गाः” इत्युक्तिस्तु मार्गज्ञानानुपयोगिनां कीटादी-नामतैव पुनः पुनर्जन्म द्योतयति, अतएव, “सुद्रकर्मणान्तु जन्तूनामतैव पुनः पुनर्जन्मे ति स्वामिकृतसिद्धान्तः सिद्धति । “न कश्चित् सुख-

त्यन्तं न कश्चित् शास्त्रतो स्थितिः । स्थानाच्च यद्वतो भ्रंशो दुःख-
 व्यात् पुनः पुनः ॥” (अ, गी, १६ अ, ३० श्लो) इत्युक्तिमाचार्यस्या-
 भाक्तं व्याख्यानस्य दाढ्यायोदाहरिण्यामः । न केवलमेतावान्माकं
 द्रः स्यात्, इयमपि युक्तिरस्माभिर्दर्शयिष्यते—यत् त्वाचार्य्येणैहशब्दः
 युक्तस्तत्र मरणशीलानां मर्त्यानामात्रज्ञभुवनस्थापी लोक एव तेनाभि-
 तः, तत एवोक्तं “नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परन्तप” इति ।
 ते तु भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति” इत्यत्र
 विशालमिति विशेषणं मर्त्यलोकविशेषणत्वेन तदेव व्यञ्जयति । अत-
 एव ब्राह्मणविभागे देवयानमार्गेण पितृयानमार्गेण च मर्त्यरूपवतां
 वानां मर्त्यानाञ्च निखिलजगद्भ्रमणसुदाहृतम् । “अश्रमा गतयः”
 त्वारभ्य “पतनं” निरये चेव यातनाश्च यमक्षये” (अ, गी, १६ अ,
 १—३६ श्लो) इत्यन्तग्रन्थस्य विरोधित्वञ्च, “लिङ्गं मनो यच्च निषक्तम्”
 ति दृष्ट्या सत्यवत् प्रतीतत्वात् वक्तुर्मनोभावपरिहृतिविजृम्भितेषोक्ति-
 र्तिस्मृतेरेवञ्चातीयकत्वादिति हेतुना, परिहरिण्यामः । पूर्व्वतन-
 राख्यातगणपथानुसरणेनावलम्बनमौदृग्वाख्यानकौशलस्य कालातीत-
 यदृष्ट्या सम्यक्त्वेऽपि देशकालप्रभावचिन्तया सर्व्वथा नादुष्टमिति
 दया यद्यपि ततो ब्रह्मताः, तथापीदं स्वीकर्त्तव्यं यत्—प्राचीन-
 शावलम्बनेन भपञ्चरप्रयाणवशात् चक्रभ्रमिवत् परिहृतिं स्वीकृ-
 त्वापि, गुणानुसारिणीं गतिं निर्णयि, सर्व्वेच गुणव्यतिकरञ्च
 दर्श्य, परत्र पुरुषाणां नीचोच्चमध्यमावस्थायां स्थितिश्चाभिनन्द्य—
 तेमद्योगाचार्य्यस्यां भूमिमारुढवान् यतो वेदवेदान्तयोरैक्यं पुनः
 नः नीचोच्चमध्यावस्थाप्राप्तिरूपया परिहृतिधर्मैवदसंख्येयलोकैवे-
 वत्या साधितं भवति । किं बहुना, “अन्ये त्वेवमजानन्तः
 त्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरा-
 णाः ॥” (११।२५); “आं हि पार्थ व्यपान्त्वित्य येऽपि स्युः
 पयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥”
 ८।३२) इति नवीनमतवतारणेनाहृतिं पराहृत्य परञ्च स्थितिः

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

विवेचिन्द्रियमन्त्रये सन्भवतीति दृष्ट्वा कर्त्तव्यानुरोधतः, हे भारत, तान्
तिनिजस्व सहस्व, न तु सृत्पाषाणादिवहोधशून्यो भव । निसर्गतो
यदवस्थितं ततः कर्त्तव्यविमुखो भवितुं नार्हसीति भावः । “नाहं
विना यदुभिर्यादवानां पुरोमिमामशकं द्रष्टुमद्य” (मौ, प, ४अ, ८श्लो)
इत्युक्तिराचार्यस्य यदुकुलध्वंसे सृत्पाषाणादिवहोधशून्यत्वाभावमात्मनो
दर्शयति, “इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः
करोमि” (मौ, प, ४अ, ६श्लो) इति तस्य बन्धुसंयजन्धयोकापनोदनार्थं
तत्पर्युद्यतस्यापि कर्त्तव्यपरायणत्वं न तमजहादिति सूचयति । १४ ।

कर्त्तव्यानुरोधेन शीतोष्णादिसहनं न केवलं तत्कालोचितं श्रेयः
साधयति, तेन च जीवस्य मोक्षोपयोगितोद्भूयते इत्याह यमिति ;—
‘समदुःखसुखं’—सुखदुःखप्राप्ती हर्षविषादरहितम् इति श्रीमच्छङ्करः,
अवर्जनीयदुःखं सुखश्चान्यमानमिति श्रीमद्रामानुजः, धर्मानुष्ठानस्य
कष्टसाध्यत्वात् दुःखमनुषङ्गलब्धं सुखञ्च यस्य सममिति श्रीमहलदेवः,
समाधिस्थत्वात् समदुःखसुखत्वमस्येति श्रीमन्निलकण्ठः । “यतः प्रवृ-
त्तिर्भूतानाम्” (१८।४६) इत्याद्युक्तरौत्या भगवदिच्छा पालनं कर्त्त-
व्यपरायणत्वेन तस्मिन्निबद्धचित्तमस्य, ततोऽन्तःशीतलतायां सुखदुःखयो-
स्तत्त्वं हृदि स्फुरति, तेन च विकारराहित्यमस्य । किमिदं तत्त्वम् ?
दुःखच्छन्नं सुखं, सुखच्छन्नं दुःखमिति । दुःखं दैन्यं वर्धयति तेन च
भगवत्प्रपन्नत्वं मतएवार्त्तभक्तस्य सुकृतित्वमुक्तमाचार्येण, सुखञ्च प्रमाद-
मालम्ब्य जनयति तेन च मार्गात् खलनम् । श्लोकस्यास्याकाधिकार-
विषयप्रथमषट्कान्तर्गतत्वात् तदनुसारिणास्य व्याख्याने पुनरात्मबोधादेव
सुखदुःखतत्त्वस्फूर्तिर्मन्तव्या । ततः “दुःखेषुनुहिम्नमनाः सुखेषु विगत-
स्यदः” (२।५६) इत्युक्तदिशा दुःखेऽनवसादः सुखे चानभिभूतबुद्धित्व-
मस्येति तयोः समभावः । समदुःखसुखं धीरं ध्यानशोलं धर्मेनिष्ठं

नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

द्वियमीरयति धर्मेऽपि चित् व्युत्पत्त्या, विवेकादिसम्बन्धं यं पुरुषमेते मात्मा-
वर्णा न व्यथयन्ति न चालयन्ति न सुखदुःखमूर्च्छितं कुर्वन्ति, सोऽद्वैत-
त्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति । १५ ।

देहात्मनोर्विवेकं विना नित्यानित्यज्ञानं, तेन चाचित्ते निष्ठा
परिहाय नित्ये निश्चला स्थितिर्न सम्भवतीति तमेव प्रक्षीत्याचार्यः
नामत इति ;—सतः प्रागभापायिनः देहस्य तद्वर्णस्य शीतोष्णादेः
भावो नित्यत्वमनाशित्वं रूपान्तरतानवाप्तिः न विद्यते, सतः प्रागभा-
पायरहितस्य देहिनोऽभावी व्ययो नाशो रूपान्तरताप्राप्तिः न विद्यते ।
अनयोरुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो मर्यादा नियतरूपत्वं याद्यात्म्यं
तत्त्वदर्शिभिः स्तदुभयस्यभाववेदिभिर्दृष्टः । प्रथमं तावत् आत्मनः
सत्त्वं, देहस्य चैकस्यापायेऽन्यदेहागमेनासत्त्वम्, तद्वर्णस्य च तद्वर्णवत्त्व-
मुक्तम्, प्रधुना तयोरिकवाक्येन संग्रहो देहात्मविवेकमारभमाणेनाचा-
र्येण ; विवृतिश्च “अविनाशि तु तद्विधि” इति “अन्तवन्त इमे देहाः”
इत्यनन्तरनिर्व्यचनेन । श्रीमच्छङ्करेण तदनुयायिव्याख्यातृभिश्च यदत्रा-
सत्कार्यवादास्यावतारणा कृता सा पूर्व्यापराविचारिणः ; “सत्त्वं भूतमयं
जगत्” इत्याचार्यस्य सत्कार्यवादं प्रति नेत्रनिमीलनेन च । “पर-
स्माच्च ब्रह्मणा भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा” (वे, सू, १५,
१ पा, २२ सू, भा,) “प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शक्त्यवशेषमेव प्रलीयते
शक्तिमूलमेव च प्रभवति, इतरथाकस्मिकत्वप्रसङ्गात्” (वे, सू, १५,
३ पा, ३० सू, भा,) “यदि वयं स्वतन्त्रां काश्चित् प्रागवस्थां जगतः
कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसङ्गयेम तदा प्रधानकारणवादम् । परमे-
श्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा ।
सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा । न हि तथा विना
परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिद्ध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः”

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ॥१७॥

(वे, सू, १५, ४पा, ३सू, भा) “कारणस्यात्ममूला शक्तिः शक्तेर्यात्म-
भूतं कार्य्यम्” (वे, सू, २५, १पा, १८सू, भा) “यथा चोष्णसप्रज्ञा-
सादयोऽनभिसन्धाय वाह्यं किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति,
एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केदलं लीला-
रूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति” (वे, सू, २५, १पा, ३३सू, भा) इत्याद्यास्तु
तदुक्तिषु असत्कार्य्यवादस्य तुच्छत्वं, योगानुकूल्याय तत्स्थापने तस्य
प्रयत्न इति तत्त्वम् । अन्यथा कथं तेनेयं युक्तिराश्रीयते “यथा च
कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्य्यमपि जगत्
त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति” (वे, सू, २५, १पा, १६सू, भा),
“न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वव्यपदेशः,
किन्तु हि व्याकृतनामरूपत्वाद्भेदादव्याकृतनामरूपत्वं धर्म्मान्तरम् ; तेन
धर्म्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्य्यस्य कारणरूपेणा-
नन्वस्य,” “नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्थं लोके प्रसिद्धम् । अतः
प्राक् नामरूपव्याकरणादसद्विवासीत् इत्युपचर्य्यते” (वे, सू, २५, १पा,
१७सू, भा) इति । “अथ तु असत्कार्य्यवादस्यासङ्गतत्वाच्च तत्परोऽयं
श्लोकः । देहात्मस्वभावज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशि-
त्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । स एव ‘गतासूनगतासूक्ष्म-
नानुशोचन्ति’ इति प्रसृतः । स एव ‘अविनाशि तु तद्विद्धि’,
‘अन्तवन्त इमे देहाः’ इत्यनन्तरमुपपादित इति । अतो यथोक्त
एवार्थः” इति श्रीमद्रामानुजः । “यस्तु असत्कार्य्यवादस्यापनायैतत्
पथमित्याहुस्तच्चिरवधानम् । देहात्मस्वभावानभिज्ञानमोहितं प्रति
तन्मोहनिवृत्तये तत्स्वभावज्ञापनस्य प्रकृतत्वात्” इति श्रीमद्वल्ल-
देवः । १६ ।

प्रथमन्तावच्छीवात्मनः स्वभावं विशदयत्यविनाशीति ;—विनाशो-

ऽदर्शनमभाव इति श्रीमच्छङ्करः, विनाशो देगतः कालतो वसुतो वा परिच्छेद इति श्रीमच्छुभूदनः, पूर्व्यावस्थापरित्यागो विनाश इति श्रीमन्नौलकण्ठः । तत् सदसु जीवतत्त्वन्तु अविनाशि नित्यविद्यमान-मपरिच्छिन्नं सदैकरूपं विद्धि जानीहि ; येन चेतनेन जीवतत्त्वेन सर्वमिदमचेतनतत्त्वं जगत् व्याप्तम् । सिद्धमिदं व्याख्यानं “यथेदं धार्यते जगत्” इत्युक्त्या । चेतनाचेतनतत्त्वद्वयमधिकृत्यैवेदमनीकं यद्यान्यत्, “यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥” (११।३३) इति । न व्येति उप-चयापचयो न याति नापक्षीयते इत्यव्ययम् । अस्य अव्ययस्य विना-शमदर्शनमप्यस्यान्तरप्राप्तिं न कश्चित् कर्तुमर्हति । येन च यद्वाप्तं न तत्तद्दिनाशशक्तमिति “विनाशो न कश्चित् कर्तुमर्हति” इत्युक्तम् । निरवयवस्य चेतनस्य जीवतत्त्वस्य व्यापकत्वादविज्ञेयत्वाच्च व्याप्येन स्थलेनाचिता न जातु विनाशो रूपान्तरता वा ।

ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चित् सङ्गवितुमर्हतीति पूर्व्यश्लोके सद्व्रज्जिति निर्णयि तच्छब्देन सद्व्रज्जैव परामृशन्ति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च । श्रीमद्विष्णुनाथस्तु प्रथमं जीवतत्त्वमेवात्र गृहीत्वा श्रीमद्ब्रह्मदेवेनैकतया “येन सर्वमिदं शरीरं ततं व्याप्तम्” इति व्याचष्टे । तदनन्तरं “देहो जीवात्मा परमात्मा इत्येतद्वस्तुत्रिकं मनुष्यतिथ्यं गादिषु सर्वेषु दृश्यते” इति हेतोः पक्षान्तरं तेनोक्तं “नामतो विद्यते भावः” इत्यत्र देहजीवयोरस्मिन् परमात्मवस्तुनस्तत्त्वमिति । “येन सर्वमिदं ततम्” इत्यस्य “सर्वमिदं शरीरम्” इति व्याख्यानेऽपि कथन्तज्जीवतत्त्वस्य सर्वशरीरव्यापित्वं सम्भवति, “एषोऽणुरात्मा,” (सु, उ, १।१८), “बालाग्रगतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः” (श्वे, उ, ५।८), “धाराग्रमात्रोऽप्यवरोऽपि दृष्टः” (श्वे, उ, ५।८), इति तस्य परमाणुपरिमाणत्वञ्चवशादिति चेत्, सिद्धयति तत् धर्मभूतज्ञानेन । अतएवाहचार्यः “यथा प्रकाशयत्येकः” इत्यादि । सिद्धस्तु नो निरति-शयसूक्ष्मत्वात् तत्प्रदर्शनायास्त्वादिविशेषणमिति तत्त्वम्, अन्यथा

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

विषयेन्द्रियमन्त्रये सम्भवतीति दृष्ट्वा कर्त्तव्यानुरोधात्, हे भारत, तान् तितित्तस्व सहस्व, न तु सृत्पाषाणादिवहोधशून्यो भव । निमर्गतो यदवस्थितं ततः कर्त्तव्यविसुखो भवितुं नार्हसीति भावः । “नाहं विना यदुभिर्यदवानां पुरोमिमामशकं द्रष्टुमद्य” (मौ, प, ४ अ, ८ श्लो) इत्युक्तराचार्यस्य यदुकुलध्वंसे सृत्पाषाणादिवहोधशून्यत्वाभावमात्मनो दर्शयति, “इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि” (मौ, प, ४ अ, ६ श्लो) इति तस्य बन्धुजनयजन्यशोकापनोदनार्थं तत्पश्यत्यतस्यापि कर्त्तव्यपरायणत्वं न तमज्ज्ञादिति सूचयति । १४ ।

कर्त्तव्यानुरोधेन शीतोष्णादिसहनं न केवलं तत्कालोचितं श्रेयः साधयति, तेन च जीवस्य मोक्षोपयोगितोद्भूयते इत्याह यमिति ;— “समदुःखसुखं”—सुखदुःखप्रामी हर्षविषादरहितम् इति श्रीमच्छङ्करः, चर्जनीयदुःखं सुखश्चान्यमानमिति श्रीमद्रामानुजः, धर्मानुष्ठानस्य कष्टमाध्यत्वात् दुःखमनुषङ्गलभ्यं सुखञ्च यस्य सममिति श्रीमद्वल्लभः, समाधिस्यत्वात् समदुःखसुखत्वमस्येति श्रीमन्निलकण्ठः । “यतः प्रहर्त्तिर्भूतानाम्” (१८।४६) इत्याद्युक्तरीत्या भगवदिच्छा पालनरूपकर्त्तव्यपरायणत्वेन तस्मिन्निबद्धचित्तमस्य, ततोऽन्तःशीतलतायां सुखदुःखयोस्तत्त्वं हृदि स्फुरति, तेन च विकारराहित्यमस्य । किमिदं तत्त्वम् ? दुःखच्छञ्च सुखं, सुखच्छञ्च दुःखमिति । दुःखं दैन्यं वर्धयति तेन च भगवत्प्रपन्नत्वं मतएवार्त्तभक्तस्य सकृत्तत्त्वमुक्तमाचार्येण, सुखञ्च प्रमादमालस्यं जनयति तेन च मार्गात् खलनम् । श्लोकस्यास्यात्माधिकारविषयप्रथमषट्कान्तर्गतत्वात् तदनुसारेणास्य व्याख्याने पुनरात्मबोधोदः सुखदुःखतत्त्वस्फूर्तिर्मन्त्रव्या । ततः “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः” (२।५६) इत्युक्तदिशा दुःखेऽनवसादः सुखे चानभिभूतबुद्धित्वमस्येति तयोः समभावः । समदुःखसुखं धीरं ध्यानशोलं धर्मेति

नामतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

धियमीरयति धर्मेष्विति व्युत्पत्त्या, विवेकादिसम्पन्नं यं पुरुषमेतं मात्रा-
स्पृगां न व्यथयन्ति न चालयन्ति न सुखदुःखमूर्च्छितं कुर्वन्ति, सोऽमृत-
त्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति । १५ ।

देहात्मनोर्विवेकं विना नित्यानित्यज्ञानं, तेन चानित्ये निष्ठां
परिहाय नित्ये निश्चला स्थितिर्न सम्भवतीति तमेव प्रस्तौत्याचार्यः
नामत इति ;—असतः आगमापायिनः देहस्य तद्वर्त्मस्य शीतोष्णादेः
भावो नित्यत्वमनाशित्वं रूपान्तरतानवाप्तिः न विद्यते, सतः आगमा-
पायरहितस्य देहिनोऽभावो व्ययो नाशो रूपान्तरताप्राप्तिः न विद्यते ।
अनयोरुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो मर्यादा नियतरूपत्वं याथावार्त्तं
तत्त्वदर्शिभिः स्तदुभयस्वभाववेदिभिर्दृष्टः । प्रथमं तावत् आत्मनः
सत्त्वं, देहस्य चैकस्यापायेऽन्यदेहागमेनासत्त्वम्, तद्वर्त्मस्य च तद्वर्त्मवत्त्व-
मुक्तम्, अधुना तयोरैकवाक्येन संग्रहो देहात्मविवेकमारभमाणेनाचा-
र्येण ; विवृतिश्च “अविनाशि तु तद्विद्धि” इति “अन्तवन्त इमे देहाः”
इत्यनन्तरनिर्व्वचनेन । श्रीमच्छङ्करेण तदनुयायिव्याख्यातृभिश्च यदत्रा-
सत्कार्यवादस्यावतारणा कृता सा पूर्व्यापराविचारेण ; “सत्यं भूतमयं
जगत्” इत्याचार्यस्य सत्कार्यवादं प्रति नेत्रनिमीलनेन च । “पर-
स्माद्ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा” (वे, सू, १२,
१पा, २२सू, भा,) “प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शक्त्यवशेषमेव प्रलीयते
शक्तिमूलमेव च प्रभवति, इतरथाकस्मिकत्वप्रसङ्गात्” (वे, सू, १२,
३पा, २०सू, भा,) “यदि वयं स्वतन्त्रां काश्चित् प्रागवस्थां जगतः
कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादम् । परमे-
श्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा ।
सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा । न हि तथा विना
परमेश्वरस्य स्वष्टृत्वं सिद्धरति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः”

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

विनाशिनमिति । एनमात्मानमजमविनाशिनमव्ययं यो नित्यं वेद,
स पुरुषः, हे पार्थ, कं कथं हन्ति, कं कथं घातयति । किमाक्षेपे,
न कमपि कमपीत्यर्थः । अथ श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च हन्तेस्वा-
क्षेपमुदाहरणत्वेन गृहीत्वा विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थं
इति वर्णयन्ति । “इत्वापि स दमात्मानं न हन्ति न निबध्यते”
(१८।१७) इत्यत्र हननक्रियामुदाहरणत्वेन गृहीत्वा कर्मानुष्ठायाप्यन-
वच्छेदत्वात् कर्माकरणं, न तेन बन्धनमित्याचार्यः स्वयं दर्शयति ।
तदेवात्रान्यत्र च गीतासिद्धमित्यग्रे व्यक्तीभवमिति । २१ ।

अवश्यत्वाच्चेन देहेन किमिव सम्बन्धो देहिन इत्यपेक्षयाह वामा-
सीति । जीर्णानि वासांसि विहाय नरो यथा अपराणि नवानि वासांसि
गृह्णाति, तथा जीर्णानि शरीराणि विहाय देही अन्यानि नवानि
शरीराणि संयाति । किमत्र तत्त्वं तद्विचारितं त्रयोदशश्लोके । २२ ।

देहनाशे कथं नात्मनो विनाश इत्यपेक्षयाह नैनमिति । छेदन-
दहनक्लेदनशोषणानि सावयवशरीरगतानि, न तु तानि निरवयव
आत्मनि सम्भवन्तीति सिद्धयति,—एनं देहिनं शस्त्राणि न हिन्दन्ति
अवयवविभागेन विधा चतुर्धा सप्तधा शतधा वा कर्तुं न शक्नुवन्ति,
नैनं पावकोऽग्निः दहति भस्मीकर्तुं न शक्नोति ; न चैनमापः क्लेद-
यन्ति आर्द्राभावकरणेन विस्त्रिष्टावयव कर्तुं न शक्नुवन्ति ; मारुतो
वायुः नैनं शोषयति नीरसं कर्तुं न शक्नोति । २३ ।

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्षेद्योऽबोध्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थावरचलोऽयं सनातनः ।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽबुद्ध्यते ॥२४॥

“नेन” शस्त्राणि हिन्दून्ती”त्याद्युक्ता तत्तदयोग्यशब्दैरत्र प्रथमस्तम-
भिधाय विशेषलक्षणैर्लक्षयितुं ‘नित्यः’ ‘सर्वगतः’ इत्यादिभिः शब्दतो-
ऽर्थतः पुनरुक्तान्यपि विशेषणान्येकत्र बोधसौकर्यार्थमुपन्यस्यति एव-
मग्रेऽपि अच्छेद्य इति । अयं देही अच्छेद्य एव, अटाक्ष एव, अक्षेद्य
एव, अशाश्व एव ; नित्यः अविनाशो, सर्वगतः “स्वकर्मावशात् देव-
मनुष्यतिथ्येगादिदेहगतः” इति श्रीमद्भिषगनाथः, “स्वकर्मावहेतुकेषु देव-
मानवादिषु पशुपक्षादिषु च सर्वेषु शरीरेषु पर्यायेण गतः” इति
श्रीमद्भलदेवः, स्थानुः स्थिरस्वभावः स्थिरस्वरूपः रूपान्तरावसिगूढः,
अचलः अप्रकम्प्यः स्थिरगुणकः पूर्व्वरूपापरित्यागी, सनातनः शाश्वतः
चिरन्तनः पुरातनः सर्वदैकरूपः, अव्यक्तः चक्षुराद्यग्राह्यः, अचिन्त्यः
चिन्ताया अविषयः तर्कागोचरः, अविकार्यः निरवयवत्वात् कर्मेन्द्रिया-
न्नामगोचरः क्षीरादिवहिकारानर्हः, अयं देही तत्त्वविक्रान्तः । अत्र
नित्यत्वेन घटादिवदनुत्पादाः, सर्वगतत्वेन ग्रामादिवदप्राप्यः, स्थानत्वा-
दविकार्यः, अचलत्वाद्वर्पणवत् असंस्कार्यः ; एवमुत्पत्त्यासिचिह्नतिसंस्क-
तिरूपवतुर्विधक्रियायाः कर्मात्वं न भजतेऽयमिदमन्यैर्वास्थातम् । एतत्तु
परमात्मपक्ष एव सर्वथा सम्भवतीत्येव पक्षो नान्यैराश्रीयते । कथमेव-
मनुमीयते, यतोऽत्र नात्मन उत्पत्तिः स्वीक्रियते, निरतिशयसूक्ष्मत्वात्
प्राप्तिरपि ; विह्वलिरपि तस्मिन् सम्भवति चिदेकरसत्वात् तथैवाचार्यै-
र्वाख्येऽग्रहणात् ; सत्यम्, संस्कृतिसु तस्मिन् सम्भवत्येव, अन्यथा तम-
धिष्ठित्य ग्राह्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । दर्पणः स्वयं स्वच्छः, न कदापि
स्वयं स्वस्य स्वच्छत्वं जहाति, अथापि वाष्पादिसंसर्गात्कालिन्धं भजते,
अतः संस्कारमपेक्षते ; एवं जीवात्मापि गुणसम्बन्धात् । ब्राह्मणविभागे
यत्र एव यजमानस्य आत्मा भवतीत्युच्यते, तद्यथा “एष ह वै यजमान-

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

अथ चेवं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

जातस्य हि भ्रूवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्य्यैरेवं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

स्वामुष्मिंश्लोके आत्मा भवति यद्यद्यः” (श, ब्रा, ११।१।८।६) इति ।
तेन च तस्य सर्व्वतत्त्वं परमं जन्म च “सह सर्व्वतनुरेव यजमानोऽमुष्मि-
श्लोके सम्भवति” इति । भगवदाराधनयैवात्मन आत्मत्वं, तथा च तस्य
कृतार्थतेति तत्त्वम् । २४ ।

अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्य्यत्वनित्यत्वसर्व्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा
तस्माच्च तमेवं विदित्वानुशोचितुमर्हसीत्युक्तोपसंहरति तस्मादेवमित्या-
दिना । २५ ।

हरिद्राचूर्णसंयोगाद्भक्तत्वमिव भूतचतुष्टयसंयोगाच्चैतन्यमिति प्रथमः
पक्षः । देहाद्विज्ञोऽपि विज्ञानस्वरूप आत्मा प्रतिक्षणपरिणामादुत्पत्ति-
विनाशयोगीति द्वितीयपक्षः । नित्यत्वासावपूर्व्वेन्द्रियसम्बन्धाज्जातस्वेति
तृतीयपक्षः । “ऊर्ध्वं देहाद्दृश्येके नैतदस्तीति चापरे । केचित्संग्रयितं
सर्व्वं निःसंग्रयमपरे” इत्यादिभिः (४८ अ, २—१३ श्लो) आचार्य्येण
तात्कालिकमतविरोधोऽनुगीतासु प्रदर्शितः । अथ चेदात्मनो विषये
ताकानां मनसैव दृष्टा लौकिकदृष्ट्यैव तमन्यथा मन्यसे तथापि न
शोककारणमस्तीत्युपपादयति अथेति । अथ चेतोऽभ्युपगमार्थः । पूर्व्व-
पूर्व्ववाक्यैर्नित्यत्वे सिद्धेऽप्यनित्यत्वपक्षमभ्युपगम्य यदि एनमात्मानं
नित्यज्जातं नित्यं वा मृतं मन्यसे तथापि परिणामस्वभावस्य देहस्यो-
त्पत्तिविनाशयोरपरिहार्य्यत्वादेनं, हे महाबाहो, त्वं शोचितुं नार्हसि
योग्यो न भवसि । २६ ।

नित्यत्वानित्यत्वपक्षद्वयसाधारणशोकाकारणमाह जातस्वेति । देहे-
न्द्रियसम्बन्धवशात् जातस्य नित्यस्यानित्यस्य वा मृत्युरवस्थान्तरासि-

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्य्यवद्दति तथैव चान्यः ।

आश्चर्य्यवच्चैनमन्यः शृणोति ।

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

ध्रुवो निश्चितः । सतस्य च पूर्वशरीरेन्द्रिययुक्तव्याख्याकोपादान-
परिणतस्य वा जस्य अपूर्वशरीरेन्द्रिययोगो ध्रुवः निश्चितम् । तस्मा-
दपरिहार्यं परिहर्तुमशक्येऽपरिवर्जनीयेऽर्थे विषये न त्वं शोचितु-
मर्हसि । २७ ।

आत्मनाऽशोचत्वेऽपि इष्टजनदेहविनाशजनितशोकानुभवो विदुषो-
ऽपि स्थादेवेति तन्निराकरोति अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीनि अव्यक्त-
मदर्शनमनुपलब्धिगदित्येषाम्, अव्यक्तं प्रधानमिति पक्षे नामरूपपरिहा-
रात् सूक्ष्मं प्रधानमादित्येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि पृथिव्यादि-
भूतमयानि शरीराणि व्यक्तमध्यानि जन्मानन्तरं मरणात्माक् नामरूप-
यागात् व्यक्तान्युपलब्धानि सन्ति अव्यक्तनिधनानि पुनरव्यक्तमदर्शनं
निधनं मरणं येषाम्, प्रधानमिति पक्षे अव्यक्ते प्रधाने निधनं नामरूप-
विमर्दनलक्षणो विनाशो येषां तानि अव्यक्तनिधनान्येव । तत्र, हे
भारत, का परिदेवना शोकनिमित्तो विलापः । एवमेतेषां स्वभाव
इति ज्ञात्वा न त्वं शोचितुमर्हसि । असत्कार्यवादिभिर्यदत्र पक्षान्तरे
तत्पञ्चाशयेन व्याख्यानं कृतं, न तदाचार्य्यस्याभिप्रेतमिति तदुपेक्षि-
तम् । एवमन्यत्र । २८ ।

न शोचितुमर्हतीति न सोपालम्भवचनं विदुषोऽपि शोकदर्शनात्
किन्तु तत्त्वज्ञानोपदेशेन नित्यानित्यत्वस्फूर्त्यात्मदर्शनमाहास्यं भवति,
शोककल्पितचित्ते तु तद्विफलमिति शोकापनयनाय यतः । न शक्यं

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वानि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

स्वधर्ममपि चावेक्षा न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्माच्च युष्माच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

वक्तव्यं देहस्य प्रत्यक्षविनाशदर्शनादहमिति प्रत्ययस्य च स्वतःसिद्धत्वात्
निरर्थकोऽयं यद्वा इति, दुर्बोधोऽयं ह्यात्मा, दर्शयति च तदाश्चर्यव-
दिति । कश्चिदाश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्मादुद्भूतमानं तेन
तुल्यमाश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एनम् आत्मानं पश्यति । क्रियाविशेषणे
—कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवत्, आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव । न
हि कोऽपि स्वरूपत आत्मानं जानाति ; यदा त्वस्य स्वरूपबोध उप-
तिष्ठते, तदाऽदृष्टपूर्ववस्तुदर्शनजन्यविस्मयेनापूर्णः, कथमेनमपश्यमिति
तद्दर्शनमप्याश्चर्यमनुभवति । कर्तृविशेषणे—अहो अयमात्मानमप्य-
पश्यदित्यन्येऽपि तमात्मदर्शनकर्त्तारमाश्चर्यवत् पश्यन्तीति । एवमन्यत्र ;
यथा, तथेवान्य आश्चर्यवदेनं वदति, वदति यत् तदाश्चर्यवत्, आश्चर्य-
वदन्य एनं वदति ; अन्य आश्चर्यवदेनं शृणोति, शृणोति यत् तदाश्चर्य-
वत्, आश्चर्यवदन्य एनं शृणोति । श्रवणपरायणानामपि तज्ज्ञानं दुर्लभ-
मित्याह—श्रुत्वापि कश्चिदेनं वेद, कश्चिन्न च । अतएव वक्ष्यन्त्या-
चार्यः—“यजतश्चापि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।” (७।३)
श्रुतावपि “अक्षय्यापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न
विदुः । अक्षय्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा अक्षय्यो ज्ञाता कुशला
नुशिष्टः ॥” (कठः २।७) इति । २८ ।

इदानीमुद्भयमुपसंहरति सर्वप्राणिमाधारणाशौच्यत्वं प्रदर्शय-
तेहीति । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहेऽयं देही नित्यमवध्यः । तस्मात्
सर्वेऽपि भोक्तादिभावापन्नानि ‘देवस्थावरान्तानि’ इति श्रीमद्रामानुजः,
भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

आत्मनोऽविनाशित्वमवेक्ष्य विचक्षितुं नार्हसोत्प्लुक्तम्, अधुना स्वधर्म-

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥३२॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्मं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

मस्मावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

भयादृणादुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

मपि चावेक्ष्य न विचलितुमर्हस्यति प्रतिपादयति धर्म्यादि युद्धात् क्षत्रियस्यान्यत् श्रेयो न विद्यते इति स्पष्टार्थः । ३१ ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया विना यत्नमुपपन्नं प्राप्तमपावृतमुद्घाटितं स्वर्गद्वारम्, ईदृशं युद्धं, हि पार्थ, सुखिनः सुभाष्या सुकृतिनो लभन्ते । विनाप्रयत्नमुपस्थितस्य समरस्य स्वर्गकारणत्वं कथमुक्तम् ? लोभेन बलादिसम्भूतगर्वेण च परोद्देशनाय युद्धारम्भः प्रत्यवायायैव भवति नीच-वासनामूलकत्वात् । यत्र तु प्रबलान्यायाचरणं शास्त्रा न शमता-मुपैति, प्रत्युत शस्त्रसहायेन तदन्यायाचरणं बहूमूलं कर्तुं कृतोद्यमः प्रतिपन्नः, तत्र शमपक्षाश्रयिणां स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण संग्राम उपस्थित इति धर्म्यां तदयुद्धं क्षत्रियस्य भवतोत्पत्तिप्रायः । एवं हि प्रतिपा-दितमुद्योगपञ्चैंग स्वयमाचार्येण । उक्तञ्च तत्र तेन, “यदा गृह्यते नृभूतो नृशमो विधिप्रकीपात् बलमाददानः । ततो राज्ञां समभवद्-धमेतत् तत्र जातं वशं शस्त्रं धनुश्च ॥ इन्द्रेणैतदस्युवधाय कश्चि उत्पा-दितं वशं शस्त्रं धनुश्च । तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ॥ अधर्मज्ञैर्धर्ममवुद्धारमानैः प्रादुर्भूतः सञ्जय तत्र बाधु ॥” (२८अ, २८—३१श्लो) इति । ३२ ।

एवमुपस्थितस्य युद्धस्य धर्म्यात्वे सिद्धे तदकरणमकीर्त्तये पापायेत्याह

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

मुखदुःखे ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

अथ चेदिति । अकीर्त्तिश्चापीति । भयादिति । अवाच्यवादां-
येति । ३३-३६ ।

न हि निश्चयोऽस्ति युद्धे विजय एव स्यात्, अतः स्वयमाचार्य एव
मञ्जवं प्रत्युवाच — “ते चेत् पितॄन् कर्मणि वर्त्तमाना आपद्येरन् दिष्ट-
वर्गेन सृज्यम् । तथा शक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्
प्रशस्तम् ॥” (उ, प, २८अ, २०श्लो) इति । अपि च भीमसेनश्चापि
स व्याहृ “कृतं मानुषकं कर्म देवनापि निरुध्यते” (उ, प, ७६अ,
८श्लो) इत्युपक्रम्य “लोकस्य नान्यतो हृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवं
बुद्धिः प्रवर्त्तते फलं स्यादुभयान्तरं ॥ य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्मस्वव
प्रवर्त्तते । नामिदो व्यथते तस्य न मिदो हर्षमश्नुते ॥ तत्रैवमनुमात्रा
मे भीमसेन विवक्षिता । नैकान्तमिद्विषयव्या शङ्कुभिः सह संयुक्तम् ॥”
(११।१२।१३श्लो) इति । देवप्रभावापनये त्वाचार्यस्य न सामर्थ्यमस्ति
तत् स्वयमेवेदमुक्तम् “दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं
हि तत् कारिष्यामि परं पुरुषकारतः ॥ दैवन्तु न मया शक्यं कर्म
कर्तुं कथञ्चन ॥” (उ, प, ७८अ, ५।६श्लो) इति । एवं स्थिते जय-
पराजययोरुभयत्रैव लाभ इत्याह इतो वेति । सुगमोऽर्थः । ३७ ।

“इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्” इत्युक्त्या
कृत्रिणो भोगसुखमनुसन्धाय युद्धाय प्ररोचनं न पुनर्वासनापरिहारं
दर्शयति । यद्येवं न ततो बन्धुस्वजनवधजन्यपापनिष्कृतिरपि सन्धा-

एषा तेऽभिहित्वा सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३६॥

व्यते इति पश्यन् कथं सा निष्पद्यते स्वधर्मरक्षणञ्च भवति तदाह सुख-
दुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये साभालाभी जयाजयी च समो तुल्यो
कृत्वा केवलकर्त्तव्यबुद्धेरिति यावत् ततो बुद्धाय युष्मत्स मन्त्रो भव ।
एवं कर्त्तव्येऽनुष्ठिते पापं नावाप्स्यसि फलाभिसन्धिविरहितत्वात् । अत्र
शास्त्रे फलाभिसन्धानत्याग एव नूतनं पन्थानमाविष्करोत्युपरिष्ठात् स
व्यक्तीभविष्यति । ३८ ।

एषमात्मज्ञानमुपदिश्य कर्मयोगं वक्तुमारभते एषेति । सांख्यः—
‘परमार्थबन्धुविवेकविषयः’ इति श्रीमच्छङ्करः, ‘संख्या बुद्धिः बुद्ध्याव-
धारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्’ इति श्रीमद्रामानुजः, ‘सम्यक् ख्यायते
प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं’ तस्यां प्रकाशमानमात्म-
तत्त्वं सांख्यम्’ इति श्रीमच्छङ्करः, ‘सम्यक् ख्यायते सर्वोपाधिगुण्यतया
प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति संख्यापनिषत्, तदैव तात्पर्यपरि-
मात्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्य औपनिषदः पुरुषः’ इति श्रीमन्नधु-
सूदनः, ‘औपनिषदं ब्रह्म’ इति श्रीमन्नलकण्डः । ‘न त्वेवाहम्’
इत्यारभ्य ‘तस्मात् सर्वाणि भूतानि’ इत्यन्तेनात्मतत्त्वमेवाभिहितम् ।
अतएव सांख्य आत्मतत्त्वे या बुद्धिः कर्त्तव्या सेषा तेऽभिहित्वा, योगे
कर्मयोगे तु, ‘भक्तियोगे’ इति श्रीमद्विश्वनाथः, इमां बुद्धिं शृणु ।
यया बुद्ध्या युक्तः, हे पार्थ, कर्मबन्धं कर्मकृतं बन्धं—‘कर्मैव धर्मा-
धर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तम्’ इति श्रीमच्छङ्करः, ‘कर्मणा बन्धः
संसारः’ इति श्रीमद्रामानुजः, ‘कर्मोक्तं बन्धम्’ इति श्रीमच्छा-
ङ्करः—प्रहास्यसि प्रकर्षणं त्यज्यसि । ‘यया कर्मबन्धं प्रहास्यसि’
इत्यत्र ‘प्ररोचनार्थम्’ इत्युक्त्वा ‘तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञान-
प्राप्तेः’ इति श्रीमच्छङ्करः ; ‘आत्मज्ञानपूर्वकमोक्तसाधनभूतकर्मगु-
हानं यो बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते..... । तत्र

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य चायते महतो भयात् ॥४०॥

योगे या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमामभिधीयमानां शृणु यया बुद्ध्या
युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति श्रीमद्रामानुजः ; 'परमेश्वरा-
पितकर्मयोगेन श्रद्धावत्करणः सन् तत्प्रसादलक्ष्यापरोक्षज्ञानेन कर्मा-
त्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि' इति श्रीमच्छ्रीधरः ; 'आत्मानन्दलिप्तया
भगवदाज्ञया महाप्रयासानि कर्माणि कुर्व्यस्तत्तदुद्देशमहिम्ना तदन्तर-
भ्युदितयामज्ञाननिष्ठया संसारं तरिष्यसि' इति श्रीमद्वल्लभदेवः ; 'कर्म-
निमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते' इति श्रीम-
न्नधुसूदनः ; 'भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेन... कर्मैव सजातीयो-
च्छेदनिमित्तं भविष्यति' इति श्रीमन्नौलकण्ठः ; 'भक्तिविषयिण्या
बुद्ध्या संसारं प्रहास्यसि' इति श्रीमद्विश्वनाथः । "योगस्थः कुरु
कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं
योग उच्यते ॥" (२।४८) इत्युक्त्वा "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्"
(२।४९) "योगः कर्मसु कौशलम्" (२।५०) इत्यन्तेन फलाभिसन्धियुक्त-
कर्मकृतबन्धनस्य फलाभिसन्धिवर्जितकर्मयोगेन प्रहाणमाचार्यस्याभि-
प्रेतमिति दृष्ट्वा तदेवात्र वयमनुमोदयामः । ३८ ।

कृष्यादिकर्मवत् कर्मणां विघ्नबाहुल्यादनर्थकरत्वाच्च न योगेन
कथं कर्मबन्धप्रहाणं सम्भवत्याशयमनुभूयाह नेहेति । इहाभिक्रमस्य
प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति, प्रत्यवायोऽङ्गवैकल्यानिबन्धनवैगुण्यं
न विद्यते । अपि च अप्यधर्मस्य कर्मयोगाख्यस्य स्वल्पमपि महतो
भयात् संसारात् त्रायते रक्षति । फलाभिसन्धानयुक्ते कर्मणि सर्वज्ञो-
पसंहारं विना न फलोत्पत्तिः ; यथा कृषिकर्मणि जलसंयोगबीजवप-
नादिकं कृत्वापि जलसेचनं विना न शस्योत्पत्तिः । यत्र न फलाभि-
सन्धानं केवलं कर्तव्यबुद्ध्या कर्मकरणं तत्र प्रतिबन्धवशादसमाप्तिरपि
न श्रेयः प्रतिबध्नाति, यतस्तदस्यानुष्ठानमपि हृदयदर्शनेश्वरेण बहु

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ज्ञानस्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥५१॥

प्रत्यते । ‘पार्थ नैवेह नासुख विनाशस्तस्य विद्यते’ (३।४०) इति
इत्यादि स्वयमाचार्योऽतएव । श्रीमद्विष्णुनाथमते नात्र भगवदुपनि-
ष्कामकर्मरूपो योगो विहितः, किन्तु श्रवणकीर्तनादिभक्तिरूप
एव, तस्यैव त्रिगुणातीतत्वात् त्रिगुणातीतत्वे ध्वंसाभावाच्च । ‘नैष्कर्म्य-
मप्यनुगतभाववर्जितम्’ (भा, १ स्क, ५ प, १२ श्लो) इति भागवतवाक्य-
मनुसृत्य तथा तस्य निरूपणं न शोभते, यतोऽत्र कर्मयोगो “ब्रह्मार्पणं
ब्रह्म हविः” (४।२४) इत्यादिभिर्भगवद्वाक्ययुक्त एव कर्मयोगो
विहितः । ४० ।

सांख्ये या बुद्धिर्योगे च, ते सामान्यतोऽभिधाय ताभ्यामन्यासां भेद-
माह व्यवसायात्मिकेति । इह ज्ञानयोगे कर्मयोगे च,—केवलं कर्म-
योग इत्यनेके, श्रीमद्विष्णुनाथमते भक्तियोगे—एका व्यवसायात्मिका
निश्चयस्वभावा बुद्धिः, सव्यवसायिनां निश्चयभावविरहितानां बुद्धयो हि
बहुशाखा जनन्ताश्च । ज्ञानयोगे कर्मयोगे भक्तियोगे च लक्षणमेकमत-
एव बुद्धिरेका, स्वर्गपुत्रपञ्चादिकामानामव्यवसायिनां बुद्धयः फला-
नन्त्यादनन्ताः । एकस्मै फलाय चोदिते कर्मणि तदन्तर्गतावाप्तर-
फलभेदेन तथापि बहुशाखाः । “नित्येषु नैमित्तिकेषु च कर्मसु प्रधान-
फलान्यवाप्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि तानि सर्वत्रापि परित्यज्य
मोक्षैकफलतया सर्वत्रापि कर्मसंश्लेषकशस्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि, काम्यानि
च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया
नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथावलमनुष्ठेयानी”त्याह श्रीमद्रामानुजः
कर्मयोगमुपलक्ष्य । भक्तियोगमात्रपक्षपातिना श्रीमता विष्णुनाथेन
ज्ञानयोगेऽपि बुद्धिभेद एवं वर्णितः—“प्रथममन्तःकरणशुद्ध्यर्थं निष्काम-
कर्मणि बुद्धिः, ततस्तस्मिन् शुद्धे सति कर्मसम्यासे बुद्धिः, तदा ज्ञाने
बुद्धिः, ज्ञानवैफल्यभावाथं भक्तौ बुद्धिः । ‘ज्ञानञ्च मयि सञ्जयेत्’ इति

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवृत्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति ॥४३॥

भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तथापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्वन्द्वा नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

भगवदुक्तज्ञानमग्रासे च बुद्धिरिति बुद्ध्योऽनन्ताः । कर्मज्ञानभक्तीनाम-
वश्वानुष्ठेयत्वात् तत्तच्छाखा अप्यनन्ताः ।” इति । ४१ ।

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति तेषां विमतिं वर्णयति त्रिभिः,
यामिति, कामात्मान इति, भोगेति । अविपश्चितोऽविदेक्षिनी मूढाः
वेदवादरताः वेदेषु ये स्वर्गादिफलवादास्तेषु सक्ताः, नान्यदस्तीति
वादिनः स्वर्गादिफलसाधनेभ्यो नान्यदस्तीति वदनशीलाः, कामात्मानः
वैषयिकसुखवासनाग्रस्तचित्ताः, स्वर्गपराः स्वर्ग एव भोगोप-
पत्तेन परः श्रेष्ठो येषां ते स्वर्गपराः, जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्वर्य्यगतिं
भोगैश्वर्य्यप्राप्तिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां ये क्रियाविशेषज्योतिष्टोमा-
दयस्ते बहुला यस्यां क्रियाविशेषबहुलां यामिमां पुष्पितामापातरम-
णीयां वाचं प्रवृत्तन्ति । तथा वाचा अपहृतचेतसां भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां
समाधौ मनसि अन्तःकरणे चित्तैकाग्र्ये बुद्धिः व्यवसायात्मिका न विधी-
यते नोत्पद्यते । ४२—४४ ।

कथं वा वेदवादिनां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति, कथं कर्मणि
प्रवृत्तस्यापि सोदेति तदाह त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयाः त्रयोгуणाः
सत्त्वरजस्तमांसि तएव त्रैगुण्यं तदेव विषयो येषाम्, अथवा त्रिगुणानां
कर्म त्रैगुण्यं संसारः स एव प्रकाशत्वेन विषयो येषां तादृशा वेदाः

अदेदसुक्तं भवति ;—सत्त्वरजस्तमःप्रचुराणां पुद्गलाणां सांसारिकेषु
विषयेष्वनुरागवशात् स्वभावतस्ते तत्प्रादुर्भावापरा एव भवन्ति । अतो
वेदेषु धनजनपक्षादिकामनाविषयाणि स्तोत्राणि दृश्यन्ते, तत्प्रायोगेण च
विविधं तत्फलजनकं यस्मानुष्ठानञ्च । “काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त
इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके भित्तिर्भवति कक्षेजा ॥” (४।१२)
इत्याद्याचार्येण वेदविहितानां कर्मणामनुष्ठानमिहलोक एव धनपुत्रादि-
लाभार्थमेवेति प्रदर्श्यते । “अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे ।
यगसं वीरवत्तमम् ।” (ऋ, सं, १म, १सू, ३८८) इत्याद्यासु तदेवोप-
लभ्यते । गेहनीतिरूपनादिमाधनानां परलोकमाधनत्वञ्च यत् “अव-
ष्टज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतययति स्वधाभिः” (ऋ, सं, १०म,
१६सू, ५८८) इत्याद्यासु लक्ष्यते, तत्तु यावज्जीवं यज्ञदेवानां सन्तोष-
साधनादुपतिष्ठते । सांसारिकसुखानां परिणामविरमत्वमनुभूय यदा
तत्यागेन नित्यसुखमन्विष्यति जीवः, तदा त्रिगुणातीतावस्थायां प्रवेशो
भवति । वेदानतीत्य वेदान्तेषु सोपलक्ष्यते । न खलु वक्तव्यम्, वेदे-
ष्वेव सर्वमस्ति किं वेदान्तपुराणादिभिरिति ; “यस्य दृष्टं हि वेदेषु
तद्दृष्टं स्मृतिषु द्विजाः । उभयोर्यस्य दृष्टं हि तत्पुराणेः प्रगीयते ॥” इति
वैष्णवाचार्यैरुद्धृता स्कान्दप्रभासखण्डोक्तिस्तदा विफलेव स्यात् ; सर्वत्र
दृश्यमानः क्रमाभिव्यक्तिनियमोऽपि भज्येत । वैदिकक्षणभङ्गफलैषु
चोत्तराग आचार्यैः प्रपञ्चं स्वसुहृदमनुरूपं हि—हे अर्जुन, त्वं निस्त्रैगुण्यः
अयाणां गुणानां भावः परस्परसंहननेन विकारित्वं त्रैगुण्यं तदतीतो
निस्त्रैगुण्यः विकाररहितः धनादिनीचकामनाविरहितो निष्कामो
भवेति । कस्य वा निष्कामत्वं सिद्धति तत्प्रदर्शनाय तं विशिनष्टि ;—
निर्हन्तः सुखदुःखादिभ्यो निर्गतो निर्हन्तः इन्द्रमहो भव । सांसारिक-
सुखदुःखादिषु निबद्धवेतास्तत्सहनाक्षमो न जातु त्रिगुणातीतधर्ममधि-
कर्तुं शक्नोति । इन्द्रमहिष्णुत्वेऽपि स्वभावविचुरतिरागहनीयेति पुनरपि
विशिनष्टि नित्यसत्त्वस्थः, ‘सदा सत्त्वस्थः सत्त्वगुणायितः’ इति श्रीम-
द्भगवत्पुरुषोत्तमः ; ‘गुणद्वयविरहितनित्यप्रवृत्तसत्त्वस्थः’ इति श्रीमद्रामानुजः ;

‘नित्यसत्त्वस्थः सन् धैर्यमवलम्ब्य’ इति श्रीमच्छ्रीधरः ; ‘नित्यं यत् सत्त्वमपरिणामित्वं जीवनिष्ठं तत्स्थः’ इति श्रीमद्वलदेवः ; ‘रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वमात्रावलम्बने’ इति श्रीमच्छुसुदनः ; ‘नित्यं सर्व्वदा सत्त्वं धैर्य्यं सत्त्वगुणो वा’ इति श्रीमन्नोलकण्ठः ; ‘नित्यैः सत्त्वैर्मङ्गलैरेव सह तिष्ठतीति तथा सः’ इति श्रीमद्विश्वनाथः ; वस्तुतस्तु नित्यमविकारि सत्त्वस्तत्र तद्भावापन्नत्वं सत्त्वं गुणविद्योभजनितविकाररहितत्वं, तस्मिन्नात्मस्वभावे नित्यं तिष्ठतीति नित्यसत्त्वस्थः सदा स्वभावे विराजमानः । निर्द्वन्द्वोऽपि नित्यसत्त्वस्थोऽपि शरीरधारिणः क्षुत्पिपासादिवारणायामास्योपासर्जनं तद्रक्षणञ्चावश्यकमित्यवेच्छाह नित्ययोगक्षेमः उपासर्जनात् तद्रक्षणाभिर्गतो भव । नन्विदं कथं वा भवेत्, यतः ‘शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्यदकर्मणः’ (३।८), ‘भिक्षाचर्य्यं चरन्ति’ (६, भा, ५।५।१) इत्यादिषु शरीररक्षणोपयोगिवस्तुसंग्रहस्तदर्थं श्रमश्चापरिहार्य्य इति शास्त्रेष्वपि लक्ष्यते ? तत्कथं निष्कामधर्म्माश्रयी योगक्षेमरहितो भवेदिति संशये “अनन्यास्मिन्त्यन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥” (८।२२) इत्याचार्य्य-स्त्वोक्तिर्दृश्यति—उपासर्जनरक्षणेषु चित्तमनभिनिविश्य भगवति चित्तनिवेशनं तदाज्ञापालनञ्च तस्य जीवात्, न तु संसारिणां भरणपोषणभावनयोपासर्जनं रक्षणञ्च ; भिक्षाचर्यादिकमत्राज्ञाया एवात्म-र्भवतीति । एवमपि कटाचिदनपेक्षितपरीक्षाबाहुल्यात् पतनं सम्भवतीति सम्भाव्य विशिनष्टि त्वमात्मवान् भवेति । आत्मवान् अप्रमत्तविषयपारवश्यशून्यः आत्मस्वरूपान्वेषणपरः जितचित्त इति सर्व्वेष्वपि व्याख्यानेषु अन्नपानादिभ्यः सर्व्वेभ्यः आत्मैव पर इति ज्ञानसम्पन्नस्ततो विचलनं न सम्भवतीति प्रतिपाद्यते । “आत्मवान् सर्व्वकामनपरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतो मम स एव देहयात्रामात्ममपेक्षा सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तो भव” इत्यर्थं आत्मशब्दस्य परमत्वपरत्वे सिद्ध्यति । ईश्वरे कर्मार्पणं योगे यदा विहितं, तदा पक्षोऽन सर्व्वथाऽप्यहंणीयोऽस्य प्रकरणस्यात्माधिकारप्रधानत्वेऽपि । श्रीमद्भि-

वाचानर्थ उदपाने सर्व्वतः संभृतोदके ।

तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

कर्मस्थेवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्ना ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

येन निष्प्रेषुष्यविशेषणेन भक्तियोग एवात्र साधितः । मतन्तु तस्य
[सर्व्वमेवोक्तमित्यलमधिकवर्णनेनात्र । ४५ ।

सर्व्वानि कर्मफलानि परित्यज्य निष्कामतया कर्मानुष्ठाने किमु
। क्षतिस्तत्तत्सुखसाधकानां कर्मफलानामभावादित्यपेक्षयाह याज्ञा-
निति । उदपाने—जातावेकवचनम्—अनेकस्मिन् सुद्रजलाशये यावान्
पर्यः खानपानादिप्रयोजनम्, सर्व्वतः संभृतोदके एकस्मिन् महति
जलाशये तावान् पर्यः भवत्येव महति सुद्रस्यान्तर्भावात् । एवं सर्व्वेषु
वेदेषु यावान् पर्यः, विजानतः तत्त्वज्ञस्य तावानेव, सुद्रसुखानामनन्त-
द्वेष्टेऽन्तर्भावात् । श्रीमद्रामानुजिनास्वार्थान्तरं साधितम्, तद्यथा,
“सर्व्वतः संभृतोदके उदपाने पिपासोर्यावान् पर्यः यावदेव पानीय-
प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते न सर्व्वम्, एतं सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य
विजानतः..... यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं नाग्यत्” । इति
श्रीमद्दिश्वनाथेन सकामाकामभक्तियोगपक्षे श्लोकमिमं संयोज्य सकाम-
प्रतियोगादकामभक्तियोगस्यैव श्रेष्ठत्वं साधितम्—“मेवाद्यमित्यस्य
वीरकिरणस्य तीव्रत्वमिव भक्तियोगस्य ज्ञानकर्माद्यमित्यत्वं तीव्रत्वं
ज्ञेयम् । अत्र बहुभ्यो देवेभ्यो बहुकामसिद्धिरिति बहुबुद्धित्वमेव । एक-
स्माद्भगवत एव सर्व्वकामसिद्धिरित्येनैकबुद्धित्वमेव विषयसाधुस्वाज-
्ञेयम्” इति । ४६ ।

कर्मणि किमुपादेयं किं वानुपादेयं तदेव स्फुटमाह कर्मणोति ।
ते तव कर्मस्थेवाधिकारः, मा कदाचन तदनुबन्धितया श्रूयमाणेषु
फलेषु । अनेनाचार्यः स्वाभिमतं प्रापयति स्फुटमेतत् “हे मे मत-

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

मिदम्” (३।३१) इत्यादिषु । फलाकाङ्क्षा कर्मफलानां हेतुरत्यादको मा भूः । कर्मानुष्ठानेन कर्मफलमवश्यं भवेदित्याशङ्क्या कर्माकरणे वारयति, अकर्माणि कर्माकरणे ते तव सङ्गाऽनुरागो मास्तु । यथाशङ्का विद्यते तत्र तदकरणमेव श्रेय इति जानता कथमिदमाचार्येणोक्तं ‘मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि’ इति ? कर्मणः सर्वथाऽपरिहर्ष्यत्वात् । अतएवोक्तं तेन “शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः” (३।८) इति ; “याह्यं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्ममिति कर्मिणः ॥ सोऽहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः । नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन् सुहृत्तमपि लभ्यते ॥” (अ, गी, २०अ, ३।७श्लो) इति च । श्रीमद्रामानुजं विनान्यैर्व्याख्यातभिरत्र एवशब्द-बलेन कर्मण्येव तवाधिकारी न तु ज्ञाने इति साधितम् । तत्तु न रुचिरम्—कर्मण्येव न तु फलेष्विति प्रसूतत्वात् । “कर्मणाहुः सिद्धि-रैके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिरैके । नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यञ्च हृष्येहिहानपीड विदितं ब्राह्मणानाम् । या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ॥” (उ, प, २८अ, ३।७श्लो) इत्यादिषु श्रीमदाचार्यवाक्येषु कर्म विना ज्ञानस्य वैफल्यं स्पष्टम् । ज्ञानं कर्मणि नियोजयति, यथा धर्मोपदेशादिषु ; कर्मणा च ज्ञान-स्फूर्तिः, यथाऽध्यापनादिभिः । अतएव कर्माणि नियोग आचार्येण नार्जुनस्य ज्ञानानधिकारित्वं सूचयति, तथा सति तस्मै ज्ञानोपदेशस्य वैफल्यमेव स्यात् । ४७ ।

तत् कथं कर्तव्यमिति जिज्ञासानिवृत्तये विवर्णोति योगस्य इति । हे धनञ्जय, सङ्गं फलाभिप्सापं कर्तृत्वाभिनिवेशञ्च त्यक्त्वा सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा फलसिद्धौ फलासिद्धौ समो हर्षविषादरहितो भूत्वा योगस्यः सन् कर्माणि कुरु । कोऽयं योगो यस्मिंस्तिष्ठन् कर्माणि कर्तव्यानि ?

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४६॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

समत्वं योगः, यदेतत् सिद्धासिद्धयोः समत्वं तदेव योगः, तैनाविच्छेपसिद्ध-
त्वात् । ४८ ।

योगी या बुद्धिः सा व्यवसायात्मिकेत्यभिधाय समत्वमेव योग इति
निर्णीय समत्वबुद्धियुक्तत्ववाचकेन बुद्धियोगशब्देन तदुभयोरिकत्वं सम्पाद्य
तस्य येनत्वं वर्णयत्याचार्यो दूरेणति । हे धनञ्जय, बुद्धियोगात् समत्व-
बुद्धियुक्तात् कर्मणः फलाभिसन्धानेन क्रियमाणं कर्म दूरेणातिविप्र-
कर्षेण अवरमधममपकृष्टम् । अतएव त्वं बुद्धौ समत्वविषयकबुद्धियोगे
शरणमाश्रयमन्विच्छ, फलहेतवः फलदृष्ट्यायुक्ताः फलसङ्गादिना कर्म
कुर्वन्नाः कृपणाः दीनाः । ४८ ।

किं स्याद्बुद्धियोगेन तदाह बुद्धियुक्त इति । इह कर्मसु बुद्धि-
युक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तः उभे सुकृतदुष्कृते स्वर्गादिमाधकं सुकृतं निर-
यादिसाधकं दुष्कृतञ्च जहाति परित्यजति । “धर्म्येण पापमपनुदति”
इति बुद्धियुक्तस्य कर्मभिर्दुष्कृतत्यागो भविष्यति, कथं धर्मसजातीयस्य
सुकृतस्य त्यागो भवेदिति संशयमुत्थाप्य सिद्धान्ते श्रीमन्नैलकण्ठेनोक्तम्
“सर्वशुद्धिर्ज्ञानोत्पत्तिर्ह्येति प्राञ्चः, धर्माश्चसु दुष्कृतत्यागसुक्तरात्या-
भ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति, दुष्कृतफल-
बन्धोऽप्रतिबन्धकतत्फलस्यानुत्पादात्” इति । वस्तुतस्तु फलाकाङ्क्षा-
यामनिरुद्धचित्तत्वात् तज्जनितसुखदुःखाद्युद्देगविरहितत्वात्, आत्मनि
परात्मनि वा चित्ताभिनिवेशस्यापराहतिः, तथा च सुकृताभिमानस्या-
नवसरः, स्वस्वरूपत्वात्तस्य स्वाभाविकत्वात् । एतदेव हि प्रकारान्तरे-
णोच्यत आचार्येण—“तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्”

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

इति । यत एव फलं बुद्धियोगस्य तस्माद्बुद्धियोगाय उद्द्युक्तो कर्मसु कौशलं योगः । किमिदं कौशलम् ? कर्म कृतदकरणं फलाभिसन्धिविरहितत्वात् । अतएव बन्धकस्याप्यस्य कत्वम् । ५० ।

तुच्छफलत्यागिन मोक्षप्राप्तिमाह कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः स बुद्धियुक्ताः मनीषिणः मननशीलाः आत्मयाथात्म्यज्ञानवन्तः कर्म भक्तवत् तुच्छं फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धः जन्मात् बन्धः जन्मना बन्धः जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्मुक्ताः सन्तः अमयं सर्वोपद्रवरहितं क्षेत्रज्ञं पदं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ५१ ।

कदात्मविषयकमनीषाभ्युदयेन परमपदप्राप्तियोग्यो भवतीत्यदेति । यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं मोहः देहादिष्वात्मविरूपोऽवेकस्तदेव कालुष्यं तुच्छफलाभिलाषहेतुकमज्ञानगहनं व्यतितरिष्यति विशेषेणातिक्रमिष्यति प्रसक्ता भविष्यति, तदा श्रोतव्यस्य शास्त्राभागतस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि । सकलशास्त्रार्थसारभूतविवेकजतत्त्वप्रस्फुरणात् तयोर्वैयर्थ्यमिति तदालोचनेन न तव काक्षेपणं स्यात् । एवं हि “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्” (१म, १६४ १८ ऋक्) इति ऋचमाश्रित्य सावित्राग्निविद्याभिन्नमुद्दिश्य ब्राह्मण्यम “न ह वा एतस्मर्त्ता न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति यः सावित्रं वेत्ति (तै, ब्रा, ३।१०।८) इति । कथमिति जिज्ञासामपेक्ष्यात् सायन अ “ऋगादीनां त्रयाणां वेदानां मुक्तरीत्या परतत्त्ववेदनपर्यवसायित्व

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

स्थितप्रज्ञस्य चा भावा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधौः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजित किम् ॥५४॥

ते तच्चे तत्पाठेन तदर्शानुष्ठानेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, न ज्ञानानुत्तीर्णार्थां नावा प्रयोजनं पश्यामः” इति । ५२ ।

श्रुतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदादनन्तरं कदा योगवीर्यमेत्याह श्रुति-
प्रतिपक्षेति । श्रुतिविप्रतिपन्ना श्रुतिभिर्विधिवलौकिकवैदिकार्थ-
भिः विप्रतिपन्ना विचिता किंकर्तव्यविमूढा ते बुद्धिः यदा निश्चला
कजतत्त्वस्फूर्त्या अचञ्चला संग्रयरहिता समाधौ समाधीयते चित्त-
प्रकृतिः समाधौ आत्मनि अचञ्चला निर्वातदीपवत् स्थिरा स्यास्यति,
योगम् आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं विवेकप्रज्ञाम् आप्स्यसि । इममेवार्थं
आन्तेषाह श्रीमद्भागवतम्—“यदा यमनुष्टम्भाति भगवानात्मभा-
ः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥” (भा ४स्क,
५, ४६श्लो) इति । अथ श्रीमद्रामानुजेन तदनुसारिणा श्रीमद्भक्त-
ि च विप्रतिपक्षेति विशेषणस्य विशेषेण प्रतिपक्षेत्यर्थो निष्पद्यते ;
रुचिरम्, श्रुतव्यस्य श्रुतस्य च वैराग्येण किं भवतीति प्रदर्शनाय
येत्येकस्य प्रथमांशस्यावतारत्वात् । समाधौ परमेश्वर इति श्रीम-
धरः, परमात्मनीति श्रीमन्नमुच्यते । षट्त्रिकोऽस्मिन् शास्त्रे प्रथम-
स्थानाजैव प्रधानतोऽधिकृतविषय इति भाष्येऽस्मिन् तदनुसरणेनात्र
ज्ञानम् । श्लोकानेन किमुक्तं भवति तदुक्तमेव श्रीमद्रामानुजेन
कजन्त्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञास्यज्ञाननिष्ठामापादयति
निष्ठारूपस्थितप्रज्ञता योगाख्यमात्मावलीकनं साधयति ।” इति । ५३
विप्रतिपन्नाया बुद्धेः स्थिरतायामात्मनि तस्या अविचलितभावेन
तः ; तदनन्तरमात्मसाक्षात्काररूपयोगश्चाभिहितः । अधुना

श्रीमद्भगवद्गीता—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मनिरुच्यते ॥५६॥

तद्वतो लक्षणादिकं ज्ञातुं पृच्छत्यर्जुनः, स्थितप्रज्ञस्येति । हे केशव, स्थितप्रज्ञस्य स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य समाधिस्थस्य आत्मनि स्थितस्य का भाषा की वाचकः शब्दः, भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणं, किं लक्षणम् ? स्थितधीः स्थितप्रज्ञः व्यवहारिकावस्थायां किं प्रभाषेन सुतिनिन्दादिषु ब्रूयात्, किम् आसीत् वहिरिन्द्रियनिग्रहेनावतिष्ठेत, किं व्रजेत विषयान् प्राप्नुयात् ? ५४ ।

प्रथमतस्तावदाचार्यः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं वक्तुमाह प्रजहातीति । हे पार्थ, यदा सर्वान् मनोगतान्—न त्वात्मगतास्ते तेषां सति तेषां स्वाभाविकत्वादपरिहार्यत्वमेव स्यात्—कामान् भोगाभिलाषान्, न त्वात्मनिष्ठापरिहार्ययोगाभिलाषान्, प्रकर्षेण सर्वतोभावेन जहाति आत्मना स्वयम् आत्मन्येव, न त्वात्मविरोधितुच्छविषयेषु, तुष्टः परितप्तः, तदा स स्थितप्रज्ञ उच्यते भाष्यते । इदमत्र यावदध्यायपरिसमाप्तिदृष्टव्यम्—अत्र योगसिद्धस्य यानि लक्षणानि स्वरूपाभिव्यञ्जकवृत्तिविशेषकथनेनोक्तानि तान्येव तदसिद्धस्य साधनानीति । ५५ ।

किञ्च दुःखेष्वाति । दुःखेषु सुखिपासाशोकमोहज्वरशरीरोगादिष्वध्यात्मिकेषु सर्पव्याघ्रादिप्रयुक्तेष्वधिभौतिकेषु, अतिवातहृद्याद्युत्थितेष्वधिदेविकेषु अनुद्विग्नमनाः अप्रभुभितमनाः, सुखेषु विगतस्पृहाः, वीतरागभयक्रोधः विगतरागभयक्रोधः, सुनिरात्ममनशीलः, स्थितधीः स्थितप्रज्ञः, उच्यते भाष्यते । अत्र ‘किं प्रभाषितं’ स्योत्तररूपेणार्थः श्लोकः श्रीमद्भगवदेन श्रीमन्मधुसूदनेन श्रीमद्विश्वेशेन च महता प्रयत्नेन व्याख्यातः, तत्र रुचिरम्, ‘उच्यते’ इति ।

यः सर्वज्ञानभिस्नेहस्तत्त्वाप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

यदा संहरते चायं कूर्सीऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

तैः किं भाषते इति सूचनात् । श्रीमद्रामानुजेन त्वेवमस्मिन् श्लोके ज्ञाननिष्ठस्यादूरविप्रकृष्टावस्था व्याख्यानेन प्रतिपाद्यते ;—“प्रियविस्ने-
दिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेषु अनुहिम्नमनाः न दुःखी भवति, सुखेषु
वगतस्तु हः प्रियेषु सन्निहितेष्वपि निस्पृहः, वीतरागभयक्रोधः, अनाग-
ेषु स्पृहा रागः तद्रहितः, प्रियविस्नेपाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं
यं तद्रहितः, प्रियविस्नेपाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुः
इमनोविकारः क्रोधः तद्रहितः..... ॥” इति । ५६ ।

किं प्रभाषेत्यस्योत्तरमाह य इति । यः सर्वज्ञ सर्वेषु देहादिषु
ज्ञानभिस्नेहः स्नेहशून्यः । स्नेहोऽत्र औपाधिक इति श्रीमद्वलदेवः ;
‘यस्मिन् सति अन्यदीये ज्ञानिब्रह्मी स्वस्मिन् आरोप्यते स तादृशोऽन्यदिषयः
स्मापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः स्नेहः’ इति श्रीमन्मधुसूदनः ;
‘अतिस्नेहवान् हि धनदारादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः
‘कलोऽस्मीति दैन्यदर्पपितः’ इति श्रीमन्नृलकण्ठः । अनात्मन्यनुरक्ति-
भिस्नेह इति सुगमोऽर्थः, तेन च अनात्मविषयकसुखदुःखादिकमात्म-
धारोप्यते, तच्छून्यः, अतएव तत्तत् शुभाशुभम् अनुकूलप्रतिकूलं सुख-
हेतुं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दन्ति न प्रशंसति, न हेष्टि असूया-
ल्लोकं न निन्दति अभिशपति वा । शुभं प्राप्य न तदर्पकं प्रति
वस्मिष्टस्त्वं चिरं जीवे’ति, न वदति, मुष्टिप्रहारादिकञ्च प्राप्य
प्रापात्मा त्वं नरके निपते’ति नाभिशपति । एवम्भूतस्य तस्य प्रज्ञा
तिष्ठिता । स्तुतिनिन्दारूपा वाचो न भाषते, अपिच शुभं प्राप्य न
ष्यति, अशुभं प्राप्य न हेष्टीति व्यतिरेकेण तत्त्वक्षणम् । ५७ ।

किमासीतित्यस्योत्तरमाह यदेति । यदा च अयं योगी कूर्सी-

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५६॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

ऽज्ञानीव सर्वेशः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियाणि संहरति प्रत्याहरति प्रत्या-
हरन्नास्ते, तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । प्रज्ज्ञातीत्यारभ्य चतुर्षु
चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्ठादिकेति श्रीमद्रामा-
नुजः । ५८ ।

विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिर्जड़ानामातुराणामुपवासपराणाञ्च
सम्भवतीति दृष्ट्वा केवलमिन्द्रियनिवृत्त्या न कृतार्थतेत्याह विषया इति ।
आहरणं ग्रहणमाहारः । इन्द्रियैर्विषयाणामाहारं ग्रहणमकुर्वन्तः
विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनः जड़स्यातुरस्योपवासपरस्य वा
विषयाः शब्दादयः रसवर्जं रसो रागस्तृष्णा तं वर्ज्यित्वा विनिवर्त्तन्ते ;
शब्दादयो निवर्त्तन्ते किन्तु तद्विषयकामिलापो न निवर्त्तते इत्यर्थः ।
स रसः परं विषयेभ्यः परम् आत्मानं दृष्ट्वा तत्स्वरूपमनुभूय निवर्त्तते ।
'परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म' इति श्रीमच्छङ्करः, 'परं परमात्मानम्' इति
श्रीमच्छीघरः, 'परं पुरुषार्थम्' इति श्रीमन्मधुसूदनः । ५९ ।

इन्द्रियसंयमं विना स्थितप्रज्ञता न सिध्यति, स च पुनर्न सामान्य-
यत्नसाध्यः ; अतोऽथ महान् यत्नः कर्त्तव्य इत्याह ;—हे कौन्तेय,
यततोऽपि भूयो भूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वन्तोऽपि हि विप-
श्चितः मेधाविनः शास्त्राचार्योपदेशवतः विषयात्मस्वरूपविवेकज्ञस्य पुरु-
षस्य इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रादीनि प्रसभं बलादिव मनो हरन्ति विकारं
प्रापयन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति । कथं विवेकिनोऽपि एवं विकार-
प्राप्तिः ? इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि क्षोभकाणि अतिबली-
यस्वात् पिवेकजज्ञानोपमईक्ष्माणि । यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रभुणा
नियुक्तं तद्भक्षकं प्रमथ्य पश्यत एव तस्य धनं हरन्ति, एवं हि

तानि सर्वानि संयम्य युक्तं चासीत् मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

इन्द्रियाणि पुरुषनिमुक्तं रक्षकभूतं मनः प्रमथ्या ज्ञाननिष्ठासम्पदो
कुरन्ति । ६० ।

इन्द्रियाणि संयम्य किं कर्त्तव्यं किञ्च वा तत्फलं तदाह तानीति ।
तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि संयम्य वशोक्तव्यं युक्तः समाहितः निगृहीत-
मनाः सन् मत्परः चासीत् । “अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य
स मत्परः नान्योऽहं तस्मादिति चासीत्” इति श्रीमच्छंकरः ; “चेतसः
अभाययभूतं मयि मनोऽवस्थाप्य समाहितं चासीत्” इति श्रीमद्रामा-
नुजः ; “अहं सर्व्वात्मा वासुदेव एव पर उक्तृष्ट उपादेयो यस्य स
मत्परः एकान्तभक्तः” इति श्रीमन्नमुच्यते । “ब्रह्मणां जन्मनामन्ते
ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
(७।१८) इत्युपाचार्य्यस्योक्तौ स्वनाम्नैवोपास्यत्वेनोपस्थापनमात्मनो
कथ्यते ; अथवानुगीतायामात्मानं स जीवत्वेन प्रतिपादयति, “मनो मे
ब्राह्मणं विहिं ब्रुहिं मे विहिं ब्राह्मणीम् । चेतश्च इति यद्योक्तः सोऽह-
मेव धनञ्जय ॥” (३४अ, १२श्लो) इति । न च वक्तव्यम् “चेतश्चापि
मां विहिं सर्व्वेचेनेषु भारत ।” (१३।२) इत्युक्तिरनेन “सर्व्वतः पाणि-
पादन्तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्व्वतः श्रुतिमक्षोके सर्व्वमावृत्य
तिष्ठति ॥” (१३।१३) इति जगज्जीवशरीरव्यक्तब्रह्ममहापुरुषोऽभाभि-
धेय इति ; स हि योगावस्थायां व्यन्वत उपदेष्टरि, नात्र योगावस्था,
यतः “न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः । परं हि ब्रह्म कथितं
योगयुक्तेन तन्मया । इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥”
(१४.) इत्ययोगावस्थां स्वीकृत्य इतिहासत्वमुपेतस्य पूर्व्वानुभूततथ्य-
स्यात्र कथनं गीतातोऽनुगीताया महान्तं भेदं दर्शयति । कैवल्यार्थ-
मुपदेष्टरि ब्रह्मदर्शनमस्मिन् देशे महाभारतकालादपि प्राक् परम्परा-
गतमासीदन्वया भीष्मं भर्ष्यमानस्य शिशुपालस्येयमुत्तिसमञ्जसा

स्यात्—“कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि । समावेशयसे सत्त्व
जगत् केवलकाश्यया ॥” (स, प, ४४अ, २६श्लो) इति । कथमहो
आचार्याः स्वशिष्येभ्यः स्वान् ब्रह्मत्वेनोपस्थापयन्ति, यथा हि कपिलः
स्वपितरं प्रति,—“गच्छ कामं मया पृष्टो मयि सत्यस्तकर्मणा ।
जित्वा सुदुर्जयं सत्यममृतत्वाय मां भज ॥ मामात्मानं स्वयं ज्योतिः
सर्वभूतगुहाशयम् । आत्मन्येवात्मना वोच्य विशोकोऽभयमृच्छसि ॥”
(भा, ३स्क, २४अ, ३८-३९श्लो) इति । तथा च ऋषभः पुत्रान् प्रति
—“ये वा मयोगे कृतमौहृदार्था जनेषु देहम्भरवार्त्तिकेषु ।
जायात्मजरातिमत्सु, न प्रीतियुक्ता यावदर्याश्च लोके ॥” (भा, ५स्क,
५अ, ३श्लो) इति । स्वस्य वासुदेवमपि स स्पष्टमुद्घोषयति,—“प्रीतिर्न
यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ।” (भा, ५स्क, ५अ,
६श्लो) इति । कोऽयं वासुदेवः ? “सर्वत्रासौ ममस्तस्य वसत्यचेति वै
यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥” (वि, पु, १अ,
२अ, १२श्लो) इति । तेषामेवमात्मनामुपास्यत्वेनोपस्थापनस्य च किमत्र
तत्त्वम् ? दृश्यतां तद्ब्रह्मभूते तद्भाषे च, तद्यथा—“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो
वामदेववत्” (१।१।३०) । श्रीमच्छङ्करेणास्य सूत्रस्यैव भाष्यं विर-
चितम् ;—“स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन
यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म ‘मामेव विजानीहि’ इति । यथा
‘तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपदेऽहं मनुरभव’ सूर्यस्येति’ इति
तद्वत् । ‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्’ इति श्रुतेः ।
यत् पुनरुक्तं ‘मामेव विजानीहि’ इत्युक्ता त्रियहधर्मैरिन्द्र आत्मानं
तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्र-
वधादीनां विज्ञेयेन्द्रसुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्मैह तस्मात्मां
विजानीहोति । कथन्तर्हि ? विज्ञानसुत्यर्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्र-
वधादीनि साहचर्यान्पुन्यस्य परेण विज्ञानसुतिमनुसन्दधाति, ‘तस्य मे
तत्र लोभश्च न मीयते, स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा
लोको मीयते’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति,—यस्मादीदृशान्यपि

कूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स
योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ।
विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'ति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्य-
मेतत्' इति । श्रीमद्रामानुजेनैवमिदं व्याख्यातम् ;—“प्रज्ञातजीव-
भावेनेन्द्रेण 'मामिव जानीहि,' 'मामुपास्मू' इति उपास्यस्य ब्रह्मणः
स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तः स्वात्मावलोकनकृतः अपि
तु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः । एतदुक्तं भवति,—‘यनेन जीविनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि,’ ‘एतदात्मा मिदं सर्व्वं,’ ‘प्रज्ञातप्रविष्टः
शास्ता जनानां सर्व्वीत्मा,’ ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति एष सर्व्वभूतान्तरात्मा-
ऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः’ इत्येवमादिना शास्त्रेण
जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनामहम्त्वमादिश-
द्भ्यानां परमात्मन्येव पर्य्यवसानं ज्ञात्वा ‘मामिव विजानीहि,’ ‘मामुपास्मू’
इति स्वात्मशरीरं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिदेशेति वामदेववत्,
अथ वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्व्वान्तरात्मत्वं सर्व्वस्य तच्छरीरत्वं
शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरेण पर्य्यवसानं पश्यन्, अहमिति स्वात्म-
शरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरक्षेण मनुसूर्यादीन् व्यप-
देशति, ‘तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुर्भवः सूर्य्यश्च,
प्रहं कश्चिवान् ऋषिर्विप्रः’ इत्यादि । यथाच प्रज्ञादः, ‘सर्व्वगत्वादन-
तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तः सर्व्वमहं सर्व्वं मयि सर्व्वं सनातनं’
इत्यादि वदति” इति । द्वैतवादिना श्रीमन्माध्वेनाप्युक्तं, “शास्त्र-
ान्तर्यामी ‘संविच्छास्त्रं परं पदम्’ इति हि भागवते । ‘तत्तन्मास्मी-
त्येतं विष्णुः सर्व्वशास्त्रस्य हेतुतः । न कापि किञ्चिन्नामास्ति तस्मै
पुरुषोत्तमम् ॥’ इति पाद्ये । ‘अहं मनुर्भवः सूर्य्यश्च’ इत्यादिवत्’
इति । श्रीमच्छीवेनापि सूत्रमिदमुपलक्ष्योक्तं “‘प्राणो वा ब्रह्ममस्मि
पुरुषः’ इत्यादिकं यत् स्वस्य परमेश्वरत्वमिवोपदिष्टमिन्द्रेण तत्तु
‘तत्त्वमसि’ इत्याद्यमैदंप्रतिपादकशास्त्रदृष्ट्या सम्भवति, चिदाकारसाम्ये-

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

नेक्यात्, कचिदधिष्ठानाधिष्ठातृरेकशब्दप्रत्ययाभ्यां वा शरीरशरीरि-
णोर्वा, यथैव वामदेव उवाच ‘अहं मनुरभवं सूर्यश्च’ इत्यादि” इति ।
तत्त्वमुक्तं वेदान्तस्यमन्त्रके गोविन्दकान्तेनापरनाम्ना श्रीमद्भक्तदेवेन,
“स च परमात्मा हरिरस्मदर्थो बोध्यः, ‘अहमात्मा गुडाकेश’ इत्यादि-
प्लात्माहमर्थयोरभेदस्मरणात् ।” “ब्रह्माविर्भावेषु भेदयाही निन्द्यते”
इति । ननु दृश्यते युधिष्ठिरोक्तौ “चतुर्थे ध्यानमार्गे त्वमालम्ब्य पुरुष-
र्षभ । अपक्रान्तो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ॥” (शा, प, ४६अ,
२श्लो) इति तस्य परब्रह्मण्येव नियतस्थितिः ; तत् कथं कदापि योग-
युक्तत्वस्य कदाप्ययोगयुक्तत्वस्य तस्मिन्नारोपः ? उच्यते, ध्यानकाले तुरीय-
ब्रह्मणि स्थितिः, व्यवहारदशायाम् स्थितप्रज्ञतया मनोबुद्धीन्द्रियगोचर
इति ध्यानाध्यानावस्थयोर्महत्पार्थक्यं तस्मिन्नासीत् । व्यज्यते चैतत्
तस्य युधिष्ठिरप्रश्नोत्तरदानकाले, तद्यथा “ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनो-
बुद्धीन्द्रियाणि सः । क्षितपूर्वमुवाचेदं भगवान् वासवानुजः ॥” (शा,
प, ४६अ, १०श्लो) इति । स्थितप्रज्ञतया स्थितौ परब्रह्मणा योगः
स्वरूपेणोऽप्यपरोक्षज्ञानाविषयत्वादपरिस्फुटः, तस्मिंश्चित्तसमाधाने स्फुट-
तर इति भेदोऽत्र बोध्यः । ‘युक्त आसीत मत्परः’ इति किमासीतत्य-
स्योत्तरमनेके वर्णयन्ति । यस्य वशे इन्द्रियाणि अभ्यासवशात् वर्तन्ते
तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । केवलेन योगास्थेनाकावसोकनेन न कृतार्थ-
तेति, अहं मम मयीत्यादिशब्दैर्ब्रह्मशब्देन वा षट्कोऽस्मिन् कचित् कचि-
दन्तर्यामिनमुपस्थापयत्वाचार्यः, न तेन वक्तव्यस्य योगस्य ज्ञानिः, यतो-
ऽस्य सिद्धिरन्तर्यामिणाभिन्नभावेन स्थित्या, नान्यथा । अपिच समन्वय-
प्रधानशास्त्रस्य सर्वत्रैव योगतयाणां मिलनभूमिरवश्यद्रष्टव्या । ६१ ।

मनोऽनिष्टञ्च वाञ्छेन्द्रियाणां संयमे न कृतार्थतेत्याह द्वाभ्यां ध्यायत
इति, क्रोधादिति । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चित्तयतः पुंसः पुरु-

क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशादुद्दिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३॥

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

यस्य तेषु विषयेषु सङ्गः आसक्तिः सुखबुद्ध्या प्रीतिः उत्पद्यते उत्पद्यते ; सङ्गात् कामः दृष्ट्या अभिलाषः सञ्जायते समुत्पद्यते ; कामात् कुतश्चित् प्रतिहृत्यमानात् क्रोधः अभिजायते उत्पद्यते ; क्रोधात् सम्मोहः कार्या-कार्याविवेकः भवति ; सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने या स्मृतिः शास्त्राचार्योपदिष्टानुसन्धानरूपा तस्या विभ्रमः भ्रंशः ; स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धिः आत्मज्ञानेऽध्यवसायः तस्या नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोऽप्युप्यता भवति ; बुद्धिनाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यः पुनर्विषयभोगनिमग्नो भवति । पूर्व्वस्मोकात् मत्पर इति विशेषणमाकृत्य तत्स्वरसात् श्रीमद्रामानुजनाचोक्तम् “अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयस्यावस्थितस्यापि अनादिपापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात्” इति । ६२।६३ ।

विषयाभिध्यानादनर्घोत्पत्तिरिति ब्रुवन्बुधना मोक्षकारणमुच्यते रागिति । रागद्वेषविमुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ स्वाभाविकेन्द्रियप्रवृत्तिहेतू ताभ्यां विमुक्तैः आत्मवश्यैः आत्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैः इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः विषयान् अवर्जनीयाननिषिद्धानशनपानादीन् चरन् उपलभमानो भुञ्जानोऽपि विधेयात्मा विधेयो वशवर्त्ति आत्मा अन्तःकरणं यस्य स प्रसादं प्रसन्नतां स्वास्थ्यं विमलतां शान्तिम् अधिगच्छति प्राप्नोति । मनसि स्ववशे न रागद्वेषौ प्रभवतः, तयोरभावे तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तेर्दीपानवसरः ; सुतरां तादृशैरिन्द्रियैर्दिषयान् भुञ्जानस्यापि न शुद्ध्यर्थात् । आत्मवश्यैरिन्द्रियैर्दिषयांश्चरन्नित्यनेन कथं व्रजेतेत्यस्योत्तरम् । ६४ ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाभ्रमि ॥६७॥

तस्मादयस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

प्रसादे सति किं भवतीत्याह प्रसाद इति । प्रसादे सति प्रकृति-संसर्गप्रयुक्तानामाध्यात्मिकादीनां दुःखानां हानिर्नाश उपजायते प्रसन्न-चेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य आत्मवलोकनविरोधिविविधदोषरहितचित्तस्य हि आशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते प्रतिष्ठिता स्थिरा आत्मस्वरूपैव निश्चला भवति । ६५ ।

व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थं द्रष्टव्यं नास्तीति । अयुक्तस्य असमाहिता-न्तःकरणस्य न बुद्धिः आत्मस्वरूपविषया प्रज्ञा, न च अयुक्तस्य भावना ध्यानम् आत्मज्ञानाभिनिवेशः अस्ति । अभावयतः आत्मज्ञानाभिनि-वेशमकुर्वतः शान्तिः उपशमः विषयदृष्ट्यानिवृत्तिर्नास्ति । अशान्तस्य अनिवृत्तविषयदृष्ट्यास्य कुतः सुखम् आत्मानन्दः । ६६ ।

अयुक्तस्य कथं बुद्धिर्नास्तीत्याह इन्द्रियाणामिति । चरतां स्ववि-षयेषु प्रवर्तमानानाम् इन्द्रियाणां मध्ये यद् एकमिन्द्रियं यत्र वा चक्षुर्वा श्रुत्वा लक्ष्यीकृत्य यदा मनो विधीयते प्रवर्तते तत् इन्द्रियम् एक-मपि, किमु वक्तव्यं सर्व्वीणोति, अस्य पुरुषस्य प्रज्ञाम् आत्मानात्मविवे-कज्ञां वायुर्नावमिवाभ्रमिव हरति नाशयति विषयविक्षिप्तां करोति । ६७ ।

‘यततोऽपीत्युपक्रान्तस्यार्थस्य बहुधोपपत्तिसुक्तोपसंहरति तस्मा-दिति । यस्मादसमाहितेन मनसेन्द्रियाणि प्रज्ञामपहरन्ति, तस्मात्

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६८॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वं

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

इह महाबाहो वैरिनिग्रहसमर्थ, सर्वेभ्यः सर्वप्रकारैः यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः निरुद्धीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । ६८ ।

युक्तस्यायुक्तस्य च प्रमेदं दर्शयितुं सिद्धामसिद्धाश्चावस्थामांशं या निगतिं । बुद्धिर्हि द्विविधा—आत्मनिष्ठा विषयनिष्ठा च । युक्तस्यात्म-निष्ठा या बुद्धिः सा सर्वभूतानां निशा निगिव निशा आत्मतत्त्वस्वाप्-काशिका तमोभूतैव सा । तस्यामात्मनिष्ठायां बुद्धौ संयमी जितेन्द्रियो योगी जागर्ति आत्ममवलोकयन्नास्ते । यस्यामयुक्तस्य विषयनिष्ठायां बुद्धौ भूतानि जायति विषयविभागव्यावृत्तानि तिष्ठन्ति, पश्यतः अप-रोक्षानुभववतो मुनेः स्थितप्रज्ञस्य सा निशा निगिव निशा विषयभोग-नामप्रकाशिका । ६८ ।

इन्द्रियाणि विषयेभ्यः संकृत्वात्मनि तिष्ठेदित्युक्तम् । किमिदं सर्वव्यवहारनिवृत्तये, अथवा तेन विषयासक्तिविरहितत्वादविकारित्व-मेवाभिप्रेतमिति स्फुटयन्नाह आपूर्यमाणमिति । प्रविशन्तीभिर्मदीभि-रापूर्यमाणम् अथच अचलप्रतिष्ठम् अनतिक्रान्तमर्यादं समुद्रं ब्रह्म-हृदिहीनम् आपः हृद्यादिप्रभवाः यद्वत् तेन प्रकारेण प्रविशन्ति, न तु कश्चिद्विशेषं कर्तुं शक्नुवन्ति, तद्वत् तेन प्रकारेण सर्वे कामाः यं प्रविशन्ति न तु विकर्तुं प्रभवन्ति, स शान्तिम् आप्नोति, न कामकामी, हान्यन्त इति कामाः विषयास्तान् कामयितुं शौचं यस्य स कामकामी गन्धिं वाप्नोति, तस्य विकाराधीनत्वात् । ७० ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्याणमृच्छति ॥७२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीक-

णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्मादेवं तस्माद्विहायेति । सर्वान् कामान् विषयान् विहाय तत्राभिनिवेशं परित्यज्य निस्पृहः स्पृहाशून्यः निर्ममः ममेदमित्यभिमानवर्जितः, निरहङ्कारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसम्भावनाविरहितः चरति संसारे तद्भावेन जीवनं निर्व्वहति, स शान्तिम् आप्नोति । व्रजत किमित्यस्योत्तरम् । ७१ ।

स्थिरप्रज्ञतां मुवद्गुपसंहरति । ब्राह्मी—ब्रह्मणि भवेति श्रीमच्छङ्करः, ब्रह्मप्रापिकेति श्रीमद्रामानुजः, ब्रह्मविषयेति श्रीमन्मधुसूदनः, ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते तस्येयं ब्राह्मी स्थितिरिति श्रीमन्नौलकण्ठः । स्थितप्रज्ञतायामात्मनः स्वरूपेऽवस्थानं भवति तेन च ब्रह्मणा स्वरूपैक्यम्, न पुनस्तस्यामपरोक्षज्ञानतो ब्रह्मणि स्थितिरिति व्याख्यानान्येतानि दर्शयन्ति । अतएव एषा स्थितप्रज्ञता ब्राह्मी ब्रह्मस्वरूपैक्यात् ब्र- भावापन्ना ब्रह्मविषया ब्रह्मप्रापिका वा स्थितिः । “समाधिसुषुप्ति- मोक्षेषु ब्रह्मरूपता” (५।११६) इति सांख्यभूते इममेवार्थं दर्शयति । तथाच भाष्यम् “ब्रह्मरूपता बुद्धिभूतिविलयतः तदीपाधिकपरिच्छेद- विगमेन स्वस्वरूपपूर्णतया प्राप्तम् । ..... अस्मिन् शास्त्रे च ब्रह्मशब्द- श्रीपाधिकपरिच्छेदसामान्यादिरतिपरिपूर्णतया न भवति । न तु ब्रह्ममीमांसायामिव ऐश्वर्य्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचोति विवेक्तव्यम् ।” इति । हे पार्थ, एनां प्राप्य न मुह्यति न संसारमोहं प्राप्नोति । अस्यां स्थितौ स्थित्वा अन्तकालेऽपि अन्तिमे वयसि मृत्युकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्व्याणं

ब्रह्मनिर्वेति ब्रह्मसुखं ब्रह्मलोकम् कृच्छति प्राप्नोति । “निष्काम-
कर्मभिर्ज्ञानो हरिमेव स्मरन् चरेत् । अन्यथा विघ्न एवेति द्वितीया-
ध्यायनिर्णयः ॥” इति श्रीमद्भक्तदेवकृतार्थसंग्रहः । श्रीमत्पुस्तकस्य
तु “ज्ञानं तत्साधनं कर्म चित्तशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननि-
ष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥” इति । “नित्यात्मकर्मसङ्केहागो-
चरा सांख्ययोगधीः । द्वितीये स्थिरधीलब्धा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥”
इति श्रीयामुनमुनिस्तुतगीतार्थसंग्रहमनुसृत्य श्रीमद्रामानुज षाह,
“नित्यात्मविषया सांख्यबुद्धिः, तत्पूर्विका चासङ्गकर्मभानुष्ठानरूपा
कर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये
प्रोक्ता” इति । समयाध्यायसमानोचनेनोक्तिरियं समीचीनेति सहज-
बुद्धौ प्रतिभाति । ७२ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अर्थान्तरात्—

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

द्वितीयाध्याये द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता, ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा च । न तयोरेकं प्रदर्शितं श्रीमदाचार्येण ; अपि च “स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य चायते महतो भयात्” (२।४०) इति कर्मनिष्ठां प्रशंस्य, वेदविहित-कर्मनिष्ठानामव्यवसायित्वमनन्तबुद्धिभेदश्चोद्घोष्य “ब्राह्मणस्य विजानतः” (२।४३) इत्यनेन ज्ञानमेव प्रशंसितवान् । परन्तु “दूरेण ह्यवरं कर्म” (२।४८) इति कर्मनिन्दानन्तरं, “समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि” (२।५२) इति ज्ञाननिष्ठाया एव सर्वोत्तमत्वं संस्थाप्य आध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञाननिष्ठामेव स्तौति । सुतरां मध्ये यत् “समत्वं योग उच्यते,” (२।४८) “योगः कर्मसु कौशलम्” (२।५०) इत्युक्तम्, तस्याप्रधानत्वेनैव ग्रहणमभिप्रेतमिति सम्भाव्य अर्जुनः सख्यभावादुपा-लम्भावाक्येन किं श्रेय इति पृच्छति हाभ्यां ज्यायसीति, व्यामिश्रेणेति ; —कर्मणो निष्कामात् बुद्धिः आत्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्, तत् तदा घोरे हिंसात्मके कर्मणि, हे केशव, किं मां नियोजयसि ? व्यामिश्रेण कर्मप्रशंसाज्ञानप्रशंसारूपेण सन्देहोत्पादकेमेव वाक्येन—इवशब्देन सन्देहोत्पादनं नाभिप्रेतं, मन्दबुद्धित्वात् तद्यामु-भूतमिति द्योतयति—मम बुद्धिं मोहयसीव, इवेन न ते बुद्धिमोहनम-भिमतं ममेव विवेकज्ञानाभावात् तथा प्रतिभातीति ज्ञापयति ।

अथ समुच्चयवादिनोऽसमुच्चयवादिनो विप्रवदन्ति । यद्यपि तेषां

विवादविचारणे नास्तीत्यर्थं कीदृशमस्ति, तदाप्याचार्यस्य मतमत्र
विवेकव्यमन्वया तं प्रति स्वात्मज्ञानविचारः । विना तदाप्याचार्यं न
वयं न्यासाभिधुक्त्विमनुमोदयामः । अतस्तदाचार्यस्य निर्णेतुं यति-
स्यामहे । अर्जुनप्रश्नोत्तरदाने यत्तेनोक्तं “लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।” (३।३) इति, न तन्निष्ठाद्वयस्य पार्थक्यसाध-
कम् ; किन्तु हिं लोकप्रसिद्धिप्रदर्शनपरम्, अन्यथा लोकप्रसिद्धेरयुक्तत्वं
प्रदर्शयितुं न तेनोच्यते “न कर्मण्यामनारम्भादेष्वात्म्यं पुरुषाऽन्युते । न
च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥” (३।४) इति । न च वक्तव्यं,
कर्मण्यारम्भस्य नैष्कर्म्योपायत्वादेवमुक्तमाचार्य्येति, यदि तथैव स्यात्,
तर्हि पञ्चमाध्याये नैवमुच्येत तेन, “सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदन्ति न
पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ यत् सांख्यैः
प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति
स पश्यति ॥” (५।४।५) इति । नात्र सांख्ययोगयोः किन्तु तयोः
फले एवाप्युक्तमेकत्वत्वेत्युक्तिर्न समीचीना । तथा सति ‘सांख्ययोगी
पृथक् न पण्डिता वदन्ति,’ ‘एकं सांख्यं च योगं च’ इति वचनं निर-
र्थकं स्यात् ; फले चैक्यं तेषामेकत्वादेव सिध्यति, पृथक्ते पृथक् फल-
मेव स्यात् । आरम्भात्तेषामेक्यं न प्रतिभाति किन्तु पार्थक्यमेव । यदा
तु ज्ञाने कर्मणि वा सम्यगनुष्ठानात् सिद्धिः सञ्जायते, तदा तेषामपृथ-
क्कमेकत्वञ्च प्रतिभाति । अतएवोक्तं “सम्यगास्थितः” इति । द्रढय-
त्वाचार्य्य इममर्थं वष्टे, “यं सन्न्यासमिति प्रादुर्योगं तं विधिं पाण्डव ।
न ह्यसन्न्यास्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥” (६।२) इत्यनेन । एके-
नान्यस्य फललाभ एव भवति ;—यदा कश्चित् कर्मानुष्ठाने शिथिल-
यत्नः सन् ज्ञानाभ्यासनिरतो भवति, तदा तस्मिन्निष्ठसिद्धियोगोत्पत्तिष्ठते ;
तस्मिन् सिद्धे पुनर्भगवदाराधने जीवानां दुःखहरणे च प्रवृत्तिरुदेति
यथा शुकादौ । अथ पुनः कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य यदा भगवति तदर्पणं
सिध्यति, तदा “अभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः” (१८।५५)
इति श्लाघेन भगवज्ज्ञानसम्यगे तस्मिन् निवृत्तिपूर्वकमेव भगवदारा-

धनजीवदुःखहरणप्रवृत्तिर्वर्त्तते । एवमापातविरुद्धवत्प्रतीयमानविषयद्वयं सम्यक्स्फूर्त्तौ विरोधं परिहाय तयोरन्तर्निहितमेकत्वं प्रकटीकरोतीति व्यापारोऽसम्यगनुष्ठाटभिर्नोपलभ्यते ; अतः पक्षद्वयमाश्रित्य ते विद्वद्वदन्ति । यथाहि, वैराग्यपथाश्रयिणोऽनुरागपथाश्रयिणश्च । न हि आरम्भे वैराग्यानुरागयोरैकत्वं प्रतिभाति । यदा तु परवैराग्येण भगवत्यनुराग उदेति, तदा न केवलं भगवत्येव तेषां भिन्नपथाश्रयिणामेकता, किन्तुहि जीवविषयेऽपि । “विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विनीयते ।” (ह, भ, र, सि,) इति न्यायेनानुरागपथावलम्बकानां परवैराग्योदयः, तेन च वैराग्यपथाश्रयिभिरुच्चभूमावेकता । “कर्मसञ्ज्ञासात् कर्मयोगो विगच्छते” (५।२) इत्याचार्यस्यांक्तिः कर्मयोगपक्षपातविजृम्भितेति संग्रहोऽकिञ्चित्करः, सर्वत्र कर्मज्ञानभक्तियोगानामेक्यं सम्पादयता तेन विना कर्मान्यदयोगद्वयं सुहृत्तमपि न तिष्ठत्युदेति वेति प्रदर्शनार्थमेवमुक्तमिति तत्त्वम् । ज्ञानपक्षपातिभिर्ज्ञानं, भक्तिपक्षपातिभिर्भक्तिः, कर्मपक्षपातिभिः कर्मवास्य शास्त्रस्य मुख्यं प्रतिपाद्यमिति विप्रवादः । संस्कारदोषं परिहायाचार्यवचनेषु पर्यालोचितेषु किरणमालिन्युदिते तिमिर इव तिरोधत्त इति प्रत्ययवशात् कानिचित्तान्यत्रोद्ध्रियन्ते ।

प्रथमन्तावदिदं विवेच्यम् ;—द्वितीयाध्यायादेव योगोपदेशारम्भः । आरम्भे पुनर्ज्ञानयोगः कर्मयोग एवोपक्रान्तः, न तु भक्तियोगः, अतो योगत्रयस्यान्यथ एवाभिप्रेतोऽस्मिन् शास्त्र इत्यप्रतिपक्षम् । उपक्रान्त एव भक्तियोगः “युक्त आसीत् मत्परः” (२।६१) इति वचनात् । केवलेनैकेन विशेषणैर्न भक्तियोगः प्रक्रान्त इति कथनं न साहसमिति तत्त्वपर्यालोचनातः प्रतिभास्यते । तच्छब्देन परोक्षम्, त्वमहंशब्देनापरोक्षं ब्रह्मोपदिश्यते । “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्महारूढानि मायया ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥” (१८।६१।६२) इत्यत्र तच्छब्देन परोक्षं ब्रह्म निर्दिष्टम् । “समावेश-

यमे सर्वं जगत्” (स, प, ४४अ, २६श्लो) इत्युक्तदिगोपदेष्टरि निखिलं
जगत् तदन्तर्यामिनश्च दृष्ट्वाऽपरोक्षब्रह्मवाचकेन त्वंशब्देनार्जुनः स्तूयति,
“त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । वेत्तासि
वेशश्च परश्च धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ॥” (११।३८) “पितासि
लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्यभ्य-
धिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥” (११।४३) इति । आत्मनि
तमन्तर्यामिणं नार्जुनोऽपश्यत् किन्तु स्वयमाचार्यः, योगेन तुरीयब्रह्म-
गोचरे तदा तस्य स्थितत्वात् । अहंशब्देनापरोक्षब्रह्मोपदेशो दृश्यते
सकलभक्तिशास्त्रशिरोमणिश्रीमद्भागवतोपसंहारे,—“अहं ब्रह्म परं
धाम ब्रह्माहं परमं पदम् । एवं समीक्ष्य चात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥
दंगन्तं तत्तत्कं पादे लेलिहानं विपाननैः । न दृश्यसि शरीरञ्च
विश्वञ्च पृथगात्मनः ॥” (भा, १२स्क, ५अ, ११।१२श्लो) इति । अस्ये-
वायमपरोक्षज्ञानोपदेशोऽस्मिन् शास्त्रे, तद्यथा, “सर्वभूतस्यमात्मानं
सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वञ्च समदर्शनः ॥ यो
मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स
च मे न प्रणश्यति ॥” (६।२८।३०) इति । अचेदं विचार्यम्—
ज्ञानयोगाश्रयेण योगी प्रथमतः आत्मनि चेतस्ते सर्वभूतानि सर्वभूतेषु
चात्मानं चेतस्ते पश्यति । एवमात्मैक्यं सर्वभूतैरनुभूय तुरीये ब्रह्मणि
विश्वकर्तृत्यहंशब्दवाच्ये सर्वं पश्यति सर्वत्र तदन्तर्यामिणश्च पश्यति ।
“वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” (७।१८) इत्युक्तिः पूर्वापर-
सम्बन्धं दर्शयति । कोऽयं पूर्वापरसम्बन्धः ? प्रथमत्वावत् परोक्षशब्द-
वाचिना यत् निर्दिष्टम् “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठती”ति तत्
वासुदेवशब्देन परामृशति, यतः “सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते
तत्र पुमानपाहतः ।” (भा, ४स्क, ३अ, २३श्लो) इति विशुद्धेऽन्तःकरणे
प्रकाशमानः परमात्मैव वासुदेवशब्देनोच्यते । केवलं हृद्यधिष्ठित-
मीश्वरं नियन्तारं दृष्ट्वा न कृतार्थता, स सर्वं जगच्च जीवन्नात्मन्यन्तर्भूय
वर्त्तमान इति प्रत्यक्षोक्तव्यम् । अतः सर्वमिति पदेन “यो मां

पश्यति सर्वत्र सर्वत्र मयि पश्यति” इति परासृष्टम् । न च वक्तव्य-
मेतद्वचनेनाचार्य आत्मानमुपास्यत्वेनोपस्थापयति, तथा सति भागवते
नेपोक्तिः स्यात्, “अहं यूयमसावार्थ इमे च द्वारकौकसः । सर्वेऽप्येव
यदुग्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ आत्मा ह्येकः स्वदंज्योतिर्निर्गन्तो
निर्गन्तो गुणेः । आत्मसृष्टेस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ खं वायुर्ज्योति-
रापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् । आविस्तिरोऽन्यभूर्ध्वैकः जानात्वं यात्य-
सावपि ॥” (भा. १०स्क, ८५अ, २३—२५श्लो) इति । किं बहुना,
तुरीयब्रह्मगोचरे विद्यमानस्यैव भक्तिः सिध्यति । तच्चेष्टरं वहिर्दर्शने
त्वंशब्देन, अन्तर्दर्शनेऽहंशब्देन भक्तो निर्दिशति । परोक्षदर्शने भक्ति-
र्गौणी, अपरोक्षदर्शने मुख्येति ज्ञेयम् । अस्मिन् आस्ते मुख्यैव सा,
अतएवापरोक्षब्रह्मवाचकेनाहंशब्देन भजनीयः सर्वत्र निर्दिष्टः ।
“स च परमात्मा हरिरस्मदर्थो बोध्यः” इति वैष्णवसिद्धान्तो नातो
भिद्यते ।

एवं सिद्धो द्वितीयाध्याये भक्तेरुपन्यासः, अधुनाध्यायान्तरेषु त्रिविध-
योगस्यान्वयनमस्ति न वेति विचार्यम् । तृतीयाध्याये प्रोक्तमाचार्येण,
“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यास्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्भ्रमो
भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥” (३।३०) इति । भाष्यकारेण श्रीमता
शङ्करेणैव व्याख्यातोऽयं श्लोकः,—“मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे
सर्वाणि कर्माणि संन्यास्य अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं कर्ता
ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या, किञ्च विरागीः त्यक्ताशीः
निर्भ्रमो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्भ्रमो भूत्वा युध्यस्व,
विगतज्वरः विगतसन्तापो विगतशोकः सन्” इति । अत्र भक्तिज्ञान-
कर्माणां त्रयाणामेकत्र सम्मिलनमेव दृश्यते । न तु वक्तव्यं नात्माचार्यस्य
निर्बन्ध आसीत् । चेन्न स्यात् मैवं स वोचत्—“ये मे मतमिदं नित्य-
मनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनुसूयन्तो सुचिन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥
ये त्वेदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढास्तान्
विद्धि नष्टानचेतसः ॥” (३।३१।३२) इति । ननुक्तं तेन “यस्यात्मरति-

रेव स्यादात्मवत्तम्य मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ नैव तस्य कृतेनार्थी नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्व-
भूतेषु कश्चिदर्थव्यपात्रयः ॥” (३।१७।१८) इति । अतो “ये मे मतम्”
इत्युक्तिरविद्विषयैव । यदि तथैव स्यात्, नोच्येताचार्येण हृद्यधि-
शिरतेश्वरनियमनानुसरणवशाद्योगिनः कर्मण्यकर्म (४।१८) पश्यतैवम्,
“तस्मादमक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म
परमाप्नोति पूरुषः ॥” (३।१९) इति । न खलु वक्तव्यमर्जुनस्याविद्वत्त्वं
दृष्ट्वा “तस्मादमक्तः” इत्याचार्येणोक्तम्, तथा सति जनकादीनां तत्त्व-
दर्शनामात्मनश्च दृष्टान्तो न तेनोपन्यस्येत । लोकसंग्रहार्थमिवायमुप-
न्यासः, न स पुनरवश्यकर्तव्यत्वेन विदुषामनुसरणीयः, यथाह स्वयं
भगवान् श्योमद्वागवते “स्वयं निःश्रेयसे विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽपथं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥” (भा, ६स्क, ८प्र,
५०श्लो) इति । विप्रतिपत्तिरियं मूले दृष्टेरभावात् । ‘कर्म न वक्ति’
इति किमिदं कर्म ? “नेष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्” (भा, १स्क,
५प्र, १२श्लो) इति भगवत्यनर्पितमेव, अन्यथा तस्मिन् शास्त्रे कर्मार्पि-
णस्य सर्वप्राधान्यं न स्यात् । कोऽयं लोकसंग्रहो यस्मिन् भवतां
विद्वदभिमानिनामीदृगनादरः ? शृणु तावत् तं जनकवाक्येन, “अन्त-
वन्त इहोवस्थाः विदिताः सर्वकर्मसु । नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेद-
मिति यद्वेत् ॥ कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा । नाध्य-
गच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्वेत् ॥ एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं
वर्जितं मया । शृणु बुद्धिश्च यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ नाह-
मात्मार्यमिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्जिता भूमि-
र्वशे तिष्ठति सर्वदा ॥” इत्यारभ्य सर्वेषामिन्द्रियाणाम्निद्रियाणाञ्चा-
त्मवशे स्थितिमुक्त्वैवमुपसंहरतवान्, “देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽति-
थिभिः सह । इत्यर्थं सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥” (प्र,
गी, ३२प्र, १५—२४श्लो) इति लोकसंग्रहस्तस्य परात्मतैव । न
खलु परात्मता विदुषामनादरणीया, तथा सति तेषां विद्वत्त्वं हीयेत ।

“शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमस्त्रीकपरायणा जनाः ।
जीवन्ति नात्मार्यमसौ पराश्रयं मुमोच निर्व्विध्य कथं कलेवरम् ॥”
(भा, १स्क, ४अ, १२श्लो) इति भगवत्परायणानां परार्थजीवनधारण-
वर्ष्मनं प्रसभं कस्य न मनो हरति ?

चतुर्थाध्याये पुनः, “वीतरागभयक्रोधा मन्मया मासु ज्ञानस्थिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥” (४।१०) इत्यत्र भक्तिज्ञानं,
तपःशब्देन वाङ्मनःकायशुद्धिकरं कर्म चैकत्र । ज्ञानमेव तप इति
व्याख्यानं न रुचिरम् । “यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥” (१८।५) इत्यत्र स्वय-
माचार्य्येण कर्म्मन्तःपातितया तपःशब्दग्रहणात् । तत्तु तथैव यथा
सप्तदशे, “देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च
शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्देगकरं वाक्यं मत्वं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादसौम्यत्वं मौन-
मात्मविनियहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥” (१७।१४
—१६) इति । अतएव श्रीमत्स्वामिना इन्द्रेकवद्भावेन यद्व्याख्यानं
कृतं तदेव वयमनुमोदयामः । नन्वस्मिन्नाध्याये “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः”
(४।२४) इत्यादिना द्रव्यमययज्ञस्य ब्रह्मप्रापकतां संसाध्य “श्रेयान् द्रव्य-
मयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप । सर्व्वं कर्म्मनिखिलं पार्थ ज्ञाने परि-
समाप्यते ॥” (४।२३) इति यदुक्तं तेन द्रव्यमययज्ञस्य परिसमाप्तिः
प्रदर्शिता, अतः निखिलकर्म्मत्याग एवाभिप्रेत आचार्य्येण । मैवम्,
वैदिकयज्ञानुष्ठानस्य परिसमाप्तिरनेन साधिताचार्य्येण, अन्यथा अध्या-
यान्ते न तेनोच्यत, “योगसन्नस्तकर्म्माणं ज्ञानसञ्चिदसंशयम् । आत्म-
वन्तं न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञाना-
सिनात्मनः । छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥” (४।४।४२)
इति । अत्राचार्य्यस्य निर्व्विध्य एव दृश्यते, अन्यथार्ज्जुनपरिप्रश्नोत्तरदान-
काले न स एवमुच्यत, “सत्प्रासः कर्म्मयोगस्य निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्म्मसत्प्रासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते ॥” (५।२) इति ।

पञ्चमाध्याये तावत्, “भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सृष्टदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमश्नुते ॥” (५।२८) इत्यन्तिमः
श्लोकः कर्मज्ञानभक्तीनामिकत्वं सुव्यक्तं दर्शयति । “भोक्तारं यज्ञतप-
साम्” इत्यत्र कर्म, “यज्ञानां तपसाश्चैव मम भक्तेः समर्पितानां यद-
च्छया भोक्तारं पालकम्” इति श्रीमच्छ्रीधरः ; “ज्ञात्वा” इति ज्ञानम् ;
“सर्वलोकमहेश्वरं सृष्टदं सर्वभूतानां माम्” इति भजनीयोक्तेस्तेन
भक्तिः । “कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म
कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्तात्मशुद्धये ॥” (५।११) इत्यासक्तित्यागिन कर्मकरणं
“सर्वकर्माणि मनसा सश्रद्धास्ते सुखं वशी” (५।१२) इत्यनेन न प्रति-
षिध्यते, यदि तथैव स्यात् षष्ठाध्यायस्यारम्भे “अनाश्रितः कर्मफलं
कार्यं कर्म करोति यः । स भव्यामी च योगी च न निरग्निरन-
चाक्रियः ॥ यं श्रयासमिति प्रादुर्योगं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यस-
श्रयस्तमङ्गल्यो योगी भवति कथन ॥” (६।१२) इति न तेन निर्वर्त्ये-
नाचेयत । “नैव कुर्वन्न कारयन्” (५।१३) इति वचनन्तु “नैव किञ्चि-
त्करोमीति” (५।८) इति “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते” (५।८) इति
युक्त्या युक्ततमम् । श्रीमच्छ्रीधरस्वामिनाध्यायार्धसंग्रह एव कृतः—
“विकल्पशङ्कापोहेन येनैव योगसांख्ययोः । समुच्चयः क्रमेणाक्तः सर्वज्ञ-
नौमि तं गुरुम् ॥” इति ।

षष्ठाध्याये पुनरन्तिमश्लोकद्वये ‘तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यो-
ऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स
मे युक्ततमो मतः ॥” (६।१६।१७) इत्यत्र योगं ब्रह्मसंस्पर्शसुखप्रदं सर्वत्र
भगवद्दर्शनरूपं प्रशंस्य तद्गतचित्तेन तस्य भजनं संसेवनमुपासनं सर्वो-
त्तममिति प्रतिपादयति । अतः पूर्वसुक्तं योगतथामिलनं न हन्यते ।
“प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतं स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्त्वा
युक्त आसीत मत्परः ॥” (६।१४) इत्यत्र तत्तु सुकष्टम् ।

सप्तमाध्याये तत्परिसमाप्तेः प्रागाह “अनामरथमीक्ष्य मां सान्निध-

यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥”
 (७।२६) इति । हृद्यधिष्ठितमीश्वरमन्तर्यामिणमाश्रित्य यतमानस्य
 परब्रह्मज्ञानमात्मविषयज्ञानं निश्चिन्तं करणीयं कर्म च जानातीति
 स्पष्टं योगत्रयान्वयोऽत्र । अस्मिन्नध्याये योगभक्त्योरनुसरणरीतिः सदा
 स्वीकृत्यैवोक्ताचार्येण ; तद्वयथा—“भूमिरापोऽनलो वायुः मनो
 बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरियमित-
 स्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मामिकाम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं
 धार्यते जगत् ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्व्वणीत्युपधारय । अहं
 कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति
 धनञ्जय । मयि सर्व्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥” (७।४—७)
 इति ; “मया ततमिदं सर्व्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मतस्थानि सर्व्व-
 भूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ न च मतस्थानि भूतानि पश्य मे
 योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थः ममात्मा भूतभावनः ॥” (८।४।५)
 इति च ।

अष्टमाध्याये “तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्य-
 र्पितमनोबुद्धिसमिवैष्यस्यसंग्रयम् ॥” (८।७) इत्यत्र भगवदनुस्मरणं,
 तस्मिन् मनोबुद्धिसमर्पणं, स्वधर्मानुसरणञ्च योगतयस्येकत्र मन्त्रिवेगः
 प्रदर्श्यते । मनोबुद्धिसमर्पणनात्र कर्मसमर्पणवत् ज्ञानसमर्पणं बोध्यम् ।
 तेन च ज्ञानाभिमाननिरसनोदसंगयित्वम् ।

नवमाध्यायेऽन्तिमे श्लोके “मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नम-
 स्कुरु । मामिवैष्यसि युक्त्वैवमात्मनं मत्परायणः ॥” (८।३४) इत्यत्र
 मन्मना इति विशेषणेन ज्ञानं, मद्भक्त इति विशेषणेन भक्तिः, मद्या-
 जीति विशेषणेन कर्म । श्लोकोऽयमष्टादशे पुनरुपसंहारभूतो वक्ष्यते ।

दशमे पुनः “अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते । इति मत्त्वा
 भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः
 परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ तेषां
 सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामु-

प्रयान्ति ते ॥ तेषामिवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाभ्यास-
भावस्थो ज्ञानदीपेन भास्यता ॥” (१०।८—११) इति ज्ञानकर्म्मभक्ति-
भगवदनुकम्पादीनां यथाक्रममेकैकं सन्निवेशः ।

एकादशे तावत् “मत्कर्म्मकृत् मत्परमो मङ्गलः सङ्गवर्जितः ।
निर्व्वैरः सर्व्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥” (११।५५) इति चरमे
श्लोके यद्यपि ज्ञानं न विस्पष्टं विन्यस्तं तथापि पूर्व्ववर्त्तिश्लोके “ज्ञातुं
द्रष्टुञ्च तत्त्वेन” (११।५४) इति ज्ञानस्य सन्निवेशात् तदचानुवर्त्तते ।

द्वादशे “ये तु सर्व्वानि कर्म्मणि मयि सश्यस्य मत्पराः । अनन्य-
नैव योगेन मां धरायन्त उपासते ॥ तेषामहं समुहर्त्ता सृज्युंसार-
मागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेगितचेतसाम् ॥ मय्येव
मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव षण् ऊर्द्ध्वं न
संग्रयः ॥” (१२।६—८) इत्येतेषु कर्म्मज्ञानभक्तिसन्निवेशः सुस्पष्टतरः ।

तयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकविषये “मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्य-
भिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननि-
त्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥” (१३।१०।११) इत्यादिभिस्त्रयाणामविसं-
वादिनैव प्रतिभाति । ‘अरतिर्जनसंसदि’ इत्यनेन नैष्कर्म्यमेव ब्रह्मो
भासते, किन्तु तत्त्वतः ‘विविक्तदेशसेवित्वम्’ इत्यनेन भगवद्भजनक्रियां
स निर्व्विघ्नेन निर्व्विहृदित्यभिप्रायेण जनसङ्गवर्जनं साधकस्य व्यज्यत
इति न सर्व्वकर्म्मपरिहारः ।

चतुर्दशे गुणत्रयविभागविषयेऽध्याये “माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्ति-
योगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥” (१४।२६)
इत्यत्र यद्यपि गुणातीतत्वसाधने भक्तेरेव माहात्म्यं कीर्त्तितं तस्यामप-
रोक्षब्रह्मदर्शनप्राधान्यात्, तथापि तां भजनीयविषयकज्ञानं भजनरूपं
कर्म्म नित्यमनुवभ्रानोति तयोस्तया सम्बन्धोऽपरिहार्य्य एव ।

पञ्चदशे “यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्व्व-
विहजति मां सर्व्वभावेन भारत ॥” (१५।१८) इत्यत्र ‘जानाति’ ‘सर्व्व-
वित्’ इत्यनेन ज्ञानं, ‘सर्व्वभावेन’ इत्यनेन भक्तिः, ‘भजति’ इत्यनेन

कर्म व्यज्यते । न केवलं श्रवणकीर्तनादिकं भजनान्तःपाति, आश्वा-
पालनञ्च, तद्यथा हरिभक्तिविलासोद्धृतविष्णुधर्मोत्तरवचने, “यदुत्सवा-
दिकं कर्म तत्त्वया प्रेरितो हरे । करिष्यामि त्वया ज्ञेयमिति विज्ञा-
पनं मम ॥ प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया । तद्वत्
कारयमीशान तत्करोमि तवाज्ञया ॥ त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव श्रीनाथ
विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्त-
यिष्ये ॥ संसारयात्रामनुवर्त्तमानं त्वदाज्ञया श्रीनृहरिऽन्तरात्मन् । सदा-
तिरस्कारकलिप्रमादभयानि मा माभिवन्तु भूमन् ॥ जानामि धर्मं
न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया हृषीकेश हृदि
स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥” इति । भविष्यत्सामीप्ये-
ऽव वर्त्तमाना । “इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” (१८।६१),
“तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारतः” (१८।६२) इत्युक्तदिग्यं
विज्ञापना ।

षोडशे देवासुरसम्पद्भिर्भागविषये यद्यपि योगत्रयं नाधिकृतं,
तथापि “अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः” (१६।१) इत्यादिषु
तहाज्यते । एवं सप्तदशे अष्टाविभागविषये यदुक्तं तदालोचनातः
योगत्रयानुकूलविषयाणामुक्तिरत्रेति सुधियो विभावयन्ति । श्रीमद्-
यामुनमुन्यनुमारिणा श्रीमद्रामानुजेन कृतः षोडशाध्यायार्थसंग्रहो यथा
“देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेन
षोडश उच्यते ” इति । श्रीमता स्वामिना कृतोऽर्थसंग्रहः सप्तदशस्य
यथा, “रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा अज्ञां सत्त्वमयीं श्रितः । तत्त्वज्ञानेऽधि-
कारी स्यादिति सप्तदशे स्थितम् ॥” इति ।

अष्टादशे सर्वार्थोपसंहारे योगत्रयान्वयो व्यक्ततर एव । प्रथम-
न्तावत् कर्मत्यागविषये परमतमुद्भाव्य स्वमतमेवमाहाचार्यः ;—
“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्मं प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपःकर्म न
त्याज्यमिति चापरे ॥ निश्चयं शृणु मे तच्च त्यागे भरतसत्तम । त्याज्यो
हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं

कार्यमेव तत् । यश्चो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ एताव्यपि
तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं
मतमुत्तमम् ॥ नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नीपपद्यते । मोहासस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥” (१८।१—७) इति । कोऽयं
त्यागोऽप्येषां हि “न हि देहभूता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यग्रेषतः । यस्तु
कर्मफलत्यागो स त्यागोऽत्यभिधीयते ॥” (१८।११) इति । यत्र च
तेन नैष्कर्म्यमिद्विरुध्यते तत्रापि ज्ञानाणां योगानामन्वय एवाभिहित
इति श्लोकेऽन्तेऽर्थोक्ततरं प्रतिभाति ;—“अमक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा
विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यमिदं परमां सञ्चासेनाधिगच्छति ॥ मिदं
प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा-
ज्ञानस्य या परा ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी
यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ अह-
ङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परित्यज्य ॥ विमुच्य निर्म्ममः शाक्तो
ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रमत्तात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति
यावान् यथास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतरे ज्ञात्वा विशते तदनन्त-
रम् ॥” (१८।४८—५५) इति । न पुनर्विप्रवेदितव्यम्—ज्ञानयोग-
स्यैवात्र प्राधान्यं, कर्मयोगस्तु परित्यक्त एव, भक्तियोगेन पुनर्ज्ञानपरि-
पुष्टिरिति । कोऽयं कर्मयोगः, ज्ञानयोगो, भक्तियोगो वा, यमधि-
कृत्येदृश्विरोधः ? न तेष्वेकोऽप्युपेय उपाय एव ते । तद्यथा भागवते
उद्धवः प्रत्याज्ञाचार्यः, “योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधिक्षया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥” (११स्क,
२०ष, ६श्लो) इति । उपेयमेकं परं ब्रह्मेव, यन्निर्दिष्टपथमतिक्रम्य
न कोऽपि तत्प्राप्तुं शक्यते । कोऽयं निर्दिष्टः पन्थाः ? तत्पदस्तत्त्वभावः ।
सुतरां तत्प्राप्त्युपायस्य चित्तं जीवस्वभावानुसार्येव । यथैवैश्वरे “स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे, उ, ६।८) अस्ति, तथैव जीवेऽपि । तत-

स्तदुपयोगी ज्ञानयोगः कर्मयोगो नियतानुबन्धस्तस्मिन् स्यादेव ।
 भक्तिरपि तस्मिन् परस्य रसत्वात् । तद्यथा भागवते, “देवानां गुण-
 कर्माणामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविको
 तु या । अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥” (३.३३, २५ अ,
 ३२ अं) इति । “आर्त्तो जिज्ञासुः” (७.१६) इत्यत्र भगवन्तं ज्ञातु-
 मभिलाषोऽभिलाषमयं हृदयं भक्तिं च दर्शयति, अतएवोपसंहृतवाना-
 चार्यः “भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः” इति ।
 योगत्रयेकरूपं स्वाभाविकं पत्न्यान्मेवाचार्यो भूयो भूयोऽतः सर्वत्रो-
 पदिदेश, तद्विरोधेन व्याचक्षणाणां व्याख्यातॄणां व्याख्यानानि न वयं
 बहु मन्यामहे । अत्र ज्ञानपथावलम्बिनो ज्ञानमेव प्राधान्येन वर्णयन्ति,
 तद्यथा श्रीमच्छङ्करः—“नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात्
 निष्क्रियात्मब्रह्ममन्वोधात् स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च
 तत् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निष्क्रियात्मस्वरू-
 पावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां
 कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेन
 तत्पूर्वकेन वा सर्वकर्म सन्न्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति” इति । “कर्म
 कुर्वन्नपि परमां नैष्कर्म्यसिद्धिम् अधिगच्छतीति परमां ध्याननिष्ठां
 ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छति” इति श्रीमद्रामानुजः । “यद्यपि
 सङ्गफलयास्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभा-
 वात्.....तथापि.....सन्न्यासेन परमनैष्कर्म्यसिद्धिं ‘सर्वकर्माणि मनसा
 सन्न्यास्यास्ते सुखं वशी’ इत्येवंलक्षणां पारमहंस्यचर्यामाप्नोति” इति
 श्रीमच्छ्रीधरः । “स्वात्मानन्दास्वादविक्षेपकाणां कर्मणां सन्न्यासेन
 स्वरूपतस्यागेन परमां नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिमधिगच्छति” इति श्रीम-
 हलदेवः । स तु व्याख्यानारम्भ आह, “ज्ञानगर्भ्या कर्मनिष्ठयानुभूत-
 स्वरूपस्ततः कर्मनिष्ठां स्वरूपतस्तज्जित्” इति । “नैष्कर्म्यसिद्धिं
 निष्कर्म्म ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नं ज्ञानं नैष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिं
 परमां कर्मजाया अपरमसिद्धेः फलभूताम् अधिगच्छति साधनपरिपा-

केत प्राप्नोति” इति श्रीमच्छुद्धनः । ‘भक्त्या मामभिजानातीत्यत्र
 “भक्त्या जानातीति चेत् नाभिज्ञाया माहाय्यात् । १५ ।” इति
 शाण्डिल्यः । “नात ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवर्तिते ज्ञात्वा विगते
 तदनन्तरमिति, किन्तुहि फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमेव” इति श्रीम-
 च्छङ्करः । “मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो ।
 भक्तितो मां विगते प्रविशति तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शना-
 न्तरकालमाविन्यान्वधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोति” इति श्रीमद्रामा-
 नुजः । “तदनन्तरं तस्य ज्ञानस्योपरमे मति मां विगते परमात्मस्वरूपो
 भवति” इति श्रीमच्छ्रीधरः । “विगते अज्ञानतत्कर्मनिवृत्तौ सर्वो-
 पाधिशून्यतया मद्रूप एव भवति तदनन्तरं तत्पारम्यकर्मभोगिन देह-
 पानानन्तरं, न तु ज्ञानानन्तरमेव” इति श्रीमच्छुद्धनः । एवं
 श्रीमच्छङ्करस्तदनुरागिनश्च ज्ञानं, श्रीमद्रामानुजः ध्यानलक्षणं भक्तिम्,
 वाक्यान्तरं तामेव श्रीमदल्लदेवः, श्रीमच्छाण्डिल्यश्च परानुरागलक्षणां
 भक्तिमुपायत्वेन गृह्णन्ति । कर्मात् न केनाप्यनुमोदितम्, यद्यपि
 श्रीमद्रामानुजीये व्याख्याने ध्यानलक्षणं तद्विद्यत एव । ज्ञानश्च भक्तिश्च
 चेत् ते ब्रह्मप्राप्तौ सर्वत्र चोपायत्वेनागृह्णन्, कथमन्यदुपायभूतं कर्माच्च
 तेरुपेक्षितमिति जिज्ञासायां संस्कारदोष एवात्र कारणमिति ब्रूमः,
 अन्यथा श्रीमदाचार्याभिप्रेतं मङ्गफलयोग्यागिन कर्मानुष्ठानं नैष्कर्म्य-
 मिति पश्यन्तोऽपि “सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी” (५।१३)
 इत्येकामुक्तिं पूर्वापरमङ्गतिरङ्गितां स्वीकृत्य स्वरूपतः सर्वकर्मत्यागमेव
 नानुगृह्णीयुः । नैतदाचार्यस्याभिप्रायः, यदि स्यात्, “बुद्ध्या विशुद्धया
 युक्तो ध्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन् विषयांस्तारुणा रागद्वेषौ व्युदस्य
 च ॥ विविक्तसेवो लघ्वाशी यतश्चाकायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं
 वैराग्यं समुपायितः ॥” इत्येतेर्योगानुकूलैः सर्वैरनुष्ठानैः “एवं बहु-
 विधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्माजान् विवि विद्वान् सर्वान्”
 (४।३२) इति न्यायात् न सोऽत्र कर्मानुमोदेत ; नापि नयमाध्यायोक्तं
 “मय्यता भव मङ्गता मदयात्री मां नमस्कुरु” (८।३४) इति श्रीकार्क-

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

मष्टादशे यथायथं गृह्यतां चेत् “मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियो-
ऽसि मे ॥” (१८।६५) इति । न स केवलं ज्ञानकर्मभक्त्यन्वयमवोचत्,
दृश्यते च तस्य तदनुयायिनित्यानुष्ठानम्, सङ्केपतो महाभारते (उ, प,
८८।६३५), विस्तरतस्तु श्रीमद्भगवते तदयथा, “ब्राह्मे सुहृत्तं उत्थाय
वार्युपस्पृश्य माधवः । दधौ प्रसन्नकरणं आत्मानं तमसः परम् ॥
एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमन्यथं स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषम् । ब्रह्मा-
ख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्ललितभावनिर्धृतिम् ॥ अथाप्नुतो-
ऽश्वस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी । चकार सन्धोप-
गमादि सत्तमो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ उपस्थायाकमुद्यन्तं
तर्पयित्वात्मनः कलाः । देवान् ऋषीन् पितॄन् वृहान् विप्रानभ्यर्च्य
आत्मवान् ॥ धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् । पय-
स्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवासराम् ॥ ददौ रूप्यखुरायाणां क्षौमा-
जिनतिलैः सह । अलङ्कृतंभ्यो विप्रेभ्यो वह्मं वह्मं दिने दिने ॥ गोविप्र-
देवताहवगुरुन् भूतानि सर्वशः । नमस्कृत्यात्मसम्भूतीर्मङ्गलानि सम-
स्पृशत् ॥” (१०स्क, ७०च, ४—१०श्लो) इति । स्वानुष्ठिताचारेणा-
त्मनो मतमन्यान् ग्राहयन् पूर्णतामापादयदसौ स्वस्याचार्यत्वम्, इत्यस-
मतिविस्तरेण । गीतार्थसंग्रहः श्रीमता श्रीधरेणैव कृतः—“भगवद्भक्ति-
युक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थ-
संग्रहः ॥” इति । भक्तिपथपक्षपातिनापि श्रीमच्छ्रीधरेण पूर्वं योग-
सांख्ययोः समुच्चयमुक्तयताजानतैव योगत्रयसमन्वयः साधितो गीतार्थ-
संग्रहेणेति सत्यस्य महिमैतत् । अस्मिन् संग्रहश्चात्र भगवद्भजनान्तर्भूत-
तया कर्म वर्तते । १।२ ।

अर्जुनपरिप्रश्नोत्तरमाहाचार्यो लोकेऽस्मिन्निति । पुरा पूर्वाध्याये

मया प्रोक्ता निष्ठा एकैव चस्मिन् लोके द्विविधा । कथमेकैव द्विविधा ?
 सांख्यानान् ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानप्रधानचित्तवृत्तिकानां ज्ञानयोगीन,
 योगिनां “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” (२।१) इति
 क्रियायोगपराणां कर्मयोगीन एकैव द्विविधेति शेषः । ‘भिसंपुरुष-
 कर्तृकं निष्ठादयं’, तेन समुच्चयी भगवदभोष्टः शास्त्रार्थी न भवति’ इति
 श्रीमच्छङ्कराभिप्रायः । निष्ठादयमित्युक्तिर्न शोभते, एकस्या एव
 ग्राहकभेदेन भिन्नभावेन ग्रहणात् । कथमेका ? निष्ठेत्येकवचनेन ।
 “हाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोः स्वात्मस्वरानुपपत्तेः” इति
 श्रीमच्छ्रीधरः । “एकैव निष्ठा साधरसाधनावस्थामेदेन द्विप्रकारा न
 तु हे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनम् । तथा च
 वक्ष्यति ‘एकं सांख्यज्ञ योगज्ञ यः पश्यति स पश्यति’” (५।५) इति
 श्रीमन्मधुभूदनः । एवं श्रीमद्वलदेवः । “एकस्या एव निष्ठायाः
 प्रकारद्वयमूक्तमधिकारिभेदेन” इति श्रीमन्नोलकण्ठः । “ज्ञाननिष्ठा
 कर्मनिष्ठावत्त्वेन गृहे विधायमानं, तत् खलु पूर्वोत्तरदशमिदादेव” इति
 श्रीमद्विग्वनाथः । “प्रियगव्याकुलचित्तानां कर्मयोगाधिकारः, अगव्या-
 कुलचित्तानान्तु ज्ञानयोगाधिकारः” इति श्रीमद्रामानुजः । “कर्म-
 स्थे वाधिकारस्ते” (२।४७) इत्यादिना कर्मयोगः, “प्रजहाति यदा
 कामान्” (२।५५) इत्यादिना ज्ञानयोगो विहितः । एवञ्च सहसा
 प्रतिभाति न कोऽपि व्याख्यातपु कर्मयोगस्यापरिहार्यत्वं स्वीकरोति,
 यदप्याचार्यवाक्ये तदेव परिस्पष्टं सर्व्वमेति । अत्रेदं विवेचनीयम्—
 संसारिणो नियतैन्द्रियव्यापारप्रवृत्ता न जातु चित्तस्य स्थैर्यं रक्षितुं
 समर्थाः, तान् प्रति ज्ञानयोगोपदेशो हृथ्येयः । यद्यपि तेषु “यतः
 प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य मित्रिं
 विन्दति मानवः ॥” (१८।४६) इति न्यायमाश्रित्य करणीयैः कर्मभि-
 र्भगवदर्थेन भवतीति बुद्धिरुपतिष्ठते, तदा तैः कर्मयोगोऽधिकृतः, तेन
 च कालेऽगव्याकुलचित्तता सिध्यति, ज्ञानयोगो प्रवेगश्च । येषाञ्च प्रारम्भ
 एव समप्रधानं चित्तं तेषां ज्ञानयोगाधिकारचित्तशुद्ध्यर्थानुष्ठितकर्म-

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च सन्नासनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्य्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

नपेक्ष्य एव । एवं स्थिते पूर्व्यतनव्याख्यातृणां व्याख्यैव सम्पत्तिरिति प्रतिभाति । स्यादेवं यदि सम्यगनुष्ठानवशादेकस्यान्यस्मिन् प्रवेशो न स्यात् । कर्मयोगाज्ज्ञानयोगे प्रवेशः प्रारम्भे चेज्ज्ञानयोगिनः कर्मवैमुख्यं जनयेत्, अचिरादेव स भगवत्प्रेरणया दुष्करकर्मसाधने तं प्रवर्त्तयेत्, अन्यथा अर्वाचामपि श्रीमच्छङ्करादीनां जीवहिताय महान् प्रयासो नोपतिष्ठेत्, येन च तेषामकाले शरीरपातोऽभवत् । नापि कर्मयोगिनां ज्ञानवैमुख्यं सम्भवति, भगवदर्थनरतानां तेषामुत्तरोत्तर-भगवद्विषयकज्ञानस्फूर्तिरपरिहार्य्यत्वात् । “एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्” (५।४) इत्याचार्य्यस्योक्तौ तत्त्वमिदं स्फुटं प्रतिभाति । निष्ठाया एकत्वान्नास्तात् व्यामिश्रवाक्यस्यावकाश इत्याचार्य्यस्याशयः । ३ ।

“ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः” इति प्रश्नेन भासमानां ज्ञाननिष्ठैव श्रेष्ठेति विप्रतिपत्तिं निरसितुं, “तदेकं वद निश्चित्य” इत्यस्याधाकाङ्क्षाया निवृत्तिं साधयितुमाहाचार्य्यो न कर्मणामिति । पुरुषः कर्मणामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं कर्मशून्यतां सर्वकर्म-त्यागरूपां ज्ञाननिष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेण स्थितिं नाश्नुते न प्राप्नोति । न च सन्नसनादेव निखिलकर्मपरित्यागादेव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठां समधिगच्छति प्राप्नोति । विप्रतिपत्तिरियं न केवलमर्जुनस्य तात्कालिकानामपरेषामप्यासीदिति तन्निरसनायैवाचार्य्यस्येयमुक्तिः । ४ ।

ज्ञाननिष्ठायाः श्रेष्ठत्वे सिद्धेऽपि कथमेवमाहाचार्य्य इति तत्कारणं दर्शयितुं कथयति न हीति । कश्चित् ज्ञानी अज्ञानी वा जातु कदा-

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

चित् क्षणमपि अकर्मेकत् कर्माकुर्वीणः न हि तिष्ठति । कथम् ? सर्वो जनः अवशः परार्थीनः सन् प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः कर्म कार्यते । ननु ज्ञानिनां गुणैरविचान्यमानानां नैवमवशभावेन कर्मानुष्ठानं सम्भवति ; अतो ज्ञानिनामज्ञानिनां कुतः समत्वमिति जिज्ञासा-निवृत्तये स्वयमेवाचार्य्योपरिष्ठात् कर्मणोऽपरिहार्थत्वादुभयोः समत्वेऽपि क्लृप्तयोः महत्पार्थक्यं दर्शयति “कर्मेन्द्रियाणि संयम्य” (३।६), “यस्त्विन्द्रियाणि मनसा” (३।७) इत्येताभ्याम् । ५ ।

कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यः मनसा इन्द्रियार्थान् स्मरन् आस्ते विमूढात्मा स मिथ्याचारः सृष्टाचारः कपटाचारः पापाचारः दम्भार्थमेवमनुष्ठानपरायणत्वात् दाश्विक उच्यते । ६ ।

यस्त्विति । हे अर्जुन, यस्तु मनसा इन्द्रियाणि नियम्य असक्तः सन् कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगम् आरभते स विशिष्यते, “अमन्त्राव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते” इति श्रीमद्रामानुजः, “इतर-आश्रित्यशारात्” इति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च । “योगः कर्मसु कौशलम्” (२।५०) इत्यादिभिः सङ्गफलयोस्त्यागेन कर्मकरणस्या-भिन् शस्त्रे सर्वत्र सर्व्यास्त्वस्थासु विहितत्वात्, अपि च “नियतस्य तु सत्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्यामसः परिकीर्त्यते ॥” (१८।७) इत्याचार्य्यस्य स्वमुखे सर्व्वकर्म-त्यागस्य निन्दाश्रवणात् श्रीमद्रामानुजकृतव्याख्यानमेव वयमनुमोदयामः । ७ ।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

“कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसी” इत्यर्जुनस्य प्रतिपत्तिर्भ्रांतिविजृम्भिता,
तयोरेकत्वादिति प्रतिपाद्य सम्यति कर्माकरणात् कर्मकरणस्य ज्याय-
स्वमाहाचार्यो नियतमिति । त्वं नियतं नित्यं विहितं कर्म कुरु ।
कथम् ? अकर्मणः कर्माकरणात् कर्म ज्यायः प्रशस्यतरम् । कथं वा
तस्य ज्यायस्त्वम् ? अकर्मणः कर्माकुर्व्याणस्य ते शरीरयात्रापि च न
प्रसिध्येत् न सिद्धा भवेत् । पद्यमिदं श्रीमद्रामानुज एव व्याचष्टे
“नियतं व्याप्तम् । प्रकृतिसंसृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंसृष्टे^{१८}
मनादिवासनया नियतत्वेन । सशकत्वादसम्भावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः,
कर्मैव कुरु । अकर्मणो हि ज्ञाननिष्ठाया अपि कर्मैव ज्यायः ।
‘नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति प्रक्रमात्, अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठाधिकारि-
णोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया चानियतत्वेन दुःशकत्वात् सप्रमादत्वाच्च, ज्ञान-
निष्ठायाः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी । कर्मणि क्रियमाणे त्वात्मयायात्म-
ज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानमनन्तरमेव वक्ष्यते, अतः आत्मज्ञानस्यापि
कर्मयोगान्तर्गतत्वात्, स एव ज्यायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठाया
ज्यायस्त्वमवगतं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते । यदि सर्वं
कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोषि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञान-
निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्रापि न सेत्स्यति । यावत्साधन-
समाप्तिं शरीरधारणश्चावश्यं कार्यं, न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं
कृत्वा तच्छिष्टाशनेनेव शरीरधारणं कार्यम् । ‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः,
सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः’ इति श्रुतेः, ‘ते त्वघं भुञ्जते पापाः’ इति च
वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्व्यतो देहयात्रा न सेत्स्यति ।
यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि प्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्तिं महाय-
ज्ञादनित्यनैमित्तिककर्मवश्यं कार्यम् ; यतश्च कर्मयोगोऽप्यात्मनो-
ऽकर्तृत्वभावनयात्मयायात्मनोऽनुसन्धानमन्तर्भूतम् ; प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्म-

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥६॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

योगः सुशक्तोऽप्रमादश्च ; अतो ज्ञाननिष्ठयोगस्यापि ज्ञानयोगाद् कर्म-
योगो ज्यायान्, तस्मात् कर्मयोगमेव कुर्वित्वभिप्रायः” इति । कथमयं
पक्षोऽनुमोदितस्यास्माभिरुक्तं तत् प्रागेव । ८ ।

कर्मणा बन्धनं भवत्यतो न कर्म कर्तव्यमिति मतं निराकुर्वन्नाह
यज्ञार्थादिति । यज्ञः परमेश्वराराधनं तदर्थं “यज्ञो वै विष्णुः” इति ब्राह्म-
णविभागोद्भूतश्रुतेः विष्णोराराधनार्थं यत्कर्म तदन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं
श्लोकः कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते । ततः तदर्थं परमेश्वराराधनार्थं, हे
कौन्तेय, मुक्तसङ्गः फलाभिनाप्रशून्यः कर्म समाचर सम्यगनुतिष्ठ । ८ ।

परमेश्वराराधनरूपं कर्मोक्त्वा, इदानीं वैदिकयज्ञानुष्ठानविषयकं
कर्तव्यमाह प्रजापतिवाक्येन सहयज्ञा इति । पुरा सृष्टिकाले सहयज्ञाः
यज्ञसंहिताः प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिरुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वम्
उत्तरोत्तरं वृद्धिं भजध्वम् । एव यज्ञः युष्माकम् इष्टकामधुक् अभीष्ट-
भोगप्रदः अस्तु । १० ।

कथं यज्ञ इष्टकामधुक् स्यात् तत्राह देवानिति । अनेन यज्ञेन
देवान् भावयत संवर्धयत, ते च देवा वो युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु ।
एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयः प्राप्स्यथ । ११ ।

संवर्धनोदास्ये दोषमाह इष्टानिति । यज्ञभाविताः यज्ञैः संवर्द्धिताः

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

देवा वीं युष्मभ्यम् इष्टानभिलषितान् भोगान् दास्यन्ते । एवं तैर्दत्तान् भोगान् एभ्यो देवेभ्यो अप्रदाय यो जनः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाणि तर्पयति स स्तेनः तस्कर एव । एतदुपलक्षणम् । मानवादिभिरप्युपकृतत्वात् देहभरणमात्रप्रयोजनं संरक्ष्य शिष्टैस्तेषां सेवा विहिता, यदि तानुपेक्ष्य स्वस्य भोगाय तन्निर्गोचयति, स चौरः शासनार्हः । तथाहि श्रीमद्भागवते, “यावद्भियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥” (स्क, १४ अ, ८ श्लो) इति । १२ ।

यज्ञशिष्टाशिन इति । यज्ञस्य शिष्टमशनमशितुं शीलं येषां ते सन्तः शिष्टाः सर्व्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते, ये पापाः पापचारिणः आत्मकारणात् आत्महेतोः पचन्ति ते आत्मभ्रयस्तु अघं पापं भुञ्जते ॥ १३ ।

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म, अतस्तत्कर्त्तव्यमित्याह त्रिभिः, अन्नादिति, कर्ममिति, एवमिति । भूतानि अन्नाद्भवन्ति, पर्जन्यात् वृष्टेः अन्नसम्भवः अन्नोत्पत्तिः, यज्ञात्पर्जन्यो वृष्टिर्भवति, यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः, कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवं विद्धि जानोहि, ब्रह्म वेदः अक्षरसमुद्भवम् अक्षरः परमात्मा समुद्भवो यस्य तत्, तस्मात् ब्रह्म वेदः सर्व्वगतं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । श्रीमद्रामानुजः श्लोकमिममेव व्याचष्टे ;—“कर्म ब्रह्मोद्भवमित्यत्र ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृति-

यस्मात्परतिरेव स्यादात्मतत्त्वस्य मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

परिणामरूपं शरीरं 'तदेतद्ब्रह्म नामरूपमनसश्च जायते' इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इत्युच्यते । अतः कर्म ब्रह्माह्वयमिति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्म्मत्युक्तं भवति । ब्रह्माक्षरममुद्भवमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा ; अक्षरपानादिना तत्माक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्म्मणि प्रभवति । कर्म्मसाधनभूतं शरीर-मक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म सर्व्याधिकारिगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः" इति । एवं प्रवर्त्तितं यज्ञं जगच्चक्रं य इह नानुवर्त्तयति, स अघायुः पापजोषनः इन्द्रियारामः इन्द्रियक्रीडास्थानं, हे पार्थ, मोघं व्यर्थं स जीवति । १४।१५।१६ ।

एवं यावज्जीवं कर्म्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । तत्र कर्म्म प्रजापति-वाक्येन वैदिकानामिन्द्रादिदेवानामिव यजनमिति स्थितम् । एवं सत्यान्नाश्रयित्वाभावात् पुनः पुनस्तनुयच्छणं नात्यन्तिकबन्धनाशयेति महदनिष्टमायातम् । एतदनिष्टं दृष्ट्वैवानुगीतायामाहाचार्यः—“कर्म्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरतामराः । ये तु ब्रह्मा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म्म ते ॥ कर्म्मणा जायते जन्तुः मूर्त्तिमान् षोडशात्मकः । पुरुषं असते विद्या तद्वाङ्मयममृताग्निनाम् ॥” (५१ अ, ३१।३२ श्लो) इति । आत्माश्रयिणां यज्ञेनानृष्यमपेक्षाम्, तेषामस्मिन् स्वात्मन्यं तथा हि श्रीमद्भागवते “देवर्षिभूतामृष्यां पितॄणां न किङ्करो नायमृषी च राजन् । सर्व्यात्मना यः शरणं शरण्यं गतो सुकुन्दं परिहृत्य कृत्यम् ॥” (११ स्क, ५ अ, ५१ श्लो) इति । तदर्थमाह यस्मात्परतिरेति । यस्तु मानव आत्परतिः, आत्मनि एव रतिर्न विषयेषु, आत्मतत्त्वः आत्मनैव ततः नाक्षरपानादिना, आत्मनि एव च सन्तुष्टः बाह्यमर्ज्यविधर्मोऽज्ञानपेक्षया आत्मनि एव च सन्तोषपरः, तस्य कार्यं करणीयं वैदिकानुष्ठानं न

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

विद्यते । वदति ह्येवमाचार्यश्रुतये,—“अथान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञान-
यज्ञः परन्तप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥” (४।३३)
इति । न च वक्तव्यमनेन निखिलकर्मात्यागोऽभिप्रेत इति ; “योग-
सम्यस्तकर्माणि,” (४।४१) “तस्मादज्ञानसम्भूतम्” (४।४२) इत्यादिभिः ।
स्फुटतरम् । अत्रापि च “तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर”
(३।१८) इति । १७ ।

धनजनानाद्यनपेक्षकस्य तस्य तत्साधनैर्वैदिकानुष्ठानैर्न किञ्चिदयो-
जनमस्तीत्याह, नैव तस्येति । नैव तस्य कृतेन प्राशुक्तेन वैदिकानु-
ष्ठानेन अर्थः प्रयोजनम् ; अकृतेन वैदिकानुष्ठानाकरणेन न कश्चन अर्थः
प्रयोजनमस्ति । अनुपात्तानर्थशब्दोद्भावेन व्याख्यानात्, अन्वयमुखेन
व्याख्यानमेव रुचिरम्, यतस्तत् “मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्व-
कर्मणि” (२।४७) इत्याचार्योक्तेरनुसारि । तेन चानुपदमेव कर्माच-
रणप्रयोजनमर्थवद्भवति । नन्वयमेवाचार्यस्याभिप्राय इति स्थिते, आत्मा-
श्रयित्वं पुनर्व्याहृत्येत ? न व्याहन्यते, “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” (४।२४)
इत्युक्तदिशा यज्ञोपादानेषु ब्रह्मदर्शनस्य सिद्धत्वात् । ज्ञानयज्ञपरायणास्तु
नित्यानुष्ठेयोपासनादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु च यज्ञव्यापारं दृष्ट्वा नित्यं
क्रियावन्त एव । तदयथानुगोतासु—“अग्निर्देवानरो मध्ये सखा
दीप्यतेऽन्तरा । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः । घ्रेयं दृश्यञ्च पेयञ्च स्पृश्यं
श्राव्यं तथैव च । मन्तव्यमथ बोधव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ घ्राता
भक्षयिता दृष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः । मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति
परमर्त्विजः ॥ घ्रेयं पेयं च दृश्यं च स्पृश्यं श्राव्यं तथैव च । मन्तव्यं
त्वय बोधव्यं ह्यभ्यो पश्य सर्वदेवा । हवींश्चग्निषु होतारः सप्तधा सप्त
संसु ॥” (२०अ, १८—२३श्लो) इति । अस्य आत्माश्रयिणः सर्व-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१८॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कुर्तुमर्हसि ॥२०॥

भूतेषु देवमानवादिषु कश्चिदर्ह्यप्यप्राप्यः प्रयोजनसम्बन्धो न चास्ति ।
आत्मपरायणत्वादन्व्यनिरपेक्ष एव सः । १८ ।

यदि कानुष्ठानाकरणेन यतो न किञ्चन प्रयोजनं, ततोऽनासक्त्या
कर्मकरणमेव तव कर्तव्यमित्याह तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्ग-
रहितः सन् कार्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्म समाचर सृम्यगनु-
तिष्ठ । असक्तः कर्माचरन् पूरुषः परम् आत्मानं मोक्षम् आप्नोति ।
अत्र श्रीमच्छ्रीधरादिभिरर्जुनस्य ज्ञानानधिकारित्वं दर्शयित्वाचार्य
एवानाहृतः, यतः सोऽर्जुनं पूर्वस्मृतिविम्बोपेक्ष्युच्चतमज्ञानाधिकारिण-
मेषाञ्चामोत्, तद्वयथानुगोतासु, “नैतत् पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणैव
मे मतिः । नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ सुरहस्यमिदं
प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ । कश्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणैव कर्हिचित् ॥
न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वास्मृतेऽनघ । नैतदव्य सुविज्ञेयं व्यामि-
श्रेणान्तरात्मना ॥” (१८अ, ५६—५८श्लो) इति । १८ ।

कर्मणानुष्ठाने कारणान्तरमपि दर्शयति कर्मणैवेति । कर्मणैव
जनकादयः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानम् आस्थिताः प्राप्ताः । अतः कर्म
समाचर । “यतो ज्ञानयोगाधिकारिणाऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने
येयान्, अतथ जनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामयेमराः कर्मयोगेनैव
संसिद्धिमास्थिताः, आत्मानं प्राप्तवन्तः” इति श्रीमद्भगवानुजः । जन-
कादयो ह्यात्मसाक्षात्कारानन्तरं राज्यपालनादिषु प्रथमं विसुखा अभू-
वन्, ततो भगवदाज्ञया तत्कार्येषु नियुक्ता इति योगशामितादिभ्या-
स्वगन्तव्यम् । जनकादिभिः ज्ञप्तिवत्त्वहेतोर्न सत्यास आस्थित इति

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥२१॥

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥२२॥

मिहान्तोऽसन्नेव भरतऋषभादीनां कर्मत्यागदर्शनात् । नाहं देवान्
पितॄणां भूतानामृणी किङ्करो वात्माश्रयित्वादिति चेन्नान्यसे, तथापि
लोकसंग्रहमेव लोकानां कल्याणसाधनं स्वदृष्टान्तेन स्वधर्मं स्थापन
पश्यन् कर्म कर्त्तुमर्हसि । परात्मताप्रयोजितेयं लोकसंग्रहस्य हेति
जनकदृष्टान्तेन प्रतिपन्नमध्यायप्रारम्भे । केयं परात्मता ? “ग्रन्थत्परार्थ
सर्व्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः । साधुः शिञ्जित भूभृत्तो नगशिष्यः परात्म
ताम् ॥” (भा, ११स्क, ७अ, ३८श्लो) इति । २० ।

अकिङ्करस्यानृणस्य लोकसंग्रहापेक्षा किं न तमुच्चतमधर्मात् प्रत्या
वयतीति विप्रतिपत्तिसुच्चधर्माश्रयिण आचरणेनापरेषां कल्याणमक
ल्याणञ्च चिरसंयुक्तम्, अतस्तदपेक्षयाऽपराधभाक्कमवश्यम्भावीति प्रदश
निराकरोति यद्यदिति । श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतया तदनुशासितय
च प्रसिद्धो जनः यत् यत् आचरति तत् तदेव इतरोऽकृत्स्नविज्जन
आचरति । स यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वे
मन्यते, लोकः तत् अनुवर्त्ततेऽनुसरति । २१ ।

सर्व्वसंग्रयं निराकर्त्तृमात्रदृष्टान्तमात्रार्थ उपस्थापयति न मे इति
हे पार्थ, किञ्चन मम कर्त्तव्यं नास्ति । यतः त्रिषु लोकेषु अनवाम
संप्राप्तम् अवामभ्यं प्रापणीयं न मम अस्ति, अनन्तब्रह्माधिकृतत्वात्
तथापि वर्त्त एव चाहं कर्मणि । कथमाचार्य्यस्य कर्मणोद्गादरः
प्रकटितस्तत् स्वयमेवमुद्योगपर्व्वणि;—“या वै विद्याः साधयन्ती
कर्म तासां फलं विद्यते नितरेषाम् । तत्रेह वै दृष्टफलन्तु कर्म पीत्यो
दकं शाम्यति दृष्टयाचर्त्तः ॥ सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव संवर्त्त

यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रिताः ।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्व्वशः ॥ २३ ॥

उत्सोदयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

सञ्जय तत्र कर्म । यत्र योऽङ्कित् कर्मणः साधु मन्ये मोघं तस्मात्तपितं दुर्बलस्य ॥ कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र कर्मण्येवैव ब्रूवते मातरिश्वा । अहीरात्रे विदधत् कर्मण्येव अतन्द्रितः शश्वदुदेति सूर्यः ॥ सासाह-
मासानथ नक्षत्रयोगानतन्द्रितश्चन्द्रमाद्याभ्युपैति । अतन्द्रितो दहते जातवेदाः समिद्धमानः कर्म कुर्व्वन् प्रजाभ्यः । अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं विभर्त्ति देवो पृथिवी बलेन । अतन्द्रिताः शौचमपो वहन्ति सन्तर्पयन्त्यः सर्व्वभूतानि नद्यः ॥ अतन्द्रितो वर्पति भूरितेजाः सन्नादय-
न्न्तरिक्षं दिशश्च । अतन्द्रितो ब्रह्मचर्य्यं चचार श्रेष्ठत्वमिच्छन् बल-
भिर्देवतानाम् ॥ हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि देवः शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यामाप । सत्यधर्म्मं पालयन्नप्रमत्तो दमं तितिक्षां समतां प्रियञ्च ॥ एतानि सर्व्वान्पुण्यमेवमानः स देवराज्यं मघवान् प्राप सुख्यम् । ब्रह्म-
स्पतिर्ब्रह्मचर्य्यं चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ हित्वा सुखं प्रतिक्रुध्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमद्दीरवः सः । तथा नक्षत्राणि कर्म-
णामुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवीऽथापि विश्वे ॥ यमो राजा दैत्यवणः कुबेरो गन्धर्व्वयक्षाप्सरस्य भूत । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्य्यं क्रियाञ्च निषे-
माणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥” (२८ अ, ७—१६ श्लो) इति । २२ ।

ब्रह्मभूतोऽपि कथन्त्वमसम्पन्न इव कर्मणि वर्त्तसे इति प्रश्नमुदाहृत्य तदुत्तरमाह हाभ्यां यदीति, उत्सोदयुरिति । हे पार्थ, यदि ह्यहम् अतन्द्रितः निरलसः सन् जातु कदाचित्कर्मणि न वर्त्तयं कर्म नानुति-
ष्ठेयं, मनुष्याः सर्व्वशः सर्व्वप्रकारेण मम वर्त्तं अनुवर्त्तन्ते अनुवर्त्तिरन् । चेदहं कर्म न कुर्याम्, इमे लोका उत्सोदयुः विनश्येयुः, धर्म्मलोपात्

सक्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विदांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

योजयेत्सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥

सङ्करस्य च कर्त्ता स्याम्, इमाः प्रजाः स्रष्टव्यम् मलिनीकृत्य विना-
शयेयम् । कर्मणैव सर्वं जगत् यथावत् स्थितम्, एवं मानवसमाजो-
ऽपि । आलस्ये पुनः स्वभावविकारः, स्वभावविकारे धर्मलोपः, धर्म-
लोपे मर्यादालङ्घनम्, मर्यादालङ्घने जनक्षय इति पश्यतो ज्ञानिनः
कर्मणि प्रवृत्तिः । अतएव हि ध्यानयोगिनमप्युपलब्ध्याचार्य आह—
“युक्तचेष्टस्य कर्मसु” (६।१७) इति । २३।२४ ।

प्राप्त्याभावेऽपि परेषां कल्याणार्थं कर्मानुष्ठानं माऽस्ते वञ्चनाय
भूदिति फलाभिमन्थित्यागेनैव कर्त्तव्यमित्याह सक्ता इति । अविदां
सोऽज्ञानिनः कर्मणि सक्ताः फलाभिलाषादभिनिविष्टाः यथा कुर्वन्ति
कर्मानुतिष्ठन्ति, लोकसंग्रहं लोककल्याणं चिकीर्षुः विद्वान् असक्ताः
फलाभिसन्धिरहितः सन् तथा कुर्यात् कर्मानुतिष्ठेत् । २५ ।

कथमत्रायहः ? अष्टस्याचारप्रवर्त्तयितृत्वात् । तदेवाह न बुद्धिभेद-
मिति । अज्ञानां कर्मसङ्गिनां कर्मासक्तानां बुद्धिभेदं बुद्धिविचालनं कर्म-
फलेषु संशयापन्नत्वं न जनयेत् । युक्तः योगयुक्तः कर्त्तृत्वाभिमानत्यागिन
हृद्यधिष्ठितेश्वरप्रेरणानुसारो सन् विद्वान् समाचरन् स्वयं सम्यगाचरन्
सर्वकर्मणि योजयेत् कारयेत् । श्रीमता जीवेन क्रममन्दर्भे “स्वयं
निःश्रेयसं विद्वान्” इति भागवतपद्यमाश्रित्य या विप्रतिपत्तिरुत्था-
पिता विचारिता साध्याधारभ्ये । श्रीमद्वलदेवः श्रीमद्विष्णुनाथश्च तमे-
वानुसरतोऽत्र । श्रीमन्मधुसूदन आह,—“अनधिकारिणामुपदेशेन
बुद्धिविचालने कृते कर्मसु अज्ञानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं
स्यात् । तथाचोक्तम्, ‘अज्ञस्याहंप्रदुष्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ॥” इति । विषमयफलमस्य सर्वं ब्रह्मेति भाषणस्य प्रत्यक्षीभवति भारते विविधेषु स्थानेषु । ये पुनर्वदन्ति, राजधर्मानुसारिण आचार्यस्याऽयं पत्या नोच्चतमधर्मानुमोदित इति तेषां तद्वादमेतुसम्बन्धेव तेनोक्तं—“ये त्वेतदभ्यस्रयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्वि नष्टानवेतमः ॥” (३।३२) इति । कथं सर्वज्ञानविमूढास्ते ? “सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि” (३।३३) इति कारणात् । न कोऽपि सर्वथा क्रियाहीनो भवितुं शक्नोति ज्ञानवत्त्वज्ञानवत्त्वं वा । यद्येवं तदा स एव पत्या अवलम्बनीयो येन कर्म कृत्वापि तज्जनितवन्धनं न स्यात् । अर्हप्रबुद्धा ज्ञानाभिमानिनः पुनः कर्मणोऽपरिहार्यत्वमनभिमन्याय, तस्य चावश्यम्भावि सदसत् फलमुपैष्य सकर्मा नानुतिष्ठन्ति, सर्वं ब्रह्मेति वादमाश्रित्य धर्माधर्मभेदं विस्तीर्य प्रवृत्तिधामनावगादमकर्मण्येव प्रवर्त्तन्ते । एवं ते खल्व्वात्मविनाशं साधयन्ति । ज्ञानिनस्तु कर्मणोऽपरिहार्यत्वं जानन्तः कर्तृत्वाभिमानत्यागेन तान्यनुतिष्ठन्ति यैर्जनानां कल्याणं भवति, तदनुसरणेन प्रवृत्तिवासनाविमोक्षय । अतएव परात्मत्ववतां लोकसंयद्वाभि-
लाषो नोच्चतमधर्मविरोधी, प्रत्युत तदनुगत एवेति तत्त्वम् । विविधेषु कर्मसु जनकल्याणार्थं कानि वानुष्ठेयानीति जिज्ञासायां तत्र हृद्यधि-
ष्ठितेश्वरप्रेरणानुसरणमेव श्रेय इति युक्ता मीमांसा । अतएव ‘युक्तः’ इति विशेषणमत्रोपात्तम् । २६ ।

कर्तृत्वाभिमान एव बन्धकारणं, स एवाज्ञानिषु नियतानुबन्धीति ज्ञानिनी तेषां भेदप्रदर्शनायाह प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैर्दिकारैः कार्य-
कारणरूपैः शरीरैन्द्रियप्राणैः सत्त्वरजस्तमःप्रधानैः सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि क्रियमाणानि । अहङ्कारविमूढात्मा विवेकज्ञानशून्यतया

तत्त्ववित् महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

शरीरादिष्वहंबुद्धिः, अहं कर्त्ता एकोऽहमेव शरीरादिनियामकत्वेन कर्मनिष्पादक इति मन्यते । एवं सिध्यति मिथ्यादृष्टिनिबन्धन एव कर्मणा बन्धः । २७ ।

किं पुनर्मन्यते विद्वान् तदाह तत्त्ववित् । गुणाः शरीरेन्द्रिय-
प्राणाः सत्त्वरजस्तमःप्रधानाः ; तेषां कर्माणि दर्शनस्पर्शनचयवृद्धा-
दीनि । गुणविभागश्च कर्मविभागश्च गुणकर्मविभागौ तयोर्गुणकर्म-
विभागयोः । कोऽयं गुणविभागः कर्मविभागो वा ? विभागोऽधि-
कृतांशः ; गुणैरधिकृतांशः कर्मैरधिकृतांशश्च । यद्यपि गुणेभ्य एव
कर्माण्युत्पद्यन्ते, तथाप्युत्पन्नान्तरं तानि शरीरादिषु विकारानुत्पा-
दयन्ति, विकारजनितदीर्घकालस्थायिफलानि च । तैर्दिकारैः फलैश्च
पुनः शरीरादिषु गुणा उत्पद्यन्ते, संस्काराकारेण गुणोद्वेकविधायकेन
च पुनस्तेषु तानि तिष्ठन्ति । एवं पुनः पुनः कर्मयोगात् जीवनप्रवा-
हाविच्छेदः । गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित्, हे महाबाहो, गुणाश्चक्षु-
रादयः गुणेषु तद्विषयेषु वर्तन्ते, न तु आत्मा, इति मत्वा न सज्जते
सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति । 'गुणकर्मविभागयोः गुणविभा-
गस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्' इति श्रीमच्छङ्करः । 'गुणकर्मविभा-
गयोः सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च तत्त्ववित्' इति श्रीम-
द्रामानुजः । 'नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः, नाहं
कर्मात्मक इति कर्मैभ्य आत्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्व-
वित्' इति श्रीमच्छ्रीधरः । 'गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहङ्कारा-
स्पदानि, कर्माणि तु तेषां व्यापारभूतानि समाकारास्पदानि—गुण-
कर्मैति हन्वेकवद्भावः । विभज्यते—सर्वेषां जड़ानां विकारिणां भासक-
त्वेन पृथग्भवतीति—स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा—गुणकर्म च विभा-
गयेति इहः—तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचेतनयोर्वि-

प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृतस्त्रविदो मन्दान् कृतस्त्रविन्न विचालयेत् ॥२६॥

मयि सर्वानि कर्माणि सन्नास्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्भीमो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

कारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं माहात्म्यं यो वेत्ति' इति श्रीमच्छास्त्रमुद्रणः ।

गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविद्, गुणस्य इन्द्रियेभ्यः कर्म-
भ्यश्च यः स्वस्य विभागो भेदस्तस्य तत्त्वं स्वरूपं तत्तद्वैधर्म्यपञ्चान्वय-
यो नाहं' गुणकर्मवपूरिति वेत्ति' इति श्रीमद्भलदेवः । 'यस्तत्त्ववित्
स "गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते" गुणविभागे कर्मविभागे
च न सज्जते..... । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागः सुखादुक्ता-
ज्ञानिन्द्रियकर्मादिन्द्रियविषयरूपो विभज्यावस्थानं तस्मिन् सज्जते इदमह-
मिति न मन्यते' इति श्रीमन्नोक्तकण्ठः । 'गुणविभागः सत्त्वरजस्तमांसि
कर्मविभागः सत्त्वादिकार्मभेदा देवतेन्द्रियविषयाः, तयोस्तत्त्वं स्वरूपं
तज्ज्ञः' इति श्रीमद्विज्ञानाथः । सर्वैरेतैर्व्याख्यानेः शरीरेन्द्रियादिव्यापा-
रादात्मनो भेदः पृथक्मेव प्रतिपाद्यते । २८ ।

ये तु न गुणकर्मविभागज्ञास्तान् प्रति कर्तव्यमाह प्रकृतेरिति ।
प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः, गुणेर्देहादिभिर्विकारैः सम्यक् मोहिताः सन्तः गुण-
कर्मसु गुणानां कर्मसु देहादीनां व्यापारेषु सज्जन्ते फलाय कर्म
कुर्वन्ति । तान् प्रकृतस्त्रविदः असम्यग्दर्शिणः मन्दान्प्रज्ञान् कृतस्त्र-
वित् सम्यग्दर्शी भ्यामवित् न विचालयेत् तेषां बुद्धिभेदं नापादयेत् ।
स्वयं कर्माचरन् कर्मोपदिशन् कर्मणा भगवदर्थं न भवतीति बोधयन्
कर्मजनितमिद्विभाजस्तान् कुर्वन्तित्याशयः । २९ ।

एवमात्मनः प्रकृतिव्यापारेभ्यः पृथक् संसाध्यात्मनि स्थितिपूर्वक-
मभ्युपगतभाववर्जितं नैकर्म्यमनभिमन्य, सर्वान्तर्गामिणमपरोक्षभावेना-
त्मनोचरं संस्थाप्य, तस्मिन् सर्वानि स्वभावमिद्वानि कर्माणि निजिष्य,
तेन प्रयोजितान्येतान्नीति विज्ञाय, तत्साधनं तदाज्ञापासनमिति

विश्वस्य, ज्ञानभक्तिकर्मसमन्वितो योगी कृतकृत्यो भवतीत्यात्मनो
 मवीनं मतं विवृणोत्याचार्यो मयि सर्वाणीति । मयि अन्तर्यामि-
 ण्यपरोक्षे परमात्मनि सर्वाणि कर्माणि सद्यस्य निश्चित्य समर्थं अध्यात्म-
 चेतसा विवेकबुद्ध्या—‘आत्मनि यच्चैतस्तदध्यात्मचेतः’ देहिनिपादिभ्य-
 शेती विभज्य नियतात्मनि संस्थाप्य विवेकबुद्धियुक्तस्तद्भावेन—निराशीः
 आज्ञापातनमात्रप्रयोजनत्वात् फलेच्छाशून्यः निर्भीमः ममत्ववर्जितः
 ममानुष्ठितं कर्म मां फलेन कोजयेदिति ममतावर्जितः, विगतज्वरः
 सन्तापरहितः युध्यस्व स्वभावविहितं क्षत्तियोचितं कर्मानुतिष्ठ ;
 स्वयमाचरन्नात्मदृष्टान्तेन जनान् ज्ञानकर्मभक्तिरतान् कुरु । श्रीमच्छ-
 ण्णरक्तव्याख्याध्यायारम्भे उच्यता । श्रीकोऽयं श्रीमद्रामानुजैव
 व्याख्यातः ;—“ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगादस्येव कर्मयोगस्य
 ज्यायस्त्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेश्यः लोकसंग्रहाय त्वमेव कुर्याः ।
 प्रकृतिविविक्तात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठान-
 प्रकार उक्तः । गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानश्चेदमेव ;—आत्मनो न स्वरूप-
 प्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपि तु गुणसम्बन्धकृतमिति । प्राप्ताप्रप्तविवे-
 केन गुणकृतमित्यनुसन्धानम् । इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया
 तन्नियम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतञ्च
 कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते मयीति । मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्त-
 र्मात्मभूते सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसा सद्यस्य निराशीर्निर्भीमो
 विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वमेविदानीं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यच्चैत-
 स्तदध्यात्मचेतः ; तेन आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।
 ‘अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा,’ ‘अन्तःप्रविष्टं कर्तारमेतम्,’
 ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य
 आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्येवमाद्याः
 श्रुतयः, परमपुरुषप्रवर्त्यैतच्छरीरभूतमेनमात्मानं परमपुरुषञ्च प्रवर्त्तयि-
 तारमाचक्षते । श्रुतयश्च ‘प्रशासितारं सर्वेषाम्’ इत्याद्याः । ‘सर्वस्व
 चाहं ब्रूहि सन्निविष्टः,’ ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अद्वावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

आययन् सर्वभूतानि यन्मातृदानी मायया ॥' इति च वक्ष्यते । यतो मन्त्ररीरतया मन्त्राणां मन्त्रपातुमन्त्राजिन सर्वाणि कर्माणि मयेव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे मन्त्रस्य, तानि च केवलं मदाराधना-
कृति कृत्वा तत्फलं निराशीः, तेन ~~एव~~ तत्र कर्मणि ममतारहितो भूत्वा विगतज्वरी युष्मादिकं कुरुष्व । स्वकीयतात्मना कर्त्ता स्वकीये-
रेव करणेः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वेशः स्व-
मेव स्वकर्मणि कारयतीत्यनुमन्त्राय कर्मसु ममतारहितः, प्राचीनेना-
नादिकालप्रवृत्तान्तपापमयिन् कथमत्र तरिष्यामीत्येवंभूतान्तर्ज्वर-
विनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मक्षिणाराधितो बन्ध्याश्चयतीति स्मरण-
सुखा कर्मयोगोऽव कुरुष्वेत्यर्थः ।" इति । धनवत्सामुख्यं भगवदनु-
भवश्च भक्तौ नित्यमिति वैष्णवशास्त्रमीमांसाकृता श्रीमता जीवेनैवमुक्तं
रहितमन्त्रम्,—“तत्र च ते जीवा ये केचिर्जीवतदर्थानुभवसंसार-
रन्ता, ये च तदैव वा लब्धमज्ञत्कृपातिशयदृष्टिप्रभृतयस्तेषां तादृश-
रतत्त्वलक्षणमिद्वद्वस्तुपदेशयन्पारम्पर्यमात्रेणैव तत्कालमेव युगपदेव
।त्सामुख्यं तदनुभवोऽपि जायते । यद्योक्तम्, ‘किं वा परैरीश्वरः,
यो हृद्यवक्ष्यतेऽत्र कृतिभिः श्रुतुभिस्तत्त्वज्ञात्’ इति । तत-
तेषां नोपदेशान्तरपेक्षा । यादृच्छिकमुपदेशान्तरव्यवण्णन् तन्नीला-
दशवर्षवत् तदीयरमस्यैवोद्दीपकम् । यथा योप्रज्ञादादीनाम् ।”
ति । ३० ।

एवं ज्ञानकर्मभक्तिममन्त्रायकं मतं मोक्षसाधकं ज्ञानभक्तियुक्ततया
निबन्धप्रकाशमित्युपदिशति ये मे इति । अद्वावन्तः अद्धानाः दृढवि-
श्वासाः, अनसूयन्तः—गुणेषु दोषाधिक्यकरणमसूया तच्छून्याः,—दुःखा-
के कर्मणि मां नियोजयसीति परमकारुणिके दोषार्पणं तद्विरहिताः,
मानवाः, इदं मम मतं, नित्यमनुतिष्ठन्ति अनुवर्त्तन्ते, तेऽपि,—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्व्वज्ञानविमूढान्मान् विद्धि नष्टानन्तेतसः ॥३२॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

किम् वक्तव्यं प्रथमोपदिष्टत्वं मोक्षम इति,—तर्कमिमीक्षन्ते कर्मवन्-
नानुक्ता भवन्ति । ३१ ।

विपक्षे दोषमाह ये त्विति । ये तु अभ्यसूयन्तः निन्दन्तः दोष-
माविष्कृत्यन्तः एतन् मे मतं नानुतिष्ठन्ति नादवर्त्तन्ते, तान् सर्व्वेषु
ज्ञानेषु जिज्ञादान् च वेत्तसोऽविर्विकिनो दृष्टचित्तान् नष्टान् प्रकृषादभ्यष्टान्
विद्धि जानीहि । ३२ ।

कथं न ते मतमिदमनुतिष्ठन्ति तत्कारणमाह सदृशमिति । ज्ञान-
वानपि स्वस्याः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशं चेष्टते । भूतानि स्वां स्वां
प्रकृतिं यान्ति अनुवर्त्तन्ते । निग्रहः एवं मा कार्षीदिति शासनं किं
करिष्यति । न कोऽपि शासने कर्णिकवैराग्ये वा फलेन्द्रेयः अतोऽर्जुनं
संयमविमुखं स्वयमाचार्यो बोधयत्, “दृढहृद्धारमाश्रित्य न योक्तव्य इति
मन्वसे । मित्रोप श्रयमाश्रित्य प्रकृतिस्त्वं नियोष्यति । स्वभावजन
कोत्तेय निवृद्धः स्वेन कर्षणा । कर्म्म नैक्यधि यत्कीचात् करिष्यस्य
यतोऽपि तत् ।” (१८-५८-६०) इति । अतएवानुपदिष्टव्यं वक्तव्यं
“येषां स्वधर्मो विदुः परधर्मात् स्वनृजितात् । स्वधर्मो निधनं
येयः परधर्मो भयावहः ॥” (३-३५) इति । कथमाचार्योक्तं ‘न वि-
भेदं जनयेत्’ (३-२६), ‘सत्त्वान् कृत्स्नविद् विचालयेत्’ (३-२८) इति,
तत्कारणमत्र द्रष्टव्यम् । सर्व्वे जनाः स्वस्वप्रकृतिसंयानुवर्त्तन्ते, सहसा
प्रकृतिजकर्म्मतो विचालनं तेषां विभ्रंशाय भवति, नोत्कर्षाय । अतो
ज्ञानवान् तेषां स्वभावजानि कर्माणि “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्व-
मिदं ततम् । स्वकर्म्मणा तमभ्यर्त्तय सिद्धिं विन्दति मानवः ॥” (१८-
४६) इत्युक्त्या दिशा भगवदर्थनादपेक्ष योजयन् तान् स्वकर्म्मणां

इन्द्रियस्येन्द्रियस्वार्थे रागहेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

सिद्धिं प्रापयति । ये जन्मत एव निस्पृहाः, किन्ते न प्रारब्धतो जेष्ठा-
स्वीचये शक्ताः ? तेषामपि तत्स्वभावजानि ध्यानशीलतादीनि सन्ति ।
तेर्ध्यानादिकर्माभिस्तुषामाचार्यमनानुसरणं श्रेयः, अन्यथानिष्ठापातो-
न्निवार्य एव ॥३३॥

यदि ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा सर्वे जनाः प्रकृतेरधीना विधिनियमा-
नुसरणाशक्ताः किं फलं तदा शास्त्रोपदेशेनेति संशयं स्वयमुद्भाव्य
तदुत्तरमाह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीक्षया सर्व्वेष्टामिन्द्रि-
याणामित्युक्तम् । सर्व्वेष्टामिन्द्रियाणां विषये, ज्ञानेन्द्रियाणां श्रोत्रा-
दीनां शब्दे स्पर्शरूपरसगन्धे च, कर्म्मिन्द्रियाणां वागादीनां वचनादौ,
रागहेषौ भानुकृत्यप्रातिकृत्ये व्यवस्थितौ व्यवस्थया स्वस्वभावविहित-
नियमेन स्थितौ । यस्य जनस्य यादृशो प्रकृतिः, तत्प्रकृतिगतनियमेन
विषयेषु रागो हेषो वा प्रतिनियतं परिपन्नते । तयोः रागहेषयोः
वशं न प्रागच्छेत्, ताभ्यामन्यभावेन परिचाजितो न भवेत्, किन्तु
विवेकानुगतावेव तौ कुर्व्वति । कथमेवं कुर्यात् ? तौ रागहेषौ हि
अस्य सुमुञ्जीः परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विकृत्तारौ । यद्येवं कथं
सिध्यति वक्ष्यमाणं “स्वधर्म्मं निधनं श्रेयः परधर्म्मा भयावहः” इति ।
कोऽयं स्वधर्म्मः ? स्वभावनियतो धर्म्मः । “स्वभावनियतं कर्म्म”
(१८।४७), “सहजं कर्म्म कौन्तय” (१८।४८), “स्वभावजनं कौन्तय”
(१८।६०) इत्यादिभिः सुव्यक्तगोऽयम् । यदि स्वभावविहितधर्म्मानु-
सरणमेवाचार्यस्वाभिप्रेतं, तत्कथं तदनुगतरागहेषनियमने पुनर्निर्व्वन्धः ?
अस्य तावत् तत्त्वमस्य । सत्त्वरजस्तमोविमिश्र एव स्वभावः ; अत-
स्त्वस्मिन् तमोगुणसम्भूतः जडस्वभावः, रजस्तमोविमिश्रः पशुस्वभावः,
रजोगुणोद्भूतो मानवस्वभावः, सत्त्वगुणसम्भूतो देवस्वभावो विद्यत एव ।
एवं स्वभावसाक्ष्यस्वावस्थाविज्ञानादन्तर्निहितनिगूढदेवस्वभावेन विवे-

किं जडस्वभावस्य पशुस्वभावस्य मानवस्वभावस्य च नियमनं मोक्षा-
येति पश्यन् तत्तत्स्वभावविहितरागद्वेषाभ्यां परिचालितानीन्द्रियाणि
यथा न तदधीनतां गच्छन्ति तदर्थं यत्ननियोगायाचार्य्य उपदिशति—
“तयोर्ब वशमागच्छेत्” इति । “अथवा प्रतिपन्नास्ते विवृडा ये च
कर्माणि” (२३ प्र०) इत्यादिभिः सहस्रवचनमिदं स्फुटीकृतं तेन ।
एवं विशेषिते स्वभावे सत्त्वगुणोद्वेकः, तेन च सुकृमीणां भगवदारा-
धनं सिध्यति । “सहजं कर्मा-कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् । सर्व्वो-
रन्धा हि दांषिण धृमेमाग्निरिवावृताः ॥” (१८|४८) इत्येतेन स्थानीयः
जडस्वभावः, धूमस्थानीयः पशुमानवस्वभावः, अग्निस्थानीयः देव-
स्वभावः । देवस्वभावेन रजस्तमोऽनभिभूतेन सत्त्वेन विशुद्धसत्त्वत्व-
मुपतिष्ठेत् ; तस्मिन् पुनः परमपुरुषोऽपरीक्षज्ञानविषयो भवति । तद्-
यथा भागवते “पार्थिवाद्वाक्यो धूमस्तस्मादग्निस्त्वयीमयः । तमस्तु
रजस्तस्मात् सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥” (१ स्क, २ अ, २४ श्लो), “सत्त्वं
विशुद्धं वसुदेवगर्हितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः” (४ स्क, ३ अ, २३ श्लो)
इति । सत् तत्र तद्भावः सत्त्वम, ततस्तस्मिन् ब्रह्मप्रकाशः । अतएव
हि पूर्व्वमुक्तम्, “नित्यसत्त्वस्यः” (२|४५) इति । विना भजनक्रियां
रजस्तमोऽभिभवो न सम्भवति, अतः “यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्” (१८|४६)
इत्युक्तीत्या अध्यात्मचेतसा भगवदर्चनमत्र शास्त्रे विहितम् । भागवते
तु श्रवणम्, तेन च रजसा तमसाऽनाविहृतं चेतसः । तद्यथा “शृण्वतां
स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः । हृद्यन्तस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति
सुहृत् सताम् ॥ नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया । भगवत्सुत्तम-
श्लोकी भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ तदा रजस्तमोभावाः कामलीभादयश्च
ये । चेत एतैरनाविहृतं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥” (१ स्क, २ अ, १७—
१८ श्लो) इति । सर्व्वथाचार्य्यसम्मतपथमाश्रित्य ज्ञानवतः साधनमेव
भवति ;—सदोपमपि स्वभावं न त्यजेदिति शासनमनुष्ठृत्य प्रथमस्तावत्
तमःसुभावं जडत्वं जडभरतदृष्टान्तेन भोग्यविषये नियोजयन् तस्मि-
न्नुदासीनः सोऽवतिष्ठेत्, सतो रजःस्वभावं महोत्साहं विश्वामित्रदृष्टा-

श्रेयान् स्वधर्म्मी विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मा भयावहः ॥३५॥

अर्थः उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वाष्णीय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

नेमीकृतत्त्वलाभविषये नियोजयन् निश्चिन्तयन् लभेत्, ततः स्थित-
प्रज्ञया सिद्धसिद्धयोः समत्वमाश्रित्य सत्त्वस्वभावं विवेकज्ञानं वशिष्ठ-
दृष्टान्ते नापरोक्षब्रह्मादर्शनविषये नियोजयन् तस्मिन् कृतकृत्यो भगवत्-
प्रेरणोपजीव्यो नैष्कर्म्यसिद्धिं भगवत्सर्वस्वां विन्देत् । ज्ञानधन्तः स्वयमेव
साधनमवलम्ब्य स्वदृष्टान्तेनेतरजनान् मुकर्मणि तथा नियोजयेयुः, यथा
ते तेषां प्रकृत्यनुसारतः तमोरजोऽभिभूय सत्त्वे स्थितिं लभेरन् । अस्या-
मवस्थायां “सर्वं जिह्वां मृत्युपदमार्ज्जवं ब्रह्मणः पदम् । एतावान्
ज्ञानविषयः प्रलापः किं करिष्यति ॥” (अ, प, ११अ, ४श्लो) इत्याचा-
र्योक्तिः साधकस्य जीवने प्रस्फुरति । ३४ ।

एवं रागद्वेषौ मुवशं समानीय किं कर्त्तव्यं तदाह श्रेयानिति ।
मुधर्म्मः स्वभावविहितधर्म्मः विगुणः सदोषो रजस्तमोऽनुविद्धः स्वनुष्ठि-
तात् प्रकृष्टभावेनानुष्ठितात् परधर्म्मात् परस्वभावानियतधर्म्मात् श्रेयान् ;
परधर्म्माचरणे “प्रकृतिस्त्वं नियोजयति” (१८।५८) इति न्यायादुन्म-
स्यावश्यम्भावितात् । स्वधर्म्मं निधनं प्राणाल्योऽपि श्रेयः धर्म्मार्थं
प्राणाल्यस्य निःश्रेयससाधकत्वात् । परधर्म्मांस्ते विस्मंशकत्वात् भया-
वहः भयहेतुः, सुभावानुगतद्वयघिष्ठितेश्वरेऽनभिनिवेशवशात् । कथम् ?
“भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्” (भा, ११स्क, २अ, ३७श्लो) इति
हेतोः । तत्त्वसुक्तमग्रे । ३५ ।

यद्यपि “ध्यायतो विषयान् पुंसः” (२।६२) इत्यत्र भावतः पापा-
चरणस्य हेतुरुक्तः, तदतिक्रमणाय च “रामद्वेषविमुक्तैः” (२।६४) इत्या-
दिभिः “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” इत्यस्य मूलं तत्रैव

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

विन्यस्तम्, तथाप्येतदध्यायीचितविषये तस्योपयोगितावशात् पुनरुक्तः
स एवार्थ आचार्येण; सुतरामर्जुनोऽपि पूर्वमेकस्य स्फुटतरभाषया
नूतनविनियोगं बभूवुः पृच्छति अथ केनेति । अथ, हे वाष्पय,
अनिच्छन्नपि बलान्नियोजित इव केन प्रयुक्तः अयं पुरुषः पापं
चरति ? ३६ ।

प्रश्नोत्तरमाहाचार्यः काम इति । रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्ति-
बलात्मको रजोगुण एव समुद्भवः प्रभवः कारणं यस्य स रजोगुणसमुद्भवः
एष कामः त्रिषयेऽभिन्नापः, एषः क्रोधः परप्रतिहतकामजनितहृदय-
ज्वालः महाशनः महदशनमस्येति विषयसेवानुपरतः दुष्पूरः महापाप्मा
महान् पाप्मा पापं यस्माद्भवति स महापाप्मा । क्रोधस्य प्रतिजितकामो-
त्पन्नत्वात् कामादभिन्नः, अत उभयोरेकत्वमाश्रित्याह, एनं कामं
वैरिणं शत्रुं विद्धि जानीहि । कामोऽयमात्मनोऽभिव्यक्तेरभिव्यक्तः,
तद्वया “आत्मेवेदमय आसीदेक एव, सोऽकामयत जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान् वै कामः नेच्छंश्च
जातो भूयो विन्देत् ।” (इ, आ, उ, १।४।१७) इति । गुणसङ्क्राष्टे
यदा नामनोऽभिव्यक्तिस्तदा क्रियात्मकरजोगुणोद्भवोऽयं काम इति
न काचित् क्षतिर्यदि नात्मा प्रयोजनमतिक्रम्येच्छेत् । अत आह
श्रुतिरात्मनः सुखावस्थायाम् “एतावान् वै कामः नेच्छंश्चे”ति । “जातो
भूयो विन्देत्” इति वचनन्तु जायापुत्रवित्तकर्मजातिरिक्तं न किञ्चन
कामस्य विषय इति सूचनाय, दुष्पूरत्वमस्यैतान्यधिष्ठत्यैव । “न जातु
कामः कामानामुपभोगिन शस्यति । हविषा लक्षणवर्त्तिव भूय एवाभि-
वर्धते ॥” (मनु, २ अ, ८४ श्लो) इति न्यायात् भोगिनास्य हविः । हवि-
रियं पुनरसुखावस्थेत्याह सुयमाचार्यः—“शरीरे जायते व्याधिः शरीरः

स विपद्यते । मानसो जायते व्याधिर्मानसन्तु विपद्यते ॥ शीतोष्णे वैव
वायुश्च गुणा राजन् शरीरजाः । तेषां गुणानां शास्यञ्च तदाहुः स्वस्थ-
लक्षणम् ॥ उष्णेन बाधते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाधते । सत्त्वं रज-
स्तमस्येति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ॥ तेषां गुणानां शास्यञ्चेत्तदाहुः
स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोक्तेः विधानमुपादृश्यते ॥ हर्षेण बाधते
शोको हर्षः शोकेन बाधते । कथिदुःखे वर्त्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमि-
च्छति । कथिदुःखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ॥ स त्वं न
दुःखी दुःखस्य न सुखी सुखस्य च । स्मर्त्तुमिच्छामि कीन्ते य किमन्य-
दुःखविभ्रमात् ॥” (अ, प, १२अ, २—७श्लो) इति । अतः स्मरण-
मेव काममूलमिति तत्त्वम् ; तेन च तस्य वृद्धिः । कामस्य स्वाभाविक-
त्वादुष्परिहार्यत्वादिन्द्रियसंयमेन तं वर्गीकृत्य स्वविधये तस्य नियोग
एव श्रेयानित्याह स स्वयं युधिष्ठिरम्—“तस्मात् त्वमपि तं कामं
यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्म्मं कुरु महाराज तव ते स भविष्यति ॥”
(अ, प, १३अ, २०श्लो) इति । दुष्परिहरत्वमस्य प्रदर्शनाय स काम-
मीताख्यगायामभाषत । तद्वयथा—“नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन
केनचित् ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणी बलम् । तस्य तस्मिन्
प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविध-
दक्षिणैः । जङ्गमेष्विव धर्म्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रय-
तते हन्तुं वेदवेदाङ्गसाधनैः । स्वावरेष्विव धर्म्मात्मा तस्य प्रादुर्भवा-
म्यहम् ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः । भावी भवामि
तस्याहं स च मां नावबुधते ॥ यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा शंसित-
व्रतः । ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रयतते
हन्तुं मोक्षमाख्याय पण्डितः । तस्य मोक्षरतिस्तस्य नृत्वामि च हसामि
च । अवधायः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥” (अ, प, १३अ,
१३—१८श्लो) इति । तत्कथं वक्ष्यत आचार्य्येण “प्रजहि ह्येनं ज्ञान-
विज्ञाननाशनम्” (३।४।१) इति । कामत्याग एव तस्य हननं, यथा
तत्रैव,—“कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके नेहाकामा काविदस्ति

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।

यथोत्खेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

प्रवृत्तिः । सर्व्वं कामा मनसोऽप्यङ्गभूता यान् पण्डितः संहरते वि-
चिन्त्य ॥ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी योगं सारमार्गं
विचिन्त्य । दानञ्च वेदाध्यायनं तपश्च काम्यानि कर्म्मणि वैदि-
कानि ॥ व्रतान् यज्ञान् नियमान् भजनयोगान् कामेन यो नास्मभ्ये
विदित्वा । यद्यच्चायं कामयते स धर्म्मा न यो धर्म्मा नियमस्तस्य
मूलम् ॥” (अ, प, १३अ, ८—११श्लो) इति । कोऽयं नियमः ?
अङ्गवृत्तिं परित्यज्य भगवति सर्व्वेषां कामविषयाणां समर्पणं, येन च
तस्मादिमुक्तिः । अतएवाहाचार्य्यः, “यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि
ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥” (८।२७)
इति । तथाच भागवते “कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वातु-
स्तत्त्वभावात् । करोति यदयत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्
तत् ॥” (११स्क, २अ, ३६श्लो) इति । “इच्छरस्तु भवेत् सत्युत्पन्नं
ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥”
(अ, प, १३अ, ३श्लो) इत्युक्तिराचार्य्यस्य सिद्धा भवत्यङ्गवृत्तिपरित्या-
गात् । ३७ ।

कथं स कामो वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति धूमेनेति । यथा वह्निः
धूमेन, यथा आदर्शः दर्पणः मलेन च, यथा उत्खेन गर्भ आवृतः, तथा
तेन कामेन इदम्—अनन्तरश्लोकादनुर्कर्षणात्—ज्ञानम् आवृतम् ।
श्रीमन्मधुसूदनः श्लोकमिमं निपुणतयैव व्याचष्टे ;—“तस्य महापाप-
त्वेन वैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति धूमनेति । तत्र शरीरारम्भात् प्राक्
अन्तःकरणस्थालब्धवृत्तिकत्वात् सूक्ष्मः कामः शरीरारम्भकेण कर्म्मणा
स्थूलशरीरावच्छिन्ने लब्धवृत्तिकेऽन्तःकरणे कृताभिव्यक्तिः सन् स्थूलो
भवति । स एव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थायां पुनरुद्दिश्यमानः स्थूल-
तरो भवति । स एव पुनर्दिषयस्य भुज्यमानावस्थायामत्यन्तोद्देकं

आहतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कीन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३६॥

प्रातः स्थूलतमो भवति । तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टान्तः, यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशकात्मकेन प्रकाशात्मको वज्रिरात्रियते । द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः, यथादर्शी मलेनासहजेन आदर्शोत्पत्त्यनन्तरसुदृष्टिनेन—
—कीरोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनायः, —कर्मिणो इति क्रियानुकर्षणार्थः । तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः, यथा उल्बेन जरायुणा गर्भ-
वेष्टनचर्म्मेणा अतिस्थूलेन सर्वतो निरुधराहतो गर्भः, तथा प्रकार-
त्रयेणापि तेन कामेनेदमाहतम् । अत्र धूमेनाहतोऽपि वज्रिर्दाहा-
दिलक्षणः स्वकार्यं करोति, मलेनाहतस्वादार्शः प्रतिविम्बग्रहण-
लक्षणं स्वकार्यं न करोति, स्वच्छताधर्ममात्रातिरोधानात् स्वरूप-
तस्तूपलभ्यत एव ; उल्बेनाहतसु गर्भी न हस्तपदादिप्रसारणरूपं
स्वकार्यं करोति, न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति विशेषः ।”
इति । ३८ ।

उक्तमर्थं स्फुटयति आहतमिति । एतेन कामरूपेण कामोऽभिलाष
एव रूपमभिव्यक्तिरस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति
दुष्पूरस्तेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा—भोगकाले सुखकरत्वेऽपि मदात्यया-
द्यप्रतिविधेयरीगोत्यादक आपाताङ्गादजनकत्वेन प्रच्छन्नात्मस्वरूपः “ये
गुणास्तु विधे प्रोक्तास्तेऽपि मध्ये व्यवस्थिताः” इति गरस्त्रभावी मद
इवान्ते दुःखहेतुत्वात् ज्ञानी तं नित्यमेव वैरितया जानाति न त्वज्ञानी
तस्योपस्थितसुखापहृतचित्तत्वात्—चिरशत्रुणा अनलेन नाख्यानं पर्या-
प्तिर्दिशत इत्यनलस्तेन शोकसन्तापहेतुत्वादग्नितुष्येन भूयो भूयो
विषयसेवया वर्द्धमानेन ज्ञानम्—ज्ञानमात्मविषयमिति श्रीमद्भामा-
नुजः, ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं वेति श्रीमन्नधुसूदनः, ज्ञान-
मन्तःकरणसत्त्वमिति श्रीमन्नोलकण्ठः—आहतम् सम्यक् ज्ञादि-
तम् । ३९ ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि क्षीणं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

न हि काम आश्रयं विनश्यन्नपि समर्थः, आश्रयञ्च ज्ञात्वा तमात्मवशं कुर्वता स सहजमेव जेतुं शक्य इति तस्याधिष्ठानं कथयत्याचार्य इन्द्रियाणीति । इन्द्रियादीनि चक्षुरादीनि, मनः सङ्कल्पात्मकम्, बुद्धिरधावमायात्मिका, अस्य कामस्य अधिष्ठानम् आश्रयः—विषयदर्शन-प्रवणतादिभिः सङ्कल्पेनाधावमायेन च कामस्याविर्भावात् तान्यस्यावलम्बनम् । एतैरिन्द्रियादिभिर्ज्ञानमावृत्याख्याय देहिनं शरीरिणम् एष कामः विमोहयति आत्मज्ञानविमुखं विषयप्रवणं करोति । ४० ।

यत एव तस्मादिति । हे भरतर्षभ, तस्मात्त्वमादौ इन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजनितं विज्ञानमपरीक्षितं तयोः साक्षादनुभवश्च तयोर्ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनं नाशकम् एनं पाप्मानं प्रजहि संहर परित्यजेति श्रीमच्छङ्करः, ताशयेति श्रीमद्रामानुजः, घातयेति श्रीमच्छ्रीधरः, परित्यज प्रकर्षेण मारयेति वा श्रीमत्पद्मभूदनः । “सर्वं कामा मनसोऽप्यङ्गभूता यान् पण्डितः संहरते विचिन्त्य” (अ, प, १३अ, ११श्लो) इत्याचार्योक्त्या संहरणमन्तर्ज्ञानमाधनमेव प्रजहतीत्यस्यार्थः “यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव” (२।१८) इति श्रवणात् । नाशोऽप्यदर्शनमेव । कथं स्वाभाविकस्य कामस्यादर्शनं सम्भवति ? माधकस्याभासिलापस्य तिरोधानात्, भगवदिच्छाया नियमिकात्वात् । किमिन्द्रियसंयमेन तत्क्षिधति ? सिध्यति तत् नियम्यस्यात्मन इन्द्रियाधिष्ठितकामपरिहारिण स्वस्वरूपेऽवस्थानात्, स्वस्वरूपेऽवस्थानेन च नियन्त्रैक्यवशात् गूढभावेन तस्य तत्प्रेरणाधीनत्वात् । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः” इत्युक्ता केवलमिन्द्रियाणि कथं वात्स

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

विन्यस्तमाचार्येणित्युपलक्षणं श्रीमन्मधुसूदननोच्यते, “तेषु हि वशीकृतेषु मनोबुद्धोरपि वशीकरणं सिध्यति सङ्कल्पाध्यवसाययोर्वाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वयैवानर्हत्तुत्वात्..... इन्द्रियत्वेन तयोरपि संयुजो वा” इति । “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥” (३।३४) इत्यत्र कामक्रोधानुरुपौ रागद्वेषावन्तर्भावितमनोबुद्धिकाविन्द्रियनिष्ठाविव वर्णितौ, अत्रापि तद्वदिति तत्त्वम् । ४१ ।

यं ज्ञानस्वरूपमात्मानं काम आहणोति तस्य सर्वेभ्यः परत्वं प्रदर्श्य तेन पुनः कामसंहरणं कर्तव्यमित्याह इन्द्रियाणीति । सूक्ष्मत्वादिन्द्रियाणि स्थूलदेहादिभ्यः पराणि प्रकृष्टानि श्रेष्ठानि, इन्द्रियेभ्यः मनस्तत्पूर्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तत्वात् परं प्रकृष्टं श्रेष्ठम् । मनसः सङ्कल्पात्मकात् अध्यवसायात्मिका बुद्धिः परा प्रकृष्टा श्रेष्ठा, सङ्कल्पात्मकमानसवृत्तेर्निश्चयात्मिकबुद्धिवृत्त्यैव प्रसरणात् ; बुद्धेर्यस्तु परतः काम इति श्रीमद्रामानुजः, अन्ये आत्मा—‘देहिनं विमोहयती’त्यतो देहिनमाकृत्य । अयमर्थः कठश्रुत्यनुगृहीतः, तदयथा—“इन्द्रियेभ्यः परा ज्ञार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥” (कठ, १।३।१०) इति । विवृणोतीमां श्रुतिमेवं श्रीमद्वलदेवः—“इन्द्रियेभ्योऽर्था विषयास्तदाकर्षित्वात् पराः प्रधानभूताः, विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोमूलत्वादर्थेभ्यो मनः परम् ; विषयभोगस्य निश्चयपूर्वकत्वात् संशयात्मकात्मनसो निश्चयात्मिका बुद्धिः परा ; बुद्धेर्भोगोपकरणत्वात् तस्याः सकाशात् भोक्ता जीवः परः ; स चात्मा महान् देहेन्द्रियान्तःकरणस्वामी” इति । महान्न गुणसंसर्गी जीव एव, तस्य च प्रकृत्यधीनत्वात्, अतः कठश्रुतिराह “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।” (१।३।११) इति । ४२ ।

११० श्रीमद्भगवद्गीता समन्वयभाष्यान्विता ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ततः किम्, एवमिति । एवं बुद्धेः परम् आत्मानं कामरूपं जहि शत्रुं महाबाहो, कामरूपं दुरासदं जहि संहर । ४३ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीसगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् सत्यमेव गच्छेन्न मनुरिच्छाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

द्वितीयेऽध्याये प्रकान्तस्व योगव्ययस्य “मयि सर्व्याणि कर्माणि
सद्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्भ्रमी भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
(१।३०) इत्यनेन तृतीये तस्यैकत्वं सम्पादितवान् । ‘सम्प्रति किमयं’
ज्ञानकर्म्ममक्तिसमन्वितो योगो नित्यसिद्धः, अथवा स्वप्रतिभानकल्पितो
भूलशून्य इति संशयं निरसितुमाह्वार्यः, इममिति । इमं पृथग्दृष्टं
पृथक्तेन प्रतिभातम् अव्ययस्य विनाशिनं नित्यकालस्थायिनं योगत्रयीकं
योगं पूर्वेषामप्यनादिकालसिद्धगुरुरहमन्तर्यामी विवस्वते सूर्याय सूर्य-
वंशप्रवर्त्तकाय, तद्वयथा—“ब्रह्मणश्च दक्षिणाङ्गुष्ठजन्मा दक्षः प्रजापतिः
दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिच्छाकुट्टगृष्टशर्था-
तिनरिष्यन्तप्रांशुनाभागनेदिष्टकरुषष्टपद्माख्याः पुत्रा बभूवुः ।” (वि,
पु, ४अं, १अ, ५श्लो) इति—प्रोक्तवान् । स च तत्पुत्राय मनवे आह,
मनुरिच्छाकवेऽब्रवीत् । सर्व्यान्तर्यामी परमपुरुषः प्रथमं विवस्वते योगं
प्रोक्तवानित्युक्तिः सवितुरन्तर्यामित्वेन तेन बुद्धिबुद्धेः प्रेरणं समीक्ष्य—
“तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥”
(ऋ, सं, ३अ, ६२ सू, १० ऋक्), तथाच स्मार्त्तघृतं योगियाज्ञवल्कावच-
नम्—“देवस्य सवितुर्वर्षो भर्गमन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहु-
र्वरेण्यं चास्य धीमहि ॥” अन्यच्च—“चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो
नः प्रचोदयात् । धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिबुद्धिः पुनः पुनः ॥” इति ।
स एव योगो विवस्वत्पुत्रेण मनुना लब्धः, अयं सप्तमी मनुः । आदि-
तुः स्वधितुः स्वः शोः यच्छास्त्रं लब्धवान्, तदेव परम्परया स्फुटं

कुर्वन्तोऽपि मनवः प्रजाशासनायायितवन्तः । अतो वैवस्वतमनुप्रोक्त-
शास्त्रस्य स्वातन्त्र्यभावात् ऋषिसम्प्रदायप्राप्तवर्त्तमानमनुसंहितायां
किमस्ति निदर्शनमस्य योगस्येति जिज्ञासा ? अस्त्येव, तदुच्यते—
“प्रशामितारं सर्व्वेषामणीयांसमणीरपि । रुक्माभं स्वप्रदीप्य विद्यात्तं
पुरुषं परम ॥” (मनु १२अ, १२२श्लो), “एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्य-
त्यात्मानमात्मना । स सर्व्वसमतमेव ब्रह्माभ्योनि परं पदम् ॥” (मनु
१२अ, १२५श्लो) । ननु मनना सर्व्वभूतेषु कर्मत्यागं गेवोक्तः, न तु शास्त्र-
शास्त्रे दृश्यते, यथाहि, “यथाज्ञान्यपि कर्माणि परिहृत्य द्विजोत्तमो
आत्मज्ञानं शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥” (मनु १२अ, ८२श्लो) ।
इति । कुतोऽव सर्व्वथा कर्मत्यागः ? तथा सति वेदाभ्यासो न स्यात् ।
पातञ्जलभाष्ये योगसिद्धेः—“स्वाध्यायाद्योगमातिष्ठेद्योगात् स्वाध्याय-
मामनत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥” इति ।
स्वाध्यायस्यावश्यकर्त्तव्यत्वेन निर्विष्टत्वात्, तत्त्यागो न कुत्रापि
विविहितः । वेदविहितद्रव्यमययज्ञान् परित्यज्य चरमे वयसि ज्ञान-
यज्ञपरो भवेदिति मन्त्रामधर्मोऽपि दृश्यते, तदुच्यते “मन्त्रस्य सर्व्व-
कर्माणि कर्मेदोषानपानुदन् । नियतं वेदमभ्यस्य पुत्रैस्त्वय्यै सुखं
वसेत् ॥” (मनु ६अ, ८५श्लो) इति । अस्ति नास्ति वा भक्ति-
योगमूलं मनारुक्तिषु ? अस्त्येव, यथा, “सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्व-
भूतानि चात्मानि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥”
(मनु १२अ, ८१श्लो) इत्येवमाद्यासु । सत्त्वरजस्तमोगुणसंसर्गी
जीवः, तैरिवोत्तममधामाधमगतिमत्त्वं तस्य, जगज्जीवयोः सत्यत्व-
मिति च मननानुमोदितमेव । तृतीयाध्यायारम्भे प्रदर्शितोऽस्माभिः
त्रयाणां योगानां समन्वयोऽस्मिन् शास्त्रे सर्व्वत्र । तमनादृत्यास्मिन्
श्लोके श्रोमच्छब्दर आह “योऽयं योगो ज्ञानप्रदीपः ज्ञाननिष्ठालक्षणः
स मन्त्रासः स कर्मयोगोपायः, यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणी
निवृत्तिलक्षणश्च, गीतासु च सर्व्वसु अयमेव योगो विवक्षितो भगवता”
इति । श्रोमद्रामानुज आह, “ज्ञानयोगाधिकारिणोऽयं कर्त्तृत्वानुस-

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालिनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

ज्ञानपूर्वकस्यैवैतन्निमित्तं सहेतुकमुक्तं, विगृह्यतया व्यपदेश्यस्य तु विशिष्टतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थं त्विदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादवेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रष्टव्यत्वाऽन्तर्गतज्ञानतयास्यैव ज्ञानयोगाकारतां कर्मयोगस्य प्रदर्शय कर्मयोगस्वरूपः, तद्देवाः, कर्मयोगि ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं प्रोच्यते” इति । “पूर्वाध्यायाभ्यामुक्तं ज्ञानयोगं कर्मयोगश्चेकफलत्वः प्रोक्तव्यं तदंशं कीर्तयन् स्तौति” इति श्रीमन्नन्ददेवः । “अध्यायद्वयेनाक्तं निष्कामकर्मसाध्यं ज्ञानयोगं स्तौति” इति श्रीमद्विश्वनाथः । १ ।

“कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विन्दया सिद्धिमेके” (उ, प, २८अ, १६श्लो), “आहारं केचिदिच्छन्ति केचिज्ज्ञानगणे रताः । कर्म केचिप्रशंसन्ति प्रशान्तिश्चापरे जनाः ॥” (अ, गौ, ४८अ, ७श्लो) इत्यादिभिर्ज्ञायते बहुविधबुद्धिभेदोऽजायताचार्यस्याभ्युदयकाल इति । अतः परम्परागतो योगोऽयं विलुप्तः । तस्य लुप्तयोगस्य पुनरुद्धरणाय तस्यावतरणम्, तदेवाह एवमिति । एवं परम्पराप्राप्तमिमं योगं राजर्षयः इच्छाकोर्निमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयः ; राजानश्च ऋषयश्च इति हन्ते सनकवशिष्ठाद्या ऋषयश्च विदुः जानन्ति स्म, अपिदुः ज्ञातवन्तो वा । हे परन्तप, कालेन महता दीर्घेण इह स योगः नष्टः विलुप्तः । २ ।

तमेव विलुप्तं योगं कथं मामद्य कथयसि नान्यं पुनर्मत्पूर्वमित्युज्ज्वलस्याशयमधिगम्याह स एवेति । स एव पुरातनोऽयं योगः अद्य मया ते तुभ्यं प्रोक्तः । कथम् ? त्वं मम भक्तोऽसि सखा चेति हेतोः ।

अर्जुन उवाच—

अपरं भवती जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विज्ञानीनां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

कथं त्वं नान्यं पूर्वमुक्तवानितदुत्तमं रहस्यम् ? असमन्वितैर्विविधैर्मतेः
पूर्वसंस्कारैश्च तेषां बुद्धिभेद उपस्थितः ; तेषां प्रोक्तव्यमस्मिन् योगे नैनं
ते गृह्णीयुः, प्रत्युतोपहर्षयुः, असम्भवाऽयत्नेकस्मिन् पुरुषे युगपत् ज्ञान-
कर्मसत्त्वगुणानमिति विप्रवदन्तः । किमहं न बुद्धिभेदवान् ? अन्यथा
कथमुक्तं मया “व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे” (३।२) इति ।
त्वं सखा भक्त्यथ—“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा मुरौ । तस्यैते
कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” (श्वे, उ, ६।२३) इति न्यायात्
सख्येन भक्त्या च श्रद्धानुरागविशोधितहृदये मम वाक्यानि स्थानं लभेर-
न्निति त्वां कथयामि । ३ ।

“इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान्” इति श्रुत्वा पराचीनाय विव-
स्वतेऽयोचीनस्त्वं कथमिममसुपदिदेशिति संग्रहमाश्रित्य अर्जुन आह
अपरमिति । भवती जन्म अपरमर्वाचीनं, विवस्वतो जन्म पराचीनम् ;
त्वमादौ प्रोक्तवानित्येतत् कथं विज्ञानीयम् ? कथमर्जुनः सममधिष्ट,
यतः स पार्श्वमाचार्यमवाचत्,—“दशवर्षमहस्त्राणि यव सायं गृह्णा-
मुनिः । अचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ दशवर्षमहस्त्राणि
दशवर्षगतानि च । पुष्करैश्वरसः कृष्ण त्वमपि भक्षयन् पुरा ॥ ऊर्ध्व-
जाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन । अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं
समाः ॥ अवकृष्टोत्तरासङ्गः कृणो धमनिसन्ततः । अभीः कृष्ण सर-
स्वत्यां सत्वे द्वादशवार्षिके । प्रभाममव्यथासाद्य तीर्थे पुण्यजनांचितम् ।
तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षमहस्त्रकम् ॥ अतिष्ठस्त्वं यद्येकेन पादेन
नियमस्थितः । लोकाग्रजिह्वि तैस्त्वसिति व्यासो ममाब्रवीत् ॥ त्रिवज्रः
सर्वभूतानामादिरत्तद्य केशव । निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वञ्च सना-
तनः ॥” (व, प, १२अ, ११—१७श्लो) “स त्वं नारायणो भूत्वा हरि-

रामीः परन्तप । ब्रह्मा सोमस्य सूर्यस्य धर्मो धाता यमोऽनलः ॥
 वारुण्यवणी रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः । अजयराचरगुरुः स्वष्टा
 त्वं पुरुषोत्तमः ॥” (२०।२१श्लो) “युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्माद-
 जायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ॥ तं हन्तुमुद्यतौ
 वारो दानवी मधुकैटभौ । तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरिः ॥
 लवाटाज्जातवान् शम्भुः शनगाणिनिनीननः । इत्थं तापपि देवेगौ
 तत्कृत्स्नमिदं ॥” (३७—३८श्लो) इति । आचार्यस्य तदा तद्वा-
 क्यानि श्रुत्वा एवं तमभ्यनन्दीत् ;—“ममैव त्वं तवेवाहं ये मदीया-
 स्तत्रैव ते । यस्त्वं हेष्टि स मां हेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ नरस्त्वमसि
 दुर्दृष्टे हरितारायणी ह्यहम् । काले लोकमिमं प्राप्सौ नरनारायणा-
 वृषी ॥ अनन्यः पार्थ सतस्त्वं त्वत्तच्चाहं तथैव च । नावयोरन्तरं
 शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥” (व, प, १२अ, ४४—४६श्लो) इति ।
 किमिदं न चित् यदीदृगलौकिकविश्वामः स्थिरमोहवत्येऽपि त्रयोदश-
 वर्षान्ते सर्वथा विस्मृतिसागरे विलुप्तः । किमयमर्जुनो निरतिशय-
 विस्मृदचित्त आसीत्, तथा सत्यस्थानि स्थापितदृढय आचार्योऽपि
 मूढतां व्यनक्तीति सिद्धान्त आयाति । किमत्र तत्त्वम् ? यदाचार्य-
 सेवमर्जुनः स्तुतवान् तदा तत्क्रोधप्रगल्भतये तस्य जीवत्वं दृष्टेर्वह्निर्विनि-
 ल्लिप्य तुरीये ब्रह्मणि तस्य यदक्यमासीत् तदेव सन्निरूप्य तं तदेकत्व-
 निबन्धनमात्मस्वरूपं स्मारितवान्, तद्यथा—“संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा
 पूर्वदेहेषु फाल्गुनः । कीर्त्तयामास कर्माणि सत्यकीर्त्तिर्महात्मनः ॥
 पुरुषस्य प्रमेयस्य सत्यस्यामितवैजसः । प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकेनायस्य
 धीमतः ॥” (व, प, १२अ, ६।२०श्लो) इति । यत्तु श्रीमद्रामानुज-
 नोक्तं, “जानात्वेवायं भगवन्तं वसुदेवतनयं पार्थः ; जानतोऽप्यजानत
 इव पृच्छतोऽयमाशयः । निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्व-
 श्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य चावाप्तसमस्तकामस्य कामकर्म्मपारवश्या-
 देव मनुष्यादिसजातीयं जन्म, किमिन्द्रजालमिव मिथ्या किं वा
 सत्यम् ? सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः ? किमात्मकोऽयं देहः ? कथं

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद मर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ॥५॥

जन्महेतुः ? कदा च जन्म ? किमर्थं वा जन्म इति परिहारप्रकारेण प्रकाशार्थो ज्ञायते ।” इति ; न तद्वति । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विधस्वतः” इति संग्रयस्य मामांसादे कथमेतद्विजानीया त्वमादी प्रोक्तवान्” इति वचनन्तु “चतुर्थं ध्याममार्गं त्वभालस्वप्न पुरुषर्षभ । अप्रकान्तः” (गा, प, ४६अ, २श्लो) इति विश्वामस्तदानीन्तस्मिन्नासीदिति दर्शयति । यत्तेनोक्तं दशमे “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं देवमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वसृषयः सर्व्यं देवर्षिनीरदस्तथा । अमिती दवलो व्यामः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे ॥” (१०।१३), तत्तु तस्याविर्भावस्वरूपत्वमनुभूयैव । यदि न तथा स्यादनन्तरमेव विश्वरूपदर्शनमर्जुने न सम्भवत् । श्रीमद्रामानुजिन यत् “क्षण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । क्षणस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् ॥” (म, प, ३८अ, २३श्लो) इति भोक्त्वचनमुद्धृत्य “क्षणस्य प्रपभूतं कृत्स्नं जगत्” इत्युक्तं, तत्तु केवल्यार्थमाचार्यो कृत्स्नजगत्समावेश इति कारणस्यापेक्षानोचनात् एव । प्रतिभाति तत् शिशुपालवचने (६०पृ) । आचार्योऽर्जुनस्य नियतं जीवबुद्धिरवामीदाविर्भूतस्वरूपत्वज्ञानन्तु क्वचित् कदाचिदिति विश्वरूपदर्शनानन्तरं तस्यैव कातरौक्तिः स्फुटं प्रकटयति—“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे क्षण हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ यज्ञावहामार्थममत्कृतांसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यचुत तत्समक्षम् तत् चामये त्वामहमप्रमेयम् ॥” (११।४१।४२) इति । ४ ।

तुरीयब्रह्मणोचरे स्थित आचार्यस्तेनाभेदमुपलभमान उवाच बहूनीति । हे परन्तप, अर्जुन, मे मम तव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामोऽश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

अतिक्रान्तानि, तानि सर्वाणि अहं वेद, त्वं न वेत्सि । आत्मनीऽन्तर्यामिणा परमगुरुणा त्वभेदं पश्यन्नधर्मेनाशाय धर्मसंस्थापनाय यदा यदैव लोकातीतपुरुषे तस्याविर्भाव आसीत् स एकस्य तस्यैवेत्याह, “ब्रह्मणि मे व्यतीतानि जन्मानि” इति । यदैव परमगुरोराविर्भावस्तदैव तदुपदेशग्रहणोपयोगिनामपि । यदस्वच्छजोवस्वरूपं गुणकृतमालिन्यमपनुदति, भगवद्वाक्योपजीव्यतामाविष्करोति, तत् तेषु यावल्लीकातीतपुरुषसंसर्गात् स्वरूपज्ञानं नोदेति तावत्प्रच्छन्नं तिष्ठति, तेन नित्ययोगश्च तेनानुभूयते, अर्जुनेऽपि तत्तथैवासीत् ; अतः आह आचार्यः, “न त्वं वेत्सि” इति । ५ ।

न हि पुनः सर्वान्तर्यामिपरमपुरुषस्य जन्म सम्भवति ; स हि सर्वान्तर्यामो सर्वातीतः ; यस्यान्तः स यमर्याति सोऽपि तं न जानातीति तेन च तस्य भिदा न बुद्धिविषयतामेति । एवं सति ब्रह्मणि मेऽन्यैरुपलभ्यमानानि जन्मानि व्यतीतानीति कथं सिध्दयति ? तदेवाह, अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि, अव्ययोऽपि अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि,—जोवस्य ज्ञानशक्तिसम्पन्नस्य देहानुपवेशे तत्तद्देहगतक्षीणशक्तिक्षीणज्ञानानुसरणेन क्षीणज्ञानत्वं क्षीणशक्तित्वं भवति न तथा ममेति भावः,—भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानाम् ईश्वरः ईश्वरशीलः नियन्तापि स्वं प्रकृतिं स्वं स्वभावं स्वं स्वरूपम् अधिष्ठाय तस्यां स्थित्वा न ततः प्रचुरात्य आत्ममायया अवटनघटनपटीयस्या आत्मज्ञानशक्त्या कस्मिंश्चित् लोकातीतपुरुषे आत्मज्ञानाविष्करणेन सम्भवामि प्रकटो भवामि । किमियं व्याख्या पूर्वव्याख्यादभिरनुगृहीता, अथवा स्वकपोलकल्पितेति प्रदर्शनाय तेषां व्याख्यांशा अचोद्ब्रियन्ते । “भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानाम् ईश्वर ईश्वरशीलोऽपि सन् प्रकृतिं मायां मम वैष्णवीं त्रिशुणामिकां यस्या वशे सर्वं जगत् वर्त्तते, यया मोहितः

सन् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति, तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशी-
 कृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि” इति श्रीमच्छङ्करः । “स्वां
 प्रकृतिमधिष्ठायात्ममायया सम्भवामि, प्रकृतिः स्वभावः स्वमेव स्वभाव-
 मधिष्ठाय स्वैव रूपिण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः । ... .. आत्ममायया
 आत्मीयया मायया ‘माया वयुन’ ज्ञानम्’ इति ज्ञानपर्यायोऽत्र माया-
 शब्दः । तथा नाभिग्रहप्रयोगः ‘मायया सततं वेत्ति प्राचीनञ्च शुभा-
 शभम्’ इति मायया आत्मीयेन ~~अनात्मसङ्कल्पेनैत्यर्थः~~ इति श्रीम-
 द्भामानुजः । “स्वमायया सम्भवामि सम्यगप्रचुरतज्ञानबलवीर्यादि-
 शक्त्यैव भवामि, स्वां शङ्कमत्त्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशु-
 द्धार्जितमत्त्वमूर्त्या स्वेच्छयावतरामीत्यर्थः” इति श्रीमच्छ्रीधरः । “अत्र
 स्वरूपस्वभावपर्यायः प्रकृतिशब्दः, स्वां प्रकृतिं स्व’ स्वरूपमधिष्ठायाव-
 लम्ब्य सम्भवामि आविर्भवामि । ... .. अजत्वादिगुणकं यद्विभु ज्ञान-
 सुखघनं रूपं तेनैवावतरामीति स्वरूपेणैव सम्भवामीत्यस्य विवरणम्,
 तादृशस्य सर्वरूपस्य रवेरिवाभिव्यक्तिमात्रमेव जन्मेति तत्स्वरूपस्य
 तत्त्वान्नस्य लोकविलक्षणत्वम्” इति श्रीमद्भलदेवः । “जन्मानाश-
 रितः सर्वभासकः सर्वकारणमाधाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन्
 अहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दघनैकरसं—मायां व्यावर्त्तयति
 स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः ‘म भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स महिम्नि’
 इति श्रुतेः, स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन् देहदेहिभाव-
 मन्तरेणैव देहवद्वायहरामि । कथं तर्हि अदेहे सच्चिदानन्दघने
 देहत्वप्रतीतिः, अत आह आत्ममाययेति, निर्गुणे शब्दे सच्चिदानन्दरस-
 घने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्यामात्र-
 मित्यर्थः” इति श्रीमन्मधुसूदनः । “जीवात्मानो हि अनात्मभूतां
 प्रकृतिं तैजोऽवकात्मिकां पञ्चभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय सम्भवन्ति
 जन्मादीन् लभन्ते, अहन्तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः
 तदेवाधिष्ठाय न तूपादानानन्तरम्, आत्ममायया मायया भवामि,
 ... .. अहं कूटस्थश्चिन्मात्रोऽयाज्ञाः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

सृजामि' इति श्रीमन्नौलकण्ठः । एतानि व्याख्यानानि पर्यालोच्यो-
परिष्ठादयद्वाख्यातं तदविरुद्धं स्फुटं प्रतिभाति, 'लोकातीतपुरुषे
आत्मज्ञानाविष्कारनिष्पन्नं शर्वज्ञं, तत्त्वन्त्यतः सिध्यति, तद्यथा रामायणे-
ऽरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशे सर्गे एकस्मिंश्चोक्तव्याख्यायां श्रीमद्रामानुज-
विरचितायाम्, "अवताराश्चेमे विराज एवांशाः, भागवते प्रथमे तृतीये-
ऽध्याये—'जगद्देहं पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः । सम्भूतं षोडश-
कलमादौ लोकसिद्धयः ॥' इत्यादिना दैराजं रूपमुक्त्वा, 'एतन्ना-
वताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिथ्यङ्गरा-
दयः ॥' इत्युक्तेः । एतदुक्तं दैराजं निधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थानं
बीजमुद्रमस्थानम्, अव्ययं स्वयं चिरस्थायि । न केवलमवताराणामेव
बीजम्, किन्तु सर्वेषामित्याह, यस्येति । यद्यपि विराट् जीव एव,
तथापि तदन्तर्यामिणस्तथैवोपासनयैवमुक्तम् ।' इति । स्पष्टतन्मूर्तं
श्रीभागवते—'यथा ह्यवहितो वज्रिर्दारुष्वेव स्वयोनिषु । नानेव भाति
विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ असौ गुणमयैर्मादेर्भूतसूक्ष्मेन्द्रिया-
त्मभिः । स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ भावयत्येष
सत्त्वेन लोकान् वै लाकभावनः । लीलावतारानुरतो देवतिथ्यङ्गरा-
दिषु ॥' (१स्क, २अ, ३२—३४श्लो) इति । ६ ।

न हि नित्यलीलावताऽपि भगवतो निरूपितप्रकटकालो दृश्यते,
कदा पुनस्तस्याविर्भावः प्रत्यक्षविषयीभवति, तदेवाह यदेति । हे
भारत, यदा यदा हि धर्मस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य
ग्लानिः हानिः, अधर्मस्य अभ्युत्थानमाधिक्यं भवति, तदात्मानमहं
सृजामि प्रकटयामि । किमिदं जन्म सर्जनादिकं वा ? आह तत्
श्रीमत्सनातनः—'जीववज्जन्माभावात् व्यक्तिरेव श्रीभगवतो जन्म उच्यते ।
तथाच श्रीमाध्वाचार्यद्वृततन्त्रभागवतवचनम्, 'अहियमनुपादेयं यद्रूपं

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

नित्यमव्ययम् । स एवापेक्षरूपस्य व्यक्तिमेव जनार्दनः ॥ अयं हात्
व्यसृजन्निति कृष्णारामादिकं तनुम् । पठ्यते भगवानीशो मूढबुद्धिव्यपे-
क्षया ॥” इति । ७ ।

धर्मस्य स्नानावधर्मस्याभ्युत्थने किं वाक्मनः प्रकटकारणं तदेवाह
परित्राणायिति । साधूनां धर्मनिरतानां परित्राणाय साक्षात्सम्बन्धेन
कृतार्थीकरणाय “मत्सुरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परि-
त्राणाय”ति श्रीमद्भगवानुक्तः, दुष्कृतां धर्मविप्रवकारिणां विनाशाय
“लालनं ताडनं मातुर्नृणाकरुणम्” इति व्यायात् दुष्कृतिच्छेदाय,
धर्मसंस्थापनार्थाय मार्गीपदेशेन शिथिलमूलस्य धर्मस्य दृढीकरणाय
युगे युगे प्रतियुगम् आविर्भाव-तिरोभाव-तिरोभावानन्तरपुनराविर्भाव-
लक्षणोपनसितं सम्भवामि प्रकटो भवामि ।

भगवदवतारणस्य किं वा तत्त्वं तत्स्फुटीकरणमत्र प्रयोजनम् ।
प्रथमन्तावत् ऋक्संहितायां दृश्यते—“अमोवहा वास्तीस्यते विश्वा
रूपाण्याविशन् । सखा सुशिव एधि नः ॥” (७म, ५५ सू, १ ऋक्)
इति । व्याख्यास्याः सायनकृता यथा—“हे वास्तीस्यते ऋक्स्य पालक
एतत्संज्ञक देव, अमोवहा अमोवानां रोगाणां नाशकः त्वं विश्वा
विश्वानि वह्नि रूपाणि आविशन् प्रविशन्—“यद्यद्रूपं कामयन्ते
तत्तद्देवाविशन्ति” (नि. १०।१८) इति यास्कः—नोऽस्माकं सखा मित्र-
भूतः सुशिवः सद्यः सुखकरः एधि भव” इति । “यद्यद्रूपं कामयन्ते
तत्तद्देवा विशन्ति” इति वैदिकावतारवादः । अयं ह्याविशावतारवाद
इत्यर्थः । अनवधानवशादेवमुक्तं तैः । दृश्यते हि विष्णुपुराणे—
“पुरा हि त्रैतायां देवासुरमर्तावभौषणं सुदमासीत् । तत्र चातिबलि-
भिरसुरैरमराः पराजिता भगवन्तं विष्णुमाराधयाञ्चक्रुः । प्रसन्नश्च
देवानामनादिनिधनः सकलजगत्परावर्णो नारायणः प्राह, ज्ञातमेव

सया युष्माभिर्यदभिलषितम्, तदर्थमिमं श्रूयताम् । ८ । परञ्जयो
हि नाम शशादस्य च राजर्षिस्तनयः क्षत्रियवर्धः । तच्छरीरेऽहमंशेन
स्वयमेवावतीर्य तानजघानसुरान् निजनिधायि । ..... । ९ ।”
देवेरभ्यर्थितः, परञ्जयः प्राह, “सकलचैलोक्यनाथो योऽयं युष्माकमिन्द्रः
शतक्रतुः अस्य यद्यहं स्वन्धमारुढो युष्मदरातिभिः सह योक्त्ये, तदाहं
भवतां सहायः ..... । ११ । ततश्च शतक्रतोर्हर्षभरूपधारिणः
ककुत्स्थो हर्षसमन्वितः भगवतश्चतपरगुरोरचुरतस्य तेजसाप्यायितो
देवासुरसंग्रामे समस्तानिवासुरान् निजघान । ..... । १२ ।” (४अ,
२अ) इति । अत्र ‘तच्छरीरेऽहमंशेन स्वयमवतीर्य’ इत्युक्त्वा समरकाले
स्वतेजसा परञ्जयस्याप्यायनं किं न वैदिकावतारवादमनुसरति ?
अन्यत्रापि तथैव, यथा “एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् परमेश्वरः । उज्ज-
्वारात्मनः केशो सितकण्ठो महासुने ॥ उवाच च सुरानेतौ भूतकेशौ
वसुधातले । अवतीर्य सुवो भारल्लेशहानिं करिष्यति ॥” (वि, पु, ५अ,
१अ, ५८, ६० श्लो), “वसुदेवस्य या पत्नी देवकी देवतोपमा । तस्मात्प्र-
मृष्टो गर्भो मलेशो भविता सुराः ॥” (६३ श्लो) इति । श्रीकृष्णसन्दर्भ-
वृत्तनृसिंहपुराणवचने केशशब्दमपह्वाय यत् शक्तिशब्दः प्रयुक्तः, तद्यथा
“वसुदेवाच्च देवक्यामवतीर्य यदोः कुले । सितकण्ठो च मच्छक्ती कंसा-
दोन् घातयिष्यतः ॥” इति । यच्च “अंगवो ये प्रकाशस्ते मम ते
केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशव तस्मान्मामाहुर्मुनिसत्तम ॥” इति
सहस्रनामोत्थापितभारतवचनं श्रीकृष्णसन्दर्भे धृतं, तत्तु केशशब्दस्य
रूपकत्वमेवांशतोऽपहरतः ; तत्तु वस्तुतोऽनन्तस्य ब्रह्मणो वेदस्य च
समग्रप्रकाशस्यासम्भवादंशांशांशकलाकेशादिशब्दैराविर्भूतस्वरूपाणां तदु-
क्तानां वाक्यानाञ्चामग्रत्वं व्यनक्ति सर्वत्र । वेदस्य चानन्त्यं यथा
विष्णुपुराणे—“स भिद्यते वेदमयः स वेदं करोति मेदैर्बहुभिः सशा-
खम् । शाखाप्रणेता स समस्तशाखा ज्ञानस्वरूपो भगवाननन्तः ॥”
(३२, ३५, ३० श्लो) इति । न तु वक्तव्यं नैतत् भागवतानुमोदित-
मिति । तत्र च, “भूमिः सुरेतरवरूपविमर्हितायाः क्लेशव्यायाय कलया

सितकृष्णकेशः । जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्मणि भात्म-
महिमोपनिबन्धनानि ॥” (२स्क, ७अ, २६श्लो) इति । “भगवानपि
विश्वात्मा भक्तानामभयङ्करः । आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभिः ॥
स बिभ्रत्योरुषं धाम भाममानो यथा रविः । दुरासदोऽतिदुर्धर्षी
भूतानां सम्बभूव ह ॥ ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन
देवी । अधार सर्वात्मकमात्मभूतम् काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः ॥”
(१०स्क, २अ, १६—१८श्लो) इति । परञ्जयशरीरे भगवच्छक्त्यावि-
र्भावोऽयं मनसीति विशेषः । ‘अंशभागेन’ इत्यत्र अंशभागेन सह,
‘अच्युतांशम्’ इत्यत्र अंश इव अंश इति व्याख्या न रुचिरा, “तस्यांशो
वासुदेवेन कर्मणोऽन्ते विशेष ह” (स्व, प, ५अ, २३श्लो) इत्यत्र नारा-
यणस्यांशोऽयं तस्मिन् विवेग इति स्फुटमुक्तत्वात् । भागवतेऽष्टमे
स्कन्धे सप्तदशाध्याये वामनावतारकथायां तत्त्वमुक्तमसन्दिग्धवाक्येन,
तद्यथा “त्वशर्निगथाहमप्यमुग्रे पश्योन्नतेनानुगुणं समैधितः ।
स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते सुतम् गोप्ताऽस्मि मारीचनपस्यधिष्ठितः ॥ उप-
धाव पतिं भद्रे प्रजापतिमकलापम् । माञ्च भावयती पत्याविवं रूप-
मवस्थितम् ॥” (१८।१८श्लो), “उपधावत्पतिं भक्त्या परया कृतकृत्य-
वत् । स वै समाधियोगेन कश्यपस्तमवृध्यत । प्रविष्टमात्मनि हरिरंशं
ह्यवितथेक्षणः ॥ सोऽदित्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसम्भृतम् । समा-
हितमना राजन् दारुण्यग्निं यथानिलः ॥” (२२।२३श्लो), इत्यत्र
भगवदाविर्भावोपयोगि शरीरं पिष्टतो माहृतस्तयोर्भगवत्परायणत्वेनी-
हूयत इति तत्त्वं स्पष्टतरमेव । “तदाविर्भावेषु भेदयाही निन्द्यते,”
“देहदेहिभिदा नास्ति कदाचित्परमेश्वरे” इति वैष्णवमीमांसानुसरणेन
तच्छरीरस्यापि भगवत्त्वनिर्देशो लोकातीतोपयोगितावशात् । “कृष्णस्तु
भगवान् स्वयम्” (भा, १स्क, ३अ, २८श्लो) इति स्वयंशब्देनांशत्वमस्य न
बाध्यते, तथैव सर्वैव स्वयंशब्दस्य प्रयोगात् । श्रीमद्रामानुजस्त्वाह
(रा, अ, का, ४७अ, ३१श्लो. व्या), “विष्णुपुराणरीत्यैव भागवते उक्तम्
—‘एते चांशकदाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’ इति । एते इत्यनेन

पूर्वाङ्गा अवतारा ऋष्यादयश्च पराभ्युदयन्ते । पुंसः परमेश्वरस्य तत्राव-
तारा अंशा ऋष्यादयः कलाः । यद्यपि कृष्णोऽप्यंश एव । तत्रैव
दशमे—‘तत्रांशनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः’ इत्याद्युक्तेः ।
‘उज्ज्वलारामनः केशौ सितकृष्णौ महामुने’ इति विष्णुपुराणायुक्तेः ।
द्वितीये भागवतेऽप्येवमेव, भारतेऽप्येवमेव । एतेन ‘तत्रांशनावतीर्णस्य’
इत्यादि दशमस्थश्लोकव्याख्यानमपास्तम् । तथापि तत्तत्कारणकृतनाम्नां
तत्र लाभात् बहुशोऽज्ञानकर्मनाटनाञ्च शङ्खचक्रादीनां प्रत्यक्षतो दर्शनाच्च
स्वयं भगवानित्युक्तिः ।’ इति । “अल्पशक्तेः प्रकाशाद्भिभूतित्वम्,
महाशक्तेस्त्वावेगत्वमिति भेदः । अवतारस्य प्राकृतवैभवेऽवतरणमिति
ज्ञेयम्” इति श्रीकृष्णमन्दर्भः ।

यामदेव्यसामोपासनोचितब्रह्मचर्यविरोधिकुत्क्षितव्रतप्रख्यापकानां
पुराणानां कुत्सनादाचार्यस्य चरित्ररत्नं श्रेयः, अन्यथा तस्याचाश्चैव
न सिध्यति । न भारते हरिवंशे विष्णुपुराणे भागवते वा तस्य चरि-
त्रतः खलनं दृश्यते । भारते शिशुपासमुखे “गोपः स्त्रीघ्नश्च सन् भीष्म
कथं स स्तवमर्हति (म, प, ४१अ, १६श्लो) इत्यादि निन्दावचनं श्रूयते,
न जातु चास्य व्यभिचरणमित्याद्यर्थम् । नैतदाश्चर्यम्, बाल्ये तस्मिन्-
स्तादृशस्य पातकस्यासम्भवात् । रासमाथित्यैव तस्य चरित्रे दोषारोपः ।
“एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत्” (भा, ३स्क, २अ, २६श्लो)
इति क्षत्रियाणामुपनयनकालात् प्रागेवास्य व्रजं वसतिर्न ततोऽर्षाक् ।
रासस्त्वामोदस्य वर्षे नवमे । किमयं नवमवर्षीयः शिशुस्यादृगनुचित-
व्यवहारमकार्षीत् ? तथा सति “केशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मु-
मोद ह” (ह, वं, ७६अ, १७श्लो) इत्युक्तिरसङ्गता स्यात् । किमय-
मेकाकी गोपकन्याभिः क्रीडति स्म, अथवा गोपबालकैः समवेतः ?
“कृण्वन्तु यौवनं दृष्ट्वा निशि चान्द्रमसो नवम् । शारदीश्च निशां रम्यां
मनश्क्रे रतिं प्रति ॥ स करीषाङ्गरागासु व्रजस्थ्यासु वीर्यवान् ।
हृषाणां जातदर्पाणां युद्धानि समयोजयत् ॥ गोपालांश्च बलोदयान्
योजयामास वीर्यवान् । वने स वीरो गार्ह्यैव जथाह याहवद्भिभुः ॥

युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ सङ्काण्य कालवित् । कैशोरकं मानयन् वै
 सह तामिर्ममोद ह ॥” (ह, वं, ७६अ, १५—१७श्लो) इति । यदा
 स कलपदेन गोपीरक्तासीत्, तदा रामस्तेनासीत् - “सह रात्रौ मधु-
 रमतीव वनिताप्रियम् । जगौ कलपदं गौरिनिजातन्वीष्टं व्रतम् ॥”
 (वि, पु, ५अ, १२अ, १६श्लो) इति । एकथा गोप्या विजनभूमौ
 भ्रमणं तस्य न दृश्यते हरिवंशे । विष्णुपुराणि भागवते तदस्ति ।
 तदपि प्रयाणकाले पथि तस्याः “सन्दर्शनघटनादिति सम्भाव्यते । न
 विजनभूमौ पुष्पचयनादिव्यतिरिक्तोऽनुचितव्यवहारगम्यलेशोऽप्यासीत् ।
 “कोङ्कालकशृङ्गश्च (व, वै, पु, १५अ, १७१श्लो) इत्यादि हिंसायने
 बाले कदर्थ्यचर्यावर्णनं यद्वाजाड्यं विना न कोऽपि सत्यं मन्येत ।
 “एवं गणाङ्गांश्चिराजिता निगाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ।
 सिपेव आत्मन्यवरुडसौरतः सर्जोः शरत्काञ्चकथारमाश्रयाः ॥” (१०स्क,
 ३२अ, २६श्लो) इत्यनेन मर्षिणामनुमितगन्तामो निवृत्तः । स्यामिक्त-
 व्याख्यानेऽपरितुथन् गौन्वामिक्त्वा इममंशिवं व्याचष्टे,—“आत्मन्यन्त-
 र्मनसि अवरुडाः समन्ततः स्थापिताः सौरताः तासां सुरतभङ्गस्थिनी
 हावभावादयो येन तादृशः” इति । प्रीतिसन्दर्भे—“आत्मनि चित्ते-
 ऽवरुडं समन्तास्मिष्टहा स्थापितं सौरतं सुरतसंख्यिहावभावादिकं
 येन तथाभूतः सन् शरत्संख्यिनी यावत्तः काव्यकथाः सम्भवन्ति ताः
 सर्जो एव सिपेव” इति । यद्येवम् “उत्तभयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार”
 (भा, १०स्क, २८अ, ४१श्लो) इत्यस्य का मतिः स्यात् ? व्याख्यादोषिणे-
 यममतिः, सहस्राख्ययापहर्त्तव्या । न ह्युत्प, चित्तभावादीरर्हः उद्दीपन-
 मिति कुचापि दृश्यते, तथा मति “उद्दीपयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार”
 इति प्रसिद्धार्यकशब्देनैव श्लोकसम्बन्धनं स्यात् । अवरोध एवात्राभि-
 हितः । अतस्तदाचकेनोत्तभनशब्देनायं ग्रथितः । अतएव प्रीति-
 सन्दर्भे “बाहुप्रसारित्यादिकाभिव्यक्तभावत्वादाहरणम्” इति । अत्र
 सहस्रार्थततोयाग्रहणे हावभावादवरोधोऽपि गम्यते । भवतु तत्तथैव,
 कथं स्वयं शुकेन परदाराभिर्मर्षणं रासे निर्दिश्यते ? अस्त्येव तच्च

विशिष्टं कारणम् । न तस्मिन् समये परदारान् संस्पृश्य नृत्यं विहित-
मासीत्, तथा सति परदाराभिमर्षणं सङ्घटेत । दृश्यते नृत्यं स्वदारै-
र्यथा हरिवंशे,—“कादम्बरीपानमदोक्तस्तु बलः पृथुश्रीः स चुकूहं
रामः । सहस्रतालं मधुरं समञ्च स भाष्यया रेवतराजपुच्छा ॥ तं
कूहमानं मधुसूदनस्य दृष्ट्वा महात्मा च मुदान्वितात्मा । चुकूहं
सत्यासहितो महात्मा बलस्य धीमान् हरिषागमार्थम् ॥ ससद्गयाचा-
र्यमयागतस्य चुकूहं पार्थो नरलोकवीरः । कृष्णो न सार्धं मुदितश्चुकूहं
सुभद्रया चैव वराङ्गयष्ट्या ॥” (१४६अ, १६—१८श्लो) इति । कथं
पुनः सा मर्यादाज्ञप्तिताचार्य्येण ? गोपव्यवहारानुसरणादिति तत्तन्मन्-
व्यम् । गोपजातिमध्ये निवासकाले तेषामाचरणं सोऽस्वलितब्रह्म-
चर्य्येण स्वीकृतवानिति “वयं वनचरा गोपाः सदा गोधनजीविनः ।
गावांऽम्बदेवतं विद्धि गिरयस्य वनानि च ॥” (ह, वं, ७२अ, २श्लो)
इत्यादिषु ज्ञायते । तेषां यत्स्वाभाविकं कर्म देवतत्वेन तदनुसरणं स
तान् बालेऽप्युपदिदेश, स्वयञ्च तदनुचकार । ब्रह्मचर्य्यरक्षणोचितकाले
स्वप्नेऽपि चित्तविकारो दोषाय तदानीं परिगणित आसीत् । दृश्यते
चैवमुषावाक्ये, तद्यथा—“निशायां जायतेवाहं नीता केन दशामि-
माम् । कथमेवंकृता नाम कन्या जीवितुमुत्सहे ॥ कुलोपक्रोशनकारी
कुलाङ्गारी निराश्रया । जीवितं स्पृहयेन्वारी साध्वीनामग्रतः स्थिता ॥”
(ह, वं, १७४अ, ४१।४२श्लो) इति । दृश्यते च तत् कचदेवयानी-
संवादे । ईदृशि ब्रह्मचर्य्यपक्षपातकाले यदि शुकेन परोक्षितेन च
परस्त्रीभिर्नृत्यादिकं परदाराभिमर्षणत्वेन गृहीतं, न तत् महदाश्च-
र्य्यम् । आचार्य्यस्य सत्यनिष्ठत्वाद्यप्यसन्दिग्धम् । दौत्यकार्य्यं नियुक्तः
स यदा दुर्य्योधनेनातिथयायाभ्यर्थितः, स तमाह “कृतार्था भुञ्जते दूता
पूजां गृह्णन्ति चैव ह । कृतार्थं मां सहामात्यं समर्षिष्यसि भारत ॥”
(उ, प, ८०अ, १८श्लो) इति । एतां नीतिमनभिनन्द्य दुर्य्योधनो यदा
तमातिथयग्रहणायानुकूहवान्, स तदा तमाह—“नाहं कामाक्ष संर-
क्षात् न हेषाकार्य्यकारणात् । न हेतुवादाज्ञोभावा धर्मं जह्यां कथ-

च्छन ॥ सम्यग्धीर्भीष्यान् यानि आपद्भीष्यानि वा पुनः । न च सम्यग्यसे
 राजन् न चैवापदता वयम् ॥ अकस्माद्देहि वै राजन् जन्मप्रसूतं पाण्ड-
 वान् । प्रियानुवर्त्तिनी भ्रातॄन् सखीः समुद्रितान् गुणैः ॥ अकस्माच्चैव
 पार्थिनां हेयणं नोपपद्यते । धर्म्मं स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान् किं
 यक्तुमर्हति ॥ यस्तान् देष्टि स मां देष्टि यस्तानन् स मामन् । एकात्म्यं
 मां गतं विद्धि पाण्डुवैर्धर्म्मचारिभिः ॥ कामक्रोधानुवर्त्ती हि यो मोहा-
 द्भिरकुरुति । गुणवन्तश्च यो देष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ यः कल्याण-
 गुणान् ज्ञातीन् मोहालोभाद्विदुते । मोऽजितात्माजितक्रोधो न
 चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ अथ यो गुणमम्यन्तान् हृदयस्याप्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वय्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं
 दुष्टाभिसंहितम् । चतुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥”
 (उ, प, ८० अ, २४—२२ श्लो) इति । सत्यः प्रसूतसंचेतनं परीक्षितं
 चेतयता तेनोक्तं विलपन्तीसुत्तरां प्रति, “न दवीभ्युत्तरे मिथया सत्य-
 मेतद्विष्यति । एष मञ्जीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ नीक्तं
 पूर्वं मया मिथया खैरेष्वपि कदाचन । न च युद्धात्परावृत्तस्तथा
 मञ्जीवतामयम् ॥ यथा मे दयितो धर्म्मो ब्राह्मणश्च विशेषतः । अभि-
 मन्योः सुतो जातो सुतो जीवत्ययं तथा ॥ यथाहं नाभिजानामि
 विजयेन कदाचन । विरोधं तेन सत्येन सुतो जीवत्ययं शिशुः ॥
 यथा सत्यश्च धर्म्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । तथा सृतः शिशुरयं
 जीवतामभिमन्युजः ॥ यथा कंसश्च केशी च धर्म्मेण निहतो मया ।
 तेन सत्येन बालोऽप्य पुनः मञ्जीवतामयम् ॥” (अ, प, ६८ अ, १८—
 २३ श्लो) इत्यतः सत्यं धर्म्मस्तदङ्गैरेकात्म्यं तस्य बलमिति लक्ष्यते ।
 ‘खैरेषु मया मिथया नीक्तम्’ इत्युक्तिर्दर्शयति मनुनाऽसत्यभाषणे यत्
 स्वातन्त्र्यं विहितं तत्रापि तेन कदाप्यसत्यं गीतम् । युद्धकालेऽसत्य-
 भाषणे तं प्रारोचयद्यो न तदृङ्मृमावतिष्ठत्, अतएवाह स युधिष्ठिरं
 ज्ञातिवधशोकाकुलं परममये—“नैव ते निहितं कर्म्म नैव ते शत्रवो
 जिताः । कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मनो नावबुध्यसे ॥” (अ, प, ११ अ,

५३) इति । आचक्षतेपक्षपातिन आचार्यस्य संग्रामे कौशलावलम्बनं यदप्यनेकेऽर्थाः नानुसोदयन्ति, तथापि तच्च तस्य क्षत्तत्वं दुष्टास्त्राभिः क्षान्तिराश्रिता । किं अययामो वयं तस्यानुकूल्ये यदा स चक्षुर्विशेन जरासन्धदुर्गं प्राविशत् । अस्ति च तच्चानुकूल्योपायः । यदपि च स चाक्षोचितकौशलमाश्रितवान्, तथापीदृश्वेष्टनात्मानं भीमार्जुनी च स प्रच्छादितवान् येन च क्षात्तत्वं सूच्यते न तु ब्राह्मणत्वम् । तेन च कारणेन जरासन्धस्तान् क्षत्रियानवधार्य यदा तमनेकानुचितचरण-कारणमपृच्छत्, तदाचार्योऽवाचत्—“स्नातकान् ब्राह्मणान् राजन् विद्यास्मांस्त्वं नराधिप । स्नातकव्रतिनो राजन् ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥ विंशति नियमाद्येषामविशेषाश्च सन्तुत । विंशद्वयं सततं क्षत्रियः श्रियमृच्छति ॥ पुष्पवत्सु भ्रुवा शीथ पुष्पवन्तस्ततो वयम् । क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ॥” (स, प, २१अ, ५८—५२श्लो) । “अदारेण रिपोर्गिहं हारेण सुहृदो गृहान् । प्रविशन्ति नरा धीरा हाराख्येतानि धर्मातः ॥ कार्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नाहिणं वयम् । प्रतिगृह्णीस तदिह एतन्न शाश्वतं व्रतम् ॥” (५४। ५५श्लो) । कथमनागसि तस्मिंस्तेषां गतुतेत्यस्यांस्तरमाह “त्वया चोप-हृता राजन् क्षत्रिया लोकवासिनः । तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ॥” (स, प, २२अ, ८श्लो) इति । “मनुष्याणां समा-लम्बो न च दृष्टः कदाचन । स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शङ्करम् ॥ सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि । कीदृश एव यथा हि त्वं जरासन्ध इत्यामतिः ॥” (११।१२श्लो), इत्यनेन तत्समये नर-मेधस्य सर्वथान्तर्धानं नामीदित्यनुमीयते । नरमेधे ब्राह्मणक्षत्रियस्त्री-शूद्रादिसर्वविधमानवमानवीनामशीत्यधिकशतरंख्यकानामालम्बाय अ-हणं दृश्यते, किन्तु ब्रह्मण्य आरभ्य आ प्रतीक्षाया यं यं देवमुद्दिश्य तानालभेत, तेषु न रुद्रो वा शङ्करो वीपलभ्यतेऽत आह आचार्यः “यष्टुमि-च्छसि शङ्कर”मिति । सत्यकदनेन कौशिकस्य नरकगमनं दृष्टान्त-त्येनोपस्थाप्य (क, प, ६८अ,) युधिष्ठिरवधोद्यतमर्जुनमाचार्यः सत्या-

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ८ ॥

दपि प्राणिप्राणाल्ययवारणं धर्म्यं इति यदबोधयत् तदर्ज्ञाग्भिरपि नीति-
विद्विरमोमांस्यधर्म्यविषयत्वेनोपस्थाप्यते, यद्यपि मौनावलम्बनेन स्वप्रा-
णात्म्यमग्भावनायां तेनापि सत्यरक्षणं वयमनुमोदयामः । आचार्य्यस्तु
सर्वत्रैवात्मजीवने सत्यमेवाश्रितवानिति कालप्रभावातिक्रम एव तस्मि-
न्मन्त्रे । धर्मातिक्रमे यदाचार्य्यस्य क्रोधो दृश्यते तत्र निन्दनीयम्,
चाक्षस्य क्रोधस्य मैव नियोगभूमिः स्वभावतः स जितक्रोध एवासीत्,
अन्यथा दुर्ज्ञामसा मर्त्यथा विविधातिचरणेन तस्य क्रोधोत्पादनेऽसमर्थन
नोच्यते “जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुजः” (अनु, प,
१५८ अ, ३७ श्लो) इति । समरप्रधाननमयानुबन्धिबहुदारपरत्वं यदपि
न सोऽत्यक्रामत्, तथापि “आपूर्व्यमाणमचलप्रतिष्ठम्” (२।७०) इति
स्थितप्रज्ञत्वं नित्यं तस्मिन् सन्निहितमेवासीत्, सव्यक्तं प्रतिभाति तत्
तस्य रुक्मिणीं प्रति वाक्येन । तदुच्यते—“अस्यष्टवर्त्मनां पुंसामलोक-
पञ्चमीयधाम । आस्थिताः पदवीं सुभूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥
निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः । तस्मात्प्रायेण न ह्यव्या-
मां भजन्ति सुमध्यमे ॥” (भा, १० स्क, ६० अ, १३।१४ श्लो) इति ।
साधूनां मतेनाचार्य्यमुद्दिश्य “तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गि-
नम् । आत्मीपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ॥ एवमीशनमीशस्य
प्रकृतिस्थःऽपि तद्गुणैः । न युज्यते सदात्मस्वर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥
तं मेनिरिष्वला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः । अप्रमाणविदो भर्तुरी-
श्वरं मतयो यथा ॥” (भा, १ स्क, ११ अ, ३७—३८ श्लो) इति । “वसन्
विषयमग्रेऽपि न वसत्येव बुद्धिमान्” इति (शा, प, २८ अ, ६ श्लो)
इत्युक्तेः सत्यत्वं बुद्धियोगसम्पन्ने नित्यं व्यक्ततरम् । ८ ।

जन्मेति । एवं यो दिव्यम् अप्राकृतमेश्वरमलौकिकं जन्म कर्म
च साधूनां परिभाषादि तत्त्वतः तत्त्वेन भ्रमनिवर्त्तनेन यथावत् वेत्ति,

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पुता महावमागताः ॥ १० ॥

हे गर्जुन, म देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति न प्राप्नोति, माम् एति आगच्छति । “मूढैर्हि मनुष्यात्मन्या भगवतोऽपि गर्शवामादिरूपमिदं जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मचारोपितम्, परमार्थतः शुद्धसंज्ञदानन्दघनरूपत्वं ज्ञानेन तदपनुय अजस्यापि मायया ज्ञानानुकरणम् अकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येवं यो वेत्ति” इति श्रीमन्मधुसूदनः । नत्त्वतो यो वेत्तीति कथनस्य की वाभिप्राय आचार्य्यवाक्येन स निरूपणीयः । “अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥” (७।२४) इत्यत्र अबुद्धयोऽतत्त्वज्ञाः सर्व्वेदा सर्व्वत्रैव नित्यविद्यमानमिति मम अव्ययं सदैकरूपमनुत्तमं न विद्यते उत्तमो भावो यस्मात् नित्यपूर्णं परं भावं स्वरूपमजानन्तः मां सर्व्वान्तर्यामिणं पूज्यमानमधुना लोकातीतपुरुषं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतं मन्यन्ते । यद्येवं, कथं “जन्म कर्म चेत्युक्तिः ? नित्यसन्निहितस्य तस्य स्वकृतप्रकाशानुपूर्वायां तनावविष्कृतस्वरूपस्य साधुजनचक्षुर्गोचरत्वं जन्म, कर्म च तेषां मार्गोपदेशनादि । एवं हि सिद्धान्तितं वैष्णवाचार्य्यैः, तद्वयथा “मधुरा भगवान् यत्र नित्यसन्निहितो हरिः” (भा, १०स्क, १अ, २८श्लो) इत्यत्र श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्ती “नित्यसन्निहित इत्यनेन स्वयं भगवान् परिपूर्णस्तत्र स्वधामनि सदा वर्त्तमान एवाविर्भूय प्रपन्नगोचरोभवति, न तु कुतश्चित् वैकुण्ठादिभ्य आगतप्रावतरतीति व्यञ्जितम्” इति । ८ ।

“मयि सर्व्वेणि कर्माणि सत्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्गन्मो भूत्वा युद्धस्व विगतज्वरः ॥” (३।३०) इत्यत्र योऽयं योग उक्तः, स एवाध्यायारम्भे “इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान्” (४।१) इति परामृष्टः । “जन्म कर्म च मे दिव्यम्” इत्यत्र तस्यैव योगस्योपेयं सर्व्वान्तर्यामिणमपरोक्षभावेन ज्ञात्वा कृतार्थता तस्मिन् असमर्पणेनेतरभिप्रेतमाचा-

र्थेण, अन्यथा पूर्वापरसङ्गतिर्भज्यते । “जन्म कर्म” तत्र यदुक्तमासी-
 तदेव प्राचीनदृष्टान्तेन विषदीकर्तुमाह वीतेति । वीतरागभयक्रोधाः
 रागभयक्रोधशून्याः मन्मयाः मच्चित्ता मदेकनिष्ठाः मया सर्वतोभावे-
 नाधिकृताः मामुपाश्रिताः मामनन्यभावेन संसेवमानाः बहवोऽनेके
 ज्ञानतपसा ज्ञानञ्च तपस्य हन्दैकवद्भावेन ज्ञानतपसा “यज्ञो दानं तपः
 कर्म” (१८।५) “देवहिजगुग्राहपूजनम्” (१७।१४—१६) इतिप्रव-
 मादिना तपसः कर्मत्वात् ज्ञानेन कर्मणा च पूता विगतमलाः मङ्गलि-
 मन्तः मद्भावं मयेमाणं, मत्साम्राज्यकृतिं मयि स्थितिं वा आगताः
 प्राप्ताः । वीतरागभयक्रोधाः—“रागस्तत्तत्फलं लक्षणा, सर्वान् विष-
 यान् परित्यज्य ज्ञानमार्गं कथं जीवितव्यमिति त्रासी भयम्, सर्व-
 विषयोच्छेदकोऽयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोधः, त
 एतं रागभयक्रोधा वीता विवेकेन गता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः
 शुद्धमत्वाः” इति श्रीमन्मधुसूदनः ; “रागो विषयेषु प्रीतिः, भयं
 खोच्छेदगङ्गा, क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनः, ते त्रयो वीता येभ्यस्ते
 वीतरागभयक्रोधाः” इति श्रीमन्नोलकण्ठः ; “वीताः परित्यक्तास्त-
 न्नित्यत्वविरोधिषु रागादयो येस्ते” इति श्रीमद्भलदेवः ; “वीतास्त्यक्ताः
 कुमतप्रजल्पितेषु जनेषु रागाद्या येस्ते न तेषु रागः प्रीतिः नापि तेभ्यो
 भयं, नापि तेषु क्रोधो मङ्गलानाम्” इति श्रीमद्दिग्विनाथः । मन्मयाः
 —“ब्रह्मविदः ईश्वरामेददर्शिनः” इति श्रीमच्छङ्करः, “मदेकचित्ताः”
 इति श्रीमच्छीधरः, “मदेकनिष्ठाः” इति श्रीमद्भलदेवः, “मां परमा-
 त्मानं तत्पदार्थत्वं पदार्थभिदेन साक्षात्कृतवन्तः, मदेकचित्ता वा” इति
 श्रीमन्मधुसूदनः ; “मदेकप्रधानाः” इति श्रीमन्नोलकण्ठः ; “मल्लभ-
 कश्मानुभ्यानमननयवणकौर्त्तनादिप्रतुराः” इति श्रीमद्दिग्विनाथः । मामु-
 पाश्रिताः—“मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठाः” इति श्रीम-
 च्छङ्करः, “मां सेवमानाः” इति श्रीमद्भलदेवः, “एकान्तप्रेमभक्त्या मामी-
 श्वरं शरणं गताः” इति श्रीमन्मधुसूदनः । ज्ञानतपसा पूताः—
 “ज्ञानमेव परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धिं गताः”

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्व्वशः ॥११॥

इति श्रीमच्छङ्करः ; “मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूताः बहव एव संवृत्ताः” इति श्रीमद्रामानुजः ; “आत्मज्ञानञ्च तपश्च तत्परिपाक-
हेतुः स्वधर्मः—इन्द्रैकवद्भावः—तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः निरस्ता-
ज्ञानतत्त्वान्धमलाः” इति श्रीमच्छ्रीधरः ; “मज्जन्मादिनितरत्वविषयकं
यज्ज्ञानं तदेव दुरधिगमश्रुतियुक्तिसम्प्राप्तत्वात् तपः, तस्मिन् ज्ञाने वा
यद्विविधकुमतकुतर्कादिनिवारणरूपं तपस्तेन पूता निर्वृताविद्याः”
इति श्रीमहलदेवः । मद्भावमागताः—“ईश्वरभावं मोक्षमागताः सम-
नुप्राप्ताः” इति श्रीमच्छङ्करः, “मत्सायुज्यं प्राप्ताः” इति श्रीमच्छ्रीधरः,
“मयि भावं प्रेमाणां विद्यमानतां वा मत्साक्षात्कृतिम्” इति श्रीमहल-
देवः, “मद्रूपत्वं विशुद्धमच्चिदानन्दघनं मोक्षमागताः” इति श्रीमत्सु-
सूदनः, “मत्तादात्म्यं प्राप्ताः” इति श्रीमन्निलकण्ठः, एवं विविध-
व्याख्यादृग्गणव्याख्यानेषु नास्मिन् श्लोके योगत्रयसमन्वयो दृश्यते । यद्यपि
श्रीमच्छ्रीधरव्याख्याने ज्ञानभक्तिकर्मेश्वरप्रसादाः विस्पष्टा भासन्ते,
तथापि भक्तिमार्ग एवात्र तेनानुमोदितः । तत्कृतगीतार्थसंग्रहेऽप्येव-
मेवेति तृतीयाध्यायप्रारम्भे प्रदर्शितम् । योगत्रयसमन्वयोऽचेति पूर्व्व-
सुक्तम् । १० ।

न हि सर्व्वेषां परमेऽस्मिन् योगे मतिर्भवति । भवन्ति ते बुद्धे-
र्विचित्रत्वात् भिन्नपथगामिनः । केचित् ज्ञाने रताः, केचित्कर्मणि,
केचित् भक्तौ, केचित् कामवशादन्धदेवतायाजिनः । यदीश्वरोऽनन्य-
योगिनं ये तमाराधयन्ति तानेवानुमृह्णाति, तदा स्यात्तस्मिन् वैषम्यम् ।
यदि वैषम्यं मा भूदिति ये तं यद्भावेनैवाराधयन्तु सर्व्वेभ्यस्तेभ्य एका-
मेव सिद्धिं प्रयच्छेत्, तदा वैषम्यमेवापतेत् । ये यथानुतिष्ठन्ति, तेभ्य-
स्तथैव फलं ददातीश्वर इति नात्र वैषम्यावकाश इत्याह ये यथेति ।
मां सर्व्वान्तर्यामिणं ये यथा येन भावेन प्रपद्यन्ते भजन्ति, तान् तथैव

तेन भाविन अहमीश्वरः भजामि अनुगृह्णामि । हे पार्थ, मनुष्याः सर्वशः सर्वप्रकारैः सम वर्त्म मार्गम् अनुवर्त्तन्ते अनुसरन्ति । “समीश्वरस्य वर्त्म मार्गम्” इति श्रीमच्छङ्करः, “सम वर्त्म मार्गमावम्” इति श्रीमद्रामानुजः, “समेव वर्त्म भजनमार्गम्” इति श्रीभक्तधरः ; “वर्त्म बहुविधमुपासनमार्गम्” इति श्रीसहजदेवः, “वर्त्म भक्तिध्यान-प्रणिधानात्मकम्” इति श्रीमन्नानकगुरुः, “सम स्वरूपत्वात् ज्ञानकर्मा-टिकं सर्वं मामकमेव वर्त्म” इति श्रीसद्गुरुनाथः । सर्वव्यक्तवचनं दर्शयति एक एव पन्थाः प्रतिपत्त्यनुसारतो भिन्नः प्रतिभाति, अपि च ज्ञानप्रधाना ज्ञानेन, प्रज्ञापन्थाः कर्माणां भावप्रधाना भक्त्या, काम-पराः फलाभिकाङ्क्षया, एकमेव तस्मीश्वरं चित्वाचं प्रतिमन्तं प्रिय-ममीष्टफलदानार्थं वेति ज्ञात्वा आशयप्रति । अहो वैदिका इन्द्रादयो देवाः किं वेदिकैर्कृषिभिरहितीयोपनिषदपुस्तकत्वेनादृश्यन्त इति विप्र-तिपत्तिनिरसनाय तेषां स्वरूपमन्वयादयोऽत्र सङ्केपतः प्रदर्शयन्ते :—

(१) ज्ञानवान्—“वेद यो वीनां पटमन्तरिक्षेण पततां वेद नावः समु-द्रियः” (ऋक् १२५।७) ; “वेद वातस्य वर्त्तनिसुरोर्कृष्यस्य वृहतः” (१२५।८) ; “अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाऽ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्स्नी ?” (ऋक् १२५।११) ; “यासां राजा वरुणो याति मध्ये सतानृते अवपश्यज्जनानाम्” (७।४८।३) ; “अग्निष्टा विश्वा भुव-नानि वेद” (३।५।१०) इति । (२) परमशक्तिः—“महो दिवः पृथिव्याश्च सम्वाट्” (१।१००।१) ; “न यस्य देवा देवता न मर्त्ता आपश्च न श्वसो अन्तर्भापुः” (१।१००।१५) ; “न प्राचीनान् पर्वताऽ दृढदोजसा धराचीनमकृणोदधामपः । अधारयत् पृथिवीं विश्वधाय-समस्तभ्रातृभ्यामपि व्यामवस्त्रमः ॥” (२।१७।५) इति । (३) मङ्गलमयः—“शतं ते राजन् भिषजः सहस्रसुर्वी गभीरा सुमतिष्ठे कसु । बाधस्य दूरे निवर्त्तति पराचैः कृतं चिदेनः प्रसुसुग्धास्तत् ॥” (१।२४।८) ; “वृक्षस्य सु ते पुण्ड्रत वया व्युतयो रुक्मरुक्मिन् पृथ्वीः” (६।२४।३) इति । (४) स्वष्टा, पाता, नियन्ता, नेता—“अस्माभ्यामसुरो विश्ववेदा अभि-

मीत वरिमाणं पृथिव्याः । आसीदहिष्ठा भुवनानि सखाङ्-विश्वेत्तानि
वरुणस्य व्रतानि ॥” (८।४२।१) ; “सृत्तो राजा वरुणसक्त एतं दिवि
प्रेङ्गं हिरण्ययं शुभे कम्” (७।८७।५) ; “उक्तं हि राजा वरुणसकार
सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ” (१।२४।८) ; “प्र सीमादित्यो अमृतजि-
घत्तां ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।” (२।२८।४) ; “रदत्पथो
वरुणः सूर्याय प्राणांसि समुद्रिया नदीनाम् ।” (७।८७।१) ; “इमाम्
मु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष । एकं यदुक्ता न
पृणन्त्येनौरासिञ्जन्तीरवनयः समुद्रम् ॥” (५।८५।६) ; “अमी य ऋक्षा
निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहविहिव्युः । अदभ्यानि वरुणस्य
व्रतानि विचकाशचन्द्रमा नक्तमेति ॥” (१।२४।१०) ; “सेटभिररञ्जुभिः
सिनोथः” (७।८४।२) ; “विश्वस्य भुवनस्य गोपाः” (२।२७।४) ; “यूयं
विश्वं परिपाथ वरुणो मित्रो अर्थमा ।” (१०।१२६।४) ; “ऋतावान
ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अमृतहिषः ।” (७।६६।१३) ; “न वां
देवा अमृता आमिनन्ति व्रतानि मित्रा वरुणा भ्रुवाणि ।” (५।६८।४) ;
“इन्द्रक्षितीनामसिमानुषीणां विशां देवीनामुत पूर्व्यावा ।” (१।३४।२)
इति । (५) सर्वपरिवर्त्तनमूलम्—“अचेतसं चित् चेतयन्ति दक्षैः”
(७।६०।६) ; “पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ।”
(६।४७।१५) ; “शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानहिलुभयस्य राजा चीष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥” (६।४७।
१६) इति । (६) तेन सम्बन्धाः—[क] राजा—“त्वं विश्वेषां वरु-
णांसि राजा ये च देवा असुरा ये च मर्त्ताः ।” (२।२७।१०) ; [ख]
परित्वाता—“वि मच्छयाय रशनामिवागः” (२।२८।५) ; [ग] अमृतत्व-
दाता—“त्वं तमन्वे अमृतत्व उक्तमे मर्त्तं दधासि” (१।३१।७) ; [घ]
रक्षकः—“न हन्यते न जीयते त्वीतो नैनमंहो आश्रोत्यन्तिकतो न
दूरात् ।” (३।५८।२) ; [ङ] सखा (नेता)—यस्य ते स्वादुमस्यं स्वाह्वी
प्रणोतिः (८।६८।११) ; [च] पिता पित्रतमः—“सखा पिता पित्रतमः
पितृणाम्” (४।१७।१७) ; [छ] माता—“त्वं हि नः पिता वसो त्वं

माता शतक्रतो बभूविथ ।” (८।८।११) ; [ज] सर्वस्वः—“त्वमस्य तव अस्मि” (८।८।१२) ; [झ] उपायः—“रधुचोदनः” (८।८।१३) ; [ञ] सहायः—न ह्यन्यं बलाकरं मर्द्धितारम् (८।८।१४) ; [ट] वक्ता—“स प्राविता भववा नोऽधिवक्ता” (८।८।२०) ; [ठ] बलाक—“त्वे अपि क्रतुर्मम” (७।३।५) ; [ड] दुर्गः—“इन्द्र दृष्टस्व पूः आ” (८।८।७) ; [ढ] आशुतोषः—“जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्” (६।४।११) ; [ण] प्रार्थनाश्रोता—“वनीव मम दूतास इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरियानाः । हृदिस्थशो मम वक्ष्यमाना” (१०।४।७) ; “उत त्वा बधिरं वयं श्रुत्वाणं सन्तमूतः दूरादिह हवामहे” (८।४।१७) ; [त] भावग्राही—“अविप्रो वा य विधदिप्रो वा इन्द्र ते वचः । स प्र ममंद त्वाया” (८।६।१८) ; [थ] विविधभावेन प्रकाशवान्—“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” (६।४।१८) इति (७) एकत्वम्—“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्ण गुरुत्मान् । एकं सहिष्ठा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातृनिश्चानमाहुः ॥ (१।१६।४६) ; “सुपर्णे विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्ययन्ति” (१०।११।५) इति । (८) विश्वकर्मा, पुरुषः, विराट्, हिरण्यगर्भः ऋक्संहितायां दशममण्डले, अथर्वणि तु काण्डे दशमे स्तम्भः ब्रह्मा, अनन्तः, सूत्रात्मा । (९) सदसत्तत्त्वञ्च—“नासदासीत् सदासीत् तदानीं नासौद्रजो नो व्योमा परो यत्” (१०।१२।१) इति । (१०) अपरोक्षभावेनाहन्त्वेन यज्ञमृक्षु विविधासु दृश्यते तदुपधा—“अहम् मगुरभवः सूर्यथाहं कक्षिवाणं ऋषिरस्मि विप्रः । अहं कुत्समार्जुनैर्न्युञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥” (४।२६।१) ; “अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि” इत्यारभ्य “अहमेव वात इव प्र वाय्यारभमाणा भुवनानि विश्वा । परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥” (१०।म. १२।५ सू. १—८ ऋक्) इत्येवमाद्याः । ‘मम वर्त्म मत्स्वभावम्’ इति, ‘मम स्वरूपत्वात् ज्ञानकर्मादिकं सर्व्वं मामकमेव वर्त्म’ इति

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

यदुक्तं, तत् 'कोऽयं निर्दिष्टः पन्थाः ? तत्प्रदत्तस्वभावः' इत्यत्र (७८६)
सप्रतिपत्तिं प्रदर्शितम् । ११ ।

बुद्धेर्वैचित्त्यप्रदर्शनाय सकामवैदिककर्मभानुष्ठानरतानां सिद्धिसुदा-
हरणत्वेन गृह्णात्याचार्यः काङ्क्षन्त इति । कर्मणां वैदिकानां सिद्धिं
पशुपुत्रादिफलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्तः प्रार्थयन्तः इह अस्मिन् लोके देवता
इन्द्राग्न्याद्याः यजन्ते यज्ञेनाराधयन्ति पूजयन्ति । क्षिप्रं सत्त्वरं पर-
लोकगमनकालमनपेक्ष्यैव मानुषे लोके मनुष्यलोके—यद्यपि मरण-
धर्माणः सर्वे एव लोका मनुष्यलोकत्वेन ग्रहणीयाः, तद्यथा श्रीम-
द्रामानुजोऽत्र “मानुषलोकशब्दः स्वर्गादिलोकप्रदर्शनार्थः सर्व एव हि
लौकिकाः” इति, तथापि क्षिप्रशब्दप्रयोगवशात् पञ्चादिकामस्य वैदिक-
कर्मभानुष्ठानेनेहलोक एव तस्माभः ; अन्यथा वेदशब्दानामेहलौकिक-
प्रजापञ्चादिनिमित्तप्रयुक्तानां दैवार्थमेव स्यात् ; अतएव तदेवाहा-
चार्यः ;—कर्मजा कर्मणी जाता पशुपुत्रान्नाद्या सिद्धिर्भवति । अत्र
श्रीमच्छङ्करो बृहदारण्यकसुतिमिमांसुदाहरति, “अथ योऽन्यां देवता-
सुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदं यथा पशुरेव च स देवा-
नाम् ।” (बृ, आ, उ, ३।४।१०) । अथास्या भाष्यम्—“अथ यः
कश्चिद्ब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां काश्चिद्देवतासुपास्ते स्तुतिम-
स्कारयागवत्पुण्यप्रणिधानध्वानादिनीपास्ते तस्या गुणभावसुपगम्या-
न्ते अन्यासावनात्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्मिप्रसिद्धतो मयास्मा ऋणिवत्
प्रतिकर्त्तव्यमित्येवं प्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्यं प्रत्ययो वेदं विजानाति
तत्त्वम्, न स केवलमेवभूतो विद्वानविद्यादिदोषवानेव, किन्तुर्हि यथा
पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते एवं स इत्याद्यनेकोपकारै-
रुपभोक्तव्यत्वादिकैकेन देवादीनाम् । अतः पशुरेव सर्वार्थेषु कर्मस्वधि-
कृत इत्यर्थः ।” इति । भगवदप्रपन्नानामात्मज्ञानविमूढानां भगव-

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वाकर्त्तारमव्ययम् ॥१॥

दतिरिक्तदेवतात्तरभजनशीलानां द्वितीयाभिनिवेशजनितमव्यय
पशुवदन्यत्वज्ञावश्यम्भावीति दृष्ट्वा श्रीमच्छङ्करस्यैव वचनं साध्वेऽ
एवं बुद्धिभेदेऽपि कथं “मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते” इति वचनं ।
चातुर्वर्ण्यमिति । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि, कर्माणि तत्तद्गुणप्र
शमदमतपःशौच्यजीर्णोपाज्जनशृषादीनि गुणकर्मविभागशः
विभागशः कर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्य
सर्वान्तर्यामिणा सृष्टं प्रवर्त्तितम् । ननु कथमिदमुच्यते ? दृश्य
महाभारतहरिदंशविष्णुपुराणादिषु वर्णनानामविशेषः, तद्यथा,
विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वसृष्ट
कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥” (शा, प, १८८अ, १०श्लो) इति । व
र्त्तन्तु मानवकृतं, तद्यथा, “गृहमदस्य शौनकाचातुर्वर्ण्यप्रव
ताऽभूत्” (वि, प, ४अं, ८अ, १०श्लो) ; पापाचाराद्वा, तद्यथा “
धूम गुरुगोवधात् शूद्रत्वमगमत्” (वि, प, ४अं, १अ, १३श्लो) ; कर्म
या तद्यथा “करुणात् कारुषा महाबलाः क्षत्रिया बभूवुः” (वि,
४अं, १अ, १४श्लो) ; “नाभागो नेदिष्टपुत्रस्तु वैश्यतामगमत्” (वि,
४अं, १अ, १५श्लो) इति । अपि च एकोऽपि सन् स्वधर्मे शौन भि
तामगच्छदिति गा-निर्दिष्टम्, तद्यथा “कामभोगप्रियास्तीक्ष्ण
क्रोधनाः प्रियमादसाः । त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्र
गताः ॥ गोभ्यो वृत्तिं समाख्याय पीताः क्षुपजीविनः । स्वधर्मा
नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्व
कर्म्मोपजीविनः । क्षणाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥
(शा, प, १८८अ, ११-१३श्लो) इति । शौनकास्य चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तना
नन्तरं वृत्तमूलकमेव तदासीत् यथा, “शृणु यक्षकुलं तात न स्वाध्यायो
न च श्रुतम् । कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ॥ वृत्तं

अत्र न संरक्ष्यं ब्राह्मणं विशेषतः । अक्षीणवृत्तौ न ब्रह्मणो ह्येतत्पु-
 ष्यतो हतः ॥ पाठकाः पाठकाश्च ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्व-
 म्ब्रह्मणि नो मूर्खाः यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ चतुर्विदोऽपि दुर्धृ-
 तौ न शूद्रादतिरिच्यते । योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥”
 (व, प, २१२अ, १०६—१०८श्लो) इति । न पुनर्वक्तव्यं शूद्रस्य न
 जातु ब्राह्मणत्वलाभ इति । “शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्र-
 ताम्” (मनु १०अ, ६५श्लो) इत्यस्य टीकाकुर्य्यदप्यर्थान्तरं साधितं,
 का गतिरिव “शूद्रयोनौ हि जातस्य मनुष्यानुपतिष्ठतः । दैश्यत्वं लभते
 ब्रह्मन् लक्ष्मियत्वं तथैव च ॥ आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
 गुणास्ते कथिताः सर्वे किंभूयः यातुमिच्छसि ॥” (व, प, २११अ, ११।
 १२श्लो) इति । तथाच भागवते “यस्य यज्ञक्षणं प्रोक्तं पुंसां वर्णाभि-
 व्यञ्जकम् । यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्द्दिशेत् ॥” (७स्क, १२अ,
 ३५श्लो) इति ।

उच्यते :—सत्त्वरजस्तमोगुणानुयायो स्वाभाविको भेदोऽपरिहार्यः ।
 “ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । सत्त एवेति तान्
 विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥” (७।१२) इत्युक्तेः स्वयं सर्वान्तर्यामी
 गुणानां प्रभवो नियन्ता च । ज्ञानकस्य चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तनं तमन्त-
 र्यामिणमतिक्रम्य नाभवत्, तत्प्रेरकैव तन्मूलम् । अत आह मया सृष्ट-
 मिति । भेदोऽयं स्वाभाविक इति स्पष्टमतमनुगामरूपं । “ब्राह्मण्यं
 देवि दुष्प्राप्यं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे । लक्ष्मियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गा-
 दिति मे मतिः ॥” (१४३अ, ६श्लो) इति । “यस्य यज्ञक्षणम्” इति
 भागवतपञ्च श्रीमच्छ्रीधरेणैव व्याख्यातम्, “शमादिभिरेव ब्राह्मणादि-
 व्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादित्याह यस्येति । यत् यदि अन्यत्र
 वर्णान्तरेऽपि दृश्येत, तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्षणनिमित्तेनैव निर्द्दिशेत्, न
 तज्जातिनिमित्तेनैत्यर्थः” इति । साधु व्याख्यातं तेन यतोऽनुशासन-
 पर्वे दृश्यते “न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः । कार-
 णानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ सर्वेऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

च विधीयते । वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ॥
स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः । निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म
तिष्ठति स द्विजः ॥” (१४३अ, ५०—५२श्लो) इति । अतएव हि
श्रीमच्छङ्करकृतव्याख्यानम्—“गुणकर्मविभागश्च गुणविभागश्च
विभागश्च । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वं
नस्य ब्राह्मणस्य शमोदमस्तपइत्यादीनि कर्माणि ; सत्त्वोपमर्ज-
प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि ; तमोपमर्ज-
प्रधानस्य देशस्य कृत्यादीनि कर्माणि ; रजोपमर्जनतमः प्रध-
शूद्रस्य शूद्रपैव कर्म” इति ।

तस्य सृष्टिव्यापारस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तकमपि माम् अव्ययं सा
स्वरूपविच्युतिमभजन्तं—“अमंमारिणम्” इति श्रीमच्छङ्करः, “आ-
रहितेन यमरहितम्” इति श्रीमच्छ्रीधरः, “साम्यान्न व्यमि” इति-
हलदेवः, “निरङ्गङ्गारत्वनात्मीणमहिमानम्” इति श्रीमन्नाधुसू-
“अविकारिणम्” इति श्रीमन्नैलकण्ठः । अकर्त्तारं गुणानुसारत-
विधानात् कर्त्तृत्वाभिमानशून्यं विद्धि जानीहि । चतुर्णां वर्णानां
चातुर्वर्ण्यमिति द्वितीयकप्रत्ययविधानेन श्रीमन्नैलकण्ठः । आन्तर-
चष्टे, “कर्माणि अग्निहोत्रादीनि, गुणाश्च द्रव्यदेवतादिरूपाः, विभा-
साधारणासाधारणविभागेन, तथाहि दानदयादिकं सर्वसाधार-
अग्निहोत्रं चैवर्णिकस्यैव न शूद्रस्य, राजसूयादिकं राज एव नेत-
मिति विभागो दृश्यते” इति । “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं”मित्युपल-
ख्यकृत्य श्रीमद्रामानुजो व्याचष्टे “चातुर्वर्ण्यं प्रमुखं ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्य-
कृतं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्मविभागेन
प्रविभक्तं मया सृष्टम्” इति । १३ ।

कर्त्ताप्यकर्त्ताति विरोधं व्याख्यानेन परिहरति न मामिति ।

मां कर्माणि लिप्यन्ति उपक्षिप्यन्ति लिप्तं कुर्वन्ति, यथा न पुष्कर-
पलाशमापः, तथैव न मां कर्माणि क्षिप्यन्तीत्यर्थः । कथं न तानि
लिप्यन्ति ? तत्कारणमाह, फले कर्मफले न मे सृष्ट्वा आकाङ्क्षा परि-
पूर्णकामत्वादित्यर्थः । यत्राभावस्तत्रैवाभिलाषः । न ह्यन्तर्यामिणः
परमपुरुषस्य कश्चिदभावो विद्यते येन च ताव्यमानः स जडजीवकल्पा-
वहेतुकान्तर्यमनश्चापावेषु प्रवर्त्तते । अतः परार्थं क्रियां कुर्वन्नपि न
सोऽभिमानशून्यत्वात् कर्त्तव्याख्यमाप्नोति । मामन्तर्यामिणं य इति
एवं जानाति स मम वर्त्तानुसरणवशात् कामविरहितः न कर्मभिः
बध्यते । श्रीमद्रामानुजः श्लोकमिममेव व्याचष्टे ;—“यत इमानि
विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिप्यन्ति न बध्नन्ति मत्प्रयुक्तमनी-
मानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि सृज्यानां पुण्यपापप्रयुक्तानीत्यर्थः । अत्र
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्त्ता, यतः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्ध-
करणकलेवराः, सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादिहेतुभिः स्वकर्मानु-
गुणं भुञ्जते, सृष्ट्यादिकर्मफलैश्च तेषामेवं स्यादिति न मे सृष्ट्वा ।
तथाहि सूत्रकारः ‘वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्’ इति । तथाहि भगवान्
पराशरः—‘निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां मर्गकर्माणि । प्रधानकारणी-
भूता यतो वै सृज्यगन्तव्यः ॥ निमित्तमात्रसुक्तेव नान्यत् किञ्चिदपे-
क्षते । नीयते तपतां येष्ट स्वगन्तव्या वस्तुवस्तुताम् ॥’ इति । सृज्यानां
क्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः ; देवादिदैचित्रे तु
प्रधानं कारणं, सृज्यभूतक्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मगन्तव्य एव । अतो
निमित्तमात्रसुक्ता सृष्टेः कर्त्तारं परमपुरुषस्यैव इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवा-
दिविचित्रभावे नान्यदपेक्षते, स्वगतप्राचीनकर्मगन्तव्यैव देवादिवस्तुभाव-
रूपनीयत इत्यर्थः । एवमुक्तं प्रकरणेन सृष्ट्यादेः कर्त्तारमप्यकर्त्तारं
सृष्ट्यादिकर्मफलसङ्गरहितञ्च यो मामभिजानाति, स कर्मयोगारम्भ-
वरोधिभिः फलसङ्गादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न बध्यते मुच्यते इत्यर्थः”

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१॥
 किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
 तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षमस्य शुभात्
 कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः ।
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

सर्वान्तर्यामिणः परमपुरुषस्य वर्तानुवर्त्तनमर्वाचीनेन पूर्णं
 सम्भवं सम्भवयितुं प्रवृत्त इति वादनिरसनायाह एवमिति । “
 कर्मणि लिप्सन्ति न मे कर्मफले स्पृहा” इत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैः ।
 नैरपि मुमुक्षुभिर्जनकादिभिः कर्म कृतमनुष्ठितम् । तस्मात् त्वं
 विवस्वन्नन्वादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना तनं कृतं निर्व्यर्त्तितं
 एव कुरु । १५ ।

लोके सर्वे एव कर्म नावमुदाय जीवन्ति, अतः कुतोऽयं क
 देशः लौकिकमार्गादतिरिच्यते, एवं विप्रतिपत्तिं निरसितुमाह
 कर्मणि । किं कर्म किमकर्मेति—‘कर्तुं गच्छन्ती यायात्माज्ञानम्’
 श्रीमद्रामानुजः, ‘कर्माकर्मणम्’ इति श्रीसद्गोपब्रह्मः, ‘कर्म यत् त
 र्गतं ज्ञानम्’ इति श्रीमदल्लभः, —कवयः पण्डिता अपि
 मोहिताः । ‘एवं ज्ञात्वा’ इत्यत्र कर्मविषयकं विशेषज्ञानमुपदि
 न तत् पुनः पण्डिता अपि जानन्ति । अतएव सर्वान्तर्यामिणं प
 पुरुषमननुमृत्य गतानुगतिकभावेनाश्वस्त्य कर्माण्यनुतिष्ठन्ति, स
 कर्मणां बन्धकत्वमपरिहार्यमिति वादोऽविरलप्रचारः सर्वत्र ।
 अन्तर्गतज्ञानं कर्म ते वक्ष्यामि, यत् कर्म ज्ञात्वा अशुभात् संसा
 मोक्षमे मुक्तो भविष्यसि । ‘ते कर्म’ इत्यत्राकारप्रक्षेपेण कर्माकर्ष
 लभ्यते, तेन च कर्माकर्षं वक्ष्यामीति व्याख्या भवति । १६ ।

लोकप्रसिद्धमेव कर्मकर्म च, तत्कथं तद्धोधने तवेयान् प्र

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

इत्यर्जुनस्य वृत्तभावमुद्गाध्याह कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहित-
स्यापि बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्त्वमस्ति, विकर्मणः शास्त्रनिषिद्धस्यापि
बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्त्वमस्ति, अकर्मणोऽनन्तरीकृतलक्षणाक्रान्तस्यापि
बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्त्वमस्ति । कथम् ? कर्मणो गतिर्गहना
दुर्विधा । १७ ।

किं पुनस्तत्तत्त्वं तदाह कर्मणीति । कर्मणि यः अकर्म कर्मा-
करणम्, अकर्मणि कर्म कर्मकरणं यः पश्येत्, स मनुष्येषु बुद्धिमान्,
स युक्तः बुद्धियुक्तः योगयुक्तः, कृत्स्नकर्मकृत् निखिलकर्मानुष्ठाता ।
अत्र श्रीमच्छङ्करः—“आत्मानि कर्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शन-
मत्यन्तं निरुद्धम्, यतः...देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्यारोप्याहं कर्त्ता,
ममेतत् कर्म, मयास्य कर्मणः फलं भोक्तव्यमिति च, तथाहं तूष्णीं
भवामि, येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रय-
व्यापारोपरमं कर्मैव, तत्कृतञ्च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि,
किञ्च तूष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकः” इति । श्रीमद्रामानुजो
व्याचष्टे श्लोकमिममेवम्—“अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्त्तमान एव यः
कर्म पश्येत् । किमुक्तं भवति ? क्रियमाणमेव कर्म आत्मयाथात्म्यानु-
सन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गततया कर्मा-
कारं यः पश्येत्, इत्युक्तं भवति” इति । श्रीमच्छ्रीधर आह—“पर-
मेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि कर्मविषये अकर्म कर्मदं न भवतीति यः
पश्येत्, तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकाभावात्, अकर्मणि च विहिताकरणे
कर्म यः पश्येत्, प्रत्यवायोत्पादकत्वेन बन्धहेतुत्वात् मनुष्येषु कर्म कुर्व्वा-
णेषु स बुद्धिमान् ।” पक्षान्तरे—“कर्मणि देहेन्द्रियव्यापारे वर्त्तमानेऽपि
...अकर्म स्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च
ज्ञानरहिते दुःखदुःखा कर्मणां त्यागे यः कर्म पश्येत्, तस्य प्रयत्नसाध्य-

त्वेन मिथ्याचारत्वात्...स सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान्" इति । श्रीमः
सूदन आह—“यत्त्वं मन्यसे कर्मणो बन्धहेतुत्वात्, तूष्णीमेव
सुखेन स्यातव्यमिति तन्मृषा, असति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य ।
पिदस्य वा कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावात्...सति कर्तृत्वाभि
तूष्णीमहमास इत्यौदासीन्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतु
वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् । तस्मात् कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वमी
ज्ञात्वा विकर्माकर्मणो परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धान
नेन विहितं कर्मैव कुर्वित्यभिप्रायः” इति । स्वामिकृतव्याख्या
दोषोद्गावनं श्रीमता नीलकण्ठेन श्रीमन्मधुसूदनैकवाक्येनैवं कृतम्
“यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थिऽनुष्ठीयमानं बन्धहेतुत्वाभावादकर
मिति यः पश्येत्, तत्रा अकर्मणि नित्यकर्मकरणे प्रत्यवायहेतु
कर्मिदमिति यः पश्येत्, स बुद्धिमानिति, तदसङ्गतमेव, नित्यकर्म
अकर्मिदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात्, मिथ्याज्ञानत्वेन त
वाशुभत्वाच्च । न चेतादृशं मित्याज्ञानं बाधय्यं तत्त्वं नाप्येतादृशं
बुद्धिमत्तादिसुल्युपपत्तिः” इति । ये पुनः श्रीमन्मधुसूदनादयोऽसङ्ग
पक्षे श्लोकमिमं व्याचक्षते तानपि स एवं प्रत्याचष्टे—“ये तु कर्म
ज्ञानकर्मणि दृष्ट्ये जडं सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वाऽनुस्यूतं सर्वभ्रमा
हानम् अकर्म भवेद्यं स्वप्रकाशचेतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् ।
अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्बस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न ।
मार्थं सदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वात् वास्तवे
गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याचक्ष्युः, तदप्यसङ्गतमेव । ‘कर्म कुरु’, ‘क
प्रवक्ष्यामि’ इत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानानवसरात्” इति । य
प्यस्मिन् पक्षे कर्माकर्मिति पदद्वयमुपन्यस्तं, तथापि विकर्माप
व्याख्यातृभिः परासृज्यते, एकमेव कर्म पुनरधिकारिभेदे कर्माव
विकर्म च भवतीति तेषां धारणातः । उदाहृतमेतत् श्रीमन्नीलकण्ठ
—“कर्मणि कर्माकर्मविकर्मरूपे अकर्म तद्वैपरीत्यं शास्त्रतो दृश्य
यथा क्रतुः कर्मणि अहाहीनस्य क्रतोऽप्युक्त एव भवतीत्यकर्म

यस्य सर्व्वं समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्ज्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१६॥

पर्य्यवस्यति, दान्भिकस्य तु विकर्मणि पर्य्यवस्यति ।..... एवमौदासीन्य-
मकर्मापि शक्तस्यार्त्तपरित्राणाभावाद्विकर्मणि पर्य्यवस्यति ; दीक्षितस्य
भगवद्भयानसक्तस्य वा स्वकाले पञ्चयज्ञाद्यकरणं ..... कर्मण्येव पर्य्यव-
स्यति, नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं
विकर्मापि हिंसा..... यज्ञे कर्मैव भवति, सेव ह्यथानष्टे पशौ न कर्म
विध्यर्था निष्पत्तेः, नापि विकर्म कामकारिणाकृतत्वात्, किन्तु परिश्रे-
षात् कृताप्यकृतव्यकर्मणि पर्य्यवस्यति ।” इति । यत्तु कामकारिण
कृतं तदेव विकर्म, यत्त्वकामकारिण कृतं तत्कर्मिति व्यख्या न सर्व्वत्र
समाचीना ; विकर्ममात्रस्य कामकारत्वापरिहार्य्यत्वात्, ज्ञानिकृत-
मिदमिति न विकर्मिति निर्व्व्यस्यो भ्रान्तिविजृम्भित एव ;—“आहतं
ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण” (३।३६) इत्याचार्य्यो-
क्तविषया ज्ञानिनोऽपि । “यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमाख्याय पण्डितः ।
तस्य मोक्षरतिस्तस्य नृत्पामि च हसामि च ॥” (अ, प, १३अ, १६श्लो)
इति सर्व्वत्र कामस्यापरिहार्य्यत्वम् । “हिंसाफलके सत्यादौ दानफलके-
ऽनृतादौ च विकर्माकर्मत्वे बोधे” इति सिद्धान्तः शास्त्रदृष्ट्याचार्य्यणा-
प्यनुमोदित इति प्रतीयते, किन्त्वत्र तस्य क्षमायोग्यत्वात्तदर्थोचितकौ-
शलानुसरणमुपेक्ष्य सत्यपरायणजीवनमेवास्माकमनुसरणीयं प्राचीनव्यव-
हारशास्त्रोर्द्ध्वभूमौ तेन तस्यारोहात् । १८ ।

“कर्मण्यकर्म यः पश्येत्” इत्यनेनोक्तमर्थं विवृणोति पञ्चभिः
यस्येति । समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि । यस्य सर्व्वं समा-
रम्भाः कर्माणि कामसङ्कल्पवर्ज्जिताः, कामः फलदृष्ट्या, सङ्कल्पः अहं
करोमीति कर्तृत्वाभिमानः ताभ्यां वर्ज्जिताः, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि
कर्मादावकर्मादिदर्शनं यत् ज्ञानं तदेवाग्निः तेन दग्धानि बन्धकानि
कर्माणि यस्य तं बुधाः ब्रह्मज्ञाः पण्डितं तत्त्वदर्शिनमाहुः । १६ ।

त्यक्त्वा कर्मफलामङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्त्वरोति सः ॥२०॥

निराशो रीतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिद्विषम् ॥२१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो हन्तातोतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

गतमङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

उक्तमर्थं विगदयति त्यक्तंति । कर्मणि फले च कर्तृत्वाभिमान-
मामर्तश्च त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराकाङ्क्षः निराश्रयः योगक्षेमार्थमाश्रय-
णोपरहितः अस्थिरप्रकृतावाययबुद्धिरहितः कर्मणि अभिप्रवृत्तोऽपि स
नैव किञ्चित्करोति, कर्म तस्याकर्मतामाप्नोति । २० ।

किञ्च निराशोरिति । निराशाः कामनारहितः विगतलक्षणः,
यत्चित्तात्मा संयतान्तःकरणः, त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वे परिग्रहाः
भागापकरणानि येन सः, शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्म
कुर्वन् किञ्चिदपि पापं बन्धकारणं नाप्नोति । २१ ।

यदृच्छति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः, अप्रार्थितोऽयत्नतो लाभो यदृच्छा-
लाभः, तेन सन्तुष्टः तृप्तः, हन्तातोतो हन्तानि क्षुत्पिपासाशोतोष्णादीनि
अतीतः अतिक्रान्तः, विमत्सरः निर्वैरः अन्यैरुत्प्रेक्षितोऽपि वैरमकुर्वन्,
सिद्धौ असिद्धौ च समः हर्षविषादरहितः, कृत्वा कर्मानुष्ठायापि न
निबध्यते बन्धं प्राप्नोति । २२ ।

गतेति । गतमङ्गस्य फलासक्तिशून्यस्य मुक्तस्य रागद्वेषादिशून्यस्य
ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञाने स्वात्मविषयके निविष्टमनसः यज्ञाय वेदवि-
हितकर्मानुष्ठानाय आचरतः अनुतिष्ठतः समग्रं कर्म प्रविलीयतेऽकर्म-
तामापद्यते । २३ ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

भगवद्भाववर्जितं निष्कामं कर्मापि ब्रह्माय, कथमाचरितं तच्च ब्रह्माय भविष्यति तदेव दर्शयति ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेति अर्पणं जुहादि ब्रह्म, हविर्घृतादिकमर्प्यमाणं ब्रह्म, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मै-
वाग्निस्तस्मिन् ब्रह्मणा कार्यं हुतम्, एवं ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मदृष्टि-
प्रधाने कर्मणि समाधिद्वितीयायना ब्रह्मणि चित्ताभिनिवेशः तेन ब्रह्मैव
गन्तव्यं प्राप्यम् । यज्ञीयापकरणान्यत्र प्रतीकत्वेन गृह्यत्वात् तेषु ब्रह्म-
दृष्टिरत्र विधीयते, यज्ञकर्त्तरि त्वंशब्देनेति भेदो दृष्टव्यः । न हि
प्रतीका ब्रह्म भवितुमर्हन्ति तेषां निरुद्धत्वात्, किन्तु ब्रह्मदृष्ट्या तेषा-
मुत्कर्षापादनमेवात्रोपासनायां नियमः, “ब्रह्मदृष्टेः कर्त्तव्यम्” (वे, सू,
४।१।५) इति न्यायात् । यो हि त्वंशब्दविषयः सर्वान्तरात्मा तं सर्वेषु
पदार्थेषु दर्शनं प्रतीकोपासनाया उद्देश्यम् । न हि ते पदार्था ब्रह्म,
किन्तु ब्रह्मसत्तया तेषां सत्तेति सत्यमाश्रित्य निरुद्धे ह्युत्कर्षदृष्टिर्नोत्कर्षे
निरुद्धदृष्टिरिति न्यायः प्रतीकोपासनायां कदापि न भज्यते । प्रती-
कानां ब्रह्मनिरपेक्षसत्ता नास्ति, ब्रह्मसत्ता तु न तेषां सत्तासापेक्षा,
अतः प्रतीकानां प्रतीकत्वमुपासनाकालेऽपि न व्याहन्यते । “तदावि-
र्भावेषु भेदग्राही निन्द्यते” इति न्यायसु प्रतीकादृष्टिं तिरोधाय त्वंशब्द-
विषये ब्रह्मणि दृष्टिस्थापनेन सिध्यति । आधिभौतिकयोगानुकूलैय-
नुपासना । केवलेनाधिभौतिकयोगिन न चरितार्थतेति “ब्रह्मणा हुतम्”
इत्यनेनाध्वान्तर्यामिकयोगानुकूलाहंग्रहोपासनापि विधीयते । सर्व्या-
न्तर्यामिणोऽहमिति शब्देन परिग्रहो सर्वथात्मनोऽहन्तात्यागिन सत्ता-
वति । आत्मनोऽहन्तापरित्यागः किं सत्यं नातिक्रामति, अहमनहं
किं वा कदापि भवतीति संग्रहः साधकानां पूर्णकृतकृत्यतायै सर्वथा
दूरेण जातव्यः । अहंग्रहोपासना यदि न सत्ये प्रतिष्ठिता जातव्य
इति भवतीति निर्मूलविधिवार्येण न कोऽपि तदनुसरेदिति, काच पुञ्जि-

विस्मयैव सा । अहंशब्दः कर्त्तृवाचकः । सर्व्वासु क्रियास्वहं कर्त्तृ-
 त्वेनानुस्यूतं तिष्ठति । यदा सर्व्वेव सर्व्वान्तर्यामिणः कर्त्तृत्वं पश्यतः
 स्वकर्त्तृत्वाभिमानस्तिरोधत्ते, कोऽयं कर्त्तृति ज्ञानमुपतिष्ठते, तदा
 कर्त्तृत्ववाचकोऽहंशब्दः सर्व्वान्तर्यामिणि नित्यप्रयोगयोग्य इति पश्यन्
 साधकस्तमेवाहंशब्देनाभिधत्ते । अतो नाहंशब्दोपासना जात्वसत्यप्रति-
 ष्ठेति जानतां सार्व्वकालिकानां योगिनां तत्र समादरः । प्रतीकोपा-
 सनया, तयोरन्तरालगतया स्थितप्रज्ञतया, अहंशब्दोपासनयाधिभौतिक
 आध्यात्मिक आध्यान्तर्यामिको योगः श्रीमता योगाचार्य्येणैकत्र साम-
 न्येन स्थापित इति तस्य सर्व्वसमन्वायकत्वं स्फुटतरमेवात्र प्रति-
 भाति । स्थितप्रज्ञता हि व्यावहारिकावस्थोपयोगिनीति पूर्व्वमुक्तम् ।
 “अशिरस्कं हकाराभमशेषाकारमंस्थितम् । अजस्रमुच्चरन्तं स्वं तमा-
 त्मानमुपास्महे ॥” (यो, वा, १८अ, २६श्लो) इत्यत्र योगतत्त्वमिदं निहि-
 तमस्ति । तदयथा, अशिरस्को हकारो हि लुप्तोऽकारः, स यथा कका-
 राद्यशेषाकारे निगूढोऽप्यात्मानमजस्रमुच्चरति, तथाशेषाकारे पदार्थं
 मिलीनोऽयं सर्व्वान्तरात्माऽजस्रमात्मानमहमस्मीत्युच्चरति सर्व्वत्र स्वक-
 र्त्तृत्वाविष्करणेन । “मयि सर्व्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥” (७।७)
 इत्यादिषु तत्त्वमिदं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मार्पणमित्युपलक्षणम्, आहारादिषु
 सर्व्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्योगाकाङ्क्षिणा कर्त्तव्या, सिद्धस्य तु सा स्वाभाविकी ।
 श्रीमता शङ्करेण ज्ञानयज्ञप्रधानोऽयमध्यायोऽतोऽर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरयुक्ता,
 तथाच सति प्रतीकब्रह्मणोर्भेदबुद्धिर्न विलुप्यते इत्युक्तं तदस्माभिर्नाद-
 र्त्तव्यं, “सत्यं भूतमयं जगत्” इत्यसकृदुदाहृतन्यायानुसरणेन । “नैव
 किञ्चित् करोमि” इत्यादिकत्वहंशब्दे सर्व्वत्र ब्रह्मदर्शने स्वात्मकर्त्तृत्व-
 विलोपात् सिध्यतीत्यस्माकं पक्षो दीपशून्य एव । यत्तु तेन ज्ञान-
 यज्ञेन सर्व्वथा कर्मविलोपो मन्यते, तत्त्वनवधानात् “तस्मादज्ञान-
 सम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । हित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ
 भारत ॥” इत्यनेनोपसंहृतोऽध्यायो न त्वसम्भावितायक्षलक्षणेन
 ज्ञानेन । २४ ।

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥२५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

यज्ञोपकरणेषु ब्रह्मदृष्टिं यज्ञकर्त्तरि चाहंग्रहमुपदिश्य भिन्नकर्तृ-
काणि विविधानि कर्माण्यनुष्ठेयानि सन्ति, तानि प्रवक्तुमुपक्रमते दैव-
मिति । अपरे योगिनः कर्मयोगिनः देवा इन्द्रादय इज्यन्ते येन स
देवस्तं देवार्चनारूपं यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकं पर्युपासते
सम्यगनुतिष्ठन्ति । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञेन यज्ञसाधनेन सुवादिना यज्ञं
ब्रह्मात्मकमाज्यादिद्रव्यं जुहति होम एव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र
श्रीमच्छङ्करस्तदन्यायिनश्च ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्दरूपे यज्ञं प्रत्यगा-
त्मानं यज्ञेनात्मना उपजुहति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थं निष्पादयन्ति ।
श्रीमद्विश्वनाथ इममेव पञ्चमाश्रित्य 'यज्ञेन प्रणवरूपेण मन्त्रेण' इति
विशेषमाह । २५ ।

यज्ञान्तरमाह श्रोत्रादीनीति । अन्ये श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमा
एवाग्नयस्तेषु तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेष्वग्निषु जुहति तानि निरुध्य संयम-
परास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अन्ये शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुहति,
“युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य” (६।१७)
इति नियममाश्रित्य भगवदाज्ञापालनपरा यथोपयुक्तान् विषयान्
सेवन्ति इत्यर्थः । यज्ञत्वमस्य विहितमनुगीतायाम्, यथा—“अग्निर्वै-
श्वानरो मध्ये सप्तधा दीप्यतेऽन्तरा ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च
श्रोत्रञ्च पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तेता जिह्वा वैश्वानराक्षिपः ॥ त्रये
दृश्यञ्च पियञ्च स्पृश्यं आव्यं तथैव च । मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त
समिधो मम ॥ घ्राता भक्षयिता द्रष्टा श्रष्टा श्रोता च पञ्चमः । मन्ता
वाक्ता च सप्तेते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ त्रये पिये च दृश्ये च स्पृश्ये त्रये
तथैव च । मन्तव्येष्वथ बोद्धव्ये सुभगे पञ्च सर्वदा । हवींश्चाग्निषु

सर्व्वीणीन्द्रियकर्म्मणि प्राणकर्म्मणि चापरे ।
 आत्मसंयमयोगानी जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥
 अपानं जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
 प्राणापानगतीं कृत्वा प्राणायामपरायणाः ।
 अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥२९॥

होतारः समधा मम ममसु ॥” (२० अ, १०—२३ श्लो) इति । सर्व्वीणि
 स्वाभ्युत्थिकानि कर्म्मणि ते यज्ञत्वेन पश्यन्ति । २६ ।

किञ्च सर्व्वीणीति । अपरे कर्मयोगिनः सर्व्वीणि इन्द्रियकर्म्मणि
 ज्ञानेन्द्रियाणां योत्रादीनां यवणदण्डनादीनां कर्म्मिन्द्रियाणां वाक्पाखा-
 दीनां वस्त्रनोषादानादीनां प्राणकर्म्मणि आकुलनप्रसारणश्वासप्रश्वा-
 सादीनां ज्ञानदीपिते ज्ञानेन श्लेषविषयेण तैर्हृदिप्राणमनोव्यतिरि-
 क्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रज्वलिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावसम्प्रादिते
 आत्मसंयमयोगानी आत्मनो मनसः संयम एव योगः स एवाग्निस्तस्मिन्
 जुह्वति होमं सम्प्रादयन्ति । मनसा इन्द्रियाणां प्राणानाञ्च विरुद्धगति-
 निवारणाय प्रयतन्त इत्यर्थः । २७ ।

एवं संयमयज्ञसंभिताय पञ्चयज्ञात्तच्च द्रव्ययज्ञा इति । तथाऽपरे
 कर्मयोगिनः द्रव्ययज्ञाः द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः
 तपः कृच्छ्रव्रतपवामादि एव यज्ञा येषां ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः योगः
 मङ्गफलत्यागपूर्वकं नित्यानां कर्म्मणाभ्यासानं स एव यज्ञो येषां ते
 योगयज्ञाः, स्वाध्यायः यथाविधि वेदाभ्यासः स एव यज्ञो येषां ते
 स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः,
 यतयः प्रयत्नमानसः, संशितव्रताः सम्यक् निशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां
 ते संशितव्रताः हृदसङ्कल्पा इत्यर्थः । २८ ।

प्राणायामं प्राणनिरोधकं यज्ञमाह अपान इति । तथाऽपरे

अपाने अधोवृत्ती प्राणमूर्ध्ववृत्तिं जुह्वति क्षिपन्ति, वाह्यतः श्वासमा-
नीय अन्तर्धारयन्ति, ततोऽधोवृत्तिमपानम् ऊर्ध्ववृत्ती प्राणिं जुह्वति
वाह्यः प्रच्छेद्यन्ति ; प्राणापानगती कृद्धा ऊर्ध्वधोगतिनिरोधेन समौ
तौ नामाभ्यन्तरचारिणी कृत्वा (५।२७) प्राणायामपरायणाः प्राणस्या-
यामो गतिविच्छेदस्तत्साधनपरायणाः भवन्ति । कोऽयं प्राणायामः ?
“श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः” (प, सू, २।४८), “वाह्यस्य
वायोराचमनं श्वासः, कीदृशस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासस्तयोर्गतिविच्छेद
उभयाभावः प्राणायामः” (प, भा,) । “वाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देश-
कालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः” (प, सू, २।५०)—“स तु वाह्य-
वृत्ती रेचकः, आन्तरवृत्तिः पूरकः, अन्तःस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः, त्रिविधो-
ऽयं देशेन द्वादशाङ्गुलिप्रमाणेन, कालेन षट्त्रिंशन्मात्रादिना, संख्या
इयतो वारान् कृत इति भेदेनोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति” (यो,
च) इति । दृश्यते चायं श्वेताश्वतरोपनिषदि “प्राणान् प्रपीड्य ह
संयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छसीत । दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
विहान् मनो धारयेताम्रमत्तः ॥” (२।८) इति । ननु स्वाभाविक-
मार्गानुसारिण आचार्यस्य किमिदं न स्वमतं परिहाय विपथगमनम् ?
यदि बहवः प्राणायामाभ्यासपरायणा विकृतमार्गानुसारिणोऽभवन्
दुष्प्रतिविधेशरोरैराकान्ताः स्वर्लितवृत्ताश्च, स्वाभाविकमार्गं स्थितानां
न तेन कटाप्युत्पथगामिता सम्भवेत् ; नाप्याचार्यस्यास्वाभाविकपथानु-
मोदननिन्दा च । “निराधश्चिद् विधारणाभ्याम्” (३अ, ३३सू,) इति
सांख्यसूत्रेण, “प्रच्छेदनविधारणाभ्यां प्राणस्य” (१अ, ३८सू,) इति
पातञ्जलसूत्रेण स्वाभाविकयोः श्वासप्रश्वासयोनिर्यमनमेवाभिप्रेतम् ।
श्वासप्रश्वासमहयोगिन्यात्मचिन्ता परमात्मचिन्ता वा तयोर्यमिह स्वभा-
वतो गतिच्छेदं साधयति, स एव प्राणायामः । चिन्तायाः प्रगाढत्वे
पुनर्नासामतिक्रम्य न तयोरेतन्तर्वाह्ये वा प्रसरणं भवति । देशकाल-
संख्यासु द्वादशाङ्गुलिपरिमितदेशः षट्त्रिंशन्मात्रादयो यन्निर्दिष्टा न त
ऐकान्तिकाः ; अतएवाह भाष्यकारः सामान्यतः, “त्रयोऽप्येते, देशेन

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ।

यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥३०॥

परिदृष्टाः—इयानस्य विषयो देश इति, कालेन परिदृष्टाः—कालाना-
मियन्तावधारणनावच्छिन्ना इत्यर्थः, संख्याभिः परिदृष्टाः—एतावद्भिः
श्रवामप्रश्रवामैः प्रथम उद्घातः, तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्घातः,
एवं तृतीयः, एवं सृष्टेर्वं मध्य एवं तीव्र एवं संख्यापरिदृष्टः । स
खल्वेवमभ्यस्ती दीर्घसूक्ष्मः” इति । किमत्र तत्त्वम् ? जीवानां चिन्ता
देशकालतः परिच्छिन्ना, सुतरां चिन्ताया व्याप्तिं देशे काले च पश्यन्,
तस्या विच्छेदेनारम्भेण च संख्यां विगणयन् अधिककालसंख्याव्यापित्वेन
दीर्घत्वं, स्वाभाविकभावेन प्रमरणात् सूक्ष्मत्वं निर्णयन्नाह “त्रयोऽप्येते
देशेन परिदृष्टाः” इत्यादि । नास्मिन् शास्त्रे न पातञ्जलसूत्रे वा कुत्रा-
पुरातम्—“दक्षिणनासापुटमङ्गल्यावष्टभ्य वामेन वायुं पूरयेद्यथाशक्ति,
ततोऽनन्तरमुत्सृज्यैव दक्षिणेन पुटेन समुत्सृजेत् ; सव्यमपि धारयेत् ।
पुनर्दक्षिणेन पूरयित्वा सवेन समुत्सृजेत् यथाशक्ति” इति । चिन्तया
स्वाभाविकश्रवामप्रश्रवामसंगतिविच्छेदस्येदमनुकरणम् । नानेन कृतार्थता,
प्रत्युत रोगोत्पत्तिर्लक्ष्यविच्युतिश्च । अपरे नियताहारा नियतः परि-
मित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्ण-
ेन्द्रियरूपान् प्राणेषु परितोषविरुद्धगतिषु जुहुति, तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं
विरुद्धभावपरिहारपूर्वकमात्मनैकमावापन्नतारूपं हीमं भाषयन्ती-
त्यर्थः । श्रीमद्रामानुजस्तदनुयायिनश्च नियताहारा इति विशेषणं
विचक्ष्यनुषज्य ‘प्राणापानगती रुद्धा प्राणान् प्राणेषु जुहुति’ इत्यन्वयमनु-
मोदयन्ति । श्रीमदधुसूदनः “वाङ्मन्त्राभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः” (प,
मृ. २३, ५१ मृ) इति सूत्रमत्र योजयति । एतेन वाङ्मन्त्राभ्यन्तरविषय-
निरपेक्ष एव सर्वविधप्रक्रियानपेक्षो वा स्तम्भरूपो गतिविच्छेदो भव-
तीत्यायाति । आत्मनि भगवति वा गाढानुरागे सञ्जाते भवत्ययं
स्वभावत एव । २६ ।

एवं द्वादशविधान् यज्ञानुक्ता तद्दिदां फलमाह सर्वे इति । एते

नायं लोकोऽस्थयज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान् सर्व्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

श्रेष्ठान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।

सर्व्वं कर्म्मखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

सर्व्वेऽपि यज्ञविदः यज्ञक्षयितकल्मषाः यज्ञैः क्षयितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षयितकल्मषाः, यज्ञशिष्टासृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यदसृतम् अन्नादि तद्भुञ्जत इति यज्ञशिष्टासृतभुजः सनातनं चिरन्तनं ब्रह्म यान्ति ब्रह्मानुध्यानप्रधानैस्तेयज्ञैः क्षयितपापा ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । ३० ।

नायमिति । अयञ्चस्य यज्ञमकुर्व्वतः नायं लोकोऽल्पसुखोऽस्ति, हे कुरुसत्तम, कुतोऽन्यो मोक्षलब्धो लोकः । ३१ ।

एवमिति । एवं बहुविधा यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे हारे वेद-हारेण वितता विद्धिताः । “यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे आस्ये” इति श्रीमद्वनूमान् । तान् सर्व्वान् कर्मजान् कायिक-वाचिकमानसकर्म्मोद्भवान् विद्धि जानीहि । एवं कर्मतत्त्वं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे विमुक्तो भविष्यसि । ३२ ।

आत्मानुसन्धानं विना द्रव्यमययज्ञानुष्ठानेन न कृतार्थता, अतएव ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वमाह श्रेष्ठानिति । हे परन्तप, द्रव्यमयाद्यज्ञात् विविधवाङ्मोपकरणैः साधितात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (ह, भा, उ, ४।४।५) इति अवयवमनननिदिध्यासनप्रधानात्मानुसन्धानरूप एव यज्ञः श्रेष्ठान् प्रशस्य-तरः । ज्ञाने सर्व्वं कर्म्म अखिलम् अविद्यमानं खिलं शेषोऽस्थेत्यखिलं निःशेषं साङ्गं परिसमाप्यते समाप्तीभवति पूर्णतामापद्यते ; वैदिकस्य निखिलस्य द्रव्यमयस्य कामकृतस्य कर्मणो ज्ञानोत्पत्तौ ब्रह्मानुसन्धानं

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यामि ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यग्निं दृष्ट्वास्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

अपि चेदसि पापिभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्रवेनेनैव हजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

विनाननुष्ठेयत्वात् । ज्ञानीदयात् प्राक् सर्वत्राणि कर्माणि बन्धहेतुभू-
तानि, कर्मानुष्ठानस्य तदा स्वात्मकर्तृत्वत्वात् भगवदाज्ञापालनरूपस्य
मूलोद्देश्यव्यापिरिज्ञानात् । आत्मज्ञानप्रोक्षामितान्तःकरणेन कर्मानुष्ठेय-
मिति “ज्ञानाभिमाननः, कित्त्वनं संग्रहं योगमातिष्ठ” इत्युक्तिराचा-
र्यस्य स्फुटं ज्ञापयति । ३३ ।

तज्ज्ञानप्राप्तेरुपायमाह तद्विद्धीति । तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः प्रणि-
पातेन परिप्रश्नेन सेवया ते तुभ्यं तत् ज्ञानमुपदेक्ष्यामि, उपदेशेन सम्पा-
दयिष्यामि । ३४ ।

तस्य ज्ञानस्य लक्षणं फलञ्चाह यदिति । हे पाण्डव, यत् ज्ञानं
ज्ञात्वा न पुनरैवं मोहं देहात्माभिमानरूपं तत्कृतममतास्यदं न
यास्यसि न गन्तासि । कथं वा स्यान्मोहापनयः ? येन ज्ञानेन अग्नि-
षाणि भूतानि पितृपुत्रादीनि आत्मनि, अथो तदनन्तरं मयि सर्वान्त-
र्यामिणि द्रक्ष्यामि । न केनऽप्यात्मना कस्मिन्नपि समये विच्छेदो भवे-
दिति ज्ञात्वा स्वस्थो भविष्यसीति भावः । ३५ ।

आत्मनि सर्वान्तर्यामिणि च सर्वभूतानां दर्शनेन न केवलं विच्छे-
दजनितशोकापनयः, किन्तुहि पापविमुक्तिरपीत्याह अपि चेदिति ।
पापिभ्योऽपि चेत्त्वं पापकृत्तमोऽसि, ज्ञानप्रवेनेनैव सर्वं हजिनं पापार्षधं
सन्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि । आत्मसाक्षात्कारे भगवत्साक्षात्कारे न
पुनः पापसृष्टा तिष्ठति, विषयवासना च निवृत्ता भवति, “विषयेषु

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥३७॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंमिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

गरिष्ठोऽपि रागो यत्र धिलीयते” (ज, भ, र, सि,) इति न्यायात् ।
अस्यामवस्थायामनुतापेन पूर्वपापं निस्पृहत्वेन च भविष्यत्पापं तिरो-
धत्ते । ३६ ।

कर्मणां बन्धकत्वं ज्ञानेनैव विनश्यतीत्याह यथेति । हे अर्जुन,
समिद्धः सम्यक् दीप्तोऽग्निः यथा एधांसि इत्थनानि भस्मसात् भस्मीभूतानि
कुर्वन्ति तथा ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि बन्धकानि भस्मसात् कुरुते
तद्दोषमपहरति । “यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥” (३।८) इति भगवदाराधन-
तदाज्ञापालनरूपाणि कर्माणि नात्राभिप्रेतानि, किन्तु तान्येव यानि
रागद्वेषरितानि कामकृतानि । न खलु यत्कथ्यम्, शास्त्रस्य विद्वदधि-
कृतत्वादविद्वद्विषयाणि रागद्वेषकृतानि कर्माण्येव यत्कथ्यत्वेन न ग्रही-
तव्यानीति ; “सदृशं चष्टते स्वस्थाः प्रकृतैर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति
भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥” (३।३३) इति ज्ञानवन्तमधिकृत्यैव
रागद्वेषाधीनताया उक्तत्वात् । सर्वकर्मणां विषयविशेषणबलात् भगव-
दाराधनतदाज्ञापालनरूपाणि कर्माण्यप्यत्रान्तर्भूतानीति न मन्तव्यम्,
शास्त्रेऽस्मिन् तादृशकर्मणां नित्यानुसरणीयत्वनाभिहितत्वात् । सर्वा-
स्थेतच्छास्त्रविरुद्धानि कर्माण्येतत्पद्यविषयाणीति सुधीर्मद्विविच्यम् । ३७

न हीति । न हि ज्ञानेनात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह
विद्यते । तत् ज्ञानं योगसंमिद्धः कर्मयोगेन संमिद्धः योग्यतां प्राप्तः
कालेन यथासमयम् आत्मानि स्वयं विन्दति लभते । “ज्ञानाकारकर्म-
योगेन संमिद्धः” इति श्रौतद्रामानुजः । किमयं ज्ञानाकारकर्मयोग
इति ? “गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा” (३।२८) सर्वान्तर्यामिणि

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३६॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

“सर्वाणि कर्माणि सश्रद्धाध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा”
(३।३०) अनुष्ठितानि कर्माणि ज्ञानाकारकर्मयोगाख्यायोग्यानि । येषु
कर्मस्वीदृशं ज्ञानं न विद्यते, न ततो जात्वात्मज्ञानं परमात्मज्ञानं स्फुटमुद्भिद्यते । अतः श्रीमद्रामानुजीया व्याख्या कर्मयोगवर्णितानि
सर्व्वेष्टादरणीया । उद्भिन्नमपि ज्ञानं न कर्म जहाति विस्मृत्यन्तद-
ध्यायान्ते । ३८ ।

कोऽयं ज्ञानमिदं लभते तदाह श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्—“ये
मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनुसूयन्तः” (३।३१)
इत्युक्तं आचार्य्यमते श्रद्धाशीलः, तादृशज्ञानभक्तिकर्मयोगोपदेशदातरि
वा श्रद्धायुक्तः, श्रद्धायुक्तत्वेऽपि स्वलनं दृश्यते, अत आह तत्परः, तत्
ज्ञानं परं प्रधानं यस्य ज्ञाननिष्ठः, ज्ञाननिष्ठत्वेऽपि गुणसम्भूदता सम्भ-
वति, अत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्त्तितानीन्द्रियाणि
वत्स स संयतेन्द्रियः, ज्ञानं लभते स्फुटीद्विज्ज्ञमात्मज्ञानं परमात्मज्ञानञ्च
लभते । ज्ञानं लब्ध्वा, अचिरेण क्षिप्रं परं शान्तं मोक्षाख्याम् अधि-
गच्छति प्राप्नोति । ३९ ।

ज्ञानलाभयोग्यलक्षणान्युक्ता तदयोग्यं वर्णयति अज्ञश्चेति । अज्ञश्च
मयोक्तमतमभ्यसूयन्ननुतिष्ठन् सर्व्वज्ञानविमूढोऽचेताश्च (३।३२), अश-
द्धानश्च तत्र श्रद्धाशून्यः संशयात्मा “कर्मभिर्मुच्यन्ते” (३।३१) इत्युक्तौ
संशयवान् विनश्यति विनाशं गच्छति, तदुक्तमाचार्य्येण “विद्धि नष्टान्”
(३।३२) इति । संशयात्मनः संशयवतोऽयं लोको नास्ति सदा संशया-
कुलचित्त्वादिह भोगसुखेऽपि न कृतार्थतास्ति, न परः स्वर्गाख्यः पर-
लोकः ; तदत्यसुखमपि न तस्मिन् सम्भवति । ४० ।

योगसन्नास्तकर्माणां ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥४१॥

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुनाध्यायान्ते प्रधानवक्तव्यत्वेन ज्ञानं कर्म भक्तिश्च समुच्चिनोत्य-
विरोधित्वेन योगेति । योगेन यथापदिष्टेन कर्मयोगेन सद्यस्तानि सम-
र्पितानि कर्माणि येन तं योगमद्यस्तकर्माणां भक्तिविशेषमाययुवन्तं
ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मज्ञानेन परमात्मज्ञानेन च संछिन्नः संशयो
यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः आत्मवन्तम् अप्रमत्तम् - अक्षपानादिभ्यः
सर्वेभ्य आत्मैव पर इति ज्ञानसम्पन्नं कर्माणि नित्यानुष्ठितानि न
निबध्नन्ति नानिष्टफलमारभन्ते । ४१ ।

यस्मादेवं तस्मादिति । तस्मादात्मनः अज्ञानसम्भूतं हृत्स्थम् एनं
संशयं भगवदाराधनतदाज्ञापावनरूपेण कर्मणा न मुच्यत इति सन्देहं
ज्ञानासिना छित्त्वा योगं प्रीतां कर्मयोगं, हे भारत, आतिष्ठ कुरु,
वसुत्तिष्ठ स्वयमुपस्थिताय युद्धायेति शेषः । ४२ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अर्थः उवाच—

सद्भासं कर्मणां कृष्णं पुनर्योगञ्च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरिकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥२॥

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” (४।३३) इत्यनेन निखिलकर्मसमापनमुक्त्वा पुनरध्यायान्ते स आह “योगसंश्लेषस्तु कर्माणां ज्ञानसंक्षिप्तसंग्रहम् । आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ तस्मादज्ञानसम्भूतं ह्यस्य ज्ञानासिनात्मनः । किञ्चिन् संशयं योग-मातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥” (४।४१।४२) इति कर्मणः कर्तव्यत्वेनोप-स्थापनं संशयजनकमिति पृच्छत्यर्जुनः सत्याममिति । कर्मणां सत्यामं त्यागरूपं पुनर्योगञ्च कर्मयोगञ्च शंससि कथयसि, एतयोः कर्मसत्यामकर्मयोगयोः यच्छ्रेयः तत् मे सुनिश्चितं ब्रूहि । “योग-संश्लेषस्तु कर्माणां” इत्यनेनाचार्यः कर्मसत्यामं सर्वथा कर्मत्यागमवीर्य-दिति कथनमनवधानात्, तस्मिन्नेव पद्ये ‘न कर्माणि निबध्न’ इत्युक्त्वात् ; “मयि सर्वेणामस्यसु” (३।३०) इति ज्ञापकेन सत्या-स्तस्य समर्पितार्थ एव । “श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः (३।३३)” इत्यत्र वैदिकाद्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञस्य श्रेयत्वमुक्त्वा तस्यैव परि-समाप्तिराचार्येणाभिप्रेतव्यस्य “सर्वं कर्माखिलम्” इत्यस्मिन् ‘सर्व-मखिल’मिति विशेषणद्वयं भट्टार्तिं दृष्ट्वा प्रतिभासनं प्रतिबध्नाति । अतस्तदविषयत्वनिवन्धनं यत् सर्वथा कर्मपरित्यागमगमयात् तदेव बुद्धिगोचरे समानीयार्जुनस्य परिग्रहः । “आत्मविदो निवृत्तमिथा-ज्ञानत्वादिपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासम्भवः” इत्युक्तिस्तु मूलत एवानादृतास्माभिस्तत्कारिता युक्तिश्च । १ ।

श्रीभगवानुवाच—

सन्नरासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसन्नरासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

ज्ञेयः स नित्यसन्नरासी यो न हेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्वन्दो हि महाबाहो मुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥

पुनः साधकस्य भिन्नप्रकृतिकस्य ज्ञानयोगिन कर्मयोगिन वा साधनमुपलभ्यते ; सम्यगास्थित एकतरेऽप्यन्य उपतिष्ठते इति प्रदर्शितमस्माभिस्तृतीयेऽध्याये श्लोके प्रथमे (६८८) । प्रश्नोत्तरप्रसङ्गत एवाचार्येण तत्प्रोक्तो नवीनतरः कर्मयोग एव विशेष इत्युच्यते तेन विनान्यदयोगद्वयं न तिष्ठत्युदेति वेल्येतदपि तत्रैव प्रदर्शितमस्माभिः । अधुना तदेव व्यक्ततरं भविष्यत्याचार्यवाक्येन सन्नरास इति । सन्नरासः, कर्मसन्नरासः, ज्ञानयोगः । ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च उभौ निःश्रेयसकरौ मोक्षसाधकौ ; सम्यगेकतरस्याभ्यासेनापरस्यापि फललाभात् । तयोः सन्नरासकर्मयोगयोश्च कर्मसन्नरासात् सर्वथा कर्मत्यागात् कर्मयोगो विशिष्यते ; सर्वथा कर्मत्यागामश्वत्, त्याग मिथ्याचारत्वात्, इतरयोगद्वयस्य कर्मोपजीव्यत्वात्, कर्मापेक्षेन सन्नरासस्य कर्मयोगिनाभिन्नत्वात् विशेषः । अनन्तरं यद्यदुक्तमाचार्येण तेन तेन चेयमेव व्याख्यासम्यक् । ‘कर्मसन्नरासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यते’, ‘कर्मसन्नरासादनधिकारित्वात् कर्मयोगो विशिष्यते’ इत्याद्युक्तयस्तु संस्कारदोषमेव व्यञ्जन्ति । सत्यानुरोधात् श्रीमच्छङ्करानुयायिना श्रीमता हनूमता व्याख्यातम्—“तयोस्तु कर्मसन्नरासात् कर्मत्यागात् कर्मयोगः श्रेयान् कर्मणां ज्ञानफलत्वेन विशेषविधानात् ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति’” इति । कथमाचार्योक्तस्य नवीनतरस्य कर्मयोगस्य विशेषत्वमित्यनन्तरश्लोके दर्शयिष्यामः । २ ।

सन्नासस्य कर्मयोगिनाभिन्नत्वमुच्यते ज्ञेय इति । यो भगवदाज्ञापालनैकचित्तोऽनीक्षितमपि कर्त्तव्यं कर्म न हेष्टि, कर्माव्यवहितात्मा-

गुभवानन्दपरिहृतस्ततोऽन्यत्कर्माणां किञ्चिन्न काङ्क्षति, स कर्मयोगी नित्यमग्रासी नित्यं कर्मानुष्ठानकालेऽपि सग्रासी । एवम्भूतो योगी हि यस्मात् निर्द्वन्द्वः रागद्वेषादिद्वन्द्वशून्यः, तस्मात् सुखमनायामेन प्रमुच्यते मुक्तो भवति । श्रीमच्छङ्करोऽत्र कर्मयोगिनः सग्रासित्वं स्वीकृतवान्, तस्य रागद्वेषविरहितत्वात् । भाष्यानुसारेण श्रीमद्भिरि-
रपि कर्मयोगिनो नित्यसग्रासित्वज्ञानमन्यथाज्ञानत्वान्निधयाज्ञानमि-
त्याशङ्कं निवार्याह 'कर्मिणांऽपि रागद्वेषाभावेन सग्रासित्वं' ज्ञातु-
मुचितम्' इति ।

कथं वाचार्थेण तदुक्तस्य कर्मयोगस्य विशेषत्वं प्रस्थापितं, तदत्र विचार्यमभिव्यक्तिक्रमपर्यालोचनया । न हि जातन्तर्यामिणा विर-
हितो जनसमाज आसीत् । संज्ञिताकालेऽन्नादिकामना या स्तोत्रेषु
दृश्यते, न सा पुनरन्तर्यामिप्रेरणाविरहितेति मन्तव्यम् ; बाल्ये क्षुत्पि-
पासादिदेहिकाभावप्रपीडितानां बालानां तदर्थं रोदनं न स्वभाव-
मतिकामति, तथैव वैदिकर्षीणाम् । यदा पुनस्तोषामाध्यात्मिकजीव-
नारम्भोऽभूत्, तदा बालोचितभावं ते कुटिलकटाक्षैरद्राक्षुः । अतो
दृश्यते ब्राह्मणविभागे,—“आत्मयाजी श्रेयान् । देवतायाजीत्यात्म-
याजीति ह ब्रूयात् । स ह वै आत्मयाजी यो वेद, 'इदं मे अनेनाङ्गं'
संस्क्रियते ; 'इदं मे अनेनाङ्गमुपाधीयते' इति । स यथाहिस्वचो
निर्मुच्येत, एवमस्मान्मर्त्यात् शरीरात् पाप्मनो निर्मुच्यते ; सः स्रष्टव्यो
यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसम्भवति । अथ ह स
देवयाजी यो वेद देवानिव, 'अहमिदं यजे, देवान् समर्पयामि' इति स
यथा श्रेयसे पापीयान् बलिं हरत्, दैत्यो वा राज्ञे बलिं हरत्, एवं
सः । स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः ।” (श्र, प, ब्रा,
११।२।६।१२) इति । वेदान्तसमये वेदविहितान्यनुष्ठानान्यधःकृत्वा-
त्मज्ञानमेव सर्वोच्चस्थानमधिकृतवत् । तद्यथा—“अविद्यायामन्तरे
वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः । द्रष्टव्यमाणाः परियन्त
मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ न साम्परायः प्रतिभाति बालं

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ श्रवणयापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वतोऽपि
बहवो यच्च विदुः । आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्चर्य्यो ज्ञात्वा कुश-
लानुशिष्टः ॥” (कठ, २।७) इति । “अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना
वयं ज्ञतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः । यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात् तेनातुराः क्षीणलोकाश्रयन्ते ॥ दृष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे तं सङ्गोऽनुभूत्वेम् लोकं
ज्ञोनतरं वा विशन्ति ॥” (सु, उ, १।२।८।१०) इति च । आत्मज्ञान-
पक्षपातिनः, “अथ धीरा असृतत्वं विदित्वाऽध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते”
(कठ, ४।२) इत्यध्रुवविषयप्रार्थनां तत्प्राप्तिकारणानि च कर्मणि नादृ-
तवन्तः । न जातु जनो वा जनसमाजो वा कर्मशून्यो भवितुं क्षमो-
ऽतो वेदान्तवादिभिरवज्ञाता अपि बहवः कर्मनिरता आसन्, ये तु
कर्मदोषदर्शिनस्तेऽधमज्ञानेन तान् नियतमनिन्दन् । एवं विवद-
मानानां कर्मिणां ज्ञानिनाश्चैकताविधानायाचार्य्यो योगशब्दवाच्यं
कर्मोपदिष्टवान् । योगेऽस्मिन् न केवलं कर्म, किन्त्वात्मज्ञानेन
परात्मज्ञानेन च विशेषतां प्राप्तं योगाभिधं कर्म प्रतिव्यक्तिनिष्ठ-
स्वभावानतिक्रमधेन तेन च भगवदाराधनं तदाज्ञापालनद्वोपादिषत् ।
एवं वेदसिद्धां देवविषयिणीं भक्तिं रूपान्तरेण सर्व्वान्तर्यामिणि परम-
पुरुषे नियोज्य कर्म्य्यो ज्ञानस्य भक्त्याभिन्नभावत्वं साधितं तेन ।
एवञ्च कर्मज्ञानभक्तिसमन्वितः कर्मयोगो विशेष एव । अयं हि
चिरन्तनकीर्त्तिस्तथा आचार्य्यजीवनस्य, गीताशास्त्रग्रथनस्य च लक्ष्य-
मिदमेव । ३ ।

कर्मयोगज्ञानयोगयोः सप्रतिपत्तिकमेकत्वं दर्शयितुमाह सांख्य-
योगाविति । सांख्ययोगी सांख्यं ज्ञानं योगः कर्मयोगस्तौ पृथक्

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

सन्नामस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

बालाः प्रवदन्ति, न परिणताः । कथं न तौ पृथक् ? एकमपि सम्यग्-
गास्थितः उभयोः फलं विन्दते लभते । श्रीमता हनूमताञ्च स्वरूपैक्या-
देव फलैक्यमाह, तद्यथा “योगस्य सन्नामयोगत्वात् स्वरूपैक्येन फलै-
क्यम्” इति । तत्त्वमुक्तं तृतीयेऽध्याये प्रथमे श्लोके (६६ पृ.) । ४ ।

तूयोरैकत्वदर्शनमेव तत्त्वज्ञानमित्याह यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्य-
स्थानं मोक्षार्थं प्राप्यते, योगैरपि तत्स्थानं मोक्षार्थं गम्यते ।
सम्यग्गास्थितस्य कस्यापरिणकत्वापस्थित्या स्वरूपतः फलत एकत्वम्,
अतएवाह, सख्यं योगञ्च य एकं पश्यति स पश्यति, स एव सम्यग्द-
र्शीत्यर्थः । ५ ।

कर्मसन्नामस्य कर्मयोगोपजीव्यत्वं दर्शयितुमाह सन्नामस्तु इति ।
हे महाबाहो, अयोगतः कर्मयोगं विना सन्नामस्तु प्राप्तुं दुःखं
दुःखहेतुरणक्य इत्यर्थः । योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः मुनिः मननशीलः
न चिरेण अचिरेण क्षिप्रमेव ब्रह्म आत्मानं परमात्मानम् अधिगच्छति
प्राप्नोति । किमत्र कारणम् ? कर्मनिरपेक्षज्ञानाभ्यासो न जातु सम्भ-
वति । स्वाभाविकपानभोजनादि, ज्ञानसाधनानि श्रवणमननादीनि,
विशेषवारणाय मनःसंयमादि, सर्वार्थे तानि कर्मजानि । सुतरां
ज्ञानाभ्यासे कर्मनिरपेक्षता नास्ति । ये पुनरिदं तत्त्वमुपेक्ष्य कर्म-
त्यागाभिमानिनस्ते मिथ्याचारा एव । अतएवाहाचार्यः, “मोहा-
त्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” (१८७) इति । यत् पुनर्मोह-
सम्भूतं न ततो ज्ञानमिद्विः कदापि सम्भवति, केवलं ज्ञानाभ्यासे यत्नः
अस एव पर्यवस्यति । अत आह ‘दुःखमाप्तुमयोगतः’ इति । न
पुनर्वक्तव्यम्, बहुवी जनाः कर्मानुष्ठाननिरता दृश्यन्ते, न ते ततो

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

ज्ञानमवाप्नुवन्ति, अतो विफलं कर्मानुष्ठानमिति । योगाख्यं भगवति सन्नास्तं कर्मेवान्तर्भूतज्ञानत्वहेतोर्ज्ञानोच्चत्वसाधने कारणम्, नान्यत् कामकृतमज्ञानकृतं पुनः । मुनिरिति विशेषणेन तदेवाचार्य्यं दर्शयति । वेदिककर्मानुष्ठानेऽपि “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” (४।२।४) इति तच्च ब्रह्मदृष्ट्यङ्गग्रहतावगात् ज्ञानं मिथ्यति । महात कर्मत्यागेन सश्यामिनां भ्रष्टाचारित्वमवश्यम्भावि, तदुक्तं वार्त्तिककण्डिः, “प्रमादितो बहिष्येताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । सन्नाप्तिसद्वीऽपि दृश्यन्ते देवमन्दृषिताशयाः ॥” इति । ६ ।

कथं वा कर्मयोगेन नियतप्रवृत्तिमता सन्नाप्तः सर्वकर्मत्यागरूपज्ञानेकनिष्ठोत्पद्यते तदाह योगयुक्त इति । योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः आत्मज्ञानोत्पादके परमपुरुषाराधनरूपे कर्मणि वर्त्तमानः, ततो विशुद्धात्मा विशुद्धचित्तः, ततो विजितात्मा विजितदेहः विजितमनः, जितेन्द्रियश्च ; ततः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानाम् आत्मभूतः प्रेमास्पदीभूत आत्मा यस्य यद्वा—“सर्वभूतेषु येनेकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं सात्त्विकं विदुः ॥” (१८।२०) इत्यनुसारतः सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्माकारतां प्राप्त आत्मा यस्य सर्वभूतात्मभूतात्मा प्रेम्णा ज्ञानेन चैकात्मतां प्राप्तः कुर्वन्नपि न लिप्यते ; कुर्वन्नपि न करोति निरभिमानत्वादित्येष युक्तः सश्यासः ; विपरीतोऽस्य न किञ्चित् करोमि सुखमहं तूष्णीमासमिति हथाभिमानविजृम्भितो मिथ्याचार एव । ज्ञानेन सर्वभूतानामात्माकारताप्राप्तिनं सर्वेषामात्मनां मिथो भेदा निरस्यति ‘अविभक्तं विभक्तेषु’ इत्युक्तत्वात् । सात्त्विकं विभक्तत्वं ज्ञानाकारेण समं पश्यतो नैकात्मवादित्वम् । एवञ्च समदर्शनं वक्ष्यत्याचार्य्यः, “विद्याविनयसम्पन्ने बाह्ये गवि हस्तिनि” (५।१८) इत्यदिना । ऐकात्म्यार्थोऽयं

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्मृशन् जिघ्रन् ज्ञान् गच्छन् स्वपन् श्रवन् ॥८॥

प्रलपन् विसृजन् शृङ्खलन् निमिषन् ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

“सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥” (६।२८) इत्युक्ताः । ७ ।

‘कुर्वन्निप न लिप्यते’ इति विवृणोति ह्याभ्यां नैवेति, प्रलपन्निति । युक्तः योगयुक्तः कर्मयोगपरः तत्त्ववित् तत्त्वज्ञः नाहं कर्त्तृति सम्यग्ज्ञानवान् चक्षुष्या पश्यन्, श्रोत्रेण शृण्वन्, त्वचा स्मृशन्, घ्राणेन जिघ्रन्, रसनया चश्चन्, पद्भ्यां गच्छन्, श्रान्तिजनितवह्निर्विषयनिवृत्तावन्तः करणेन स्वपन्, घ्राणेन श्रवन्, वाचा प्रलपन्, पायुना जननेन्द्रियेण च विसृजन्, हस्तेन शृङ्खलन्, नागादिप्राणवायुभेदैकस्मिन्निमिषन्, एवं कर्म कुर्वन्निप इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् नियन्त्रयन् अनुमन्दधानः नैव किञ्चित् करोमीति मन्येत । पश्यन् चित्तादिविषयैः कर्त्तृत्वमनुभवत इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते इति ज्ञानेनात्मकर्त्तृत्वपरिहारेण तत्तत्कर्मसु निर्लिप्तता कथं व सिध्यति ? न हीन्द्रियाणि चेतनाप्रेरितानि किञ्चित् कर्त्तुं प्रभवन्ति निमेषोन्मेषश्वासप्रश्वासादीनि यदपि स्वयं प्रवर्तन्ते इत्यापाततः प्रतिभाति, सृजन् तदसम्भावनां पश्यतस्तेषामपि कश्चिन्नोरयितास्तीति प्रतिभासते । अत आत्मनस्तत्सदृशस्य वा कस्याप्यन्यस्य प्रेरणां विन्द इन्द्रियक्रियाः प्राणक्रिया वा न सम्भवन्तीति तत्त्वतो ज्ञात्वा कोऽपि प्रेरयितेत्यनुसन्धाने प्रवृत्ते प्रथमन्तावदात्मैव प्रेरयितेति निर्णीतव्यः तद्यथा ऐतरेयोपनिषदि—“कतमः स आत्मा ? येन वा रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति, येन वा गन्धानाजिघ्रति, येन वा वाचं व्यारोति, येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति” (३।१) इत्यादि । अथि शास्त्रे काम एवेन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रेरयिता, तद्यथा “इन्द्रिया

ब्रह्म व्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥२०॥

मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमाहृत्य देहि-
नम् ॥” (३।४०) इति । ज्ञानं विवेकज्ञानं प्रज्ञानमात्मा वा । ननु
यदैवात्मा काममोहितस्तदैव कामस्य प्रेरयितृत्वम्, अन्यथात्मेव प्रे-
रयिता, अतएव तस्येव कर्तृत्वं सत्यं भवितुमर्हति । यदि तस्येव कर्तृत्वं
सत्यं तदा तदकर्तृत्वज्ञानमसत्यम्, असत्यमाश्रित्य निर्लीपतासाधनं
मिथ्याचार एव स्यात् । “य आत्मनि निष्ठवात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष वै आत्मान्तर्याम्य-
मृतः” इति, आत्मनः प्रेरयितान्तर्यामी परमात्मेव । स एवेन्द्रिया-
दीनां मूर्खेषां प्रेरकः, आत्मनः कर्तृत्वं तदधीनमेव । यद्येवं कथं
कामस्य प्रेरयितृत्वम् ? न यदा सर्वान्तर्यामिप्रेरणाधीनोऽयमिति
वच्मः । ज्ञानावरणकर्मा कामो न चान्तर्यामिणैकत्वं भजते, यदि
तथा स्यात्, नाचार्य्यणीच्ये त “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ”
(७।११) इति । यच्च हि धर्माविरुद्धः कामस्तत्र तत्प्रेरयिता स्वयमन्त-
र्ग्राम्येव । एकवात्मा प्रेरयिता, अन्यत्र कामः, अन्यत्रान्तर्यामी परमा-
त्मेति, किं वाच्यं तत्त्वम् ? आत्मा यदा परमात्माधीनः तदा तस्य
तदधीनत्वेन प्रेरयितृत्वं, धर्मी च तस्य स्थितिः । यदा त्वयं कामा-
धीनः तदा कामाधीनत्वेन प्रेरयितृत्वं पापेऽभिनिवेशश्च । परमात्मा-
धीनत्वेनैवास्यामृतत्वलाभः, तद्यथा ‘पृथगात्मानं प्रेरयितारश्च मत्वा
शुष्टस्तेनामृतत्वमेति ।” (श्वे, उ, १।६) इति । योगयुक्तत्वे पुनः पर-
मात्माधीन आत्मा स्थितप्रज्ञत्वेन व्यवहारिषु प्रवृत्तः, अन्तर्यामिणमिन्द्रि-
यादीनां प्रेरयितारं ज्ञात्वा धर्माविरुद्धभावेन भगवत्प्रेरणयैव विषयान्
सेवमानः, तत्रात्मकर्तृत्वं न पश्यतीति कुर्वन्नपि तस्य निर्लीपत्वं
सिध्यति । ८८ ।

तत्त्वंमिदं स्वयमाचार्य्यः प्रस्फुटमुक्तवान् ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि पर-

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

मात्मानि सर्वान्तर्यामिणि आधाय समर्प्य सङ्गं फलाभिसन्नि-
त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति, अभ्यसा जलेन पद्मपत्रमिव, न स पापेन लिप्यते,
तस्य कामगन्धर्वीनस्य तत्प्रेरणाधीनत्वेन कर्माणि प्रवृत्तत्वात् । श्रीम-
द्रामानुजन तदनुगामिना श्रीमद्भगवदेन च ब्रह्मजड्येन “मम योनि-
र्महद्भद्रम्” (१४।३) इति वचनात् प्रकृतिं त्रिगुणावस्थं प्रधानं गृहीत्वा
प्रकृतौ प्रधाने दर्शनादीनि कर्माणि आधायैति व्याख्या कृता, व्याख्येयं
“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वज्ञैः । अहङ्कारविमूढात्मा
कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ तत्त्ववित् महाबाहो गुणकर्मविभागशः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥” (३।२७।२८) “स्वभावस्तु
प्रवर्त्तते” (५।२४) इत्यन्यायिन्यदिकुर्वैव । प्रकृतेरपि प्रेरयिता सर्व्या-
न्तर्यामी परमात्मेति तत्त्वानुदानयाऽन्वेषः समपि व्याख्यातृणां व्याख्यापि
सम्यगिति तत्त्वानुगमात् सेवास्मादिसिद्धीर्हीता । १० ।

अन्तर्यामिणा परितः कर्म कुर्वन् कामकृतवैगुण्यानि जहाति
योगीत्याह कायेन । कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च [केवलैरिन्द्रि-
यैरपि सङ्गं फलाभिलाषं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये आत्मगतकामकृतवैगुण्य-
परिहाराय कर्म कुर्वन्ति । कामो हि आत्मना सह व्यज्यते, न
कदाप्यन्तर्हते, अतो धर्माविरुद्धभावेन तमन्तर्यामिवशगं कृत्वा तद्वैगु-
ण्यापहरणं कर्त्तव्यम्, तद्वैपरित्ये तु स पुनर्बन्धहेतुर्भवति । को वा
हेतुः जिज्ञासाया उत्तरं प्राचीनानां प्राचीनकर्मानिमित्तगुणसंसर्गः,
अर्वाचीनानान्तु पितृपितामहाद्यागतदैहिकमानसिकगुणसंसर्गः । प्रा-
चीनकर्मस्वीकारेण भगवतो वैषम्यदोषचालने यत्रस्य दैफल्यं श्रीमता
शङ्करेणैव दर्शितम्—“हीनस्य दसीत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत
ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषपक्षे रस्यदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणि-
कर्मोपेक्षित्वाददोष इति चेत् न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्त्तयितृत्वेनै-

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारिण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

सर्वकर्माणि मनसा सत्प्रास्थास्ते मुखं वशी ।

नवहारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥१३॥

तराययदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेत्, न, वर्त्तमानकालयदती-
तत्त्वपि कालेष्वितरेतराययदोषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः” (वे, सू, भा,
२।२।३७) इति । अतीतानागतशून्यस्येश्वरस्य साक्षान्नित्यविद्यमानया
प्रेरणया जीवानुत्तरोत्तरीर्द्धभूमिमारीहयता तेन कामकृतैर्गुण्यापनयनं
प्रतिमुहूर्त्तं साध्यते ज्ञातमारतोऽज्ञातमारतो वेति नात्र दैपस्यनेर्घृण्य-
दोषस्यावसरः । कथं कामस्याभ्युदय इति जिज्ञासा व्यर्था, यतीं हि
क्रियात्मकस्य तस्य स्वतां न दोषत्वम् । भगवत्प्रेरणाविमुखानां सन्मार्गे
प्रत्यानयनायैव तत्कृतविविधदुःखस्योत्पत्तिः, तेन चान्तिमे चेतन्योदयो
जीवस्य । ११ ।

युक्तस्यायुक्तस्य भेदं दर्शयति युक्त इति । युक्तः योगयुक्तः कर्म-
फलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीं स्थिरां शान्तिं माप्नोति । अयुक्तः अयोग-
युक्तः कामकारिण कामप्रेरिततया फले सक्तः अनुरक्तः निबध्यते बन्धं
माप्नोति । १२ ।

एवं करोमि कारयामीति कर्तृत्वविरहितो योगी सर्वान्तर्यामिणं
परमात्मानं देहेन्द्रियादिप्रेरयितारं साक्षात्प्रत्यक्षीकृत्य सर्वकर्माणि
तस्मिन् समर्थं देहे सुखं निवसतीत्याह सर्वकर्माणीति । मनसा
विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दर्शनस्पर्शनादीनि अपराण्यनुष्ठेयानि च
सत्रस्य सर्वान्तर्यामिणं समर्थं नवहारे चक्षुःकर्णादीनि नवानि
हाराणि यस्मिन् तस्मिन् नवहारे पुरे देही वशी जितात्मा देही जीवः
नैव कुर्वन् न कारयन् करोमि कारयामीत्यभिमानं परिवर्जयन् सुख-
माप्नोति वर्त्तते । पश्येत्तस्मिन् सर्वेथा कर्मत्याग एव विहित इति श्रीम-
च्छङ्करस्तदनुयायिनः । अथापि तेषां कतिचित् वाक्यानि अन्यथैव तं

न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥१७॥

प्रतिपादयन्ति । तदुच्यते श्रीमच्छङ्करः—“सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मादर्शनेन सन्त्यज्य ..... आस्ते” इति । “अहङ्काराभावात् स्वयं तेन देहेन नैव कुर्वन् समकाराभावात् न कारयन्” इति श्रीमच्छ्रीधरः । “नेहादिश्यापाराणामित्यात्मन्य-
विक्रिये समारोपितानां विद्याया बाध एव सर्वकर्कश्याम इत्युच्यते” इति श्रीमन्मधुसूदनः । “शरीराख्ये परे ..... अनेकैः कर्मसाधनैरधि-
क्षिते सर्वाणि कर्माणि परपतिरिक्त राजकर्माणि मन्त्रास्य सुखम् ..... आस्ते” इति श्रीमन्निलकण्ठः । वाक्यैरेतैः प्रकृतेः क्रियमाणानि कर्माणि आत्मनि नारीष्य सुखमास्ते देहीति प्रतिपाद्यते, न तु ‘गच्छतो गति-
र्गमनव्यापारव्यागं न सम्भवति तद्’ इति । गमनव्यापारे सत्यपि देही-
ऽयं गमनव्यापारवान् नाहमिति कर्त्तृत्वाभिमानव्यागादकर्त्तृत्वमेवा-
त्मनाऽनेन मिथ्यति । आचार्यस्यायमेवाभिप्रायः—“प्रकृतेः क्रियमा-
णानि गुणैः कर्माणि सर्वशः” (३।२७) “प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमा-
णानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यति ॥” (१३।२८)
इत्येवमादिभिर्व्यक्ततरं प्रतिभाति । एकतः प्रकृतेः प्रेरयितारं सर्वा-
न्तर्यामिणमन्यतस्तत्प्रेरितायाः प्रकृतेः तदधीनकर्त्तृत्वं पश्यतः कुर्व-
न्नपि न कुर्वन् कारयन्नपि न कारयन्निति तत्त्वदर्शनेन प्रेरयिता जुष्टस्य
सर्वथा भगवद्व्यापारान्तररूपकर्माणां नापपद्यते केवलं कर्त्तृत्वाभि-
मानव्याग एव । अतएवाह श्रीमद्रामानुजः—“प्रकृतौ कर्त्तृत्वसत्यास
उच्यते” इति ; श्रीमद्भलदेवः—“सर्वकर्माणि मय्यस्त्वार्यथित्वा देहा-
दिना वहिस्तानि कुर्वन्नपि वशी जितेन्द्रियः सुखमास्ते” इति ; श्रीम-
द्विष्णुनाथः—“सर्वाणि कर्माणि मनसा सत्यस्य कायादिब्यापारिण
वहिः कुर्वन्नपि वशी जितेन्द्रियः सुखमास्ते” इति । १३ ।

यथात्मा न करोति कारयति वा कोऽसौ यः करोति कारयति वा

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

तदाह न कर्तृत्वमिति । प्रभुः प्रभविष्णुः देहेन्द्रियादीनां स्वामी
आत्मा लोकस्य कर्तृत्वाभिमानवतो जनस्य न कर्तृत्वं न कर्माणि न
कर्मफलसंयोगं कर्मणा सह तत्फलसंयोगं सृजति तत्कारणरूपेणात्पा-
दयति, स्वभावस्तु प्रवर्तते कर्तृत्वादिरूपेण चेष्टते । प्रभुरीश्वर
इति श्रीमच्छीधरः । जीवस्य प्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वातन्त्र्येण मुक्तामुक्त-
व्यवस्थामुपलभ्य कुतो वा कर्तृत्वं कर्माणि कर्मफलमेति निर्णयो युक्त
एव । सर्वेन्द्रियव्यापारेषु देहस्यैव प्रयोजनमाधनानि भवन्ति न
त्वात्मनः, देहस्तु प्रकृतिमन्भूतः तत्कर्तृत्वाधीनश्च, अतो देहेन्द्रियव्यापा-
रात्पदानि कर्माणि तत्फलानि च स्वभावन एवोत्पद्यन्त इति निर्णी-
यात्मनोऽकर्तृत्वं क्रिया-तत्फलानुत्पादकत्वमदर्शयदाचार्यः । १४ ।

स्वयं विकारशून्यः परमात्मा जीवानां पापेन कष्टः, पुण्येन परि-
तुष्टो भवतीत्यज्ञानां तस्मिन् विकारित्वारोपः भ्रमकृत एवेत्याह नादत्त
इति । विभुरनन्तशक्तिपूर्ण ईश्वरः कस्यचित्पापं न आदत्ते भजते
गृह्णाति, न चैव सुकृतं पुण्यम् आदत्ते भजते गृह्णाति । यद्येवं
कथं तद्गोपभयात् जना भीताः, तत्कन्तोषबोधात् प्रफुल्लचित्ता वा
भवन्ति ? अज्ञानेन ज्ञानमावृतं, तेन जन्तवो मुह्यन्ति, मोहं गच्छन्ति ।
यदि पापेन पुण्येन वा सर्वान्तरात्मनः परमेश्वरस्यानुकूल्यं प्रातिकूल्यं
वा नोपतिष्ठते, तदा पापपुण्ययोः कीदृशं न भेदः ; शास्त्रवैयर्थ्यञ्च । न
हि निर्विकारे परमात्मनि विकारसम्भावनास्ति, पापेन पुण्येन च
यद्यानुकूल्यप्रातिकूल्ये तस्मिन्नुपतिष्ठेयाताम्, अस्मदादिवत् भवति सः ।
यद्येवं कथं पापस्यापरिहार्यं दुःखकरं फलम्, पुण्यस्य चित्तानन्द-
करत्वञ्च ? यद्यज्ञानजन्ये ते, पापानि कृत्वा ज्ञानिन आनन्दमुपलभेरन्
पुण्यैर्भोगादिसङ्कोचवशात् दुःखमेव । किमपि तत्त्वम् ? पापिषु पुण्या-
न्वेषे च परमात्मनः किमपि देय्यं नास्ति । न हि सूर्यरश्म्यादयः

साधूनेव सेवन्ते नासाधूनिनि । प्रकृतेः प्रेरयिता तां तन्निहितधर्मे
नुसारत एव नियोजयति, अतस्तस्मिन्मन्त्रवैषम्येऽपि प्रकृतेः क्रियावशाः
सुखं दुःखञ्चोपतिष्ठेते तत्सम्पृक्तस्य जीवस्य । न हि पुण्यशीलत्वं शैल
शिखरान्निपतितस्यास्थिविचूर्णनं प्रतिवध्नाति, न वा प्रकृतिधर्मानुगता
नामपुण्यवतां शारीरिकस्फूर्त्तिर्व्याहतिः । जीवप्रकृतेरपि तन्निहित
धर्मानुसारतो भगवदाज्ञापालनं सुखं तदाज्ञीकृत्य न दुःखमपरिहृत्यम्
पराया जीवप्रकृतेरपरायाः प्रकृतेरधीनत्वं भगवद्देशमुख्येन पापहेतुः
पुण्यहेतुश्च तां स्ववर्णं संस्थाप्य भगवदधीनत्वम् । अपरायाः परायाः
प्रकृतेः कुतो धर्मा उत्पद्यन्ते ? अपरायाः प्रकृतेः सत्त्वादयो गुणाः
“मत्तु एवेति तान् विद्धि” (७।१२) इत्युक्तत्वात् सर्वान्त्वयामित एवेति
व्यक्ततरम् । “बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि” (७।१०) इत्येवमादिषु जीवस्यापि
तत् एव बुद्ध्यादयः सम्भवन्ताति निर्विवादविषयः । प्राचीनकर्मवशा-
द्बुद्धादेर्भेदता जीवप्रकृतेः स्वाभाविकक्रियाशीलत्वस्याविद्यमानतायां
न सम्भवति, अतएवाज्ञाचार्यः “स्वभावस्तु प्रवर्त्तते” (५।१४) इति ।
कोऽयं स्वभावः ? सृष्टादौ सृष्टेर विद्यमानानां सृज्यशक्तीनामात्म-
निष्ठभावः । “इतोयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा” (७।४), “प्रकृतिं विद्धि
मे पराम्” (७।५), “बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि” (७।१०), “मत्तु एवेति तान्
विद्धि” (७।१२) इत्याद्युक्तत्वात् सृज्यशक्तीनां तदन्तरङ्गसृष्टिशक्तेरन्तर-
ङ्गत्वं व्यनक्ति । अतएवाह श्रीमच्छङ्करः, “कारणस्यात्मभूता शक्तिः
शक्तेरात्मभूतं कार्यम्” (वे, सू, भा, २।१।२८) इति । विष्णुपुराणे च
“निर्गुणस्याप्रमेयस्य शब्दस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकत्तृत्वं ब्रह्म-
णोऽभ्युपगम्यते ॥” (१ अं, ३ अ, १ श्लो) इति मैत्रेयकृतप्रश्नस्योत्तरे परा-
शर आह — “शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्म-
णस्तास्तु सर्गाद्याभावगतयः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथो-
ष्णता ॥” (१ अं, ३ अ, २ श्लो) इति । ‘सर्गादिहेतुभूताः भावशक्तयः
स्वभावमिडाः शक्तयः सन्त्येव, पावकस्य दाहकत्वादिशक्तिवत् ;’ सृज्य-
शक्तीनामपि तद्वत् स्वाभाविकत्वम् । एवञ्च सिध्यति मनोरुक्तिः “यन्तु

कर्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सृज्य-
मानः पुनः पुनः ॥” (१७, २८श्लो) इति । “तदाविशन्ति भूतानि
महान्ति मह कर्मभिः” (मनु १७, १८श्लो) इत्यत्र कर्माणि सृज्यशक्तय
एव । सृष्टिशक्त्या सृज्यशक्तयोऽभिन्ना, तस्याः सत्त्वे पुनरासां सत्त्वम् ।
अतः सिद्धं जीवानां पापञ्च पुण्यञ्च । जीवगतपापपुण्येन परमात्मनो
विक्रियाचित्तनमज्ञानकृतमिति पश्यन्नाह्वयार्थः—“सृजानिनाहतं ज्ञानं
तेन सृज्यन्ति जन्तवः” इति, सर्वं निरवद्यम् । अथ श्रीमन्नौलकण्ठ
आह, “ननु ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमधी लोकेभ्य उन्नि-
नोषते, एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमधी निर्नोषते’ इति श्रुत्या
परमेश्वरे कारयित्वं बोध्यते, तत्कथमुच्यते ‘स्वभावसु प्रवर्त्तते’ इति
तत्राह नादत्तं इति । कस्यचित् कर्तुः पापमयं नादत्ते, नापि
सकृत्मादत्ते कारयित्वाभावात्, यतो विभुर्व्यापको निष्क्रिय इति
यावत् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्त्तयति, तदीयं पापं पुण्यं वा लभते,
अयन्तु न तथा किन्तु सूर्यवत् प्रकाशक एव, न तु स्वप्रकाश्यानां
कर्वादीनां कर्मणा सम्बध्यत इति भावः । कारयित्वमप्यस्य सत्ता-
मात्रेण सूर्यवत्, यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृत-
श्रुतिविरोधः । ..... ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमजानन्त ईश्व-
रादात्मनः पृथक्सन्धमानाः ईशात्मनोः सैव्यसैवकभावेन पश्यन्तो
सुहृन्ति । तथाच श्रुतिः ‘अथ योऽन्यां देवतासुपास्तेऽन्याऽहमिति न
स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्’ इति, ‘एष ह्येव’ इति श्रुतिरपि
भ्रान्तजनव्यवहारविषयेवेति भावः” इति । श्रीमन्नौलकण्ठीयव्याख्यया
“भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा” (श्वे, उ, १।१२), “महान् प्रभुः
पुरुषः सत्त्वस्येव प्रवर्त्तकः” (३।१२), “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः
अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो
यमयति” इत्येवमाद्याः श्रुतयो विरुध्यन्ते । “यतः प्रवृत्तिर्भूतानः”
(१८।४६), तस्य केवलं सूर्यवत् प्रकाशयित्वं न सिध्यति, अभिव्यक्तानां
स्वभावोऽपि तत एव तेषु दृश्य इत्यायाति । तस्य सत्त्वसङ्घातस्य

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्गुणकल्मषाः ॥१७॥

ततः संवृष्टस्य स्वभावस्य न जातु तेनोच्छेदः सम्भवति, अतः सृष्टान् स्वभावानुसारतस्तान् प्रेरयति स इति न तस्मिन् कदापि वैषम्यम् सूर्यादयो यं स्वभावमाप्तवन्तः, त ते तमतिक्रामन्ति, जीवसु कामकृत विकारवशात् स्वभावाद्बिद्युतो भवति अतस्तस्मिन् पापस्वभावना यद्वा तस्य स्वभावे स्थितिर्भवति, तदा तस्मिन् पुण्यम् । कथमेव भवति ? स्वभावे स्थितौ भगवता स्वरूपैक्यम्, स्वरूपैक्येण च भगवदा विर्भावानुभवः, तेन च शब्दसत्त्वत्मित्वत्वं विस्तरेण । पूर्व्वतमस्त्रीके जीवे प्रभुशब्दप्रयोग आविर्भूतस्वरूपे तस्मिन्निति मन्तव्यम्, प्रेरयिषा सृष्टस्य तस्य वशीकृतप्रकृतित्वं दृश्यते । १५ ।

अज्ञानजनितमोहमुक्त्वाऽधुना तत्त्वदर्शनीपयोगि ज्ञानं स्तौति ज्ञानेनेति । येषामात्मनो ज्ञानेन तु तत् अज्ञानं परमपुरुषे विका- रित्वदर्शनरूपं नाशितं तेषां ज्ञानम् आदित्यवत् तत्—कस्यचित् पापञ्च पुण्यञ्च विभुर्नादत्त स्वभावसु प्रवर्त्तते इति परं परमार्थतत्त्वं प्रकाशयति । १६ ।

“महान् प्रभुर्देवः पुरुषः सत्त्वस्थैष प्रवर्त्तकः” (खे, उ, ३।१२) इत्युक्त- दिशा स्वभावस्य प्रवर्त्तकं परमपुरुषं रोषाद्यनधीनं ज्ञात्वा किं भवति तदाह तद्बुद्ध्य इति । तस्मिन् विभौ बुद्धिः निश्चयात्मिकान्तःकरण- वृत्तिर्येषां ते तद्बुद्ध्यः—तमतिक्रम्य तेषां बुद्धिर्नान्यत्र गच्छति, यतस्ते जानन्ति तस्मै सर्व्वमन्यद्दर्शनश्यात्मकं, तस्मिन् स्थितौ सर्व्वं तदायत्त- मिति ; तदात्मानः स एव विभुरात्मेवात्मा येषां ते तदात्मानः—तमेव ते पुनः परमात्मीयत्वेन प्रियत्वेन गृह्णन्ति नान्यत् किञ्चन कमपीति भावः ; तन्निष्ठाः, स विभुरेव निष्ठाभिनिवेशस्तात्पर्य्यं येषां ते तन्निष्ठाः

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव प्रवपाकि च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

इहैव तेर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

—तं विना नान्यस्मिन् निविष्टवेतसस्तस्मिन्नेव तेषां स्थितिरिति यावत् ; तत्परायणाः स एव परम् अयनम् आश्रयो येषां ते तत्परायणाः ; ज्ञाननिर्दूतकल्मषाः ज्ञानेन तदवैषम्यरूपेण निर्दूतं कल्मषं तद्वैमुख्यरूपं येषां ते ज्ञाननिर्दूतकल्मषाः, अपुनरावृत्तिं मुक्तिं स्वरूपेणावस्थितिं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कथं पूर्वोक्तेन ज्ञानेन तादृशत्वमिति जिज्ञासा चेत्, तत्त्वालोकनेन तदुत्तरं बुद्धौ प्रतिभामते । यदाश्वरोऽस्मदादिवत् रागद्वेषपरवश आसीत्, नास्माकं बुद्धिस्तस्मिन् स्थितिपदं लभेत, “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” इति लौकिकज्ञानानुरोधात् । भ्रमप्रसादपरवशी जीवो न कदापि प्रमादोदित्यसम्भवः, अतो धर्म्यात्मा साधुरपि तस्मिन् निरवच्छेदामास्यां स्थापयितुं न शक्येत । एवं परमात्मियत्वेन ग्रहणं तात्पश्यत्वं तत्परायणत्वं तदेक-रागद्वेषविरहितत्वेन सिध्यति । १७ ।

विभीः समभावः संक्रामति यदा योगिनि तदा तस्य ब्रह्मभावाप-
सत्वं सिद्धमिति लक्ष्यते तदेवाह हाभ्यां विद्येति, इहैवेति । विद्या-
विनयसम्पन्ने विद्या आत्मबोधी ब्रह्मविद्या वा विनयो निरहङ्कारत्व-
मनोवृत्त्यम्—“सम्मानाद्वाङ्माणा नित्यमुहिजेत विषादिव । अमृतस्यैव
चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा ॥” (मनु २ अ, १६२ श्लो) इत्युक्तानुरूपम्—
ताभ्यां सम्पन्नो विद्वान् विनीतो यो ब्राह्मणस्तस्मिन् श्रवणं चण्डाले च
कर्मेणा विषमयोस्तयोः, गवि हस्तिनि शुनि च जालैतेषु विषमेषु
पण्डिताः ज्ञानिनः आत्मयाथात्म्यविदः समदर्शिनः प्रकृतिकृततत्तद्वि-
शेषाकारावहन्ता ज्ञानैकाकारतया आत्मा तु सर्व्वत्र सम इति दृष्टि-
शीलाः, यदा सदृशेण भासमानं ब्रह्म सर्व्वत्र सममिति द्रष्टुं शीलं येषां

ते समदर्शिनः । इहैव जीवद्भिरिव तेः समदर्शिभिः पण्डितैः सं-
सृताः जितः वर्गीकृतः ; येषां साम्ये समत्वेऽवैषम्याख्ये ब्रह्मधर्मी स-
स्थितः निविष्टः निश्चलः । कथं तेः संसारो जितः ? हि यस्मात् ब्र-
ह्मनिर्दोषं सर्वविधविकारशून्यं रागद्वेषवर्जितम्, समं द्वेषस्यविरहितम्
पण्डिता अपि रागद्वेषविरहिताः, सर्वत्र समदर्शिनः, तस्मात् ब्रह्मसम-
भाववगात् ते ब्रह्मस्येव स्थिताः ।

अत्रेदं विवेच्यम्, विषमे समव्यवहारः शास्त्रे निन्दित एव । यैरे-
व समवसनभूषणादिभिश्चण्डालः पूजितः, तैरेव सर्वगुणसम्पन्नो ब्रह्म-
विदिति पूज्यपूजाव्यतिक्रमो न केवलं ज्ञानधर्मादेरवमानो विषमव्यव-
हारोऽपि । कथं विषमव्यवहारः ? चण्डालानां तद्योग्यैरेवासनवसन-
भूषणादिभिर्भवति पूजा, ब्रह्मविद्वान्तु तद्योग्यैरिति सत्यमनादृत्य
साधितो व्यतिक्रमो विषमव्यवहार एव । “समासमाभ्यां विषमे समे
पूजतः” इति व्याख्यालिरुदाहृतस्य गीतसवचनस्यायमेवाभिप्रायः ।
यद्यत्र “पण्डिताः समदर्शिनः”, “समं ब्रह्म” इति कथं सिध्यति ?
सिध्यति ज्ञानेन । ज्ञानदृष्टिस्तत्राण्डालब्राह्मणयोर्न कीदृशो भेदः ।
तत्र तद्वत्ता यो व्यवहार उपतिष्ठति, तस्मिन्नपि समत्वं लक्ष्यते । नदं
समत्वं तत्तद्योग्यविषयानतिक्रामति, किन्तु हि तत्तद्योग्यमितिैव
वाह्यं व्यन्यते । एवञ्च दृश्यते परब्रह्मणि समत्वं जनानां ग्रहणयोग्य-
तानुसारिण विषयदानात् । साधारणप्रयोजनानि वारिवादग्निसूत्र्य-
रश्म्यादीनि आचाराण्डालं सर्वत्रैव समानि, योगानन्तर्द्वयी न तथा,
साधकैश्चसाधकेषु च तेषां समत्वे वैषम्यमेव स्यात्तद्वातरि । अत्र दान-
वैकादेव कारुण्यादुपनिषत् इति नात्र भगवति वैषम्यम् । न तु
वक्तव्यं करुणायाः समत्वे कथं तस्या जनभेदेषु तारतम्यं भवतीति ।
न त्वत्र करुणायास्तारतम्यम्, एकस्या अविकाराया अनन्तायास्तस्या
ग्रहादगतग्रहणगतेस्तारतम्येन तदुपलक्ष्यत इत्यदोषः । चित्सात्वे
तस्मिन् वक्ष्यमस्मदादिवत् प्रेमादय आरोप्यन्ते । नायमारोपः, एकस्यैव
चित्स्वरूपस्य जीवैः सम्बन्धपर्यालोचनया तत्तत्स्वरूपत्वेन परिग्रही-

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्भृदो ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

वाङ्मय्यर्णवमक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

ऽवश्यम्भावी, अत आहवाचार्थः—“पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः” (८ष, १७श्लो) “गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सहृत्” (८ष, १८श्लो) इति । यो हि समिहागमनात् प्राक् समा-
भावनिश्चयान् जानन् तत्पूरणायायोजनानि सर्वाणि कृतवान् तस्य तज्ज्ञानं प्रेमेव मत्सन्निधौ प्रतिभाति, तत्कारणात् पिता मातां सुहृ-
च्छरणमित्यादयः सम्बन्धाः यथावदुद्यन्ति । अगत्तां मां स्वगत्तया स निघ्नतं पूर्णतामापादयति, अतस्तस्मिन् करुणा कृपाऽनुग्रहः प्रसाद इत्यादयो नियतविद्यमाना इति न कोऽप्यस्वीकर्तुं समर्थः । अतएवा-
हवाचार्थः—“तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्” (१८६२) इति । १८१८ ।

समदर्शनरूपज्ञानविपाकस्य लक्षणमाह न प्रहृष्येदिति । प्रिय-
मिष्टं प्राप्य लब्ध्वा न प्रहृष्येत् प्रहृष्टः स्यात्, अप्रियञ्च अनभीष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत् न विषण्णः स्यात् ; स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चिना बुद्धि-
र्यस्य स स्थिरबुद्धिः असम्भृदः सम्भोहवर्जितश्च ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ।
एतल्लक्षणी ब्रह्मणि स्थित इति बोध्यः । २० ।

कथमीदृग्लक्षणे भवति समदर्शनस्य तत्कारणमाह वाङ्मेति । वाङ्म-
य्यर्णेषु शब्दादिविषयेषु असक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य स असक्तात्मा
आत्मनि स्वस्वरूपे यत् सुखं तत् विन्दते लभते । तत्सुखलाभानन्तरं
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगिन युक्तात्मा ऐक्यं प्राप्त आत्मा यस्य स
ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सन् अक्षयं शाश्वतं महदनुभवलक्षणं यत् सुखं
तदश्नुते लभते । २१ ।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधाद्वैवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

दुःखपरिणामविषयभोगेषु न जातु ज्ञानवानामोदं लभते इत्याह ये हीति । संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शभ्यो जाता भोगा दुःखयोनयः दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः रागद्वेषादीनुत्पाद्य हृदि नरकान्नि-प्रख्याननपरा एव ते । भवन्तु ते तथा, कुतो वाऽविमिश्रसुखं लभते जीव इति कुजल्पनिरसनाय विशिनष्टि, -आद्यन्तवन्तः, आदिमन्तः अन्तवन्तश्च ; आदावपि क्षणिकत्वात् द्वेषाद्युपहतत्वात् दुःखकराः, अन्तेऽपि सम्यग्दुःखपर्यवसायित्वात् दुःखकराः । न पुनः सात्त्विक-सुखान्याद्यन्तवन्ति । यदुक्तमाचार्येण—“यत्तदग्रे विषमिव परिणामि-ऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥” (१८/३७) इति, तत्सु संयमादक्लेशनारम्भात् विषमिव न विषमिव । सुखगर्भमेव तद्दुःखं ज्ञेयम्, अन्यथा विषयसुखं परित्यज्य तत्र प्रवृत्तिरपि न स्यात् । रोगजनितक्लेशोपशम इव भोगत्यागस्तदनुपप्लवः स्वापनयात् शमप्रधान इति सर्वत्र त्यागिनोऽनुभवन्ति ; अतः शान्तिरूपसुखेनारम्भो संयमा देरिति तत्रादौ सुखमन्ते तु साक्षादानन्दलाभ इति असृतत्वं तस्य । हे कौन्तेय, तेषु भोगेषु बुधः पण्डितः ज्ञानवान् न रमते कामोदं लभते । २२ ।

“काम एष क्रोध एष रजोगुणमसृजवः । महाशनी महापाप्मा” (३/३७) इत्यादिश्लोकत्वभाषाप्रमाणान् । निर्विक्रान्तज्ञानत्वेन (३/४१) परमशुद्धत्वमाहाचार्यः । तत्परमशुद्धप्रोद्भूतानुभावान् निरुध्य यी यावज्जीवितकालं जितकामो जितक्रोधः स एव कृतार्थ इत्युच्यते शक्नोतीति । यः शरीरविमोक्षणात् मरणात् प्राक् यावज्जीव काम-क्रोधाद्वैवं मनोनयनादिज्जाभलक्षणं वेगं सोढुं निरोधुं शक्नोति शक्तः,

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्व्याणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्व्याणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्व्याणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

स नरो युक्तः योगी स सुखी । जितकामत्वेन जितक्रोधत्वेन योगित्वं सुखित्वं स स्वयमनुभवति, अन्ये च तं तादृशं जानन्ति, विपरीते विपरीतमेव । २३ ।

कामक्रोधनिरोधेन चित्तवृत्तिनिरोधरूपो योगः सिध्यति, न पुन-
र्ब्रह्मयोगः, स कदा सिध्यति तदाह योऽन्तरिति । योऽन्तःसुखः
अन्तरात्मन्येव सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः, अन्तरिवारामः क्रीडा यस्य स
अन्तरारामः, तथा योऽन्तर्ज्योतिः अन्तरात्मनि ज्योतिर्ज्ञानप्रकाशो यस्य
सोऽन्तर्ज्योतिः, अन्तर्दृष्ट्या साक्षादनुभूतं तत्त्वं येन स एव योगी ब्रह्म-
भूतः ब्रह्मणेकत्वमापन्नः ब्रह्मनिर्व्याणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षम् अधि-
गच्छति प्राप्नोति । २४ ।

किञ्च लभन्ते इति । क्षीणकल्मषाः क्षीणभगवद्द्वैमुख्यरूपपापदीपाः
छिन्नद्वैधाः छिन्नसंगयाः, शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता इति श्रीमद्रामानुजः,
यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते आनु-
कूल्यं रताः ऋषयः द्रष्टारः सम्यग्दर्शनः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः ब्रह्म-
निर्व्याणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षं लभन्ते प्राप्नुवन्ति । २५ ।

किञ्च कामेति । कामक्रोधविमुक्तानां कामस्य क्रोधस्य ताभ्यां
विमुक्तानां, न केवलं तयोरावेगसहनमानं किन्तु तद्वियुक्तानां यतीनां
यत्नशीलानां यतचेतसां संयतान्तःकरणानां विदितात्मनां विदित आत्मा
येषां ते विदितात्मनां सम्यग्दर्शनां साक्षात्कृतपरमात्मनां वा अभितः

स्पर्शान् कृत्वा वहिर्व्याघ्रांश्चक्षुश्चैवान्तरे भुवोः ।
 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणी ॥२७॥
 यतन्द्रियमनोबुद्धिर्मनिर्मोक्षपरायणः ।
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्व्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत् ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

उभयतो जीवतां मृतानाम् ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षं
 वर्त्तते । २६ ।

सम्यग्दर्शनेन ब्रह्मणि स्थितस्य योगित्वमपतिष्ठति । योगस्याविच्छे-
 दाद्यसाधनं प्रयोजनम्, अन्यथा योगादभ्रंशोऽपरिहार्यो विषयेन्द्रिय-
 मन्वयवशात् । अनन्तराध्याये ध्यानयोगमेव वक्ष्यत्याचार्यः । सम्य-
 ग्दर्शनेन ब्रह्मणि स्थितस्य किं वा साधनं प्रयोजनमिति जनानां क्षमति-
 मवधार्यास्मिन्नध्याये सम्यग्दर्शनेनस्यान्तरङ्गसाधनं ध्यानयोगं सूचस्थानो-
 येस्त्रिभिः श्लोकेरुक्तवानाचार्यः स्पर्शान्मिति । बाह्यान् चिन्तायोगेना-
 न्तःप्रविष्टान् स्पर्शान् शब्दादान् विषयान् तच्चिन्तात्यागेन वहिः कृत्वा
 सर्व्वं बाह्येन्द्रियव्यापारमुपसंहृत्य, चक्षुश्च भुवोरन्तरे एव कृत्वा संस्थाप्य
 नासाभ्यन्तरचारिणी प्राणापानौ मन्दोच्छासनिश्वासाभ्यां समौ कृत्वा
 या यतन्द्रियमनोबुद्धिः यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स यतन्द्रिय-
 मनोबुद्धिः मोक्षपरायणः मोक्ष एव परम् अयनं प्राप्यं यस्य स मोक्ष-
 परायणः, विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा भयञ्च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधास्ते
 विगता यस्मात् स विगतेच्छाभयक्रोधी मुनिर्मननशीलः, स सदा मुक्त
 एव । २७।२८ ।

एवं योगयुक्तः कं ज्ञात्वा योगी मुच्यते इति तत्राह भोक्तारमिति ।

वसुतपसां भोक्तारं पालकं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महा-
न्तमौश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां सर्वान्तर्धामिणं ज्ञात्वा शान्तिं
मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । २८ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीमन्नानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स भवतामी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

“सर्गान् कृत्वा वहिः” (५२७, २८) इत्यादिभिर्ध्यानयोगोऽनीता-
नन्तराध्याये सूचितः । तमेव प्रपञ्चयितुं षष्ठाध्याय आरभ्यते । तच्च
प्रथमं मन्त्राभ्यस्य योगस्य चैकत्वमस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यमिति ध्यान-
योगस्य सर्वोद्धतमत्वमप्रपञ्च्य सा दृष्टिवहिर्भूतं भूदिति तदेव व्यक्त-
तरवाभ्येनावतारयति अनाश्रित इति । कर्मफलम् अनाश्रितोऽनपेक्ष-
माणोऽतिच्छन् कर्मफललक्षणां त्यजन् कार्यम् अवश्यकर्तव्यं कर्म यः
करोति, स एव कर्मफलत्यागात् मन्त्रामी च, फललक्षणरूपविहीनाभा-
भात् योगी च । न स निरग्निः अग्निमाध्यकर्मत्यागी, न च अक्रियः
अनग्निमाधकर्मत्यागी । “ब्रह्मापेणं वक्ष्य हविः” (४।२४) इत्या-
दिना अग्निमाधरं कर्म ब्रह्मदृष्ट्याऽहंप्रहणं च पूर्वमुपदिष्टम्,
अनग्निमाधरं तपायज्ञादिकञ्च । न चाक्रियः दैहिककर्मत्यागी
अहमुद्धतनयनो योगीति श्रीमदनन्दविश्वनाथौ । अत्र ‘ज्ञानयोग-
कर्मयोगमाध्यात्माभ्यस्य कर्मप्रकाशाभ्यामधिगच्छति’ इति श्रीमद्रामा-
नुजः । ध्यानयोगे नास्ति दृष्टिमाधिकाकार इति श्रीतच्छङ्करस्य प्रति-
पत्तिं पुराणप्रत्यक्षस्य प्रकाशप्रकाशं प्रतिनन्दनोति विफलेऽत्र विचा-
रावतारः । “एतावती पता विप्राणा निराशोरपरिग्रहः” (६।१०),
“सर्वकर्मणि राजमः सर्वस्थस्त ..... नैव कुर्वन्न कारयन्” (५।१३)
“.....मोक्षोऽप्युपैति” किमिति । अनिकेतः स्थिरमतिः.....”
(१२।१८), “निश्चयं कर्मणा पुमान् पुमांश्चरति निस्तुहः” (२।७१),

यं मन्त्रासमिति प्राहुर्योगं तं विदि प्राण्डव ।

न ह्यग्न्यास्तमङ्गत्वा योगी भवति कथम् ॥ १ ॥

आरुह्योर्भूतयोगं कर्म कारणमुच्यते ।

यागारुहस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ २ ॥

“मन्त्रारभपरित्यागी” (१२।१६) इत्येतैर्गृहिणीऽनधिकारित्वं न सिध्नातीति तस्मिंस्तस्मिन् पद्ये स्फुटीभवति । १ ।

कथं वा योगी मन्त्रासीति तत्र कारणमाह यमिति । हे प्राण्डव, यं मन्त्रासं कर्मत्यागं प्राहुः, तं योगं कर्मयोगं विदि । मन्त्रासः कर्माकरणं कर्मयोगः कर्मकरणम्, कथं तयोरिकत्वमित्युच्यते—न हि अग्न्यास्तमङ्गत्वाऽपरित्यक्तफलाभिमन्त्रिः कथं न यागी भवति । फलतया कर्तृत्वाभिमानत्यागिनानुष्ठितं कर्म कृत्वापि कर्माकरणमस्मिन् शास्त्रे यन्निर्दिष्टम्, स एव मन्त्रासः । फलतया कर्तृत्वाभिमानेन चित्तविक्षोभो जायते, तदुभयत्यागेन चित्तविक्षोभो निरुद्धो भवति, चित्तविक्षोभनिरोध एव योगः, अतएव तादृगः कर्मयोगो योग एव । एवं मङ्गलत्यागेन मन्त्रासयोगयोरिकत्वं सिध्यति । २ ।

ध्यानयोगस्य प्रथमं कर्मैव कारणं, तेन तस्योदयात्, उदिते तस्मिन् तस्य नित्यस्थितः कारणं शम एवकारह आरुह्योरीति । “यस्य सर्व्वे नसारस्त्राः काममङ्गलवर्ज्जिताः” (प्राण्ड) इत्युक्तादिगारब्धं कर्मयोगं ध्यानयोगम् आरुह्योरागोर्भूतयोगः कारणं तदुत्पादकं साधनम् उच्यते, तादृगेन कर्मणा चित्तविक्षोभप्रशमा भवति, यदा तु सर्व्वथा प्रशमा जायते तदा योगारुह्योर्भूतयोगोऽस्ति । अतएवाह तस्यैव यागमारुहः । प्रशान्तचित्तविक्षो योगारुहस्य शमः तर्णोपरमः कर्तृत्वाभिमानोपरमश्च कारणम् आरुह्यावस्थाया उत्पादकमुच्यते । सर्व्वव्याख्याभिर्आरुह्यावस्थायां सर्व्वकर्मापरमी वर्ण्यते । अनन्तर-श्लोकार्थपर्यालोचनया न तस्य युक्तत्वं पश्यामः, आचार्यमतविरोधि च तत् । सर्व्वथा कर्मत्यागस्याभ्यावनां पश्यन्तः सर्व्वकर्मपरित्यागपच-

यदा हि नन्दियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते ।
 सर्वसङ्कल्पमन्त्रासौ योगारूढस्तदीच्यते ॥४॥
 उद्धरदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बभूव आत्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥
 बभूव आत्मनात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना ॥६॥
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्ततात्मैव शत्रुः ॥६॥

पातिनीऽपि नाहं किञ्चित्करोमीत्यत्राभिमानं ह्यज्ञानमेव वर्णयति ॥ ३ ॥

किञ्चिन्नशोऽयं योगारूढ इत्युच्यते यदा हीति । यदा हि न नन्दियार्थेषु शब्दादिषु, न तत्साधनेषु कर्मसु अनुषजते सत्तो न भवति, सर्वसङ्कल्पमन्त्रासौ सर्वेषां सङ्कल्पानां फलाभिसन्धीनां त्यागशीलः स तदा योगारूढ उच्यते । “न ज्ञानशस्तसङ्कल्पः” (६।२) इत्यत्र सङ्कल्पः फलाभिसन्धिर्वित्यर्थे निषाद्य, अत्र ‘सर्वसङ्कल्पमन्त्रासौ’ति विशेषणस्य सर्वान् कामान् कामात्मकान् सर्वान् च कर्माणि मध्यमितुं शीलं यस्य स सर्वसङ्कल्पमन्त्रासौत्यर्थे निषादनं भूददाश्रयिनः । एवं हानिकर्तृकस्य शत्रुस्य विशेषणस्य वा स्वमतं स्वसंगारदानस्य भिन्नभिन्नार्थेष्वपि दत्तेन प्रकृतार्थे आच्छादित इत्यनय एव ॥ ४ ॥

योगारूढो ह्यात्मनात्मानमुद्धरति, तत्सर्वेषां कर्त्तव्यमित्याहरेदिति । आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवमुद्धरेत् रसागरात् । नात्मानमवसादयेत् अधो नयेत् संसारसागरे गच्छेद्यदि न स्वयं यतते स्वसङ्गद्वाराय, न स भवितुं शक्यः । अतो योगारूढात्मानमुद्धरेत् यतते स आत्मनो बभूव, यः पुनः संसारं भग्नस्तिष्ठति स आत्मनः शत्रुः । तदेवाह—आत्मैव हि आत्मनो बभूव, आत्मैवात्मनो रिपुरिति ॥ ५ ॥

किञ्चिन्न आत्मनो बभूव, किञ्चिन्नो वा शत्रुरित्युच्यते बभूविति ।

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णामुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

सुहृन्मित्रार्य्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

येनात्मना जीवनं आत्मा मन एव जितः वशीभूतः, तस्य आत्मनो जीवस्य आत्मा मनो बन्धुः । अनात्मनः अजितात्मनस्तु आत्मेव मन एव शत्रुवत् अपकारिवत् शत्रुत्वेऽपकारे वर्त्तते । ६ ।

जितात्मत्वे किं भवति तदाह जितात्मन इति । जितात्मनो जित-मनसः, प्रशान्तस्य रागद्वेषविमुक्तस्य आत्मा शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः परम् अत्यर्थं समाहितः समाधिविषयो योगारूढो भवति । परं केवलमित्यर्थं प्रशान्तस्य परं केवलम् आत्मा समाहितो भवति नान्यस्येत्यर्थः । ७ ।

योगारूढस्य किं लक्षणान्तरं भवति तदाह ज्ञानेति । ज्ञान-विज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानमोक्षदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तं आत्मा यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, कूटस्थो विषयमस्मिधावपि विकार-शून्याऽप्रकम्पः सर्वकालमकस्वभावतया स्थितः, विजितेन्द्रियः विजितानि वशीकृतानि रागद्वेषप्रवर्त्तितानि इन्द्रियाणि येन स विजितेन्द्रियः ; अतएव समलोष्टाश्मकाञ्चनः भोग्यविषयेष्वामक्तिविरहितत्वात् समानि लोष्टाश्मकाञ्चलानि मृत्पिण्डपाषाणसुवर्णानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः, एवम्भूतो योगी कर्मयोगी युक्तः योगारूढ इत्युच्यते । ८ ।

तत्र विशेषमाह सुहृदिति । सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्षोपकर्ता इति श्रीमच्छङ्करः, वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषीति श्रीमद्रामा-मुञ्जः, स्वभावेनैव हितशंसीति श्रीमच्छ्रीधरः, प्रत्युपकारमनपेक्ष पूर्व-

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥२०॥

स्व इ' मन्वन्वत् विनैवापकर्त्ता इति श्रीमन्मधुरादयः ; मित्रं स्नेहवा-
निति श्रीमच्छङ्करः, सवयसो हितैषिणो मित्राणीति श्रीमान्माननः ;
अरिः शत्रुः अनिमित्ततोऽनर्थच्छुः स्वकृतापकारमनपेक्ष्य स्वभावक्रीड्य-
णापकर्त्ता घातुकः, उदामीनः विवदमानयोरुभयोरप्यपेक्षकः, मध्यस्थः
विवदमानयोरुभयोरपि हिताकाङ्क्षी, हेत्यः आत्मनोऽप्रियः अपकार-
कारित्वाहं पार्श्वः स्वकृतापकारमनपेक्षापकर्त्ता, वन्धुः सम्बन्धी जन्मत-
एव हितेषां सम्बन्धेनापकर्त्ता, एतेषु माधुर्यं शास्त्रानुवर्त्तिषु सदाचारिषु
धार्मिकेषु पापेषु च प्रतिप्रिदकारिषु दुराचारिषु अधार्मिकेषु समबुद्धिः
समा रागद्वेषशून्या दृष्टीर्यस्य स समबुद्धिः विशिष्यते विशिष्टा भवति ।
योगारूढानां सर्व्वेप्रामयमुत्तम इत्यर्थः । विमुच्यते इति पाठान्तरे
विमुक्तो भवति । ६ ।

योगारूढस्य लक्षणं फलज्ञाकोटानीं साङ्गं योगस्यपदिशति योगी-
त्यादिभिस्तथाविशल्या श्लोकेः । योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः सतत-
महरहयोगकाले रहसि स्थितः निर्जनदेशे स्थितः, एकाकी असहायः,
यतचित्तात्मा यतो रम्यतो चित्तदेही यस्य स यतचित्तात्मा, निराशीः
विलक्षणः आत्माभ्यामातिरिक्ते कृतस्ते वस्मिन् निरपेक्षः निराकाङ्क्षः
निमग्नः, अतएवापरिग्रहः आत्मव्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदपि सम्भारहितः
योगपतिवन्धुकेन परिग्रहेण शून्यः अन्यवसनादिवहुपरिग्रहविरहितः,
आत्मानं युञ्जीत यतं कुर्वीति । अत्र श्रीरच्छङ्करेण एकाकात्वादि-
विशेषणवलेन गृह्णीत ध्यानयोगानधिकारित्वं यत्साधितं तत्तु स्वकृत-
मात्रविरोधिः तथाहि छान्दाग्योपनिषदुपसंहारे, "काथात्र्येभुना-
हेदमधोत्य यथाविधानं गुरोः कस्मार्तिर्प्रेषणांसमसाहव्यं कुटुम्बे शुचौ
देशे स्वाध्यायमधौघानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्व्वेन्द्रियाणि सम्प्र-
तिष्ठाप्याहिंसन् सर्व्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं

ब्रह्मलोकमभिमन्ययते, न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते” (५।१।१५), इत्यस्या भावम्—“आचार्यकुलाद्देदमधीत्य सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथाविधानं यथाशुच्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्व्वस्यापि विधिः स्मृत्युक्तस्योपकुर्व्वीणकं प्रति कर्त्तव्यत्वं गुरुसूत्रपायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽतिशिष्टः कालज्ञेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि नियमतोऽधीतो वेदः कर्मज्ञान-फलप्राप्तये भवति, नान्यथेत्यभिप्रायः । अभिममाहुतय धर्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्निवृत्तः न्यायतो दारानाहुतय कुटुम्ब स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहितं कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमुच्यते, शची विविक्तेऽभिध्यादि-रहिते देशे यथावदासीनः स्वाध्यायमधीयानो नितरानैमित्तिकं कर्म्म-दिकञ्च यथाशक्तिनो ऋणाद्यभ्यामञ्च कुर्व्वन् धार्मिकान् पुत्रान् शिष्याञ्च धर्मयुक्तान् विदधत् धार्मिकत्वेन तान् नियमयन्, आत्मनि स्वहृदये चार्हं ब्रह्मणि सर्व्वीन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य सर्व्वीन्द्रियग्रहणात् कर्म्मणि च सन्नस्य, अहिंसयन् हिंसां परपोडामकुर्व्वन्, सर्व्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः । भिन्नानिमित्तमटनादिनापि परपोडा स्यादित्यत आह अन्यत्र तीर्थेभ्यः— तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा-विषयस्ततोऽन्यत्रत्यर्थः । सर्व्वीयमिणां चैतत् समानम् । तीर्थेभ्यो-ऽन्यत्रार्हिमेवेतान्य वर्णयन्ति । कुटुम्ब (गार्हस्थ्ये) एवेतत् सर्व्वं कुर्व्वन् स खल्वविकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेव यथाक्तेन प्रकारेण वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिमन्ययते देवान्ते, न च पुनरावर्त्तते शरीरग्रहणाय पुन-रावृत्तः प्राप्तायाः प्रतिषेधात् । अर्चिरादिसर्गिण कर्मब्रह्मलोकमभि-सम्पद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिप्राप्त्यत् तदेव तिष्ठति प्राकृतो नावर्त्तते इत्यर्थः” इति । “आत्मनि स्वहृदये चार्हं ब्रह्मणि सर्व्वीन्द्रियाण्युपसं-हृत्य कर्म्मणि च सन्नस्य” स्थितिः स्वकृतभाष्येणानुसूदिता ध्यान-योगाधिकारमेव गृह्यस्थस्य दर्शयति । यदा हि वेदाध्ययनायायं गृह्यो ब्रह्मचार्यासीत्, तदेव स योगमभ्यस्तवान्, तथाहि मनुः—“यश्च कल्य-

न्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा । सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योग-
तस्तनुम् ॥” (२२, १००श्लो) इति । गृहस्थस्य न जातु योगाभ्यासे
विरतिरामीत् जनकवशिष्ठरामादीनामाचार्येभ्यः च नितरुह्यते तस्या-
न्तर्भावितत्वेन दर्शनात् । महाप्रस्थानकाले, “योगयुक्ता महात्मान-
स्त्वागधर्ममुपैयुषः । अभिजन्मूर्ध्वङ्गं देशान् सरितः सागरान्स्तथा ॥”
(म, प्र, प, १५, ३०श्लो) इति पाण्डवेयानां योगयुक्तत्वं न सम्भवति,
यदि गृहावस्थानकाले तेषां योगयुक्तत्वं नासीत् । विशेषस्तु दृश्यते
भागवते बुधिविरमुद्दिश्य—“विस्तृज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलवलययादिकम् ।
निर्धर्मो निरङ्गारः संछिन्नाग्नेषवन्धनः ॥ वाचं जुहाव मनसि
तप्ताम् इतरे च तम् । मृतावपानं सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥
चित्त्वं हुत्वाथ पञ्चत्वं तप्तेकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वथात्मन्यजुहवीहृन्नाख्या-
ज्ज्ञानमय्ये ॥ चीरवासा निराहारो बहवापुक्तमूर्धजः । दर्शयन्नात्मनो
रूपं जडान्तपिशाचवत् ॥ अनवेक्षमाणो निरगादमृगवन् बधिरौ
यथा । उदीचीं प्रविवेशां गत्पूर्व्यां महात्मभिः ॥ हृदि ब्रह्म परं
ध्यायन्नावर्त्तते यतो गतः ॥” (१स्क, १५अ, ४०—४४श्लो) इति ।
आत्मनि ब्रह्मणि वा चित्तसमाधानकाले एकाकित्वं निर्जनप्रदेशे
स्थितिः गृहे न सम्भवत इत्युक्तिस्तत्र योगानुष्ठातृणां कर्मण्युक्तं पश्यतां
नितरयोगाभ्यासः प्रतिवदति । आचार्यप्रोक्तयोगरीतिगृहावस्थिति-
मनुसृत्यैव तद्यथा—“योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु । दृष्ट-
पूर्व्यां दिशं चिन्तय यस्मिन् सन्निवशेत् पुरे ॥ पुरस्थाभ्यन्तरे तस्य
मनः स्वायं न बाह्यतः । पुरस्थाभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
तस्मिन्नावसथे धार्यं स बाह्याभ्यन्तरे मनः ॥ प्रचिन्तयावसथे कृत्स्नं
यस्मिन् काले स तिष्ठति । तस्मिन् काले मनश्चास्य न कथञ्चन बाह्यतः ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निर्दोषि निर्जने वने । कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः
परिचिन्तयेत् ॥ दन्तांस्तालु च जिह्वाञ्च गलं घ्रीवां तथैव च । हृदयं
चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥” (अ, गी, १८अ, ३३—३७श्लो)
इति । आत्मदर्शनरीतिरपि तत्रैवीक्ता,—“यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा

पश्यत्यसाविति । तथा रूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ इषी-
काश्च यथा सुस्नात् कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत् । योगी निष्कृष्य चात्मानं
तथा पश्यति देहगतः ॥” (अ, गो, १८अ, २१।२२श्लो) इति । सर्व-
विधवाङ्मावसन्ननिरपेक्ष एव योगः, यथाह दक्षः—“नारण्यसेवनादु-
योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् । प्रतैर्यज्ञैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचि-
द्वेत् ॥ न च पद्मासनोद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् । न च शास्त्रा-
तिरिक्तेन शौचेन स भवेत् कश्चित् ॥ न मौनमन्त्रकुङ्कैरन्विकैः सुकृतै-
स्तथा । लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥ अभियोगात्
तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् । पुनः पुनश्च निर्व्वेदात् योगः
सिध्यति नान्यथा ॥ आत्मचिन्ताविनीदेन शौचक्रीडनकेन च । सर्व-
भूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥ यथात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीड-
स्तथैव च । आत्मनिष्ठस्य सततमात्मन्येव स्वभा तः ॥ रतश्चैव स्वयं
तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः । आत्मन्येव सुहृत्तोऽसी योगस्तस्य सि-
ध्यति ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्यात् जाग्रन्नापि विशेषतः । ईदृक्चेष्टः
स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥” (द, सं, ७अ, ३—१०श्लो)
इति । निष्कृष्टोत्कृष्टवर्णाद्यपेक्षात्र नास्ति, नाख्योऽप्यत्राधिकारवत्यः,
तद्यथा “अपि वर्णावकृष्टसु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी । तावप्येतेन
मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥” (शा, प, २३८अ, ३४श्लो) इति ।
प्राणायामादिप्रयाससाध्यव्यापारो न हि नारीणासुपयोगीति विप्रव-
दन्तः स्वभावतो मनसो धारणेवात्र योगी प्रधानोपाय इत्यवधारयन्तु ते
महाभारतवचनात्—“धारणश्चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव । एका-
ग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ॥ प्राणायामो हि रुग्णो निर्गुणं
धारयेन्नरः । यद्यदृषति सुधन् वै प्राणान् मैथिलसत्तम । वाताधिक्यं
भवत्येव तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥” (शा, प, ३१६अ, १०श्लो) । अत-
एवाहाचार्यः—“शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृह्यताया । आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चल-
मस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ (६।२५।२६)

शुची देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चिलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्या नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

इति । प्राणायामे वाताधिक्यमिति प्राज्ञः, स्नायुविकार इत्यर्वाचः । प्राणायामादिप्रयामोऽपि दृश्यते योगिप्रधानमहेश्वरपद्व्यां टाक्षायण्यां - युगोक्तस्तुत्यागकाले, यथा—“इत्यध्वरे उत्तमनूय शत्रुहन् क्षिताबुदीचीं निषसाद शान्तवाक् । स्थद्धा जलं पीतदुकूलसंभृता निमील्य दृक् योगपथं समाविशत् ॥ कृत्वा समानावनिलौ जितासना सीदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः । शनैर्हृदि स्थाप्य धियारमि स्थितं कण्ठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिन्दिताऽनयत् ॥ एवं स्वदेहं महतां महीयसा सहः समा रोपितमङ्गमादरात् । जिह्वासनी दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् ॥ ततः स्वभर्तृशरणाभ्युजासव जगद्गुरोश्चिन्तयती न चापरम् । ददर्श देहो जतकल्मषा सती मद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ॥” (भा. ४स्क, ४अ, २४—२७श्लो) इति । १० ।

आसननियममाह शुचाविति हाभ्याम् । शुची शुद्धे देशे स्थाने स्थिरं निश्चलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नातिनीचं चिलाजिनकुशोत्तरं चैवं सदुपस्तम् अजिनं सदुज्याघ्रादितर्प्य ते केश्य उत्तरं उग्रं तने यत् तत्, कुशानामुपरि चर्म, तदुपरि वस्त्रमास्तौर्ध्वस्थः, ईदृशमात्मनः स्त्रस्य न तु परस्य आसनं प्रतिष्ठाप्य, तत्र आसने उपविश्य मन एकाग्रं विक्षेपरहितं कृत्वा, यतचित्तेन्द्रियक्रियः संयता चित्तेन्द्रियक्रिया यस्य स आत्मशुद्धये अन्तःकरणशुद्धये ब्रह्ममाप्ताकारयोग्यतायै योगं युञ्ज्यादभ्यसेत् प्रवृत्तिप्रवाहनिरोधमनुतिष्ठत् आत्मावलोकनं कुर्वीत । ११।१२ अधुना शरीरधारणादिकमुच्यते सममिति, पगान्तात्मनि । काय-

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

शिरोयोगं कायश्च शिरश्च योगश्च कायशिरोयोगं समम् अचक्षु धार-
यन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भूत्वा स्वं नामिकायं सम्प्रेक्ष्य अर्धनिमीलितनयनः
दिशश्च अनवलोकयन् अन्तरं न्तरा दिशाञ्चावलोकनमकुर्वन् प्रशान्तात्मा
प्र तर्पणं शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीः
विगताशङ्कः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणां व्रतं भिक्षाशनदिकं—
तस्मिन् स्थितः, मनः संयम्य मनसो हृत्तीरुपसंहृत्य मच्चित्तः मयि
सदा न्तर्यामिणि चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तः परमपुरुषविषयकधारा-
बाह्यकचित्तवृत्तिमान् मत्परः अहमन्तर्यामी परः पुरुषार्थः प्रियो यस्य
सोऽयं मत्परः युक्तः समाहितः विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगव-
देकाकारचित्तवृत्तियुक्तः सन् आसात् उपविशत् । ‘ब्रह्मचारिव्रते
स्थितः’ इत्युक्त्या गृहिणी नात्राधिकार इति मन्यमानैर्गृहस्थोचित-
ब्रह्मचर्यनियमः शास्त्रीकृताऽच विहित इति द्रष्टव्यम् । “एतत्सर्वं गृह-
स्थस्य समाप्नातं यतरपि । गुरुवृत्तिर्विकल्पन गृहस्थस्य कर्तुं गामिनः ॥”
(भा, ७स्क, १२अ, ११श्लो) इति । “वर्जयेत्प्रसदागाथामगृहस्थो ब्रह्म-
व्रतः” (भा, ७स्क, १२अ, ७श्लो) इत्येवं विकल्पोऽत्र ब्रह्मचर्यव्रतं बोध्यः ।
सर्वथाचार्यस्य स्वजीवनसिद्धेन “आपूर्वमाणमचलप्रतिष्ठम्” (२।७०)
इत्याद्यकामकारिण गृहिणी ध्यानयोगफलमन्तर्यामिणैक्यमवश्य-
भावि । १२।१४ ।

एवं भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्तस्य फलमाह युञ्जन्निति । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मानं मनो युञ्जन् समाहितं कुर्वन् योगी नियत-
मानसः नियतं संयतमचञ्चलीकृतं मानसं येन स नियतमानसः सन्
निर्वाणपरमां निर्वाणं माञ्जस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां निर्वाण-

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

परमां मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां शान्तिं संसारोपरमम् अवि-
गच्छति प्राप्नोति । अत्र श्रीमन्मधुसूदनो महता प्रयत्नेन पतञ्जलि-
प्रोक्तस्य योगस्य नियोगं कुर्वन्नेवमुपसंहृतवान्—“‘युञ्जन्नेव’ सदाव्या-
नम’ इत्यनेन सम्प्रज्ञातसमाधिरेकाग्रभूमावुक्तः । ‘नियतमानसः’ इत्य-
नेन तत्फलभूतोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावुक्तः । ‘शान्ति’मिति
निरोधसमाधिप्रसङ्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता ; ‘निर्व्याणपरमा’-
मिति धर्ममेघमधोस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वम् ; ‘मत्संस्था’मित्यने-
नापनिषदभिमतं कैवल्यं दर्शितम्” इति । विक्षेपाभावात् यदा
चिन्तनाविषये चित्तमेकाग्रभावेन तिष्ठति, तदैकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञात-
समाधिरित्यर्थः, चिन्तनीयविषयेर्गैकाकारतामापन्ना मानसिकवृत्ति-
यदा निरुद्धा भवति, तदा निरोधभूमायसम्प्रज्ञातसमाधिरुपतिष्ठते ;
अस्यैव समाधिः फलं प्रशान्तवाहिता—निरन्तराग्निवत् चित्तस्य प्रशमः
शान्तिरिति । एषः स्थैर्यलाभेणुद्वाक्यज्ञानमुदेति, तेन चाफललिप्सोः प्रत्य-
यात्तरागामनुदये विदेकाग्रिपुष्टिर्भवति, ततो धर्ममेवाख्यसमाधि-
र्जायते । प्रकृष्टमण्डकाक्ष्णं धर्मं परमपुरुषार्थसाधकं मेहति सिद्ध-
ताति धर्ममेघः” इति श्रीमदनन्दः, ‘सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति
वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघः” इति श्रीमदाचम्यः, ‘धर्मं प्रतारब्धौ-
क्यसाक्षात्कारं’ मेहति सिद्धतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुः” इति
श्रीमन्मधुसूदनः । धर्ममेघसमाधितः क्लेशकर्मनिवृत्तिः, ततोऽनाहत-
ज्ञानेन चित्तशुद्धिः स्वरूपसाक्षात्काररूपं कैवल्यं सिध्यति । अत्र
यत्कैवल्यमुक्ते तदुपनिषदकृता ब्रह्मणि स्थितिरिति श्रीमन्मधुसूदनस्या-
भिप्रायः ॥ १५ ॥

योगाभ्यासगतस्यापारिवार्यादिवप्रसमाह नात्यश्रत इति । न
अत्यश्रतः परिमाणानतिरिक्तमश्रतो भुञ्जानस्य, न च एकान्तमनश्रतो-

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

ऽसुखानस्य, न च अतिस्वप्नशीलस्य अतिनिद्रालोः, नैव जायते जागरणशीलस्य, हे अर्जुन, योगोऽस्ति योगो भवति । “नाश्नातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः । युक्तीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमाहृतः ॥ नातिशीते न चोष्णे वै न हन्ते नानिलात्मके । कालेष्वेतेषु युक्तीत न योगं ध्याततत्परः ॥” (मा, पु, ३८अ, ४७।४८श्लो) । १६ ।

कथंभूतस्य योगो न भवति तदुक्तेदानीमाहारादिषु कान् स्वभाव-विहितान् नियमानुसृत्य योगी भवति तदाह युक्तेति । युक्ताहार-विहारस्य युक्तौ नियतपरिमाणौ आहारविहारौ यस्य, कर्मसु लौकिक-पारमार्थिककृत्येषु युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य, युक्तस्वप्नावबो-धस्य युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य योगो दुःखहा दुःखनिवर्त्तको भवति । निद्राजागरणनियमौ यथा—“पूर्व्वरात्राप-रार्द्धे च धारयेन्मन आत्मनि ।” (शा, प, २३४अ, १४श्लो) इति । ‘युक्त-चेष्टस्य कर्मसु’ इत्यनेन स्वाभाविकत्वं योगस्य, वागादिचापस्ये विज्ञ-तत्वमेव ; कर्मसु भगवदाज्ञापालनरूपेषु न योगक्षतिः । “योजनाञ्च परं गच्छेत्” इति विहारनियमः । योजनं चतुःक्रोशपरिमाणम् । “पूरयेदशनेनार्द्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमव-शिषयेत् ॥” इत्याहारनियमः । कालदेशोचितयोगाचरणं स्वाभा-विकः पन्था योगस्य, अतएवाह दत्तात्रेयः—“दृढता चित्तशुद्धिश्च जायते नात्र संशयः । स्थानकालप्रभावेण निश्चयं विद्धि भूमिप ॥” (मा, पु, ३८अ, ५२श्लो) इति । देशकालविपरीताचरणेन रोगोत्पत्तिः स एवाह, यथा—“बाधिर्यं जड़ता लोपः स्मृतर्मकत्वमन्धता । ज्वरश्च जायते सद्यस्तत्तदज्ञानयोगिनः ॥” (मा, पु, ३८अ, ५४श्लो) इति । अन्येऽपि रोगा उत्पद्यन्ते, यथा तत्रैव—“वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्त्तं तथोदरे । यवागूं वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रति क्षिपेत् ॥” (मा, पु,

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्वृद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥
 तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगाऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

३८५, ५७३) इति । ऋटयोगोक्तप्राणायामाद्यनुष्ठानेन योगीत्युत्ति-
 रस्माभिः प्रत्यक्षीकृता बहुषु । तेषु केऽपि तत्तद्भोगेण कृताः, केऽपि
 योगातुरा अद्यापि जीवन्ति । १७ ।

कोऽसौ निष्पन्नयोग इत्यपेक्षया तल्लक्षणमाह यदेति । यदा विनि-
 यतं विगेषेण नियतमेकाग्रतामापन्नं निरुद्धं चित्तं विषयग्रहणसामर्थ्यं
 सत्त्वेऽपि आत्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्थितिं लभते, तदा सर्वकामेभ्यो
 निस्पृहः तृणाशून्यो योगी युक्तः समाहिनी निष्पन्नयोग इति उच्यते
 कथ्यते । १८ ।

उपमायोगात् समाहितचित्तलक्षणं दर्शयति यथेति । यथा निवा-
 तस्थो निवाते वातवर्जितस्थाने स्थितः दीपः नेङ्गते न चलति, आत्मनो
 योगं युञ्जतः यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य योगिनः सा उपमा । १९ ।

कोऽयं योग इत्यपेक्षयाह यत्नेति चतुर्भिः । योगसेवया योगानु-

ष्ठानेन योगाभ्यासेन चित्तं निरुद्धं सर्व्वतो निवारितप्रचारमुपरतमेक-
विषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरन्ध्रनाम्निवदुपशम्यत् यच्च
उपरमते उपरतिं गच्छति अतिशयितसुखमिदमेवेति रमते सर्व्ववृत्ति-
निरोधरूपेण परिणतं भवति ; यच्च एवं परिणते योगी च आत्मना
मनसा समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेन आत्मानं प्रत्यक्चेतस्य निर्व्विकल्पं
परमात्मनैकतामाप्तं पश्यन् स्वे आत्मनि तुष्यति न तु देहेन्द्रियादिमङ्गलानि
न वा तद्गोच्ये ; यच्च योगी च बुद्धिग्राह्यम् इन्द्रियनिरपेक्षया ब्रह्मा
निरुद्धसर्व्ववृत्तिकेनान्तःकरणेनैव गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमात्माकारतया
ग्राह्यम्—सुषुप्तौ बुद्धेर्लयो भवति, सुषुप्तौ निगृहीतायां समाधौ शुद्धाया
बुद्धेः स्थितिर्भवति तथा ग्राह्यम्, योगी मूर्च्छां नादरणीया तस्याः सुषु-
प्त्याकारत्वात्,—अतीन्द्रियम् इन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितम् आत्य-
न्तिकं निरतिशयं यत्तत् किमपि सुखं वेत्ति साक्षादनुभवति ; यच्च
च योगी स्थितः सन् तत्त्वतः तद्वावादात्मस्वरूपात् न चलति विच्युतो
भवति ; यच्च निरतिशयात्मसुखव्यञ्जकं योगं लब्ध्वा अपरं लाभं
ततोऽधिकं न मन्यते न चिन्तयति ; यस्मिन् सुखात्मके योगी स्थितः
गुरुणापि महतापि गुणवत्पुञ्जवियोगादिरूपेण दुःखेन न विचार्य्यते न
अभिभूयते, तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः तेन
वियोगः दुःखसंयोगवियोगः तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं योगा-
ख्यं योगशब्दवाच्यं विद्यात् जानीयात् । स योगः निश्चयेनाध्यवसायेन
अनिर्व्विण्णवेतसा निर्व्विदशून्येन दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यविरहितेन
किमतः कष्टमिति बुद्धानुतापवर्ज्जितेन चित्तेन सोत्साहेन योक्तव्यः
अनुष्ठेयोऽभ्यसनीयः । “उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैकविन्दुना । मनसो
निग्रहस्तद्ब्रह्मवेदपरिखेदतः ॥” इति गौड्यादोक्तिः कीदृशं प्रयत्ना-
शैथिल्यं योगी कर्त्तव्यं तत्परदर्शयति । अनन्तस्य परमात्मन आत्मस्थी-
करणेऽध्यवसाय ईदृक् शोभत एव । साधूक्तं श्रीमन्नधुसूदनेन “एवम्
[हताण्डाणवशोपकपञ्चिवत्] अखेदेन मनोनिरोधे परमधर्म्मं प्रवर्त्त-
मानं योगिनमोश्चराऽनुगृह्णाति” इति २०—२३ ।

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्यक्ता सर्वानशेषतः ।

मनमेवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

शनेः शूनेऽपरमेद्वुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

कया रोत्या यागो योक्तव्य इत्याह सङ्कल्पप्रभावानिति शनेः शने-
रिति हास्याम् । सङ्कल्पप्रभवान् सङ्कल्पः इदं मे भूयादिति चित्तवृत्तिः
स एव प्रभवो येषां कामानां तान् सर्वान् कामान् अशेषतः निरव-
शेषान् मनसा—पुत्रपौत्रत्रिचादयः स्वरूपेण त्यक्तुमशक्याः, अतएव तेषा-
मनित्यत्वादिति चिन्तनेन—त्यक्ता परित्यज्य समन्ततः सर्वस्मात् विषया-
दिन्द्रियग्राममिन्द्रियममूहं तेनैव नियम्य, धृतिगृहीतया धृत्या धारणया
धैर्येण अखिन्नभावेन—“धृत्या यया धारयते मनःप्राणिन्द्रियक्रियाः ।
यागेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥” (१८/३३) इत्युक्त-
लक्षणया गृहीता सम्यगृहीता या बुद्धिरवश्यकर्तव्यतानिश्चयरूपा तथा
मनः आत्मसंस्थम आत्मन्येव स्थितं निश्चलं कृत्वा शनेः शनेः प्रभयासक्तमेण
न तु हठेन उपरमेत् उपरतिं कुर्यात् निवृत्तियोगमनुतिष्ठेत्, आत्मनो-
ऽन्यत् किञ्चिदपि न चिन्तयेत् तस्मिन्नेव निवृत्तो निश्चलं तिष्ठेत् ।
शनेः शनेरुपरमक्रममाह श्रुतिः, यथा “यच्छेद्वाङ्मनसी प्राशस्तदयच्छे-
ज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानं नियच्छेन्नहति तदयच्छेच्छान्त आत्मनि ॥”
(कठ, ३/१३) इति । व्याख्यातेषां श्रीमन्मधुसूदनेन, “वागिति वाचं
लौकिकीं वेदिकीञ्च मनसि व्यापारवति नियच्छेत् ‘नानुध्यातुं’ इह
शब्दान् वाचां विग्लापनं हि तत् इति श्रुतेः, वाग्वृत्तिनिरोधेन मनो-
वृत्तिमात्रगेषो भवेदित्यर्थः, चक्षुरादिनिरोधोऽप्येतस्यां भूमौ द्रष्टव्यः ।
—मनसोति क्लान्तसन्देह्यत् । तन्मनः कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियसङ्कारि-
नानाविधविकल्पसाधनं करणं ज्ञाने जानातीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या
ज्ञानव्यात्मनि ज्ञातृत्वोपाधवहङ्कारे नियच्छेत् मनोव्यापारान् परि-
त्याज्याहङ्कारमात्रं परिशेषयेत्, तच्च ज्ञानं ज्ञातृत्वोपाधिमहङ्कारमात्मनि

यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

महति महत्तत्त्वे सर्वव्यापके नियच्छेत् । द्विविधो ह्यहङ्कारो विशेष-
रूपः सामान्यरूपेति । अयमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्य-
मानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कारः । अस्माल्लेतावन्मात्रमभिमन्यमानः
सामान्यरूपः समष्ट्यहङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महानालेति च
सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । ताभ्यामहङ्काराभ्यां विविक्तो निरुपाधिकः
शान्तात्मा सर्वान्तरिदिदेकरसः तस्मिन् महान्तमात्मानं समष्टिबुद्धि-
नियच्छेत्, एवं तत्कारणमव्यक्तमपि नियच्छेत्, ततो निरुपाधिकस्व-
पदलब्धः शुद्धात्मा साक्षात्कृतो भवति । शुद्धे हि चिदेकरसे प्रत्यगा-
त्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वाच्यमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिः, सा च प्रथमं
सामान्याहङ्काररूपं महत्तत्त्वं नाम धृत्या व्यक्तीभवति । ततो वह्नि-
विशेषाहङ्काररूपेण, ततो वह्निर्मनोरूपेण, ततो वह्निर्वागिन्द्रियरूपेण ।”
इति । एवमुपरतेर्भूमिचतुष्टयमुक्तं स्फुटोक्तञ्च तत् तेनैव—“(१)
गवादिष्विव वाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः, (२) बालमुग्धादिष्विव निर्म-
नस्त्वं द्वितीया, (३) तन्त्रादिष्विवाहङ्कारराहित्यं तृतीया, (४) सुषुप्ता-
विव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थी” इति । सर्ववृत्तिनिवृत्तावपि आत्म-
चेतन्यनिवृत्तिर्न भवति, तदप्युक्तं तेन, “तत्र घटदुःखाद्यनात्माकारे
विरामप्रत्ययाभ्यासेन निवारितेऽपि निर्निमित्ताद्यदाकारो वारयितुं न
शक्यते” इति । २४।२५ ।

“शनेः शनैरुपरमेत्” इति व्याचष्टे यतो यत इति । स्वभावतश्च-
ञ्चलमस्थिरम् एकत्र स्थातुमसमर्थं मनो यतो यतो यं यं शब्दादिविषयं
प्रति निश्चलति निर्गच्छति, ततस्तत एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्म-
न्येव वशं नयेत् स्थिरं कुर्यात् । २६ ।

आत्मसंस्थे मनसि किं स्थातुदाह प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्त-

युञ्जन्नेव' सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

मनसं प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य तमात्मनि न्यस्तमनसं शान्तरजसं
विनष्टरजोगुणम् विक्षेपीऽन्याभिनिवेशस्तच्छून्यम्, अकल्मषं कल्मषं
रजःमाह चर्यात् शुभकर्मक्षयहेतुस्तमोगुणस्तद्रहितं लयोऽनभिनिवेश-
स्तेन शून्यम्, एनं हि पूर्वोक्ताभ्यासवन्तं योगिनम् उत्तमं सुखं स्वस्व-

पानुभवजनितमुपैति प्राप्नोति । २७ ।

आत्मसाक्षात्कारतज्जनितसुखानुभवानन्तरं किं भवति तदाह
युञ्जन्नेति । एवं यथोक्तेन क्रमेण सदा आत्मानं मनो युञ्जन् वशी-
कुर्वन् विगतकल्मषं विक्षेपेण गतं कल्मषं ब्रह्मयोगान्तरायतमोभूतं
पापं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणः संस्पर्शः साक्षा-
त्कारस्तदेवात्यन्तं निरतिशयं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते प्राप्नोति । २८ ।

एवं मित्रे योगे प्रथमत आत्मदर्शिनोऽन्तर्वहिरात्मनैकत्वदर्शनं वर्ण-
यति सर्वभूतस्थमिति । सर्वत्र समदर्शनः ज्ञानैकाकारतया समं
स्वस्वरूपेणैकं पश्यतीति समदर्शनः, योगयुक्तात्मा योगिन युक्तः समा-
हितः प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स, आत्मानं
ज्ञानाकारेण सर्वभूतस्थं, सर्वभूतानि च आत्मनि ईक्षते पश्यति ।
'समदर्शनः ब्रह्मात्मैकविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स' इति श्री. शङ्करः ।
एवमन्येऽपि व्याख्यातारः । विक्षेपस्त्वाह श्रीमद्रामानुजः, तदुच्यते—
"स्वात्मनः परेषाञ्च भूतानां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया
सांख्यार्हपस्य च प्रकृतिगतत्वात् योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेस्वात्मसु
सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः, सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि
च स्वात्मनाक्षति । सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि
च सर्वभूतानि पश्यति । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्वात्मवस्तुनः सांख्यात्

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ॥३१॥

सर्वत्रस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः इति । सर्वभूतस्थमित्यारभ्य श्लोकचतु-
ष्टये चतुःप्रकारा उत्तरोत्तरयोगविपाकदशा उच्यन्ते इति श्रीमद्भगवा-
नः । २८ ।

इदानीं सर्वान्तर्यामिणान्तर्वह्निर्योगिनेकं तत्फलञ्च दर्शयति यो
मामिति । यो मां सर्वान्तर्यामिणं सर्वत्र स्वात्मनि सर्वभूतेषु च
पश्यति, सर्वञ्च स्वात्मानं सर्वाणि भूतानि च मयि पश्यति, तस्य
योगिनोऽहं सर्वान्तर्यामौ न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि
न अदृश्यो भवामि, स च योगी मे सर्वान्तर्यामिणः न प्रणश्यति न
परोक्षो भवति न अदृश्यो भवति । एतेनात्मनः परमात्मनश्च मिथः
साक्षात्कृतिर्भवति नैरन्तर्येणेति तत्त्वमुक्तमाचार्य्येणाभिव्यक्तञ्च मुक्ता-
वपि जीवेश्वरयोरेकत्वावस्थितिः स्वरूपैक्येनेति स्वमतम् । ३० ।

“वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” (७।१८) इत्युक्तदिशा
सर्वत्र सर्वान्तर्यामिणो दर्शनस्य फलमाह सर्वभूतति । सर्वभूतस्थितं
मां सर्वान्तर्यामिणम् एकत्वमास्थितः प्रतिभूतस्थं तं भिन्नत्वेनानव-
शोकयन् यो भजति, स योगी सर्वथा वर्त्तमानोऽपि भगवदाज्ञावशा-
द्दयां काञ्चिदवस्थां स्वीकृत्य विद्यमानोऽपि,—कदाचित् कर्म कुर्वन्
कदाचिदकुर्वन् कदाचिद्विद्वाननिर्मलितमनः कदाचिद्विद्वानशून्यः सन्
तिष्ठन्नपि—मयि वर्त्तते न तु संसारे, अन्यैर्भ्रान्तिवशात्तथा दृष्टोऽपि ।
अत्र यत् श्रीमान् नीलकण्ठोक्तं “दत्तात्रेयादिवन्निपिहकर्मणा वर्त्त-
मानः... .. मध्येव वर्त्तते” इति तत्र युक्तम्, यतस्तदृशानां योगिनां
रागद्वेषविरहितत्वात् निपिहकर्मणि प्रवृत्तिर्न सर्वथा सम्भवति, अपिच
दत्तात्रेयोपदेशे विकर्मसम्बन्धत्याग एव दृश्यते, तद्यथा “मानापमानौ

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

अर्थः सराव—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः सामेन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वां स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रसाधि बलवद्दमम् ।

तस्याहं नियमं सन्ना वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

यावेनौ प्राप्तारहेणकरी नृणाम् । ताविव विपरीतार्थौ योगिनः सिद्धि-
प्रारक्तौ ॥ मानापमानौ यावेनौ तावेवाहुर्विषामते । अपमानोऽमृतं
तत्र मानन् विषमं विषम ॥ चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वस्तपूतं जलं
पिबेत् । मल्यपूतं घटेहाणीं बुद्धिपूतञ्च चिन्तयेत् ॥” (मा, पु, ४१७,
२३श्लो) इत्यादिषु । यदि कुत्रापि विकर्षणमुत्तरणं तस्य वर्णितमस्ति,
तद्विकर्षाभासेनात्मगोपनार्थं मन्मानादुद्विज्येति तत्त्वम्, अन्यथा न
तस्मिन् योगयुक्ते जातु तत् मभवति । अनन्तरोक्तं पद्यं ‘आत्मौपम्येन’-
त्यादि सन्नेया विकर्षणविरोधेव । ३१ ।

‘सन्नेया वर्त्तमानोऽपीत्युक्तिर्न यथेच्छाचारानमीदनायेत्याह्मात्मौ-
पम्येनेति । हे अर्जुन, आत्मौपम्येन आत्मौपम्यसुप्रमा तनात्मदृष्टा-
न्तेन स्वमादृश्येन सुखं वा यदि वा दुःखं समं तन्म यथैव सुखं
ममेष्टं दुःखं समानिष्टं तथैव सन्नेयां प्राणिनामिति यः पश्यति स
योगी परमः यत्रो मनः । एवं जानन् स परपीडासु न प्रवर्तेते,
प्रत्युत सन्नेयां सम्यगेव वदति ॥ ३२ ॥

चित्तस्य दाहत्ववशादाचार्य्यक्तियोगे स्वस्य प्रतिष्ठापपश्यन् तस्य
दुष्कालत्वादिष्करति योऽयमिति चञ्चलमिति दाभ्याम् । हे मधुसूदन,
साम्येन समत्वेन चित्तगतविषमदृष्टिकारणरागद्वेषादीनां निराकरणेन,
ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अहिंसाप्राधान्येन आत्मसुखदुःखौप-
म्येन परेषां सुखदुःखादुभवेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य

श्रीमन्नारायण—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

स्थिरामचलां स्थितिं न पश्यामि । हे कृष्ण, मनो हि चञ्चलं प्रमाथि देहेन्द्रियर्थाभकरं, बलवत् दुर्निवारम्, दृढं दुर्भेद्यम्, अहं तस्य मनसः वायोरिव निग्रहं निरोधं सुदुष्करं मन्ये । ३३।३४ ।

मनसो निरोधः सुदुष्कर एवेति स्वीकृत्य निरोधोपायमाह असंशयमिति । हे महाबाहो, मनो दुर्निग्रहं निरोधुमशक्यं चलं चञ्चलम् असंशयं निःसंशयमेवमेव । किन्तु, हे कौन्तेय, अभ्यासेन समानप्रत्ययावस्थानं तु हठेन, वैराग्येण विषयवैतण्येन च मनो गृह्यते निरुह्यते निग्रहीतुं शक्यते । अत्र पतञ्जलिः—“अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः” (१।१२) इति । भाष्यञ्च—“अध्यासां [चित्तवृत्तीनां] निरोधे क उपाय इति ? चित्तनदी नामोभयतो वाहिनो, वहति कल्याणाय वहति पापाय च । या तु केवल्यप्राग्भावविवेकविषयनिम्ना, सा कल्याणवहा, या संसारप्राग्भावविवेकविषयनिम्ना सा पापवहा । तत्र वैराग्येण विषयस्त्रोतः खिनीक्रियते, विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणस्त्रोत उद्घात्यते इत्युभयाधीनचित्तवृत्तिनिरोधः” इति । श्रीमन्नारद उवाच “अत्र प्रथमार्धेन चित्तस्य हठनिग्रहो न सम्भवतीति, द्वितीयार्धेन तु क्रमनिग्रहः सम्भवतीत्युक्तम् । द्विविधो हि मनसो निग्रहः, हठेन क्रमेण च । तत्र चञ्चल्योच्चादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि च तद्गोलोकमात्रोपरोधेन हठान्निगृह्यते, तद्वृष्टान्ते मनोऽपि हठेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति । न च तथा निग्रहीतुं शक्यते, तद्गोलोकस्य हृदयकमलस्य निरोधुमशक्यत्वात् । अतएव क्रमनिग्रह एव युक्तः” इति । पुनः पुनरात्मनि परात्मनि वा चित्तस्थापनेन स्थैर्यप्राप्तिरभ्याससाध्या । वासनापरित्यागं विना केवलेनाभ्यासेन न कृतार्थता, अतएव वैराग्यं वासना-

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

अर्थः—

अयतिः अज्ञयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

परित्यागे प्रधानोपायः । तत्त्वालोचनसाधुसङ्गादिकन्वेतयोरिवान्त-
र्भूतम्, एतयोः पुष्टिसाधकत्वात् । परवैराग्येण चित्तवृत्तेः मर्त्यथा
निरोध एव योग इति पक्षे निर्वृत्तिके चित्ते कथमात्मस्वरूपानुभवा-
नन्दुः ब्रह्मसंस्पर्शसुखानुभवो वेति संग्रहस्य समाधानं सुकरमेव । सुख-
महमनुभवामोति सविकल्पमनोवृत्तिः सुखाखादे हेतुः, तां निरुध्य
यदा चित्तं वृत्तिशून्यं भवति तदा शुद्धात्मा मेघनिर्मुक्तचन्द्रमा इव
स्वस्वरूपेणोदेति । तस्योदये पुनः परमात्मा तत्तन्निधौ प्रकाशतं स्वरू-
पेक्ष्यात् । स तु स्वयमानन्दोऽतो ब्रह्मसंस्पर्शजन्यसुखमात्मनः सहजलभ्यं
भरति । योगे निर्वृत्तिकचित्तत्वं प्राचाम्, अहममवर्जितात्मत्वावर्चा-
मिति वस्तुत एकमेव । अहमस्मिता च योगे निरोधविषयावती न
प्राचीनाऽर्च्योर्चीनमार्गयोरत्यन्तमेदः । ३५ ।

कस्य वा योगो दुष्प्रापः कस्य चोपायसाध्य इत्याह असंयतेति ।
असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतो निरुद्ध आत्माऽन्तः
यस्य तेन असंयतात्मना योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्य इति मे तः
सम्प्रतिरभिप्रायः । वश्यात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वश्यात्मास
आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन वश्यापना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता
उपायतः पूर्वेणात् भगवदाराधनतटाज्ञापालनरूपकर्मयोगात् श्रीम-
न्मधुसूदनमते पुरुषकारात् स योगः समदर्शनरूपोऽवाप्तुं प्राप्तुं
शक्यः । ३६ ।

एवं योगमार्गस्यासंसाध्यत्वं पश्यन् योगादभ्रंशोऽपरिहार्य इति
मन्वानः पृच्छत्यर्जुनः अयतिरिति कश्चिदिति दाभ्याम् । अज्ञया

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढा ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण क्तेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य क्तेता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य द्दियते ।

न हि कल्याणकृत् कच्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

योगिनात्मसाक्षात्कारः ब्रह्मसंस्पर्शसुखञ्च भविष्यतीति विश्वासेनोपेतः युक्तः, अयतिः अप्रयत्नवान् दृढतराभ्यासरूपयत्नैकव्यवान् अस्पृष्टः योगाञ्जलितमानसः भ्रष्टस्मृतिर्मन्दैराग्यः ; एवमभ्यासैराग्यशैथिल्यात् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनम् अप्राप्य अलब्ध्वा, हे कृष्ण, कां गतिं गच्छति ? हे महाबाहो, ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गं विमूढः विचिन्तः अप्रतिष्ठो निराश्रयः निरालम्बः कच्चिन्न उभयविभ्रष्टः फलाभिसन्धिविरहितकर्मयोगानुसरणात् कर्मानुष्ठानफलतो योगिनात्मसाक्षात्कारभगवदुपलब्धेय भ्रंशादुभयविभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव पूर्वस्मात्कृतो मेघाच्छिन्नः परं महान्तं मेघमप्राप्य मेघशकली यथा तथा नश्यति विनष्टो भवति ? ३७।३८ ।

एतन्मे इति । हे कृष्ण, एतं मे मम संशयं क्तेतुमर्हसि । अशेषतः त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः अस्य संशयस्य क्तेता नाशयिता न हि उपपद्यते न सम्भवति । ३९ ।

एवं पृष्ठ आचार्य आह पार्थिति । हे पार्थ, तस्य योगभ्रष्टस्य नैव इह इहलोके नामुत्र परलोके विनाशोऽसद्वतिर्विद्यते, हे तात हे वत्स, न हि कश्चित् कल्याणकृत् शुभानुष्ठाता दुर्गतिं गच्छति प्राप्नोति । ४० ।

लीलायां त्वन्येन संयोग एव” इत्यादि श्रीकृष्णसन्दर्भवचनस्वरसेन श्रीमता विष्णुनाथेन रागवर्त्मचन्द्रिकायां प्रकटलीला सर्वकालिकीति निर्द्धार्य यस्मिन् ब्रह्माण्डे तस्मिन् काले प्रकटलीला वर्तते तत्रैव साधनसिद्धस्य देहस्य भङ्गे गोपीगर्भगतोऽयं भगवदाश्रितः सम्भवतीति वदता, “अन्ये त्वमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुति-परायणाः ॥” (१३।२५), “मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पाप-योनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥” (८।३२) इत्याचार्योक्तिरनुगम्यते । न खलु वक्तव्यमत्युक्तिरपेति । यद्य-ग्निरेव विद्या अग्निरेव कर्म्येति ज्ञानेनामृतत्वलाभः, कथं न स पर-मात्मज्ञानेन । वदति हि ब्राह्मणम्—“एष ह एव सा विद्या यदग्निः एतद् ह एव तत्कर्म यदग्निः । ते ये एवमेतद्दिदुः ये वा एतत्कर्म कुर्वन्ते सत्त्वा पुनः सम्भवन्ति । ते सम्भवन्त एव असृतत्वमभिसम्भवन्ति” (ग, प, ब्रा, १०।४।३।८।१०) इति । मिथ्येति चेन्नृगुक्तं निखिलविश्व-भ्रमणं स्वप्रतिपत्त्यनुसारत एव । अनात्मयाजिनो गतिः पुनरुक्ता ह्यान्ध्याये ; तदयथा, “तदयथैह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवात्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते, तस्येहात्मानमननुविद्य व्रजन्तेऽतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारी भवति, अथ य इहा-त्मानमनुविद्य व्रजन्तेऽतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति” (पा३।१) इति । तस्य आत्मयाजिनः कामचार एवं वर्णितः—‘स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते । अथ यदि मातृलोक-कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ।’ एवं भ्रातृलोककामः, स्वसृलोककामः, सखि-लोककामः, गन्धर्वालयलोककामः, अन्नपानलोककामः, गीतवादित्र-लोककामः, स्त्रीलोककामो भवति तेन तेन च सम्पन्नो महीयते इत्युक्ता सङ्कल्पादुक्ता श्रुतिः—“यं यमन्तम् प्रदेणम् अभिकामो भवति यं यं कामयते साऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठन्ति तेन सम्पन्नो महीयते ॥”

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्व्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥

(८।१०।२) इति । श्रीमन्माध्वप्रणीते गीताभाष्ये (२।५०) प्रारम्भे ‘स यदि पितृलाककामः’ इति श्रुतिमुदाहृत्य मध्ये मुक्तानामप्राकृतशरीरत्वं स्वीकृतम् । तदयथा—“न च ‘न ह वै शरीरस्य’ इत्यादि विरोधः, दैलक्षण्यात्तच्छरीराणाम् । अभीतिकानि हि तानि, नित्योपाधिनिर्मितानां शरीरगत्या । तथा चोक्तम्—‘शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव हि’ इति नारायणरामकल्पे । वदन्ति च लौकिकाः सैलक्षण्या-ऽभावशब्दम्—‘अप्रहर्षमनानन्दम्’, ‘सुखदुःखाद्याः’ इत्यादिषु । निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि, तथाहि श्रुतिः ‘अशरीरं तच्छरीरमभवत्’ इति । न हि तानि शीर्णानि भवन्ति—‘सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च’ इत्यादिवचनात् ।” इति । श्रीमद्भागवते वैकुण्ठवासिनीऽधिकृत्य—“देहेन्द्रियासुहृन्नानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्” (७स्क, १अ, ३३श्लो) इति । अत्र स्वामी—“जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानां मत्यर्थः” इति । मनाभावानुसारो प्रकृतिसम्बन्धः स एव तनुग्रह इति दृष्ट्वा युक्तमुक्तमाचार्य्येण “देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम् । निर्व्विदस्तु न कर्त्तव्य” इति (अ, गी, १८अ, ३१श्लो) । ४१ ।

अल्पकालं योगमभ्यस्य या गतिर्लभ्यते तामुक्ता दीर्घकालयोगाभ्यासस्य फलं त्वरितगतिरित्युच्यते अथवेति । अथवा पुण्यकृतां लोकानप्राप्येव ब्रह्माण्डान्तरे प्रकटलीलावत्यप्रकटलीलावति वा धीमतां विवेकज्ञानवतां योगिनां योगैकधनानां कुले भवति सम्भवात् । लोके लोकलीलात्सरे यदीदृशं योगिकुले जन्म, एतद्वि दुर्लभतरं दुर्लभार्दपि दुर्लभं प्राकृतानामिति शेषः । ४२ ।

दुर्लभत्वं कथमेतादृशजन्मद्वयस्येत्याह तच्चेति । तत्र श्रीमतां नेहे

पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्षते ॥४४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

योगिकुले च पौर्ण्वदैहिकं 'क्रतुमयोऽयं पुरुषः' इति न्यायात् पूर्व-
देहं भवं द्विसंयोगं 'एवं क्रतुर्हं अमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति' इति
न्यायात् यावतीं योगभूमिं जित्वा यावतीं बुद्धिर्लब्ध्वा तावत्वा बुद्ध्या
संयोगं समते, अनुष्ठानस्याविनाशित्वात् । ततः तज्जितयोगभूमित
एव, हे कुरुनन्दन, संसिद्धो भूयः यततः च यत्नं करोति च । ४३ ।

पौर्ण्वदैहिकवृद्धियोगात् किं भवति तदाह पूर्वाभ्यासेनेति । तेनैव
पूर्वाभ्यासेन पूर्वसंस्कारेण स योगभ्रष्टः अवशोऽपि केनचिद्विघ्नेनानिच्छ-
न्नपि क्रियते आकृष्यते योगिनेति शेषः । हीति प्रसिद्धोऽयं योग-
प्रहिमा । धनजनादिकामनयानुष्ठितवेदविहितयागापेक्षया योगस्य
श्रेयस्त्वमाह योगस्येति । योगस्य जिज्ञासुरपि ज्ञातुमिच्छुरपि शब्द-
ब्रह्म वेदम् अतिवर्षते अतिक्रामति । ४४ ।

योगित्वं कथं श्रेय इत्याह प्रयत्नादिति । प्रयत्नात् यत्नातिशयात्
यतमानः यत्नं कुर्वन्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः निर्हीतान्यवासनः, अनेक-
जन्मसंसिद्धः अनेकेषु जन्मसुपदिष्टेन पुण्येन संसिद्धः, ततो लब्धसम्यग्-
दर्शनः परां श्रेष्ठां गतिं मुक्तिं याति प्राप्नोति । ४५ ।

ज्ञानकर्मसंकीर्तनां योगप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वमिति तस्य सर्व्वेभ्यः
श्रेष्ठत्वमाह तपस्विभ्य इति । योगी ब्रह्मणा योगिच्छुः तपस्विभ्यः
तपःपरायणैर्भ्यः कृच्छ्रसाधनेन लोकान् जयाम इत्यभिमानवद्भ्योऽपि
अधिकः श्रेष्ठः, ज्ञानिभ्यः शास्त्रविज्ञानविद्भ्योऽपि अधिकः विशिष्टो

योगिनामपि सर्वेषां मङ्गलेनात्मरात्मना ।

अद्यावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्ण-
ार्जुनसंवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

मतः, कर्मिभ्यः अग्निहोत्रादिवैदिकानुष्ठानपरायणेभ्योऽपि अधिकः
श्रेष्ठः । हे अर्जुन, तस्माद्योगी परमात्मना योगाकाङ्क्षी भव । ४६ ।

केवलं योगाभ्यासेन न कृतार्थता, अत आह योगिनामिति ।
सर्वेषामेतदध्यायोक्तानां चतुर्विधानां योगिनां योगयुक्तानां—“सर्व-
भूतस्थमात्मां” इत्येकः, “सर्वभूतानि चात्मनि” इति द्वितीयः,
“यो मां पश्यति सर्वत्र” इति तृतीयः, “सर्वेषु मयि पश्यति” इति
चतुर्थः—मङ्गलेन मयि सर्वान्तर्यामिणि समाहितेन अन्तरात्मनाऽन्तः-
करणेन अद्यावान् अद्यायुक्तः सन् यो मां भजते मदाज्ञापालनेन सेवते,
स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः सर्वभ्यो योगयुक्तेभ्यः श्रेष्ठः मतः ।
अन्तरात्मनेति वचनेन ज्ञानम्, तच्च ज्ञानं मङ्गलेनेति विशेषणेन नाश्रुत-
भाववर्जितम् ; अद्यावानिति विशेषणेन भजत इति क्रियया च भक्ति-
कर्मणी, एवं चयाणां समावेशः । ‘योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्या-
दिध्यानपरायणानाम्’ इति श्रीमच्छङ्करमधुसूदनी ; “‘देवमेवापरे
यज्ञम्’ इत्यादिना चतुर्थाध्यायप्रोक्ता द्वादश योगा तद्वतां योगिना”
मिति श्रीमन्निलकण्ठः । पञ्चम्यर्थे षष्ठीं साधयित्वा सर्वभ्यस्तपस्वरा-
दिभ्यो योगिभ्यो युक्ततम इति श्रीमद्रामानुजबलदेवविश्वनाथाः ।

षट्त्रिकोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्यातृणां मतनिर्व्याचने बहूनां ज्ञानादेव
सुक्तिरिति सिद्धान्तः ; ज्ञानकर्मानुष्ठेयतया ध्यानलक्षणया भक्त्या
मोक्ष इति श्रीमद्रामानुजीयाः ; केवलया भक्त्येति श्रीमच्छाण्डिन्या-
दयः, अतो विशेषमाह श्रीमद्बलदेवः “कर्मणा हृदिशब्दा ज्ञानोदयेन
सुक्तौ सत्यां भक्त्या को विशेषः ? उच्यते ज्ञानमेव किञ्चिद्विशेषाङ्गि-
रिति ।” वेदान्तसम्मतके स पुनराह “परोक्षं शाब्दं [ज्ञानम्] ;

अपरोक्षन्तु ज्ञादिनीसारसमवेतसंविद्रूपम्, यच्च भक्तिशब्दव्यपदेश्यं दृष्टम्” इति ; भगवत्प्रसादेन श्रीमन्माध्वः, यथा तत्कृतगीताभाष्ये (२।२४) “मोक्षो हि महापुरुषार्थः ।.....स च विष्णुप्रसादादेव सिध्यति” इति ।

भाष्यारम्भे श्रीमद्भलदेवेन गीताया विषयविभाग एव कृतः—
 “षट्त्रिकोऽस्मिन् शास्त्रे प्रथमेन षट्केनेश्वरांशस्य जीवस्यांशीश्वरभक्त्युप-
 योगिगस्वरूपदर्शनम् । तच्चान्तर्गतज्ञाननिष्कामकर्मसाध्यं निरूप्यते ।
 मध्येन परमप्राप्यस्यांशीश्वरस्य प्रापणी भक्तिस्तन्महिमधीपूर्विकाभिधी-
 यते, अन्येन तु पूर्वोदितानामेश्वरादीनां स्वरूपाणि परिशील्यन्ते ।
 त्रयाणां षट्कानां कर्मभक्तिज्ञानपूर्वताव्यपदेशस्तु तत्तत्प्राधान्येनैव ।
 चरमे भक्तः प्रतिपक्षेद्योक्तिस्तु रत्नसमुटोद्द्वलिखिततत्सूचकलिपिन्या-
 येन ।” इति । श्रीमन्मधुसूदनेन तु—“तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म-
 तत्त्यागवर्त्मना । त्वम्पदार्थो विशद्वात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥ द्वितीये
 भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना । भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधा-
 र्यते ॥ तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् । एवमप्यत्र
 काण्डानां सखन्वोऽस्ति परस्परम् ॥” इति । श्रीमन्निलकण्ठेन तु—
 “कर्मोपास्तिज्ञानभेदः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् ।” श्रीमद्विश्वनाथेन
 तु—“प्रथमेन षट्केन निष्कामकर्मयोगः, द्वितीयेन भक्तियोगः, तृती-
 येन ज्ञानयोगो दर्शितः । तत्रापि भक्तियोगस्यातिरहस्यत्वादुभयसङ्गी-
 वकत्वेनाभार्हितत्वात् सर्वदुर्लभत्वाच्च मध्यवर्त्तिकतः । कर्मज्ञानयो
 र्भक्तिराहित्येन वैयर्थ्यात् ते द्वे भक्तिमित्रे एव सम्प्रतीकृते ।” इति । . . .

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये षष्ठाध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।

असंशयं समयं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

द्वितीयेनाध्यायषट्केन भजनীয়स्य स्वरूपं भजनञ्च वक्तुमारभते । उपक्तान्तमेतत् पूर्वाध्यायान्ते “मद्वतेनान्तरात्मना । अहावान् भजते यो माम्” इत्यनेन । अत्र श्रीमद्रामानुज आह,—“प्रथमेनाध्यायषट्केन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणः.....प्राप्तुपायभूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं मध्यमेन षट्केन परब्रह्मभूतं परम-पुरुषस्वरूपं तदुपासनञ्च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते ।.....‘सत्त्वशुद्धौ भ्रुवा स्मृतिः सर्वत्रस्थीनां विप्रसंज्ञः,’ ‘भियते हृदयग्रन्थिः’ इत्यादि-भिरैकार्थ्यात् स्मृतिसन्तानरूपदर्शनममाकारं ध्यानमुपासनशब्दवाच्यमित्यवगम्यते । पुनश्च.....विशेषेण तत्परेणात्मना वरणोपता-हेतुभूतं स्मर्यमाणविषयस्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रियरूपं स्मृति-सन्तानमेवोपासनशब्दवाच्यमिति हि निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते । ‘स्नेहपूर्वमनुधानं भक्तिरित्युच्यते बुधेः’ इति वचनात्” इति । श्रीमन्माध्वस्वाह—“साधनं प्राधान्येनात्ममतीतैरध्यायेः, उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह” इति । सर्वान्तर्यामिणं परमपुरुषमज्ञात्वा न जातु तद्भजनं सम्भवति, अतः प्रथमं तज्ज्ञानं यथा लभेत तन्निर्व्वचनायाह मयीति । हे पार्थ, मयि सर्वान्तर्यामिणि आसक्तमनाः आसक्तमभिनविष्टं निबद्धमतिमात्रनिरतं मनो यस्य सः, मदाश्रयः अहं सर्वान्तर्यामो एवाश्रयो यस्य सः, योगं परैक्यलक्षणं युञ्जन् कुर्वन् अरुणयं संशयशून्यं यथा स्यात् तथा समयं समस्तं

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यग्रेषतः ।
 यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
 यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥
 भूमिरापोऽनला वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

विभूतिबलशक्तेश्चर्यादिगुणसम्पन्नं मां सर्वान्तर्यामिणं यद्या येन
 प्रकारेण ज्ञास्यसे तत् मया वक्ष्यमाणं शृणु । १ ।

वक्ष्यमाणज्ञानस्य महिमानमाह ज्ञानमिति । अहं सर्वान्तर्यामी
 ते तुभ्यमिदं सविज्ञानम् स्वानुभवप्रधानापरोक्षज्ञा- हितं ज्ञानं
 शास्त्रीयं परोक्षम्—श्रीमन्मधुसूदनमते स्वतोऽपरोक्षमपि प्रत्यक्षवशात्
 परोक्षतां प्राप्तम्—अग्रेषतः कात्स्न्येन वक्ष्यामि, यज्ज्ञानं ज्ञात्वा इह
 भूयः पुनरपि अन्यत् ज्ञातव्यं नावशिष्यते नावशिष्टं भवति, सर्वथा
 ज्ञतार्थतामापद्यत इति भावः । २ ।

भगवज्ज्ञानस्य दीर्घमहमाह मनुष्याणामिति । मनुष्याणां सह-
 स्रेषु कश्चित् मिथ्ये ज्ञानोत्पत्तये यतते, यततां यतमानानां यत्नं कुर्वतां
 सिद्धानामुत्पन्नज्ञानानां सहस्रेषु कश्चित् मां तत्त्वतः यथावस्थितं याथा-
 त्मेन वेत्ति साक्षात्करोति । पृथग्जना हि विषयनिरता न चिन्तयन्ति
 तेषामधिकारं ब्रह्मविज्ञाने, येऽपि पुनर्ज्ञानानुशीलनपरास्तेऽपि ज्ञा-
 तीतत्वं परतत्त्वस्य भावयन्तो न तस्माच्चात्काराय यत्नं कुर्वन्ति ।
 यद्यप्यनन्तस्य परब्रह्मणः ‘नाहं मन्ये सुवेदेति’ (त, उ, १०) इति
 न्यायात् निःशेषज्ञानं न सम्भवति, तथापि ‘नो न वेदेति’ (त, उ, १०)
 इति न्यायात् ब्रह्मज्ञानं मोक्षोपयोग्यवश्यमावीति विश्वासपर एव तं
 परमात्मानं साक्षात्करोति । “नैव वाचा, न मनसा प्राप्तुं शक्यो न
 चक्षुषा । अस्मीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथन्तदुपलभ्यते ॥” (कठ, ६।१२)
 इति ब्रह्मविज्ञाने विश्वासस्य साम्राज्यम् । ३ ।

सविज्ञानं ज्ञानं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातम् । तदधुना शास्त्रसिद्धज्ञानं

पञ्चमारभते भूमिरिति । भूमिः क्षितिः, आपः जलम्, अग्नयः तेजः, वायुः मरुत्, खं व्योम इति पञ्च महाभूतानि, मनो बुद्धिः अहङ्कारः इति मे षष्ठ्या भिन्ना प्रकृतिः सर्जनशक्तिः । भूमिर्गन्धतन्मात्रम्, आपो रसतन्मात्रम्, अग्नौ रूपतन्मात्रम्, वायुः स्पर्शतन्मात्रम्, खं शब्दतन्मात्रम् इति भूतसूक्ष्माणेत्यनेके । गन्धादयो भूम्यादीनां गुणा इत्याचार्य्यो न तान् पृथक्ते नोक्तवान् । “महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥” (१३/५) इत्यत्र गन्धादयः पञ्च इन्द्रियगोचरा इत्युक्तेः पृथिव्यादिषु तेषामुपलब्धिरिति भाभिप्रेता तेन । सांख्यशास्त्रेणास्या उक्तेरेकत्वसाधनाय भूम्यादिशब्देस्तत्प्रकृतितन्मात्राणि व्याख्यातमिष्टं ह्यन्ते । सांख्यशास्त्रे तु प्रकृतिविकर्ता इति भेदं साधयित्वा षष्टौ प्रकृतयः षोडश विकृतय उक्ताः । अथक्ताख्या प्रधानाख्या प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिः । तस्या गुणवैषम्यात् बुद्धान्तःकरणचित्ताख्यः महान् ; महान् मूलप्रकर्तैर्विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः ; विकृतिरप्यहङ्कारस्तन्निहिताप्रकाशात्मकतमोगुणविकारेण पञ्चतन्मात्राणां, प्रकाशात्मकसत्त्वगुणविकारेणैकादशेन्द्रियाणां प्रकृतिः । तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च क्रियाकारित्वं सत्त्वतमोगुणयोः रजोगुणसंस्त्रवेण । पञ्चतन्मात्राणि विकृतिरपि पृथिव्यादिपञ्चभूतानां प्रकृतिः । एवं पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः । पृथिव्यादिपञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च न केषाञ्चिद्व्यक्तिर्विकृतिरेव । अतस्तानि षोडशविकृतयः षोडशविकारा इत्युच्यन्ते । कथमाचार्य्येण गन्धस्पर्शादीननुक्ता भूम्यादिस्थूलभूतानि प्रकृतित्वेन विन्यस्तानौत्थस्य कारणजिज्ञासायां यान्याश्रित्यानुमितान्येतानि तत्त्वानि तान्येव प्रकृतित्वेन निर्दिष्टानीति सरलसिद्धान्तः । तद्वयथा, पञ्चमहाभूतमयं स्थूलं जगत् दृष्ट्वा तत्कारणान्वेषणे प्रवृत्तिर्भवति । स्थूलेषु पञ्चभूतेषु गन्धादयो गुणा उपलभ्यन्ते । गन्धादिमयान्येव तानीत्यनुमाय व्यापित्वेनैतेषां कारणत्वमवधार्य प्राणादिभिरुपलभ्यमाना गन्धादि सूक्ष्मांशास्तन्मात्रत्वेनानुमीयन्ते । मननलक्षणेन

मनसा जगद्भ्रष्टं मनो विना न तत् सम्भवतीति मनः प्रकृतौ गृहीतम् । मनसा चक्षुःश्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि संगृहीतानि । उक्तञ्चाचार्येण, “श्रोत्रचक्षुः स्पर्शनश्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनसायं विषयानुपसेवते ॥” (१५/८) इति । मननपूर्वकम् अहं पश्यामीति अभिमानः, ततः क्रियापतिष्ठते, अतः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि अहङ्कारेण संगृहीतानि । मनो हि विकृतिमात्रमिति दृष्ट्वा पूर्वार्थस्याव्यक्तमनःशब्देन मनसः कारणमहङ्कारोऽत्र गृहीतः । किमिदमभिप्रेतमाचार्यस्य तत्रास्माकं महान् संशयः । उपात्तस्तेनाहङ्कारशब्दः । स तु पुनरविद्यासंयुक्तमव्यक्तमिति तैः साधितम् । न वयं तद्वद्दुःसंन्यामहरः एका मे प्रकृतिरष्टधा भिद्यति कथमेनाव्यक्तं महेश्वरस्य सर्जनशक्तिभूतं तथं किमत्र त्वया कष्टकल्पनया । साव्यक्तं श्रीमच्छङ्करेण शारीरकसूत्रभाष्ये, “प्रलयमानपि चिदं जगच्छक्तिरव्यक्तमिव प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवति, इतरथा कस्मिन्कत्वप्रसङ्गात्” (वि. सू. १पा, ३श्र, २०सू, भा,), “यदि वयं स्वतन्त्रां कान्चित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छामः प्रसङ्ग्येम तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना त्वयमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य सृष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।” (वि. सू. १पा, ४श्र, ३सू, भा) इति । नयं शक्तिर्महेश्वरतो भिद्यते । अतो ह्युक्तमाचार्येण ‘मे प्रकृतिः’ इति । कथमस्या अव्यक्तमिति संशयः ? जगतः प्रागवस्था न कस्यापि दर्शनपथगता ; अतः साऽव्यक्तमंशं लभते । कुतो वैतदनुमीयते ? सर्वेषां जीवानां भिन्नभिन्नपदार्थानाञ्च प्रागवस्था ह्यव्यक्ता, ततो व्यक्तावस्थायामव्यक्ततो व्यक्तिरिति प्रसिद्धिः । भवतु तत्तथैव, मनो हि विकृतिरेवाहङ्कारस्य, तत्कथं तस्य प्रकृतित्वेनात्र ग्रहणम् ? मनो मननमत्र वस्तुनिर्धारणात्मकं बुद्धिरूपस्य महत्तत्त्वस्य कार्यम्—यथोक्तं सांख्यसूत्रे—“महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः” (१श्र, ७१सू,) “चरमोऽहङ्कारः” (१श्र, ७३सू) । यदा

जगद्गर्णेन तन्मननं भवति तदा प्रथमं बुधेः कार्यं चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाधिष्ठातृ मनः, ततोऽहं पश्यामि, अहं शृणोमीत्यस्याभिमानेन कर्म्मिन्द्रियाधिष्ठाताऽहङ्कारोऽनुमीयते । “एकादशपञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम्” (२।१३) इति सूत्रेण यो विरोधः स तु क्षन्तव्यस्तच्छास्त्रस्यैव पूर्वोपरमङ्गतिरुक्तार्थम् । रूपं पश्यामि, रसमास्वादयामि, शब्दं शृणोमीत्यादिभिस्तन्मात्राण्यनुमीयन्ते । अहं पश्यामीत्यादिषु वस्तुनिश्चयात्मिका हतितरनुभूयते, तां विनाहङ्कारस्य स्थितिर्न जातु सम्भवति । मेयं हत्तिर्विद्वन्महानिति संज्ञावती । ये ये विषयास्तथा निश्चितास्तेषु तेषु सुखदुःखमोहानां सम्बन्धः पुनरुपलभ्यते । तेन चानुमीयन्ते सत्त्वरजस्तमोगुणाः । तेषां मूलानुसन्धानेऽमूलं मूलं प्रकतिर्बुद्धौ प्रतिभाति, ततोऽनुमन्धाननिवृत्तिश्च । इयं पुनर्महेश्वरस्य शक्तिस्तस्मादभिन्ना । अनया शक्त्या पुरुषस्य भाग्यविषया उत्पद्यन्ते । तान्, तेषां धर्मान्, पुरुषेण सम्बन्धं, स्थितिकालज्ञातवानाचार्योऽनुगीतायां, तद्यथा—“विषयो विषयित्वञ्च सम्बन्धोऽयमिहोच्यते । विषयो पुरुषो नित्यं सत्त्वञ्च विषयः स्मृतः ॥ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकादुम्बरं यथा । भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ॥ यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते । नित्यं इन्द्रममायुक्तं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ निर्दन्द्धो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गूणात्मकः । समः संज्ञानुगयैव स सर्वत्र व्यवस्थितः ॥ उपयुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करपण्डित् । सर्वैरपि गुणैर्विहान् व्यतिषक्तो न लिप्यते ॥ जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः । एवमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः । यथा द्रव्यञ्च कर्त्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति । तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ यावद्भव्यगुणस्तावत् प्रदीपः सम्प्रकाशते । क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति । व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इत्यर्थः ॥” (५० अ, ८—१७ श्लो) इति । ४ ।

अपरिमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाही ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

एतदयोनौनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

जड़प्रपञ्चोपादानभूतां प्रकृतिसंज्ञे दानीं जीवप्रकृतिमाह, अपरिमित-
मिति । इयं सर्वोचेतनवर्गा प्रकृतिरपरा निकृष्टा जड़त्वात् परार्थ-
त्वाच्च । इतोऽचेतनायाश्चेतनभोग्यभूताया प्रकृतेस्तु अन्यां परां श्रेष्ठां
चेतनवगेरूपां जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां प्रकृतिं, हे महाबाही,
विद्धि, यया अन्तःप्रविष्टया इदं जगत् धार्यते स्वकारणे लयादुत्तभ्यते ।
“अनेन जीवेनात्मनाऽनप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा, उ, ६।३।२)
इति जीवेन ‘प्राणधारणकर्त्रे’ति वचनात् सर्व्वे खल्विदं जगत् जीव-
शक्तेः प्रथमाभिव्यक्तिप्राणशक्तेः रज्ज्भूमिः, न हि तां विना सर्व्वमिदं
जगदाकारिण परिणमते । एकस्यास्तस्याः शक्तेरभिव्यक्तिस्तु विविधा ।
पाषाणस्रदादौ सा पुनः ‘ज्ञानचलक्रिया’ (श्वे, उ, ६।८) इति न्यायात्
बलरूपिणान्भूयते, प्राणिषु प्राणरूपिण, जीविषु ज्ञानरूपिण । ५ ।

एवं प्रकृतिद्वयं दर्शयन् तद्वारैव निखिलजगत्कारणत्वं परब्रह्मण्य
आह एतदिति । चिदचित्प्रियाणि सर्वाणि स्थिरचराणि भूतानि
एतदयोनौनि एते परापरं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनौ कारणभूते
येषां तानि । प्रकृतिद्वयोत्पन्नानि सर्वाणि चेत्, किं परब्रह्मणा ? न
हि तत्कर्तृत्वं विना क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्रष्टृत्वादिकं सम्भवति ; यतोऽचे-
तनस्य क्षेत्रस्य चेतनेन क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितस्य जगद्रूपेण परिणतिः
सम्भवति चेत्, क्षेत्रज्ञस्य नियन्तृत्वमीश्वरत्वञ्च भवति, क्षेत्रेण तस्य
ज्ञानावरणं न सम्भवति । क्षीरवत् क्षेत्रस्य प्रवृत्तिश्चेत्, प्रवृत्तिर्नियमा-
नुपूर्व्विका दृश्यते, नियमानुपूर्व्विकत्वन्तु चेतनत्वं चेतनाधीनत्वं वा
दर्शयति, ततः क्षेत्रस्याचेतनत्वचेतनानधीनत्वप्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञा-
हानौ क्षेत्रस्यैवैश्वरत्वं तदधीनत्वं वायाति । एवमस्वीकृतसम्भावनायाः

चेतस्य नियमानुपूर्विकायाः क्रियायाः सिद्धेः “यः पृथिव्यां तिष्ठन्
 पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवी-
 मन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यन्तः” (उ, उ, ५।७।३) इत्या-
 दिका अन्तर्यामिन्तुतयः नियन्तारं दर्शयन्ति चेतस्य । उक्तञ्च श्रीम-
 ष्टकुरेण “नामरूपयोरपि निर्व्यवृणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भ-
 वति । ‘अयमेव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति
 ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि नामरूपविषयं निर्व्योदृत्वमस्ति,
 वादमस्ति, अमेदस्त्वत्र विवक्षितः ।” (वे, सू, १५, ३पा, ४१सू, भा,)
 इति । चेतश्चपक्षे पुनरचेतनेन चेत्रेणाहतस्य तस्याल्पज्ञत्वादिधर्मत्व-
 स्थापरिहार्यत्वात्, न तस्यास्ति स्वात्मदोषपरिहारसामर्थ्यम्, किं पुन-
 र्वक्तव्यं जगत्स्रष्टृत्वादिषु तस्य सामर्थ्यमस्तीति । काले शास्त्राचार्योप-
 देशेन तस्य विवेकोदये दोषपरिहारः सम्भवेदित्युक्तिस्तु मूलशून्या ।
 किमिदं शास्त्रमुपदेशो वा यस्यानुशासनं स स्वात्मदोषपरिहाराय
 गृहीयात् ? भवन्मते चेतृज्ञं विनान्यस्य शास्त्रप्रणयनोपदेशदाने न
 कर्तृत्वमस्ति । चेत्रेणाहतज्ञानस्य तस्य शास्त्रप्रणयनोपदेशदाने कुत-
 वास्ति सामर्थ्यामन्यानुग्रहेणानाहतज्ञानत्वं विना । यदि स्वत एव
 शास्त्रमात्मानमाविष्करोति, तदा तस्यैव शास्त्रत्वादीश्वरत्वमायाति,
 तदनुशासनानुसरणेन नियमपूर्वकक्रियावतः चेतस्य चेतृज्ञस्य च प्रवृत्ति-
 मत्त्वात् । मोक्ष एव शास्त्रस्य प्रभुत्वं, न पुनः स्रष्टृत्वादिष्विति चेत्,
 चेतृन्तु स्वयमचेतनं, चेतृज्ञत्वाहतज्ञानः, एवमवस्थायां मोक्षोपयोगि-
 व्यापारसाधने चेतश्चेतृज्ञयोः प्रवृत्तिः प्रेरणान्तरं विना न सम्भवति ।
 बन्धनजन्यदुःखेनैव चेतृज्ञस्य मोक्षे प्रयत्न उपतिष्ठेत्, किमु प्रेरणान्त-
 रेण ? चिरसहस्य न पुनर्बन्धनज्ञानमुदेति, परोपदेशिनात्मावस्थापरि-
 ज्ञानं विना । सुखज्ञानन्तु स्वाभाविकं तेनैव निरवच्छिन्नसुखलाभाय
 दुःखपरिहाराय च चेष्टा भवेत् ; उपायज्ञानं विना न तत् सम्भवति ।
 शास्त्रनूपायं प्रदर्शयेत् । यदि केवलं शास्त्रमेवात्र कारणं, बह्वनां
 शास्त्रज्ञानां कथं न तदुपायानुसरणे प्रवृत्तिर्भवति । परन्तु शास्त्रस्य

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्व्वमिदं प्रातं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

स्वतः प्रादुर्भावो न सम्भवति, तथा सति प्रकृतिपुरुषौ विना स्वतन्त्र-
तत्त्वान्तरास्वीकारप्रतिज्ञाहानिः । स्वयम्भोर्ब्रह्मणो हृदि तस्य प्रादु-
र्भावोऽभूत् चेत्, को वा तस्य प्रादुर्भावकः ? प्रकृतिं पुरुषञ्च विना
प्रादुर्भावकान्तरास्वीकारे पूर्व्ववत् प्रतिज्ञाहानिः । प्रादुर्भावकस्य तस्य
तदा तत्त्वान्तरत्वम् । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरतीतं कस्यपि नियन्तारं
पुरुषमस्वीकृत्य न सम्भवति तयोर्जगदयोनित्वम् । अतएवाहाचार्यः—
अहं सर्व्वान्तर्यामी कृत्स्नस्य निखिलस्य जगतः प्रभवः - त्यत्तिस्थानं,
प्रलयो - लयस्थानञ्च । परापरप्रकृती ममेत्युक्तत्वात् श्रीमद्भगवान्जन-
व्याख्यातमिदं पद्यमेवम्—“एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरूपमदीयप्रकृतिद्वय-
योनानि ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानि उच्चावचभावेनावस्थितानि चिदचि-
न्मियाणि सर्व्वानि भूतानि मदीयानीत्युपधारय, मदीयप्रकृतिद्वययो-
नीनि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगत-
स्तथाहयोरपि मदीयानित्वेन मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतीऽहमेव
प्रभवः, अहमेव प्रलयः, अहमेव शेषाल्युपधारय । तयोश्चिदचित्सम-
ष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्”
इति । परब्रह्माधानत्वं प्रकृतिपुरुषयोरिति तत्त्वम् । ६ ।

प्रकृतिजावब्रह्मातिरिक्तं नान्यत्किञ्चिदस्तीत्याह मत्तः इति । मत्तः
सर्व्वान्तर्यामिणः अन्यत् कारणान्तरं विञ्चित् न परतरम् अस्ति । हे
धनञ्जय, मयि सर्व्वान्तर्यामिणि इदं सर्व्वं सूत्रे मणिगणा इव प्रीतं
यथितम् । सूत्रे मणिगणा इवेति दृष्टान्तेन प्रविष्टोऽपि ह्यनिविष्टः
स्वतन्त्र इति बुध्यते । “पृथिवीमन्तरा यमयति” (वृ, आ, ५।७।३)
इति तदेव व्यनक्ति । “यो विद्यात् सूत्रं विततं यस्मिन्नीता प्रजा
इमाः । सूत्रं सूत्रस्य यो विद्यात् स विद्यात् ब्राह्मणं महत् ॥”
(अथर्व्व, १०।८।३०) इत्यत्र सूत्रस्य सूत्रमिति विशेषणैर्न अगज्जीवगतस्य

तस्य जगज्जीवतीतत्वं सूचयति । “मत्स्यानि सर्वभूतानि न चाहं
तेष्वनस्थितः” (६।४) इत्यादि पद्याद्वक्ष्यते । अतो न जगदा जीवो वा
तस्योपाधिः शरीरं वा, श्रुतौ पृथिव्यादीनां शरीरत्वकथनं तद्वत्त्वात् ।
तद्वतोऽप्यन्तर्यामो तेषामतीत इति तत्रैवाक्तम् । ननु शरीरो जीवः
शरीरस्थाऽपि तदतीतः, यतोऽयं शरीरातीतदूरतमपदार्थानां ग्राहकः ।
सत्यम्, किन्तु तस्मिन्नास्ति ज्ञानप्रतिबन्धः शरीरस्थत्वात्, न स सर्वान्त-
र्यामिणि सम्भवति । अतो नास्य शरीरित्वम् । “अस्थूलमनगवक्त्र-
मदीर्घमलोहितमस्त्रे ह्रमच्छाद्यसप्तमोऽवायुकाशमङ्गमरममगन्धमचक्षु-
ष्कमथोत्रमवागमनोऽर्जस्कमप्राणममुखममातृमनन्तरमवाह्यम् ।” (६,
आ, ५।८।८), “सपथ्येगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्”
(वा, सं उ, ८) इत्याद्याः श्रुतयस्तदेव स्पष्टवाक्यनोद्धाषयन्ति । ननु
कथं श्रीमन्माध्वप्रणीते गीताभाष्ये प्रोक्तम्—“न चैतस्य ब्रह्मणोऽशरीर-
त्वादेतत्कल्प्यम्, तस्यापि शरीरव्यवणात्—‘आनन्दरूपममृतम्,’ ‘सुवर्ण-
ज्योतिः,’ ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ इत्यादिषु । यदि रूपं न स्यात्,
‘आनन्दम्’ इत्येव स्यात्, न तु ‘आनन्दरूपम्’ इति । कथञ्च सुवर्ण-
रूपत्वं स्यादरूपस्य ? कथञ्च दहरत्वम् ? दहरस्थस्य ‘किञ्चित् स्वदेहं’
इत्यादौ रूपवानुच्यते । ‘महस्त्रगीर्षं पुरुषम्,’ ‘रुक्मवर्णं कर्त्तारम्,’
‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्,’ ‘सर्वतः पाणिपादन्तत्,’ ‘विश्वतश्चक्षुः’
इत्यादिवचनात् विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवर्सीयते ।” इति । उच्यते
कारणमस्य प्रथममेतद्विरुद्धं तस्य स्ववचनं तत्कृतवेदान्तमृतभाष्यादु-
द्धृत्य,—“अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्” (वे, सू, ३अ, २पा, १४मृ)
इति सूत्रस्य भाष्ये स आह, “रूपवत्त्वादनित्यत्वमिति, अतो वक्ति
प्रकृत्यादिप्रवर्त्तकत्वेन तदुत्तरसत्त्वान्नैव रूपवद्ब्रह्म” इति ; “प्रकाशव-
च्चावैयर्थ्यात्” (१५मृ) इत्यत्र—“यदापश्यं पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तार-
मीशं पुरुषं ब्रह्मयानिम्,” ‘श्यामाच्छबलं प्रपद्ये सुवर्णज्योतिः’ इत्यादि
श्रुतीनाञ्च न वैयर्थ्यम्, विलक्षणरूपत्वात्” इति । किमिदं विलक्षणं
रूपं तदाह, “आह च तस्मात्तुम्” (१६मृ) इति सूत्रे—“विलक्षण-

ज्ञीयते रूपस्य विज्ञानानन्दमयत्वम्” इति । “दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते” (१७मू.)—“दर्शयति चानन्दस्वरूपत्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति” इति ; “शब्दस्फटिकसङ्काशं वासु-देवं निरञ्जनम् । चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृतं हरेः ॥” इति च मात्स्ये ।” इति । एतावदुक्ता न स विरराम, सञ्ज्ञ पुनस्तेन, “तथान्यप्रतिषेधात्” (वे, सू, ३अ, २पा, ७६मू) इत्यत्र—“ध्यानकाले यच्चित्तैर्दृश्यते तदेव ब्रह्मरूपम्, अतः कथमव्यक्तं तत्, यथा जीवा-नन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासमा कृतादपि ‘यन्मनसा न अनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विहि नन्दं यदिदमुपासते’ इति प्रतिषेधात्” इति । “अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा” (वे, सू, २अ, २पा, ४१मू) इत्यत्र चोक्तं—“देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानाभावः, शरीरं न हि ज्ञानो-त्पत्तिर्दृष्टा” इति । स तु पुनः पृथिव्यादेर्भगवच्च त्वं न स्वीच-कार । तद्यथा, “अन्तर्याम्यमधिदेवादिषु तद्वर्त्म्यपदेभ्यः” (वे, सू, १अ, २पा, १८मू) इत्यत्रोक्तं तेन—“न हि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्व-मङ्गीक्रियते इत्यत आह ‘यं पृथिवी न वेद पृथिव्या अन्तर्यामि’” इति । शरीरत्वव्यपदेशो जगतस्तत्रान्तर्यामितया विराजमानत्वात् विराजान्त-रामूत्रे “रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगत्” इति प्रमाणेन । यद्येवं तस्य मतं, किं कारणं “न चैतस्य ब्रह्मणोऽस्मिन् रत्वादेतत् कल्पं तस्यापि शरीरश्रवणात्,” “रूपवानवसीयते” उक्तं तेन । पुरुषसूक्तावलम्बनमेव शरीरत्वरूपवत्त्वावधारणस्य कारणं ; दृश्यते चैतत् “शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानास्तेति चेत् न, तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते” (वे, सू, १अ, २पा, २६मू) इत्यत्र—“स्व-शब्देन सकलवेदशास्त्रागमतन्त्रयामलपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य सूचयति” इति । “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो ह्यत्य अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥” इति पुरुषसूक्तस्य (ऋक्, १०म, ८०सू) प्रथमा ऋक् । पुरुषादेव विराट् यथा “तस्माद्विराड्-जायत विराजा अधि पुरुषः । स जातो अत्यरिश्च न पञ्चाङ्गुलिमथो

पुरः ।” (कृष् ५) इति । “भजनोद्येनादित्यमिदं कृतस्य तत्-
स्वरूपत्वात् । ८५ ।” इति शाण्डिल्योक्तयनुसारी जगद्रूपः पुरुषो भज-
नीयत्वेन गृहीतः । खीकृतस्येतद्वैष्णवशास्त्रमीमांसाकृता श्रीमता
जीवेन सर्वसंवादिन्याम् — “तस्मात्तस्मिन् [परमात्मनि] विश्वस्य स्थूल-
तया सूक्ष्मतया वा नित्यं भगवद्रूपत्वमस्येव ।” इति । स्वरूपकृत-
रूपत्वन्तु वृहद्भागवतामृते — “सदा सम्पत्त्यर्थं बहुतरविशेषं वितस्तुते
यथा स्वस्मिंस्तत्तत्पुक्तिरर्हितोऽपि ध्रुवतरम् ।” — टीका च — “एतदुक्तं
भवति परब्रह्मरूपत्वेन स्वभावतो निर्विशेषस्यापि स्वस्य परमात्मताद-
रूपेण विचित्रावतारात्मनया यथा” इति । रूपवत्त्वं हि तत्त्वतः
स्वरूपकृतम् । यथा श्रीमन्माध्वप्रतायां श्रुती (वे, मू. २।२।४.५ मू)
“यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ?
ज्ञानात्मकः ऐश्वर्यात्मकः” इति । स्वरूपवत्त्वं हि मूर्तत्वं वैष्णव-
सिद्धान्तकृतां मते — यथा भगवत्सन्दर्भे — “सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैक-
रसमूर्तयः । असृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्विशाम् ॥” सत्य-
ज्ञानादिमात्रैकरसं यद्वन्न तदेव मूर्तिर्येषां मिति । वैशिष्ट्ये नैव
भगवत्त्वं स्पष्टं तत्र, यथा — “तच्च (अद्वयं ज्ञानं) वैशिष्ट्यं विनोपलभ्य-
मानं ब्रह्मेति शब्दरते, वैशिष्ट्येन सह तु श्रीभगवानिति” इति । तत्त्व-
सुक्तं प्रमेयरक्षावल्यां श्रीमद्वल्लदेवेन, “न भिक्षा धर्मिणी धर्मा भेदभानं
विशेषतः । यस्मात् कालः सर्वदास्तीत्यादि विविदुषामपि ॥ एव-
सुक्तं नारदपञ्चरात्रे “निर्दीपपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निघेतनात्मक-
शरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि सर्वत्र च
स्वगतभेदविषर्जितात्मा ॥” इति । “सर्वकस्यां सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः” (छा, उ, ३।२) इत्याद्यासु श्रुतिषु यदुक्तं तस्य तत्त्वं भगव-
त्सन्दर्भवाक्येनैव विशदीभवति, तद्यथा “तस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां
सर्वेषामेव धर्माणां सञ्जिदानन्दधमात्मत्वं साधितम्” इति । एतावता
न सन्तीष आसीद्वैष्णवाचार्याणामतः “यः एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आग्रणखात् सर्व एव सुवर्णः”

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्व्वेवेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

(३।६।६) इत्यत्रत्यसत्यस्योद्भासनाय 'त्वक्स्मश्रुरोमनखकेशपिनखमन्तर्मा-
सास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् । जीवच्छ्वं भजति कान्तमति-
विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रसी स्त्री ॥' इति भाष्यत-(१०स्क,
६०अ, ४३श्लो)-पद्यमाश्रित्य प्रोक्तं श्रीजीवेन "अत्र श्रीभगवति केशा-
दीनां श्रूयमाणानामानन्दरूपत्वमन्येषां स्वभाव एवेति वैलक्षण्यं स्पष्ट-
मेव" इति । 'सच्चिदानन्दघनात्मत्वं' न जातु साकारत्वं साधयति ।
अतएव भाष्यादर्शनं हृद्येव जायत इति स्वीकृतं वैष्णवाचार्यैः, तदु-
पयथा ब्रह्मज्ञागवतामृते, "कदाचिद्भक्तवात्सल्यादुयाति चिद्व्यतां दृशोः ।
ज्ञानदृष्ट्यैव तज्जातमभिमानं परं दृशोः ॥ तस्य कश्चिद्व्यगत्या वा
दृश्योऽस्त्वपि वाङ्मदृशोः । तथापि दर्शनानन्दः स्वयमी जायते हृदि ॥"
इति "न सन्दृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च जैनः । हृदा
मनीषा मनसाभिकृमो य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥" (क. ६।८)
इत्येवमाद्या अस्मिन्नर्थे श्रुतयः । ७ ।

केन केन च भावेन सर्व्वान्तर्यामिणि सर्व्वमिदं प्रीतमिति सङ्क्षेपे-
णाह रस इत्यादिभिश्चतुर्भिः । हे कौन्तेय, अहम् अप्सु, जनेषु रसः
तत्सारभूतः, न हि रसं विना जलस्य जलत्वं सम्भवति, अतएव जलत्वे
मूलं रस इति तद्भावत्वमात्मनो वर्णितम् । अनन्तरपद्ये गन्धविक्त-
तित्वसूचनाय यत् विशेषणं तत्रोपन्यस्तं, न तस्यात्रोपन्यासः, सामा-
न्यतो रसशब्द उपन्यस्ते अविक्ततभावो गम्यत इति हेतोः । एवं
शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि अहम्, प्रभां विना न चन्द्रस्य चन्द्रत्वं सूर्यस्य
सूर्यत्वमिति प्रमेयाहं तयोः । सर्व्वेवेदेषु अहं प्रणवः ब्रह्मवाचकः,
ब्रह्मप्रतिपादकः प्रणव एव सर्व्वेषां वेदानां सारभूत इति तथोक्तिः ।
खे आकाशे शब्दोऽहं तत्सारभूतत्वात्तस्य । नृषु पौरुषं शौर्यवीर्या-
दिकमहम् । ८ ।

पुण्यो गन्धः पृथिव्याश्च तेजस्यास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपस्यास्मि तपस्विषु ॥८॥

पुण्य इति । पृथिव्याश्च पुण्यो विशुद्धोऽविकृतो गन्धोऽहम् । कथं वा पुण्य इति विशेषणमन्योपन्यस्तमिति दर्शयितुं श्रीमच्छङ्कर आह “अपुण्यत्वन्तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्ग-निमित्तं भवति” इति ; श्रीमन्मधुसूदन आह “शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावत एव पुण्यत्वमविकृतत्वम्, प्राणिनामधर्मविशेषात्तु तेषामपुण्यत्वं न तु स्वभावत इति द्रष्टव्यम्” इति । उपनिषदि च दृश्यते देवासुरभानाभिनिवेशेन सुरभित्वदुर्गन्धित्वादिकं यथा — “देवासुराह वै यत्र संयेतिरे, उभये प्राजापत्याः । तद् देवा उद्गीथमाजङ्गुः, अनेनाभिभविष्याम इति । ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे, तद् देवासुराः पाप्मना विविधुः, तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्वः । अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे, तद् देवासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यञ्चानृतञ्च, पाप्मना ह्येषा विद्वः । अथ ह चक्षुर्गद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे, तद् देवासुराः पाप्मना विविधुः, तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयञ्चादर्शनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् । अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे, तद् देवासुराः पाप्मना विविधुः, तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् । अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे, तद् देवासुराः पाप्मना विविधुः, तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पते सङ्कल्पनीयं चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् । अथ ह यत्र वायं मुख्यप्राणः तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे, तद् देवासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते, एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते, एवम् हेव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति, स एषोऽश्माखणः । नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति, अपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्रानि यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति” (छा, उ, १।३।२।१—८) इति ।

अत्रेदं तत्त्वं विवेच्यम् । प्रकृती सुरभि दुर्गन्धि च, सत्यमनृतञ्च, दर्शनीयमदर्शनीयञ्च, ग्रहणीयमग्रहणीयञ्च सङ्कल्पनीयमसङ्कल्पनीयञ्च गृह्यते, तत्त्वस्माकं केवलं ग्रहणमासर्थतारतम्याद्भवतीति न वक्तव्यम्, एकमस्माकं ग्रहणीयमनृदस्माकं परिहारीमिति प्रदर्शयते तेन तेन युग्मेन । यत्तु ग्रहणीयं तद्ग्रहणीनास्मासु देवभाव उपतिष्ठते, यत्तु परिहार्यं तद्ग्रहणीनासुरभाव इत्युपनिषदुक्तैर्द्वौऽभिप्रायः, अन्यथा देवभावेनासुरभावेन चाविवर्त्यं नामावाक्यसुरादीनां न तयोच्येत । प्रकृती यत् सुरभिदुर्गन्धितादिकं तन्न विकृतं, यतस्तत्तद्द्रव्यसाहाय्यशक्तदुपलभ्यते । विषष्टदुक्तदण्डं, जीवानां विषपरिहाराय तत्, अद्यापि तस्यावाधरीमापनयनमासर्थं तस्य कल्याणकरत्वं सुस्पष्टं व्यनक्ति । स्वाख्याऽस्मायां विषग्रहणं यथासुखिकभावस्य व्यञ्जकं न तथास्वाख्यावस्थायाम्, अतएदैकस्यैव ग्रहणभेदेन सुखत्वं दुःखत्वमिति न तस्य प्रकृती विकृतत्वं समन्वयम्, विकृतत्वन्तु प्राणिनामधर्मवशादज्ञानताहेतीति प्राचां मिश्रान्तीस्माभिरादर्शनीयः । 'सत्यमनृतञ्च' कथं प्रकृती मन्ववति, एष संशयोऽपाकर्त्तव्यः । "सत्याद्भूतानि जातानि" इत्याचार्यवचनेन सर्वत्र सत्यस्यैव शास्त्राज्यं, न त्वनृतस्य । अत्राप्यज्ञानतावशात् सत्येऽनृतदर्शनं भवतीति बोध्यम् । ज्ञानेनैव विण्णही वाक् सत्यानृतमिथ्यता भवत्येव वक्तुं तयोभयं वदति सः "अनृतञ्च" इति । देवाः सत्यवाचः असुराः अनृतवाच इति ब्राह्मणविभाषस्य मिश्रान्तो दर्शयति सत्यवाक्ये देवतं, सत्यानृतमिथ्यतले असुथत्वम् । सत्येऽनृतदर्शनं कथं भवतीति दृष्टान्तेनैकेन तदुद्दिष्टविषयं स्यात् । ईश्वरोऽस्तीति ज्ञानं सर्वेषां जनानां साधारणम्, विज्ञेयं ज्ञानं न केवलं तावत्सुपतिष्ठते, तत्स्वरूपाप्यभिप्रायादनुत्पत्त्यश्च तज्ज्ञानस्य । द्वेषहिंसादिपरवण ईश्वरो न जालीश्वरो भवितुमर्हति, अद्याप्यज्ञानिनी निष्प्रज्ञानाभिमानात्तत्परिणामेन तमगृह्णन्, अद्यापि तथैव बहवस्तं गृह्णन्ति । एवं सिध्यति प्रकृती शब्दादीनां पुण्यत्वं, विकृतत्वन्तु प्राणिनामधर्मवशादिति ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बलं बलवताञ्चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

विभावसौ अग्नौ तेजः दीप्तिर्दहनशक्तिश्चाहमस्मि, तद्धिना नाम्नेर-
ह्यस्मित्वम् । चकाराहायौ शीतस्पर्शोऽहमस्मीति श्रीमद्बलदेवमधुसू-
दनौ । सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं जीवन्तर्जनेनेति जीवनं प्राण-
धारणसामर्थ्यमहमस्मि । तपस्विषु तपोनिरतेषु तपः शीतोष्णक्षुत्पि-
पासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यमहमस्मि । चकारात् आन्तरं बाह्यञ्च नियम-
सामर्थ्यं समुच्चीयते । ८ ।

बीजमिति । हे पार्थ, मामन्तर्यामिणं सर्वभूतानां सर्वेषां
प्राणिनां सनातनं नित्यं कारणान्तरैरव्यवहितमुत्तरोत्तरसर्वकार्यो-
प्यनुस्यूतं, न तु प्रतिव्यक्तिभिन्नं, बीजं कारणं विद्धि जानीहि ।
कारणपरम्पराचिन्तायामनवस्थादोषो दुस्त्याज्यः । सर्वेषु कार्येष्वेक-
मेव कारणमनुस्यूतमिति सिद्धान्ते तस्यापनय इति सनातनमिति
विशेषणेन तदेव साधितं व्याख्यातृभिः । एकेन कार्येणान्यत् कार्य-
मुत्पद्यत इति दृष्ट्वा कार्यस्य कार्यान्तरोत्पादनसामर्थ्यवशात् कारणत्व-
निर्णयो लौकिकव्यापारनिवृत्तये पृथग्जनैः कृतः । “अविभक्तं विभ-
क्तेषु” (१८।२०) इति ज्ञानवन्तो न पुनस्तं बहु मन्यन्ते ; परमार्थ-
दृष्टिवशात् एव दार्शनिका इति ख्यातिं लभन्ते । बुद्धिमतां
बुद्धिर्विवेकशक्तिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्यमहमस्मि । तेजस्विनां तेजः
प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैरनभिभाव्यत्वञ्च तद्वतां तेजः प्रागल्भ्य-
महमस्मि । १० ।

बलमिति । बलवतां कामरागविवर्जितं कामोऽसन्निकृष्टविषयेषु
दृष्ट्वा, रागः प्राप्तेषु विषयेषु अत्यासक्तिः, ताभ्यां विवर्जितं बलमह-
मस्मि । हे भरतर्षभ, भूतेषु प्राणिषु धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रेणान्त-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

यौमिषाप्रतिषिद्धो धर्मानुकूलः कामोऽहमस्मि । अपेक्षं विवेच्यम् ।
न हि परमात्मशक्तिं विना कुचापि शक्तेरभिव्यक्तिः सम्भवति । बलन्तु
शक्तेरभिव्यक्तिरेव । कामो रागो वा यदि चित्ताकर्षणे समर्थः, तदा
तत्र शक्त्यभिव्यक्तिरवश्यस्वीकार्या, अपिच परमेश्वरादेव सा प्रकृतति
सिद्धान्तोऽप्यनिवार्यः । एवं सति कथमुक्तमाचार्य्येण कामरागविव-
र्जितं बलमहमिति उच्यते । अभिलाषात्मके कामे रागे वा बलं
तदीश्वरादेव, न हि जातुभिलाषः स्वयं दीप्तत्वेन गण्यः । शुद्धोऽप्ययं
पुरुषकर्तृकनियोगानुसारतस्तत्तत्पुरुषाणां धर्मायाधर्माय वा भवति ।
यत्र भगवता निषिद्धोऽपि निषिद्धे विषयेऽभिलाषं नियोजयति पुरुषः,
तदा स तस्य बलक्षयाय न तु बलवर्धनाय भवति । अतएव कामस्य
रागस्य वा चरितार्थतायै विषयेषु प्रवृत्तो बलहीनतामुपैति ; भगव-
दाज्ञापालनाय तूत्तरोत्तरबलशाली भवतीति हेतोरुक्तमाचार्य्येण बल-
वतां कामरागविवर्जितं बलमहमस्मीति । धर्मानुकूलः कामोऽहम-
स्मीत्युक्तिरप्येवमेव सामञ्जस्यं भजते । कामरागविवर्जितमित्यत्र
कामश्च रागश्च न धर्माविरुद्ध इति गम्यते 'धर्माविरुद्धः कामोऽस्मी' -
त्युक्ता । ११ ।

एवं सङ्केपतः सूत्रात्मनान्तर्यामिणा सर्वमिदं केन भावेन त-
मित्युक्तात्मनः सर्वजातीतत्वं प्रदर्शयितुमाह ये चैवेति । ६. चैव
सात्त्विकाः सत्त्वगुणनिर्हता भावा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यशमदमादयो
देवाद्याश्च, राजसा रजोगुणनिर्हता हर्षदर्पलोभप्रद्व्यादयो मानवा-
द्याश्च, तामसास्तमोगुणनिर्हताः शोकमोहालस्यादयो नरभुग्विमूढा-
द्याश्च, तान् मत्तोऽन्तर्यामिण एव जायमानानिति विद्धि जानीहि ।
एवमपि न तु अहं तेषु जीववत्तदधीनो वर्त्तं, मयि ते मदधीना महशा
वर्त्तन्ते । "सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे" (भा, ११ स्क,

त्रिभिर्गुणमयैर्भावेरेभिः सर्व्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

२५५, १२ श्लो) इति जीवानां गुणाधीनत्वं न तु भगवत इति दर्शयति ।
 “योऽसावतीन्द्रिययाह्नः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्व्वभूतमयोऽचिन्तः
 स एव स्वयमुद्भवौ ॥” (मनु, १५, ७ श्लो) इति परमात्मनः सृष्ट्यादौ
 सर्व्वभूतमयत्वं सर्व्वान्तर्भावकत्वेन सिध्यति ; अतस्तस्य सर्व्वान्तीतत्वम् ।
 “यस्तु कर्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः । स तदेव स्वयं भजे
 खण्डमानः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्माहनामृते ।
 यदयस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥” (मनु, १५, २८, २९
 श्लो) इति गुणानां प्रवृत्तिर्भगवत एवेति दृश्यते । यदत्र दोषसम्भावना
 लक्ष्यते विवेक्तव्या सा गुणत्रयविभागाध्याये । १२ ।

परमात्मनः सर्व्वान्तीतत्वं सर्व्वान्तर्भावकत्वं मोहवशतो जीवो न
 जानातीत्याह त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः सत्त्वरजस्तमोगुण-
 विकारेः रागद्वेषमोहादिभिरिदं सर्व्वं जगत् चराचरं प्राणिजातं
 मोहितमाच्छादितविवेकज्ञानं सत् एभ्यो गुणमयभावेभ्यः परं व्यति-
 रिक्तं तैरस्पृष्टम्, अव्ययं सर्व्वविकारातीतं मामन्तर्यामिणं नाभि-
 जानाति । “य आत्मनि तिष्ठन्मात्मनोऽन्तरः” इत्यादिना विशेषदृष्टिं
 विना परमात्मदर्शनं न जातु भवतीति यदुक्तं तत्तत्त्वमच स्फुटीकृतमा-
 चार्य्येण । बाह्यविषयैराकृष्टो मनसस्तत्राभिनिवेशवशान्न पुनर्जीविस्तं
 हृदयस्य सर्व्वान्तरस्य च पश्यति । एषा वह्निर्दृष्टिरेव भगवद्देसुख्यरूपो
 मोहः । “वारुणीदिग्गतं वस्तु व्रजन्नेन्द्रीं किमाप्नुयात्” इति न्यायेन
 वह्निर्दृष्टेरन्तर्दृष्टितो भेदो बोध्यः । कथमनुमन्यतेऽस्य मोहस्य प्रसरो
 भगवतेति जिज्ञासा मृपैव । न हि यथा बालो हृद्वज्ज्ञानी भवितु-
 मर्हेति वयोवृद्धोत्तरोत्तरपरीक्षालब्धज्ञानोपचयं विना, तथा प्रकृत्या-
 त्मना च सम्बन्धवशादुत्तरोत्तरतद्वटितज्ञानोपचित्या यौ प्रकृतिपरिचय
 आत्मपरिचयस्योपतिष्ठे ते तादृगे न जातु ब्रह्मपरिचयः संभवति । इम-

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मानेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

मेव क्रममाचार्याऽनुमीय स्वसुहृदमुपदिष्टवानित्यल्पपर्यालोचनयेव प्रतिभाति । कृपया यत् सकृद्दर्शनं भवति, भगवत्कामाय तत्, न तेन परिचय इति ज्ञेयम् । १३ ।

सृष्टेरन्तराले “मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना” (८।४) इति न्यायेनाव्यक्तभावेनावस्थितस्य सर्वान्तर्यामिण आधरणं भगवत्सर्वानशक्तिरेव । भगवति भक्त्यास्तदृष्टेः सर्व्यावरणभेदकरणसामर्थ्यामुद्भूयते, तेन च सर्वं स्वच्छत्यमापद्यते ; ततः “मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः” (८।४) इति न्यायेनान्तर्यामिण चराचरं प्राणिजातं पश्यति स भक्तः, तत्र सर्व्यातीतं “न च मत्स्थानि भूतानि” (८।५) इति तैरसंस्पृष्टं भूतभृद्भावेन विराजमानमित्याहुर्देवीति । देवस्य ममेश्वरस्येयं देवी गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी एषा मम माया मत्स्वरूपभूता विचित्रशक्तिः दुरत्यया दुरतिक्रमा । ये मामन्तर्यामिणं प्रपद्यन्ते शरणं गच्छन्ति, एतां मायां ते तरन्ति अतिक्रामन्ति साक्षात्कृत्यन्तेन मां पश्यन्ति । केयं माया ? “तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभासहेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या” इति श्रीमन्मधुसूदनः, “अनृतस्य प्रपञ्चस्य लज्जालादेरिव प्रकाशिका” इति श्रीमन्नोलकगुरुः । ज्ञानशक्तिस्तस्याः क्रियोन्मुखत्वे विचित्रशक्तिर्देवी माया, मिथ्यादृष्टि-सम्भूता तामसी प्रज्ञासुरी माया त्वन्या, तद्यथा “अधारयत् पृथिवीं विज्रधाय समस्तभूतान्मायया द्यामवस्त्रसः” (ऋक् २२, १७ सू, ५ ऋक्) ; “मायां वां मितावरुणा दिवि श्रिता सूर्या ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम्” (ऋक् ५२, ६ सू, ४ ऋक्) ; मायया प्रज्ञया विचित्रशक्त्या विविधरूपधारणं यथा “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्येष हरयः शता दश” (६२, ४७ सू, १८ ऋक्) ; “स्वर्भानोरध यदिन्द्रमाया श्रवो वर्त्तमाना

अवाहन्' (५म, ४०सू, ६कृत्क); नाह्मणे यथा "यो हैनं पाप्मा
मायया त्सरति, न हैनं संऽभिभवति" (श, प, ब्रा, ११।१।६।१२) इति ।
इत्थं देव्यासुरीति भेदं दृष्ट्वा आचार्येण 'देवी गुणमयो' इति विगेष-
द्वयेन मिथ्यादृष्टिमभूता तासुरी प्रज्ञासुरी माया निरस्ता । "केतः
केतः चेतः चित्तम् केतुः असुः धोः शुचीः माया वयुनसमिख्या इत्येका-
दश प्रज्ञानामानि ।" (नि, ३२, ८ख) । कृते श्वेताश्वतरोपनिषदं
मायाशब्दा नान्यासु दृश्यते । वृद्धदारण्यके पुनः "रूपं रूपम्" इति
कृत्वसुबुद्धय "अयं वे हरयोऽयं वे दग च महस्त्राणि बह्वनि चानन्तानि
च । तदेतदहं प्रापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमवमात्रा ब्रह्म सर्वानुभूः"
इत्यर्थे निष्पाद्य प्रज्ञाकविभिषगः ।। मिलेकत्वं साधितम् । श्वेताश्वतरे, तु,
"यस्मात्मायी सृजते विश्वमितत् तस्मिन्माया मायया सन्निरुद्धः" (श्वे,
उ, ४।८) इत्यनन्तरं को वा मायी केयं मानित्वपेक्षयोच्यते "मायास्तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनस्तु महेश्वरम्" (श्वे, उ, ४।१०) इति । अस्या-
यारम्भे "य एकीऽवर्णी बहुधातक्तियोगात् वर्णाननेकान्निहितार्थी
दधाति । विद्मति चास्ते निष्प्रमादो स देवः" (श्वे, उ, ४।१) ; अन्तिमे
"पराम्य शक्तिर्विश्वैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे, उ,
६।८) ; श्रुत्यादौ "ते ध्यानयोगानयता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणे-
र्निगूढाम् ।" (श्वे, उ, १।३) इत्यत्र देवी मायैव वर्ण्यते । "अजी-
मो को जुषमाणीऽनूमेत जहात्येनां भुक्तमीश्यामजोऽन्यः" (श्वे, उ, ४।५)
"तस्याभिधानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्भूयधान्ते विश्वमायानिर्मुक्तिः" (श्वे,
उ, १।१०) इत्यत्र "मायासितां तरन्ति ते" इत्यदुरुपोक्तिः । "यस्तूर्णी-
नाम इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावनो देव एकः समवृणोत् । समो
दधाद्ब्रह्माप्ययम् ।" (श्वे, उ, ६।१०) इत्येषा सृष्टेरावरणत्वं व्यनक्ति ।
मायया आवरणशक्तिर्विज्ञेयशक्तिश्च याव ददर्शते श्रीमन्मधुः दूनेन, तत्र
यत् सत्यमस्ति "मां हितं नाभिजानाति" (७।१३) इत्याचार्यवाक्येन
स्फुटं भवति तत् । सृष्टौ स्वकर्तृत्वाभिमानं चाभिनिवेशवशाद्भवत्या-
दृतिर्विज्ञेयश्च ; अभिनिवेशस्तु कामकृत एव । कामोऽवमाकनोऽभि-

व्यक्तेरभिव्यक्तः (१०४५) । “ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् संजायते कामः” (२।६२) इत्युद्धृतबलत्तमस्य, अन्यथा कामस्य प्रथमावस्था सङ्गस्तदसत्त्वे न सम्भवति । भवत्वावरणस्य विक्षेपस्य च सत्यत्वं सिद्धमेवम्, कथं सिध्यति अत्र पद्ये व्याख्याना श्रीमन्मधुसूदनेनोक्तम् “विश्वस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषानास्कन्दितः” “प्रति-विश्वस्थानीयश्च जीव उपाधिदोषस्कन्दितः” इति, श्रीमता नीलकण्ठेन च “अमृतस्य प्रपञ्चस्य” इति ?

उच्यते । निरवयवस्याकाशदिगादेरिव प्रतिविम्बायोगात् विश्वत्व-प्रतिविम्बत्वे न तु तात्त्विके ; तादृशयुक्तिर्न दार्शनिकी, किन्तु ह्यास्त-कारिक्येव । जीवब्रह्मणोर्ज्ञानादिस्वरूपैक्यप्रदर्शनाय तथा भाषणमिति तत्त्वम् । अज्ञानकृतं जगदिति प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न साक्षात्सम्बन्धेन सिध्यति । न हि कुत्रापि वेदान्तशास्त्रे तथा वर्णितमस्ति । युक्तमुक्तं श्रीमता स्वप्नेश्वरेण, “सत्यत्वमेवाहं नितराच्च ‘सत्यमङ्गल्यः’ इत्यादिना परमेश्वरमर्गस्य । नापि भगवान् बादरायणः क्वचिदपि सूत्रे संसारस्या-ज्ञानकल्पितत्वमुक्तवान्, प्रत्युत स्वप्नसृष्टिनिराकरणेन जायत्सृष्टेः सत्य-त्वम् ।” इति । अज्ञानेन जगदिति मिति चेत्, तदज्ञानं ब्रह्मणि जीवे वा ? नाहः, ज्ञानस्वरूपे तस्मिन् ज्ञानं न जातु सम्भवति, तथा सति शुद्धचैतन्यत्वस्य हानिरिव स्यात् । नापि द्वितीयः, अज्ञानकार्यार्थत्वात् प्राक् जीवस्यास्तित्वस्वीकारे द्वैतापत्तिः । वस्तुतस्तु वेदान्तप्रोक्ताया अविद्याया अवकाशोऽस्ति “ज्ञाज्ञौ हावजावीशनीशौ (श्वे, उ, १।८) इति जीवस्यास्तित्वान्तरागतिरिति । जीवो हि स्वकल्पनया मिथ्या-सृष्टिमुद्गाढ्य तत्परिवृतस्तिष्ठति । कैषा मिथ्यासृष्टिः ? भगवत्स्वरूप-विभवरसानुभवभूमावस्थां सृष्टौ स्वाज्ञानेन परिकल्पितायाः कामकृत-विकारचरितार्थतायोग्यामिनवसृष्टेरारोपः । अस्मिन्नेवासत्कार्यवादस्य सिद्धियोगप्रलयस्य च । व्यञ्जितं सत्यमिदम् “अनित्याशुचिदुःखाना-त्मसु नित्याशुचिरुन्मात्मस्यातिरविद्या” इति सूत्रे महर्षिपतञ्जलिना । “सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत्” (अ, गौ, ३५५, ३५६)

इति परमेश्वरसर्गमधिकृत्योक्तमाचार्येण । परमेश्वरशक्तिर्न जातु तदा-
वरिका भवितुमर्हति । जीवस्माहममाभिमानवशतो यद्वैसुख्यमुपति-
ष्ठते तस्य कथञ्चिदपनये भगवत्स्वरूपविभवरसानुभवभूमिः सैव सहा-
यत्वमुपागच्छतीति भङ्गान्तरैणाह श्रुतिः, “ब्रह्मा ह देवेभ्यो विजिग्ये ।
तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अपमहीयन्त । त ऐजन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्देवां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव,
तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति । तेऽग्निमब्रुवन्, जातवेद एतद्दि-
जानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति, तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्
कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ।
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ? अपोदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्या-
मिति । तस्मै ह्यणं निदधावेतद्दहेति । तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन, तन्न
शशाक दग्धम्, स तत एव निवहते, नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्ष-
मिति । अथ वायुमब्रुवन्, वायवेतद्दिजानीहि, किमेतद्यक्षमिति ।
तथेति, तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति ? वायुर्वाहमस्मीत्यब्रवीत्
मातरिश्वा वा अहमस्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ? अपोदं
सर्व्वमाददौयं यदिदं पृथिव्यामिति । तस्मै ह्यणं निदधावेतदादत्-
स्विति । तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन, तन्न शशाकादातुम्, स तत एव
निवहते ; नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्, मघव-
न्नेतद्दिजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति, तदभ्यद्रवत्, तस्मात्तिरो-
दधे । तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशीभमानासुमां हैमवतीं ;
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति, ब्रह्मेति होवाच, ब्रह्मणो वा एतद्दिजये
महोयध्वमिति, ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ।” (त, उ, १४—
२६) इति । जगज्जीवयाराश्रयमत्यत्वेन सत्यत्वे “यत्र हि हैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति” (ह, आ, ६।४।५।१५) इत्यादि-
श्रुतेः का गतिः ? ‘हैतमिव’ इतीवशब्दबलात् “तद्यथा प्रियया
स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्, एवमेवायं
शारीर आत्मा प्राप्तेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद

न मां दृष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥२५॥

नान्तरम्" (वृ, आ, ६।३।२१) इत्युक्तीत्या समाधौ तादृग-
यस्या । १४ ।

यदि तन्मन्त्र्यामिणं प्रपद्या मायया आवरणाय स्वाभिमानकृत-
विक्षेपाच्च मुच्यन्ते तत्कथं न नराधमाः प्रपद्यन्ते इति प्रशंसद्भाव्य तत्कार-
णमाह न सामिति । दृष्कृतिनो दृशचारिणोऽतएव मूढा विवेक-
ज्ञानशून्यास्ततएव नराधमा नराणां मध्ये निक्षेष्टास्ततएव मायया
जगदूर्पेण भासमानया मन्त्रया अपहतज्ञानाः समाच्छादितज्ञानाः
आसुरं भावमाश्रिताः 'असुरस्यप्रतिप्रत्ने जघदाहुरभीष्टमम्' (१।६।८)
इत्यादिषु प्रदर्शितं कुतर्कज्ञानं कुमार्यमाश्रित्य मासन्त्र्यामिणं न
प्रपद्यन्ते न शरणं गच्छन्ति । तत्र श्रुतिः—“नाविरतो दुश्चरिता-
द्याशान्नी नाममादितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥”
(कठ, २।२४) इति । चरित्वाशुषो ज्ञानमप्यकिञ्चित्करमित्यनया प्रति-
श्रुतिः । श्रीमद्भगवतो व्याख्यातवानिदं पद्यमेवम्,—“दुष्टाश्च ते
कृतिनः शास्त्रकुशलाश्चेति दृष्कृतिनः कुपण्डितास्ते मां न प्रपद्यन्ते ।
..... इति तत्परिधायः । एकं मायया मूढाः कर्मजरा इत्यादिव-
न्माभाषयिष्यां कर्माङ्गं नीयन्तु कर्माधीनं वा मन्यमानाः अपरे
मायया नराधमा विप्रदिक्कुलजन्तानां नरोत्तमतां प्राप्याः सत्कार्यार्थ-
सक्त्या पासरतामानाः ..... शरीरे माययापहतज्ञानाः साङ्ख्या-
दयः । ते हि सार्वज्ञिकं सर्वस्वमिच्छन्त्यस्तृत्वमस्तिदत्तं दिधर्मैः श्रुति-
सहस्रप्रमितमपि भावीश्वरमवलम्बन्तः प्रकृतिमेव सर्वस्वद्विषीं मोक्षदात्रीं
च कल्पयन्ति । तत्र तादृगकृतिनकृतिनतान्बुद्धावयन्ती मायैव
हेतुः । केचित् मायैवाशरणं भावमाश्रिता निर्मले षड्विन्मात्रवादिनः ।
असुरा यथा निस्किनात्मकान् सद्यश्च जरेर्विध्यन्ति तथा दृश्यत्वा-
दिहेतुभिस्ते नित्यचेतन्वाज्जगतां श्रुतिप्रासङ्गमपि तं खण्डयन्तीति

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

तत्रापि तादृशदुष्टात्यादर्ना मायैव हेतुरिति ।' श्रीमद्दिश्वनाथसु
मूलत इदमेव व्याख्यानमनुसृतवान् । अत्र यत्किरिर्दिष्टं एवादिनां निन्दा
दृश्यते सेवा तत्सम्प्रदायप्रसिद्धा । तथाहि भक्तिमन्दर्भे—“ततो विशि-
ष्टायां सविशिष्टायां समायां भक्तौ च श्रीविष्णुरूपमब्रह्मनाः केचिन्न-
राकारिखरस्यान्याकारिखरस्य च उपामनायां मन्यन्ते सापि न्यक्तुतास्ति ।
यथा हिरण्यकुण्डोरापि ‘नित्य आत्माव्ययः शुद्धः’ इत्यादि वाक्येन
‘यदृच्छेमाः सृजन्तीदमव्ययः’ इत्यादि तदुदाहृततित्तामवाक्येण तेन
कृतब्रह्मस्तबेन च ब्रह्मज्ञानं निराकारिखरज्ञानञ्च तस्यास्तीति वर्ण्यते”
इति । १५ ।

के पुनः सुकृतिनस्ते सर्वान्तर्यामिणं भजन्त इत्याह चतुर्विधा
इति । हे अर्जुन, आर्त्तो रोगविपदाद्यभिभूतः, जिज्ञासुः आत्मतत्त्वं
ज्ञातुमिच्छः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी भगवन्तं प्रेप्सुः—ज्ञानं भगव-
त्तत्त्वमात्मात्कारस्तेन नित्ययुक्तः, एते चतुर्विधाः सुकृतिनः पुण्यकर्मणां
जनाः सामान्तर्यामिणं भजन्ते सेवन्ते । आर्त्तो यथा—वमनापकर्षण-
विपद्गुस्ता द्रौपदी, जिज्ञासुर्यथा शौनकादिः, अर्थार्थी यथा भृषादिः,
ज्ञानी यथा शुकादिः । त्रयः सकामाः, एको ज्ञानी निष्कामः, यथा
शान्तिपर्वण्यर्जुनं प्रत्याचार्यः—“चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि
मे श्रुतम् । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्ददेवताः । अहमेव
गतिस्तृषां निराशाः कर्मकारिणाम् ॥ ये च जिज्ञासव्यो भक्ताः फल-
कामाः हि ते मताः । सर्वं च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥”
(शा, प, ३४१अ, ३३।३४श्लो) इति । अत्र श्रीमद्दिश्वनाथः—“प्रधानो-
भूतभक्तप्रधिकारिणश्चत्वारो निरूपिताः । तत्रादिमेषु त्रिषु कर्ममिया
भक्तिः अन्तिमे चतुर्थे ज्ञानमियाः । ‘सर्व्वेद्वाराणि संयम्य’ इत्याग्रिम
ग्रन्थे योगमियापि वर्ण्यते । ज्ञानकर्म्याद्यमिया केवला भक्तिर्या सा तु

तेषां ज्ञानो नित्ययुक्त एकभक्तिर्दिशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

सममाध्यायारम्भे एव 'मध्यामक्तमनाः पार्थ' इत्यनेनोक्ता, पुनश्चाष्टमेऽप्यध्याये 'अनन्यचेताः सततम्' इत्यनेन, नवमे 'महात्मानस्तु मां पार्थ' इति श्रीकण्ठेन 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्' इत्यनेन निरूपयितव्येति । प्रधानीभूता केवलेति द्विविधैव भक्तिर्मध्यमेऽस्मिन्नध्यायषट्के भगवतोक्ता । या तु तृतीया गुणीभूता भक्तिः कर्मिणा ज्ञानिनि योगिनि च कर्मादिफलमिहार्था दृश्यते, तस्याः प्राधान्याभावाद् न भक्तित्वव्यपदेशः, किन्तु ..... कर्मत्वज्ञानत्वयोगत्वव्यपदेशस्तद्वतामपि कर्मित्वज्ञानित्वयोगित्वव्यपदेशो न तु भक्तत्वव्यपदेशः" इति । केचिद्व्याजुः—अत्र 'ज्ञानी' इति ज्ञानस्य प्राधान्यं, षष्ठे 'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि यतोऽधिकः' (६।४६) इति योगिन तस्याधःकरणम्, योगादपि पुनर्ज्ञानस्य 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत् स्वयं योगसेमिहः कालेनात्मनि विन्दति ॥" (४।३८) इति चतुर्थे श्रेष्ठत्वमुपवर्णयत्याचार्य इति मन्यमानाः—अव्यवस्थितमतत्वं तस्मिन्नारोपयन्ति । पूर्वोपराविचार एव मूलमीदृग्बालोचितप्रलापस्य । अत्र ज्ञानी भजनशीलः साक्षाद्भगवद्दर्शनपरायणः, ज्ञानिभ्योऽपि योग्यधिक इत्यत्र ज्ञानी शास्त्रविज्ञानविद्वत्परोक्षज्ञानविशिष्टो भक्तः, 'न हि ज्ञानेन' इत्यत्र योगः कर्मयोगो न तु ध्यानयोगः, अतो नास्याचार्योऽव्यवस्थितत्वं मतस्य । एवमन्यत्रापि तेषां प्रलापस्य निर्मूलत्वं ध्येयम् । १६ ।

'चतुर्विधा भजन्ते मां सुकृतिनः' इत्युक्त्या सर्वे समाना इत्यायाति तन्निवारयितुमाह तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये नित्ययुक्तः नियत-भगवद्योगयुक्तः साक्षादपरोक्षज्ञानवान्, न तथार्थादिकामास्तृषां विषयान्तरेराकृष्टदृष्टत्वात् ; एकभक्तिः एकस्मिन् भगवत्त्वेव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स, अन्येषां तयाणान्तु यतोऽभीष्टसिद्धिस्तदैवानुरागः, ज्ञानी

उदाराः सर्व्व एवेति ज्ञानौ त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यन्ते ।

वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

विशिष्यते विशिष्टो भवति । ज्ञानिनो ह्यहमन्तर्यामी अत्यर्थमतिमात्रं प्रियः । प्रतिभात्यस्य तदतिप्रियत्वं “स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-दर्शिनः” (भा, इस्क, १७३, २८३) इत्यादिषु ज्ञानिभक्तानामन्तःकरणावस्थाद्योतकेषु वाक्येषु । न केवलमहमन्तर्यामी तस्य प्रियः “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” (४।११) इति न्यायात् स च सोऽपि मम प्रियः प्रेमास्पदम् । १७ ।

तेषां ज्ञान्यतिमात्रं प्रिय इत्युक्त्या यदप्यन्येषां प्रियत्वं नास्वीकृतं तथापि भ्रान्तिसम्भावनां पश्यन् तदेव विगदयत्युदारा इति । एते आर्त्तादयस्त्रयः सर्व्व एव उदारा उत्कृष्टा महान्तः, देवतान्तरं परित्यज्य हृत्स्थस्येश्वरस्याश्रयग्रहणात् । ज्ञानो तु आत्मैव धनादिकामाव्यवधानेन भजनात् परमान्तरङ्ग इति मे मतम् । कथम् ? स हि युक्तात्मा योगयुक्तचित्तः मन् अनुत्तमां न विद्यते उत्तमा यतस्तां सर्व्वी-त्तमां गतिं मामेवान्तर्यामिणमास्थित आश्रितवान् । ‘स युक्तात्मा अहमेव भगवान् वासुदेव इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तः’ इत्येवं वचनं न युक्तमिति श्रीमद्भक्तदेवेन भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादितम्—‘ममा-त्मैव सः, न च ज्ञानिजीवस्य हरिः स्वेनाभिदमाहेति वाच्यम्, ज्ञानिभक्त-त्वासिद्धेः, भजतां चातुर्विध्यासिद्धेर्भोक्ते भेदव्याकीर्णाच्च’ इति । १८ ।

कथं ज्ञानिनमात्मत्वेनाष्टकान्तत्कारणमाह बहूनामिति । बहूनां जन्मनामन्ते बहुजन्मार्जितपुण्यसञ्चयानन्तरं ज्ञानवान् साक्षाद्भगवद्दर्शन-परायणः सन् वासुदेवो हृद्यधिष्ठितपरमपुरुषः सर्व्वं, सर्व्वं जगत्स जीव-ज्ञात्मन्यन्तर्भूय वर्त्तमान इति मामन्तर्यामिणं प्रपद्यन्ते भजन्ते, अतः स महात्मा सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु (७।३) दुःखेनापि लब्धुमशक्यः ।

कामैस्ते सैर्ह तज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

यो यो यां यां तनं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामिव विदधास्यहम् ॥२१॥

वासुदेवः सर्वमिदं व्याख्यानं श्रीमच्छङ्करः 'सर्वात्मै'ति, श्रीमद्रामानुजः "वासुदेव एव मम परमप्राप्यं प्रापकं चान्यदपि यत् मनोरथवर्त्ति स एव मम तत्सर्वम्" इति, श्रीमच्छ्रीधरः "चराचरं सर्वं वासुदेवः" इति, श्रीमद्वलदेवः "श्रीकृष्ण एव सर्वं कृष्णायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकं सर्वं वस्त्वित्यर्थः.....सर्वं वस्तु वासुदेवेन व्याप्यमतः सर्वं वासुदेव इत्यर्थः" इति, श्रीमदधुसूदनः "सकलमहमिदञ्च वासुदेवः" इति, श्रीमद्विष्णुनाथः "सर्वत्र वासुदेवदगी" इत्याह । श्रीमदङ्गनस्तोत्रे शृणुमः—“नमः परस्तादथ प्रपद्यन्ते नमस्तु ते सर्वत्र एव सर्वत्र । अनन्त-बोध्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥” (११।४०) इति । तथाच कान्दाय्य —“आत्मवाधस्तादात्मापरिष्ठादात्मा पञ्चादात्मा परस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मेवेदं सर्वमिति स वा एष एव पश्यन् यत्नान एव विज्ञानब्राह्मरतिरात्मकोऽह आत्मसिद्धुन आत्मानन्दः न स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति” (७।२।५) इति । वासुदेवशब्देन हृद्यधिष्ठितः परमेश्वरः, भज्यमिति पदेन "यो मा पश्यति सर्वत्र सर्वं मयि पश्यति" (६।१०) इति सर्वं जगच्च जीवज्ञात्मन्यन्तर्भूय वक्तुमान इति यदुपरिष्ठाद्व्याख्यातं तन्नाद-हृतव्याख्यानरुद्धतप्रमाणश्राममञ्जसम । १८ ।

धनकामादिव्यवधानेनापि हृद्यधिष्ठितमीश्वरं भजन्तः कथमुदारा इत्यस्य हेतुकथ्यते कर्मिरिति । तैस्तैः पुत्तवृत्तादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकज्ञानाः स्वया प्रकृत्या नीचवासनया नियता नियन्त्रिताः, तं तं नियमं तत्तद्देवाराधने प्रसिद्धमुपवासादिव्रतम् आस्थाय चाश्रित्य इन्द्राद्या अन्यदेवताः प्रपद्यन्ते भजन्ते । २० ।

न हि देवतानां अर्हत्यादने सार्थ्यमास्तु, अतएव तत्तद्देवतापूजने

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्मैराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयेव विहितान् हि तान् ॥२१॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मङ्गला यान्ति मामपि ॥२३॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

प्रवृत्तानां तत्तद्देवतासु श्रद्धामहमन्तर्याम्येवीत्यादयामीतगाहं श्री य इति । भक्तः अनुरक्तः सन् यो यो यां यां तनुं मूर्तिं श्रद्धया अर्चितु-
मिच्छति, तस्य तस्य जनस्य तामिवाचलां श्रद्धामहमन्तर्यामी विदधामि ।
कथमन्तर्याम्येवं करोतीति जिज्ञासायां जिज्ञासोरिदं ज्ञातव्यं यत्
तत्तद्भूमितो भूमावुच्चतमायां तेषामारीक्षणं भविष्यतीति जानतान्त-
र्यामिणाचक्षुलशब्दोत्पादनं क्रमेण च विवेकज्ञानदानं तस्य जीववात्सल्य-
मेव व्यनक्ति न त्वमोलाय प्राप्ताहदानम् । २१ ।

न केवलं शब्दोत्पादनं तत्तत्कामनालाभोऽपि मत्तोऽन्तर्यामिण एव
न त्वन्द्रादित इत्याह स तथेति । स तथा श्रद्धया युक्तः तस्या इन्द्रा-
दितनोः राधनं पूजनमीहते चेष्टते करोति ततः राधनतः मयेव विहि-
तान् तान् कामान् लभते च । २२ ।

यदि त्वमन्तर्याम्येव तेषामाराधने फलदाता, तदा त्वद्भक्तानां को
विशेषस्तदाह अन्तवत्त्विति । तेषामन्यदेवताराधनपराणां फलन्तु
अन्तवत् । देवयजो देवान् यान्ति प्राप्नुवन्ति न तु मामाहुतविवेक-
ज्ञानत्वात् ; मङ्गला मामन्तर्यामिणमपि यान्ति । अपिशब्दात्प्राप्तेर्दुर्ल-
भत्वं भक्तानाञ्च परमसौभाग्यं सूचयति । २३ ।

कथन्ते सर्वान्तर्यामिणं परिहाय विविधां देवतानुमाराध्यत्वेनाश्र-
यन्ते तत्कारणमाह अव्यक्तमिति । अबुद्ध्योऽतस्त्वया अविवेकिनो
लौकिका जनाः मम अव्ययं नित्यं सर्वविधपरिवर्त्तनरहितं सदैव-

मनुत्तमं सर्वोत्तमं नित्यपूर्णं परं भावं परमात्मस्वरूपमजा-
नन्तः अव्यक्तं प्रपञ्चातीतामिन्द्रियाविषयं सर्वकारणं सामन्तार्थमिणं
व्यक्तिं प्रकाशं कार्यरूपतां मनुष्यादिभावमापन्नं प्राप्तं मन्यन्ते । अत्र
श्रीमच्छङ्करः—“अव्यक्तमप्रकाशं [शरीरग्रहणात् पूर्वम्—गिरिः]
व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतम्, इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायां—
गिरिः] मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि” इति ; श्रीमद्भामाजुः—
“सर्वममाश्रयणीयत्वाय अजहत्स्वभाव एव वसुदेवगुणैर्वतीर्ण इति
ममैव परं भावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राक्ततराजसुतसंज्ञितम्, इतः-
पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मणा जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तीमापन्नमनुत्तयो
मां मन्यन्ते” इति ; श्रीमन्न्याध्वः—“अव्यक्तमिति कार्यदेहादिवर्जि-
तम् ..... व्यक्तीमापन्नमिति कार्यदेहाद्यापन्नम् । तदात्मम्—‘सद-
सतः परम्’, ‘न तस्य कार्यम्’, ‘अपाणिपादः’, ‘आनन्दो देहः’ पुरुषं
मन्यन्ते गौणदैहिकम्’ इत्यादौ” इति ; श्रीमच्छ्रीधरः—“अव्यक्तं
प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तमव्ययं मां मन्यन्ते
..... जगद्रक्षणार्थं लीलायाविकृतनानाविशुद्धोर्जितसंभूतिं मां
परमेश्वरं कर्मनिर्मितभौतिकदेहं देवतान्तरसमं पश्यन्तः मन्दमतयो
मां नातीवाद्रियन्ते, प्रत्युत क्षिप्रफलप्रदं देवतान्तरमेव मन्यन्ते” इति ।
एवमन्यऽपि व्याख्यातारः । परिपूर्णो भगवान् न कुतश्च वैकुण्ठा-
दिभ्य आगत्यावतरतीत्युक्ता श्रीमद्भिष्वनाथेन “तदाविर्भा भवे वैकुण्ठ-
श्चतस्रोपादिभ्यस्तदंशा आगत्य तत्र मिलिता भवन्ति, लीलान्ते त एव
च पुनस्तत्र तत्र यान्ताति तेषामेव वैकुण्ठादिभ्याऽवतरणं वैकुण्ठाद्या-
रोहणञ्चति प्रसिद्धिज्ञेया” इति भागवतपद्यटीकायां (१० स्क, १ अ,
२६ अं) यदुक्तं तेनैव आकस्यास्यार्थ आदित्यवत् पूर्वसंस्कारादूषित-
बुद्धौ प्रतिभाति । न हि सर्वत्र नियतविद्यमानः परमपुरुष आत्मानं
मनुष्यादिरूपेण सङ्काप्य स्वस्थानन्त्यं परिहाय तत्तदाकारं भजत इति
स्वरसिद्धान्तः पद्यऽस्मिन् विवृत आचार्येण । यद्येवं कथं तेनाह
“अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्ती

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

मम भूतमहेश्वरम् ॥” (६।११) इति । ‘भूतमहेश्वरम्’ इति विशेषणेनान्तर्यामितया धर्मसंस्थापनादिहेतोः कस्मिंश्चिज्जोकातीतपुरुषे प्रादुष्कृतं स्वज्ञानमिति लक्ष्यते । विमूढास्तज्ज्ञानं तस्य मनुष्यस्यैव न तु परस्येति मन्वाना न तच्छ्रद्धते, अतएवाह अवजानन्ति मामिति । कृतान्तेऽस्मिन्ननादृते “मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि” (६।४) इत्यादिपृक्त ऐश्वरो योगी न सिध्यति । २४।

कथं न ते जानन्तीत्याह नाहमिति । योगमायासमावृतः ‘योगः सृज्यगक्तीनां मन्मेलनं’ स एव माया प्रकटभावापन्ना प्रकृतिः तथा समावृत आच्छादितोऽहमन्तर्यामी सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः प्रकटः, अतः अयं मूढः विवेकज्ञानशून्यो लोकः माम् अजं जन्मरहितम् अव्ययं सदैकरूपं नाभिजानाति । योगः—“गुणानां युक्तिघटनम्” इति श्रीमच्छंकरः, “मनुष्यत्वादिसमानसंस्थानम्” इति श्रीमद्रामानुजः, “योगेन सामर्थ्योपायेन” इति श्रीमन्नाथः, “अचिन्त्यः प्रज्ञाविलामः” इति श्रीमच्छ्रीधरः, “भगवद्विमुखव्य मोहकत्वं योगः” इति श्रीमहल्लदेवः, ‘सङ्कल्पः’ इति श्रीमन्मधुसूदनः, “हे योग योगिन्” इति श्रीमन्नीलकण्ठः, “गुणैर्योग एव माया” इति श्रीमद्वनमान्, श्रीमन्नाथधृतपाञ्चवचने—“आत्मनः प्राकृतञ्चैव लोकचित्तस्य बन्धनम् । स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः ॥” इति सामर्थ्यमेव योग इति व्यज्यते । वयन्तु सृज्यगक्तीनां मन्मेलनमेव योग इति मन्यामहे । कथम् ? यदा हि भगवतश्चिच्छक्तिर्माया सृष्ट्याम्भवा भवति तदैव ततः सृज्यगक्तीनां प्रादुर्भावः, तामां मन्मेलनेनैव प्रकृतिकार्यं जगदुत्पद्यते, उत्पद्यमानं तद्वह्नावरकं भवति, अतएव सृज्यगक्तिमन्मेलनरूपा माया भगवत्पञ्चा भगवन्तमाह्वयति तद्वत्त्वात् । स तु भगवान् तद्वतोऽपि तदतीत इति ज्ञानिनां दृष्टिर्न तु प्राकृतजनानाम् । २५ ।

वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मान्ते वेद न कश्चन ॥२६॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन हृन्दमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥२७॥

योगमायासमावृत इत्युक्तेः किलयाच्छादितज्ञानस्त्वमिति संशयं
निरसितुमाह वेदेति । हे अर्जुन, समतीतानि भूतानि, वर्त्तमानानि
विद्यमानानि, भविष्याणि आगामीनि भूतानि चराचराणि सर्वाणि
अहं, सर्वान्तर्यामो वेद जानामि, मान्ते कश्चन न वेद । अतएव
न मां भजते । २६ ।

सर्वान्तर्यामिणं त्वां हृद्यवस्थितेऽपि कथं न ते जानन्तीत्यपेक्षया
तत्कारणमाह इच्छेति । सर्वभूतानि निखिलपाणिनः इच्छाद्वेषसमु-
त्थेन इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थ-
स्तेन हृन्दमोहेन सुखदुःखशोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु-
यो मोहविपत्त्ययस्तेन सर्गे—‘सृष्टिविषये’ इति श्रीमन्नौलकायः, ‘जन्म-
न्युत्पत्तिकाले’ इति श्रीमच्छङ्करोऽन्ये च, ‘जगत्सृष्ट्यारम्भकाले’ इति
श्रीमद्विश्वनाथः, ‘सर्गे सर्गकाले आरम्भेव, शरीरे हि मति इच्छादयः,
पूर्वस्त्वज्ञानमात्रम्’ इति श्रीमन्माध्वः । हे भारत, हे परन्तप, सम्मोहं
सम्पूढतामविवेकं यान्ति । व्याख्यातृणां व्याख्यानानामेव सामञ्जस्यं
भवति । सुखे दुःखं दुःखे सुखं, शोभनेऽशोभनम् अशोभने शोभनम्,
सत्येऽसत्यमसत्ये सत्यम्, नित्येऽनित्यम् अनित्ये नित्यम्, आत्मन्यात्मा
अनात्मन्यात्मा, एवमिच्छाद्वेषजनितं मिथ्याज्ञानं सृष्टिविषये जनानां
भवति । ततो जिज्ञासोपतिष्ठते । कुतोऽस्य मिथ्याज्ञानस्यारम्भः ?
शरीरारम्भात् । न हि शरीरसुपादानमनपेक्ष्योत्पद्यते, यदि नोपादाने
मिथ्याज्ञानस्य स्थितिः स्यात्, कुतो वा तस्य शरीरे संक्रमः ? पितृतो
मातृतयेत, तथोरपि कुत इति जिज्ञासोपतिष्ठते । परम्परयेत्युत्तरे,

येषामन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते हन्द् मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

प्रारम्भकाले कुत इति जिज्ञासायां जगत्पृष्ठारम्भादेव मिथ्याज्ञानस्य जीवे प्रतिष्ठायाति । “ज्ञात्री द्वावजावीशनीशौ” (श्वे, उ, १।८) इति जीवनिष्ठाज्ञानता प्रारम्भादेवेति सिध्यति । कथं तस्मिन्नज्ञानता प्रारम्भादिति जिज्ञासा निष्फला, न जातु तस्मिन्नन्तज्ञानं सम्भवत्य-
नीश्वरत्वात्, सति पुनः स्वीकार्यं मीश्वरद्वयम् । तत्त्वसम्भवं द्वयोरनन्त-
योर्यतो नावसरः । वस्तुतस्तु सृष्टिविषये पूर्णज्ञानं स्रष्टुः परमेश्वरस्य,
न तु सृष्टस्य जीवस्य । आत्मनि प्रकृतिसंसर्गकालादेव कामस्य तस्मिन्
स्थितिः प्रतिपादिता प्राक् । न हि कामो जातु तद्विपरीतेनाकामेन
विना स्थातुं शक्यते । यं कश्चिद्विषयमधिकृत्य कामस्योदयः, तद्विप-
रीतेऽकामो द्वेषो वा स्वभावत एवोपतिष्ठते । अतोऽज्ञानेन मिथ्या-
ज्ञानेन मोहनेतयोः सम्बन्धः स्वाभाविकः । एवं पश्यामी व्याख्यातृभिः
प्राज्ञध्वमवर्त्तमानावस्था अधिकृत्य व्याख्यातमिदं पद्यामिति सर्व्वं
समञ्जसम् । २७ ।

यदि प्रारम्भादेव मोहस्तदा जीवानां तस्मान्मुक्तिर्न सम्भवतीत्या-
शङ्कानिवारणायैषामिति । येषां पुण्यकर्मणां पुण्याचरणशीलानां
जनानां पापं दुष्कृतं मोहजनितभगवदिच्छाविरोधि कार्य्यम् अन्तगतं
अयप्राप्तं, ते हन्द् मोहनिर्मुक्ता दृढव्रता दृढनिश्चयपरायणा मामन्तर्यामिणं
भजन्ते । अत्रेदं तत्त्वमुद्घृतम् । सत्त्वरजस्तमोगुणसंसर्गाज्जीवजन्म ।
तेषु कोऽपि सत्त्वगुणप्रधानः, कोऽपि रजोगुणप्रधानः, कोऽपि तमोगुण-
प्रधान इति गुणानुसारि भवति आचरणम् । न हि ते गुणानुसारतः
स्वस्वाचरणे चिरनिरुद्धः । यतो गुणव्यतिकरं विना न कस्यापि
सम्भवः, अतो यद्यङ्गुणानुकूलमाचरणं यस्मिन् घटते तत्तद्गुणस्यापचयः
तद्विपरीतगुणस्यापचय उपतिष्ठते । अस्ति हि सर्व्वस्मिन् देहभूति
सत्त्वगुणस्य प्रवेशः । तमवस्तव्यं पुण्याचरणेन भवति सत्त्वगुणोद्रेकः ;

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२८॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियन्नञ्च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

तेन च चित्तं स्वच्छत्वमेति । चित्ते स्वच्छे भगवद्दर्शनीययोगितोपति-
ष्ठते, तद्वज्जने स्पृहा च । २८ ।

किमर्थस्ते भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणं भजन्ते तदाह जरेति ।
मामन्तर्यामिणमाश्रित्य जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं ये यत-
न्ति यतस्ते मदर्पितानि फलाभिसन्निधूत्यानि विहितानि कर्माणि
कुर्वन्ति ते तद्ब्रह्म अक्षरम्, कृत्स्नं समयम् अध्यात्मं स्वभावम्
आत्मस्वरूपम्, अखिलञ्च कर्म विदुर्विजानन्ति । परमात्माश्रयणेन
तेषां ब्रह्मविषयकमात्मविषयकमाज्ञापालनरूपकर्माविषयकं ज्ञानसुत्य-
यते । २८ ।

सत्यकालेऽपि भगवद्भक्तानां तद्विस्मरणं नाशङ्कनीयमित्याह साधि-
भूतति । साधिभूताधिदैवम् अधिभूतश्चाधिदैवञ्च अधिभूताधिदैवं
तेन सह वर्त्तते साधिभूताधिदैवं साधियन्नञ्च यत्किञ्चिज्जनिमहत्सु,
पुरुषं देहवर्त्तीयज्ञाधिहातदेवज्ञान्तर्भूय वर्त्तमानं मामन्तर्यामिणं ये
विदुः, ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि सत्यकालेऽपि मां
विदुः विजानन्ति ।

अस्मिन्नध्यायस्याध्यायसंग्रहे श्रीमद्वासुदेवमुनिः —“स्वयाथात्म्यं प्रकृ-
त्यास्य तिरोधिः शरणागतिः । भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठं सप्तमं उच्यते ॥”
श्रीमद्भिरिः —“तदनेन सप्तमोत्तममधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता
तदर्थमेव सर्वोक्तत्वादिसुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वा-

दिति च वदता तत्पदवाच्यं तल्लब्धोपलक्षितम् ।” श्रीमद्वलदेवः—
 “मां विदुस्तत्त्वतो भक्ता मन्त्रायामुत्तरन्ति ते । ते पुनः पञ्चधित्येष सप्त-
 मस्य विनिर्णयः ॥” श्रीमन्नधुसूदनः—“तद्विज्ञेयमाधिकारिणं प्रति
 ज्ञेयं, मध्यमाधिकारिणं प्रति ध्येयं, लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्पद-
 प्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितम् ।” श्रीमद्विश्वनाथः—“भक्ता एव हरे-
 स्तत्त्वविदो मायां तरन्ति च । ते चाक्ताः षड्विधा अत्रत्याध्यायार्थी
 निरूपितः ॥” इति । ३० ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ।

—

अष्टमोऽध्यायः ।

अष्टम उवाच—

किं तद्वद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

अतीताध्यायान्ते प्रश्नवीजान्युपक्षिप्तानि “ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम-
ध्यात्मम्” इत्यादिना । ब्रह्मशब्दस्य भिन्नार्थं प्रयोगो न विरलस्वात्म-
शब्दस्य च । “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” (ते, उ,
२।५) इति श्रुती कर्मणोऽपि द्वैविध्यम् । अधिभूतशब्देन किंवा पृथि-
व्यादिकृत्स्नकार्यजातं बोध्यते, उत किञ्चिदेव, तथा चाधिदैवतशब्देन
देवविषयकमनुष्ठानमादित्यमण्डलादिव्यधिष्ठितं चैतन्यं वा, साधियज्ञ-
शब्देन यज्ञमधिकृतो विज्ञानात्मा परमात्मा वाभिप्रेयत इति प्रश्नकार-
णानि पश्यन् पृच्छत्यर्जुनो हाभ्यां, किन्तदिति, अधियज्ञ इति ।
किन्तद्वद्ब्रह्म इत्येकः, किमध्यात्ममिति द्वितीयः, किं कर्म इति तृतीयः,
किमधिभूतमिति चतुर्थः, किमधिदैवमिति पञ्चमः, अधियज्ञः कथं
केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं स बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति षष्ठः,
प्रयाणकाले अन्तकाले नियतात्मभिः नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनो-
पायेन ज्ञेयोऽसीति सप्तमः प्रश्नः । ज्ञेयत्वेन सप्त पदार्था एव सूचिता
इति प्राहुः । १।२ ।

अर्जुनपरिप्रश्नोत्तरमाह अक्षरमिति, अधिभूतमिति, अन्तकाल

अधिभूतं चरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्ता कलिवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संग्रहः ॥५॥

इति । प्रथमस्य किञ्चिद्वक्ष्येत्यस्योत्तरम्—अक्षरं परमं ब्रह्म ; न चर-
तीत्यक्षरं परमात्मा, “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशंसने मार्गिं सूर्याचक्षु-
मसौ विष्टनौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशंसने मार्गिं द्वावा-
दृष्टिव्यौ विष्टने तिष्ठतः” (व, प्रा, उ, ४।८।६) इति ; द्वितीयस्य किम-
ध्यात्मित्यस्योत्तरम्—स्वभावोऽध्यात्ममिति, स्वभावः स्रो भावः स्वरूप-
मध्यात्मम्, प्रकृतिसंसर्गवशादेहे भोक्तृत्वेन प्रकाशमानमात्मस्वरूपम् ;
तृतीयस्य किं कर्म्मस्यस्योत्तरम्—भूतभावीज्ञवकरो विसर्गः कर्म्मसं-
ज्ञितः, भूतानां भावं सात्त्विकादिस्वभावमुद्भवञ्च करोति यो विसर्ग-
ख्यागो देवोद्देशे द्रव्यवितरणम्, स कर्म्मसंज्ञितः कर्म्मशब्दितः, यतो
भूतानां स्वभावप्राप्तिकृत्यत्तिष्ठतत्कर्म्ममिति फलितार्थः ; चतुर्थस्य अधि-
भूतञ्च किमस्यस्योत्तरम्—अधिभूतं चरो भावः, चरतीति चरो
विनाशी भावो वस्तु यत्किञ्चिज्जनिमहस्वित्यर्थः, अधिभूतं प्राणि-
जातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतम् ; पञ्चमस्य अधिदैवं किमित्यस्योत्त-
रम्—पुरुषश्चाधिदैवतम्, पुरुषः समष्टिविराट् अधिदैवतमग्न्यादि-
त्यादिदेवानधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीत्यधिदैवतम् ; षष्ठस्य
अधियज्ञः कथं क इत्यस्योत्तरम्—अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे, अत्र देहे-
ऽधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुते-
रहमेव । यज्ञस्य मनुष्यदेहनिर्ज्वर्यत्वात् देहे तदभिमानिन्या देव-
तायाः स्थितिः, तथाहि श्रीमन्माध्वधृतं गीताकल्पे, “देहस्यविष्णु-
रूपाणि अधियज्ञ इतीरितः । कर्म्मेश्वरस्य सृष्ट्यर्थं तच्चापीच्छाद्य-
मुच्यते ॥ अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते । हिरण्यगर्भी-
ऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा । ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवश्चरे

श्वरः ॥” इति ; समसस्य अन्तकाले कथं ज्ञेयोऽसीत्यस्य—अन्तकाले मरणकाले मामिवान्तर्यामिणं शरमेश्वरं स्मरन् कलेवरं देहं त्यक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं मत्स्वरूपं याति प्राप्नोति, अत्र न संशयोऽस्ति ।

श्रीमद्रामानुजिन तदनुसारिणा श्रीमद्भलदेवेन, अक्षरं समष्टिरूपं क्षेत्रज्ञं परमं प्रकृतिविनिर्मुक्तात्मस्वरूपम् ; स्वभावः स्वस्य जीवस्य भावः भूतसूक्ष्मं तद्वामनादिकञ्च, पञ्चाग्निविद्यायां मनुष्यादिभार्याङ्गव-
करो यो विमर्गः अहामोमादिरूपस्तत् कर्म इति व्याख्यातम् । यदपि वयं श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनौ श्रीमन्मधुसूदननीलकण्ठौ च तत्सम्प्रदा-
यस्य प्रतिनिधित्वेन, श्रीमद्रामानुजमाध्वाचार्यौ तयोर्भावानुसारिणौ तत्सम्प्रदाययोः प्रतिनिधित्वेन श्रीमद्भलदेवविश्वनाथावेवावलम्बितवन्तो गीतार्थनिर्णयाय, तथाप्यन्येषां व्याख्येतृणां प्रोक्तसम्प्रदायानुवर्तिनां यथामन्त्रव्यं व्याख्यानसमालोचने नास्माकमनादरोऽस्ति । अतः श्रीम-
त्कल्याणभट्टविरचितायां रसिकरञ्जन्यां पदे पदे प्रकाशमानः स्वरविश्ले-
षेण पदाक्षरविभजनेन च भक्तिपक्षसमर्थनाय महान् प्रयासो यदपि नास्माकं कचिकरः, तथाप्यत्र तस्य ‘अक्षरं परमं ब्रह्म’ इत्यस्य व्याख्या-
नस्य तदंगं न वयमुपेक्षामहे यस्मिन् ब्रह्म विभूतित्वेन परिगृहीतम् । तदुच्यते—“एकादशे ‘पृथिवीवायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।
विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ॥’ इत्यत्र परमित्यनेन
परं ब्रह्मति व्याख्यया च तस्य विभूतित्वोक्तः ; ब्रह्मसंहितायां—‘यस्य
प्रभाप्रभवतो जगदण्डकाटिकाटिखण्डपवमुधादिविभूतिभिन्नम् । तद्ब्रह्म
निष्कलमनन्तमग्रेभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥’ इत्युक्त्या ।
अत्र कारिके—‘निष्कलादिस्वरूपं तत् ब्रह्माण्डार्कदकोटिषु । विभूति-
भिर्धराद्याभिर्भिन्नं भेदमुपागतम् ॥ सदाप्रभावयुक्तस्य ब्रह्म यस्य प्रभा
भवेत् । तं गोविन्दं भजामाति पदार्थः स्फुटीकृतः ॥’ इति । श्रीमद्-
भागवतामृतस्य तद्व्याख्यया च विभूतित्वव्यञ्जनात् ॥” इति । श्रीमद्-
भागवतामृत हरिभक्तिरसामृतसिन्धुप्रभृतिषु यक्षणां भगवद्भिभूतित्वं
दृश्यते, यथा श्रीमद्भागवतामृते—“भगवांस्तु परब्रह्म परात्मा परमेश्वरः ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलिवरम् ।
तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

सुमान्द्रमच्चिदानन्दविग्रहो महिमान्भवः ॥ सगुणत्वागुणत्वादिविरोधाः
प्रविशन्ति तम् । महाविभूतिर्व्रह्मास्य प्रसिद्धेयं तयोर्भिदा ॥” इति ।
“परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः” इति तट्टीकाष्टोक्तिः । हरिभक्ति-
रसामृतमिन्धौ च यथा — “यदरीणाञ्च प्रियाणाञ्च प्राप्यमेकमिवोदितम् ।
तद्ब्रह्मक्षणयोरैक्यात् किरणार्कौपमाजुषाः ॥” “सच्चिदानन्दमन्दोद्भा-
स्यिदानन्दघनाकृतिः ।” इत्यत्र “यस्य प्रभाप्रभवतः” इति ब्रह्मसंहिता
वचनमुद्धृत्य सिद्धान्तितम् — “अतः यौगैषावैः सर्वैश्चुतिस्मृतिनिर्द्दर्शनैः ।
तद्ब्रह्म श्रीभगवतो विभूतिरिति कीर्त्यते ॥ इति । अत्र यत् विचार्य-
मस्ति वक्ष्यते तद्वादनम् । श्रीमत्कल्याणभट्टस्वीकृते सम्प्रदाये ब्रह्मणो
विभूतित्वनिर्वचनं प्रामादिकम्, यतस्त्वेभ्यो भगवतो ब्रह्मोपादानत्वं स्वीकृ-
तम् । यथा श्रीमद्भागवतासुते — “सदा सम्पत्त्यर्थं बहुतरविशेषं वित-
नुते यथा स्वस्मिंस्तत्तत्प्रकृतिरर्हितेऽपि ध्रुवतरम् ॥” टीका च, “एत-
दुक्तं भवति परब्रह्मरूपत्वेन स्वभावतो निर्विशेषस्यापि स्वस्य परमाका-
दिरूपेण विचित्रावतारात्मतया यथा” इति । भगवतो ब्रह्मोपादानत्वे
तस्यैव विभूतित्वमादिष्टस्वरूपत्वं न तु ब्रह्मण इति कोऽपि नास्वीकर्तुं
समर्थः । “जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमोशमस्य महिमानमिति वीतशोकः”
(श्वे, उ, ४।७) ; “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति” (कठ, ५।१५) इत्यत्र महिमत्वं भारूपत्वं न ब्रह्मणो विभू-
तित्वं प्रतिपादयति, प्रजुप्त ब्रह्मणा जीवजगतोः सम्बन्धमेव दर्शयति ।
निर्विशेषसविशेषविचारे या भ्रान्तिर्विद्यते सापि वक्ष्यते सविचारं
तत्र । ३ — ५ ।

अन्तकाले पूर्वोनियतचिन्तनानुरूपैव चिन्ता समुदेति, अतः भगव-
न्चित्तया भगवत्प्राप्तिरन्यविषयचिन्तयान्यविषयप्राप्तिरित्याह यं यमिति ।
हे कौन्तेय, सदा नियतं तद्भावभावितं तत्पदार्थचिन्तया वामितचित्तः

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिमस्मिन्मैष्यस्यसंशयम् ॥७॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

कविं पुराणमनुशामितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्दयः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

यं यं वापि भावं पदार्थं स्मरन् अन्ते मरणकाले कलेश्वरं देहं त्यजति
तं तं भावं पदार्थं याति प्राप्नोति । चिन्तामयो हि पुरुषः, चिन्ता-
रूपा हि तस्य शक्तिः, चिन्तया हि को वा किंस्वरूपोऽधुना वर्तते
भविष्यति च भविष्यति ज्ञायते इति तत्त्वम् । ६ ।

यतः पूर्वनिवृत्तचिन्तनानुरूपेवान्ध्या चिन्ता भवति, तथा च तदनु-
गुणा गतिरित आह तस्मादिति । यत एव तस्मात् सर्वेषु कालेषु
सामन्तर्यामिणमनुस्मरं विनश्य युध्य च युधस्व स्वधर्मं कुरु । एव-
मन्तर्यामिणि अर्पिते मनोबुद्धौ यस्य स त्वं सामन्तर्यामिणम् एषासि
प्राप्स्यसि, अक्षय्यो नास्ति संशयोऽतः । ७ ।

सततानुचिन्तनं अभ्यासो हि कारणमतस्तस्मिन्नाह अभ्यास इति ।
अभ्यासः सज्जानोत्पत्त्यपवादः, 'विराट्भूतान्तर्यामिषु मनसः स्थिरी-
करणार्थं यद्धाऽभ्यासः' इति अ मञ्जीलकण्ठः, स एव योगस्तेन युक्तेन
अनन्यगामिना नान्यत्र गन्तुं शीलमस्तीति तेन चेतसा चित्तेन, हे पार्थ,
अनुचिन्तयन्नुपरायन् दिव्यं—'सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तं दिव्यं क्रीडति
धातोः' इति श्रीमद्भाष्यः—'अप्रकृतं द्योतनात्मकं परमपुरुषं याति
प्राप्नोति । ८ ।

तं दिव्यं पुरुषं विशिनष्टि कविमिनि । कविं सर्वज्ञं, पुराणं

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

चिरन्तनमनादिम्, अनुशासितारं नियन्तारमुपदेष्टारम्, अणोरणीयांसं
सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरम्, सर्वस्य धातारं धारणपाषणकर्तारम्, अवि-
चिन्त्यरूपं नियतविद्यमानमव्ययस्य रूपं न केनचिच्चिन्तयितुं शक्यते
इत्यविचिन्त्यरूपम्, आदित्यवर्णम् आदित्यस्यैव स्वपरप्रकाशकी वर्णः
स्वरूपं दीप्यमानता यस्य तम्, तमनः परं तमाऽव्यक्तं प्रकृतिः ततः
परस्तादुपरिष्ठात् विद्यमानम्, “तमनः परस्तादज्ञानलक्षणाग्नौह्वा-
कारात् परं तमनुचिन्तयन् यातीति पूर्वेणैव सम्बन्धः” इति श्रीमच्छ-
ङ्करः, अन्ये तु ‘स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ इति परेण सम्बन्धमुक्त-
वन्तः । ‘सप्रपञ्चप्रकृतिं भित्त्वा यस्तिष्ठति एवम्भूतं पुरुषम्’ इति
श्रीमच्छ्रीधरः, सप्रपञ्चप्रकृतिमन्तर्भूयोपरिष्ठात् तदतीतत्वेन विद्यमान-
मिति वयम् । ८ ।

प्रयाणकाल इति । प्रयाणकालेऽन्तकाले अचलेन स्थिरेण मनसा
भक्त्या परमेश्वरविषयेण परमेण प्रेम्णा युक्तः योगबलेन स्वचित्तस्थैर्यलक्ष-
णस्य योगस्य बलेन भुवोर्मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य भगवच्चिन्तनस्थाना-
दृढयात् हाहं प्राणं भुवोर्मध्ये सम्यक् निवेश्य, तत्र परमपुरुषचिन्ता-
परायणः सन्नित्यर्थः, तं दिव्यं परं पुरुषमुपैति प्रपद्यते । मरणकाले
हृत्पिण्डस्य क्रियाशैथिल्याच्छ्वासकृच्छता, तयोर्दुर्गामित्वं श्वासस्य ।
श्वासो हि प्राणक्रिया । अतएव श्वासञ्च प्राणञ्चाभिन्नभावेन गृहीत्वा
प्राणक्रियाश्वाससङ्कारेण भगवच्चिन्तनाभ्यासवान् योगी प्रयाणकाले
हाहंस्य प्राणस्योर्दुर्गामित्वादुर्दुर्भूमावेव भुवोर्मध्ये भगवच्चिन्तनानुरतो
भवति, योगिन च तनुं त्यजतीति फलितार्थः । योगिन तनुत्यागे ब्रह्म-
संस्पर्शानन्देन सुखं प्रसन्नं प्रस्फुटितकमलमिव प्रफुल्लं भवतीति प्रत्य-
क्षम् । १० ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यदुद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत् ते पदं संयज्ञेण प्रवक्ष्या ॥११॥

सर्व्वहाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्नि प्राधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

अन्तकालेऽवलम्बनीयमुपायं सङ्क्षेपेण वक्तुमुपक्रमते यदक्षरमिति ।
वेदविदो ब्रह्मज्ञा यदक्षरं वदन्ति—“एतहै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा
अभिवदन्ति अस्थूलमननवकृत्स्नम्” इत्यादि (उ, आ, प्रा० ८) ; वीत-
रागा निस्पृहा यतयो यत्नशीलाः यत् विशन्ति प्राप्नुवन्ति, यत् अक्षर-
मिच्छन्तो ज्ञातुमिच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्तेऽक्षराख्यं ब्रह्माख्यं पदं
संयज्ञेण सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यां कथयिष्यामि । पदमिदं कठोक्तस्य प्रवचन-
स्यानुरूपम्, तद्यथा “सर्व्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तपोसि सर्वाणि च
यददन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्क्षेपेण ब्रवीमि ;
ओमित्येतत् ॥” (१२।१५) इति । ११ ।

योगधारणमाह सर्व्वहाराणीति ; ओमिति । सर्व्वहाराणि स-
र्वाण्डियहाराणि संयम्य वह्निर्विषयप्रवृत्तान्निवृत्त्य, मनो हृदि निरुध्य
अन्तर्विषयवन्तनादवकृष्य च आत्मनः प्राणं मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये तदुपरि
च निधाय योगधारणां मद्भावनामास्थितः कुर्वन्, आत्मन इति पदं
योगधारणामित्यनेन सम्वध्य श्रीमन्मधुसूदनी व्याचष्टे “आत्मनो योग-
धारणाम् आत्मविषयसमाधिरूपां धारणामास्थितः, आत्मन इति देव-
तादिव्याप्त्यर्थम्” इति । ओमिति एकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मवाचकं, नाम-
नामिनोरभिन्नत्वात् ब्रह्मेत्युक्तिः, व्याहरन्नुच्चारयन् मामन्तर्यामिणमनु-

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

स्मरन् चिन्तयन् ध्यायन् यो देहं त्यजन् प्रयाति स परमां प्रकृष्टां गतिं याति प्राप्नोति । “एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् । एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥” (कठ, १।२।१६) । इत्युक्तोक्तारिणान्तर्यामिणं परमपुरुषं चिन्तयन्नेव तं गच्छति, न पुनः केवलेन तदुच्चारणेनेति पश्यताचार्य्येण परमपुरुषानुचिन्तनं विहितम् । आह च प्रश्नोपनिषदि—“यः पुनरेतं विमाचेनैवामित्येतदेवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत, स तेजसि सूर्य्यं सम्पन्नः, यथा पदोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एव” इति वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः, स मामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं, स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिणयं पुरुषमीक्षते ।” (५।५) इति । १२।१२ ।

न हि सर्वेषां मरणकाले योगधारणया मरणं सम्भवति । वायुनिरोधविधुराणां न तिष्ठति तादृग्धारणामामर्थ्यम् । विशेषतस्त्रिराभ्यासं विना तादृशी स्मृतिर्न जातु तदोपतिष्ठते, अपिच भगवत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासपरायणानामेव भवति, नान्यस्येत्याहाचार्य्यः अनन्यचेता इति । अनन्यचेताः नान्यविषये चेतो यस्य स अनन्यचेता यः सततं निरन्तरं नित्यशः यावज्जीवं मां स्मरति चिन्तयति, तस्य नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः, हे पार्थ, अहं सुलभः सुखेन लभ्यः । ये पुनर्वायुनिरोधविधुरतयोक्तरीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणे न समर्था भवेयुः, तेषां किं स्यादित्यपेक्षयोक्तमेवमिति श्रीमद्भिरिमधुसूदनी । कश्चिन्मिश्रां योगमिश्रां प्रधानभूतां भक्तिमुक्ता पश्येऽस्मिन् केवलं भक्तिमाहति श्रीमद्दिश्वनाथबलदेवौ । १४ ।

अनन्यचित्तेन सर्वेनियन्तारं विचिन्त्य किं भवति तदाह । माम-

आत्रक्षभुवनालोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

क्षर्यामिणमुपेत्य प्राप्य दुःखालयं बहुल्लेगपूर्णम्, अशाश्वतं निरन्तर-
परिवर्त्तनाधानं पुनर्जन्म प्रकृतिसम्बन्धं न आप्नुवन्ति, य एते महात्मानः
परमां सर्व्वीतृकृष्टां संसिद्धिं भगवत्प्राप्तिरूपां गताः प्राप्ताः । केवल-
भगवदाश्रितानाम् “एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य
परमो लोको एषोऽस्य परम आनन्दः” (वृ, आ, ६।३।३२) इति भगव-
त्येव नित्यस्थितिर्भवति । १५ ।

भगवदाश्रयं विना नैकान्तिकी गतिरिति स्पष्टवाक्येनोच्यते आत्र-
क्षेति । हे अर्जुन, आत्रक्षभुवनात् मह ब्रह्मभुवनेन लोकाः पुनराव-
र्त्तिनः पुनरावर्त्तनस्वभावाः पुनः पुनः परिवर्त्तनशीला नैकान्तिका इति
यावत् । हे कौन्तेय, मामन्तर्यामिणन्तूपेत्य प्राप्य पुनर्जन्म रूपान्तर-
ताप्राप्तिर्न विद्यते । “अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षयं लोकं जयति यः
परिणादित्यम्” (ते, ब्रा, ३।१।१८) इति ब्रह्मलोकस्याक्षयत्वं प्रमज्यते,
तत् कथं पुनरत्रास्य पुनरावर्त्तिषु लोकेषु गणना ? “नाप्याहाराच्चे
लाकमाप्नुतः” (३।१।१८) इत्यत्र श्रीमत्सायन आह “ब्रह्मलोके हि नैते
अहाराश्च अताप्ये प्रसरतः किन्तु कल्पमात्रमैकमहः, तस्मादितरलोके-
ष्विव नास्य आयुः क्षीयते” इति । “आत्रक्षभुवनात्” इत्युक्तिमवल-
म्बीय स एवमाहंति प्रतिभाति । “तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावती
वसन्ति तेषां न पुनरावर्त्तिः” (वृ, आ, ८।२।१५), इत्यत्र ब्रह्मलोका-
ख्येषु विविधेषु लोकेषु भ्रमणं भवति, त त्वहारावयुक्तेषु लोकेष्विति ‘न
पुनरावर्त्तिः’ इति वाक्येन लक्ष्यते; अन्यथा ‘आत्रक्षभुवनात्’ इत्युक्तिर्न
समञ्जसा स्यात् । “स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिषयः पुरुषर्मा-
ज्जते” (प्र, उ, ५।५) इत्यत्र पुरुषेक्षणमात्रमुक्तं न तेनैकम् । अतो न
यावत् परमपुरुषेणैकत्वमापन्नस्य जीवस्य तस्मिन् स्थितिर्भवति, न भवति
स एव परमपुरुषोऽस्य परमो लोकः । उक्ता चैकैकत्वावस्था तस्यामेषो-

पनिषदि षष्ठे प्रश्ने “स यथेमानद्यः स्यन्दमानाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिक्षोने तासां नामरूपे समुद्र इतिव” प्रोच्यते एवमेवास्त्र परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिक्षोने तासां नामरूपे, पुरुष इतिव” प्रोच्यते, स एषोऽक्लोऽसृती भवति” (६।५) इति । अत्र ‘अकलः’ इति पदेन देहसम्बन्धस्यापनयः, ‘अमृतः’ इति पदेन मृत्युमतिक्रम्य परमपुरुषे स्थितिसोच्यते । पुरुषस्य परमपुरुषेण स्वरूपैकत्ववशादेकत्वेऽपि श्रीमच्छङ्करोक्तिरेवात्रादरणीया—“सत्रापि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् । मामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः ॥” इति । यत्तु श्रीमन्माध्वाचार्य्यणीकृतं गीतातात्पर्यनिर्णये—“‘न च जीवेष्वरेक्यं मुक्तावपि,’ ‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गोऽपि नोपजायते प्रलये न व्यथन्ति च ॥’ ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्रुते सर्वान् कमान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ।’ ‘एवमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमांल्लोकान् कामाक्षीकामरूप्यन्मञ्जरन्.....’ ‘न ममा ब्रह्मणा कथितं मुक्तावपि कथञ्चन । ततः सहस्रगुणिता श्रीस्ततः परमी हरिः ॥’.....इत्यादि भोक्तानन्तरमपि भेदवचनेभ्यः । न च ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन सम्पश्येत् तत् केन किं जिघ्रेत्,’ ‘यद्वै तं न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति,’ ‘न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यहिभक्तं पश्येत परमम्,’ ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति,’ ‘तत्त्वमसि,’ ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति वाक्यविरोधः । संज्ञानाशो यदि भवेत् किं मुक्त्या नः स्यात् ।.....‘न च ज्ञेयविनाशः स्यात् आत्मनाशः कुतः पुनः ।’.....‘तस्मात् स्वभावज्ञानेन भिक्षा विष्णुमसीपगाः । दृञ्जते सर्वभोगांश्च मुक्तिरिषा न चान्यथा ॥’” इति—तद्वैतनाममञ्जमम् ; ‘सत्यपि भेदापगमे नाथ’ इत्यादिना श्रीमच्छङ्करोऽपि तदेवाह । श्रीमन्माध्वकृतगीताभाष्यस्य टीकायां प्रमेयटीपिकायां श्रीमज्जयतीर्थेन विचारतो यत् सिद्धान्तितम्, तदपि न स्वरूपैक्यविरोधि । १६ ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्राणां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहोरागमे ।

रात्रागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

भूतयामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्रागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहोरागमे ॥१९॥

ब्रह्मलोकमहिताः सर्वा लोकाः कथं पुनरावर्तिनस्तत्कारणमाह सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तमवसानं यस्याङ्गस्तदङ्गः, युगमहस्राणां तत्परिमाणं रात्रिं ये विदुः, ते जना अहोरात्रविदः । अतो नाक्षयो ब्रह्मणो लोकः । अत्र श्रीमच्छ्रीधरोऽहोरात्रमानमेवमाह—“युगगन्दनात् चतुर्युगमभिप्रेतम्, ‘चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते’ इति विष्णुपुराणोक्तेः । ब्रह्मण इति च महर्लोकदिवासानामुपलक्षणार्थम् । तत्रायं कालगणनाप्रकारः ;—मनुष्याणां यद्वयं तद्देवानामहोरात्रं, तादृशैरहोरात्रैः पञ्चमासादिकल्पना । हादशभिर्वर्षमहस्रेयचतुर्युगं भवति, चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनम्, तावत्प्रमाणेव रात्रिस्तादृशैरहोरात्रैः पञ्चमासादिक्रमेण वर्षयतं ब्रह्मणः परमायुरिति ।” इति । १७ ।

किमनेन कालगणनेनेत्याह अव्यक्तादिति । ब्रह्मणोऽहोरागमे प्रबोधकाले अव्यक्ताद्ब्रह्मणः स्वाभावस्थायाः सर्वा व्यक्तयः स्थावरजः प्रलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति, रात्रागमे ब्रह्मणः स्वापकालेऽव्यक्तसंज्ञके तत्रैव प्रलीयन्त प्रलयं यान्ति । १८ ।

“सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत्” इति प्रतिज्ञाया न जातु हानिरस्तीति प्रदर्शनाय प्रलयेऽपि तेषां स्वकारणेऽव्यक्तावस्थायां स्थितिः पुनस्ततो व्यक्तीरिति निर्णय कृतस्य न हानिरकृतस्य च नाभ्यागमः प्रदर्श्यते, भूतयाम इति । स एवायं भूतयामः भूतसमूहः

भूत्वा भूत्वा उत्पद्योत्पद्य ब्रह्मणो राक्षसागमे अदशः स्थिरतरनियमपर-
तन्त्रः, हे पार्थ, प्रलीयते स्वकारणे लौनी भवति, ब्रह्मणोऽहारागमे प्रभ-
वति जायते । लयप्रभवयोर्विचारेण सृष्टिचिन्ता मनस्युदेति । सा पुन-
र्बुद्धेरगम्येति क्षार्त्तो वेदिकश्च सिद्धान्तः, तद्यथा “आसीदित् तमो-
भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥” (मनु,
१५, ५५) ; “इयं विस्मृतिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तोऽङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥” (ऋक्स,
१०म, १२८ सू, ७ ऋक्) इति । सृष्टितत्त्वविषये स्मृतर्वेदस्य चाज्ञेयत्व-
प्रतिज्ञा सर्वथादरणीया । न जातनन्तशक्तेः प्रसुप्तावस्था सम्भवति,
तथा सति क्रियारहितायास्तस्या अशक्तित्वमेव प्रसज्येत । यद्वि न
कदापि प्रसुप्तावस्था, तदानादिशक्तेः क्रियाप्यनाद्येत्यायाति । यथनाद्या
तदा सृष्टिरप्यनाद्या भवति । विना स्यगितगतिमारभो न बुद्धौ प्रति-
भासते । नास्ति चेदरभस्तदा सृष्टेरपि न सम्भावनास्ति, यतः सर्वान्
सूचयति क्रियारभमेव । एवमज्ञेयत्वापत्तेराचार्य्यप्रदर्शितो न्याय एव
सर्वं समादधाति । व्यक्तेः प्राक् कारणे कार्यस्य विलीनभावेन
स्थितिः कार्यस्यात्यन्तामत्तां वारयति, अथापि कार्यं विना यदकार-
णत्वं कारणस्य तदपि न, अन्तर्विलीनकार्यत्वात् । क्रियावत्तां विना
न कारणत्वं सम्भवति, अन्तर्विलीनकार्यत्वावस्थायां न पुनः कारणस्य
क्रियावत्ता, अतएव तस्याकरणत्वमिति चेत्, प्रणिधानाभाव एव एवं-
विधात्तेर्हेतुः । व्यञ्जने धारणे च समानमेव क्रियावत्ता । यद्यन्तः-
कार्यं न स्यात् धारणं न सम्भवेत्, क्रियाविच्छेदोऽपि । अतः कार-
णात् कार्यस्य क्रमिकामिव्यक्तिरेव सृष्टिः, सैवारभशब्दवाच्या, अना-
रभत्वन्तु कारणे कार्यस्य नित्यस्थित्येवावधारणीयम् । ननु कारण-
ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदासीदिति वेदान्तप्रतिज्ञाहानिः । न, कारणं
ब्रह्म नाशक्ति, तस्य शक्तिः कार्यबीजमिति कार्यत्वव्यपदेशः शक्तेः ।
कार्याभिव्यक्तौ कारणस्य तस्मिन्नव्यक्तावस्थायां स्थितिः, अत उक्तमाचा-
र्य्ये “मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना” (८।४) इति । कार्यस्य

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

पुनरनभिव्यक्तौ कारणमेवाद्वितीयं सदित्युच्यते । तत एव पुनः कार्य-
स्याभिव्यक्तिः, कारणस्याव्यक्तावस्थायां स्थितिः । ब्रह्मणः सर्जनशक्तेः
स्वाप्नो जागरणमिति संज्ञानुसारिकी ; धारणं प्रकाशनमित्येव दर्शन-
सम्भवा सा । न हानन्तशक्तेरन्तर्निहितनिखिलसामर्थ्यस्याभिव्यक्तिः
सम्भवति, तथा मति कुतस्तस्या अनन्तत्वम् ? अतो धारणप्रकाशनयो-
र्नित्यत्वं तस्यामवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । आलङ्कारिकरीत्या स्वापजागर-
णयोस्तथा नित्यत्वम् । एवं धारणप्रदेशे लयः, प्रकाशनप्रदेशे प्रभव
इति तयोरपि नित्यत्वम् । लयात् प्रभवः, प्रभवाक्षय इति क्रमः स्वरु-
चिच्छातः सम्भवतीति तथाक्तिः । १८ ।

“कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेरात्मभूतं कार्यम्” (वे, सू, भा,
२।१।१८) इति शक्तिशक्तिसन्तोरभिन्नत्वेऽपि भिन्नत्वेन ग्रहणं बोधसौक-
र्यायामिति भेदनिर्देशनाच्चाचार्यः पर इति । तस्मादव्यक्तात् प्रकृते-
स्त्वन्यो विलक्षणः, अव्यक्ताक्षरादागोचरः, सनातनो विकारविरहितो
नित्यः यो भावः सत्यदार्ढ्यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु तिराहितेषु न
विनश्यति तिराधत्ते । तच्छक्ताविव भुतानां तिराधानम्, न तस्यास्ति
कुचापि तिराधानभूमिः, यदि स्यात् सेव परतत्त्वं भवेत् । तस्याः
पुनस्तिराधानस्थानकल्पनं तस्मादोषापत्तिः । २० ।

यतः शक्तेरात्मभूतं कार्यमसौ शक्तौ विलीनं कार्यसम्बन्धवशात्
पुनः पुनः रूपान्तरतायाः सम्भावना न विलुप्यते । सनातनेऽव्यक्तोऽक्षरे
पुनः स्थितौ न रूपान्तरताप्राप्तिरतस्तदेवाच्चाचार्योऽव्यक्त इति । यो-
ऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः, तं परमां प्रकृष्टां गतिं प्राप्यस्थानमाहुस्तत्स्व-
विदः । यमक्षरं प्राप्य न निवर्त्तन्ते, तद्धाम परमं धाम स्वरूपम्

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥२२॥
यच्च काले त्वनावृत्तिमावृत्तिश्चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥
धूमा रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥२५॥

“एषोऽस्य परमो लोक” इति न्यायात् । अत्र श्रीमद्रामानुजः—
“सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः.....प्रकृतिसंसर्गविच्युतस्वरूपेणावस्थित
आत्मेत्यर्थः । यमेव स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तन्मम परमं
धाम परमं नियमनस्थानम् । अचेतनप्रकृतिरिक्तं नियमनस्थानम्,
तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्हितीयं नियमनस्थानम्, असत्संसर्गविद्युक्तं
स्वरूपेणावस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नित्यं मम नियमनस्थानम्, तच्चा-
पुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः । प्रकाशस्य ज्ञान-
मभिप्रेतम् । प्रकृतिसंसृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञान-
रूपतया मुक्तस्वरूपं परं धाम” इति । २१ ।

सोऽव्यक्तोऽक्षरः पुरुषः केनोपायेन लभ्यः, केन भावेन वा ग्रहणीय
इत्याह पुरुष इति । यस्य पुरुषस्य अन्तःस्थानि भूतानि, येन इदं
सर्व्वं ततं व्याप्तम्, स पुरुषः पुरिषयनात् पूर्णत्वाद्वा परः निरतिशयः,
अनन्यथा एकान्तया भक्त्या प्रेमलक्षणया लभ्यः प्राप्यः । अखण्डसच्चि-
दानन्दपरमपुरुषो निखिलं प्राणिजातं विश्वज्ञातमन्यन्तर्भूय सर्व्वं व्याप्य
स्थित इत्येव धारणया योऽनन्यमनसा तं भजते, स तं प्राप्य तस्मिन्
सर्व्व्याणि परिवर्त्तनान्यतीत्य नित्यं निवसतीति फलितार्थः । २२ ।

प्रयाणकाले यासौ योगधारणोक्ता तया योगी परमपुरुषं प्राप्य न

निवर्त्तते, अन्ये तु निवर्त्तन्त इत्युक्तम् । अधुना ब्राह्मणविभागनिर्द्दिष्टं देवलोकापिष्टलोकागमनकालं वर्णयन् तस्मिन्निर्द्दिष्टत्वं योगिनां वस्तुमुपक्रमते त्रिभिः यचेति, अग्निरिति, धूम इति । हे भरतर्षभ, यत्र काले तु प्रयाता मृता योगिनः आहूतमनाहूतसिद्धयान्ति, तं कालं वक्ष्यामि । अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्रः शुक्रपक्षः, उत्तरायणं वक्ष्यामाः, तत्र काले प्रयाता मृता ब्रह्मविदो जनाः ब्रह्म गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । धूमः रात्रिः, तथा कृष्णः कृष्णपक्षः, दक्षिणायनं वक्ष्यामाः, तत्र काले चान्द्रमसं ज्योतिः प्राप्य योगी कथ्यानुष्ठाना निवर्त्तन्ते पुनरावर्त्तन्ते । अग्निर्ज्योतिर्धूमो न हि कालः, तत्कथं कालशब्दोपन्यासः ? ह्यहान्तरसत्त्वेऽपि आम्नहृत्काणां प्राधान्यात् यथाम्रवणमिति निर्द्दिष्टस्यैव इति व्याख्यातारः । अहराद्यास्तत्तदभिमानिन्यो देवता इति तेषां सिद्धान्तः, अन्यथा जडानां तेषां सूक्ष्मदेहाहतजीववहनयमता कुतः ? वस्तुतस्तु अनन्तरोक्तेन 'शुक्रकृष्णे गती' इति पद्येन शुक्रत्वद्योतका अग्न्याद्याः, कृष्णत्वद्योतका धूमाद्या गृहीता इति तत्त्वम् । ब्राह्मणविभागं मूलमीदृग्विश्वासस्य दृश्यते—“वसन्तो यीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवः, शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरः । य एवापूर्यन्तेऽर्द्धमासः स देवाः, योऽप्यप्नोयते स पितरः, अहरेव देवाः, रात्रिः पितरः । पुनरङ्गः पूर्वाङ्गो देवाः, अपराङ्गः पितरः । ते वा एते ऋतवो देवाः पितरः । स यो ह वै विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति, आ हास्य देवा देवह्वयं गच्छन्ति, आ पितरः पितृह्वयम् । अवन्ति हैनं देवा देवह्वये, अवन्ति पितरः पितृह्वये, य एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति । स यत्रोदगावर्त्तते, तर्ह्यर्गोह आदधीतापहतपाप्मानो देवाः । अथ पाप्मानो हतेऽमृता देवाः । नामृतत्वस्याशास्ति सर्व्यमायुरेति यस्तर्हि आधत्ते । अथ यत्र दक्षिणावर्त्तते यस्तर्हि आधत्तेऽनपहतपाप्मानः पितरः । न पाप्मानमपहतं मर्त्याः पितरः, पुरा हायुषो म्रियते यस्तर्ह्यधत्ते” (श, प, ब्रा, २।१।३।१।२।४) । इति । सूर्यो ज्योतिर्देवानां, चन्द्रमा ज्योतिः पितृणाम्, तदयथा, “प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदत्, प्रजा

शुक्लकृष्णे गती द्योते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्यथावर्त्तते पुनः ॥ ६ ॥

वै भूतानि, वि नो धेहि यथा जीवामिति । ततो देवा यज्ञोपवीतिनी भूत्वा दक्षिणं जान्वाभ्योपासीदंस्तानब्रवीद्यज्ञो वोऽन्नममृतत्वम् ऊर्ज्यः सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाभ्योपासीदंस्तानब्रवीन्मासि मासि वोऽग्नौ स्वधा वो मनो जवी वसन्द्ममा वो ज्योतिरिति” (२।४।१।१२) इति । चन्द्रसायुज्यं वर्णितमेवं तैत्तिरीयब्राह्मणे ;—“चन्द्रमा वा अकामयत—अहोरात्रानर्हमासानृतून्त्संवत्सरमाद्या चन्द्रमसः सायुज्यं सलीकतामाप्नोत् । अहोरात्रान् ह वा अर्हमासान् मासानृतून्त्संवत्सरमाद्या चन्द्रमसः सायुज्यं सलीकतामाप्नोति य एतेन हविषा यजते” (३।१।६)” इति । कथमाचार्य्येण “अहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणः,” “रात्रिः कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्” इत्येवमुक्तं न तु तत्तच्छब्दैस्तदभिमानिन्यो देवता इति, तत्कारणं दृश्यतेऽत्र ब्राह्मणे ‘अहरेव देवाः,’ ‘रात्रि पितरः,’ ‘ते वा एते ऋतवः देवाः पितरः’ इत्यभिदन्निर्द्दिष्टात् । कालेष्वेतेषु हविरावर्जनेन देवलोतं पितृलोकं वा गच्छति हविरावर्जयितेति तत्तत्काल एवाचार्य्येण प्राधान्येन गृहीतः । तैत्तिरीये चन्द्रसायुज्यसृतिवर्णनेऽहोरात्रोक्तेष्वो दृश्यते, तदनुकूपमेव अग्निर्ज्योतिर्धूम इति । अग्निर्ज्योतिरिति तु ब्रह्मलोकस्वाहोरात्रानधीनत्वप्रदर्शनार्थम्, धूम इति ज्योतिरर्ज्योतिर्विमिश्राहोरात्रनिदर्शनार्थम् । सुतरां क्षयिष्णुत्वाक्षयिष्णुत्वे सूचयन्ती तौ । तद्यथा—“अहोरात्रे ह वा असृष्टिः लोके परिप्लवमानं पुरुषस्य सुकृतं निश्चुतः । अर्ध्याचीनं वा अतोऽहोरात्रे, तथो हास्याहोरात्रे सुकृतं न निश्चुतः ।” (श्र, प, ब्रा, २।३।२।११) इति । २३—२५ ।

ज्ञानाज्ञानजनितं गतिद्वयं चिरन्तनमपरिहार्यमिति दर्शयत्याचार्य्यः शुक्लकृष्णे इति । एते शुक्लकृष्णे शुक्ला ज्ञानप्रकाशमया कृष्णा च ज्ञानप्रकाशशून्या गती जगतः सर्वस्य शाश्वते नित्ये मते स्मृते । एकया

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुञ्चति कश्चन ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

शुक्लया अनासृतिः स्वरूपावस्थितिः याति प्राप्नोति, अन्यथा कृष्णया पुनः आवर्तते रूपान्तरतां भजते । ब्राह्मणवेदान्तानुसारिणीं द्विविधां गतिं तद्वाक्येनैव प्रदर्श्य तन्निहितं सत्यं पद्येनैतेनाचार्य्यो निबद्धवान् । अग्न्यादिकं सर्वं ज्योतिःप्रधानत्वात् ज्ञानस्य निदर्शनम्, धूमादिकं सर्वं पुनस्तमःप्रधानत्वादज्ञानताव्यक्तकम् । ज्ञानं हि शक्लम्, अज्ञानं हि कृष्णम् ; गतिस्तु मनुष्याणां ज्ञानेनाज्ञानेन च नियन्विता भवति । ज्ञानेन परब्रह्म विदित्वा अनासृतिरूपा तस्मिन् स्थितिर्भवति, अज्ञानेन तु भोगकामनावशात् प्रकृतिसम्बन्धं न हातुं शक्यते जीवः, अत आसृ-
त्तिरेव । २६ ।

तत्त्वस्यास्य व्याख्याने किं फलं तदेव विस्मष्टयति नैते इति । हे पार्थ, एते सृती शुक्लकृष्णे गती जानन् कश्चन योगी न मुञ्चति, अर्चि-
रादिमार्गेण मोक्षाय गतिर्भविष्यति, धूमादिमार्गेण पुनः संसारप्राप्ति-
र्भविष्यतीति ब्रह्मा न मुञ्चति मोक्षं प्राप्नोति । तस्मात् तत एव, हे अर्जुन, त्वमपि सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव अपुनरावृत्तये । श्रीम-
च्छङ्करो वेदान्तसूत्रभाष्ये साधूक्तम् ;—“न कश्चित् परब्रह्मविषया गतिः
आव्यते । तदुपस्था गतिप्रतिषेधः आवितः ‘न तस्य प्राणा उत्क्रान्ति’
इति । ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ इत्यादिषु तु सत्याप्नोतिर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन
न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसम्भवात् स्वरूपप्रतिपत्तिरेवमविद्यारोपितनामरू-
पप्रपञ्चप्रविलयापिलयामिधायते ।” (वे, सू, ४अ, ३पा, १४सू,) इति ।
सर्वेषु कालेषु ज्ञानी ज्ञानफलं प्राप्नोतीति निर्णीय श्रीमद्वादरायणोऽनु-
सृतवानाचार्य्यः सर्वथैव । २७ ।

परमाज्ञानमाश्रित्य सर्वेषु कालेषूपरकृष्टां गतिं प्राप्नोति योगीति

अत्येति तत्सर्व्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगी नाम अष्टमोऽध्यायः ।

निर्हाय्य योगानुष्ठायिनं स्तौति वेदेष्विति । वेदेषु सम्यग्धीतेषु, यज्ञेषु
सम्यगनुष्ठितेषु, तपःसु सम्यक् चरितेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यत् पुण्य-
फलं प्रदिष्टं शास्त्रपूतम्, इदं गतिकारणं विदित्वा तत्सर्व्वम् अत्येति
अतिक्रामति ; योगी प्रागुक्तयोगयुक्तः परमुत्कृष्टम् आद्यं जगन्मूलभूतं
स्थानं पदम् उपैति प्राप्नोति ।

अध्यायतात्पर्य्यं श्रीमदयासुनमुनिनिर्दिष्टम्—“ऐश्वर्यान्तरयाथात्म्यं
भगवच्चरणार्पिणाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमं भेद उच्यते ॥” श्रीम-
न्नरहरिक्तगीतार्थसारसंग्रहे—“भक्तियोगसुखप्राप्यतत्पदार्थी निरूपितः ।
प्राधान्येन तदङ्गसु त्वंपदार्थोऽत्र गौणतः ॥” इति । २८ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्येऽष्टमोऽध्यायः

नवमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षमेषुभात् ॥१॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमश्रयम् ॥२॥

अस्मिन् अध्याये 'मविज्ञानं ज्ञानमुपदिश्यते' इति श्रीमच्छङ्करः, 'भक्तिरूपस्थोपासनस्य स्वरूपमुच्यते' इति श्रीमद्रामानुजः, 'अत्याद्यर्थं भगवदेश्वर्यं प्रपञ्चते' इति श्रीमच्छाङ्करः, 'भक्तेरुद्दीपकं निजेश्वर्यं तस्याः प्रभावज्ञाभिधायति' इति श्रीमद्वल्लभः, 'तदनुरूपं निश्चिनोति श्रीमद्विश्वनाथः, 'मात्रात्मोत्पत्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्वत्तेश्व विस्तरेण चापनाय नवमोऽध्याय आरभ्यते ; अष्टमे ध्येयब्रह्मनिरूपणेन तद्वाननिष्ठस्य गतिकृता, नवमे तु ज्ञेयब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गतिकच्यते' इति श्रीमन्मधुसूदनः, 'ज्ञेयब्रह्मविषयं प्रशङ्क्यं किन्तु ब्रह्म किमध्यात्ममिति, तद्विवरणाय नवमोऽध्याय आरभ्यते' इति श्रीमन्निलकण्ठः, 'सप्तमाध्यायोक्तं सप्तयत्यस्मिन् अध्याये' इति श्रीमन्माध्वः । वस्तुतस्तु देवयानपितृयाननिरपेक्षस्य भगवद्भक्तस्य मात्रमाधनं मात्राद्भगवज्ज्ञानमुपदिशत्यध्यायेऽस्मिन्माध्वः तद्वक्तुमुपक्रमते इदमिति । अनसूयवे दीपाविष्कारणशून्याय उपदेष्टव्याविर्भूतस्वरूपे मनुष्यदुहा दीपदृष्टिविरहिताय ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं—देहादिविविक्तात्मज्ञानं गुह्यं, भगवदेश्वर्यज्ञानं गुह्यतरं साक्षात्परमात्मज्ञानं गुह्यतमम्—इदं विज्ञानसहितं साक्षादनुभवसहितं ज्ञानं ब्रह्मतत्त्वविषयकं प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा अशुभात् संसारबन्धनात् मोक्ष्यसे । १ ।

तज्ज्ञानं स्तौति राजविद्येति । इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां

राज्ञा, ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीर्घ्यतिगयित्वाच्छेष्टत्वाच्च राज्ञीति विशेषणम् ; राजगुह्यं गुह्यानां रहस्यानां राज्ञा, गोप्यासु विद्यासु चातिरहस्यम् ; पवित्रं पावनं भगवद्दर्शनविरोधिपापसमूहभक्षीकरण-समर्थम् ; उत्तमं पुनःपापप्ररोहासम्भवकरणादुत्कृष्टम्, “प्रायश्चित्तैः किञ्चिदेकमेव पापं निवर्त्तते, निवृत्तञ्च तत् स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठ-त्येव, यतः पुनस्तत् पापमुपचिन्तानि पुरुषः ; इदंस्तु अनेकजन्मसहस्र-सञ्ज्ञितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थानां तत्कारणस्य चाज्ञा-नस्य सद्य एवोच्छेदकम्, अतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव” इति श्रीम-न्मधुसूदनः ; प्रत्यक्षावगमम् — प्रत्यक्षावगमोऽवबोधोऽस्मिन् — प्रत्यक्षाव-बोधम् अन्तःसाक्षिणदं धर्म्यमिदमधर्म्यमिति साक्षात्प्रदर्श्यमानत्वात् । प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षफलं प्रदर्श्यमानधर्मानुसरणाधर्मपरिहारजनितसुखा-वाप्त्वा, तथाहि श्रीमन्मधुसूदनः—“अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानम्, अवगम्यते प्राप्यत इत्यवगमः फलम् । प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वम्, प्रत्यक्षावगमोऽस्येति फलतः साक्षिप्रत्यक्षत्वम्, मयेदं विदितमता नेष्टमिदानीमत्र समाज्ञानमिति हि सार्वभौतिकः साध्यनुभवः” इति ; धर्म्यं धर्मादनपतं नित्यप्रत्यक्षत्वेऽपि लौकिकानुभव-सिद्धत्वेऽपि वेदवेदास्तादिप्रतिपादितधर्मानुरूपम् ; कर्तुं सुसुखं सुखेन कर्तुं शक्यम्, कृच्छ्रसाधनाद्यनपेक्षत्वात् अवगमननादिव्यापारमात्रसा-ध्यत्वाच्च ; यदल्पायामसाध्यं तदल्पकालस्थायि, तत्र, अव्ययमविनाशि मोक्षेऽपि तस्थानुवृत्तेः । राज्ञा विद्या, राज्ञां गुह्यमिति समासे क्षत्रियाद्ब्रह्मविद्याधिगतति ध्वन्यते ; श्रीमद्भलदेवम्—“राज्ञामिवो-दारवेतसां कारुणिकानामिव दिवसपि तुन्दीकुर्वेतामयं विद्या, न तु ग्रीवम् पुच्छादिनिशया देवानभ्यर्चितां दीनचेतसां कर्मिणाम् । राज्ञानां हि महारत्नादिसम्पदनिक्रवानाः स्वमन्त्रं यथातिथ्यत्नानिष्कृ-यते, तथान्यां विद्यामनिक्रवाना मङ्गला एतामतिथ्यत्नानिष्कृवीरन्” इति । २ ।

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्त्तन्ते सृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्था समात्मा भूतभावनः ॥५॥

‘कर्तुं सुसुखम्’ इति चेत् कथं जना भानुतिष्ठन्ति धर्ममेतमित्य-
पेक्षयाह अश्रद्धधाना इति । अस्व—आत्मज्ञानस्येति श्रीमच्छङ्करमधु-
सूदनी, उपामनाख्यस्येति श्रीमद्रामानुजः, भक्तिमहितज्ञानलक्षणस्येति
श्रीमच्छ्रीधरः, भक्तिलक्षणस्येति श्रीमद्वलट्टेवविश्वनाथौ—धर्मस्य स्वरूपे
तत्फलं च श्रीमच्छङ्करः, स्वरूपे, साधने, तत्फलं च श्रीमन्मधुसूदनः,
धर्मस्येति कर्मणि पश्यात्यपरे व्याख्यातारः, इमं धर्मम् अश्रद्धधाना
दृढविश्वासेन तमगृह्णन्तः सामन्तर्यामिणमप्राप्य सृत्युसंसारवर्त्मनि सृत्यु-
युक्ते संसारवर्त्मनि निवर्त्तन्ते नितरां वर्त्तन्ते परिभ्रमन्ति । ३ ।

एवं विधिनिषेधमुक्तेन ज्ञानं स्तुत्वा श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव
ज्ञानं स्वभक्त्युद्दीपकमङ्गलमैश्वर्यज्ञाह दाभ्यां मयेति, न चेति । अव्यक्त-
मूर्त्तिनेन्द्रियागोचरस्वरूपेण स्वप्रकाशमस्तिदानन्दरूपेण मयाऽन्तर्याम-
निदं सर्वं जगत् भूतभौतिकतत्कारणरूपं दृश्यजातं ततं कल्पम् ।
सर्वभूतानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि व्यापके धारके नियामकेऽन्त-
र्यामिणि मयि स्थितानि । एवं सति देहदेहिवत्कव्यन्त्वाऽनेन जगता
तवान्तर्यामिण इत्याशङ्क्याह, न च अहमन्तर्यामी तेषु स्थितः । व्यक्तं
जगदनन्ते ब्रह्मणि सर्पपकणावोत्तप्रीतीति तस्मिंस्तस्य स्थितिर्जातु न
सम्भवति । यदधीना हि यस्य स्थितिः, तस्मिंस्तस्य स्थितिरिति
कथ्यम्, अतः परे जगतः स्थितिर्न तु जगति तस्येति सरलसिद्धान्तः ।

सम्बन्धेवम्, यदि सर्वभूतानि त्वय्यन्तर्यामिणि स्थितानि तदा तत्सर्व-
स्वपरिहार्थः, संसर्गजनितमालिन्यमप्यनिवार्यमित्याशङ्कं परिहर्तुमाह,
भूतानि कार्यजातानि न च मत्स्थानि, न ममान्तर्यामिणः संसर्गित्वेन
स्थितानि । त्वयि स्थितेऽपि न त्वयि स्थितानीति विरुद्धं कथं सिध्यति
तत्राह, मे मम ऐश्वर्यं योगमघटनघटनं पश्य । वस्तुतस्तु न हि निरव-
यवस्य चैतन्यस्य जडवत् केनापि संश्लेषः सम्भवति, अतएव हि तस्मि-
न्नित्यं निर्लेपत्वम् । विना चैतन्याश्रयं पुनर्न जातु जगत् स्यात् शक्यते
नियामकाभावात्, अतो जगतस्तस्मिन् स्थितिरपरिहार्थ्या । तदेकहा-
चार्यः—अहमन्तर्यामी भूतभृत् भूतानां धारकः, न च भूतस्थः नाहं
भूतस्थः भूतसंयुक्तः, मम आत्मा—मनोमयः सङ्कल्प इति श्रीमद्भाम-
नुजः, परं स्वरूपमिति श्रीमच्छ्रीधरः, परमार्थस्वरूपभूतः सच्चिदानन्द-
घन इति श्रीमन्मधुसूदनः, परमानन्दरूप इति श्रीमन्नौलकण्ठः,—
चित्स्वरूपः कार्योन्मुखे शक्तितया प्रकाशमानः भूतभावनः भूतानां
पालयिता । “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” (७।६) इत्युक्त्या
म एव जगत् उत्पत्तिहेतुः प्रवेशस्थानञ्च चेतु, तदा तत्सत्त्वापादानं जग-
द्भवति । एवं सति कथं तस्य निर्लेपता सिध्यति ? सिध्यति मनस-
स्तच्चिन्तायासंकेतेऽपि भिन्नत्वदर्शनात् । एकत्वेऽपि भिन्नत्वं सिध्यति
मनसश्चिन्तायाश्च दृष्टान्तेन, किन्तु यावन्मानसक्रियं चिन्तायाः स्थिति-
नित्यचैतन्यक्रियापेक्षित्वं जगतो नैकान्तनिर्लेपतां दर्शयति । सत्यम् ;
संश्लेषसम्बन्धयोर्भिन्नत्वं बुद्धिस्थं कृत्वैवोक्तं ‘भूतभावनः’ इति ; न हि
जातु भगवता निःसम्बन्धं जगत् क्षणमात्रमपि स्यात् शक्यते । भवतु,
चिन्ता हि मनसोऽवबुद्धगतिवत्स्य निदर्शनम्, सा कथमनन्तज्ञाने सम्भ-
वति । दृष्टान्तमात्रचेतत्, न हि दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकेन सम्यगैकत्वं
भजते ; जगत्सम्पर्कीणं यज्ज्ञानं भगवति नित्यमस्ति, तदेव व्यक्ततां
गतं जगदाकारिणं परिणमते ; अस्माकं क्षुद्रबुद्धेर्विषयीकरणाय तज्-
ज्ञानं दृष्टान्तत्वेन चिन्तास्थानीयं कृतम् । चिन्तावागच्छरविन्द्यासेर्ज-
गज्जीवपरमात्मसम्बन्धप्रदर्शनमपि तथैव ज्ञेयम् । ४।५ ।

यथाकाशस्थितो वायुः सर्व्वचरो महान् ।
 तथा सर्व्वानि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥
 सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यावन्ति मामिदम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्मजामि ॥७॥
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्मजामि पुनः पुनः ।
 भूतयामिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्दशात् ॥८॥

अमङ्गलान्तर्यामिणि स्थितानि भूतानि ; भूतेषु स स्थितोऽपि स्थित इत्यत्र लोकदुहिप्रवेशार्थं दृष्टान्तमाह यथेति । यथा सर्व्वचरो महान् वायुः नित्यमाकाशस्थितः, तथा सर्व्वानि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय विस्मय निश्चिनु । अत्रेदमुक्तं भवति, आकाशो हि नित्यममङ्गो निरवयवत्वात् । वायुस्तस्मिन् निवसन्नपि असंश्लेषवशाद्दिना बाधया सर्व्वत्र गच्छति । स्थूलसूक्ष्मभावेन सर्व्वत्र वायोरस्तित्वसम्भावनायामप्यसीमाकाशस्यैकदेशे तस्य स्थितिः । अतोऽसंश्लेषयोरप्याधाराधेयभावोऽवगम्यते । असङ्गस्वभावेऽन्तर्यामिस्थेवमसंश्लेषभावेनावस्थितानि भूतानि विचरन्ति, न तेषां गतिषु काचिद्बाधोपतिष्ठते । ६ ।

एवं भूतानां स्थितिर्भगवत्पुक्ता सम्यति तेषामुत्पत्तिं प्रवेशस्थानाह सर्व्वभूतान्तीति । हे कौन्तेय, सर्व्वभूतानि स्यावरजङ्गमात्मकानि कल्पक्षये बाह्ये प्रलयकाले मामिकां मदीयां प्रकृतिं—‘त्रिगुणात्मकामपरां निष्कृष्टाम्’ इति श्रीमच्छङ्करः, मामिकां मच्छरीरभूतां प्रकृतिं तमःशब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हाम्’ इति श्रीमद्रामानुजः, ‘त्रिगुणात्मिकायां मायायाम्’ इति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनविश्वनाथाः, ‘प्रकृतिशक्तिके मयि’ इति श्रीमदल्लदेवः—यान्ति प्रविशन्ति तस्यां सूक्ष्मरूपेण लीयन्ते ; कल्पादौ सृष्टिकाले तानि—‘संस्कारात्मना स्थितानि एकतां गतानि’ इति श्रीमन्निलकण्ठः—पुनर्विस्मजामि विविधरूपेण सृजामि ‘प्रकृतावयविभागापन्नानि विभागेन व्यञ्ज्मि’ इति श्रीमन्मधुसूदनः । ७ ।

कथं सृजति तदाह, प्रकृतिमिति । स्वां प्रकृतिं सर्जनशक्ति-

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥६॥

स्रष्टव्याधिष्ठाय प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशादवगमस्वतन्त्रमिमं कृत्स्नं समग्रं भूतग्रामं भूतसमूहं पुनः पुनरहमन्तर्यामी विसृजामि विविधरूपेण सृजामि । 'प्रकृतेर्वशादवगमम्' इत्यत्र प्राचीनकर्मानिमित्त-तत्तत्-स्वभाववशादस्वतन्त्रमिति व्याख्या तु परास्ता पञ्चमाध्याये पद्य एकादशे पञ्चदशे च । यत्तु श्रीमन्नधुसूदनः कथं सृष्टिरिति प्रश्नस्य मीमांसार्थमाह—“किं निमित्ता परमेश्वरस्येयं सृष्टिः ? न पुनः स्वमीमांसार्था, तस्य सर्वसत्त्वभूतचेतन्यमात्रस्य भोक्तृत्वाभावात्, तथात्वे वा संस्तरित्वे-नेश्वरत्वव्याघातात् ; नाप्यन्यो भोक्ता, यदर्ह्यं सृष्टिः, चेतनान्तराभावात्, ईश्वरस्येव सर्वत्र जीवरूपेण स्थितत्वात्, अचेतनस्याभोक्तृत्वात् ; अतएव नापवर्त्तनीयापि सृष्टिः, बन्धाभावादपवर्गाविराधित्वाच्चेत्याद्यनुपपत्तिः सृष्टेर्यामयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्त्तव्ये-न्यभिप्रेत्य मायामयत्वान्निवृत्त्यात् प्रपञ्चस्य वक्तुमारभते त्रिभिः प्रकृतिमिति । प्रकृतिं मायाख्यामनिर्ज्वलीयां स्वां प्वस्मिन् कल्पितामव-ष्टभ्य स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां दृढीकृत्य तस्याः प्रकृतेर्मयाया वशादविद्यास्मि-तारागद्वेषाभिनिवेशकारणावरणविशेषात्कशक्तिप्रभावाज्जायमानमिमं सर्वप्रमाणसन्निधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावी पुनः पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि कल्पनामात्रेण स्वप्नदृष्टिगिव स्वप्न-प्रपञ्चम्” इति,—तत्त्वाचार्य्यानिभिप्रेतत्वात् परमेश्वरस्य सर्वज्ञशक्तेरव-श्यस्वीकार्यत्वाद्देव्या मायाया भगवज्ज्ञानत्वान्न मिद्वर्ताति प्राक् प्रद-र्शितमलमत्र पुनर्विचारेण । ८ ।

जगत्सृष्टौ कथं न वैषम्यादिदोषैराविद्वत्वं भगवतस्तदाह न चेति । हे धनञ्जय, तेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तं स्वाभिलाषपरिपूरणानुरागविर-हितमुदासीनवजिरपेलक इवासीनं मां तानि कर्माणि च न निबध्नन्ति न मयि वैषम्यादि प्रसज्यन्ति । कथं न भगवति वैषम्यादिदोषा-

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते भवराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

पत्तिः, विचारिता सा पञ्चमाध्याये पश्ये पञ्चदशे । क्रियाशालित्वेऽपि कथमुदासीनत्वं भगवतस्तदेवात्र विवेच्यम् । “न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥” (५।१४) इत्यत्र तन्मूलमभिहितमाचार्य्येण । ‘कोऽयं स्वभावः ?’ इति प्रश्नमुद्गाह्य तदुत्तरे प्रोक्तमस्माभिः ‘सृष्ट्यादौ स्फुटरि विद्यमानानां सृज्यशक्तीनामात्मनिष्ठभावः’ इति । पावकस्य दाहकत्वादिशक्तिषत् सर्व्वासां सृज्यशक्तीनां स्वाभाविकशक्तिमत्त्वं प्रदर्शितम् तत्र पराशरादिवाक्येन । प्रकृतिः सर्जनशक्तिर्न जातु भगवतः स्वतन्त्रा, तस्यां क्रियारूपेण यत्किञ्चाभिव्यज्यते तत्परे समारोपां युक्त एव । अतएव ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इत्युक्त्वा न प्राकृतिकक्रियाया असम्बन्धो भगवतो वक्तुं शक्यः । प्राकृतिकक्रियासु कल्याणं विना यद्यकल्याणं विद्यत इति ज्ञानदृशा प्रमाणितं स्यात्, भवेत्तदा भगवति दोषसंस्त्रवः । यत्र च जीवकृतकर्मणा पापापराध उत्पद्यते, तेन च दुःखम्, तत्रापि कल्याणमयी प्रकृतिस्तच्च दुःखं जीवस्य कल्याणाय नियोजयति । अतः प्राकृतिकक्रियासु भगवत्सम्बन्धो न दाषाय । यदि सम्बन्ध एवास्ति, तदा कथं तस्योदासीनत्वम् ? उच्यते, न तूक्तमुदासीन इति किन्तु ह्युदासीनवदिति । उदासीन इव भासमानो न तूदासीनः । तथा भासमानतायां कारणमसक्तत्वं तस्य, सक्तो न जातु भवत्युदासीनः । कर्तारपि मोऽकर्ता तत्फलभक्तृत्वाभावात् परार्थत्वाच्च तस्य सर्व्वासु क्रियासु । तदेव ह्यसक्तत्वम् । जीवकर्मानुसारतः सृज्यशक्तीनां नियोगात् कल्याणाय न तस्मिन् दैवस्यादि प्रसज्यते, इत्यलं पक्षवितेन । ८ ।

उदासीनवच्च तूदासीन इति स्फुटं दर्शयति मयाध्यक्षेति । अध-
क्षेच नियामकेन—अधिष्ठाचेति श्रीमच्छ्रीधरः, नियन्त्रेति श्रीमच्छु-
दनः, प्रवर्तकेनेति श्रीमच्छीलकण्ठः—मयाध्यक्ष्यमाणं प्रकृतिर्भूतकृतिः,

‘माया चिगुणभिकविद्यानक्षणेति श्रीमच्छङ्करस्तदनुवर्तिनश्च, अचरा-
चरं स्थावरजङ्गमलक्षणं जगत् सृजते उत्पादयति, हे कौमोय, अनेन
हेतुनाधक्तत्वेन जगत् विपरिवर्त्तते विविधावस्थां भजते । तत्त्वमुक्तं
मात्मवर्णितैः प्रश्नमुखिनारभ्य, यथा—“किं कारणं ब्रह्म ? कुतः स
जाताः ? जीवाम केन ? क्व च सम्प्रतिष्ठिताः ? अधिष्ठिताः केन
सुखितरेषु जीवामहे ? ब्रह्मविदो व्यवस्याम ॥” (श्वे, उ, १।२) इत्येतेषां
प्रश्नानां भिन्नभिन्नादिनामुत्तराण्याह “कालः स्वभावा नियतियदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या” —चिन्त्या चिन्त्यं निरूपणीयम् ।
एषां कारणत्वं न सम्भवति । कथम् ? “संयोग एषां न त्वात्मभावात्”
—एष्वेका न सृष्टिकार्यं समर्थः । एषां संयोग एव सृष्टिकारणं
भवतु, तन्न सम्भवति, आत्मभावात् चेतनभावादेव संयोगः सम्भवति, स
तु कालादिषु न विद्यते । पुरुषचेतनः स एवात्मा, तेनैषां संयोगस्तेन
च नियमनमस्तु : “आत्माप्यनीशः”—आत्मा स्वयं संयोगे नियमने वा
न समर्थः, कथम् ? “सखदुःखहेतोः”—तस्य च सखदुःखाधीनत्वं
विद्यते, अतएव स नियम्यो न नियन्ता भवितुमर्हति (श्वे, उ, १।२) ।
प्रश्नानां यथायथमुत्तरं वदति—“तं ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्म-
शक्तिं स्वगुणेर्निगूढाम् । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्म-
युक्तान्यधिनिष्ठत्येकः ।” (श्वे, उ, १।३) इति । स्वगुणैर्ब्रह्मपरतन्मै-
रुपाधिभिर्निगूढां देवात्मशक्तिं देवस्य आत्मा च शक्तिश्च त्रयाणामेकत्वेन
स्थितत्वात् ‘देवात्मशक्तिम्’ इत्येकवचनम्, तथा चान्यत्र “भीक्ता भीक्ष्यं
प्रेरितारश्च मत्वा सर्वं प्राक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्” (श्वे, उ, १।१२),
“छात्री दावलावीगनीशावजा ह्यका भीकृभोग्यार्थयुक्ता । अनन्त-
आत्मा विश्वरूपी ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥” (श्वे, उ,
१।८) इति । परापरप्रकृतिपुक्तमोक्षरं तं ब्रह्मविदोऽपश्यन्, य एव
ईश्वरः कालात्मयुक्तानि कालमारभ्यात्मान्तानि यानि कारणानि तैर्यु-
क्तानि निखिलानि कारणान्यधिनिष्ठति । अधालत्वन्तु स्पष्टमुक्तं तदैव
—“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कस्मा-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

अथः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च ॥” (श्वे, उ, ६।११) इति ; कर्माधश्चः परापरप्रकृतिसंभूतानां कर्मणां क्रियासा-
मधाक्षी नियामकः । तथाच ऋक्संहितायां—“योऽस्वाधश्चः परमे-
श्वोमन्” (१०म, १२८ सू, ७ ऋक्) इति । १० ।

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” (१८।६१), “तमेव
शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत” (१८।६२) इत्यनेन हृदयाधिष्ठितमन्त-
र्यामिणमुपास्यत्वन निर्हिष्टवानाचार्यः । स तु लोकातीतपुरुषमधि-
ष्ठाय विशेषभावेन मार्गमुपदिशति । तं मर्त्यबुद्ध्या पुनरज्ञानिनो-
ऽवजानन्ति । कथं तथा कुर्वन्ति ते तदबाह अवजानन्ताति । मानुषीं
तनुमाश्रितं भूतमहेश्वरं भूतानां महान्तमीश्वरं मामन्तर्यामिणं मूढा
अविवेकिनः परमसामान्यं भावं तत्त्वमजानन्तोऽवजानन्ति अवज्ञां
कुर्वन्ति । “अथ्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भाव-
मजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥” (७।२४) इत्यत्र यदुक्तं तदेव ‘परं
भावमजानन्तः’ इत्यस्य पुनरुल्लेखिनास्मिन् पद्ये परावृत्तिरिति । प्राग-
व्यक्तभावापन्नाऽधुना मानुषीं तनुमाश्रित्य व्यक्तां गत इति कंचिन्म-
न्यन्ते, ते ऋकविधां मूढतां व्यञ्जन्ति । न हि परं ब्रह्म कुतश्चिदागत्य
मनुष्यदेहं स्वाकृतवत्, किन्तु सर्वत्र समभावेन तिष्ठदेशात्मानं
भक्तसन्निधौ निरन्तरमेव प्रकटयतीत्यज्ञानवशात् न जानन्ति मूल-
मस्या मूढतायाः । अपरे पुनः “मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्त-
मूर्तेना” (८।४) इति नव्यमवधारयन्तो न जातु तस्य मानवतनाववि-
र्भूयाव्यक्तापरिहारः सम्भवतात्युपदष्टृणामुपदग्वाक्यानि मानवबुद्धि-
प्रसूतानि न तु परमपुरुषवत्कृकानीति मत्वा तं तदाक्यानि चावजा-
नन्ति । एतदपि तेषां मूढत्वव्यञ्जकम् । ते पुनस्तत्त्वविदा ये नित्य-
विद्यमानं न त्वव्यक्तादव्यक्तिमापन्नमन्तर्यामिणं स्वाव्यक्तमूर्तिं सच्चिदा-

नन्दनस्य रूपमपरिहायेव लोकातीतपुरुषे स्वप्नानविभवमाधिष्कारो-
तीति जानन्तस्तमेव सूदधते । कथं लोकातीतपुरुषे भगवद्दर्शनेन
भक्तवर्षमिति जिज्ञासायां पूजास्नानान्येकादश शास्त्रनिर्दिष्टान्यथ
चिन्तयामि, तद्यथा श्रीमद्भागवते—“सूर्योऽग्निर्वायश्चो गायो वैष्णवः
क्षं मरुत्तलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि मे ॥”
(११स्क, ११प, ४२श्लो) इति । कुत्र केन भावेन भगवानर्चनीयः तत्रैव
तदाहाचार्यः—“सूर्य” तु विद्यया चर्या हविषाग्नी यजेत माम् ।
आतिथ्येन तु विप्राय गोष्वङ्ग यवमादिना ॥ वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि
खे ध्याननिष्ठया । वायौ सुख्यधिया तोये द्रव्येऽस्तीयपुरस्कृतैः ॥
स्वर्णिले मत्स्यद्वयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । जेषन् सर्वभूतेषु संमत्वेन
यजेत माम् ॥” (११स्क, ११प, ४३—४५श्लो) इति । सर्वेष्वेतेषु
शङ्खचक्रादियुक्तं रूपं धरायेदिति तत्र व्यवस्था । रूपमिदं विश्वरूपस्य
महापुरुषस्य परिकल्पितम्, तद्यथा भागवते हादशस्कन्धे—“मायाद्यै-
र्नवभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् । निश्चितो दृश्यते यत्र सचिक्ते
भुवनत्रयम् ॥ एतद्दे पुरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः । नाभिः
सूर्योऽक्षिणो नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ प्रजापतिः प्रजननमपानो
मृत्युरोशितुः । तद्वाङ्मवो लाकपाला मनश्चन्द्रा भ्रुवौ यमः ॥ लज्जा-
त्तराऽधरो लाभो दन्ता ज्यातस्त्रा स्मयो भ्रमः । रोमाणि भूतहा भून्नी
मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।
तावानसावपि महापुरुषो लाकसंस्थया ॥ कोऽभ्यव्यपदेशेन स्वात्म-
ज्यातिर्विभर्त्यजः । तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः ॥
स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत् । वासन्धन्दाभयं पीतं
ब्रह्मसूत्रं विहत् स्वयम् ॥ विभर्त्ति सांख्ययागश्च देवो मकरकुण्डले ।
मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥ अत्र्याकृतमनन्ताख्यमासनं
यदधिष्ठितः । धर्मज्ञानादिभिर्द्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ श्रीजः
सहो बलयुतं सुख्यतत्त्वं गदां दधत् । अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं
सुदर्शनम् ॥ नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिचर्कं तमोमयम् । कामरूपं

धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥ इन्द्रियाणि शरानाहुराकूति
 स्यन्दनम् । तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं सुदुर्गार्थक्रियात्मताम् ॥” (१
 ११ अ, ५ — १६ श्लो) इति । किमिदं रूपमेवोपासकानां सर्वस्वम्
 तथा सति नैव तत्राच्येत “तत्रैकावयवं धरायिदब्युच्छिन्नेन चित्त
 मनो निर्विषयं युक्ता ततः किञ्चन न स्मरेत् । पटं तत्परमं दि
 र्मनो यच्च प्रसीदति ॥” (भा, २ स्क १ अ, १८ श्लो) इति । अ
 “म सर्वधीवृत्त्यनुभूतमर्त्य आत्मा यथा स्वप्नजनेलितैकः । तं
 मानन्दनिधिं भजित नान्यत्र मज्जेद्यत आत्मपातः ॥” (भा,
 १ अ, २८ श्लो) इति । यदेवं तत्कथं स्थूले विश्वे चित्तधारणप्रथ
 भगवद्भावेन सर्वस्य यज्ञणाय, तद्व्यथोक्तमाचार्य्येण—“मामेव
 भूतेषु वह्निरन्तरपाहतम् । ईक्षितात्मनि चात्मानं यथास्वममलाश
 इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते । सभाजयन् मन्यमानो
 केवलमाश्रितः ॥ ब्राह्मणं पुल्कमि स्तेनं ब्रह्मण्येऽकीं स्फुलिङ्गके ।
 क्रूरके चैव समष्टक् पाण्डितो मतः ॥ नरेष्वर्माक्ष्णं मद्भावं पुंसो
 यतोऽचिरात् । स्पृष्टोऽमृत्यातिरस्काराः साहङ्गारा वियन्ति हि ॥ विर
 म्यमानान् स्वान् दृग्ं ब्राह्मणं देहिर्कीम । प्रणमिद्वण्डवद्भूमाव
 चाण्डालगोश्वरम् ॥ यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भायो नोपजायते । त
 देवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्यय
 मनाषया । परिपश्यन्नुपरमेत सर्वतो मुक्तमंशयः ॥” (भा, ११
 २८ अ, १२ — १८ श्लो) इति । लोकातीति पुरुषे तार्थ्यामिपरमपुरु
 दर्शनार्थं कथमाचार्य्यस्य निर्व्व्यथः ? तस्मिंश्चित्तस्यरूपस्याधिकाभिव्य
 तद्व्यथा—“हरिदेव उर्व्वीगि यन्मयं दे चराचरम् । पादस्त्वत्र नि
 वै कविभिः पादवित्तमैः ॥ देवर्ष्यहृत्सु वै मत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादि
 राजन् यदयपूजायां मतः पात्रतयाच्युतः ॥ जीवराशिभिराकीर्णं अ
 कांशाङ्गुपा महान् । तन्मूलत्वाटचुरतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥
 स्मरन् सृष्टानि नृतिर्य्येष्टषिदेवताः । श्रुते जीवेन रूपेण पुरेषु पु
 ष्णो ॥ तेष्वेषु भगवान् राजंस्तारतम्येन वर्त्तते । तस्मात् पा

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विवे तसः ।

राक्षसोमासुरोच्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

महात्मानस्त मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥” (भा. ७स्क, १४ष, ३४—३८श्लो)
इति । ‘मानवीं तनुमाश्रितम्’ इत्युक्तेस्तत्र प्रकाशमानत्वमेव लक्ष्यते
न तु नराकृतित्वम्, तथा सति “अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्” इत्युक्त्या
विरोधः स्यात् । आह च श्रीमद्भाष्यः—“मानवीं तनुं मूढानां मानव-
वपुतेताम् । उक्तञ्च मोक्षधर्म्यं—‘यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं’
विशाम्यते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरवह्निजैः ॥ ईश्वरो हि
जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गु-
णोऽपि च ॥” इति । यदत्र विशेषाऽस्ति विवेकव्यन्तहादशा-
ध्यासे ॥१२॥

कथन्तेऽवजानन्ति तत्कारणमाह मोघाशा इति । मोघाशाः मोघा
वृथा आशा येषां ते, मोघकर्माणः मोघानि निष्फलानि कर्माणि येषां
ते, मोघज्ञानाः मोघमफलं ज्ञानं येषां ते, विचेतसां विगतविवेकास्ते
राक्षसीं हिंसादिप्रचुरां तामसीम्, आसुरीं कामगुर्ज्वादिबहुलां राजसीं,
मोहिनीं विवेकविलोपिनीं प्रकृतिं स्वभावं श्रिता आश्रिताः । भग-
वन्तं परित्यज्यान्यत्र निबद्धहृदयत्वात् तेषां विवेकज्ञानप्रमोघः, आशा
निष्फला, अनुष्ठानं ज्ञानञ्च अममात्रे पर्यवसितं, कामलाभाहिंसादि-
भिश्च राक्षसासुरभावोदयो भवति । ॥१२॥

के पुनः श्रद्धधाना भजन्ति तानाह महात्मानस्त्विति । हे पार्थ,
महात्मानस्तु महान् प्रकृष्टः श्रवणमननादिनोन्नत आत्मा सत्त्वं येषां ते
असुहृच्चित्ता देवीं देवानां प्रकृतिम् ‘अभयं सत्त्वसंशुद्धिः’ इत्यादि वक्ष्य-
माणां सात्त्विकीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता मामन्तर्यामिणं भूतादि-

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

सर्वेषां भूतानामादि कारणम्, अव्ययं सदैकरूपं नित्यं शास्त्रा
अनन्यमनमोऽनन्यचित्ता मामन्तर्यामिणं भजन्ति सेवन्ते । १३ ।

कथन्ते भजन्ति तदाह सततमिति । सततं नियतं मामन्तर्यामिणं
कीर्त्तयन्तः कीर्त्तनं कुर्वन्तः स्वरूपगुणादीनि मम पुनः पुनरालोच-
यन्तः, दृढव्रताः दृढमचञ्चलं व्रतं नियमपालनं येषां ते, यतन्तश्च यत्नं
कुर्वन्तः, भक्त्या मां भजनीयं नमस्यन्तः नमस्कारं कुर्वन्तश्च नित्ययुक्ता
नियतयोगयुक्ताः समर्पितचित्ताः मामुपासते सेवन्ते । श्रीमन्मधुसूदनो
व्याचष्टे पद्यमिदमेवम् ;—“प्रणवजपापनिषदावर्त्तनादिभिर्मां सर्वोप-
निषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्त्तयन्तः, वेदान्तशास्त्राध्यायनरूपश्रवण-
व्यापारविषयीकुर्वन्त इति यावत् ; तथा यतन्तश्च गुरुसन्निधावन्यत्र वा
वेदान्तविरोधितकानुसन्धाननाशः साख्यशङ्कानास्कन्धितगुरुपटिष्टमत्स्व-
रूपावधारणाय यतमानाः श्रवणनिर्हारितार्थबाधशङ्कापनोदकतर्कानुस-
न्धानरूपमननपरायणा इति यावत् ; तथा दृढव्रताः दृढानि प्रतिपक्षै-
श्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापारयद्वादीनि व्रतानि
येषां ते शमदमादिसाधनसम्पन्ना इति यावत्.....तथा नमस्य-
न्तश्च मां कायवाक्शरीरभिरनमस्कृज्यन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवं सकल-
कल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितम्, चकारात्
.....वन्दनादिमङ्गितं श्रवणाद्यपि बोद्धव्यम् । अर्चनं पादसेवन-
मित्यादि गुरुरूपे तस्मिन् सकरमेव । अथ मामिति पुनर्ध्वनं सगुण-
रूपपरामर्शार्थम्, अन्यथा वेयर्थप्रसङ्गात् । तथा भक्त्या सहिष्येण परेषु
प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः । एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रति-
बन्धकाभावश्च दर्शितः । तदेव शमदमादिसाधनसम्पन्ना वेदान्तश्रवण-
मननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगत-
विघ्नाः परिपूर्णसर्वसाधनाः सन्तो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरि-

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मत्वाऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

तेन स्वजातीयप्रत्ययप्रवाहेषु अवगमननोत्तरभाविना सन्ततं चिन्तयन्ति महात्मानः । अनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितम् । अथ श्रीमन्मधुसूदनेन या पुनरुक्तिसम्भावना प्रदर्शिता, निराकृता सा श्रीमद्वलदेवेनैव व्याचक्षाणेन ;—“[मां] कीर्त्तयन्तो मामुपासत इति मत्कीर्त्तनादिकमेव मदुपासनमिति वाक्यार्थः, अतो मामिति न पीन-रुक्त्यम्” इति । १४ ।

कीर्त्तनवन्दनादिना भक्तानामुपासनमुक्त्वा शास्त्रार्थचिन्तकानामुपा-सनारोतिमाह ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन शास्त्रानुशीलनोद्भूतं भगव-द्विषयं ज्ञानमेव यज्ञस्तेन च यज्ञस्तः पूजयन्तोऽन्येऽपर उपासका एकत्वे-नाभेदेन, पृथक्त्वेन पित्रादिसम्बन्धप्रयुक्तभेदेन, बहुधा वेदीक्रेन्द्रादयो बहुप्रकारेणावस्थिताः—“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सहिष्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वान-माहुः ॥” (ऋक्, १म, १६४ सू, ४६ ऋक्) इति—विश्वतोमुखं विश्वतः सर्वतः मुखमाननं भक्तानुयाहकं साधुस्थं यस्य तं मामन्त-र्यामिणमुपासते । चतुर्थाध्याये ज्ञानयज्ञं (४।२८) शास्त्रार्थज्ञानत्वेन निर्णीयाच्च केचिदग्राह्यातारो यदन्यविधार्थं निष्पन्नवन्तो तत्र रुचिरम् । अतस्तदर्थमुपेक्ष्य मुख्यार्थे एवात्र गृहीतः । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा-त्वेनापासनं शास्त्रे दृश्यते, अतः केवलशास्त्रास्तीचनेन बुद्धिभेदस्यावश्य-भावेत्वात् ज्ञानयज्ञे ह्युपासनाया बहुभेदोऽवश्यम्भावी । दर्शितोऽता-चार्येण स एव । वक्ष्यमाणश्लोकैस्तद्विधोपासनासु केनोपायेन भगव-त्तामः स्वात्तदेव दर्शयिष्यत्याचार्यः । १५ ।

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः” (४।२४) इति यज्ञोपादाने प्रतीकत्वेन

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः सान्नी निवासः शरणं मुहूर्त् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

यश्चकर्त्तरि त्वहं ग्रहत्वेन साधनं श्रीमताचार्येण विहितम् । शास्त्रीक्री-
पासनाभिधानां भगवन्नाभोपयोगिताविधानायाधुना विशेषं वक्तुमपक्रम्य
प्रथममेकत्वेन कथमुपासना भवति तदाह अहमिति । अहं क्रतुर्ज्यो-
तिष्टोमादिः, अहं यज्ञो वैश्वदेवादिः, अहं स्वधा पितृभ्यो दीयमान-
मवम्, अहमीषधं मेषजम्, अहं मन्त्रो येन दीयते सः, अहमाज्यं
हविः, अहमग्निः, अहं हुतं हवनकर्म । ननु कथं क्रतुप्रभृतीनाम-
न्तर्यामिणेकत्वं सम्भवति, यतः केनाप्युपायेन तेषां न द्रव्यत्वं विलुप्यते,
द्रव्यत्वाविलापे चक्षुरादिभिस्तत्तद्भावेन ग्रहणमपरिहार्यम् । उच्यते,
तत्तद्द्रव्यशक्तानां नान्तर्यामिणा स्वतन्त्रता, तच्छक्तीरनपेक्ष्य तेषां स्वाधी-
नसत्ताभावात् । यत्तत्तथा तेषां सत्तावत्ता, तत्सत्ताया एव सत्यत्वमिति
जानन् तस्यां सत्तायां चित्तस्थापने केवलोऽन्तर्याम्येव बुद्धिविषयो
भवति । मन्त्रस्तु न द्रव्यं, स तु वाङ्मात्रम्, तत्कथं तस्यात्र सन्निवेश
इति प्रश्नोऽकिञ्चित्करः, श्रुतिगोचरत्वादिन्द्रियग्राह्यविषयेषु वाचः परि-
यदः । “ब्रह्मापेणं ब्रह्म हविः” इत्यत्र यच्छ्रीमन्माध्व आह “सर्वमेत-
द्ब्रह्मत्युच्यते तदधीनमस्त्वादप्रतीतित्वान्न तु तत्स्वरूपत्वात्,” तन्न तत्र
तथैव । अत्राहमित्यपरीक्षज्ञानेन त्वमेदविवक्षावशात् स्वरूपमेव ग्राह्यम्,
शक्तिसन्निवेशेन यद्द्रव्यं न तु तत् । “अजस्तमुच्चरन्तं स्त्रम्” (यो, वा,
१८।२६) इति न्यायेन तत्तद्द्रव्यादहमस्मीत्यवस्थाणीमुच्चरन्नात्मानं
साधकसन्निधावाविष्करोति परात्मा, तेन च साधकस्य द्रव्यज्ञानमतीत्य
तत्प्रत्यक्षज्ञानमुदेतीति तत्त्वम् । १६ ।

एतच्छक्तेनोपासनाविषयमाह हाभ्यां पितेति, गतिरिति । अहमन्त-
र्यामी अस्य जगतः स्वरूपस्य पिता जनयिता, माता जनयित्री, धाता

तपास्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्यत्मुजामि च ।

अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसञ्चाहमर्जुन ॥१६॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

फलविधाना, पितामहः प्रितुः पिता । अतः परमात्मनि जनकजननी-
पालकादिदृष्ट्या साधक आत्मानं पुत्रभृत्यादित्वेन गृह्णन् भेदेन तं
पश्यति । अहं वेद्यं पवित्रं पावनमित्यत्र वेद्यत्वेन पावनत्वेमात्मनो
भेदः, बाह्यारः जप्यत्वेनात्मनो भेदः, ऋक् साम यजुरिति वहिःस्थ-
शास्त्रत्वेन यजुणादात्मनो भेदः । “शास्त्रा विष्णुरग्रेशस्य जगन्ते यो
हृदि स्थितः । तस्मै परमात्मानं जन्तुः कः केन शास्यते ॥” (वि,
पु, १ अं, १७ अ, २० ब्रा) इत्यन्तः शास्त्रा भेददर्शनमित्यन्यदेव । अहं
गतिः प्राप्यस्थानम्, भर्ता पोषणकर्त्ता, प्रभुः, सार्त्ता पापपुण्यदृष्टा,
निवासः वामस्थानम्, शरणं गीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रपञ्चा-
र्त्तिहरः, सुहृत् निर्निमित्तचित्तकृत् हितेपो, प्रभवत्यनेनेति प्रभवः
स्रष्टा, प्रलीयन्तेऽनेनेति प्रलयः संवर्त्ता, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः,
निधीयतेऽनन्तकालभोगयोग्यान्तसम्पदस्मिन्निति निधानमनन्तसम्पद-
धिकरणम्, अव्ययमविनाशि बीजं कारणम् । तत्तुष्टिशेषवशादात्मनो
भेदोऽत्र बोध्यः । १७।१८ ।

बहुधोपासनविषयं विवृणोति तपामिति । हे अर्जुन, अहमन्त-
र्याम्यादित्यरूपेण तपामि, वर्षं त्वष्टिं निगृह्णामि प्रतिष्ठामामि, उक्त-
जामि च प्रवर्षामि च । अमृतञ्च जीवनञ्च, मृत्युश्च मरणञ्च, सत् स्थूलं
दृश्यं कार्यमिति श्रीमन्माध्वः, असत् सूक्ष्मदृश्यञ्च कारणमिति
श्रीमन्माध्वः, अहमन्तर्यामी । सूर्येन्द्रादीनां क्रतुभिर्याजनं तापत्वष्टि-
जीवनादिलाभाय सृष्ट्यादिपरिहारायेति प्रथमन्तदुक्ता सदसञ्चब्देन
दृष्ट्यादृश्यजगत् संगृह्ण बहुधोपासनविषयमुक्तवानाचार्यः । १८ ।

बहुधोपासनं त्रैविद्यं सकाममिति तदेव प्रथममाह त्रैविद्या इति ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चावन्ति ते ॥२४॥

न खलु भगवति विद्यते किमपि दैवस्य चेत्, तत्कथं साक्षाद्भगव-
दागधने नित्यं तस्मिन् स्थितिः, अज्ञानतावशाद्देवतान्तरभजने पुनः
पुनरवस्थान्तरताप्राप्तिरिति । यदि स्वस्वकर्मानुसारिफलभोग एव
नियमः, अहादीनां फलं तेषामवश्यप्राप्यम्, तत्कथं न तैस्तेषामुत्तमा
गतिर्भवति, तदाह य इति । हे कौन्तेय, येऽपि भक्ता भजनशीलाः
श्रद्धयान्विताः श्रद्धायुक्ताः अन्यदेवता भजन्ते, तेऽपि मामन्तर्यामिणमेव
अविधिपूर्वकम्—अविधिरज्ञानमिति श्रीमच्छङ्करः, मोक्षज्ञापकं विधिं
विनेति श्रीमच्छ्रीधरः, विधिरभेदोद्विस्तृष्टाहत्यादिति श्रीमद्वीलकण्ठः,
मन्त्रापकं विधिं विनेति श्रीमद्विश्वनाथः—यजन्ति । यं नियममाश्रित्य
भजनेन साक्षाद्भगवत्प्राप्तिस्तमनादृत्य क्षुद्रविषयकामनया देवतान्तरं
भजन्ते तेऽतः क्षुद्रफलनाभ एव तेषाम् । मामेव यजन्तीत्युक्त्या भगव-
न्तस्मत्सर्वनीयदेवतान्तरं नास्तीति सूचितमाचार्येण । अतएवाह
श्रीमच्छ्रीधरः—“त्वद्वातिरेकेण तस्मिन् देवतान्तरस्याभावादिन्द्रादिसे-
विनाऽपि त्वद्भक्ता एव” इति । वेदेषु या इन्द्रादिदेवता गीयन्ते, तासां
स्वरूपतो भगवतोऽसौ एव तत्र वर्णितः, केवलं विविधाभिधानैः विधे-
तिहासिकघटनाभिश्च संयोगवगाद्भिन्ना देवता इति प्रतिभासनेन तद्दू-
षेण यद्गणात् तुच्छफलप्राप्तेर्न च विधिपूर्वकत्वमाराधनायास्ता-
साम् । २३ ।

यदि भगवन्तमेव ते यजन्ति कथं तेषां न भवत्युत्तमा गतिस्तदेव
स्वयमाचार्यैः स्पष्टं कथयति अहमिति । अहमन्तर्यामी सर्वयज्ञानां
भोक्ता च स्वीकर्ता च, प्रमुख फलदाता च । तत्त्वेन यथावत् ते तु

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्तुपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

मामन्तर्यामिणं नाभिजानन्ति, अतस्ते च्यवन्ति अवस्थान्तरतां भजन्ति । २४ ।

अविधिविधिपूर्वकभजनस्य गतिप्रकारमाह यास्तीति । देवव्रता देवयजनशीला देवान् यान्ति प्राप्नुवन्ति, पितृव्रताः आद्यादिक्रियापराः पितॄन् यान्ति प्राप्नुवन्ति, भूतेज्याः विनायकादिपूजकाः भूतानि विनायकादीनि यान्ति प्राप्नुवन्ति, मद्याजिनो मामन्तर्यामिणं पूजयन्तो मां यान्ति प्राप्नुवन्ति । २५ ।

न च भगवतः किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, तत्कथं पूजाग्रहणम् ? भक्तानुग्रहार्थमिति चेत्, किमत्र तद्बुध्यग्रहणमथवा स्वीकारमात्रम् “न ह वै देवा अश्नन्ति न पिवन्त्येतदेवास्तं दृष्ट्वा तप्यन्ते” इति श्रीमन्मधुसूदनधृता श्रुतिः स्वीकारमात्रमेव दर्शयति, तत्स्वीकारमेवमाज्ञाचार्यः पत्रमिति । या मे पत्रं पत्रं पुष्पं फलं तोयं भक्त्या प्रयच्छति ददाति, प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः निष्कपटहृदयस्य भक्तुपहतं तदहम् अश्नामि गृह्णामि स्वीकरोमि । शुद्धभक्ताः पुनः तस्मिन् सर्वमर्पयन्तो भुञ्जते । तदनन्तरपद्ये वक्ष्यते । २६ ।

कथं भक्त्या प्रदत्तं भगवान् स्वीकरोति ? भक्तानुग्रहायेत्युक्तम् । अधुना सर्वं तस्मिन्वर्पणमेव भक्तानां कर्त्तव्यमिति व्यपदेश्यमुपदिशति यदिति । हे कौन्तेय, यत् शास्त्रोक्तं लौकिकं वा कर्म करोषि आचरसि, यत् अदनादि अश्नासि भुङ्क्षे, यत् जुहोषि हवनं निर्वर्त्तयसि, यत् हिरण्यादिकं ददासि प्रयच्छसि, यत् उपवामादिकं तप-

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षायै कर्मवत्त्वेनः ।

सद्भासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ८॥

स्वभि, तपस्वरभि, तत्कर्म्यं मदर्पणं मय्यर्पितं यथा स्वात् तथा कुरुष्व
 —“आत्मनेपदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलम्” इति श्रीमन्मधुसू-
 दनः । लौकिकं शास्त्रीयं वा निखिलं कर्म भगवत्प्रेक्षणं दर्शयति,
 न किञ्चिदपि कर्म तुच्छमस्ति । कायमनोवाग्भिर्यदेव करोति पुरुषः,
 तदेव सुखाय दुःखाय वा भवति तस्य । “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन
 सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥”
 (१८।४६) इत्युक्तरीत्या “अवश्यम्भाविनां कर्मणां मयि परमगुरौ सम-
 र्पणमेव मद्भजनं न तु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चित् कर्तव्यः” इति यदस्य
 पद्यस्याभिप्रायत्वेन निष्पन्नं श्रीमन्मधुसूदनन तत्सिद्धं भवति । श्रीम-
 दिहम्बनाथस्वस्य समर्पणव्यापारस्यात्कष्टतमतां न स्वीकरोति, “अनन्या
 भक्तिर्हि कृत्वापि न भगवत्प्रेष्यते किन्तु भगवत्प्रेषितैव क्रियते” इति
 युक्त्वा मदर्पणमित्यस्य यदा ‘मद्भ्यं समर्पय’ इत्यर्थो निष्पन्नो भवति,
 तदा “नारायणायेति समर्पयेत्” (भा, ११स्क, २३, २६श्लो) इति
 रीत्या कृत्वा समर्पणं भवति, ‘यथा मयि समर्पितं भवति तथा कुरु’
 इति श्रीमद्रामानुजादिभिर्निष्पन्नं व्याख्यानं दर्शयति, यदिदं कर्मानु-
 स्ठीयते तद्भगवदाज्ञापालनमिति बुद्ध्या तत्कर्मानुतिष्ठति भक्तः, इदमेव
 गीतासम्मतं कर्मसमर्पणम् । कायमनःप्राणादिकं सर्वं भगवति
 समर्प्यार्पितैस्तेः कर्मसाधनं भगवत्प्रेरणयेव यदा भवति, तदा चरा-
 र्पितत्वात् तदर्पणसंज्ञां न भजते । एतत्सिद्धस्य, तत्तु साधकस्येति
 विशेषः । कतिपु क्रियासु सिद्धेऽपि क्रियाणामानन्यात् सिद्धस्यापि
 साधकावस्था न सर्वथा तिरोधत्ते । अतः कर्मसमर्पणव्यापारस्य न
 घटते पुनरनित्यत्वम् । एवं सति सिद्धस्यासिद्धस्य को वा विशेष इति
 न वक्तव्यम्, कतिपु क्रियासु सिद्धे समर्पणव्यापारो न प्रयत्नसाध्यस्ति-
 ष्ठति । ततो न कतिपु सिद्धत्वमकिञ्चित्करम् । २७ ।

एवं कर्मसमर्पणे यद्भवति तदेवाहाचार्यः शुभेति । एवं मय्यन-

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २६ ॥

यामिषि कर्मसमर्पणेन शुभाशुभफलेः शुभाशुभफलेः दृष्टान्तिफलं येषां तेः कर्मबन्धनेः मोक्षस्य विमुक्तौ भविष्यति । जीवन्नेव विमुक्तः सन् सञ्ज्ञासयोगयुक्तात्मा सञ्ज्ञासो भगवति कर्मसमर्पणं स एव योगः तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्य स त्वं मामन्तर्यामिणमुपैष्यति प्राप्स्यति । भगवत्यनर्पितकर्मेव बन्धनकारणम्, अर्पितात्मा सञ्ज्ञापाशनाय कर्मानुष्ठानमहंममभावाभावात् जीवन्मुक्तेर्हेतुः । ननु कुत्रापि योगत्रयमलनम् ? भगवत्यर्पणे भगवज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादप्यस्य तु भक्तिव्यापारत्वात्, न पुनर्योगत्रयस्यैकीभावा बाध्यते । अस्यैकीभावस्यैव प्राधान्यमस्मिन् शास्त्रे इति पुनः पुनरुक्तम् । २८ ।

एवं भक्तानुपहशीलस्य भगवतो न वैषम्यं तदेवाह सम इति । अपहमन्तर्यामी सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु समः तुल्यः वैषम्यावहीनः, न मे मम द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽस्ति, ये तु मां भक्त्या भजन्ति, मयि ते, तेषु च अपि अहम् । किमिदं न वैषम्यम् ? न । कथम् ? 'मयि ते तेषु चाप्यहम्' इति वचनमात्मनस्तेषां भक्तिनिर्मलनेत्रपद्यगतत्वमेव व्यनक्ति, न तु कस्यापि परित्यागेनान्यस्य ग्रहणम् ; तत्त्वमश्वत्वं सर्वगतत्वात् । विद्यमानमपि वस्तु यथा दृग्दोषाश्च दृग्विषयं भवति, तथा भगवान् नित्यसन्निहितोऽप्यभक्तानां न नयनगोचरो भवतीति तेषामेव दृष्टिदोषः, न भगवतो वैषम्यम् । आह च श्रीमद्भिरिः—“तेनैव भजनेनाचिन्त्यमाहात्म्येन परिशुद्धबुद्धयो मयि मत्समीपे वसन्ते मदाभिव्याक्तयोग्यचित्ता भवन्ति” इति । “सर्वत्राविषमेऽपि मयि स्वाश्रितवात्सल्यलक्षणं वैषम्यमस्ती”ति वैष्णवसिद्धान्तो न विचारसहः । सर्वत्र वात्सल्ये समेऽपि तदनुभवसामर्थ्यस्य तारतम्यादनुग्रहीतलब्धेस्तारतम्यं घटते । वात्सल्यं पुनस्तदेव नियतत्वेनानुभूयते, यदा पापवासनाकृतविकारवशात् स्वकल्याणमकल्याणमिव प्रतिभाति । युक्तयुक्तं श्रीमच्छुद्ध-

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कीन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

नेन—“यथा हि सर्वत्र विद्यमानेऽपि सावित्रः प्रकाशः स्वच्छदर्पणा-
दावेवाभिव्यज्यते, न त्वस्वच्छे घटादौ, तावता न दर्पणे रज्यति, न वा
द्वेष्टि घटम्, एवं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छ-
चाभक्तचित्ते नाभिव्यज्यमानोऽहं न रज्यामि कुश्चित्, न वा द्वेष्टि
कश्चित् । मामयीमर्थ्यादया जायमानस्य कार्यकारणयुगोप्यव्यात्
वञ्चिवत् कल्पतरुवृक्षादेषम्यं व्याख्येयम्” इति । २८ ।

पापीयसामपि भगवद्भजनेऽधिकारोऽस्त्यन्यथा तेषां चिरानिर्भीलः
प्रसज्येत, भगवति च महत्कृत्यं स्वकृतमर्थ्यादाभङ्गश्च, यतः स्वेच्छया
तान् सोऽसृजत्तत्त्वामनुमोदनमनपेक्षैव । अतएव तेषां मोक्षोपायमाहा-
चार्यः हास्याम् अपि चेदिति, क्षिप्रमिति । सुदुराचारोऽतिविगर्हित-
कर्मा अपि चेत् अनन्यभाक् अन्यं न भजतीत्यनन्यभाक् अनन्यभक्ति-
र्देवतान्तरभजनमकुर्वन् मामन्तर्यामिणं भजते स साधुरेव प्रागसाधुरपि
साधुरेव मन्तव्यः । कथम् ? हि यस्मात् स सम्यग्व्यवसितः, सम्यक्
शोभनं व्यवसितः निश्चितः साधुनिश्चयवान् । न केवलं स शोभनमध्य-
वसायं कृतवान्, क्षिप्रं स धर्मात्मा सदाचारनिष्ठमना भवति, शश्व-
च्छान्तिं शाश्वतीमपुनरावर्त्तनीं शान्तमुपशमं दुराधारोपरमम्—
मन्त्रातिविरुद्धाचारनिष्ठमिति श्रीमद्रामानुजः चित्तोपप्लवोपरमरूपां
परमेश्वरनिष्ठामिति श्रीमच्छ्रीधरः, शश्वत् पुनः पुनरनुत्पद्यन् मत्स्मृति-
प्रतिकूलात्तस्माच्छान्तिं निवृत्तिं नितरां गच्छतीति श्रीमद्भगवद्देवः,
विषयभोगस्थाननिवृत्तिमिति श्रीमच्छुद्धदेवः—निगच्छति प्राप्नोति ।
ननु दृश्यते, काश्चिद्भजनशीलोऽपि चिराद्व्यस्तपापं न हारुं शक्नोति, जीव-
नान्तपद्यन्तं तत्पापं तदुपरि स्वप्रभुत्वं विस्तृणोति । एवं सति कथं

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यामथ गृह्णास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

सिद्ध्यति, 'क्षिप्रं स धर्मात्मा भवति' इत्यादि । न हि पापं नित्य-
कालस्यायि ; स्वस्वात्मनश्च वीजं वक्षसि कृत्वेव तदुदेति, तद्यथा
क्रोधः स्वस्वात्मनश्च नमुन्युत्पन्नं स्वयं विध्वंसते, न तथा प्रेमा ; स तु
स्वस्वात्मनश्च न स्यादिति काङ्क्षन् न च नित्यकालं स्यादिति लभते ।
यद्येवं, भगवन्तमुद्दिश्यानुष्ठितं किञ्चिदपि न जातु क्षयमुपगच्छति,
तद्यथाजामिनस्व यौवनारभ्येऽमुष्ठितः सदाचारो भ्रंशावस्थायां तस्मिन्
गूढरूपेण निवसन् विपत्काले स्वशक्तिमाविष्कृत्य तमनुतप्तं योगानु-
ष्ठाने स्थिरप्रतिज्ञं कृतवान्, तेन च तस्य मोक्षलाभोऽभवत् । अतः
एवाह, हे कौन्तेय, विस्तृतजनसंसदि साक्षित्वेन पस्थाय प्रतिजानीहि
निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु, मे ममान्तर्यामिणो भक्तो न प्रणश्यति, दुर्गतिं
नाप्नोति । यद्यपि सर्वान्तर्यामिण एवेयं प्रतिज्ञा जनहृदये नित्य-
प्रतिष्ठिता, तथापि पापाच्छब्दहृदये तस्या अपनभिव्यञ्जमानत्वात् तत्र
तस्याः क्रियाकारित्वम्, अतएव ये पापाचारात् प्रतिनिहता नतिश्च
क्षयवन्तः, तेषां तद्वाचनमेव निरागचित्तानामाशासञ्चारकमिति तदेव
भगवन्मुखवाणीमुदघोषयदाचार्यः । ३०।३१ ।

कुलमतदीपहीनानां दुराचाराणां संहतिमुद्धोषाधुना वंशपरम्परया
सदीपा ज्ञानहीना ये तेषामपि भगवदाश्रयणादुत्तमा गतिर्भवतीत्याह
मामिति । हे पार्थ, येऽपि पापयोनयः पापजन्मानः निरुद्धवंशो-
त्पन्नाः, स्त्रियः स्त्रीप्रज्ञावत्यः न तु ब्रह्मवादिन्यः, वैश्याः कृष्यादि-
माचरताः न तु शास्त्रानुचिन्तकाः, शूद्रा नीचवृत्तिकाः शोष्या न
तु दासीभर्जनारदवत् भगवद्गुणश्रवणकीर्त्तनरताः, तेऽपि मामन्त-
र्यामिषं व्यापान्तित्याश्रयत्वेन गृहीत्वा परां प्रकृष्टां गतिं यास्यि-
माप्नुवन्ति । ३२ ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
 अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जुनसंवादे राजगुह्ययोगी नाम नवमोऽध्यायः ।

निरुद्धदंशजन्मानो यदि प्रकृष्टां गतिं लभन्ते किं पुनरुत्तमवंश-
 जानात्मित्याह किं पुनरिति । किं पुनः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता
 ब्राह्मणास्तथा राजर्षया राजानश परां गतिं लभन्ते इति वक्तव्यम् ।
 अतस्त्वं राजर्षिकुले जातः इममनित्यमश्वत्थमसुखं दुःखनित्यं लोकं
 प्राप्य मामन्तर्यामिणं वक्ष्यमाणनियममाश्रित्य भजस्व । ३३ ।

कथं भजनीयं तदाह मन्मना इति । मन्मनाः मयि मनो यस्य
 तव स त्वं मन्मना भव, संसारिणां मनो हि विषयनिविष्टं, तव तु
 मय्यन्तर्यामिणि भवतु तत्, एतेन ज्ञानयोगी भवेत्युक्तम् ; मद्भक्तो मद्भ-
 जनशोला भव, एतेन भक्तियोगी भवेत्युक्तम् ; मद्याजी मद्यजनशोला
 भव, एतेन कर्मयोगी भवेत्युक्तम् । मन्मना मद्भक्तो मद्याजीति युग-
 पदेवकस्मिन् सम्भवत्यतो योगत्रयैक्यं न तु पृथक्त्वेन स्थितिरिति
 सिद्धम् । किमनेन भविष्यति ? मत्परायणो मदेकाग्रयः सन् आत्मानं
 मनो युक्ता मामेवान्तर्यामिणमेष्यसि प्राप्स्यसि ।

नवमाध्यायार्थसंग्रहे यदुक्तमब्रह्मादपद्याश्रयिभिस्तस्य सारार्थो निबद्धः
 श्रीमन्नरहरिकृतगीताथसारसंग्रहे यथा—“मयि स्थितं जगत्सर्वं नाहं
 तत्रेति चोक्तितः । अधिष्ठानस्य सत्त्वं मिथ्यात्वं कल्पितस्य हि ॥
 दृढोक्तं भगवता लोकदृष्ट्यैव तन्मतम् । स्वदृष्ट्या तु अधिष्ठानं
 नाहमस्मीति सुस्थितम् ॥ सत्तत्स्फूर्तिप्रदत्वेन नियन्तृत्वेन संस्थितः ।
 जीववच्चैव लिप्येत येन योगः स ऐश्वरः ॥ तमेव दर्शयामास मायाशक्ति-

विजृम्भितम् । आद्यज्ञानादिसंयुक्तमन्त्रसा न्युतियुक्तिभिः ॥” इति ।
 श्रीमच्छ्रीधरकृतसारसंग्रहो यथा—“निजमैश्वर्यमाश्रयं भक्तैर्ज्ञातवै-
 भवम् । नवमे राजगुह्याख्ये कृपयावोचदप्युतः ॥” इति । श्रीम-
 हलदेवकृतसारसंग्रहो यथा—“पात्रापात्रधिया शून्या अर्शोत्सर्वाधना-
 यिनी । गङ्गेव भक्तिरेवेति राजगुह्यमिह स्मृता ॥” इति । १४ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

श्रीमन्नारायण—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

सप्तमे सङ्क्षेपतो भगवद्भिभूतिकृता, नवमे च “अहं कतुः” (८।१६) इत्यादिना । केवलं परमात्मत्वेन ग्रहणं न ज्ञानभक्त्यादेः परिपुष्टिर्भवति, अतो भगवद्देश्यदर्शनं स्वरूपज्ञानद्रढीकरणाय भवतीति तदर्थमध्यायस्यास्वारम्भः । “सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च” इति श्रीमच्छङ्कराक्षी किमिदं तत्त्वं विभूतिष्वेत्यपेक्ष्य श्रीमता गिरिगीतं—“तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च, विभूतयः सविशेषनिर्विशेषप्रतिपक्ष्यपर्यागिन्यः” इति । “अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्त भावा वक्तव्याः” इत्यत्र तेनोक्तम्—“वक्तव्याः सविशेषध्याने, निर्विशेषप्रतिपक्षो भवेत्वेन” इति । श्रीमता शाण्डिलेन “तामिश्रय्यपरां काश्यपः परत्वात् । २८ ।” “आत्मैकपरं वादरायणः । ३० ।” “उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तभा । ३१ ।” इत्युक्ता स्वीकृताप्यैश्वर्यविशिष्टपरमात्मोपासना विभूतिः । तेनोक्तम्—“प्राणित्वाच्च विभूतिषु । ५० ।” इति । “वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि” (१०।३७) इति विभूतिषु वासुदेवस्योक्तेः स परिहृतो ब्रह्मण आकारमादत्वात् स एव परब्रह्मेति प्रत्यभिज्ञानात् । वस्तुतस्तु सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमहायायं विभूतिकात्तनम् । वृष्णिवंशावतंसवसुदेवतनयी भगवत्स्वरूपाविर्भावविभूतिरिति तासु तस्योक्तेः ख इति तत्त्वम् । श्रीमद्भिरिणोद्भावितं सविशेषनिर्विशेषादितत्त्वसुपरिष्ठाहिचारणीयम् । इह खल्व्वाचार्यः प्रपञ्चायार्जुनाय भगवद्देश्येषु तद्दर्शननिष्पत्तये भूयो वदति भूय एवेति । हे महाबाहो, प्रीयमाणाय मद्वचःश्रवणे प्रीतिं

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्व्वशः ॥२॥

यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

विन्दते ते तुभ्यमहमन्तर्यामी हितकाम्यया हितकाङ्क्षया यत् वक्ष्यामि,
तदभूत् एव पुनरपि पूर्वं सङ्केपत उक्तमपि, मे मम परमोत्कृष्टं तद्वचः
नृषु । पुनः पुनः कथनेन वरेष्वसुत्पद्यते, यत्न प्रीतिस्तत्र तदेव मधुर-
तमं प्रतीयते । १ ।

यत् पूर्व्वमुक्तं कथन्तत् पुनर्वक्तुं तवोद्यम इति जिज्ञासासुदभाव्य
ज्ञानस्यास्य सुदुर्लभत्वमुखेन तदुत्तरमाह न मे इति । मे मम प्रभवं
— नामरूपस्वरूपस्यभावादिकमिति श्रीमद्रामानुजः, विभूतिभिरावि-
र्भावमिति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनौ, अनादिदिव्यस्वरूपगुणविभूतिमत्तया
वर्त्तनमिति श्रीमद्वलदेवः—प्रभावं शक्त्यतिशायित्वं तस्य पारमिति
शेषः सुरगणा देवगणा महर्षयो शृङ्गादयो न विदुः न जानन्ति ।
कथम् ? अहमन्तर्यामी सर्व्वशः सर्व्वप्रकारैः देवानां महर्षीणाञ्च आदिः
कारणम् । यो हि यस्यादिः स तमतीत्य वर्त्तते, अतस्तुद्विषयकं
ज्ञानं पूर्णं ततः समुत्पन्नस्य न सम्भवतीति स्वयमहं तज्ज्ञानं
वक्षे । २ ।

तज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्याह य इति । यो जनो मामन्तर्या-
मिणमजं जग्नरहितम् अनादिं नित्यकालविद्यमानं लोकमहेश्वरं
लोकानां महान्तमीश्वरं वेत्ति जानाति, स मर्त्येषु मनुष्येषु असंमूढः
सम्बोहविवर्जितः सर्व्वैः पापैः कलुषैर्विमुच्यते सुक्तो भवति । पद्म-
स्यास्याभिप्रायः श्रीमद्रामानुजनेव निश्चीयते ;—“लोके मनुष्याणां
राजा इतरमनुष्यसजातीयः केनचित् कर्मणा तदाधिपत्यं प्राप्तः ; तथा
देवानामधिपतिरपि, तथा ब्रह्माण्डाधिपतिरपि च संसारिसजातीयः
तस्यापि भुवनत्रयान्तर्गतत्वान्, ‘यो ब्रह्माणं विदधाति’ इति श्रुतेः ;

बुद्धिर्ज्ञानमसम्प्रोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयञ्चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यगोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

तथान्येऽपि ये केचन अणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्तवन्तः । लोकमहेश्वरः कार्य-
कारणावस्थायचेतनात् इन्द्राश्रुताश्च चेतनादीशितव्यात् सर्वस्मात्
निखिलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैकतानतया निय-
न्त्रितैकत्वभावतया च विसृजातीयः । इतरविसृजातीयतया मोहरहितो
यो वेत्ति सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति । श्रीमद्भलदेवः श्रीमद्रामानुजमनु-
सृत्य विशेषणानां सार्थकतामेवमाह ;—“अत्राजमित्यनेन प्रधानादचि-
हर्गात् संसारवर्गीश भेदः ; आद्यस्य स्वपरिणामेनान्यस्य देहजन्मना च
जन्मत्वात् । अनादिमित्यनेन विशेषितं तु मुक्तचिहर्गाश्च भेदः तस्मा-
जत्वमादिमदेव, देहमख्येन जन्मत्वस्य पूर्ववृत्तित्वात् । लोकमहै-
श्वरमित्यनेन नित्यमुक्तचिहर्गात् प्रकृतिकालाभ्याञ्च भेदः, तेषामनाद्य-
जत्वे सत्यपि लोकमहेश्वरत्वाभावात् । पुनरनादिमित्यनेन विशेषिते
विधिरुद्राभ्याञ्च भेदः, तयोर्लोकमहेश्वरतायाः सादित्वात्, सर्वेश्वरैव
तयोः सा" इति । ३ ।

सर्वलोकमहेश्वरात् मत्त एव बुद्ध्यादयो जीवानामित्याह बुद्धिरिति
अहिमेति दाभ्याम् । बुद्धिः—अन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थानामवबोधन-
सामर्थ्यम् इति श्रीमच्छङ्करः श्रीमद्भलदेव-मधुसूदन-विश्वनाथाश्च, अनसा
चिदचिहस्तुनिरूपणसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, कार्याकार्यविनिश्चय
इति श्रीमन्माध्वः, सारासारविवेकनैपुण्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः ; ज्ञानम्
—आत्मादिपदार्थानामवबोध इति श्रीमच्छङ्करः श्रीमन्मधुसूदनश्च,
चिदचिहस्तुविशेषविषयो निश्चय इति श्रीमद्रामानुजः श्रीमद्भलदेवश्च,
प्रतीतिरिति श्रीमन्माध्वः, आत्मानात्मविवेक इति श्रीमद्विश्वनाथः,
आत्मविषयमिति श्रीमच्छ्रीधरः ; असम्प्रोहः—प्रत्युत्पन्नेषु बोधव्येषु

द्रव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः, पूर्व्यं यद्वीताद्वज्जना-
 देर्विसजातीयशुक्तिकादिवस्तुनि सज्जानीयताबुद्धिनिवृत्तिरिति श्रीमद्वा-
 दामानुजः, व्याकुलत्वाभाव इति श्रीमच्छ्रीधरः, व्यग्रत्वाभाव इति श्रीम-
 हलदेवः, प्रत्युत्पन्नेषु बोधव्येषु कर्तव्येषु चाव्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्ति-
 रिति श्रीमन्मधुसूदनः ; क्षमा—आकृष्टस्य ताडितस्य वा अविकृत-
 चित्ततेति श्रीमच्छङ्करः, मनोविकारहेतौ सत्यविकृतमनस्त्वमिति श्रीम-
 द्रामानुजः, महिष्युत्वमिति श्रीमच्छ्रीधर बलदेव विश्वनाथाः, आकृ-
 ष्टस्य वा भीतस्य वा निर्विकारचित्ततेति श्रीमन्मधुसूदनः ; सत्यम्—
 यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिर्भक्तान्तये गयैवीश्वार्य-
 माणा बागिति श्रीमच्छङ्करः, यथादृष्टविषयं भूतहितरूपवचनं तच्च
 सत्यं तदनुगुणमनोवृत्तिभिरीहामिः प्रयतमनोवृत्तिप्रकारकमिति श्रीम-
 द्रामानुजः, यथार्थभाषणमिति श्रीमच्छ्रीधरविश्वनाथौ, यथादृष्ट-
 विषयं परहितभाषणमिति श्रीमहलदेवः, प्रमाणनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव
 भाषणमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; दमः—वाञ्छेन्द्रियोपशमः वह्निरिन्द्रिय-
 संयमः, सर्ववाञ्छाकरणानामनर्थविषयेभ्यो नियमनमिति श्रीमद्रामानुजः,
 इन्द्रियनियम इति श्रीमन्माध्वः ; शमः—अन्तःकरणोपशमः अन्तःकरण-
 संयमः, परमात्मनिष्ठेति श्रीमन्माध्वः ; सुखम्—आकादः अनुकूलानु-
 भवजनितो मनसो हर्षः ; दुःखम्—सन्तापः प्रतिकूलानुभवजनितो
 मनसो विषादः ; भवः—उद्भवः, जन्म, मत्ता ; अभावः—तद्विपर्ययो
 मृत्युरसत्ता ; भयञ्च—क्षामश्च, आगामिदुःखदर्शनजं दुःखमिति श्रीम-
 द्रामानुजः श्रीमहलदेवश्च ; अभयम्—भयनिवृत्तिः ; अहिंसा—प्राणि-
 नामपीडा, परपीडानिवृत्तिः, पगादुःखहेतुत्वमिति श्रीमद्रामानुजः ;
 समता—समचित्तता, आत्मानि सुहृत्सु विपक्षेषु चार्थानर्थयोः सममति-
 त्वमिति श्रीमद्रामानुजः, रागद्वेषादिराहित्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः ;
 तुष्टिः—सन्तोषः, पश्चात्तुष्टिर्लाभेति श्रीमच्छङ्करः, सर्वेषु लाभेषु
 तोषस्वभावत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, अलंबुद्धिरिति श्रीमन्माध्वः, दैव-
 लब्धेन सन्तोष इति श्रीमच्छ्रीधरः, भोगिष्वेतावताऽलमिति बुद्धिरिति

महर्षयः सप्त पूर्व्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

महावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

श्रीमन्मधुसूदनः ; तपः—इन्द्रियसंयमपूर्व्वकं शरीरपीडनमिति श्रीम-
च्छङ्करः, शास्त्रीयसंयोगमङ्गाच्च इति श्रीमद्रामानुजः, शास्त्रीयमार्गिष
कायेन्द्रियशोषणमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; दानम्—यथाशक्ति संविभाग
इति श्रीमच्छङ्करः, स्वकीयभोग्यानां परस्मै उपादानमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, न्यायार्जितधनादेः पात्रेऽर्पणमिति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वभोग्यस्य
सत्पात्रेऽर्पणमिति श्रीमदहनदेवः, देशकाले यत्रया यथाशक्त्यर्थानां सत्पा-
त्रेऽर्पणमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; यशः—धर्मनिमित्तं कीर्त्तिरिति श्रीम-
च्छङ्करः, गुणात्यक्ता प्रथेति श्रीमद्रामानुजः, सत्कीर्त्तिरिति श्रीम-
च्छ्रीधरः ; अयशः—तद्विपरीतम् । भूतानां प्राणिनां यथोक्ता भावाः
पृथग्विधाः पृथग्लक्षणा नानाविधा सत्ताऽन्तर्यामित एव भवन्ति स्वक-
भ्रमानुरूपेणेति श्रीमच्छङ्करः, भावाः प्रवृत्तिनिवृत्तिवृत्तयो वृत्तयो सत्त
एव सत्सङ्ख्यायता भवन्ति, सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्त्तयि-
तारथ्यं ममङ्गत्यापन्नप्रवृत्तयः इति श्रीमद्रामानुजः, धर्माधर्मोदिसाधन-
धैचित्र्येण नानाविधाः इति श्रीमन्मधुसूदनः । सत्त्वरजस्तमोगुणानु-
सारिणः पृथग्विधा भावा इति तत्त्वम् । ४।५ ।

न केवलं भावाः किन्तुहि तद्भावसम्भूताः प्रजातन्तुविस्तारका
ऋषिमनवः समुत्पन्ना इत्याह महर्षय इति । महर्षयः सप्त भृग्वारण्यः,
तेभ्योऽपि पूर्व्वं चत्वारो महर्षयः मनकादयः, तथा मनवः स्वर्गभुवःद-
यश्चतुर्दश महावा सत्सामर्थ्यापिताः सत्सङ्ख्यानुवर्त्तिन इति श्रीमद्रा-
मानुजः, सच्चित्तनपरा सद्भावनावशादादिर्भूतासोमज्ञानैश्वर्यशक्तय इति
श्रीमन्मधुसूदन-चन्द्रदेवो, सत्येव भावो मनो येषामिति श्रीमन्नैलकण्ठः,
—मानसा मनसोत्पादिताश्चित्स्वरूपप्रभवाः जाता उत्पन्नाः लोके
येषामिमाः प्रजाः सन्ततयः । बुद्धादयो भावा इत्युक्ता महावा इति
कथनात् भगवति प्रतिष्ठितेभ्यो नितेभ्यस्तेभ्यो भावेभ्यः सङ्गत्यक्ताः

एतां विभूतिं योगश्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्त एव प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

प्रजानस्तुप्रवर्त्तका इति गम्यते । अतएव तेषां केऽपि ज्ञानप्रधानाः, केऽपि तपःप्रधानाः, केऽपि क्षमाप्रधानाः, केऽपि सत्यप्रधाना इत्येवं-
रूपाः । एते भावा एकस्य चित्स्वरूपस्यैव विलासाः, अतः सर्वं
चित्तस्वरूपप्रभवा एवेति तत्त्वम् । ६ ।

बुद्ध्याद्युपादानत्वेनैव ते ऋष्यादयो विभूतिर्भगवतस्तत्तदर्थसाधन-
सामर्थ्यश्च योगः । तस्या विभूतेस्तस्य च योगस्य ज्ञानात् विकल्प-
वर्जितयोगस्य प्राप्तिरित्याह एतामिति । एतां मम विभूतिम्—
विस्तारमिति श्रीमच्छङ्करः, विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वान्तर्यामि-
मिति श्रीमद्भिरः, मदायत्तीत्यस्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपामिति श्रीमद्भामा-
नुजः, कृत्स्नप्रपञ्चो मदधीनस्थितिप्रवृत्तिज्ञानैश्वर्यशक्तिको भवतीत्येवं
पारमैश्वर्यलक्षणमिति श्रीमद्भलदेवः, बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिरूपां विभूतिं
विविधभावं तत्तद्गुणैर्विस्थितिमिति श्रीमच्छुद्धनः ; योगश्च—युक्ति-
ज्ञानानो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यमिति श्रीमच्छङ्करः, ईश्वरस्य
तत्तदर्थसम्पादनसामर्थ्यमिति श्रीमद्भिरः, हेयप्रत्यन्तीककल्याणगुणाख्य-
मिति श्रीमद्भामानुजः, अनाद्यजत्वादिभिः कल्याणगुणरत्नैर्मम सम्बन्ध-
श्चेति श्रीमद्भलदेवः, तत्तदर्थनिष्ठाणसामर्थ्यं पारमैश्वर्यमिति श्रीमच्छु-
द्धनः,—यः तत्त्वतो यथावत् वेत्ति जानाति सोऽविकल्पेन अप्रकल्पेन
योगेन—सम्यग्दर्शनस्यैश्वर्यलक्षणेनेति श्रीमच्छङ्करः, मङ्गलयोगेनेति श्रीम-
द्भामानुजः श्रीमद्भलदेवश्च, सम्यग्ज्ञानस्यैश्वर्यलक्षणेन समाधिनेति श्रीम-
च्छुद्धनः, मत्तत्त्वज्ञानलक्षणेनेति श्रीमद्भिरः । युज्यते युक्तो
भवति । ७ ।

कीदृशेन योगेन युज्यत इत्युच्यते अहमिति । अहं सर्वान्तर्यामी

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥६॥

सर्व्वं जगतः प्रभव उत्पत्तिहेतुः, सर्व्वं जगत् मत्तोऽन्तर्यामितः प्रवर्त्तते चेष्टते क्रियावद्भवति इति मत्वा मामन्तर्यामिणं बुधाः पण्डिताः परमार्थतत्त्वज्ञाः भावसमन्विताः प्रातिवृक्ता मदनुध्यानपरायणा भजन्ते सेवन्ते । भावसमन्विता इत्यत्र भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विताः संयुक्ता इति श्रीमच्छङ्करव्याख्यानस्य व्याख्याने श्रीमद्भिरिराजः,—प्रेमादरावभिनिवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्तत्वञ्च भगवद्भजने भवति' हेतुरिति । ८ ।

कथन्ते सेवन्ते तदाह मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि निविष्टमनसो मत्स्मृतिपराः मद्रूपनामगुणलीलामाधुर्यास्वादेष्वेव लुब्धमनस इति श्रीमद्दिश्वनाथः ; मद्गतप्राणा मयि गताः प्राप्ताः प्राणायामचतुरादयो येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः, अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इति श्रीमच्छङ्करः, मद्गतजीविता मया विना आत्मधारणमलभमाना इति श्रीमद्रामानुजः, मां विना प्राणान् धर्त्तुमशक्ता मीना इव विनाश्व इति श्रीमद्भलदेवः, अहमेव गतो विद्यमानो येष्विति श्रीमन्निलकण्ठः ; परस्परं बोधयन्तः—आचार्य्यभ्यः श्रुत्वा वादकथया परस्परं भगवन्तं सप्रज्ञाचारिणां बोधयन्तीति श्रीमद्भिरिः, परस्परं मद्रूपगुणलावण्यादि बोधयन्त इति श्रीमद्भलदेवः, विद्वाद्भिर्यु परस्परमन्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च सामैव बोधयन्तः तद्बुभुक्षुकषा श्रापयन्त इति श्रीमन्मधुभूदनः, भक्तिस्वरूपप्रकारादिकं सौहार्दं श्रापयन्त इति श्रीमद्दिश्वनाथः ; मां कथयन्तश्च—कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मामिति श्रीमच्छङ्करः, आगर्मापपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्तीति श्रीमद्भिरिः, मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि च कर्मैणि कथयन्त इति श्रीमद्रामानुजः, मां अभिज्ञवात्सल्यनौरधिमतविचित्रचरितं कथयन्त इति श्रीमद्भलदेवः,

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदोषेन भास्वता ॥११॥

स्वशिष्याभ्यो मामेव कथयन्त उपदिशन्तश्च, मद्रूपादिव्याख्यानेनोक्तीर्त्त-
नादिकं कुर्वन्त इति श्रीमद्विष्णुनाथः, एवं स्मरणश्रवणकीर्त्तनलक्षणै-
र्भजनैः सुपानेरिवेति श्रीमद्वलदेवः, मयि चित्तार्पणं तथा वाङ्मकरणा-
र्पणं तथा जीवनापणम् एवं समानानामन्योन्यं महोधनं, स्वन्यूनेभ्यश्च
मदुपदेशनमित्येकरूपं यन्मद्भजनं तेनेवेति श्रीमन्मधुसूदनः, तुष्यन्ति च
परितोषमुपयान्ति च—एतावतेव लब्धसर्वशब्दार्था वयम् अलमन्येन
लब्धव्यनेत्येवंप्रत्ययरूपसन्तोषस्तं प्राप्नुवन्ति चेति श्रीमन्मधुसूदनः, तेन
सन्तोषेण च रमन्ति च रमन्ते सुखमनुभवन्ति । ८ ।

एवं भजतां तत्त्वज्ञानोदय आह भगवदनुग्रहेण तेषामिति । तेषां
सततयुक्तानां नियतयोगयुक्तानां भगवत्कामाचिन्तानां प्रीतिपूर्वकं
प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तं बुद्धियोगं बुद्धिः सम्य-
ग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगी बुद्धियोगस्तामिति श्रीमच्छङ्करः, बुद्धि-
रूपं योगमुपायमिति श्रीमच्छ्रीधरः, ज्ञाननिष्ठामिति श्रीमन्नौलकण्ठः
—सम्यग्दर्शनं ददामि, येन सम्यग्दर्शनेन ते मामन्तर्यामिणमुपयान्ति
प्रतिपद्यन्ते । १० ।

कथं बुद्धियोगेन ते भगवन्तमुपयान्तीत्याह तेषामिति । तेषां
भजतामेवानुकम्पार्थमनुग्रहाय आत्मभावस्थः—आत्मनो भावीऽन्तःकर-
णाशयस्तस्मिन्नेव स्थित इति श्रीमच्छङ्करः, तेषां मनोवृत्तिविषयतया
स्थित इति श्रीमद्रामानुजः, बुद्धिहृत्तो स्थित इति श्रीमच्छ्रीधरः, पर-
विन्दकोषे भृङ्ग इव तद्भावे स्थित इति श्रीमद्वलदेवः, आत्माकारान्तः-
करणहृत्तो विषयत्वेन स्थित इति श्रीमन्मधुसूदनः, अन्तःकरणगृहं
तत्स्थ इति श्रीमन्नौलकण्ठः—हृदि स्थितः सन् भास्वता दीप्यमानेन

ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण अहमन्तर्यामी अज्ञानजं तमः मोहान्ध-
कारं नाशयामि । एवं व्याख्यातवान् ज्ञानदीपं श्रीमच्छङ्करः—
“भक्तिप्रसादस्यैवाभिप्रेक्ष्येन भग्नावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादि-
साधनसंस्कारवत्प्रावर्त्तिनापि विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्त-
चित्तशराङ्गेषाकलुषितनिवाताणवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्रध्यानजनित-
सम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेन” इति । साधने प्रवृत्तानां पूर्वसंस्कार-
वशात् कर्म कुर्यतां न जातु कृतार्थता स्यात् चेद्भगवदनुग्रहस्तेषामुप-
योगीनि साधनान्यन्तर्नाविष्कुर्यात् । तदाविष्कृतानि च तावन्मूल्य
सत्वरं कृतकृत्यतामपयन्ति ते । एवं यावज्जीवं भगवन्तःप्रकाशि-
तैर्ज्ञानालोकेनोत्तरोत्तरोर्द्धभूमावारोहन्ति ते । तदालोकानुसरणे-
नाप्रमादित्वात् विच्छिन्निमग्नावना तिरोधत्ते, भगवति च नित्यं स्थिति-
र्भवति । अयमालोको ज्ञानदीपत्वेनात्र प्रेरणात्वेनर्तुः, तद्यथा—
“तत्त्ववितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥”
(ऋक् ३१, ६२ सू, १० ऋक्) इति । भक्तियामितद्वदये त्वियं प्रेरणा
भगवद्वाणीत्वेनात्मानमाविष्करोति, तद्यथा श्रीमन्नारदवर्णितस्ववृत्तान्ते
—“तस्मिन्निर्मनुजैरण्ये पिप्पलोपस्य आस्थितः । आत्मनात्मानमात्मस्थं
यथाश्रुतमचिन्तयम् ॥ ध्यायतसरणाभ्योजं भावनिर्जितचेतसा । औ-
त्कण्ठ्याश्रुकलाचस्य हृद्यामीन्द्रे शनेर्हरिः ॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलका-
ङ्गोऽतिनिर्हृतः । आनन्दसंग्रहे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥ रूपं
भगवतो यत्तन्मनः कान्तं शुचापहम् । अपश्यन् सहस्रोत्तस्थे नव्या-
हर्मना इव ॥ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनी हृदि वीक्ष्य-
माणोऽपि नापश्यमविलस इवादुरः ॥ एवं यतन्तं विजने मामाहा-
गोचरो गिराम् । गम्भीरश्रवणा वाचा श्रुतः प्रशमयन्निव ॥ हन्ता-
स्मिन् जन्मनि भवान्न मां द्रष्टुमिहार्हति । अपिपक्षकषायाणां दुर्दृशी-
ऽहं कुयोगिनाम् ॥ सक्षयद् दर्शितं रूपमेतत् कामाय तेऽनघ ।
मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान् मुञ्चति हृच्छयान् ॥ सत्सेवया दीर्घया
ते जाता मयि दृढा मतिः । हित्वाऽपदमिमं लोकं गन्ता मज्जनता-

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

असि ॥ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कश्चित् । प्रजासर्गनिरो-
धेऽपि स्मृतश्च मदनुषङ्गात् ॥ एतावदुक्तोपरराम तस्य हङ्गुतं नभीक्षिण-
मक्षिणमौश्ररम् । अहं तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णाऽवनामं विदधे-
ऽनुकम्पितः ॥ नामान्यनन्तस्य हतचपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि
च कारन् । गां पथ्येष्टं सुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन् विमदो विम-
लरः ॥” (भा, १ स्क, ६ अ, १६—२७ श्लो) इति । ११ ।

एवं विभूतिं योगञ्च शुक्लाचार्यस्याविर्भूतस्वरूपत्वमनुभूयार्जुन
आह, परमिति आहुरिति । भवान् परं ब्रह्म परमात्मा, परं धाम
प्रकाश आश्रयो वा, पवित्रं पावनं परमं प्रकष्टम् । सर्वे ऋषयः
देवर्षिर्नारदः, तथा असितो देवलो व्यासः त्वां पुरुषं, शाश्वतं सदैक-
रूपं, दिव्यं निखिलप्रपञ्चातीतम्, आदिदेवं देवानामादिभूतं स्वप्र-
काशमादिकारणम्, अजं जम्बरहितम्, विभुं व्यापकं सर्वगतम्,
आहुः । स्वयञ्च मे मह्यं त्वं ब्रवीषि,—“भूमिरापोऽनलो वायुः खं
मनो बुद्धिरेव च” (७।४) इत्यारभ्य “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं
प्रवर्त्तते” (१०।८) इत्यन्तेन । पूर्वप्रतिपत्तिं विनः न जात्वाविर्भूत-
स्वरूपत्वं प्रतीतिविषयं भवति, अन्यथा दौत्यकार्यं नियुक्त आचार्यो
बन्धनोद्यतं दुर्विधनं सभामध्ये यद्दुष्टीरूपमदर्शयत्, न तेनाभक्तस्य
तस्य तस्मिन् विश्वासः ससुत्पन्नः, प्रत्युतैन्द्रजालिकत्वेन तमयङ्गीत् सः ।
तद्यथा—“न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः । आत्त-
शस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥” (उ, प, १५८ अ, २० श्लो) ;
“सभामध्ये च यद्गुपं मायया कृतवानसि । तत्तथैव पुनः कृत्वा

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

सार्जुनो मामभिदूष ॥” (उ, प, १५८ष, ५४श्लो) इति । सौदृश-
वशादसार्जुनोऽपि न नियतमाचार्यं स्वरूपाविर्भावं प्रत्यक्षीकृतवान्,
तथापि तस्मिन् नास्तीदपराधकृतः कोऽपि प्रतिबन्धस्तमनुभवविषयं
कर्तुम् । १२।१२ ।

यदुक्तमाचार्येण तदन्तर्यामिणोक्तमिति ज्ञानाहदति स सर्वमिति ।
हे केशव, यत् मां वदसि, एतत् सर्वम् कृतं सत्यं मन्ये । हे भगव-
न्तर्यामिन्, ते तव व्यक्तिमात्माविष्करणं—प्रभवमिति श्रीमच्छङ्करः,
निरुपाधिकस्वभावमिति श्रीमद्भिरिः, व्यञ्जनप्रकारं प्रकाशप्रकारमिति
श्रीमद्भद्रमानुजः, परब्रह्मत्वादिगुणां श्रीमूर्तिमिति श्रीमद्भलदेवः,
जम्मेति श्रीमद्दिक्ष्णनाथः,—देवा दानवाः परिमितज्ञानत्वात् न हि विदुः
जानन्ति । १४ ।

परिमितज्ञाना देवा दानवा न जानन्तीति सम्भवति, त्वमात्मानं
न जानास्यन्तत्वादिति वादस्तु न समीचीन इत्याह स्वयमिति । हे
पुरुषोत्तम, हे भूतभावन भूतानामुत्पादयितः, हे भूतेश भूतानां
नियन्तः, हे देवदेव देवानामपि देवतम्, हे जगत्पते, त्वं स्वयमेवा-
त्मानं वेत्त्य जानासि । यद्येवं कथं सिध्यति भागवतस्येयमुक्तिः—
“द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु
सावरणाः । ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि
फलव्यतन्निरसनेन भवविधनाः ॥” (भा, १०स्क, ८७ष, ४१श्लो)
इति । व्याख्यातमिदं पद्यं श्रीमच्छ्रीधरेणैवम्—“हे भगवन्, ते अन्तं
द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयो न ययुर्न प्रापुः । तत् कुतः ?
यदन्तवदस्तु तत् किमपि त्वं न भवसि । चास्तां द्युपतयो न ययुरिति

यद्यस्मात् त्वमपि चात्मनोऽन्तं न यासि । कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्व-
शक्तिता वा अत आह अनन्ततया अन्ताभावेन, न हि श्रगविवायाज्ञानं
सार्वभौमं तदप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहन्ति । अनन्तत्वमेवाह यदन्त-
रेति । यस्य तव अन्तरा मध्ये ननु अहो सावरणाः उत्तरीक्षरं दश-
गुणसप्तावरणबुद्ध्या अण्डनिचया ब्रह्माण्डसमुदा वान्ति परिभ्रमन्ति
वयसा कालचक्रेण खे रजांसीव सह एकदेव न तु पर्यायेव । हि
यस्यादेवमतः श्रुतयः त्वयि फलन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्ति, न तु
साक्षाददन्त्ययमेतावानिति, सगुणस्य गुणानन्त्याविर्गुणस्यागोचरत्वात्
'कथं तर्ह्यपदार्थं तात्पर्यं'मिति ? तत्र विधिसुखवाक्ये भवेदयं नियमः
'पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वम्' इति ; निषेधसुखे तु नायं नियम इत्याह
अतस्मिन्ननेनेति 'अन्यदेव तद्विदितात् अथो अविदितादपि, अन्यत्र
धर्मादन्वयाधर्मात्, अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, 'अन्यत्र भूतास भव्याश्च
यत् पश्यसि तद्वद', 'अथात आदेशो नेति नेति, 'अस्यूलमनगु' इत्यादि-
प्रकारेण, लक्षणया च 'तत्त्वमसि' इत्यादयः, पर्यवस्यन्ति । न च
वाच्यं निषेधैः शून्यमेव ज्ञाप्यत इति यतो भवन्निधनाः भवन्ति त्वयि
निधनं समाप्तिर्यासां तास्तथा । न हि निरवधिर्निषेधः सम्भवति,
अतोऽवधिभूते त्वयि फलन्तीत्यर्थः' इति । नायं विरोधः ;—यस्य
नास्त्यन्तः, स जातु स्वस्यान्तं न जानातीति ज्ञानवत्त्वेन तस्य, नाज्ञा-
नत्वम् । न मम कोऽप्यन्तो विद्यत इति ज्ञानत्वात्तज्ज्ञानमेव । "इयं
विस्तृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न । योऽस्याध्यक्षः परमे
व्योमन्को अपि वेद यदि वा न वेद ॥" (ऋक्सं, १०म, १२८सु,
७ऋक्) इत्यत्र 'दधे यदि वा न', 'वेद यदि वा न वेद' इति
वचनेन असतो जगतः सृजनमित्येकपक्षः, शक्त्यन्तर्निहितस्य तस्या-
भिध्यञ्जनमिति द्वितीयः पक्षः ; आत्मशक्तेः सामर्थ्यप्रज्ञता प्रथमः
पक्षः, शक्तेरनन्ततया तस्याः सामर्थ्यस्यान्तज्ञानवर्जितत्वं द्वितीयः
पक्षः—अविच्छेदार्शनिकानां चिन्ताबीजमाक्षपतीति न कोऽपि
विरोधः । १५ ।

वक्तुमर्हस्यग्रेषिण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जनाह्नन ।

भूयः कथय त्वमर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

विनान्तर्यामिणोद्बोधनं तदभिव्यक्तिस्थानं न जातवन्तश्चक्षुषि प्रति-
भाति, अतस्त्वामेव पृच्छत्यर्जुनो वक्तुमिति । दिव्या असाधारणा
अद्भुता अप्राकृता या विभूतयोऽभिव्यक्तय ऐश्वर्याणि ता अग्रेषिण साम-
ग्र्येण वक्तुम् अर्हसि त्वमेव योग्योऽसि, याभिर्विभूतिभिर्विशेषप्रकाशै-
रात्ममाहात्म्याविस्तरैस्त्वमिमान् लोकान् ममयं विश्वं व्याप्य नियम्य
तिष्ठसि । १६ ।

न तद्वचनं निरर्थकं, यतो भविष्यति तद्भगवच्चिन्तने सहाय इत्याह
कथमिति । हे योगिन् विचित्रमामर्थ्यशालिन्, अघटनघटनपटौयः,
त्वामन्तर्यामिणं सदा सततं परिचिन्तयन्ननुसन्धानः केषु केषु च
भावेषु चेतनाचेतनात्मकेषु वस्तुषु, हे भगवन्, मया चिन्त्योऽसि ध्येयो-
ऽसि, कथमहं विद्यां विजानीयाम् । अथ श्रीमन्नीलकण्ठः केषु केष्विति
प्रश्नस्याभिप्रायमेवमुपावर्णयत्, “विश्वरूपदर्शनस्य दीर्घभ्यं मन्थन-
कतिपयेष्वेव स्थानेषु भगवन्तं चिन्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकार-
सिद्धार्यमित्याशयेनाह केष्विति” इति । वस्तुतस्तु विभूत्युपवर्णनेन
तदभिनविष्टवेता विश्वरूपदर्शनेऽधिकारी सोऽभवत् । किमिदं
विश्वरूपं तत्तत्त्वमेकादशे वक्ष्यते । १७ ।

ननुक्ता विभूतिस्तत्कथं पुनस्तच्छ्रवणे तव निर्लब्ध इत्याशयमुक्त्वा व्याहृ-
विस्तरेणेति । हे जनाह्नन, हे जनानां शास्तः, आत्मनो योगं तत्त-
दर्शसम्पादनसामर्थ्यं कल्याणगुणरत्नैः सम्बन्ध—(१०।७) वैश्वरूप्यमिति

श्रीमन्नानुवाच—

इह ते कथयिष्यामि दिव्या ज्ञात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१६॥

श्रीमन्नौलकण्ठः,— विभूतिर्ज्ञाभिव्यक्तिर्यथैव—नियमनमिति श्रीम-
द्रामानुजः, ध्यानावलम्बनमिति श्रीमत्सुन्दरनौलकण्ठी—भूयः पूर्व-
सुक्तमपि विस्तरेण कथय, असुतं वाक्यासुतं शृण्वतो मे मम हृदिमिरले-
बुद्धिर्नास्ति । १८ ।

एवं स्पष्टः सन्नाहाचार्यो हस्तेति । हस्तेदानीमनुकम्पायां सख्यो-
धने च । दिव्या अपसाधारणा अप्राकृता या विभूतयस्तास्ते तुभ्यमि-
दानीं प्राधान्यतः योगोपकारित्वात् प्राधान्येन, योगसु सङ्क्षेपेणेति शेषः,
कथयिष्यामि । व्याख्यानमिदं श्रीमन्नौलकण्ठानुमोदितम्, प्राधान्य-
शब्देनोक्तवो विवक्षित इति श्रीमद्रामानुजः । हे कुरुश्रेष्ठ, मे मम
विभूतीनामानन्त्यात् विस्तरस्य नास्त्योऽस्ति, अतो या या बुद्धिगोचरी-
भविष्यन्ति ता एव वक्ष्मि न तु सर्व्वाः, अमश्वत् । सत्यपि “प्राणि-
त्वाच्च विभूतिषु । ५० ।” इति श्रीमच्छाण्डिल्यकृतनिषेधे विभूतीनां
भगवत्तया ध्येयत्वं स्वीकृतं श्रीमद्देव्याचार्यैः, तद्यथा श्रीमद्विश्वनाथः
“अथ विभूतिशब्देन प्राकृताप्राकृतवस्तून्वेवाच्यन्ते, तानि सर्व्वाण्येव
भगवच्छक्तिमसृजतत्वात् भगवद्रूपेणैव तारतम्येन ध्येयत्वेनाभिमतानि
ज्ञेयानि” इति । अथ श्रीमद्रामानुजः—“विभूतित्वं नाम नियम्यत्वं
सर्व्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग्विधाः भावा मत्त एव भवन्तीत्युक्त्वा
‘एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः’ इत्युपादानात् । तथा
तच्च योगशब्दनिर्दिष्टं श्रेष्ठत्वादिकं विभूतिशब्दनिर्दिष्टं तदवस्थैत-
मिति ; पुनश्च ‘अहं सर्व्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते’ इति मत्वा
भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥’ इत्युक्तम् । तत्र सर्व्वभूतानां
प्रवर्त्तनरूपं नियमनमात्मतयावस्थानादिसमर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्व्व-
व्येष्टत्वम्” इति । वचनमिदमर्थयुक्तम्, न हि जातु नियम्यं ध्यान-

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिष्व मध्यस्थ भूतानामन्त एव च ॥२०॥

विषयं भवितुमुचितं, तन्नियन्तैव तस्य विषयः । विभूतीनां कीर्त्तनन्तु भगवद्वाविर्भावदर्शनसहायार्थमिति तत्त्वम् । १८ ।

प्रथमन्तावत् सङ्क्षेपेण योगमाह अहमिति । हे गुडाकेश विजित-
निद्र, सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितः—
सर्वभूतो यो वैराजस्तस्याशये स्थित इति समष्टिविराडन्तर्यामी, सर्वेषां
भूतानामाशये स्थित इति व्यष्टिविराडन्तर्यामी, इति श्रीमद्विष्णुनाथ-
बलदेवौ ; सर्वभूताशयस्थित इत्यत्र पदविश्लेषेण सर्वभूताशयः सर्वेषां
भूतानामाशय एकीभावस्थानं, स्थितः अवल इति श्रीमन्नृसिंहकण्ठः—
अस्मच्छब्दार्थोऽहमन्तर्यामी आत्मा प्रत्यगात्मा । अहमन्तर्यामी आत्म-
त्वेन ध्येय इत्यर्थः । “न ह्यच्युतं प्रीणयतो ब्रह्मायासोऽसुरात्मजाः ।
आत्मत्वात् सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥” (भा, ७स्क, ६५,
१८श्लो) इति प्रज्ञादोक्तन्यायेनानायाससाध्यत्वं ध्यानस्यास्य । आत्मन
आत्मति भावेन ग्रहणमनायाससाध्यत्वे हेतुः । “प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुरत आत्रस्त्य योत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्षुर्ब्रह्म
पुराणमग्रम् ॥” (वृ, भा, उ, ६।४।१८) इति रीत्या आत्मन आत्मेति
सिद्ध्यति । कथमहमिति निर्देशः ? कर्तृत्वसूचनायेत्युक्तम् । आत्मैव
पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं पञ्चादृश्यमाणन्तु सोपाधिकं काश्च नैक-
मिति श्रीमन्निरः । अथ श्रीमद्रामानुज आह,—“सर्वेषां भूतानां
मम शरीरभूतानाम् आशये हृदये अहमात्मतयावस्थितः । आत्मा हि
नाम शरीरस्य सर्वोत्तमाधारो नियन्ता स्रष्टा च । तथा वक्ष्यते ‘सर्वस्य
आहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च’, ईश्वरः सर्वभूतानां
हृदयेऽर्जुन तिष्ठति । आत्मयन् सर्वभूतानि यन्माकृद्गानि मायया ॥’
इति । श्रूयते च ‘यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं
सर्वानि भूतानि न विदुः, यस्य यत्स्याणि भूतानि शरीरं, यः सर्वानि

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशौ ॥२१॥

भूतान्धन्तरो यमयति एव त आत्मा अन्तर्याम्यवतः' इति, 'स आत्म
अन्तर्याम्यवत' इति च ।" इति ।

योगशब्देन श्रीमन्नौलकण्ठः "एतां विभूतिं योगज्ञ मम" (१०७)
इत्यत्र "विष्णतोमुखे भगवति मनःसमाधानम्" इत्यर्थे पर्यवर्त्तते, तत्र
वचिरम् ; अन्तर्यामिणो भगवति चित्तसमाधानस्यासम्भवात्, ममेति
पदेन च विभूतियोगशब्दयोः समानसम्बन्धवशात् सम्बन्धविच्छेदेनार्था-
न्तरसाधनस्यायुक्तत्वात् । स तु 'सर्वभूतागयः' इत्यस्य 'सर्वभूताना-
मिकीभावस्थानम्' इत्यर्थे यत्निष्पन्नवान् स एव योगशब्दस्यान्तर्यामिपक्षे
सुघट एव, "मयि सर्वमिदं प्रीतं सूत्रे मणिगणा इव" (७७) इत्युक्त-
दिशा । विचित्रसामर्थ्यशालित्वमघटनघटनपटीयस्त्वं' विस्मययति—
अहमेव भूतानामादिर्मध्यमन्तश्च उत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः । आत्मत्वेन
ध्यानं सुख्यं तदशक्तादैश्वर्यवत्त्वेन । न हि विभूतयो ध्यानविषयाः
किन्तर्हि तेषु नियन्तृत्वेन परमात्मैव चिन्तनीयः । अतएवाह श्रीम-
च्छङ्करः—“प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः, तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्यो-
ऽहम्" इति । आह च श्रीमद्भिरिः—“सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन
सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमपेक्षितं नान्यस्य कस्यचित्कारणस्यादि-
त्यादिषु ध्येयता ।" इति । २० ।

“यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं
मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥” (१०।४१) इत्युक्त्या भगवच्छक्तिविभवप्रकाश-
भूमेर्विभूतित्वमिदो तत्प्रकाशाधिक्यक्रमेणैव तासां तारतम्यं मनसिज्ञत्वं
“आदित्यानामहं विष्णुः” इत्याद्यारभ्यते आचार्य्येण । “तत्त्वेषु भगवान्
राजंस्तारतम्येन वर्त्तते । तस्मात् पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ॥”
(भा, ७स्क, १४अ, २८श्लो) इत्यत्र सुव्यक्तमेतत् । आदित्यानामिति ।
आदित्यानां द्वादशसंख्यकानां मध्ये विष्णुरहमन्तर्यामी । आदित्या

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि देतना ॥२२॥

हादशसंख्यकाः, यथा विष्णुधर्मोत्तरे—“धाता मित्रीऽर्घ्यमा रुद्रो वरुणः
सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एका-
दशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्हादश उच्यते ॥” इति । सर्वेषामादित्यानां
कथं विष्णोः प्राधान्यमिति जिज्ञासायामेतेषां वैदिकदेवतानां स्थान-
निर्णयं परिचिन्त्य दृश्यते, धात्रादीनां स्थानं ह्यन्तरिक्षं; वरुणस्य
स्थानमन्तरिक्षं दुस्थानश्चेति निर्द्देशऽपि “अन्तरिक्षे उदकमावृणोति”
इति भाष्यवचनात् अन्तरिक्षमिव तस्य प्रधानं स्थानं, तथाच सविता—
“सर्व्वकर्मणां वृष्टिप्रदानादिना सविता अभ्यनुज्ञाता” इत्युक्तत्वात्,
“सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता दुस्थानदेवता” इति वचनात् भगोऽपि अन्तरि-
क्षस्थो देव एव; सूर्यः, पूषा, मनुर्विवस्वदास्यः, विष्णुः, एते दुस्था-
नस्था देवाः । एषु सूर्यः “सर्व्वदेवोदयास्तमयौ प्रति ईर्यते” इति,
पूषा “यदा रश्मिभिः पारपुष्टो भवति तदा पूषा” इति, मनुः “मन-
नात् स्वाधिकारादेः” इति विष्णोर्न्यून एव । स हि “तीव्ररश्मिहारिण
सर्व्वत्र ह्याविगति” इति तस्य प्राधान्यम् । यज्ञनामसु पठितः विष्णु-
रपि “विशेषेणाप्नोति स्वगमः” इति भाष्यवचनात् न पुनरन्येन तस्य
प्राधान्यस्य कापि क्षतिः । ज्योतिषां प्रकाशकानामग्न्याः तां मधेय
चंशुमान् चिररश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहमन्तर्यामी, मरुतां समसप्त-
कानां मधेय मरीचिः अस्मि अहम्; नक्षत्राणां मधेय शशी चन्द्रमा
अहम् । २१ ।

वेदानामिति । वेदानां मधेय सामवेदोऽस्मि अहम् । यद्यपि
षट्कसंहितोक्तानामुचामेव गेयत्वेन सामत्वं, तथापि तस्य निरतिशयेन
चित्ताकर्षकत्वहेतोः श्रेष्ठत्वम् । देवानां मधेय वासव इन्द्रोऽस्मि अहम् ।
वैदिकानां देवानां यद्यपि भमत्वं परिलक्ष्यते स्वरूपसमालोचनया,
तथापि लोक पुनरिन्द्रस्यास्मिन् भारते प्राधान्यमासीदित्युपनिषत्पुत्रादि-

कद्राणां शङ्करस्यास्मि विदेशो यत्नरत्नसाम् ।

वसूनां पावकस्यास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

पुरोधसाश्च मुख्यं मां विद्धि पार्थ वृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

महर्षीणां ऋगुरहं गिरामस्मोकमन्तरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

भ्योऽवगच्छते, अत्रापि तथैव । इन्द्रियाणां मध्ये मनोऽहम् । प्रेरक-
त्वात् भूतानां सख्यन्विनी चेतना अहम् । भूतेषु चिदभिव्यक्तिकायाः
चेतनायावरमाभिव्यक्तित्वात्तादृशीतिः । २२ ।

कद्राणामिति । कद्राणामिकादशानां मध्ये शङ्करः अस्मि अहम्,
यत्नरत्नसो मध्ये विशेषः कुबेरः अहम्, वसूनामष्टानां मध्ये पावको-
ऽस्मि अहम्, शिखरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुः अहम् । २३ ।

पुरोधसामिति । हे पार्थ, पुरोधसां पुरोहितानाञ्च मध्ये मुख्यं
प्रधानं वृहस्पतिं देवपुरोहितं मामन्तर्यामिणं विद्धि, सेनानीनां
सेनापतीनां मध्ये स्कन्दो देवसेनापतिः अहम्, सरसां स्थिरजलाशयानां
मध्ये सागरः समुद्रोऽस्मि अहम् । २४ ।

महर्षीणामिति । महर्षीणां मरीच्यादीनां सप्तानां मध्ये भृशुः
अहम्, तस्यातितेजस्वित्वात् ; गिरां वाचां मध्ये एकमन्तरमोक्षारी-
ऽस्मि अहम्, तस्य ब्रह्मवाचकत्वात् ; यज्ञानां मध्ये जपयज्ञोऽस्मि
अहम्, तस्य हिंसादोषशून्यत्वेनातिशोधकत्वादुपांशुजपेन च ध्यान-
समत्वात् ; स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहम्, उच्च-
शिखरवतां मध्ये मेरुरित्युक्ताऽत्र स्थितिमतां मध्ये हिमालय इत्युक्त-
त्वात् न पुनरुक्तिरिति व्याख्यातारः । योगिनिवासोऽयं हिमालयः
स्थितिमत्त्वेनाचञ्चलत्वेन तेषां तद्भावमुद्दीपयतीति विशेषेणोक्ते ख इति
वचनम् २५ ।

अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः ।

गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विहि मामसृतीहवम् ।

ऐरावतं गजिन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम् ॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनस्यास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

अनन्तस्यास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्थ्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

अश्वत्थ इति । सर्व्ववृक्षाणां सर्व्ववनस्पतीनां मध्ये अश्वत्थः अहम्, तस्य छायादिदानेन बहुप्राणितर्पणात् ; देवर्षीणाञ्च मध्ये नारदोऽहम्, तस्य भक्त्येकत्वात् ; गन्धर्व्वाणां मध्ये चित्ररथः, तस्य गायक्येकत्वात् ; सिद्धानां जन्मत एव ज्ञानवैराग्ययुक्तानां मध्ये मुनिः कपिलः अहम्, तस्य परमार्थतत्त्वप्रदर्शकत्वात् । २६ ।

उच्चैःश्रवसमिति । अश्वानां मध्ये असृतीहवमसृतनिमित्तमथनो-
हवम् उच्चैःश्रवसं मामन्तर्यामिणं विहि, गजिन्द्राणां मध्ये असृतीहवसै-
रावतं मां विहि, नराणां मध्ये मां नराधिपं नरपतिं विहि । २७ ।

आयुधानामिति । आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रम् अहम्, धेनूनां
मध्ये कामधुक् कामानां दोग्ध्री अस्मि अहम्, प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः
कामः अहम्, भोगवासनाचरितार्थतोहेत्येकस्य भगवदिच्छाविरोधि-
त्वात्तद्योक्तिः, सर्पाणां सविषाणामेकशिरसां मध्ये सर्पराजः वासुकिः
अहम् । २८ ।

अनन्त इति । नागानां निर्विषाणामनेकशिरसां मध्ये नागराजः
अनन्तः शेषः अहम्, यादसां जलजन्तूनां राजा वरुणः अहम्, पितृणां
मध्ये अर्थ्यमा अर्थ्यमाख्यः पितृराजः अहम्, संयमतां दण्डदातृणां
मध्ये यमः अहम् । २९ ।

प्रज्ञादद्यास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

भवाणां मकरस्यास्मि स्त्रीतसां चास्मि जाङ्गवी ॥२१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

प्रज्ञाद इति । दैत्यानां मध्ये प्रज्ञादश्च अस्मि अहम्, तस्य परम-
भक्तत्वात् ; कलयतां—गणनं कुर्वतामिति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायि-
नश्च, वशीकुर्वतामिति श्रीमच्छ्रीधरवलदेवविश्वनाथाः—मध्ये कालः
अहम्, स हि गणनाहेतुः, तस्य हि वशे सर्वं वसन्तीति हेतोः ;
मृगाणां पशूनां मध्ये मृगेन्द्रः सिंहः अहम् ; पक्षिणां मध्ये वैनतेयः
गरुडः अहम् । ३० ।

पवतामिति । पवतां पावनानां वेगवतां वा मध्ये पवनः वायुः
अहम्, तस्य सर्वसंगोपकत्वात्, शस्त्रभृतां मध्ये रामः दाशरथिः—
परशुराम इति श्रीमद्भलदेवः—अहम्, अवताराणां मध्ये रामो दाश-
रथिर्गणनीय इति पश्यन्नाह श्रीमन्मधुसूदनः,—“साक्षात्स्वरूपस्यापि
अनेन रूपेण चिन्तनार्थं ‘वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी’तिवदन् पाठः ।”
आविर्भूतस्वरूपत्वेऽपि ‘प्राकृतवैभवे’ प्रकाशमानत्वात् विभूतिमध्ये गणन-
मिति तत्त्वम् । भवादीनां मत्स्यानां मध्ये मकरः अस्मि अहम्,
स्त्रीतसां प्रवाहीदकानां मध्ये जाङ्गवी गङ्गा अस्मि अहम् । ३१ ।

सर्गाणामिति । हे अर्जुन, सर्गाणामाकाशादीनाम् आदिः मध्य-
मन्तश्च अहम्—“अहमादिश्च मध्यश्च भूतानामन्त एव च” (१०।२०)
इत्येव भूतानामिच्छतो भेदः । विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या आत्म-
विद्या अहम्, तस्याः सर्वेष्टे हत्वात् । तथाहि “अपरा ऋग्वेदो यजु-
र्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कण्ठो व्याकरणं निबलं हृन्तो ज्योतिष-

अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विप्रततोमुखः ॥३३॥

मिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥” (मु, उ, १।१।५) इति ।
आत्मविद्याया ब्रह्माधिगम इति तस्याः श्रेष्ठत्वे हेतुः । प्रवदतां
वादिनां जल्पवितण्डे कुर्वतां मध्ये वादः अहम् । तस्यार्थनिर्णयहेतु-
त्वात् । वादजन्यविमर्शप्रसङ्गे श्रीमच्छ्रीधरः—“यच्च हास्यामपि
प्रमाद्यतस्तर्कतः स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षस्तुलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स
जस्यो नाम, यच्च त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु तुलजातिनिग्रहस्थानै-
स्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा । तच्च
जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले ; वादस्तु
वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिरूपणफलः ।” इति ।
तथाच यतीन्द्रमतदीपिकायाम्—“वीतरागकथा वादः ; पक्षद्वयसाध-
नवती विजिगीषुकथा कल्पः ; स्वपक्षस्थापनहीना तु वितण्डा ;
अविवक्षितशब्दार्थोपपन्नदूषणं तुल्यम् ; स्वव्यापि दूषणं जातिः, अस-
दुत्तरं जातिरिति वा ; पराजयहेतुर्निग्रहस्थानम्” इति । ३२ ।

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि अहम्,
“अपेक्षाकारसंस्थितम्” इति तस्य स्वयं प्रच्छन्नस्याप्यपेक्षवर्णानामुच्चा-
रणहेतुत्वात्, “अकारो वे सर्वा वाह” इति श्रुत्युक्तन्यायादिति प्राञ्चः ;
सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये इन्द्रः इन्द्रसमासः अहम्, अथ
श्रीमन्नौलकण्ड आह—“सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये इन्द्रो-
ऽस्मि, उभयपदप्रधानत्वादिति प्राञ्चः ; सुममेकवासनं समासो विदुषां
वा गुरुशिष्याणां मन्त्रार्थकथनार्थं वा एकवाक्यस्थानं, तच्च विदितमर्थ-
जातं सामासिकं ..... तस्य मध्ये इन्द्रो रहस्योऽर्थोऽहम्—“इन्द्रं
रहस्ये”ति सूत्रे इन्द्रशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धम्” इति ।
अक्षयः निरवच्छिन्नः—“कालः कलयता”मित्यत्र अक्षयसुज्ञप्तीदिपरि-
च्छेदयुक्त इति भेदः—कालः अहम्, “सहस्रं”णां मध्येऽक्षयः कालः

मृत्युः सर्वहरस्याहमुत्पन्नस्य भविष्यताम् ।

कीर्त्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४

महर्षिणमुखात् कालाग्निः" इति श्रीमद्वल्लभः ; "महाकालो हृद्ः" इति श्रीमद्विष्णुनाथः कर्मफलदातृणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता कर्मफलस्य विधाता अहम् । ३३ ।

मृत्युरिति । मृत्यूनां मध्ये सर्वहरः सर्वस्मृतिविलोपकः प्रलय-
कालिकः सर्वसंहारकारी मृत्युः अहम्, भविष्यतां भाविनां वत्सां
विकाराणां मध्ये उत्पन्नो जन्म अहम्, भाविनां कल्याणानाम् उत्पन्नः
उत्कर्षः अहम् इति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनस्य ; नारीणां मध्ये
कीर्त्तिः श्रीः वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा च अहम् — "अर्घो विश्वरियं
वाणी नोतिरेषा नया हरिः । बोधो विश्वरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ सत्-
क्रिया त्वियम् ॥" इत्यारभ्यान्तं सङ्केपेणाहम् "किञ्चातिबहुनोक्तेन
सङ्केपेण दमुच्यते । दवतिर्यङ्मनषादौ पुंनान्त्रि भगवान् हरिः । स्त्री-
नान्त्रि लक्ष्मामन्त्रेय नानयोर्विद्यते परम् ॥" (वि, पु, १५, ८५, १६ —
३२३) इति मूलमस्य वचनस्य । अत्र श्रीमन्मधुसूदनः — "नारीणां
मध्ये कीर्त्तिः श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति च सप्त धर्मपत्न्योऽह-
मेव । तत्र कीर्त्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता प्रशस्तत्वेन नानादिभ्योऽङ्गीयलोक-
ज्ञानविषयतारूपा ख्यातिः, श्रीर्धर्मार्थकाममम्यत, शरीरशोभा कान्तिः,
वाक् मरुत्वतो सर्वस्वार्थस्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी, चकारात्
मूर्त्त्यादयोऽपि धर्मपत्न्या गृह्यन्ते, स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः,
अनेकार्थधारणाशक्तिर्मेधा, धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसङ्घातोत्तथान-
शक्तिः, उच्छृङ्खलप्रहंसिकारणेन चापलप्राप्ते तत्सिद्धिर्जनशक्तिर्वा, क्षमा
हर्षविषादयोरविकृतचित्तता, यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः सर्व-
लोकादरणीयो भवति ; तासां सर्वस्त्रीपुत्रमत्वमतिप्रसिद्धमेव"
इति । ३४ ।

वृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षीऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

वृहत्सामेति । ‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ इत्युक्तम् । साम्नां मधेय
वृहत्साम इन्द्रमुतिरूपं “त्वामिह हवामहे” इति ऋचि गीयमानम्
अहम्, छन्दसां छन्दोविशिष्टानामृचां मधेय गायत्री अहम्, हिजत्वा-
पादकत्वात् सोमाहरणेन श्रेष्ठत्वादिति स्वामी । सोमाहरणकथेन
ब्राह्मणे श्रूयते,—सोमाहरणमिच्छद्भिर्देवैस्तदर्थं प्रेरितयोऽङ्गुजगती-
च्छन्दसोरशक्तयोर्मर्गिमधेय जगत्या त्यक्तानि त्रीण्यक्षराणि त्रिष्टुभा
कैकमक्षरम् । ततस्ते न्यूनाक्षरे भवतः अष्टचत्वारिंशदक्षरा जगती
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरेति ।
ततो गायत्री रक्तकान् विजित्य सोममाहरत, त्यक्तानि चाक्षराण्यह-
रन्ती चतुरक्षरा साष्टाक्षरा संवृत्ता । पञ्चाद्याचमाना स्वाक्षरेन्यूनैस्ते
पूरयामास । तद्यथा—“चतुरक्षराणि ह वा अग्रे छन्दांस्वाहुः । ततो
जगती सोममच्छापतत्, सा त्रीण्यक्षराणि हित्वाजगाम ; ततस्त्रिष्टुप्
सोममच्छापतत्, कैकमक्षरं हित्वाजगाम ; ततो गायत्री सोमम-
च्छापतत्, सैतानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत् सोमं च, ततोऽष्टाक्षरां
गायत्राभवत् । तस्मादाहुरष्टाक्षरा गायत्रीति । .....तां ह
त्रिष्टुक्वाच उप त्वामहमायानि, त्रिभिरक्षरैरुप मा ह्वयस्व, मा मा
यज्ञादन्तर्गा इति, तथेति तामुपाह्वयत, तत एकादशाक्षरा त्रिष्टुक्भ-
वत् ..... । तां ह जगत्युवाच उप त्वामहमायानि, एकेनाक्षरेण
उप मा ह्वयस्व, मा मा यज्ञादन्तर्गा इति, तथेति तामुपाह्वयत, ततो
द्वादशाक्षरा जगत्यभवत् ..... । तदाहुः, गायत्राणि वै सर्वाणि
भवानि, गायत्री ह्येतदुपसृजमानैर्दिति ।’ (श, प, ब्रा, ४।३।२७—
१०) इति ; “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” (छा, उ,
३।२।१) इति । मासानां मधेय अभिनवशस्यसम्पत्सम्पदः मार्गशीर्षः
अहम्, ऋतूनां मधेय कुसुमाकरः वसन्तः तस्मातिरमणीयत्वात् । ३५ ।

द्यूतं कलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

द्यूतमिति । कलयतां मिथो वचनानां कुर्व्यतां सम्बन्धि द्यूतं सर्व-
स्वरमस्मि अहम्—‘यस्याहमनुष्ठानमि हरिष्यामि च तदनम्’ इति
न्यायात् सर्वस्वरमनुष्ठान एवेत्यात्मनो द्यूतत्वनिरूपणम् । अथ
श्रीमच्छाण्डिन्यां विभूतिषु न परा भक्तिः कर्त्तव्येति निर्द्धार्याह “द्यूत-
राजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ।” ५१ । “केषु केषु च भावेषु चिन्तयोऽसि
भगवान्यया” (१०।१७) इत्यर्जुनप्रश्नस्योत्तरे विभूतीराहाचार्यः ; यतो
द्यूतस्य नराधिपस्यापि च चिन्तनीयत्वमायाति । एवं विभूतीनां
चिन्तने तत्र तत्राबद्धवेतास्तत्तद्गतदोषाणामास्यदं स्यादिति साधूक्तं
श्रीमच्छाण्डिन्यन विभूतिषु परा भक्तिर्न कर्त्तव्येति । यदि श्रीम-
च्छाण्डिन्युक्तमिदं तन्मिदं एव सर्वथानुसरणीयः स्वात् प्रश्नस्य तदुत्तरे
विभूतिवचनस्य च निरर्थकत्वमुपपद्येत । कं वा पन्थानमवलम्ब्या
विभूतिषु चिन्तयो भगवानिति निर्द्धारिते को वा परभक्तिविषयः,
विभूतीनां वा तत्र कोपयोगिता स्फुटं प्रतिभास्यते । न हि
विभूतयो भगवान्, तासु भगवान् स्वशक्त्याद्याविष्करणेन प्रकाशमान
इति तच्छक्त्यादय एव तत्र चिन्तनीया न तु विभूतय इति सर्व-
मनवद्यम् । न हि शक्त्यादिपरिचिन्तनेन साक्षाद्भगवान् परिचि-
न्तितो भवतीति तत्तच्छक्त्यादयोऽहंशब्दवाच्यस्यान्तर्यामिण एवेति
तत्त्वमुपलभ्य तन्मयः स एवाहंशब्देन सर्वत्रासु विभूतिष्वार्य्योप-
दिष्टः । अथ द्यूतं सर्वस्वरणं भगवदनुष्ठानमिति जानन् द्यूता-
सक्त्येत् द्यूतं तमन्तर्यामिणं पश्यत्, तस्मिंश्च चित्तं समादध्यात्,
द्यूतासक्त्यातिक्रमणेन भगवद्भक्तो भविष्यतीति विभूतिष्व्यात्मनो द्यूत-
त्वेनाज्ञेयः । तेजस्विनां सम्बन्धि तेजः अहम्, जितृणां सम्बन्धी
जयोऽस्मि अहम्, व्यवसायिनामुद्यमशीलानां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि
अहम्, सत्त्ववतां सात्त्विकानां सम्बन्धि सत्त्वं धर्मज्ञानदैराग्यशब्द-

हृषीकां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥३७॥

लक्षणं सत्त्वम्—वसिनां सत्त्वमिदं वसुमिति श्रीमद्भगवदेवविज्ञनाथी—
अहम् । ३६ ।

हृषीकामिति । हृषीकां यादवानां मध्ये वासुदेवः वसुदेवतन-
योऽस्मि अहम् । अथ श्रीमद्भगवदेवः—वासुदेवतनयः सकृपण इति ;
श्रीमद्भगवत्तनयः स्वार्थिकेनाणा वसुदेव इत्यर्थो निष्पन्नः । एवं कृष्ण-
साध्येनार्थिन न तयोः कृतार्थता रामशङ्करयोरपि विभूतिषु परिगणनात्,
श्रीमच्छाण्डिल्यादिभिश्च वासुदेवशब्देनोपदेष्टा श्रीकृष्ण एवेति निर्णी-
तत्वात्, स्वयञ्च तन “अहं यूयमसावाख्ये इमे च द्वारकीवासः । सर्व्वे-
ऽप्येव यदुन्नेष्ट विमृश्याः सचराचरम् ॥” (भा. १०स्क, ८५अ, २०श्लो)
इत्युक्त्वात्मनो विभूतित्वं साधितम् । आविर्भूतस्वरूपत्वमस्येत्युक्तमध्या-
यारम्भ एवास्माभिः । अथ “पाण्डवानां धनञ्जयः” इत्युक्त्वा नरनारा-
यणाख्यौ ताविति सिद्धान्तस्यापरिहाय्यत्वात् सर्व्वे व्याख्यातारस्तमेवा-
गृह्णन्ति सत्त्वां दृष्ट्वास्या अपास्ताः । पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां
मध्ये धनञ्जयः अहम् । इह खलु युधिष्ठिरस्य परमधार्मिकत्वात्
तत्त्वेन विभूतिमध्ये परिगणनमुचितं, कश्च धनञ्जयस्यति वादः पर-
समये जयद्रथोर्युधिष्ठिरस्य मिथ्यावचनेन धनञ्जयस्य तु सत्यनिष्ठया
दूरेणापसारितः । अपि चात्मना ब्रह्मचर्य्योपनिर्दायकालवनवासकुलं
जानकपि स हतगोधनस्य ब्राह्मणस्य दुःखप्रशमनाय द्रौपद्या सहोपावष्टं
युधिष्ठिरमतिक्रम्य शस्त्रयुद्धायागारं प्रविशेत्, समत्वेरितेन युक्त्वाभा-
सेन समयप्रतिपालनात् प्रतिनिवर्त्तयितुं कृतयत्नस्यापि स्वायजस्य सत्त्व-
रक्षणाय वाक्यमनभिनन्दति, तस्य युधिष्ठिरादपि श्रेष्ठत्वं सुव्यक्तम् ।
तद्यथा—“ब्राह्मणं समुपाकृत्य यशः प्राप्य च पाण्डवः । ततस्तद्गोधनं
पार्थो दत्त्वा तस्मै हिजातये ॥ आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची धन-
ञ्जयः । सोऽभिवाद्य गुरुन् सर्व्वान् सर्व्वेषामभिनन्दितः ॥ धर्मराज-

सुवावेदं व्रतमादिष मे प्रभा । समयः समतिक्रान्तो भवत्समर्शने
मया ॥ वनवासं नमिष्यामि समयो ज्ञेयः नः कृतः । इत्युक्तो धर्मो
राजसु सहसा वाक्यमप्रियम् ॥ कथमित्यब्रवीत् वाचा शीकार्तः
मज्जमानया । सुधित्तरो गुडाक्षश्च भ्राता भ्रातरमभ्युतम् ॥ उवाच
दीनो राजा च धनञ्जयमिदं वचः । प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु
वचोऽनघ ॥ अनुप्रवेशे यक्षीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् । सर्वं तदनु-
जानामि व्यक्तीकं न च मे हृदि ॥ गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो
यवो यसः । यवो यसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य त्रिधिमोपकः ॥ निवर्त्तस्व
महाबाहो कुरुष्व वचनं मम । न हि ते धर्मोपायोऽस्ति न च मे
धर्मेणा कृता ॥ अर्जुन उवाच—न व्याजिन चरेत्तस्मिन्मिति मे भवतः
श्रुतम् । न सत्यादिचक्षिष्यामि सत्येनायुधमानमे ॥ वैशम्पायन
उवाच—सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं वनचर्याय दीक्षितः । बने हादश-
वर्षाणि वासायानुजमाम ह ॥” (पा, प, २१५अ, २५—२५श्लो)
इति । मुनीनां वेदार्थमननपराणां व्यासो ह्येपायनोऽहम् । न खलु
व्यासो वेदविभागकर्त्तृक एव कृष्णह्येपायन आसीत्, अष्टाविंशतिसंख्य-
केषु व्यासेषु स तु चरमः, तत्कथं तस्य प्राधान्यं नाग्येषामिति वादस्तु
भिनवत्मेनां समन्वयव्यापारे तस्याचार्यस्य सहायत्वात् तथात्वमिति-
हेतोरपाकर्त्तव्यः । पञ्चमवेदमहाभारतप्रणयनेन तस्य माहात्म्यमिति
विष्णुपुराणं, तद्यथा—“कृष्णह्येपायनं व्यासं विहि नारायणं प्रभुम् ।
कोऽन्यो हि भुवि मिषेय महाभारतकृद्वेत् ॥” (वि, पु, ३अं, ४अ,
५श्लो) इति । कवीनां सूक्ष्मार्थदर्शिनां मध्ये कविः उग्रना भार्गवो-
ऽहम्, तस्य नीतिवित्तमत्वात् । स त्वात्ममाहात्म्यमेवमवाचत्—
“अचिन्त्यं ब्रह्म निर्हन्द्मैश्वरं हि बलं मम । यच्च किञ्चित् सर्वगतं
भूमौ वा यदि वा दिवि । तस्याहमौश्वरा नित्यं तुष्ट नोक्तः स्वय-
म्भुवा ॥ अहं जलं विमुञ्चामि प्रजानां हितकाम्यया । पुण्याम्योव-
धयः सर्वा इति सत्त्वं ब्रवीमि ते ॥” (पा, प, ७८अ, १७—१८श्लो)
इति । ३७ ।

दण्डो दण्डयतामस्मि नीतिरस्मि जिगौषताम् ।

मौनञ्चेवाम्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

दण्ड इति । दण्डयतां दण्डप्रणेतृणां सम्बन्धी दण्डो दमोऽहम्—
 दण्डस्य भयेन सम्भ्रमाच्च पापानिहन्तिस्तेन च पापशोधनं भवतीति
 दण्डस्य भगवद्भिभूतित्वम् । उक्तञ्च मनुना—“तस्यार्थं सर्वभूतानां
 गोप्तारं धर्ममात्मजम् । ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तस्य सञ्चरिणि भूतानि स्थावराणि चराणि च । भयाङ्गो गाय कल्पन्ते
 स्वधर्माच्च चलन्ति च ॥” (मनु, ७५, १४।१५ श्लो) इति । अपिच
 “दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुमेषु
 जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥” (मनु, ७५, १८ श्लो) इति । दण्डेन
 पापशोधनं यथा तत्रैव “राजनिर्दूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निश्मलाः स्वर्गमायान्ति मन्तः सुकृतिनो यथा ॥” (मनु, ८५, ३१८ श्लो)
 इति । जिगौषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्नयोऽस्मि अहम्—“मयि नीति-
 र्वक्तं भीमे रक्षिता चावयोर्ययः । मागधं साधयिष्याम इष्टिं च य
 इवाययः ॥” (म, प, २० अ, ३ श्लो) इत्यत्र दैहिकं बलं विना यदपि
 केवला नीतिर्न विजये हेतुरिति लक्ष्यते तथापि नीतः प्रधानबलत्वमवि-
 वादविषयं तां विना बलप्रयोगस्यामककार्यत्वं स्फुटतरं सर्वत्र । गुह्यानां
 गोपनीयानां मौनं वाङ्मनियमनमेव चास्मि अहम् । ज्ञानवतां तत्त्व-
 ज्ञानां ज्ञानमहम् ; श्रवणादिद्वारा परिपक्वममाधिजन्यं ज्ञानमिति
 श्रीमद्भिरः । “तेषामेवानुकम्पार्धमहमज्ञानजं तमः । नाशयास्या-
 त्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥” (१०।११) इति स्वयमेवास्त-
 र्यामी ज्ञानदीपः । अन्वजानां जीवानां मोक्षप्रमादाधीनता स्वस्व-
 परिहार्था, यदा हि जायते तेषां भगवता सम्बन्धस्तदा तज्ज्ञानेन
 भवति तेषां ज्ञानवता, अतएवाहाचार्यः—“ज्ञानं ज्ञानवतामहम्”
 इति । ३८ ।

यश्चापि सर्व्वभूतानां वीजं तदहमर्जुन ।
 न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥
 नान्ताऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
 एष तद्देशतः प्राक्ता विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥
 यद्यदिभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजाऽंशसम्भवम् ॥४१॥
 अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
 विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशिन स्थितो जंगत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

यश्चापीति । सर्व्वभूतानां यश्चापि वीजं प्ररोहकारणं, हे अर्जुन,
 तत् अहमेव । कथम् ? चराचरं स्थिरचरं भूतं न तदस्ति यत् मया
 विना स्यात् । “अहमात्मा गुडाकेश सर्व्वभूताशयस्थितः ।” इत्यने-
 नारभ्य “न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्” इत्यनेना-
 ध्यायमिममुपसंहृतवानाचार्यः । शास्त्रेऽस्मिन्नन्तर्यामिणं हृतस्त्वमीश्वर-
 मुपास्वत्वनोपस्थापितवान् स इति तत्त्वं द्रष्टव्यं सुधीभिः । ३८ ।

अनन्तस्येश्वरस्य विभूतेरन्तो न भवितुमर्हति, अतएवाकाचार्यो
 नान्त इति । हे परन्तप, मम दिव्यानां विभूतीनां नान्ताऽस्ति । एष
 तु विभूतेर्विस्तरो मया उद्देशतः एकदर्शनं प्राक्तः । ४० ।

अनुक्तानां संग्रहार्थमाह यदिति । यत् यत् सत्त्वं वस्तुजातं विभू-
 तिमत् ऐश्वर्य्यवत् श्रीमत् समृद्धिमत् शोभावत् कान्तिमत् सौन्दर्य्येण
 युक्तम्, ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन युक्तं, तत्तत् मम तेजाऽंशसम्भवं चिच्छ-
 त्तवंशसमुत्पन्नम् अवगच्छ जानीहि । ४१ ।

एवं परिच्छिन्नभावेन चित्सन्तोषायसुक्ताधुना पुनरखण्डभावेन दृष्टं-

नोपायमाह अथवेति । हे षष्ठ्युन, बहुना एतेन ज्ञातेन त्वं किम्, न किमपि प्रयोजनमिति भावः, इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन एकदेश-
मात्रेण विष्टभ्य व्याप्य अहमन्तर्यामी स्थितः तदतीतत्वेनेति शेषः ।
“मया ततमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि
न चाहं तेष्ववस्थितः ॥” (८।४) इत्यत्र तत्त्वमुक्तम् ।

अध्यायस्यास्यार्थसंग्रहः श्रीमद्भिरिणा—“तदनेन भगवतो नाना-
विधविभूतीर्ध्यायत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यान्ते सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्यायं
रूपं दर्शयित्वा ‘चिपादस्यामृतं दिवि’ इति प्रपञ्चाधिकं निरूपाधिकं
तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णः सच्चिदानन्दैकतानस्तत्पदनख्योऽर्थो निर्हा-
रितः” इति ; श्रीमच्छ्रीधरेण—“इन्द्रियद्वारतयित्ते वह्निर्धावति
मत्यपि । ईशदृष्टिविधानाय विभूर्नोदशमेऽब्रवीत् ॥” इति ; श्रीम-
द्बलदेवेन “यच्छक्तिलेगात् सूर्याद्या भवन्त्यत्युत्तेजसः । यदंशेन वृतं
विश्वं स कृष्णो दशमेऽब्रवीत् ॥” इति ; श्रीमद्दिश्वनाथेन—“विश्वं
श्रीकृष्ण एवानः मेव्यस्तद्वत्तया धिया । स एवास्वादमाधुर्यं इत्यध्या-
यार्थ ईरितः ॥” इति ; श्रीमन्नरहरिणा—“विभूतीनां परिज्ञानं
सगुणध्यानकारणम् । ध्यानयोगाच्चिर्विशेषं ज्ञातुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥”
इति । ४२ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथानुसंधानम् —

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहाऽयं विगतो मम ॥१॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरणो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

एवमेतद्व्यथात्वं त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

यागेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

अध्यायस्याख्यारम्भे श्रीमच्छङ्कर आह — “भगवतो विभूतय उक्ताः, तत्र च ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मकं रूपमाद्यमेश्वरं तत् साक्षात्कर्तुमिच्छन् अर्जुन उवाच” इति । श्रीमद्रामानुज आह — “एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्वद्वये च सकलैतरविलक्षणैः स्वाभाविकैः भगवदसाधारणैः कल्याणगुणगणैः सह भगवतः सर्व्वात्मकत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वसुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वज्ञोक्तम् । तदनन्तरं तदेव भगवदसाधारणस्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिताञ्च भगवत्सकाशादुदेत्यन्वेति च निश्चित्य तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुंकामोऽर्जुन उवाच” इति । श्रीमच्छङ्करः — “पूर्वाध्यायान्ते ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति विष्णात्मकं पारमेश्वररूपमुपपन्नं, तद्विद्वद्भ्यः पूर्वोक्तमभिनन्दन् अर्जुन उवाच” इति । श्रीमद्भक्तदेव आह — “पूर्व्वेन ‘महमात्मा गुडाकेश

सर्वभूताशयस्थितः' इति विभूतिकथनोपक्रमे 'विष्टभ्याहमिदं' कृतस्त्र-
मेकांशेन स्थितो जगत्' इति तदुपसंहारे निखिलविभूत्याश्रयो महत्-
स्त्रष्टा पुरुषः स्वस्य श्रीकृष्णस्वावतारः स तु सत्स्वष्टादिमर्त्यावतारीति
तन्मुखात् प्रतीत्य सस्यानन्दसिन्धुनिमज्जोऽर्जुनस्तत्पुरुषरूपं दिदृक्षुः
कृष्णोक्तमनुवदति" इति । श्रीमन्मधुसूदन आह—“पूर्वाध्याये नाना-
विभूतीशङ्का 'विष्टभ्याहमिदं' कृतस्त्रमेकांशेन स्थितो जगत्' इति
विज्ञात्माकं पारमेश्वरं रूपं भगवताऽन्तेऽभिहितं श्रुत्वा परमीत्काण्डत-
स्तात्मात्मात्कुर्मिच्छन् पूर्वोक्तमभिनन्दनञ्जुन उवाच" इति । श्रीम-
न्नीलकण्ठ आह—“पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन
प्रतिष्ठातौ 'एतां विभूतिं योगज्ञ सम यो वेत्ति' इति, 'आत्मनो योगं
विभूतिश्च जनार्दन, भूयः कथय' इतीतरणं च योतव्यत्वेन च प्रार्थितौ ।
तत्र 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' इति सङ्क्षेपेण योगो
भगवतः सर्वोधारत्वलक्षण उक्तः प्राग्विभूतिकथनात् ; तदन्ते च 'विष्ट-
भ्याहमिदं' कृतस्त्रमेकांशेन स्थितो जगत्' इति कुसूलेन धान्यामिव
मयेदं जगदिष्टव्यमित्युक्त्वा स एव स्मारितः । तदेव भगवतः सर्वभूता-
धारत्वं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच" इति । श्रीमद्विश्वनाथ आह
—“विष्टभ्याहमिदं' कृतस्त्रमेकांशेन स्थितो जगत्' इति सर्वविभूत्या-
श्रयमादिपुरुषं स्वप्रथमस्वस्वांगं श्रुत्वा परमानन्दनिमग्नस्तद्रूपं दिदृक्ष-
माणो भगवदुक्तमभिनन्दति" इति । सर्वेषां व्याख्यातृणां मतसंग्रह-
णेनदमायाति—नीरूपस्य रूपमिदं जगत् तस्य भगवतो देहः नीय-
त्वेन, स तु स्वयं तस्यात्मा सर्वव्यवशून्यः, न च जगद्रूपे देहे बहः,
किन्तर्हि तदतीतः ; अतीतमप्यस्य जगतस्तस्मिन्नेव तं द्रष्टुकामोऽर्जुन
उवाचेति ।

प्रथमत्वावदाचार्योक्तमभिनन्दन् सर्वान्तर्यामिणो रूपमेश्वरं दिदृ-
क्षुराह चतुभिः मदनुग्रहायेति, भवाप्यथावति, एवमिति, मन्यस
इति । मदनुग्रहाय मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोपनीयम्
अप्यात्मसंप्रतमात्मानात्मविवेकविषयं यत् वचस्त्वयान्तर्यामिणोक्तं

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥
 पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
 बह्वन्यद्द्रष्टव्याणि पश्याच्चर्याणि भारत ॥६॥
 इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

तेन वचसा मम मोहोऽगोच्यगोचनादिरूपो विगतो विनष्टः । हे कमलपत्राक्ष, त्वत् प्राचार्यतनावधिष्ठितादन्तर्यामिनो भूतानां भवा-
 प्ययावुत्पत्तिप्रलयो विस्तरशो मया श्रुतो, अथ्यं माहात्म्यञ्च श्रुतं
 तर्कितं श्रेष्ठः, “मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति” (७७) इत्यादिभिः ।
 हे परमेश्वर, त्वमात्मानं यथा आत्थ कथयामि, एतदेवमेव । हे पुरुषो-
 त्तम, ते तव ऐश्वर्यं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । हे प्रभो, तत् रूपं मया
 द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, हे योगेश्वर, ततः त्वमात्मानमव्ययं
 जगति प्रकाशमानमपि स्वयं रूपान्तरमभजन्तं दर्शय मम प्रत्यक्षविषयं
 कुरु । १—४ ।

एवं प्राथितोऽर्जुननाचार्य्य आह चतुर्भिः पश्येति, पश्येति, इहति,
 न त्विति । हे पार्थ, मम रूपाणि नानाविधानि दिव्यानि अप्राकृतानि
 नानावर्णाकृतानि शुक्लपीतादयो विविधा वर्णास्तथा प्राकृतयोऽवयव-
 विशिष्टा येषां तानि शतशः सहस्रशः पश्य । श्वेतहोपगतेन नारदेन
 विश्वरूपमदृश्यत तत्प्रतिपत्त्यनुभारतः, इह तु युद्धाद्यतेनार्जुनेन तन्मनो-
 भावानुसारीणि भीषणानि रूपाण्यवालोच्यन्तेति विशिष्टोऽत्र बोधव्यः ।
 नारदस्य विश्वरूपदर्शनं यथा शान्तिपर्वणि—“प्राप्य श्वेतं महाहोपं

नारदो भगवानृषिः । ददर्श तानिव नरान् श्रेतांचन्द्रमसप्रभान् ॥
 पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः । दिदृक्षुर्जयपरमः सर्वलोक-
 गतः स्थितः ॥ भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्हुर्बाहुः समाहितः । स्तोत्रं
 जगौ सविश्राय निर्गुणाय गुणात्मने ॥” (शा, प, ३३८अ, १—३श्लो)
 इति । स्तोत्रानन्तरं सोऽदर्शत्तद्रूपमेवम्—“एवं सुतः स भगवान्
 गुणैस्तथैव नामभिः । तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥
 किञ्चिन्नन्दादिशङ्खात्मा किञ्चिन्नन्दादिशंखवान् । कुशानुवर्णः किञ्चिच्च
 किञ्चिद्विष्णुप्राकृतिः प्रभुः ॥ शुकपत्रनिभः किञ्चित्किञ्चित् स्फाटिकस-
 क्षिभः । नीलाञ्जनचयप्रस्थो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ प्रवासाक्षुरवर्णश्च
 श्वेतवर्णस्तथा क्वचित् । क्वचित् सुवर्णवर्णाभो वैदूर्यमदृशः क्वचित् ॥
 नीलवैदूर्यमदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् । मयूरशीववर्णाभो मुक्ताहार-
 निभः क्वचित् ॥ एतान् बहुविधान् वर्णान् रूपैर्विभ्रत् सनातनः ।
 सहस्रनयनः श्रीमाञ्छतशीर्षः सहस्रपात् ॥ सहस्रादरव द्रुष्य अव्यक्त
 इति च क्वचित् । ओङ्कारमन्दिरन् वक्त्रात् भावित्रीञ्च तदन्ययाम् ॥
 शिषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यस्तुर्वीदान् शिरान् बह्वन । शारण्यकं जगौ देवी
 करिर्नारायणो वशी ॥ वेदीं कमण्डलुं शम्भ्रान् मणोनुपानहौ कुशान् ।
 अजिनं दन्तकाष्ठञ्च ज्वलितञ्च द्रुताशनम् । धारयामास देवेशो हस्तै-
 र्यज्ञपतिस्तदा ॥ तं प्रसन्नं प्रमत्तात्मा नारदो हिजमत्तमः । वाग्यतः
 पणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ॥” (शा, प, ३३८अ, १—१०श्लो)
 इति । इह श्रीमद्विनारायणापहृतचित्तो नारदो विश्वमूर्त्तिमपहृ-
 तहावानुरुपामिव, अर्जुनस्वाचार्य्यप्रतिपत्तिविमिश्रस्वप्रतिपत्त्यनुसारत-
 स्तद्रूपमेव रूपान्तरितमपश्यदिति तत्त्वम् । दुर्धनसभायामदर्शय-
 दाचार्य्यो यद्रूपं तत्र यत् किञ्चिद्विशेषत्वं लक्ष्यते तदपि तत्त्वमयोचित-
 भावानुसारतस्तदयथा—“एकोऽहमस्मि यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
 परिभूय सदुर्बुद्धे यदीदृशं मां चिकीर्षसि ॥ इहैव पाण्डवाः सर्वे तथै-
 वान्यकहण्ययः । इहादित्यास रुद्राय वसवश्च महर्षिभिः ॥ एवमुक्त्वा
 अहामोक्षैः केशवः परवीरहा । तस्य संख्यतः शीरेर्विद्युद्रूपा महा-

मनः ॥ चङ्क्रममावास्त्रिदशाः सुसुप्तुः पावकाश्चिषः । अस्त्रं नद्या
ललाटस्थो बद्धो वक्षसि चाभवत् ॥ लोकपाला भुजिष्वासन्नमिरास्त्रा-
दजायत । आदिस्त्राश्चैव साध्याश्च वसवोऽद्याम्निनावपि ॥ महतश्च
सहेन्द्रेण विश्वदेवास्तथैव च । बभूवुश्चैककृपाणि यत्तगन्धर्व्वरत्नसाम् ॥
प्रादुरास्तां तथा दाभ्यां सङ्कर्षवधनक्षयौ । दक्षिणेनाङ्गुली धन्वी
हस्ती रामश्च सव्यतः ॥ भीमो बुधितरश्चैव माद्रीपुत्री च द्रुमतः ।
अश्वका हृष्यश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ अथैव बभूवुः कृष्णस्य ससुद्यत-
महायुधाः । शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ अदृश्यन्ताश्च-
तान्यथ सर्व्वप्रहरणानि च । नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यानि तानि
सर्व्वशः ॥ नेत्राभ्यां नसतश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः । प्रादुरासन्
महारौद्राः सधूमाः पावकाश्चिषः ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्य्यस्यैव मरी-
चयः । तं दृष्ट्वा धारमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ न्यमीलयन्त
नेत्राणि राजानस्सस्तचेतसः । ऋते द्रोणञ्च भीमञ्च विदुरञ्च महा-
मतिम् ॥” (उ, प, १२० अ, २—१४ श्लो) इति ।

वदिकपुरुषसूक्तानुसारतः साधनं योगिषु तादृशीं प्रतिपत्तिमधात् ।
तामेव—योगप्रभावत इति प्राञ्चः, इच्छाशक्तेः क्रियया तादृक्प्रबला-
काङ्क्षाहोपनेन चेति नव्याः,—तत्प्रभावाधीनेषु प्रतिफलितवन्तस्ते । न
केवलं विश्वमूर्त्तिं, स्वेच्छानुसारतोऽन्यामपि प्रतिपत्तिसुदभावयन्ते,
यथा व्यासो मृतपुत्रादीनदर्शयद्वाभ्यारीं कुन्तीं सुभद्रां द्रौपदीञ्चान्यां च ।
स तदा तत्रोपस्थितानाह—“यश्च वै हृदि सर्व्वेषां दुःखमेतच्चिरं
स्थितम् । तदस्य व्यपनेष्यामि परलोककृतताडयात् ॥ सर्व्वं भवन्तो
गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति । तच्च द्रष्टव्यं तान् सर्व्वान् ये हतास्मिन्
रणाजरे ॥” (आ, वा, प, ३१ अ, १८—१९ श्लो) इति । सर्व्वेषु
निशायां व्यासमुपागच्छन्तु,—“ततो व्यासो महातृताः पुण्यं भागीरथी-
जलम् । अवगाह्य जुहावाय सर्व्वान् लोकान् महासुनिः ॥ पाण्ड-
वानाञ्च ये योधाः कौरवाणाञ्च सर्व्वशः । राजानश्च महाभागा नाना-
देशनिवासिनः ॥ ततः स तुमुक्तः बन्दी जलान्ते जनमेजय । प्रादु-

रासीदयथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भौ-
 द्रोणपुरीगमाः । ससेन्याः सलिलात् तस्मात् संसृज्युः सहस्रशः
 विराट्कृपदौ चैव सहपुत्रौ ससेनिकौ । द्वीपदेशाश्च सोमद्वौ राजस-
 घटोत्तमः ॥ कर्णदुर्योधनौ चैव शकुनिश्च महारथः । दुःशासनादय-
 र्बैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ आरासन्धिर्भगदत्तो जलसन्धश्च वीर्यवान्
 भूरिश्चक्राः शलः शल्यो हवसेनश्च सानुजः ॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्ट-
 द्युम्नश्च चाक्यजः । शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥
 चक्रवर्ती हवकश्चैव राजसखाप्यलायुधः । वाह्निकः सोमदत्तश्च शेकि-
 तानश्च पार्थिवः ॥ एतं चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कौर्त्तिताः ।
 सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्सृजन्तास्ततः ॥ यस्य वीरस्य यो वेशो यो
 ध्वजो यश्च वाहनम् । तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नराधिपाः ॥
 दिव्यास्वरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः । निर्वेरा निरहङ्कारा
 विगतक्रोधमत्सराः ॥ गात्रैर्वैरुपगीयन्तस्तूयमानाश्च वन्दिभिः । दिव्य-
 मास्त्रास्वरधरा वृतास्त्रापरसां गणैः ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं
 चक्रवर्त्तराधिप । मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात् तपोबलात् ॥
 दिव्यज्ञानबलोपेता गात्रारी च यशस्विनी । ददर्श पुत्रांस्तान् सर्वान्
 ये चान्येऽपि मृधे हताः ॥” (आ, वा, प, ३२८, ४—१८श्लो०)
 इति ।

किं वा तत्त्वं विश्वमूर्त्तिस्तदत्र विवेच्यम् । जगदिदं भगवत्
 रूपमिति प्राचां मिहान्तो न पुनः संज्ञितोपनिषदिरुद्धः । वैष्णो-
 हार्त्तान्तो नेमं मिहान्तमनुसृतवन्तः, अथापि सर्वथास्वीकारमप्यस्यास-
 न्भवं पश्यन्तः “एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य
 विश्वा भूतानि त्रिपादस्यानृतं दिवि ॥” (ऋक्, १०८, ८०, २,
 ३ ऋक्), “तस्माद्दिवाऽजायत विराजो अग्नि पूरुषः । स जातो अत्य-
 रिच्यत पञ्चाङ्गुलिमयो पुरः ॥” (५ ऋक्) इति पुरुषसूक्तानुसारत-
 स्तोषामाराध्या देवः परमपुरुषोऽवतारी ; महतः स्रष्टायावतारस्तस्यांश्च
 इति निर्णीय सच्चिदानन्दस्वरूपरूपोऽयमिति निश्चित्य केशादयः सर्वे-

ऽवयवाः सच्चिदानन्दोपादाना न तु मायिका इति व्याचक्षत । कोशा-
दयो जगदुपादानव्यतिरिक्ता न भवन्तीति “तस्मात्तस्मिन् विश्वस्य स्मृ-
तया सूक्ष्मतया च नित्यं भगवद्रूपत्वमख्येव” इत्याद्यासु तेषामुक्तिषु
तैरपि स्वीकृतम् । “विष्टभ्याहमिदं ज्ञातुमेकांशिन स्थितो जगत्”
(१०।४२) इति विश्वस्य भगवत्सन्तर्यामिणि स्थितिः, स तु तस्मिन्
स्थित्वा तदतीत इति विश्वरूपस्य स्वान्तर्भूतविश्वस्य “वासुदेवः सर्वम्”
(७।१८) इत्याचार्य्यं प्रकाशमानस्वान्तर्यामिणः सर्वान्तर्भावकत्वं स्म-
रतिपश्यन्नुमारनोऽनुभूतमर्जुनेन । “पादोऽस्य विश्वा भूतानि” इत्या-
दित्यादीन् सर्वान् स तस्मिन्नपश्यत् । अनुक्रमणिकापर्वणि विश्वरूप-
दर्शनमेवमुपनिबध्नुम् — “यदाशौचं कश्मलेनाभिपक्वे रक्षीपस्य सोदमान-
ऽर्जुने वै । कृष्णं लोकान् दर्शयानं शरीरे तदा नाशसे विजयाय
सञ्जय ॥” (भा, प, १५, १७८श्लो) इति । नात्र तत्त्वोपदेशदानस्यो-
क्तेर्योऽस्त्यतः केवलं विश्वरूपमदर्शयन्नेवाऽर्जुनस्य मोहमपनीतवानाचार्य्य
इति संशयस्त्वाकिञ्चित्कारः । विश्वरूपदर्शनमात्रस्योक्तेर्योऽर्जुनस्य सौ-
भाग्यातिशयप्रदर्शनाय, यतोऽन्यथा पठ्यसंशयाध्याये मौतिना नाश्चेत
— “यतः परं विचित्राय भोक्षपर्व्यं प्रचक्षते । जम्बूद्वीपविनिर्माणं
यचोक्तं सञ्जयेन च ॥ यत्र यौधिष्ठिरं सेन्यं विषादमगमत्परम् । यत्र
युद्धमभूद्धोरं दशाहानि सुदारुणम् ॥ कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवी
महामतिः । मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मौलदर्शभिः ॥” (भा, प,
२५, २५३—२५६श्लो) इति ।

हे भारत, आदित्यान् हादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ
द्वौ, मरुतः सप्तसप्तगणान् पश्य, तथा अष्टष्टपूर्वाणि बह्वान् आश्वर्याणि
रूपाणि पश्य । हे गुडाकेश, इह अस्मिन् सम देहे अथ एकस्यं सच-
राचरं ज्ञातुं जगत्, यच्च अन्यत् द्रष्टुमिच्छसि, पश्य । अनेनैव स्वच-
क्षुषा मामन्तर्यामिणं सर्वान्तर्भावकत्वेन न तु द्रष्टुं शक्यसे, ते तुभ्यं
दिव्यं चक्षुः स्वप्रभादसंक्रमणेनाद्भूतं ददामि, मे सम ऐश्वर्यं योगमच-
रन्तवन्तवामस्यं पश्य । ५—८ ।

सकल उपाय—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥८॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाहुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकाद्यतायुधम् ॥९॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥१०॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी मा स्याद्भासतस्य महात्मनः ॥११॥

तवैकस्य जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१२॥

किञ्चूतं रूपं स दर्शितवान् तदाह मञ्जयः षड्भिः । हे राजन् धृतराष्ट्र, महायोगेश्वरो हरिः एवमुक्त्वा ततः पार्थाय परमेश्वरं रूपं दर्शयामास । किञ्चूतम्—“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्” (ऋक्सं, १०म, ८०सू, १ऋक्) इत्युक्तप्रकारेण अनेकवक्त्रनयनम्, अनेकशब्दोऽनन्तवाचीति श्रीमन्भाष्यः, अनेकानि वक्त्रानि नयनानि यस्मिंस्तत्, अनेकाहुतदर्शनम् अनेकानि अहुतानि दर्शनानि यस्मिंस्तत्, अनेकदिव्याभरणम् अनेकानि दिव्यानि अप्राकृतानि आभरणाणि यस्मिंस्तत्, दिव्यानेकीयातायुधम् दिव्यानि अप्राकृतानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिंस्तत्, दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि अप्राकृतानि मास्थानि अम्बराणि च धारयतीति तत्, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्योऽप्राकृतो गन्धो यस्य तदनुलेपनं यस्य तत्, सर्वाश्चर्यमयम् अनेकाहुतप्रचुरम्, देवं द्योतनात्मकम्, अनन्तम् अविच्छिन्नम्, विश्वतोमुखं विश्वतः सर्वतः मुखानि यस्मिंस्तद्रूपमिति पूर्वोक्तान्वयः । ८—११ ।

यदा परमात्मनान्तर्भावितं विश्वमेवमन्तश्चक्षुषः प्रत्यक्षं भवति॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

अथ न प्रजाप-

पश्यामि देवांस्तथ देव देहे

सर्व्यांस्तथा भूतविशेषमङ्गान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्य-

सर्वींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

तदा सर्वो दिशः प्रमत्ता अपूर्वदीप्त्या समावृताः प्रतिभान्तीति निश्चि-
न्तमाधकान्भूतिः सञ्जयेन विव्रियते दिवीति । दिवि अन्तरिक्षे यदि
युगपत् सूर्यसहस्रस्य भा उल्लिता भवेत् तदा सा भास्तस्य महाकनो
विश्वमूर्त्तिर्भासः सदृशी स्यात् । सहस्रशब्दोऽनन्तवाचीति श्रीमन्माध्वः ।
तत्र तस्मिन् देवदेवस्य शरीरे एकस्थम् एकस्मिन् स्थितं कृत्स्नं जगत्
अनेकधा विभक्तं पाण्डयस्तदापश्यत् दृष्टवान् । ततस्तदनन्तरं तं
दृष्ट्वा विस्मयाविष्टः विस्मयरसेनाद्भुतः हृष्टरोमा पुलकितो धनञ्जयो-
ऽर्जुनो देवं शिरसा प्रणम्य भक्त्यतिशयेन नमस्कृत्य कृताञ्जलिः सम्पुटी
कृतकरः सन् अभाषत उक्तवान् । १२-१४ ।

किन्तु दिश्वरूपं यदहं पश्यामीत्याहार्जुनः । हे देव, तव देहे
देवान् तथा सर्वान् भूतविशेषमङ्गान् भूतविशेषाणां स्थिरचराणां
नानासंस्थानविशेषाणां सङ्गाः समूहास्तान्, कमलासनस्यम् ईशं प्रजानां
स्वामिनं ब्रह्माणम्, तदन्तर्यामिणमीशं गर्भोदकशयमिति श्रीमहल-
देवः, ऋषींश्च सर्वान्, दिव्यान् दिवि भवान् उरगांश्च । दिवि भवाः
सर्पाः, यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे—“इदं सर्पेभ्यो हविरसु जुष्टम् आयेया
येषामनुयान्ति चेतः । येऽन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति ते नः सर्पांसो
हवभागमिष्टाः ॥ ये रोजने सूर्यस्यापि सर्पाः ये दिवं देवीमनुसञ्च-
रन्ति । येषामाश्रेया अनुयन्ति कामं तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमञ्जुहोमि ॥”
(१।१।५।६) ‘आश्रेया आश्रेयाः—नक्षत्रदेहाः’ इति सायनः । १५ ।

अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्व्वतोऽनन्तरूप ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

किरीटिनं गटिनं चक्रिणञ्च

तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

अनेकेति । हे अनन्तरूप, अनेकबाह्दरवक्त्रनेत्रम् अनेके बाह्व-
उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि यस्य तव त्वाम्—अनेकशब्दोऽनन्तवाचीति
श्रीमन्माध्वः—सर्व्वतः पश्यामि, हे विश्वेश्वर, विश्वरूप—विश्वशब्दाद्य-
नन्तवाचीति श्रीमन्माध्वः—न अन्तं न मध्यं न पुनस्तव आदिं

पश्यामि । १६ ।

(कृत्) किरीटिनमिति । किरीटिनं शिरोभूषणयुक्तं, गटिनं गटायुक्तम्,
चक्रिणं चक्रयुक्तं, तेजोराशिं तेजःपुञ्जं, सर्व्वतो दीप्तिमन्तं, दुर्निरीक्ष्यं
दुःखेन निरीक्ष्यस्त्वां, समन्तात् सर्व्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिं दीप्तयोरनला-
र्कयोः द्युतिरिव द्युतिर्दृश्य तव त्वाम्, अप्रमेयमपरिच्छेदं प्रमातुमशक्यं
त्वां पश्यामि । किमिदं किरीटादिकं प्रदर्शितं तज्ज्ञायतवचनेन
प्राक् । यतीन्द्रमतदीपिकायान्तु दृश्यते—“भगवतोऽप्राकृतदिव्यमङ्गल-
विग्रहस्तु अस्त्रभूषणाध्यायोक्तसर्व्वोपाययः । तद्यथा—पुरुषस्य कौस्तु-
भाकारत्वं प्रकृतेः, श्रीवत्सरूपत्वं महतो, गदारूपत्वं सार्व्वतिकाहङ्कारस्य,
शङ्करूपत्वं तामसाहङ्कारस्य, शार्ङ्गत्वं ज्ञानस्य, खड्गरूपत्वमज्ञानस्य,
तदावरकत्वं मनसश्चक्रत्वं, ज्ञानन्दियाणां शररूपत्वं, सूक्ष्मस्थूलभूतानां
बनमान्मात्रम्” इति । १७ ।

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसां विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

त्वमिति । त्वमक्षरं परमं परं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानमाश्रयः, त्वमव्ययः रूपान्तरविरहितः, शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालयिता, त्वं सनातनः चिरस्तनः पुरुषो मे मम मतः अभिप्रतः । १८ ।

अनादीति । अनादिमध्यान्तम् आदिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यम्—‘वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः—अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजसां निधानम्’ इति श्रीमद्रामानुजः, अनन्तबाहुम्—‘सोऽपि प्रदर्शनार्थः—अनन्तबाहूदरवक्त्रादिकम्’ इति श्रीमद्रामानुजः, शशिसूर्यनत्रम् चन्द्रादित्यनयनम्, ‘शशिवत् सूर्यवच्च प्रसादप्रतापयुक्तसर्व्वनेत्रम् देवादीननुकूलान्नमस्कारादिकुर्वाणान् प्रति प्रसादः, तद्विपरीतानसुरराक्षसादीन् प्रति प्रतापः’ इति श्रीमद्रामानुजः, दीप्तहुताशवक्त्रम्—‘प्रदीप्तकालानलवत् संहारानुगुणवक्त्रम्’ इति श्रीमद्रामानुजः, स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं सन्तापयन्तम्—‘स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपन्तं प्रकाशयन्तम् ; अनादित्वादिसर्व्वविशेषणविशिष्टं विश्वमपि कर्म्मभूतं तापयन्तं त्वां परं ज्योतीरूपं पश्यामि जानामि ; चित्रपटस्थानीयं विश्वरूपं मकलकारकात्मधीवामनोपेतं

दावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्व्वः ।
 दृष्टाद्भुतं रूपमिदं तवोयं
 लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥
 अमी हि त्वां सुरमङ्गा विगन्ति
 केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा मिहमहर्षिमङ्गा
 वीक्षन्ते त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥
 रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
 विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चाप्यपाश्च ।
 गन्धर्व्वयक्षासुरमिदमङ्गा
 वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्च सर्व्वे ॥२२॥

येन ज्योतिषा प्रकाशतं तदेव त्वमसीति जानामीति भावः इति श्रीम-
 श्रीलकण्ठः । १८ ।

दावेति । दृग्गण्यः पृथिवीशब्दोपरितनानामयः स्थानाह लोकाणां
 द्योतनार्थो । दावापृथिव्योरिदमन्तरमन्तरीक्षम् एकैकं हि त्वया व्याप्तम्,
 सर्व्वं दिशश्च त्वया व्याप्ताः । हे महात्मन्, तव इदमद्भुतं विस्मापकम्
 उयं कूरं भीषणं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं वस्तम् । २० ।

अमीति । अमी हि सुरमङ्गा देवसमूहा भोताः मन्तः त्वां
 विगन्ति प्रावगन्ति, केचित् पुनः प्राञ्जलयः कृतमस्मृटकराः त्वां गृणन्ति
 स्तुवन्ते । स्वस्तीति उक्त्वा महर्षिमिहमङ्गाः महर्षिणां मिदानाश्च सङ्गाः
 पुष्कलाभिः पूर्णाभिः स्तुतिभिः त्वां वीक्षन्ते । २१ ।

रुद्रेति । रुद्रादित्या रुद्राद्यादित्याश्च वसवश्च ये च साध्यास्तन्नाम-
 देवाः विश्वे विश्वेदेवाः अश्विनौ मरुतश्च उषपाः पितरश्च गन्धर्व्वयक्षा-

रूपं महत् ते बहुवक्त्रनेत्रं
 महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ।
 बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
 दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥
 नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
 व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
 दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
 धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ॥२४॥
 दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
 दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

सुरभिदमहा गन्धर्व्याय यक्षाय असुराय सिन्धाय तेषां महाः सर्व्वं
 विस्मिताः विस्मयापन्ना एव त्वां वीक्षन्ते । २२ ।

रूपमिति । हे महाबाहो, बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहुरूपादं बहूदरं
 बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं भोषणम्, ते तव महत् रूपं
 दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः वस्ताः, तथा अहं प्रव्यथितः वस्तः । २३ ।

नभःस्पृशमिति । हे विष्णो सर्व्वव्यापिन्, नभःस्पृशमाकाशव्यापिन्
 दीप्तं प्रज्वलितम्, अनेकवर्णं विविधवर्णं व्यात्ताननं विहृतमुखं दीप्त-
 विशालनेत्रं प्रज्वलितवृहन्नयनं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्माऽतीवभीत-
 मनाः धृतिं धैर्य्यं शमं शान्तिञ्च न विन्दामि न लभे । २४ ।

दंष्ट्रेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिर्भोषणानि कालानलसन्निभानि
 प्रलयकालाग्निसदृशानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैव दिशः पूर्वादिविवेकेन
 न जाने, न च शर्म सुखं लभे । अतः हे देवेश, हे जगन्निवास, प्रसीद
 प्रसन्नो भव । २५ ।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्व्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहस्रमदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितेऋतमाङ्गैः ॥२७॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥२८॥

अमी चेति । अमी च धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्व्वे अवनिपालसङ्घैः सहैव त्वां विशन्तीत्येणान्वयः । तथा अमी भीष्मः द्रोणः सूतपुत्रः कर्णः अस्मदीयैरपि योधमुख्यैः दृष्टव्यस्त्रादिभिः सह त्वां विशन्तीति सम्वन्धः । २६ ।

वक्त्राणांति । एते सर्व्वे त्वरमाणा धावमानाः ते तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति । केचित् चूर्णितैः उक्तमाङ्गैः शिरोभिः दशनान्तरेषु विलग्नाः संदृश्यन्ते । २७ ।

यथेति । यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः वारिप्रवाहाः अभिमुखाः समुद्राभिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति द्रुतवेगेन प्रविशन्ति, तथा अमी नरलोकवीरा अभितो ज्वलन्ति सर्व्वतः प्रदीप्यमानानि तव वक्त्राणि विशन्ति । २८ ।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वज्राणि समृद्धवेगाः ॥२८॥
लेलिह्यसे यसमानः समन्ता-
ल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य्य जगत् समग्रं
भासस्तवोद्याः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

यथेति । यथा पतङ्गाः शलभाः समृद्धवेगा अतीव त्वरमाणा
नाशाय आत्मविनाशाय प्रदीप्तं दीप्यमानं ज्वलनमग्निं विशन्ति, तथैव
लोकाः समृद्धवेगाः स्वयमेव त्वरमाणाः नाशाय आत्मविनाशाय तवापि
वज्राणि विशन्ति । २८ ।

लेलिह्यसे इति । समग्रान् लोकान् यसमानस्त्वं ज्वलद्भिर्दीप्यमा-
नैर्वदनैः समन्तात् सर्व्वतः लेलिह्यसे आम्बादयसि अतिशयेन भक्षयसि
पुनः पुनः लेहि । हे विष्णो, समग्रं जगत् तेजोभिरापूर्य्य तव उद्या-
स्तीव्राः भासो दीप्तयः प्रतपन्ति सन्तापयन्ति । ३० ।

आख्याहीति । उग्ररूपो भीषणमूर्त्तिः भवान् कः, मे मज्जाम्
आख्याहि कथय । हे देववर, ते तुभ्यं नमः अस्तु । प्रसीद प्रसन्नो
भव । आद्यं सर्व्वकारणं भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि, तव
प्रवृत्तिं चेष्टां न प्रजानामि । ३१ ।

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धा
 लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
 ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वं
 येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥
 तस्मान् त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
 जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
 मरैवैते निहताः पूर्वमेव
 निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥
 द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च
 कर्णं तथान्यान्पि योधवौरान् ।
 मया हतांस्तं जहि मा वाशिष्ठा
 युध्यस्व जीतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

की भवानिति प्रश्नस्यान्तरमाह कालोऽस्मीति । लोकक्षयकृत्
 प्रवृद्धो महान् कालोऽस्मि । लोकान् समाहर्तुं संहर्तुम् इह प्रवृत्तः,
 प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतैष्वनीकेषु सैन्येषु ये सर्वे योधाः योद्धारः भीष्म-
 द्रोणकर्णप्रभृतयोऽवस्थिताः त्वाभूते त्वां विना अपि न भविष्यन्ति न
 जीविष्यन्ति । ३२ ।

मया हतानेव त्वं हनिष्यसीति मा शङ्किषा इत्याह तस्मादिति ।
 तस्मात् त्वमुत्तिष्ठ, शत्रून् जित्वा यशो लभस्व, समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । मया
 कालरूपेणैव एते पूर्वमेव हताः, हे सव्यसाचिन्, त्वं निमित्तमात्रं
 भव । ३३ ।

येषां जयेऽर्जुनस्याशङ्कामीत् हतांस्तान् हन्तुं न तस्य कीऽपि
 प्रयासः स्यादित्याह द्रोणञ्चेति । द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च कर्णं तथा-

सप्तमः उवाच —

एतच्छ्रुत्वा वचनं किशवस्य
कृताञ्जलिर्विप्रमानः किरोटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अज्ञानं उवाच —

स्यान् हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

न्यायपि योधधीरान् संयासकृगलान् भूरियवःप्रभृतीन् मया हतानि त्वं
जहि घानय, मा व्यथिता मा शङ्कताः, युध्यस्व युद्धं कुरु, रणे मपह्वान्
शत्रून् जेतमि जयसि । मयान्तर्यामिणा कालात्मना हतान् जही-
त्युक्तिः परमात्मना वधादिप्रवृत्तिः सूचयति, अतस्तस्मिन् मानववर्गेष्वप्य-
जेष्वप्यदिदोषोपपत्तिरिति विप्रतिपत्तिर्व्यर्थवादमुत्थापयति । जम्भ भग-
वदिच्छाप्रेरितमिति पादे चैव कोऽपि दोषः, सत्यावपि तथैव, तस्यापि
रूपान्तरात् जम्भरूपत्वात् । यद्येवं सा भगवति दोषशून्या कथं नास्म-
दादिभिः साधनं वधकर्म भवति नाधर्मायास्माकम् । न वयं
जीवनदातारः, सत्यञ्च नवीनतरजीवने परिणमयितुं समर्थाः । अतो-
ऽस्माकं भगवता नात्र साम्यम् । अर्जुनस्य वधकर्मेणि प्रवृत्तिः चास्म-
धर्मत्वादधर्महतानां हननाच्च नाधर्मायेत्याचार्यस्याभिप्रायः । ३४ ।

आचार्यस्य वचनमिदं श्रुत्वा किमकरोदञ्जु नस्तदोह मञ्जय एत-
दिति । किशवस्य श्रीकृष्णस्य एतत् वचनं श्रुत्वा किरोटी पार्थः विप्र-
मानः कम्पितकलिवरः कृताञ्जलिः नमस्कृत्वा नमस्कृत्य भीतभीतः
अतिभयाकुलः सन् प्रणम्य भूयः पुनरपि कृष्णं भयहर्षादिवशादवकृ-
कण्ठत्वेन सगद्गदम् आह । ३५ ।

एकादशभिरर्जुनैः स्यान्ति स्थान इति । हे हृषीकेश सर्ववीर्य-
प्रवर्त्तक अन्तर्यामिन्, तव प्रकीर्त्या माहात्म्यकीर्तनेन जगद्वह्यति

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्काः ॥३६॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति, अनुरज्यते च अनुरागञ्जीपेति यत् तत् स्यात् यत्नम् । सर्वे पुनरात्मप्रतिपत्त्यनुसारतो मीताः प्रीतियुक्ता वा भवन्तीत्याह—रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशः द्रवन्ति पलायन्ति, सर्वे सिद्धसङ्का नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च । एतदपि स्थाने इति । ३६ ।

ते सिद्धा नमस्कुर्वन्तीति न चित्रं तदाह कस्मादिति । हे महात्मन्, हे अनन्त, हे देवेश, हे जगन्निवास, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे 'पञ्चमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं सृजते' इति श्रीमन्नोल्लेखः, अतः गरीयसे गुरुतराय ते तुभ्यं कस्माच्च न नमेरन् न नमस्कृत्यः, यत् सत् कार्यं यत् असत् कारणम्, यत् तत्परं का कारणावस्थातीतं तत् त्वमक्षरं ब्रह्म, त्वमेव सर्वरूप इत्यर्थः । अत्र श्रीमद्भागवतजः—“न चरतीत्यक्षरं जीवात्मतत्त्वम्.....जीवात्मवस्तु सदसच्च त्वमेव—सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनावस्थितं प्रकृतितत्त्वं, नामरूपविभागवत्तया कार्यावस्थं सच्छब्दनिर्दिष्टं, तदनर्हतयः कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं, तत्परं यत्—तस्मात्प्रकृतः प्रकृतिसम्बन्धिनश्च जीवात्मनः परमन्यत् सुक्तात्मतत्त्वं यत् तदपि त्वमेव ।” इति । ३७ ।

त्वमिति । त्वमादिदेवः जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्

वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धाम
 त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥
 वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
 प्रजापतिस्तं प्रपितामहञ्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥
 नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
 नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
 सर्व्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व्वः ॥४०॥

सर्व्वेशरीरशायित्वात्, पुराणश्चिरन्तनः शरीरनाशादप्यविनाशित्वात्,
 त्वमेव अस्य विश्वस्य परं निधानमाश्रयः, वेत्ता वेद्यञ्च परञ्च धाम प्राप्य-
 स्थानं त्वमेवासि । कथम् ? हे अनन्तरूप, त्वया विश्वं ततं
 व्याप्तम् । ३८ ।

सर्व्वदेवात्मत्वेन स्तौति वायुरिति । त्वं वायुः, यमः, अग्निः, वरुणः,
 शशाङ्कः, प्रजापतिः कश्यपादिः, प्रपितामहः पितामहस्य ब्रह्मणः पिता,
 ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः नमो नमोऽस्तु, पुनश्च भूयोऽपि ते तुभ्यं नमो
 नमः । ३९ ।

“वासुदेवः सर्व्वम्” (७।१८) इत्यत्रोक्तस्य सर्व्वपदस्य सार्थकतां स्मरन्
 स्तौति नम इति । पुरस्तादग्रभागे ते तुभ्यं नमः, अथ पृष्ठतः ते तुभ्यं
 नमः, हे सर्व्व सर्व्वत एव ते तुभ्यं नमोऽस्तु ; अनन्तवीर्यामितविक्रमः
 अनन्तं वीर्य्यं सामर्थ्यं यस्य तथा आसतो विक्रमः पराक्रमो यस्य स
 त्वं सर्व्वं समाप्नोषि—‘सर्व्वं समस्तं जगत् प्राप्नोषि सम्यगेकेनात्मना
 व्याप्नोषि अतस्तस्मादसि सर्व्वः त्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः’
 इति श्रीमच्छङ्करः ; ‘सर्व्वमात्मतया समाप्नोषि ततः सर्व्वोऽसि—यन्सर्व्वं

सखिति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखि ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

सर्वं चिदचिदज्ञातमात्मतया समं प्रोषि, अतः सर्वस्य चिदचिदज्ञ-
जातस्य त्वच्छरीरतया त्वत्प्रकारत्वात् सर्वप्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्यो-
ऽमेत्यर्थः' इति श्रीमद्रामानुजः । 'सर्वं विश्वं मय्यगन्तव्यं हि स मा-
प्रोषि व्याप्रोषि सुवर्णमिव कनककुण्डलादि स्वकार्यं व्याप्य वर्तते
ततः सर्वस्वरूपोऽसि' इति श्रीमच्छाङ्गिरः । 'सर्वं समं प्रोषि
एकीभावेनासमत्वात् व्याप्रोषि ततो हेतोः सर्वः' इति श्रीमच्छील-
कण्ठः । ४० ।

इदानीं स्वापराधं क्षमापयति सखिति । सखा इति मत्वा प्रसभ-
मविनयेन हे कृष्ण, हे यादव, हे सखि इति यदुक्तं तत् तव महिमानं
महत्त्वम्, इदं विश्वरूपम्, इममिति पुंलिङ्गपाठे इमं विश्वरूपमात्मकं
महिमानम् अज्ञानता मया प्रमादादनवहितचित्ततया प्रणयेन स्नेहेन
वापि उक्तमिति शेषः । ४१ ।

यक्षेति । यच्च अवाहमासार्थं परिहामार्थं विहारशय्यासनभोजनेषु
एको जनान्तरविरहितोऽथवा तत्समक्षं जनसन्निधौ असत्कृतोऽसि
लङ्घितमथ्यादोऽसि, हे अच्युत तादृशमद्वयवहारिणाप्रच्युतस्वभाव, त्वाम-
प्रमेयमचिन्त्यप्रभावमहं क्षामये क्षमापये । ४२ ।

पितासि लोकस्य चराचरस्य
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभव ॥४३॥
 तस्मात्पूज्यस्य प्रणिधाय कायं
 प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखि च सख्यः
 प्रियः प्रियायार्हसि देव सादृष्टम् ॥४४॥
 अदृष्टपूर्वं हृषितोऽग्निं दृष्ट्वा
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
 तदेव मे दर्शय देव रूपं
 प्रसाद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

पितेति । हे अप्रतिमप्रभाव, न विद्यते प्रतिसा उपमा यस्य तव
 प्रभावस्य स त्वं चराचरस्य स्थिरचरस्य लोकस्य प्राणिजातस्य त्वं पिता
 जनयितासि । अस्य जगतः पूज्य, गरीयान् गुरुतरः गुरुः स्वामी
 शास्त्रापदेष्टा च अग्नि, लोकत्रयेऽपि त्वत्समो नास्ति, कुतस्ततोऽन्योऽभ्य-
 धिकः—द्वितीयस्य श्वरस्याभावात् यस्य समो नास्ति तस्याधिकः कोऽपि
 स्यादित्यसम्भवमेवेति सरलार्थः । ४३ ।

तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य कायं देहं
 प्रणिधाय प्रकर्षण नीचधृत्वा त्वामीशं सत्यमांगं प्रसादये प्रसादं
 कारयामि । पिता यथा पुत्रस्य, सखा यथा सख्यः, प्रियः यथा
 प्रियायाः अपराधं क्षमते, तथा, हे देव सादृष्टं जन्तुमर्हसि । अत्रेव-
 शब्दत्वापः सन्धिचार्पः । ४४ ।

एवं क्षमापयन् स्वामीष्टं प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तनैव रूपेण चतुर्भुजन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ति ॥४६॥

रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि उत्तसितोऽस्मि, तथा करालरूपञ्च दृष्ट्वा मनो मे
भयेन प्रव्यथितम्, अतः हे देव, हे देवेश, हे जगन्निवास, तदेव रूपं
धारणाविषयभूतं मे मन्त्रं दर्शय । ४५ ।

किन्तद्रूपं तदाह किरीटिनमिति । हे सहस्रबाहो, हे विश्वमूर्त्ति,
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं तथैव अहं त्वां द्रष्टुमिच्छामि, अतः तनैव
चतुर्भुजन रूपेण मम धारणाविषयो भव । स्थूलधारणायां विश्वरूपम्,
सूक्ष्मधारणायां चतुर्भुजरूपं यथा भागवते “जितसनी जितश्वासी
जितमङ्गो जितेन्द्रियः । स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्विया ॥
विशिषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठस्य स्थवीयसाम् । यत्रेदं दृश्यते विश्वं
भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ आण्डकोषे शरीरेऽस्मिन् सप्तावरणसंयुते ।
दैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाययः ॥ पातालमेतस्य हि पाद-
मूलं पठन्ति पार्श्वीप्रपटे रसातलम् । महातलं विश्वसृजः गुल्फी
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥” (भा, २स्क, १अ, २३—२६श्लो) इत्यादि ।
“केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् । चतु-
र्भुजं कञ्जरयाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥” (भा, २स्क, २अ,
८श्लो) इत्यादि । वैष्णवमिद्वान्तकृता श्रीमता बलदेवेन वेदान्तस्यमन्त्रके
रूपचयं साधितमानन्दस्वसंहितावचनेन—“स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं सूक्ष्म-
सैव चतुर्भुजम् । परन्तु द्विभुजं प्रोक्तं तस्मादतच्चयं यजेत् ॥” इति ।
लोकान्तीतपुरुषे धारणार्थं कल्पितमिदं रूपम्, स तु स्वयं द्विभुज एव ।
अतएव “स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः” (११।५०) इत्यत्र श्रीमन्नैलकण्ठ
आह—“स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास, यदर्जुनेन प्रार्थितं
चतुर्भुजं धारणाविषयं तदपि तिरोदधे इत्यर्थः” इति । शङ्खचक्रादि-

जीमवतामुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्ये न न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥
न वेदयज्ञाध्ययनेन दाने-
न च क्रियाभिर्न तपोभिरुपैः ।
एवंरूपः शक्यो अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥
मा ते व्यथा मा च विमृद्भावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृक्षमेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

चिह्नधारणन्तु केवलमलौकिकपुरुषे तदानीमामोहवह्जार', अन्यथा
पौण्ड्रवासुदेवस्य तस्मिन्धारणेन न भवेद्विन्दार्हत्वं शासनार्हत्वञ्च । ४६ ।

भीतमर्जुनं समाश्वासयन्नाज्ञावाय्यो मयेति, न वेदेति, मा त
इति त्रिभिः । हे अर्जुन, प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् स्वीययोगप्रभा-
वात्—'आत्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्' इति श्रीमच्छङ्करः, 'आत्मनः
सत्यसङ्कल्पयोगयुक्तत्वात्' इति श्रीमद्रामानुजः, 'आत्मनो मम
योगात् योगमायासामर्थ्यात्' इति श्रीमच्छीधरः, 'निजाचिन्त्यशक्त्या'
इति श्रीमद्वल्लभः, 'अमाधारणनिजसामर्थ्यात्' इति श्रीमन्मधुसूदनः,
'स्वसामर्थ्यात्' इति श्रीमन्निलकण्ठः—इदं परं अष्टं रूपं दर्शितम्,
यत् तेजोमयं तेजःप्रचुरं तेजोराशिः—चिद्रूपमिति श्रीमन्निलकण्ठः—
अनन्तम् आद्यं विश्वं विश्वात्मकं मे मम रूपं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन
केनचित् न दृष्टपूर्वम् । न वेदयज्ञाध्ययनैः वेदानां यज्ञविद्यानां कल्प-

उत्पन्न उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्रवासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वा दं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

सूत्राद्यानाञ्च अध्ययनेः, न दाने, न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः, नापि उभेः कच्छतर्मैः तपोभिः एवंप्रकाराऽहं, हे कुरुप्रवीर, त्वदन्येन स्वत्तोऽन्येन नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं शक्यः । ईदृक् घोरं भीषणं मम इदं रूपं दृष्ट्वा मा ते व्यथा भूत् मा च विमूढभावो विमूढचित्तता भूत्, व्यपेतभोः विगतभयः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव त्वत्प्रार्थितमिदं रूपं प्रपश्य । ४७—४८ ।

इत्युक्त्वा किं कृतं तेनेत्याह सञ्जयः । इत्यर्जुनमिति । इत्येव मर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा भूयः धारणाद्ययं स्वकं रूपं चतुर्भुजं—मानुषरूपमिति श्रीमन्नौलकण्ठः—दर्शयामास । पुनः महात्मा श्रीकृष्णः सौम्यवपुः द्विभुजो भूत्वा भीतमेनमर्जुनमश्रवासयामास च । “संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः” रघु, ६२, ३८ । “संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथाक्तः, युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः” इति श्रीमन्महाभारतकालिदासोक्तव्याख्या यस्यप्यन्या तथाप्युद्दीप्तभावनिवन्धनान्यथाद्वाष्टः समर्थतेऽनया । ५० ।

तस्य सौम्यं मानुषं रूपं दृष्ट्वा अहं दृष्ट्वेति । हे जनार्दन, तव इदं सौम्यं मानुषं रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तः जातः, प्रकृतिं गतः स्वाभाविकावस्थां लब्धवान् । ५१ ।

सुदुर्हर्षमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि यन्मम ॥५३॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ॥५४॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो महत्तः सङ्गवर्जितः ।

विश्वरूपदर्शनं दुर्लभमिति प्रतिपादयत्याचार्यः सुदुर्हर्षमिति । यन्ममान्तर्धामिण इदं रूपं दृष्टवानसि तत् सुदुर्हर्षं, हृत्स्थमीष-
रमेकाभावेन सर्वमात्मन्यन्तर्भूय वर्त्तमानं द्रष्टुमधिकारी विरल
एव । देवा अपि अस्य रूपस्य नित्यमधिच्छेदेन दर्शनकाङ्क्षिणः
दर्शनेष्वः । ५२ ।

विविधसाधनसाधनं नेदं दर्शनमित्याह नाहमिति । न वेदेः
ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैः, न तपसा कृष्णसाधनेन, न दानेन गोभूमिहिर-
ण्णादिविनशनेन, न च इज्यया यज्ञेन पूजया वा एवंविधोऽहं द्रष्टुं शक्यः
यत् यथा मम रूपं दृष्टवानसि त्वम् । ५३ ।

साधनं चेन्निष्फलं किं प्रयासेनेत्यभिप्रायमभ्युपेत्य, भक्त्या स्नातुं
सफलप्रयास इत्याह भक्त्येति । अनन्यया अप्यभिचारिण्या मदेक-
निष्ठया ऐकान्तिक्या भक्त्या तु, हे अर्जुन, एवंविधोऽहं तत्त्वेन तत्त्वतः
यथायथं ज्ञातुं, द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं, प्रवेष्टुमेकत्वमाप्तुं, हे परन्तप,
शक्यः । ५४ ।

नेयमनन्या भक्तिर्हृदयस्यार्द्रभावमात्रं किन्तुहि कर्मादीनामेकत्र
सर्ववैशङ्ग्येनैवाह मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म करोतीति

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जे
सर्वभूतेषु निर्वैरः सर्वभूतेषु निर्वैरः नामैकादशोऽध्यायः ।

मत्कर्मजम् ; तादृशकर्मामुष्ठानेऽभीष्टान्तरसिद्धिः सादित्वमिमांशस्त-
स्मिन् विद्यते इति विशेषणान्तरैव दर्शयति—मत्परमः अहमन्तर्याम्येव
परमः प्राप्त्वेन निश्चितः ; मयात्याग्यैव—मद्गतः मम भजनशीलः,
मज्जने नास्मास्ति विद्वत्सम्भावना यतः—सङ्गवर्जितः आसक्तिशून्यः ।
आसक्तिशून्यत्वेऽपि विद्वेषेषु द्वेषोऽपरिहार्यत्वेन च स्वाङ्गजनवाधः,
नास्मापि सम्भावनेत्याह—सर्वभूतेषु निर्वैरः शत्रुभावरहितः, एवभूतो
यो भक्तः, हे पाण्डव, स मामन्तर्यामिणमिति प्राप्नोति । पक्षेऽस्मिन्
गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निवृत्त इति स्वीकृत्य सर्वसमन्वयमेवानु-
मोदितवन्तः प्राचीनव्याख्यातार इति सत्यस्यैव महिमा । “अधुना
सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थमनुष्ठेयत्वेन समुचितो-
च्यते मत्कर्मजमिति” इति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च । श्रीमद्रामा-
नुजो व्याख्यातकश्चिन्मन् श्रीकमेवम्—“वेदाध्ययनादीनि सर्व्याणि मदा-
राधनारूपमस्तीति यः करोति स मत्कर्मजतः, मत्परमः सर्व्यामाराधा-
चामहमेवोपदेशो यस्तु स मत्परमः ; अत्यर्थमत्युत्पत्त्येन मत्कीर्तन-
रूपेणानुष्ठानमादिभिर्विनाशधारणमसम्भमानो मदेकाकीर्तन-
तया यः संततं तानि करोति स मद्गतः ; सङ्गवर्जितः शत्रुप्रियत्वे-
नितरसङ्गमसङ्गमानः ; निर्वैरः सर्वभूतेषु मत्संस्पर्शवियोगकसुखदुःख-
सम्भावत्वात् सुदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसन्धानात् सर्वभूतानां
परमपुरुषतन्त्रानुसन्धानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमित्ताभावात् तेषु निर्वैरः ;
य एवभूतः स मामेति मां यथावदवस्थितं प्राप्नोति निरस्ताविद्याद्य-
शेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः” इति । श्रीमता नील-
कण्ठेन पद्येनानेन सर्वशास्त्रार्थसंग्रह एव कृतः—“मदर्थमेव कर्मा-
करोतीति मत्कर्मजतः, अहमेव परमो निष्कलः प्राप्नोति यत्वेति

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथानुसंधानम्—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

एकादशाध्यायात् पूर्वं यदुक्तं तेन निरुपाधिकं ब्रह्मविष्णोः स्यामि-
त्यायातम्, एकादशेन सोपाधिकं ब्रह्मोपास्यामिति प्रतिभाति । पूर्व-
मुक्तं निरुपाधिकं ब्रह्म, सम्प्रत्युक्तं सोपाधिकं ब्रह्म ; एतयोर्पास्यत्वे
सिद्धे कस्य वा तयोर्पासनं श्रेयस्तदेव पृच्छति एवमिति । अत्र
श्रीमच्छङ्करभ्याम्—“द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो
ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तम्, सर्वयोगैश्वर्यसर्व-
ज्ञानशक्तिमत्सत्त्वापाधिरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम् । विश्व-
रूपध्याये तु येश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शि-
तमुपासनार्थमेव त्वयि । तच्च दर्शयित्वा त्वानसि मत्कर्मकादित्यादि ।
अतोऽनयोऽर्चयः पञ्चयोर्विशिष्टतरुमुक्तया त्वां पृच्छामीति अर्जुन
उवाच एवमिति” इति । श्रीमद्रामानुज भ्याम्—“भक्तियागनिष्ठानां
प्रसन्नोऽहं भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कारुं का-
मायाज्जुनाय अनवधिकातिशयकारुण्यमोन्दर्यैर्दार्यमौशे ल्यादिगुणसा-
गरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदवस्थितं दर्शितम्, उक्तञ्च
तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीन मेकान्तिकात्यन्तिकभगवद्भक्त्यकलभ्य-
त्वम् । अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूतादार्मोपासनात् भक्तिरूपस्य भग-
वदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादनश्रेयसात् सुखोपादानाच्च श्रेष्ठम् ; भग-
वदुपासनोपायश्च तदपेक्षस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताद्योच्यन्ते । भगव-
दुपासनस्य प्राप्यभूतोपायस्य श्रेष्ठत्वात् श्रेष्ठत्वम्—‘योगिनामपि सर्वेषां
मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥’

इत्युक्तम् ।” इति । श्रीमच्छास्त्रे आह—“अक्षरं नाम तत्त्वमुपा-
सन्संनतमत्वं प्रदर्शय तदुपायं दर्शयत्वन्निष्कामाये” इति । श्रीम-
च्छ्रीधर आह—“पूर्वाध्यायान्ते ‘मत्कर्मकृत् मत्परमो मङ्गलः’ इत्येवं
भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम्, ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि’ इत्यादिना च तत्र
तत्त्वैव श्रेष्ठत्वं निर्णीतम्, तथा ‘तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्दक्षि-
णतः’ इत्यादिना ‘सर्व्वं ज्ञानपूर्वेनैव हजिनं संतरिष्यसि’ इत्यादिना च
ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम्, एवमुभयोः श्रेष्ठविशेषजिज्ञासया भगवन्त-
मर्ज्जुन उवाच एवमिति ।” इति । श्रीमद्भलदेव आह—“जीवात्मानं
यथावज्ज्ञात्वा, विज्ञाय च तदंशी हरिर्धैर्य इति ‘अविनाशि तु
तद्विहि’ इत्यादिभिर्हितायादिव्येकः पन्था वर्णितः । जीवात्मानं हरि-
रंशं ज्ञात्वैव तदंशी हरिः तच्छ्रवणादिभक्तिभिर्ध्ययति इति ‘मय्यासक्तमनाः
पार्थ’ इत्यादिभिः सप्तमादिषु द्वितीयः पन्थाः प्रदर्शितः । तत्त्वैव ‘प्रयाण-
काले’ इत्यादिना योगोपसृष्टा ‘ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये’ इत्यनेन ज्ञानोप-
सृष्टा च भक्तिरुक्ता । भक्तिपट्कात् प्राक् षष्ठान्ते केषां भक्तिसुपदे-
ष्यती ‘योगिनामपि सर्व्वेषाम्’ इत्यादिपद्येन स्वैकान्तिनां युक्तमता
चाभिहितम् । तच्चाज्जुनः पृच्छत्येवमिति ।” इति । श्रीमच्छास्त्रे आह—
“पूर्वाध्यायान्ते ‘मत्कर्मकृत् मत्परमो मङ्गलः’ सङ्गवर्जितः ।
निर्व्वैरः सर्व्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव’ इत्युक्तम् । अत्र मच्छब्दार्थं
मन्देहः । किं निराकारमेव सर्व्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता,
किं वा साकारम् इत्युभयत्रापि प्रयोगदर्शनात्, ‘ब्रह्मणा जन्मनामन्ते
ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः’
इत्यादी निराकारं वस्तु व्यपदिष्टम्, विश्वरूपदर्शनानन्तरञ्च ‘नाहं
वेदेन तपसा न दानेन न चैज्यया । शक्य एवंविधां द्रष्टुं दृष्टवानसि
मां यथा ॥’ इति साकारं वस्तु । उभयोश्च भगवदुपदेशयोरधिकारि-
भेदेनैव व्यवस्थया भवितव्यम्, अन्यथा विरोधात् । तद्वैव सति मया
सुसुक्ष्मा किं निराकारमेव चिन्तनीयम्, किं वा साकारमिति स्वाधि-
कारनिश्चयाय सगुणनिर्गुणयोर्विशेषबुभुक्षया अज्जुन उवाच एवमिति”

इति । श्रीमन्नैककण्ठ आह—“पूर्वाभावात् ‘मत्कर्मकृत् मत्परमः’ इत्यादिना समजनसुक्तम्, तत्र मच्छब्दार्थे किं सगुणसुत निगुणं ब्रह्म, उभयत्रापि मच्छब्दस्य पूर्व प्रयोगदर्शनात् सन्दिहानः पृच्छति एवमिति” इति । श्रीमद्विष्णुनाथ आह—“भक्तिप्रकरणस्थोपक्रमे ‘योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनात्मरात्मना । अद्यावान् भजते यो मां स मे सुक्ततमो मतः’ इति भक्तेः सर्वोत्कर्षो यथा श्रुतः तथैवोपसंहारेऽपि तस्या एव सर्वोत्कर्षो श्रुतकामः पृच्छति” इति । “हे रूपे वासुदेवस्य व्यक्तं चाव्यक्तमेव च । अव्यक्तं ब्रह्मणो रूपं व्यक्तमेतच्चराचरम् ॥” इति स्वरणात् अव्यक्तं निर्विशेषं परं ब्रह्म, व्यक्तम् मायोपाधिकमपरं ब्रह्म सकार्यम्” इति यन्निर्णीतं श्रीमता शङ्करानन्देन तात्पर्यबोधिण्यां ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते’ (४।११) इत्यत्र तदेवाभिमतं श्रीमच्छङ्करस्य तदनुगामिनाञ्च, वैष्णवाचार्याणाम्नेतृद्विपरीतम् । तेषां पुनरैश्वर्यवदेव परं ब्रह्म, एनेश्वर्यवदपरं विभूतिर्वा । उक्तञ्च श्रीमन्माध्वभाष्यव्याख्याप्रमेयदीपिकाकृता श्रीमता जयतीर्थेन “भगवतो विष्णोः साकारत्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारत्वमेव । न च भगवानेव ब्रह्म तस्य तदुक्तमत्वेन ततोऽन्यत्वात्” इति । तथाच श्रीमता रूपेण ब्रह्मज्ञागवतामृतं “भगवांस्तु परब्रह्म परात्मा परमेश्वरः । सुसान्द्रसन्निधानन्दवियहो महिमार्णवः ॥ सगुणत्वागुणत्वादिविरोधाः प्रविशन्ति तम् । महाविभूतिर्ब्रह्मास्य प्रसिद्धेत्वं तयोर्मिदा ॥” इति ।

प्रश्नोऽस्तु नख्येवमिति । एवं सततयुक्ताः ‘मत्कर्मकृत्’ इत्याद्युक्तप्रकारेण नित्यं समाहितचित्तास्त्वन्निष्ठाः सन्तो ये भक्तास्त्वा सर्वोत्कर्षाभिषं यथादर्शितविश्वरूपमिति श्रीमच्छङ्करः पर्युपासते भगवन्ति, ये चापि अचरम् अखूलादिनक्षत्रं निर्विशेषं ब्रह्म, अतोऽव्यक्तं अचराद्यगोचरं पर्युपासते, तेषां मध्ये योगवित्तमाः के ? अथ श्रीमद्रामानुजः—“एवं ‘मत्कर्मकृत्’ इत्युक्तोक्तेन प्रकारेण सततयुक्ता भगवन्त्वामेव परमप्राप्यं मन्वाना ये भक्तास्त्वा सकलविभूतिबुद्धसमवधिकारिभगवतोऽर्थेऽद्वैतीयोक्तसाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकलाचगुणसागरं पदि-

श्रीमद्भगवद्गीता—

मध्यावेष्ट्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अहया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

पूर्वमुपासते, ये चाप्यक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेवाव्यक्तं चक्षुरादिकारण-
जानभिव्यक्तस्वरूपमुपासते तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः के स्वसाध्यं
प्रति बीजगामिष इत्यर्थः । ‘भवामि न चिरात् पार्थ मध्यावेष्टितचित-
शाम्’ इत्युत्तरत्र योगवित्तमत्वं श्रेष्ठविषयमिति व्यञ्जयिष्यते” इति ।
श्रीमन्मधुसूदनः—“एवं ‘मत्कर्मकृत्’ इत्याद्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण सतत-
युक्ता नेरन्तर्येण भगवत्कर्मणां सावधानतया प्रवृत्ता भगवद्भक्ताः साका-
रावस्थैकशरणास्त्वामिदंविधं साकारं पर्थ्युपासते सततं चिन्तयन्ति, ये
चापि सर्वतो विरक्तास्त्यक्तसर्वकर्मणांोऽक्षरं.....सर्वोपाधि रहितं
निर्गुणं ब्रह्म, अतएवाव्यक्तं सर्वकरणागोचरं निराकारं त्वां पर्थ्युपा-
सते, तेषामुभयेषां मधेय के योगवित्तमा अतिशयेन योगिनः.....केषां
ज्ञानं मयानुसरणीयमित्यर्थः” इति । १ ।

प्रश्नोत्तरमाह मयाति । मयि सर्वान्तर्यामिणि—विश्वरूपे पर-
मेश्वरे इति श्रीमच्छंकरः, परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टे इति श्रीम-
च्छ्रीधरः, नीलोत्पलश्यामलत्वादधर्माणि स्वयं भगवति देवकीसूना-
विति श्रीमद्भलदेवः, श्यामसुन्दराकारे इति श्रीमद्विष्णुनाथः, भगवति
वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि इति श्रीमन्मधुसूदनः—नित्ययुक्ताः
सततोयुक्ता मविष्टाः, परया प्रकृतया अहया उपेता युक्ता उपासते, ते
युक्ततमा योगवित्तमा मे मम मताः । अत्र सगुणब्रह्मोपासनस्य श्रेष्ठ-
त्वमाचार्याभिमतं पश्यन्तो निर्गुणब्रह्मोपासनश्रेष्ठत्वादिनस्तदसङ्गमाना
इव चर्ज्जनस्य निर्गुणोपासनानधिकारित्वमेव श्रेष्ठत्ववर्धनं कारणमुद्गा-
हयन्ति, तथाहि श्रीमन्मधुसूदनः—“अथ सर्वज्ञो भगवानर्जुनस्य सगुण-
विद्यावामिवाधिकारं पश्यन्तं प्रति तां विधास्यति यथाधिकारं तार-
तम्योपेतानि साधनानि च” इति । श्रीमन्निलकण्ठसु “निर्गुणस्य

ये त्वत्परमनिर्दृश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्व्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

संनिधमेन्द्रिययामं सर्व्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्व्वभूतार्हते रताः ॥४॥

दुष्प्राप्यत्वोक्त्यैव श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्रागस्त्यञ्च शब्दतो दर्शयन् श्रीभगवानुवाच” इत्युक्त्वा “मे मम ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ इति ज्ञानिनः मात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेष्वपि कारुण्यात् पक्षपातवतः सर्व्वज्ञस्य युक्ततमा मताः” इत्याह । स्वयं श्रीमच्छङ्करस्तु “न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम्” इति युक्त्या निर्गुणोपासकानां श्रेष्ठत्वं संसाधय सगुणोपासकानां श्रेष्ठत्वनिव्यचने हेतुर्नैरन्तर्य्येण भगवच्चिन्तनया तेषामहाराजातिवाहनमित्युक्तवान् । वस्तुतस्तु स्वसाधयं प्रति शीघ्रगामित्वमशीघ्रगामित्वमेव युक्ततमत्वे हेतुरिति श्रीमद्रामानुज-दत्ता युक्तिरेव साधीयसी स्वयमाचार्य्येण तथैवाकृत्वात्—“क्लेशाऽधिकतरस्तेषामव्यक्तामक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते” “भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्” इत्यत्र । २ ।

अक्षरोपासनेनापि सर्व्वान्तर्यामिणमेव प्राप्नुवन्तीत्याह ये त्विति संनियम्येति । ये त्वत्परमं परमं ब्रह्म—प्रत्यगात्मस्वरूपमिति श्रीमद्रामानुजः, निर्व्विशेषं ब्रह्मति श्रीमन्मधुसूदनः, अस्थूलमनन्तरादिश्रुत्या सर्व्वधर्मेशून्यमिति श्रीमन्नौलकण्ठः—अनिर्दृश्यं निर्दृष्टुमशक्यम्—देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्दृश्यमिति श्रीमद्रामानुजः, शब्दमव्यप-देष्टुमशक्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः, अव्यक्तं प्रपञ्चातीतमिन्द्रियाविषयम्—न केनापि प्रमाणेन व्यञ्ज्यत इत्यव्यक्तमिति श्रीमच्छङ्करः, रूपादि-ह्रीनमिति श्रीमच्छ्रीधरः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैरहितमिति श्रीमन्मधुसूदनः—सर्व्वत्रगं सर्व्वव्यापि—सर्व्वव्यापि सर्व्वकारण-मतो आत्मादिशून्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः, सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण सर्व्वत्र गतमिति श्रीमन्नौलकण्ठः, अचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यम्—

देवादिदेहेषु वर्त्तमानमपि तद्विजातीयतया तेन रूपेण चिन्तायितुमन-
र्हमिति श्रीमद्रामानुजः ; कूटस्थं निर्जिकारं सर्वकालमेकस्वभाव-
तया स्थितं संसर्गानित्यताशून्यम्--मायाप्रकृत्यादिशब्दवाच्यतया प्रसिद्धं
यत् तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितमिति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च,
कूटस्थं सर्वसाधारणमती देवाद्यसाधारणाकारामस्वस्थमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, 'ध्रुव' कूटस्थमविचात्यनपायोपजनविकार्योनृत्यस्थवृद्धाव्यययोगि
यत् तच्चित्तम् इति श्रीपतञ्जलिप्रोक्ते नित्यलक्षणे श्रीमत्कैयट पाह
'तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता,' 'संसर्गानित्यता यथा
स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः'— ;
अचलं निःस्पन्दम्, ध्रुवं नित्यं वृद्धादिरहितमप्रच्युतस्वभावम् इन्द्रि-
यशामिन्द्रियममृदाय' संनियस्य संहृत्य सर्वत्र सर्वेस्मिन् काले
समबुद्धयः इष्टानिष्टपाप्मो ममा तुल्या बुद्धिर्देषां ते मां सर्वान्त-
र्यामिणमेव प्राप्नुवन्ति । कथम् ? सर्वभूतहिते रताः, सर्वेषां
भूतानां मदन्तःस्थानां हिते रताः । अक्षरस्य सर्वत्रगत्वचिन्तया
मया सर्वं ततमिति ज्ञानवन्तः, कूटस्थत्वचिन्तया लब्धेनाक्षरस्य
प्रपञ्चानागतज्ञानेन भूतानां तदन्तःस्थत्वनिर्धारणवन्तः । एवं
निर्हाय्य तेषां हिते रताः, सुतरां "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥"
(पा२२) इति परमपुरुषज्ञानं लब्धवन्तस्ते ये "परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो-
ऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥" (पा२०।२१) इत्यक्षर-
चिन्तनरता आसन् ।

'मयाविश्य मनः' 'ते प्राप्नुवन्ति मामिव' इत्यत्र व्याख्यातारो विश्व-
रूपादिकं निर्धारितवन्तः, वयन्तु सर्वान्तर्यामिणमिति पार्थक्यं संस्का-
रदोषमस्माकमुद्भावयतीति विप्रतिपत्तिः—'वयन्तु यस्मात्किरियं गीता
प्रधानतस्तदुक्त्यनुसरणेन तस्या व्याख्याने कृतमनोरथाः' इत्यस्माकं
समयं स्मारयित्वा, कौण्डिन्यमुपासीतस्मिन् शास्त्रे स्वयमाचार्य्येनोपदिष्ट

इति तद्वचनेन दर्शयित्वा—अपाकर्तव्या । “सर्वभूतस्थितं यी मां भजत्येकत्वमाश्रितः” (६।३१) इत्यादिषु सर्वभूतस्थित्यान्तर्यामिणो भजनमेव स्वयमाचार्य्योपदिष्टमिति नू केनाप्यस्मीकर्तुं शक्यम् । स्वयं भाष्यज्ञता श्रीमता शङ्करेणातएव भाष्यारम्भे पौराणिकवचनेनान्तर्यामि-
 चमैवानुस्यूतवान् । तथाया—“श्रीं नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्त-
 सत्त्वम् । अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च भेदिनौ ॥” उक्तो-
 ऽस्माभिप्रायः श्रीमद्गिरिणा—“भगवान् भाष्यकारः... .. इतिहास-
 पुराचयोः प्रव्याचिख्यासितगीताशास्त्रेण एकवाक्यतामभिप्रेतः पौरा-
 णिकलोकमेकमेवान्तर्यामिविषयमुदाहरति नारायण इति । ‘आपो
 नारा इति प्रीक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्व्यं तेन
 नारायणः स्मृतः ॥’ इति स्मृतिसिद्धः स्थूलदृशां नारायणशब्दार्थः, सूक्ष्म-
 दर्शिनः पुनराचक्षते—नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते, तच्च
 जितरासन्निहिताश्चिदाभासा जीवा नारा इति निरुच्यते, तेषामयनमा-
 न्ययो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति यमधिकृतगान्तर्यामिब्राह्मणम्,
 श्रीनारायणाख्यमन्त्रायश्चाधीयते, तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं विशिष्टं
 तत्त्वमादिष्टं भवति ।” इति । ननु स्थूलं विश्वरूपमेव गीताशास्त्र-
 स्तोपाख्यं भवितुमर्हति, अन्यथा तत्प्रदर्शनस्य व्यर्थत्वमायाति । न,
 “त्वया ततं विश्वमनन्तरूप” (१।१३८), “सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि
 सर्वः” (१।१४०) इत्यादिभिः प्रदर्श्यते “यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन
 सर्वमिदं ततम्” (८।२२) इति परमपुरुषस्य सर्वान्तर्भावकत्वं सर्व-
 मतत्वं प्रत्यक्षविषयं कर्तुं विश्वरूपप्रदर्शनम्, अन्यथाचार्य्योपसंहारे
 “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” (१८।६१), “तमेव शरणं
 गच्छ सर्वभावेन भारत” (१८।६२) इति सर्वान्तर्याम्युपाख्यत्वेन गोप-
 स्थाप्येत । यद्येवं कथमाचार्य्योक्तम् “इदं रूपं परं दर्शितमात्म-
 नीनात्” (१।१४७) इति ? “न वेदयन्नाप्ययनेन दानेन च क्लियाभिर्न
 तपोभिर्बलैः । एदंरूपः शक्यो षडं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्वेन कुक्षप्रवीर”
 (१।१४८) इति यदाचार्य्योक्तं तेन ‘यच्चमन्तर्यामी एवंरूपः’ सर्वगतः ।

सर्वमन्तर्मूढ विद्यमान इति यत् स्वरूपधीतकं रूपं विद्यमानरूप-
मिति पराशरः, तच्च प्रत्यक्षीकरचमेवाभिप्रेतम् । यत्तु विष्णुपुराणि
ब्रोक्तम्—“अक्षीषिषु समस्तोषु विश्वज्ञानकर्म्मसु । विद्यमेतत् परं
चान्यद्देविभक्तदृशां नृप ॥ प्रत्यस्तमितमेदं यत् सत्तामात्ममनीषरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ तच्च विष्णोः परं रूप-
मरूपस्याजमचरम् । विश्वरूपाच्च वैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥ न
तद्योगबुद्ध्या शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः । ततः स्मृतं हरि रूपं
चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ॥ हरिण्यगर्भो भगवान् वासवोऽयं प्रजापतिः ।
मन्वतो वसवो रुद्रा भास्वरास्तारका यज्ञाः ॥ गन्धर्वयक्षा देवताद्याः
सकला देवयोनयः । मनुष्याः पशवः श्रेताः समुद्राः सरितो हुमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः । प्रधानादिविशेषान्तं
चेतनाचेतनात्मकम् ॥ एकपादं द्विपादं बहुपादमपादकम् । मूर्त्त-
मेतत् हरि रूपं भावनाचितयात्मकम् ॥” (वि, पु, ६३, ७३, ५२—
५८श्लो) इति, तत् पुनर्भगवच्छक्तिव्याप्तत्वेन चिन्तनीयं स्वरूपरूपमित्य-
भिप्रेत्य, अतएवोक्तम् “एतत्सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् । पर-
ब्रह्मरूपस्य विष्णोः शक्तिमत्त्वमिदम् ॥” (६०श्लो) ; टीका च—
“एतच्च न तत्त्वतो विष्णोः स्वरूपमिति चिन्तनीयं किन्तु तच्छक्ति-
व्याप्तमित्याह शक्तिसमन्वितमिति ।” इति । मूर्त्तं भगवच्छक्ति-
व्याप्तत्वं चिन्तनीयम् अमूर्त्तं तु अक्षरः परमपुरुषश्च, तद्यथा—
“अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युति बुधैः । समस्ताः शक्तयश्चेता नृप
यच्च प्रतिष्ठिताः ॥ तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वैर्महत् । समस्त-
शक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ॥ देवतिथ्यस्तनुषादिचेष्टावन्ति स्वस्ती-
लया । जगतामुपकाराय न सा कर्म्मनिमित्तजा । चेष्टा तस्याप्रमे-
यस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥” (वि, पु, ६३, ७३, ६८—७१श्लो)
इति । अस्मिन् शास्त्रे परोक्षभावं परित्यज्यापरोक्षभाव एवोपदिष्ट
इति अक्षरश्च परमपुरुषस्योपास्यत्वेनोपस्थापितः—“परस्तस्मात् भावी-
ऽन्वोऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्, न विन-

यति ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न
निवर्तन्ते तक्षाम परमं मम ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन-
न्वया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥” (पा०—
२२) इत्येवमादिभिः ।

गीताशास्त्रस्य सर्व्ववेदवेदान्तसारभूतत्वात् कुतो वैतद्विविधमुपा-
सनं क्रमेणाभिव्यक्तमित्यत्र चिन्तनीयम् । दृश्यते पुनर्ऋक्संहितायां
सर्वासु महर्तृषु क्रियास्वेकैव शक्तिर्द्विराजतेऽतः ऋक्कया सर्व्वस्यैकत्वम्
—“महद्देवानामसुरत्वमेकम्” (ऋक्सं, ३म, ५५सु, १—२२ऋक्)
इति ऋचामन्तिमवाक्येन । “यद्यदिभूतिमत्तत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव
षा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम्” (१०।१) इत्युक्ति-
स्वाचार्य्यस्य ऋगुक्तं शक्तैकत्वं ज्ञानभूमावधिरोहयन् । वेदान्तेषु
पुनः प्रथमं (का, उ, ४।५) प्रकाशवत्त्वेन दिक्षु, अनन्तत्वेन पृथिव्यन्त-
रिण्दिक्ममुद्रेषु, ज्योतिष्टेनाग्निसूर्य्यचन्द्रविद्युत्सु, आयतनत्वेन प्राण-
श्चक्षुःश्रोत्रमनःसु ब्रह्मापासना विहिता । तदनन्तरम् (का, उ, ७।१—
१५) उत्तरोत्तरभूयस्त्वेन नामवाङ्मनःसङ्कल्पाचित्तध्यानविज्ञानबलादा-
मेजभाकाशस्मराशाप्राणेषु ब्रह्मदृष्टिं विधाय सर्व्वंस्तानात्मन्तर्भूय
(का, उ, ७।२३—२६) भूमाहमात्मसु व्यापितेन ब्रह्मापासनं विहि-
तम् । आदित्यादिष्वात्मनि चाधिष्ठितेन पुरुषाभिदा ब्रह्मापासना
च (ह, भा, उ, ४।१) दृश्यते । अत्रप्राणमनोवक्त्रानानन्देषु ब्रह्मान्वेष-
णमन्मयादिपञ्चकोषविचारत्वेन गृहीतम् । तत्र (तै, उ, २।१—५)
अक्षरमयो हि पुरुषस्य देहः, सुतरामन्मयकोषविचारे प्रथमन्तावत्
स्वदेहे ब्रह्मान्वेषणं विहितम् । अक्षन्तु मूर्च्छं जगत् (ऐ, उ, ३।२),
अतोऽन्मयकोषविचारे सर्व्वं दिश्वं देहत्वेन परिवर्त्य्य तत्र ब्रह्मान्वे-
षणमपि सिद्धति । यतः प्राण एवान्नस्य भोक्ता (का, उ, ५।२।१),
देहस्य सर्व्वोद्येष्टाश्च तत एव प्रसरन्ति, अतोऽन्नात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वात्
तस्मिन् ब्रह्मान्वेषणं प्राणमयकोषविचारे विहितम् । “प्राणो ह्येष
यः सर्व्वभूतैर्विभाति” (सु, उ, ३।१।४) इत्यत्र प्राणस्य प्राणत्वेन प्रत्यक्षी-

कृतं ब्रह्मेत्यन्वदेव । आत्मयस्यत्यात्मनः प्राणादपि तस्य न ह्यत्मनः ।
मनसि ब्रह्मानुषणं न सम्यग्भवति तस्य सङ्ख्यविज्ञानस्यत्यादतो
विज्ञाने बुद्धो निश्चयात्मिकायां ब्रह्मानुषणं विज्ञानमयकोषविचारे
द्रष्टव्यम् । बुद्धा निश्चयात्मिकयानुष्ठायमानेन कर्मणा चित्तमुद्भावा-
नन्दस्त्रोदयः । आनन्दे ब्रह्मानुषणस्य पूर्णता । अत आनन्दमयकोष-
सरमः । किमिदं ब्रह्म ? “सत्त्वं ज्ञानमनन्तम्” (तै, उ, २।१) इति ।
एवं वेदान्तेषु सर्वत्र मूर्त्तमूर्त्तेषु ब्रह्मविमर्शनम्—“हे वाव ब्रह्मणो
रूपे मूर्त्तज्ञामूर्त्तञ्च—सर्वज्ञाश्चतस्र, स्थितञ्च यञ्च, सञ्च त्यञ्च । (उ,
आ, उ, ४।३।१) इति । अस्या अर्थः—मूर्त्तं हि मर्त्यं, स्थितं परि-
च्छिन्नं, सत् प्रत्यक्षेणोपलभ्यम् ; अमूर्त्तं पुनः अमृतम्, यत् अपरि-
च्छिन्नं व्यापि, त्यञ्च चक्षुरादेरविषयम् । मूर्त्तं पृथिव्यसेजस, अमूर्त्तं
वायुरन्तरिक्षञ्च (उ, आ, उ, ४।३।२—५) । “शं नो मित्रः, शं वक्षः,
शं नो भवत्वर्थमा, शं न इन्द्रो वृद्धश्रुतिः, शं नो विष्णुरुक्मजः ।
नमो ब्रह्मणे, नमस्त वायी, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
वदिष्य मि (तै, उ, १।१) इत्यत्रामूर्त्तवायुरेव प्रत्यक्षब्रह्मत्वेन गृहीतः ।
एवं दृश्यते जगता जीवेन चाभिदा ब्रह्मोपलब्धिर्न पुनस्तदतीतत्वेन ।
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” (का, उ, ३।१४।१) इति सर्वदृष्ट्या
ब्रह्मोपासनम् । इयं शाण्डिल्यविद्या, अतएव हि तदनुसारि शाण्डिल्य-
सूत्रम्—“मजनीयेनाहितीयमिदं कस्त्रस्य तत्स्वरूपत्वात् ८५ ।”
इति । “वासुदेवः सर्वम्” (७।१८) इत्यत्र, “सर्वं समाप्नोषि ततो-
ऽसि सर्वः” (१।१४०) इत्यनेनान्यदेव । एवं यदि वेदान्तेषु जगज्जी-
वस्य ब्रह्मैवोपास्यत्वेन परिगृहीतं, कुतस्तदतीतत्वेन तस्य ग्रहणं प्रह-
सम् ? तदपि वेदान्ते परिलक्ष्यते, तद्यथा—“नास्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं
नोभयतःप्रज्ञं, न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्, अदृष्टमथाहमलक्षण-
मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमहेतम्
चतुर्थं सन्त्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः (मा, उ, ७) इति । युगपज्जग-
ज्जीवस्यत्वेन तदतीतत्वेन च गृहीत्वोपासनमन्तर्यामिब्राह्मणे स्फुटतर-

मासीत् । तद्यथा—“यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरीं खं पृथिवी
न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरीं यमयत्येव त आत्मान-
र्याम्यमृतः” इत्येवं पृथिव्यवस्थान्तरिणवाहुदिवादिह्यदिक्चन्द्रतारका-
काशतमसोऽभूतप्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वग्निज्ञानान्तरैःसु तिष्ठन्तं
तदतीतमन्तर्यामिणसुपदिष्टवदन्तर्यामिब्राह्मणम् । गीताशास्त्रे पुन-
स्तस्मैवोपास्यत्वम् ।

अन्तर्यामी पुनर्ब्राह्मणे सर्वव्यापकत्वेन गृहीतः । आचार्योऽपि
विभूतिनिर्वचनप्रारम्भे तमात्मत्वेन गृहीतवान् । यथा—“अहमात्मा
शुद्धाक्षश्च सर्वभूताग्रयस्थितः” (१०।२०) इति । “आत्मैव परमार्थिकं
रूपम्” इति श्रीमद्भिरिणीकम् । तत्तु स्वरूपैक्यवशाद्यदपि नासमञ्जस-
मिति कल्पते तथापि जीवात्मनोऽल्पज्ञत्वादिवशात् परमात्मनो भिन्नत्व-
मस्य नापैति । “सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्म-
ध्येयत्वमनेषितं नान्यस्य कस्यचित्कारणस्यादित्वादिविषु ध्येयता” इति
यत्तेनोक्तं तदिहापि बोध्यम् । “अहमात्मा” इत्यन्त्याहंशब्दवाच्योऽन्त-
र्याम्येव धेयो न तु जीवः । अन्तर्यामिणो धेयत्वे “नभोलिङ्गमलिङ्ग-
मीश्वरम्” (भा, १स्क, ६प, १६श्लो) इति युक्तिमनुसृत्यात्मलिङ्गेन तस्य
ध्यानमिति प्राप्तुः । “नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्मीति ब्रूवतोऽन्यत्र कथन्तदुपलभ्यते ॥” (कठ, ६।१२) इत्यस्मित्व-
मात्रत्वेन अहणं न जातु दुष्करं चिन्तया तस्यानपाकरणीयत्वात् ।
अनपाह्व्यैमस्मित्वमिदमात्मनः परमात्मनो वेति संशयोऽकिञ्चित्कारो-
ऽनन्तसत्तायामात्मनोऽणुतेन भासमानत्वात् । प्रथमन्तावत् सत्तामात्र-
धारणां विना परमात्मनो विशेषज्ञानं न सम्भवत्यत आचार्यः “तस्मात्तु
भायोऽन्वोऽव्यक्तः” (८।२०) इति सत्तामात्रसुपदिष्टवान् । तदनन्तरं
“यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्” (८।२२) इति परम-
पुरुषं धेयत्वेनास्थापयत् । अस्मिन्नपि “मया ततमिदं सर्वं जगद-
व्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेनैवस्थितः ॥”
(८।४), “अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुध्यः” (७।२४) इत्यादि-

निर्मे तस्य सत्तामायत्नं कदाप्यपेति । सा सत्ता भूमत्वेन दृष्टीता
 एव धीया—“स एवावस्थात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स
 दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वम्” इति ; अन्तर्यामित्रेण दृष्टीता
 —“अहमेवावस्थादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतो-
 ऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वम्” इति ; आत्मत्वेन दृष्टीता—“आत्मेवाव-
 स्थादात्मोपरिष्ठादात्मा पुरस्तादात्मा पश्चादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
 आत्मेवेदं सर्वम्” इति (छा, उ, ७।२५।१।२) । एवं चिन्तनस्य फलान्तु
 तथैव—“एवं पश्यन्नेव मनान एव विजानन्नामरतिरात्मकीदृ आत्म-
 मिषुन आत्मानन्दः स स्वरस्य भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति” (७।२५।२) इति । “यो वै भूमा तत् सुखं नात्मे सुखमस्ति
 भूमेव सुखम्” (छा, उ, ७।२१।१), “यच्च नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति
 नान्यद्विजानाति स भूमा” (छा, उ, ७।२४।१) इत्यनुसारतः—“सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै, उ, २।१) इति श्रुत्या सन्निरुद्धं यदानन्तत्वेनोप-
 लभ्यते—तदैव भूमत्वं तस्य साधकसन्निधौ प्रत्यक्षं भवति । “यः
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्येव महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येव व्योम्नगात्मा
 प्रतिष्ठितः । मनांसयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽस्ते हृदयं सन्निधाय ।
 तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥” (सु,
 उ, २।२।७) इत्यस्यां श्रुतौ पञ्चकोषविचारनिष्पन्नब्रह्मज्ञानस्य विस्तृत-
 भूमी नियोगः, तस्मिन्नानन्दानुभवस्य सुव्यक्तः । अतः “सत्यं ज्ञानमन-
 न्तम्” इति ब्रह्मस्वरूपसाधनस्य परिपूर्तिर्जगति जीवे च तदनुभूय
 इत्ता, न पुनस्तदतीतत्वेन । तत्तु “एकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं
 शान्तं शिवमहैतम्” (मा, उ, ७) इत्यत्र । प्रपञ्चातीतोऽपि परमपुरुषः
 शिवस्वरूपत्वेन स्रष्टा पाता चाहैतत्वेन विविधेषु भावेषु प्रकाशमानो-
 ऽपि न स्वस्य स्वरूपेण जहातीति बोध्यम् । शिवस्वरूपस्य निर्व्ययत्वं
 ज्योतात्मरूपनिषदि यथा—“सर्वाननशरीर्योः सर्वभूतगुहाशयः ।
 सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥” (श्वे, उ, १।११),
 “सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कसिसूक्ष्मं मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् । दिव्य-

स्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥” (श्वे, उ, ४।१४), “पृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥” (श्वे, उ, ४।१६), ‘भावयाह्ममनीहृदस्य भावाभावकरं शिवम् । कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहृस्तनुम् ॥” (श्वे, उ, ५।१४) इति । “शान्तं शिवमहेतम्” इति श्रुत्या स्वरूपचिन्तनेन किं भवति श्रुत्यन्तरेण तदाकलयितव्यम्, तद्व्यथा—“यस्तु सर्वानि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूतं विजानतः । तच्च को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनापी परिभूः स्वयम्भूयाथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाम्यः ॥” (वा. सं, उ, ६।७८) इति । एकत्वमनुपश्यतः सर्वभूतेषु विद्वेषभावं परिजहति : “शुद्धमपापविद्धम्” इति ब्रह्मस्वरूपैकैक्यमुपपाठते, हृदयस्य शुद्धतया “याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाम्यः” इति भगवतो लीलां पश्यन् स “रसो वै सः” (तै, उ, २।७) इति रसस्वरूपमानन्दघनं ब्रह्म साक्षात्स्वन्वेनोपलभते । अस्यामवस्थायां साधकस्यास्य भगवतोऽणुमात्रविच्छेदोऽपि विपश्चिो भवति—“यदा ह्येव एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ भयं भवति ॥” (तै, उ, २।७) इति । साधूक्तं वल्लभसम्प्रदायानुसारिणामृततरङ्गिण्या “सर्वभूतस्यमात्मानम्” (६।२६), “यो मां पश्यति सर्वत्र” (६।१०) इति श्लोकद्वयस्य व्याख्यायाम्—“सर्वभूतस्यमिति । योगयुक्तात्मा भगवत्संयोगी युक्त आत्मा सर्वत्र संयोगावयोगभावे समदर्शनः । आत्मानं भगवन्तं सर्वभूतस्यं वियोगावस्थायां पुनः आत्मानि भगवत्स्वरूपे, संयोगावस्थायां सर्वभूतानि आत्मानि ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । एतेन भगवत्स्वरूपज्ञानात् अत्यन्तसुखयुक्तमिति भावः ।” “एवं स्वरूपज्ञानफलमाह यो मामिति । यः सर्वत्र जीवेषु वियोगावस्थायां मां पश्यति, संयोगावस्थायां मयि सर्वं

पश्यति तस्य अहं न प्रपश्यामि न कदाचिदपि विद्युक्तो भवतीत्यर्थः ।” इति । तथैव विप्रयोगे च साधकानुभूतिनिवहा देवावाचार्यैरेवम्—“सङ्गमविरह-
विकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्य । एकः स एव सङ्गे निभुवन-
मपि तस्यैव विरहे ॥” इति ।

“अतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्
प्रयन्त्यभिविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्वत्त्वं” (तै, उ, ३।१) इति वेदान्त-
सम्मतं ब्रह्मलक्षणं “प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्” (ऽ।
१८) इत्यत्र दृश्यते । नैतावन्मात्रेण साधकस्य कृतार्थता, अतो विविध-
सम्बन्धा अप्याचार्य्योपादिष्टाः परेण—“पितामहस्य जगती माता
धाता पितामहः ।” (ऽ।१७) “गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं
सुहृत् । (ऽ।१८) “सखा पिता पितृतमः पितृणाम् (४।१७।१७) इत्या-
द्यासु ऋतु दृश्यन्ते विविधाः सम्बन्धाः । अतो वेदवेदान्तयोरेकमुपा-
स्यनिर्णये साधितमाचार्य्येण । अन्तर्यामिण्येव सम्बन्धारोपः किन्ना-
जानकतः सर्वथा तस्यानिर्वचनीयत्वात् ? वचनविषयं कृत्वा सर्वथा-
निर्वचनायत्वापत्तिर्न खलु शोभते । “एकात्मप्रत्ययसारम्” (भा, उ,
७) इत्यात्मप्रत्ययगोचरत्वं तस्य, सुतरां वचनविषयतां तस्यायाति ।
अस्तीति निरूपणं कस्याप्यस्तित्वं सूचयति । कस्य ? यो भूतानां
प्रवृत्तिः, येन च तेषां जीवननिर्व्वाहः, यस्मिंश्च तेषां स्थितिरिति । निति
नेतीति निषेधेऽपि निरवधिनिषेधस्यासम्भवात् तस्मिन्नेव शब्दस्य पर्य-
वसानम् । अतएवाह भागवतम्—“श्रुतयस्त्वयि हि फलव्यतीक्ष्णरसनेन
भवविधनाः” (भा, १०स्क, ८७अ, ३७श्लो) इति । एवं सति सर्वथा-
निर्वचनीयत्ववादी इथा वितण्डेव । अनिर्वचनीयत्वं खल्वनस्तस्य
सम्बन्धवचनीयत्वासम्भवात् । अतएवाह श्रुतिः—“यदि मन्यसे सुवेदेति
दभमेवापि नूनं त्वं वेत्य ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ
तु मीमांस्यसे ते, मन्ये विदितम् ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदिति
वेद च । यो नस्तद्देद तद्देद नो न वेदिति वेद च ॥ यस्यामतं तस्य

मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजान-
ताम् ॥ प्रतिबोधविदितं मतमसृतत्वं हि विन्दते ॥” (तत्, उ,
८—१२) इति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति” इति, तस्य शक्तिमत्त्वम् “प्रतिबोधविदितम्” इत्यस्य सर्व-
प्रत्ययदर्शित्वम् ज्ञानस्वरूपत्वं वा । “सत्त्वं ज्ञानमनन्तम्” (तै, उ,
२।१) इत्यत्र सत्त्वं “सम्भूलाः सीम्हेमाः प्रजाः सदायतनाः सप्रतिष्ठाः”
(छा, उ, ६।४।८) इति शक्तिमदेव सत्स्वरूपम् । क्रियोन्मुखं ज्ञानमेव
शक्तिरिति मतं नासमञ्जसम्, ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशपरप्रकाशसामर्थ्य-
युक्तत्वात् । न हि परब्रह्मणि परस्परविरुद्धानि स्वरूपाणि जातु सम्भव-
न्त्यन्तभिन्नानि वा । एकस्वरूपस्य तस्य जगज्जीवाभ्यां सम्बन्धपर्या-
लोचनया भिन्नस्वरूपत्वं प्रतिभातीति तस्यै जायमाने ब्रह्मस्वरूपघटितो
विवादो निश्चिन एवेत्यवभासत । यदि सम्भूलमेव सर्वं तदा सच्छक्ति-
मत्, अन्यथा न ततो जगज्जीवप्रवृत्तिः स्यात् । “परास्य शक्तिर्विवि-
धैव अयुतैः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वे, उ, ६।८) इति शक्तित्वे
कथं मतः शक्तिरित्युक्तिः ? शक्तिर्हि क्रियाव्यञ्जिका । विनारम्भेण
क्रिया न बुद्धौ प्रतिभाति । आरम्भत्वे विकारित्वमेवायाति । सत्-
स्वरूपस्यानन्तत्वे तस्मिन्नेव क्रियाया निरवच्छेदप्रकाशो न विक्रियां
व्यनक्ति सतोऽविक्रियत्वेनावस्थानात् । अतएवाज्ञाचार्यः—“विष्टभ्याह-
मिदं कृतस्त्रैकानि स्थितौ जगत्” (१०।४२) इति, “पादोऽस्य विश्वा
भुवनानि” (ऋक्, १०।८३, १०।८४, १०।८५) इति च । सतः शक्तेश्च
न भिन्नत्वमस्या अनन्तत्वात् सदव्यापित्वाच्छक्तेरेव व्यक्ताव्यक्तव्यवस्थो-
चितत्वाच्च । अतएवाह श्रीमच्छङ्करः “कारणस्याकभूता शक्तिः शक्ते-
श्चाकभूतं कार्यम्” (वे, सू, २३, १पा, १८सू, भा) इति । सतो
जगज्जीवाभिव्यक्तिज्ञानमेव सूचयति । वेदान्तवादिनां ब्रह्मण्यित्-
स्वरूपत्वे नास्त्यमस्यतिः । ज्ञेयं विना ज्ञानस्य स्थितिर्न सम्भवति ;
ज्ञानाज्ञेयान्तरे स्वीकृतं सर्वकारणस्य ज्ञानस्यान्यापेक्षित्वप्रसङ्गोऽती न
सिद्ध्यति ज्ञानस्वरूपत्वं ब्रह्मण इत्यर्थाच्चा ज्ञेयाभावत्वेन ज्ञानस्यासम्भाव-

नेति विप्रतिपत्तिस्तस्य ज्ञानस्यात्मज्ञाने सर्वेषां ज्ञेयानामन्तर्भावितत्वात्
निर्मुक्ता । अव्यक्तानां ज्ञेयानां तस्मिन् ज्ञानेऽभिव्यक्तभावेन स्थितिर्नानु-
भूतिविरुद्धा । यतोऽस्माकमपि ज्ञानेऽभिव्यक्तभावेन स्थिताः शब्दार्थाः
कार्यकालेऽनुभूय प्रतिभामस्ते न तु तत्पूर्वम् ; न च पुनस्तेनास्माकं
तज्ज्ञानवत्त्वाभावः । ज्ञानस्वरूपमधिकृत्याह च श्रीमच्छङ्करः—
“आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिर्ने ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथापि बुद्धे-
रुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिहारैरपि यथाकारपरिणामिन्या ये शब्दाद्याका-
रावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवात्मविज्ञानेन
व्याप्ता उपपद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभासाद्य ते विज्ञानशब्दा-
ध्याय धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मो विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः
परिकल्प्यन्ते । यत्तु ब्रह्मणो विज्ञानं तस्मात्प्रकाशरूपं न च
ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तत्, न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षं नित्य-
स्वरूपत्वात् । सर्वभावानाञ्च तेनाविभक्तदेशकालाकाशादिकारणत्वाच्च
निरतिशयमूर्च्छत्वाच्च न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकष्टं
भूतं भविष्यद्वास्ति तस्मात् सर्वज्ञं तद्ब्रह्म । मन्त्रवर्णश्च—‘अपाणि-
पादो जवनो यर्हीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न
च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरयम’ पुरुषं सज्जान्तम्’ इति । ‘न हि
विज्ञातुर्विज्ञानविपरिन्नापो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयोऽस्ति’
इत्यादि श्रुतेश्च । विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात् करणादिनिमित्तानपेक्षि-
त्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिः ।’ इति । न तु
पुनर्ज्ञानमिदमन्तर्विशिष्टं भवितुमर्हति, तथा सति ज्ञानस्याज्ञानविशि-
ष्टत्वमेवायाति । सच्च ज्ञानञ्च न भिन्ने, सदित्युक्ते ज्ञानस्यैव सत्त्वं
नान्यस्य, यतः सतो जगदुत्पत्तौ नास्त्यत्वं सर्वत्र ज्ञानक्रियानुस्यूतत्वात् ।
अनन्तत्वन्तु सतो ज्ञानस्य च पूर्वमेव प्रतिपादितम् । एवं सत्त्वं ज्ञान-
मनन्तं न भिन्नस्वरूपमेकमेवेति मिहोऽन्वेषामपि स्वरूपाणां तदभिन्नत्व-
मिति साधनं न दुष्करम् । ज्ञानमेव शिवम्, यतो जीवानां प्रयोज-
नानि जानाति ब्रह्म पूर्णज्ञानत्वात्, तत एवात्पद्यन्ते तदायोजनानि च

पूर्वमेव । अनन्तत्वेन हि तस्य प्रपञ्चातीत्वमतो न पृथग्बुक्तेरावश्यकता । ज्ञाने नाज्ञानस्यास्तित्वमतोऽस्य शुद्धत्वं स्वाभाविकमेव । अविशुद्धत्वं दुःखहेतुरतो विशुद्धत्वेऽस्य स्वाभाविके सुखस्वरूपत्वमिति एकस्यैव चित्स्वरूपस्य भिन्नदृष्ट्या दर्शनेन भिन्नस्वरूपवत्त्वेन प्रतीतिर्न तु स्वरूपत एव भिन्नत्वम् ।

साधने प्रवृत्तस्य प्रथमं सत्तामात्रधारणं निर्विशेषवादस्य, सत्तायां चित्स्वरूपस्य चित्स्वरूपस्य च शिवस्वरूपत्वेन शुद्धस्वरूपत्वेन सुखस्वरूपत्वेन दर्शनं सविशेषवादस्य च मूलम् । ब्रह्मणि सदैकरूपत्वमेव । साधकगतदृष्टिशेदात् यद्यपि भिन्नत्वेन प्रतिभाति तदेकमेव स्वरूपम्, तथापि परब्रह्मणि नास्ति निर्विशेषसविशेषवादयोरवकाशः । निर्विशेषसविशेषवादिभिर्देवा सच्चिदानन्दघनं ब्रह्मेति स्वीकृतं, तदा निष्फल एव निर्विशेषसविशेषविचारः । साधूक्तवान् श्रीमद्भगवतः गोविन्दभाष्ये (वि, सू, १।१।१०) “सगुणं निर्गुणञ्चैति द्विरूपता नास्ति ।” “तेन निर्गुणोऽपि गुणवानिति विरुद्धम् । भेदं रक्षस्यानवकाशात् ।” तथार्थं निर्गुणादयः शब्दाः निर्गुण्यादिना निमित्तेन तच्च प्रवर्त्तयन् सर्वज्ञादयस्तु सर्वज्ञादिना । तेन प्राकृतैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्विहीनः स्वरूपानुवाक्याभ्यस्तेस्तु विशिष्टोऽसाविति न कापि विचिकित्सा ।” इति । सगुणनिर्गुणादिविरोधः पुनरीक्षरास्ति स्वास्वीकारकारणं ब्रह्मस्य—“ते तत्त्वताऽर्थैरङ्गताः पुरुषं ददन्ति व्यापिं प्रदेशगतं शाश्वतमाहुर्गकं । मूर्ते न मूर्तमसगुणं गुणिनं तथैव कर्त्ता न कर्त्ता इति चाप्यपरे ब्रुवन्ति ।” (ल, वि, २।१४) इति । या तु नारूपे ब्रह्मणि नास्ति भक्तेः सम्भावनेति केषाञ्चिदुक्तिः, सा निरस्ता सुष्ठु भगवद्भक्तिचन्द्रिकायां शास्त्रिण्यसूत्रव्याख्यायां शोभता नारायण-तीर्थेन—“ननु अस्मिन् मते कथं भगवति भक्तिः सम्भवति, नीरूपत्वेन शौन्दर्याभावात् । रूपवत्त्वे तु अनित्यत्वदोषापात्तिभया माहात्म्य-ज्ञानस्य बाधेन सुतरामिति चेत् न, प्रवृत्त्यादिप्रदर्शकतया प्राकृतरूप-शून्यत्वेऽपि सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणरूपवत्त्वादेव सुन्दरतमे तस्मिन् भक्ति-

केशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

सम्भवात्” इति । श्रीमद्वल्लभे चाह मोविन्दभाष्ये (वि, पु, १।१।३)
 —“इत्यं हरिरात्मनूर्तित्वमनुभूतं न भवितुं स्वात्मकधर्माधिष्ठानशा-
 स्तित्वं जगत्कर्तुं निर्विकारत्वं चेत्यादि श्रूयमाणरूपतया चास्थीपासनं
 सिध्यति” इति । सत्यज्ञानानन्दे परब्रह्मणि पितृत्वादिसम्बन्धो न पुनः
 काल्पनिकः । चित्स्वरूपस्य शिवस्य “येन जातानि जीवन्ति,” “य
 एव सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः” (कठ, ५।८),
 “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्
 (श्वे, उ, ६।१३)” इत्याद्यास्तु श्रुतिषु वर्णितेन पालनप्रयोजनार्पणादि-
 व्यापारेण तत्तत्सम्बन्धस्य निरतिशयतात्त्विकत्वात् । “नित्यो नित्या-
 नाम्” इत्यादि श्रुत्या परब्रह्मणा जीवस्य नित्यसम्बन्धत्वात् पितृत्वादि-
 सम्बन्धो नित्य एव । जगत् सत्यं जीवा जीवभावेन नित्य इति
 सिद्धान्तो येन बहु मन्यते, तेषां जीवेश्वरयोः सम्बन्धोऽनित्य इति वक्तुं
 नाशकते । आह च श्रीमच्छङ्करः—“प्रकृतिं पुरुषश्चैव विहरनादी”
 (१।३।१८) इत्यत्र, “प्रकृतिं पुरुषश्चैवेश्वरस्य प्रकृतौ तौ प्रकृतिपुरुषावु-
 भावव्यनादौ न विद्यते आदिर्यथोक्तावनादौ नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृ-
 त्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् ।” इति । स ईश्वरो यदा साधक-
 स्थान्तश्चतुःपथगतः, तदा तं स त्वम्पदेन स्तोति, न यदान्तश्चतुर्गोचर-
 स्तदा तत्पदेन । तत् स्तोत्रं प्रधानतः स्वरूपानुबन्धेयं भवति, तदुपस्था-
 —“नमाम सर्वं सर्व्यं गमनन्तमजमव्ययम् । लोकधामधराधारमप्रकाश-
 ममेदिनम् ॥ नारायणभर्तायाममपेयाणामर्णायमाम् । समस्तानां
 गरिष्ठं यदुभवादीनां गरीयसाम् ॥” (वि, पु, १।१।८, १८।४० श्लो)
 इति । अन्तश्चतुर्गोचरे त्वम्पदेन यथा—“कथयामि ततः किन्ते सर्व्यं
 वेत्ति हृदि स्थितम् । सर्व्वात्मन् सर्व्यभूतेश सर्व्यसत्त्वसमुद्भव ॥” (वि,
 पु, १।१।, १२।१, ७४ श्लो) इति । ३।४ ।

यद्यश्चरोपासनेनापि परमपुरुषमेव प्राप्नोति साधकः, ततः कथं

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

ये तु सर्वानि कर्माणि सयि सद्भास्य मत्पराः ।

अनन्येनेव यशिन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

न सर्वं सर्वविकल्पवर्जितं प्रथममक्षरं परमं ब्रह्मोपास्य तेन च परम-
पुरुषप्राप्तौ प्रयतन्ते ? तत्राह क्लेश इति । अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते-
ऽक्षरे परब्रह्मणि आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः । कथम् ?
देहवद्भिः देहाभिमानवद्भिः दुःखं दुःखेन क्लृप्तेण अव्यक्ता गतिः अव्यक्त-
विषया निष्ठा अवाप्यते प्राप्यते । सत्तामात्रमनुभवविषयं कर्तुं देहा-
दिकं सर्वं चिन्तापथादपमारणीयम् । तत्तु देहाभिमानिभिरशक्यम्,
यदि वा शक्यमत्यन्तक्लेशमाश्रयम् । अतः जगज्जीवयोः परेण सम्बन्ध-
चित्तादनपनीय तस्मिन् चित्तसमाधानं सुकरमिति तद्देवानन्तरङ्गोक्ति
उपदेष्टव्याचार्यः । इममेवार्थं विष्णुपुराणमाह—“त्रिविधा भावना
भूय विश्वमेतन्निबोध मे । ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथाचैवोभया-
त्मिका ॥ ब्रह्मभावात्मिका ह्येका सर्वभावात्मिका परा । उभया-
त्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥ सनन्दनादयो ब्रह्मन् ब्रह्म-
भावना युताः । कर्मभावनाया चान्ये देवाद्याः स्थावराद्यराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा । बोधाधिकारयुक्तेषु
विद्यते भावभावना ॥ अर्चादिषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु । “विश्व-
मेतत् परं चान्यत् भेदभिन्नदृशा नृप ॥” (वि, पु, ६ अं, ७ अ. ८—
५२ श्लो) इति । अत्र श्रीमच्छांभरः—“तद्ब्रह्मभावनावन्तोऽपि सनन्दना-
दयो जीवा एव देहानुसन्धाननिवृत्तेः” इति । “विश्वमेतत् परं
चान्यत्” इति भेदज्ञानं न विलुप्यते, अतः “प्रत्यस्तमितभेदं यत्
सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥”
(वि, पु, ६ अं, ७ अ, ५३ श्लो) इत्येवं सत्तामात्रत्वेन ग्रहणं दुष्करमेव
जीवानां देहाद्यनुसन्धानवतामिति भावः । ५ ।

विश्वमन्तश्चक्षुषस्तिरोधाय देहाद्यनुसन्धानवतां केवलायाः सत्ताया

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

धारणं क्लेशकरमित्युक्ता जगज्जीवान्तर्यामित्वेन परब्रह्मणो धारणं
जीवानां सुकरमिति पश्यन्नाह ये त्विति, तेषामिति । ये तु सर्व्याणि
कर्माणि मयि सर्व्यान्तर्यामिणि सद्यस्य समर्प्य मत्पराः सन्तः अनन्येन
केवलेन ऐकान्तिकेनैव योगिन मां सर्व्यान्तर्यामिणं ध्यायन्तः उपासन्ते, —
एतेनोपासने योगत्रयसमन्वयनमुक्तम्, — मयि सर्व्यान्तर्यामिणि श्रावे-
शितचेतसां समाहितचित्तानां तेषामहं सर्व्यान्तर्यामी, हे पार्थ, मृत्यु-
संसारसागरात् मृत्युयुक्तात् संसारार्णवात् न चिरात् क्षिप्रमेव समुद्धर्ता
मम्यगुद्धारकर्ता भवामि । स्वात्मन्यन्तर्यामिणं स्वात्मातीतं सर्व्याणि
भूतान्यात्मन्यन्तर्भूय वर्त्तमानं सत्यज्ञानादिस्वरूपिणोज्ज्वलताप्राप्तमुपा-
सीनैः पुनः सत्तामात्रध्याननिरतानां दृष्टितारतम्यस्य ते नात्यन्तमेदः ।
ये त्वत्परममपेक्ष्य श्रेष्ठत्वेन भगवन्तं सर्व्यान्तर्यामिणं लोकातीतपुरुष-
विशेषाविर्भूतमर्चयन्ती वयं श्रेष्ठोपासका इति मन्यन्ते, न ते तत्त्व-
दर्शिनः, सत्तामात्रेऽनिवेशितचेतसां न परब्रह्मणो चित्तं स्थितिपदं
लभते, तस्मिन्नेव हि स्वरूपवैशिष्ट्यमुपलब्धव्यम्, अतएवीक्ष्यं षिणुपुराणि,
“यस्मूक्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः । समस्तशक्तयश्चेता नृप
यच्च प्रतिष्ठिताः ॥” (वि, पु, ६ अं, ७ अ, ६८ श्लो) इति । कारणं
तस्मिन्नेकस्याः शक्तेर्यदिधत्वेन प्रकाशमानाः शक्तयः कार्यस्यात्मभूताः ।
ये त्वत्परमेव परमप्रापणीयं मन्यन्ते न तु परमपुरुषं तदपि न भवन्ति
सम्यग्दर्शिनः, यतश्चित्ततया स्वात्मनो विविधमख्यं परिजिह्वासतां
तेषां तदसम्भवत्वात् मिथ्याचारत्वमेव विषयं फलम् । “आत्मा चैवञ्च
इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः । तैरेव तु विनिरुक्तः परमात्मैत्युदाहृतः ॥”
(शा, प, १८७ अ, २४ श्लो) इति यदुक्तं तदात्मपरमात्मनोऽधिक्याय,
प्राकृतैर्गुणैर्विचाल्यस्य चात्मनः परमात्माधीनत्वेन तत्स्वरूपैक्येन कैवल्य-
सम्भावनाप्रदर्शनय च । अक्षरशब्देन जीवशास्त्रिन् शास्त्रे नोपास्यत्वेन

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥
 अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥

गृहीतः स्वयमाचार्य्येण “अक्षरं परमं ब्रह्म” (८।३) इत्युक्तत्वात्
 “अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः” (८।२१) इत्यत्र तस्यैव परासृष्टत्वात् । जीव-
 त्वेनाक्षरस्याधःकरणमतएवाव न न्याय्यम्, “क्षरः सर्वाणि भूतानि
 कूटस्थोऽक्षर उच्यते” (१५।१६) इत्यध्यायान्तरीदीरितप्रमाणवन्नात् ।
 अथन्वन्य एव “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः” (१५।१८)
 इति, “मम योनिर्महद्ब्रह्म” (१४।३) इतिवद्विशेषवचनात् । ६।७ ।

यत एव तस्मान्मय्येवेति । मयि सर्वान्तर्यामिणि मनः सङ्कल्प-
 विकल्पात्मकम् स्थिरीकुरु, बुद्धिं व्यवसायात्मिकां मयि सर्वान्तर्यामिणि
 निवेशय स्थापय । एवं कृत्वा किं भविष्यति ? अत ऊर्ध्वं शरीरपाता-
 दनन्तरं मयि सर्वान्तर्यामिण्येव निवसिष्यसि निवासं करिष्यसि नात्र
 संशयः । यस्य हि शरीरपातात् पूर्वमेव परब्रह्मणि चित्ताभिनिवेशो
 जातः, स एव तस्मिन् निवस्यति नान्यः, चित्ताभिनिवेशानुसारत एव
 गतेरब्रह्मभावित्वात् । ८ ।

सर्वान्तर्याम्येव परमप्राप्य इति जानतोऽपि सर्वविधान् सङ्कल्पान्
 विज्ञाय तस्मिन् जननः स्थापनं दुर्लभ्यवसायश्च सुदुष्कर इति तदश-
 क्तस्य मम किं कर्तव्यं, तदेवाह अर्थिति । अथ यदि मयि सर्वान्त-
 र्यामिणि स्थिरमचलं यथा स्यात् तथा चित्तं समाधातुं स्थापयितुं
 न शक्नोषि तनस्तर्हि अभ्यासयोगेन मत्तो निश्चलतो मनसो मयि पुनः
 पुनः स्थापनरूपेण मां सर्वान्तर्यामिणमाप्तुं प्राप्तुम् इच्छ प्रार्थी भव ।
 “सत्यं दिशतरर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत् पुनरर्थिता यतः ।
 स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादलक्षम् ॥”
 (भा, ५ स्क, १८ अ, : ७ श्लो) इति भगवत्प्राप्त्युक्तान्तरादभूतपूर्वा-

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अथेतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मदयोगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यामाज्ज्ञानाद्ज्ञानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

अभ्यामपरित्यागेन नूतनाभ्यासरतानां तत्प्राप्तिरेव भवति तं प्रति चित्तस्य लोभ्यात् । ८ ।

पुनः पुनः सर्वान्तर्यामिणि निश्चलतां मनसः स्थापनमपि न शक्य-
वति, देहादिरक्षाव्यापारव्यापृतस्य ममेतुपायान्तरमाह अभ्यास इति ।
अभ्यासे मयि पुनः पुनश्चित्तस्थापनरूपे यदि असमर्थोऽशक्तोऽसि तर्हि
मत्कर्मपरमः मामाश्रित्य यानि कर्माणि अवणकौत्सनादीनि तत्परम-
स्तदेकनिश्चो भव । मदर्थे मामुद्दिश्य कर्माणि अवणकौत्सनादीनि
कुर्वन् सिद्धिं मत्प्राप्तिरूपाम् अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि । १० ।

तदशक्तस्य किं कर्तव्यं तदाह अथेति । अथ यदि मदयोगं
मदेककरणत्वं मयि सर्वान्तर्यामिणि कर्मार्पणरूपं योगं वा आश्रितः
मन् एतत् अवणकौत्सनादिकं कर्तुमशक्तोऽसि, ततः तर्हि यतात्मवान्
यतः संयतोन्द्रियः आत्मवान् विवर्को च मन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु
फलाभिसन्धिं त्यज । ११ ।

एवं सर्वकर्मफलत्यागस्य सुकरत्वप्रतिपादनेन पूर्वोक्तेभ्य उपदेशेभ्य-
स्तस्य निकृष्टत्वमभिप्रेतमिति प्रतिपत्तिरनिरसनायाहाचार्यः श्रेय इति ।
अभ्यासात् उपदेशजनितसम्यग्ज्ञानविरहितात् ज्ञानम् उपदेशजनित-
सम्यग्ज्ञानं श्रेयः प्रशस्यतरम् ; ज्ञानादुपदेशजनितसम्यग्ज्ञानात् ध्यानं
तज्ज्ञानप्रत्यक्षाकरणार्थचिन्तनं विशिष्यते विशिष्टं भवति ; ईदृशा-
ज्ञानात् कर्मफलत्यागा विशिष्यते विशिष्टो भवति । कथम् ? त्यागा-

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥१४॥

दनन्तरं शान्तिरुपशमः । अभ्यासे प्रवृत्तानां यदान्तराया उपतिष्ठते तदा तन्निवारणोपायाज्ञानात् यत्नशैथिल्यं जायते, अतो ह्यन्तरायनिरसनोपायज्ञानमभ्यासात् श्रेयः । अन्तरायनिरसनोपायज्ञाने सत्यपि यदि चिन्तनानुरता न भवेयुस्ते, तदोपायज्ञानं निरर्थकमेव स्यात्, अतो ज्ञानाद्वानं विगिष्टं भवति । ध्यानशीलानामपि न जातु शान्तिरुपतिष्ठते यद्यनुशीयमानेन ध्यानिनावान्तरसिद्धिभादात्माभिमानो जायते, तथा ह्याह पतञ्जलिः—“व्युत्थाने सिद्धयः समाधौ विघ्नाः (प, सू. ६।३।८) इति । सर्वथा कर्मत्यागं विना ध्यानजनितविघ्ना नापगच्छन्ति, अतो ध्यानात् कर्मफलत्यागस्य सर्वत्रोष्ठत्वम् । भगवति मनःसमाधानं बुद्धिनिवेशनञ्च कर्मफलकाङ्क्षायाविशुद्धसत्त्वानां न सम्भवतः, अतः कर्मफलत्यागस्य सर्वेषूपपायेषु साम्राज्यमिति न ह्यथा स्तुतिस्तस्य । निकृष्टत्वेन न तस्य सुकरत्वप्रदर्शनं, किन्तु ततः साधकानां भगवत्प्राप्त्युद्देश्यानां साधनारम्भ इति तं परित्यज्य न कृतार्थतासम्भावनेति कर्मफलत्यागपूर्वकं यत् यत् साधनमुपदिष्टं तत्तत्साधनाशक्तौ सर्वसाधारणकर्मफलत्यागेन साधनमारम्भणीयमित्युपदेशः । अतो यथोक्तसाधकानां तथा भगवत्प्राप्तिकामानां निकृष्टानामपि साधकानां कर्मफलत्याग आश्रयणीय इति गीताशास्त्रसम्मतः पन्थाः । त्यागिनामृतत्वं प्राप्नुवन्तीति वेदान्तवादिनां मतमतएव समीचीनम् । १२ ।

त्यागादनन्तरमेव शान्तिरिति साधारणत उक्ता तन्मध्योदिताभ्युद्वेष्टृत्वादित्यागफलान्युपवर्णयन् त्यागस्य ओष्ठत्वं दर्शयत्याचार्योऽद्वेष्टेति सप्तभिः । अद्वेष्टृत्वादिधर्मसमूहोऽन्तरीपासकानामित्युक्तिसु न सूच-

यस्मान्नोद्दिजते लोको लोकाद्नोद्दिजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्देगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥१६॥

अन्वानुसारिणी । सर्वभूतानामहेष्टा हेष्टविरहितः, मैत्रः मित्रतया वर्तत इति मैत्रः, करुणः कृपालुः—उत्तमेषु हेष्टशून्यः, समेषु मैत्रः, अधमेषु करुण इति यथायथं बोध्यम् ; निर्द्वेषो ममेति प्रत्ययवर्जितः, निरहङ्कारोऽभिमानशून्यः, समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य, जमी आक्रुष्टोऽभिहतो वा क्षमावान्, सततं नित्यं सन्तुष्टः क्षामाक्षामे प्रसन्नचित्तः, योगो समाहितचेताः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढनिश्चयः दृढः कुतर्कादिनामभिवन्दनीयो निश्चयो यस्य स्थिराध्यवसायः, मयि सर्वान्तर्यामिणि, अर्पितमनोबुद्धिः अर्पिते मनोबुद्धौ यस्य, मङ्गलः मङ्गजनशीलो यः स मे प्रियः । १३।१४ ।

यस्मादिति । यस्मात् लोको न उद्दिजते नोद्देगं प्राप्नोति, यः लोकात् न उद्दिजते नोद्देगं गच्छति, हर्षामर्षभयोद्देगैः हर्षः प्रियत्वाभिप्रेतफुल्लता, अमर्षः अभिलषितप्रतिघातोऽसाहिष्णुता परस्व क्षामेऽसङ्गं वा, भयं त्रासः, उद्देगश्चित्तक्षामः, एतैर्विमुक्तो यः स च मे प्रियः । १५ ।

अनपेक्ष इति । अनपेक्षः भोगनिरपेक्षः, शुचिः वाङ्माध्यन्तरशीच-सम्पन्नः, दक्षः उपस्थितेषु कर्तव्येषु ज्ञातव्येषु च सदा एव कर्तुं ज्ञातुश्च समर्थः, उदासीनः पक्षपातविरहितः, गतव्यथः आधिशून्यः, सर्वारम्भ-परित्यागी अहं करोमीत्यभिमानयुक्तान् सर्वानारम्भानुद्यमान् परि-तरक्तुं शीलं यस्य सः—इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि समारम्भास्तान् परितरक्तुं शीलमस्येति श्रीमच्छङ्करः, शास्त्रीयकर्तव्यति-रिक्तसर्वकर्मारम्भपरित्यागीति श्रीमद्रामानुजः—मङ्गलो मङ्गजनशीलो यः स मे प्रियः । १६ ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥१७॥
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९॥
 ये तु धर्म्मामृतमिदं यथाक्तं पश्यन्पासते ।

यं इति । योऽभिलषितप्राप्तौ न हृष्यति, अनभिलषितप्राप्तौ न द्वेष्टि, प्रियविद्योगे न शोचति, अप्राप्तसमर्थे न काङ्क्षति, शुभाशुभपरित्यागी शुभं पुण्यमशुभं पापं ते शुभाशुभे परित्याक्तुं शीलं यस्य सः—
 इदं शुभमतएव करोमि इदमशुभमतएव न करोमीति निययं परि-
 त्याज्य सर्वथा भगवत्प्रेरणानुसरणमेव यः करोतीति श्रुतिः, न र लु वक्तव्य-
 मेव विचारशून्ये सति पापपुण्ययोः प्रभेदः सर्वथा विलुप्येत्, भगवत्-
 प्रेरणानुसरणे न जातु पापस्यार्थो भवेदिति तदनुसरणे भवति तस्याभि-
 लाषः, भक्तिमान् भक्तियुक्तो यः स मे प्रियः । १७ ।

सम इति, तुलाति । शत्रौ च मित्रे च सम एकरूपः, मानाप-
 मानयोरपि तथा समः हर्षविषादशून्यः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, सङ्ग-
 वर्जितः सर्वत्राभक्तिविरहितः, तुल्यनिन्दास्तुतिः तुल्ये निन्दास्तुते यस्य
 सः, मौनी संयतवाक्, येन केनचित् सन्तुष्टः यदृच्छालाभपरितप्तः,
 अनिकेतः नियतवामशून्यः निकेतादिष्वमक्त इत्यनिकेत इति श्रीम-
 द्भगवानुजः, स्थिरमतिर्यथास्थितचित्तः, भक्तिमान् भक्तियुक्तः यः स मे
 प्रियः । १८ । १९ ।

स्थितप्रज्ञतायामात्मन्येव स्थितिर्भविता, द्वितीयषट्कान्तेऽत्र तु
 सर्वान्तर्यामिण्यनन्याभिलाषत्वेन मनोबुद्धौ समर्प्यायन्नती ये धर्म्माः
 स्थितप्रज्ञत्वमन्तर्भूयोपतिष्ठन्ते तानुक्तापरुहरति ये स्विति । ये तु

अहं धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

अहं धानाः अहं कुर्वन्तो मत्परमा अहं सर्वान्तर्याम्येव परमो निरति-
शयः प्राप्यो येषां ते, भक्ता भजनशीलाः सन्तः यथोक्तमिदं धर्मासृतं
धर्ममेवासृतं पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति ते मेऽतीव प्रियाः । तात्पर्यमुक्त-
मध्यायस्य श्रीमद्भिरिणा—“सोपाधिकाभिध्यानपरिपाकात् निरुपाधिक-
मनुसन्धानस्याहेष्टा सर्वभूतानामितरादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधि-
कारिणः अथवात्वावर्त्तयतस्त्वमात्मात्कारसम्भवात् ततो मुक्तुरपपत्ते-
स्तत्वेतुवाक्यार्थधीविषयोऽन्वययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुमन्वेयः” इति । श्रीम-
च्छ्रीधरेण तु—“दुःखमव्यक्तवर्त्मतद्बहुविघ्नमतो बुधः । सुखं कृष्णपदा-
भोजं भक्तिमत्पयवान् भजेत् ॥” इति । श्रीमद्भुसूदनस्तु स्वसम्प्र-
दायमनुसृत्य—“सोपाधिकब्रह्मध्यानपरिपाकात् निरुपाधिकं ब्रह्मानु-
सन्धानस्याहेष्टत्वादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः अथवात्मन-
निदिध्यासनान्यावर्त्तयतो वेदान्तवाक्यार्थतत्त्वसाक्षात्कारसम्भवात् ततो
मुक्तुरपपत्तेर्मुक्तिहेतुवेदान्तमहावाक्यान्ययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुमन्वेय इति
मधमषट्केन प्रसिद्धम्” इति । २० ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —

इदं शरीरं कौन्तेय जेतमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः जेतन्नमिति तद्विदः ॥१॥

एवं प्रथममधमयोः षट्कयोरुपासकस्यात्मन उपास्यस्य च परमात्मनस्तत्त्वं पूज्यपूजकप्रयोज्यप्रयोजकत्वसम्बन्धश्च सहोपायेनाभिधाय तयोः कर्मादीनाञ्च विशेषज्ञानं विज्ञानमूलकमवतारयितुमन्तिमषट्कस्यारम्भः । प्रकृतिः पुरुषः परमात्मेति तत्त्वत्रयं सर्वज्ञानमूलमिति तदेवास्मिन्नध्याये प्रथममुच्यत आचार्य्येण । अत्र श्रीमच्छङ्कर आह,— “सप्तमेऽध्याये सूचिते ह्ये प्रकृती ईश्वरस्य—त्रिगुणात्मिकाष्टधा भिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वान्, परा चान्या जीवभूता ज्ञेयज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका, याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तच्च ज्ञेयज्ञेयज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं ज्ञेयाध्याय आरभ्यते” इति ; श्रीमद्भिरिराह— “प्रथममधमयोः षट्कयोरुत्पत्तित्पदार्थावुक्तौ, अन्तिमस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोऽधुनारभ्यते” इति ; श्रीमद्रामानुज आह— “पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य प्राप्तुपायभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मायोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाधनसूक्तम् । मधममे च परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाधात्म्यतत्त्वाहात्म्यज्ञानपूर्वकैर्कान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता, अतिशयदैर्घ्यापेक्षाणामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणाञ्च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति सूक्तम् । इदानीमुपरितनषट्के प्रकृतिपुरुषतत्त्वसर्गरूपप्रपञ्चेभ्यस्तत्त्वयाधात्म्यकर्माज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराञ्च षट्कद्वयोदिता विशेषधरन्ते । तत्र तावन्नयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं देह-

याथात्म्यशोधनं देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायं विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं
तथाविधस्वात्मनश्चाविस्मय्यन्हेतुस्ततो विवेकानुसन्धानप्रकाराद्योच्यन्ते”
इति ; श्रीमच्छास्त्रे आह—“पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयज्ञेयपुरुषान् पिच्छीकृत्य
विज्ञेयं दर्शयत्यनेनाध्यायेन” इति ; श्रीमच्छ्रीधर आह—“भक्ताना-
महमुहर्त्ता संसारादित्यवादि यत् । अयोदशेऽयं तत्त्वज्ञौ तत्त्वज्ञान-
मुदीर्यते ॥ ‘तेषामहं’ समुहर्त्ता सृत्वसंसारसागरात् । भवामि; न
विरात् पार्थ’ इति पूर्व्यं प्रतिज्ञातम् । न चात्मज्ञानं विना संसारी-
हरणं संभवतीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्याय आर-
भ्यते । तत्र यत्तत्तमाध्याये अपरा परा चेति प्रकृतिद्वयमुक्तं ययोरवि-
वेकाज्जीवभावमापन्नस्य निर्दशस्यायं संसारः, याभ्याश्च जीवोपभोगार्थ-
मीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिः, तदेव प्रकृतिद्वयं ज्ञेयज्ञेयपदवाच्यं
परस्परविभक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच’ इति ; श्रीमद्वल-
देव आह—“आद्यषट्के निष्कामकर्मसाधनं जीवात्मज्ञानं परमात्म-
ज्ञानोपयोगितया दर्शितम् । मध्यमषट्के तु भक्तिशब्दतः परमात्मो-
पासनं तन्महिमनिगदपूर्व्यकमुपदिष्टम् । तच्च केवलं तद्व्यक्ताकारं
सत् तत्प्रापकम् । आर्त्तादीनान्तु तमुपासीनानामार्त्तादिनाशादिकरं
तदेकान्तिप्रसङ्गेन केवलं सत् तत्प्रापकञ्च । योगेन ज्ञानेन चोपसृष्टं
त्वेष्वर्थप्रधानतद्रूपोपलभ्यकं मोक्षकञ्चेत्युक्तम् । तथाचिन्नस्यषट्के
प्रकृतिपुरुषतत्संयोगहेतुकजगत्सदीश्वरस्वरूपाणि कर्मज्ञानभक्तिस्वरूपा-
णि च विविच्यन्ते । ज्ञानदेशस्याय एतावन्नयोदशोऽस्मिन्नध्याये देह-
जीवपरेश्वररूपाणि विवेचनीयानि देहादिविविक्तस्यापि जीवात्मनो
देहसम्बन्धहेतुस्तद्विवेकानुसन्धिप्रकारस्य विमर्शनीयः” इति ; श्रीमन्नैल-
कञ्च आह—“यत्र त्वस्य सर्व्यमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इति
श्रुतेर्विद्यावस्थायां मीदाभावेऽपि, अविद्यावस्थायाम् ‘अन्तःप्रविष्टः आस्ता
जनानाम्,’ ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकैभ्य उचिनी-
यते’ इति व्यवहारदशायां शास्त्रशासितभावेन कर्तृकारयितृभावेन
प्रसक्तस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरासार्थत्वादुत्तरमवधारयन्” इति ;

क्षेत्रक्षेत्रज्ञापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

श्रीमद्भिष्वनाथ आह—“तदेवं द्वितीयेन षट्केन केवलया भक्त्या भगवत्प्राप्तिः, ततोऽन्या अहंयद्दीपासनाद्यास्तिस्र उपासनाश्चोक्ताः । अथ प्रथमषट्कोदितानां निष्कामकर्मयोगिनां भक्तिमित्रज्ञानादेव मोक्षस्तस्य ज्ञानं सङ्केपादुक्तमपि पुनः क्षेत्रक्षेत्रज्ञादिविवेचनेन विधरितुं द्वितीयं षट्कमारभते” इति । प्रकृतिः पुरुषः परमात्मेति तत्त्वत्रयं प्रथयताचार्य्येण मतविरोधी नहि युक्ततमः, यतः प्रकृतिर्माया चाविद्येति प्रस्थानेन न भवति प्रकृतितत्त्वस्य निरसनं परस्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहणस्यापरिहार्य्यत्वात् । जीवतत्त्वस्य च—“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते । नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ॥” इति तत्स्वरूपेण “ये त्वत्तरमनिर्दिश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥” इति परमात्मस्वरूपैक्यात् न संभवति तयोर्भेदः, न च पुनर्द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः, अपिच तत्तदात्मगतविशेषाः सन्तीति प्रमाणाभावात् इत्युक्त्या—न चाग्रहणमुपपद्यते यतः सर्वगतत्वेऽपि नास्ति सर्वतोत्तत्वं तस्य जीवतत्त्वस्य, तत्तु परस्यैवेति विशेषः, “ज्ञाज्ञा”वित्यादिश्रुतिषु तत्तदात्मगतविशेषाणाञ्च श्रवणात् न च तत्र प्रमाणाभावः । एवं तत्त्वत्रयस्य सिद्धत्वात् तदेव वक्तुमुपक्रमते इदमिति । हे कीर्त्तये, इदं भोगायननं शरीरं क्षेत्रं—क्षेत्रत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्भास्मिन् कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमिति श्रीमच्छङ्करः—इत्यभिधीयते कथ्यते । एतत् क्षेत्रं यो वेत्ति ममेदमिति जानाति तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः तं क्षेत्रज्ञमिति प्राहुः । १ ।

देहजीवयोर्निर्वचनानन्तरं परमात्मा निरुच्यते क्षेत्रज्ञमिति । हे भारत, सर्वक्षेत्रेषु मां सर्वान्तर्यामिणमपि च क्षेत्रज्ञं विद्धि । जीवस्य हि स्वस्य देहविषयकं परिमितं ज्ञानं संभवति, न पुनस्तदप्यन्येषां

देहानां, स्वदेहनिगम्यत्वमपि जीवस्य परिमितमेव, किमु वक्तव्यमन्येषां देहानां निगम्यत्वमस्ति तस्येति, सर्वेषां देहानां ज्ञानं निगम्यत्वञ्च परमात्मन एव, अतः स एव सर्वज्ञेयानां क्षेत्रज्ञः । एवं तस्य क्षेत्रज्ञत्वे सिद्धे क्षेत्रज्ञेयप्रयोरित् ज्ञानं सर्वेषां क्षेत्राणां क्षेत्रज्ञः परमात्मेति यत् ज्ञानं तत् ज्ञानं मम सर्वज्ञान्तर्ग्रामिणो मतम् अभिप्रेतम् । प्रथम-
न्तावदेहस्य चात्मनश्च ज्ञानं जीवस्योत्पद्यते, तदनन्तरं स्वस्यासर्वज्ञत्व-
परिमितत्वज्ञानेन सर्वज्ञस्यापरिमितस्य परमात्मनो ज्ञानं तस्मिन् प्रादु-
र्भवति । अतः प्रकृतिपुरुषविवेकप्रधानस्य सांख्यशास्त्रस्य प्रथमोपा-
नत्वम्, तस्मिन्नारुदस्य ततः परमात्मज्ञानं स्वत उपतिष्ठते, अतएवा-
हाचार्यः—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं मम ज्ञानमिति ।

पद्येऽस्मिन् ‘क्षेत्रज्ञज्ञापि मां विद्मि’ इत्युक्त्वा मन्त्रेण जीवयोगोर्नास्ति भेदः, भेदस्त्वज्ञानकृत इति सिद्धान्तः स्वयमाचार्यस्य वचनैर्निरूप्यते, तद्यथा—“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपर्ययमितस्त्वन्धां प्रकृतिं विद्मि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ एतद्वीनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ अस्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूचे मणिगणा इव ॥” (७४—७) ; “सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पकले पुनस्तानि कल्पादौ विस्तृजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्तृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्न-
मवशं प्रकृतेर्वशात् ॥” (८१७८) ; “मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सच-
राचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥” (८११०) ; प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वानादौ उभावपि । विकाराश्च गुणाश्चैव विद्मि प्रकृति-
सम्भवान् ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुख-
दुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥” (१३।१८।२०) ; “उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥” (१३।२२) ; “मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः

सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥” (१४।३); “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।” (१५।७); “हाविमौ पुरुषौ लोके चरसाचर एव च । चरः सर्व्याणि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुष-
स्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यैव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मिन् लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥” (१५।१६—१८) इति ।

पथमिदं श्रीमच्छङ्करैव व्याख्यातम्—“क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-
ज्ञापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि, योऽसौ सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तः, तं निरस्तसर्वो-
पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विधीत्यभिप्रायः, हे भारत,
यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरमाहात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्ट-
मस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यत् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तत् ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्य-
भिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः” इति ; श्रीमद्रामानुजेन—“देवमनुष्यादि-
सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकान्तं क्षेत्रज्ञञ्च मां विद्धि ‘क्षेत्रज्ञं चापी’त्यपिश-
ब्दात् क्षेत्रज्ञमपि मां विधीत्युक्तमित्यवगम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रक्षेत्र-
विशेषणस्वभावतया तदपृथक्सत्त्वैस्तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्दिष्टं तथा
क्षेत्रं क्षेत्रज्ञञ्च महिषेष्टेष्टैकस्वभावतया तदपृथक्सत्त्वैर्मत्सामानाधिकार-
ण्येनैव निर्दिष्टाविति हि वक्ष्यते । क्षेत्रज्ञात् बहुमुक्तोभयावस्थात्
चरादचरशब्दनिर्दिष्टादर्थान्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य ‘उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः’ इति । पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्य भगवच्छरीरत्वेकस्वभाव-
तया भगवदात्मकत्वम् ..... सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति ।”
इति ; श्रीमद्भक्तदेवेन “हे भारत, सर्वक्षेत्रेषु माघ क्षेत्रज्ञं विद्धि ।
अपरिवधारणे । जीवाः स्वं स्वं क्षेत्रं स्वभोगमोक्षसाधनं जानन्तः
क्षेत्रज्ञाः प्रजावत् ; अहन्तु सर्वेश्वर एक एव सर्व्याणि तानि निय-
म्यानि भर्त्सव्यानि च जानन् तत्सर्वक्षेत्रज्ञो राजवदित्यर्थः । सर्वेश्वर-
ज्ञापि क्षेत्रज्ञत्वम्—‘क्षेत्राणि हि शरीराणि वीजं चापि शुभाशुभी ।

तत् चेत् यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्पुभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं हृन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमार्गैर्विनिश्चितैः ॥४॥

तानि वेत्ति स योगात्मा ततः 'चेन्नञ्च उच्यते' इत्यादिस्मृतिभ्यः । किं ज्ञानमित्यपेक्षायामाह 'चेन्नेति । 'चेन्नेष संहितो चेन्नञ्चौ जीवपरी चेन्नचेन्नञ्चौ, तत्संहितयोस्तयोर्मिथो विवेकेन यज्ज्ञानं तदेव ज्ञानं मम मतं ततोऽन्यथा त्वज्ञानमित्यर्थः' इति । एकाल्मवादखण्डनायाश्च यदुक्तं श्रीमद्रामानुजप्रभृतिभिः, तदुद्धरणेनालम्, तदर्थमाचार्यवचनोद्धरणसमयत्वादध्याकम् । २ ।

सङ्क्षेपणोक्तमर्थं विशदयितुमाह तदिति । तत् 'चेत्' शरीरं यच्च यद्व्यञ्जं, यादृक् च इच्छादिधर्मिकम्, यद्विकारि यैर्दिकारैरिन्द्रियादिभिर्युक्तम्, यतश्च कारणात् यत् स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नं कार्यम् । स च 'चेत्तु' जीवलक्षणः परेशलक्षण इति श्रीमद्वल्लभदेवः—यः यत्स्वरूपः यत्पुभावः यच्छक्तिः, तत्समासेन सङ्क्षेपेण सङ्कलितसारेण मे मत्तः शृणु । २ ।

'चेत्तु' तत्र योस्तत्त्वस्य ऋषिपरम्परागतत्वमाह ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः विविधैश्चन्द्रोभिः ऋग्भिर्बहुधा कः पुरुषो हिरण्यगर्भ इत्यादि बहुप्रकारेण पृथक् गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैश्च—ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यतं गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानीति श्रीमच्छङ्करः, ब्रह्मप्रतिपादकसूत्राख्यपदैः शारीरकसूत्रैरिति श्रीमद्रामानुजः, ब्रह्मसूत्राणि शारीरकमिति श्रीमच्छाध्वः, ब्रह्मसूत्राणि सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि उपनिषद्वाक्यानि ; तथा ब्रह्म पद्यते साक्षाज्ज्ञायते एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि—'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादीनि च तैरिति श्रीमच्छ्रीधरः, ब्रह्मसूत्ररूपैः पदै-

वाक्यैरिति श्रीमद्वलदेवः, ब्रह्मणः सूचकानि पदानि समुचितवाक्यभाष-
मापन्नानि तैर्ब्रह्मसूचकैर्ब्रह्मणवाक्यैरिति श्रीमन्नौलकण्ठः—बहुधा
गीतम् ; विनिरुद्धैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया निश्चितप्रत्ययोत्पादकै-
र्हितुमद्भिः वाक्यैरिति शेषः—ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्य वा विशेषणम्—‘सदेव
सोम्येदमय आसीत्’ (छा, उ, ६।१), ‘कथमसतः सज्जायेत’ (छा, उ,
६।२), ‘को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यद्येव आकाश आनन्दो न स्यात्
(ते, उ, २।८) इत्यादिभिर्बहुधा गीतम् । तत् शृण्वन्ति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तेर्भारतयुद्धात् प्रात् महर्षिवेदव्यासेन शाश्वतरकसूत्राणि
विरचितानीति प्रतीयते । महाभारतव्याख्याना श्रीमता नौलकण्ठे-
नायं पक्षः न समाद्वियत इति प्रतिपाति तद्व्याख्यानेन । भीष्मदेपा-
यनादिभिर्नूतनमार्गप्रवर्त्तकत्वेनाचार्यः परिगृहीतः व्याख्यातश्च तस्य
तन्मार्गो बहुधा । सोऽपि तेषां गौरवद्वये प्रायतत । तथाहि शान्ति-
पर्वणि “स्वयं किमर्थं भवान् श्रेयो न प्राह पाण्डवम् । किन्ते
विवक्षितञ्चात् तदाशु वेद माधव ॥” इत्युक्ते भीष्मे स प्राह—“आधि-
यन्तु मया भूयो यशस्तव मङ्गायुते । ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म
समर्पिता ॥ यावद्ब्रह्म पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति ध्रुवा । तावत्तवा-
जया कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानु-
पृच्छते । वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥” (शा, प, २७—२८ श्री) इति । यदि श्रीमहैपायनस्य यशसे तत्तन्गीतं
मेशात्रोद्घोषितवानाचार्यः, तदपि न चित् नित्यपरगौरववर्द्धनानुक्तस्य
तस्य । श्रीमन्नौलकण्ठस्य यं पक्षमाश्रितवान् न स सम्यग्शुक्तः, यतो
वर्त्तमानब्रह्मसूत्रग्रन्थे विविधानामाचार्याणां मतसंग्रहो दर्शयति, आसन्
तत्पूज्यं वेदान्तमीमांसका बहवो ग्रन्था इति, येषामुक्तेः श्रोत्रिणन्
पद्ये दृश्यते । श्रीमहैपायनस्वाचार्यप्रदर्शितमार्गेण वेदान्तवाक्यानि
मीमांसमानो यं सूत्रग्रन्थं प्रणीतवान् तेनान्ये सूत्रग्रन्थाः पाणिनिप्रणीत-
शब्दानुगासाः शब्दानुगासनानीव विलुप्तप्रचारा इति
सुधीभिर्विवेचितं ।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

इच्छा द्वेष सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्र समासिन मविकारमुदाहृतम् ॥६॥

अस्य तिरोधानानन्तरमप्यभूत्, दर्शयति तत् प्रत्यक्षमात्रम्—“एतेन हृद्रेता देवापः शीनकाः । जनमेजयं पारिषितं वाक्ययाचकार । तेनेहा सर्वो पापकृत्याः सर्वो ब्रह्महत्यामपकृषान सर्वोऽहं ये पापकृत्याः सर्वो ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽयमिधेन यजते । तदेतद्वाच-
याभिर्गीतम्—‘वासन्दीवति धान्यादः कृष्णिः हरितकजम् ।
अनन्नादन्नाः सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥’ इति ।” (श, प, ब्रा, १३।८।४।२) इति । ४ ।

तत् क्षेत्रस्वरूपमाह हाभ्यां महाभूतानीति । महाभूतानि चित्वा-
दीनि क्षेत्राश्चकद्रव्याणि, तत्कारणमहङ्कारीऽहंप्रत्ययः, अहङ्कारकारणं
बुद्धिः, बुद्धिः कारणमव्यक्तं मूलप्रकृतिः । क्षेत्राश्रितानीन्द्रियाणि दश—
वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, चक्षुःश्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्र-
याणि, एकञ्च मनः, पञ्च चेन्द्रियगोचरा इन्द्रियप्रत्यक्षास्तत्कारकाः
इन्द्रादयो विषया आकाशादिविशेषगुणतया व्यक्ताः । एतन्नां स्थिता-
न्नां पञ्चैव तत्त्वान्नामकं क्षेत्रम् । यदत्र विशेषवत्त्वमवस्थितं तत् सप्तमस्य
चतुर्थकोके । अत्रोक्तं श्रीमन्निलकण्ठेन—“एतामेव सांख्येषु तत्त्वै-
रितितत्त्वानि गण्यन्ते । एतावांश्चास्माकं विशेषः—तैः स्वतन्त्रा सत्या
च प्रकृतिरन्वते, पञ्चाभिर्मायाकृपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति ;
तथाच श्रुतिः—‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनञ्च महेश्वरम्’ इति ।
तस्मात् सांख्यप्रक्रिया भगवताश्रितेति न भ्रमस्तव्यम्” इति । प्रकृति-
रीश्वराधीना सत्या तदभिज्ञेति शास्त्रस्यास्य सिद्धान्तः । ५ ।

एवं यदात्मकं क्षेत्रं तदुक्ता क्षेत्राश्रिता मनोवृत्तीराह इच्छेति ।
इच्छा स्पृहा, द्वेषो विरागः, सुखं सुखानुभवः, दुःखं दुःखानुभवः,

अमानित्वमदक्षित्वमहिंसा क्षान्तिराज्यं वम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

सङ्घातः देहेन्द्रियाणां संहतिः, चेतना सुखदुःखानुभवशक्तिः, प्रतिधार-
णाशक्तिः, एतत् सविकारम् इन्द्रियविकारसहितं चैव समासेन सङ्घे-
पेण उदाहृतम् । इच्छादयो देहधर्मा न त्वात्मधर्मा इति सिद्धान्तं
नैयायिका न बहु मन्यन्ते, तेषां मते आत्मधर्मा एवेति । अर्थाचीना-
नामपि नैयायिकमते सम्प्रतिः । अत्रेदं विचार्यम्—सुखमनुभूय तत्र
सृष्टा उदेति । यत्र विषयेन्द्रिययोगात् सुखानुभवः, तत्र स दैहिक
एव न त्वात्मिकः । न खलु वक्तव्यम्—ब्रह्मसंस्पर्शसुखानुभूतिरपि दैहिक-
कत्वेन यादृच्छा देहे तत्पन्नितानुपलकादिदर्शनादिति । दैहिकसुखानु-
भवे वाङ्मयविषयः प्रथमं देहं सविकारं करोति, तेन च विकारेण
सुखमनुभवति मनः ; ब्रह्मसंस्पर्शसुखे तु ब्रह्मस्वरूपं प्रथममात्मानु-
भवति, तदनुभूतिर्देहस्यानुपलकादिविकारान् जनयति, अतएवाध्या-
त्मिकमेव तत्सुखम् । यदोदेति विषयसृष्टेः सृष्टा, तदा सा चैवधर्मा
एव ; ब्रह्मसंस्पर्शसुखमनुभूय या सृष्टिः वर्तते सा त्वात्मधर्मा एव ।
एवं ब्रह्मयोगविरोधिनि पापे विहेयो न विहाय न विहाय
एव । “ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तसुखमश्नुते” (८.७), “मन्त्रनाः” (८.१४) इत्यादिषु प-
पितमनोबुद्धित्वात् तद्वृत्तयो विशुद्धाः चैवाः भुगतत्वादात्मन एव
अन्यथा “यो वेदेन मन्वानोति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः” (छा, उ,
८.१५।१२), “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इ, आ, उ, ६.१।
२३) इत्याद्याः श्रुतयः प्रकुप्येयुः । एवं विषयविभागतो नैयायिकं
मते समञ्जसं भवति । ६ ।

चैवाभिनिवेशत्यागेन परमात्मन्यभिनविष्टचित्तस्यात्मज्ञानसुखयते
तदेवायं दिव्यमानसचक्षुर्दिव्या बुद्धिरतस्तदुपयोगीनि साधनानि वक्तु-
मुपक्रमते अमानित्वमिति पञ्चभिः । अमानित्वमात्मज्ञाधारादित्यम्—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनङ्कार एव च ।

अनमस्यजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

उत्तकष्टजनेचवधीरचरहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, स्वसत्कारानपेक्षत्व-
मिति श्रीमद्वल्लभदेवः, विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः स्वाधनं मानित्वं
तस्य विवर्जनमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; अदम्बित्वम् स्वधर्मप्रकटीकर-
वाभावः—धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मानुष्ठानं दम्बस्तद्वर्जितत्व-
मिति श्रीमद्रामानुजः, आत्मस्वत्वं ज्ञात्वापि मङ्गलप्रदर्शनं दम्ब इति
श्रीमन्माध्वः ; अहिंसा वाचनःकाये प्राणिनामपीकृतम् ; क्षाम्तिः परैः
पौष्टमानोऽपि तान् प्रत्यविकारचित्तत्वम् अपराधसङ्गम् ; आर्ज्यव-
मकौटिल्यत्वमक्रूरत्वम्—मनोवाक्कायकर्मणामवेपरीत्यमिति श्रीमन्-
माध्वः ; आचार्योपासनम् आचार्यसेवा उपदेष्टृरानुगत्यम् ; शीघ्र-
मन्तर्वाङ्मालिन्यापनयनं—मृज्जलाभ्यां वाङ्मं रागादिप्रतिपक्षभावन-
यान्तरमिति भेदः—आत्मज्ञानतत्साधनयोग्यत्वं मनोवाक्कायगतं शास्त्र-
सिद्धमिति श्रीमद्रामानुजः, वाङ्माभ्यन्तरपावित्र्यमिति श्रीमद्वल्लभदेवः ;
श्लेष्मम्—स्त्रिभूत इति श्रीमच्छङ्करः, अध्यात्मशास्त्रोदितेष्वर्थेषु निश्च-
लत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता इति श्रीम-
च्छ्रीधरः, मोक्षसाधने प्रवृत्तस्यानेकविघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुनः
पुनर्यत्नाधिक्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; आत्मविनिग्रहः आत्मसंयमः—
आत्मन उपकारकस्यात्मशब्दवाच्यस्य कार्यकारणसङ्घातस्य विनिग्रहः
स्वभावेन सर्वत्रः प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध इति श्रीमच्छङ्करः, आत्म-
स्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निवर्त्तनमिति श्रीमद्रामानुजः, शरीर-
संयम इति श्रीमच्छ्रीधरः, आत्मानुमन्त्रिप्रतीपाद्विषयात्मनो नियमन-
मिति श्रीमद्वल्लभदेवः, आत्मनो देहेन्द्रियसङ्घातस्य स्वभावप्राप्तां मोक्षप्रति-
कूले प्रवृत्तिं निरुध्य मोक्षसाधन एव व्यवस्थापनमिति श्रीमन्मधुसूदनः,
देहेन्द्रियादिप्रचारसङ्कोच इति श्रीमन्नोलकण्ठः । ७ ।

इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु वैराग्यं

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुच्छदारगृहादिषु ।
 नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥६॥
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

शाखाभावः—आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु दोषानुसन्धानेनोद्देशनमिति श्रीमद्रामानुजः, शब्दादिषु प्रतीयेषु वेराग्यं कथ्यभाव इति श्रीमद्वल-
 देवः ; अनङ्गकारः अभिमानशून्यता—अनात्मनि देहे आत्माभिमान-
 रहितत्वम्, प्रदर्शनार्थमिदम्—आत्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वञ्चापि
 विवक्षितम् इति श्रीमद्रामानुजः, देहादिष्वात्माभिमानत्याग इति
 श्रीमद्वलदेवः, आत्मज्ञाघनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वोत्कृष्ट
 इति गर्वोऽङ्गकारः, अयोग्यव्यवच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थवकारः—
 तेनामानित्वादीनां विंशतिसंख्यकानां समुच्चययोग एव ज्ञानमिति
 प्रोक्तं न लेकस्याभाव इति श्रीमन्मधुसूदनः ; जन्ममृत्युजराव्याधिदुःख-
 दोषानुदर्शनम् जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु
 दोषानुदर्शनं पुनः पुनरालोचनम्—शरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःख-
 रूपस्य दोषस्यावर्जनीयत्वानुसन्धानमिति श्रीमद्रामानुजः । ८ ।

असक्तिरिति । असक्तिः सक्तिः आसक्तिः निषिद्धेषु विषयेषु प्रीति-
 स्तदभावोऽसक्तिः, आत्मव्यतिरिक्तविषयेषु रङ्गरहितत्वमिति श्रीमद्रामा-
 नुजः, ममेदमित्येतावन्मात्रेण प्रीतिः तद्ग्राहित्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः ;
 पुच्छदारादिष्वनभिष्वङ्गः अन्यस्मिन्नात्मभावलक्षणोऽभिष्वङ्गः अन्यस्मिन्
 सुखिनि अहमेव सुखी अन्यस्मिन् दुःखिनि चाहमेव दुःखीति भावः,
 पुच्छदारादिषु तादृशभावस्याभावः,—पुच्छदारगृहादिषु शास्त्रीयकर्मा-
 पकरणत्वातिरेकेन शेषरहितत्वम् इति श्रीमद्रामानुजः, सक्तिः स्नेहः स
 एवातिपक्वोऽभिष्वङ्ग इति श्रीमन्माध्वः इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनु-
 कूलानामनिष्टानां प्रतिकूलानाञ्चोपपत्तयः प्राप्तयस्तासु नित्यं सर्वदा
 समचित्तत्वं हर्षविषादरहितत्वम् । ९ ।

मयीति । मयि सर्वान्तर्यामिणि अनन्ययोगेन एकान्त ईप्साभि-

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

निवेदेन—नाम्यो भगवतो वासुदेवात् परोऽस्त्वतः स एव नो गतिरि-
त्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेनेति श्रीमच्छङ्करः,
एकात्मयोगेनेति श्रीमद्रामानुजः, सर्वोत्पत्त्येति श्रीमच्छ्रीधरः, एका-
त्मिकत्वेनेति श्रीमद्वल्लभदेवः, ज्ञानकर्मानुपयोगाद्यभिर्यथेनेति श्रीम-
द्विद्यनाथः, अव्यभिचारिणी एकान्ता स्थिरा—केनापि प्रतिकूलेन
हेतुना निवारयितुमशक्या इति श्रीमच्छुसूदनः—भक्तिः ; विविक्त-
देशमेवित्वं जनकोलाहलशून्यस्थानप्रियता—स्वभावतः संस्कारेण वा
अशुच्यादिभिः मर्यादाभिः रक्षितः अरक्ष्यनदीयुग्मिनदेवगृहादि-
र्विविक्तो देशः तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशमेवो तद्भावो विविक्त-
देशमेवित्वमिति श्रीमच्छङ्करः, जनवर्जितदेशवासित्वमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरस्तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वमिति श्रीमच्छ्रीधरः, निर्जनस्थानप्रियतेति श्रीमद्वल्लभदेवः ;
जनसंसर्गं अरतिः जनानामात्मज्ञानविमुखानां भोगविलासरतानां
संसर्गं समवायः तस्यामरतिरप्रीतिः । अरतिरमतां मङ्गे, न तु सतां
मङ्गदोषहरत्वात् मोक्षजनकत्वाच्च ; तथाहि—“प्रमङ्गमजरं पाशमम-
त्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षदामपातितम् ॥”
(भा, ३स्क, २५श्र, २०श्रो), “त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविव-
र्जिताः । सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥” (भा, ३स्क,
२५श्र, २४श्रो) इति । १० ।

अध्यात्मेति । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् आत्मविषयकज्ञाननिष्ठत्वम्,
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यत् तद्दर्शनं तस्य पुनः पुनरात्मो-
चनं प्रत्यक्षीकरणम् । एतत् अमानित्वादि विंशतिरसंख्यकं ज्ञानं
ज्ञानसाधनम्—ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमिति श्रीमच्छङ्करः, ज्ञायतेऽनेना-
त्मेति ज्ञानमात्मज्ञानसाधनमिति श्रीमद्रामानुजः—इति प्रोक्तम्,

अतोऽन्यथा यत् तदज्ञानम् अज्ञानतापादकम् । अमानित्वादीनि
 विंशतिसुषल्लङ्घ्याश्च श्रीमद्विज्ञानाथः—“अत्राष्टादश भक्तानां ज्ञानिनाञ्च
 साधारणानि, किन्तु भक्तेः—‘मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी’
 इत्येकमेव भगवदनुभवसाधनत्वेन यद्वतः क्रियते । अन्यानि सप्तदश
 उक्ताभ्यासवतां तेषां स्वत एवोत्पद्यन्ते न तेषु यद्व इति साम्प्रदायिकाः ।
 अन्तिमे हे तु ज्ञानिनामसाधारणे एव ।” इति । श्रीमच्छुद्धन-
 द्वाह—“अमानित्वादीनां विंशतिसंख्यकानां समुच्चितो योग एव
 ज्ञानमिति प्रोक्तं न त्वेकस्याभावः” इति । स्वयं श्रीमता श्रीचैतन्ये-
 नोक्तं—“तृणादपि सुनीचेन तरोरपि सहिष्णुणा । अमानिना मान-
 देन कीर्त्तनीयः सदा हरिः ॥” इति । “अतोऽमानित्वादिकं विना
 भक्तिर्न सिद्ध्यतीत्यायाति । “न त्वपुण्यवतां लोके मूढानां कुटिला-
 लनाम् । भक्तिर्भवति गोविन्दे कीर्त्तनं श्रवणं तथा ॥” इति तदनु-
 नामभिर्बहुतं प्रमाणमपि दर्शयति पुण्यभूमावेव भक्तेरभ्युदयः । अमा-
 नित्वादिकं ज्ञानसाधनं चित्तभूमेः पवित्रत्वमेव साधयते । न पुनः
 पावित्यं विना भक्तेरभ्युदये सम्भावनास्ति । यस्तूक्तम्—“अथ ‘श्रुति-
 श्रुती ममैवाग्ने’ इत्यादिनिन्दितमावश्यकक्रियानिवेधयोरुक्तद्वन्द्वं द्विवि-
 धम् । तौ हि धर्मशास्त्रोक्तौ भक्तिशास्त्रोक्तौ चेति । तत्र भगवद्भक्ति-
 विश्वासेन दौःशील्येन वा पूर्वयोरकरणकरणप्रत्यामर्कौ न दैर्घ्यवभावात्
 भ्रंशः ‘देवर्षिभूतासननृणाम्’ इत्याद्युक्तेः, ‘अपि चेत् सुदुराचारः’ इत्या-
 द्युक्तेः । तादृशरुचिमति तु तथैव कथा हिष्टत्वादपुनर्भवाद्यानन्द-
 स्यापि वाङ्मनास्ति, किमुत घृणास्यदस्य ततस्तत्र स्वत एव न
 प्रवृत्तिः । प्रमादादिना कदाचित् जातं चेत् विकर्म तत्क्षणदेव
 नश्यत्यपि । उक्तञ्च—‘विकर्मं यच्चोत्पतितं’ कथञ्चित् धुनोति सर्वं
 हृदि सन्निविष्टः’ इति । अथ वैष्णवशास्त्रोक्तौ तर्हि विष्णुसन्तोषैक-
 प्रयोजनावेव भवतः, तयोश्च तादृगत्वे श्रुते सति तदीयरग रुचिमतः
 स्वत एव प्रवृत्तौ स्यातां, तत्सन्तोषैकजीवनत्वात् प्रीतिजातः । अतएव
 न तत्र स्थानुगम्यमानरागात्कसिद्धभक्तविशेषेण कृतत्वाकृतत्वयोरनुस-

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽनृतमश्नुते ।

अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

न्यानवापेक्षं स्यात्, किन्तु तत्कृतत्वे सति विशेषेषाग्रही भवतीत्यत्र विशेषः । अथ कश्चित् शास्त्राक्तकमविध्यपेक्षा च रागरूपैव प्रवर्णितेति रागानुगान्तःपात एव” इति—तत्तु रागोदये स्वत एव विधिनियेधयो-
रनुसरणं न तु प्रयत्नत इति प्रतिपादयति । रागोदयात् प्राक् अमा-
नित्वादिकं साधनत्वेनावश्यमपेक्ष्यम्, रागोदये तु तेषां स्वाभाविक-
त्वम् । यत्तु श्रीमद्विष्णुपुर्योक्तौ दृश्यते—“अनुचितमुचितं वा कर्म-
कऽयं विभागो भगवति परमास्तां भक्तियोगो द्रष्टव्यः । किरति
विषमहीन्द्रः साम्प्रतौ शूषमिन्दुर्हयमपि स महेशो निर्द्वैतं विभक्तिं ॥”
इति, तत्तु रागवतां कर्मविभागं विनापि निविद्यस्य त्यागः कर्त्तव्य-
स्यानुसरणञ्च स्वतो भवतः, कदाचिदवस्थावैगुण्यात् विकर्षजानाक्रान्ता
अपि ते भगवत्यनुरागयथात् चेतसो विग्रहिमनपद्मायैव ततो मेघविमुक्त-
चन्द्रमा इव वहिरायानीति प्रदर्शनार्थम् । “मयि चानन्ययोगिन भक्ति-
रव्यभिचारिणी” इत्यत्र भक्तेः साधनान्तःपातित्वात् अन्यैः साधनैरस्या
विप्रयोगो न युज्यते, साधनभक्तिरियम् ; उक्तञ्च श्रीमता बलदेवेन—
“भक्तिः श्रवणाद्येति” । अतः साधुत्वं श्रीमन्मधुसूदनेन—“समुचितो
योग एव ज्ञानमिति प्रोक्तं न त्वेकस्याभावः” इति । ११ ।

श्रीकृष्णसाधनैर्यत् ज्ञातव्यं तदुच्यते ज्ञेयमिति । ज्ञेयं ज्ञातव्यं
यत् तत् प्रवक्ष्यामि । यत् ज्ञेयं ज्ञातव्यं ज्ञात्वा विदित्वाऽनृतं मोक्ष-
मश्नुते लभते । किन्तु ज्ञेयम् ? परं ब्रह्म, अनादिमत् न आदिमत्
अनादिमत्—आदिमदिदं कार्यकारणात्मकं विश्वं, तज्ज्ञेयं न
विश्ववत् आदिमत् । अनेनास्य विश्वातीतत्वं विश्वभित्तत्वं सूचयति ।
आदिमद्देहादि तद्वर्जितमनादिमदिति श्रीमन्माध्वः । एतदेव विस्म-
हयति—न सत् स्थूलं कार्यं न असत् सूक्ष्मं कारणं तत् उच्यते ।
अनादिमदिति विशेषणम्, अनादि मत्परमिति पदच्छेदेन कैश्चिद्वा-

स्थायते अनादीति बहुव्रीहौ चार्थे निष्पत्ते तत्र मतुप आनर्हकं
पश्यद्भिः ।

श्रीकमिमं श्रीमद्रामानुजस्तदनुगः श्रीमद्भलदेवः प्रत्यगात्मपक्षे
नियोजयति । तथाहि श्रीमद्रामानुजः—“अमानित्वादिभिः साधने-
र्ज्ञेयं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपं तत् प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्ममरणादि-
प्राकृतधर्मैरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति । अनादि आदिर्यस्य न
विद्यते तदनादि, अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते, तत् एवान्तो
न विद्यते..... । मत्परम् अहं परो यस्य तन्मत्परम्..... ।
ब्रह्म ब्रह्मण्योगि शरीरादर्थान्तरभूतं, स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेद-
रहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः । ‘म चानन्याय कल्पते’ इति श्रूयते, शरी-
रपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतं, कर्मवन्धमुक्तावनन्तत्वम् । आत्मन्यपि
ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते..... । न मन्नासदुच्यते कर्मकारणरूपादस्या-
दयिरहिततया सदसच्छब्दाभ्य आत्मस्वरूपं नोच्यते ।” इति । श्रीम-
द्भलदेव आह—“उक्तैः साधनेर्यज्ज्ञेयमुपलभ्य जीवात्मवस्तु परमात्मवस्तु
च तदहं प्रकर्षेण सुबोधतया वक्ष्यामि, यज्ज्ञात्वा जनोऽमृतमश्नु-
लभते । तच्च जीवात्मवस्तुपदिगति अनादीत्यर्हकेन । नास्त्यादिर्यं
तन् जीवस्थादिकत्पत्तिर्नास्त्यन्तोऽतोऽपि नेति नित्योऽभावित्यर्थः ...
.....अहमेव परः स्वामी यस्य तत्..... । जीवे ब्रह्मशब्दस्तु
‘विज्ञानं ब्रह्म चेद्देह’ इत्यादिश्रुतेः..... । न सदिति । तद्वि-
शुद्धं जीवात्मवस्तु कार्यकारणात्मावस्थाविरहात् मन्नामन्न नोच्यते ।”
इति । श्रीमद्भलदेवोऽनन्तरश्लोकं परमात्मपक्षे व्याचष्टे श्रीमद्रामा-
नुजस्तु प्रत्यगात्मपक्षेऽपि, तदुपस्था—“परस्य ब्रह्मणोऽपाणिपाद-
स्यापि सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रूयते, प्रत्यगात्मनोऽपि परि-
शुद्धस्य तत्ताम्यापच्या सर्वतः पाणिपादादिकार्यकृत्त्वं श्रुतिसिद्धमेव ।”
इति ।

श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च निर्विशेषब्रह्मपक्षे श्रीकमिमं व्याख्यात-
वन्तः । अनादि मत्परमिति पदच्छेदं श्रीमच्छङ्कर एव प्रत्याचष्टे—

“यद् वासुदेवः स्या परा प्रकृत्यस्य तत्परमिति..... यद्यी न सम्भवति, ब्रह्मणः सविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् न सत्तासदुच्यत इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्च विप्रतिषिद्धः” इति । श्रीमच्छ्रीधरेण तु—“मम विष्णोः परं निर्लेख्यरूपं ब्रह्म” इत्यर्थो निष्पाद्यते । विधिमुखेन सच्छब्देन निषेधमुखेनासच्छब्देनोच्यते, इदम् तदुभयविलक्षणमिति न केनचिच्छब्देनोच्यत इति श्रीमच्छङ्करभट्टन्यायिनः । ब्रह्मो हि जातिगुणक्रियासम्बन्धहारिणार्थावबोधे हेतुः । न हि ब्रह्मणि जातिगुणक्रियासम्बन्धानां सम्भवः ; यतः ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इति जातिनिषेधः, ‘निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम्’ इति गुणक्रियासम्बन्धानां निषेधः । अपरा परा चेति प्रकृतिद्वयवत्त्वेन परब्रह्मणस्तयोः सम्बन्धोऽवश्यम्भावी । सम्बन्धे सति चिदचिच्चिदभ्यनियामकत्वाद्विगुणक्रियामेताऽपि सिध्यति । एवं भेदे सिद्ध अद्यत्मीश्वरः, अयं जीवः, इमं प्रकृतिरिति भिन्नत्वेन पक्षणं सम्भवति । एवं पक्षणन्तु शब्देरेव निर्वक्तव्यम् । अतस्तथा निरुच्यते श्रुतिभिरेश्वरो जीवः प्रकृतिश्च ;—“स वा अद्यमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तदग्रा रथनाभौ रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे एव आकाशः समर्पिताः” (ह, भा, उ, ५।५।१५), “एतस्य वाचरस्य प्रगासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसो विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वाचरस्य प्रगासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वाचरस्य प्रगासने गार्गि निमेषा सुहृन्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वाचरस्य प्रगासने गार्गि प्राण्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां याञ्च दिशमन्वेति” (ह, भा, उ, ४।८।८) इत्येवमाद्याः । अनिर्वचनीयत्वादिवान्यः श्रुतयः कथं न विरुध्यन्ते प्रोक्तं तत् प्राक् ।

अचार्हकस्य विषयो जीव इति पक्षो न सर्वथा कश्चिरोऽनन्तरज्ञः कस्येन तत्पदेन परावृत्तत्वात् पूर्वस्य । अमानित्वादिज्ञानसाधनानि

सर्वतः पाणिपादन्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमन्त्रोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

पश्चात्तरे यथायव' लक्षणानि ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य भगवद्भजननिरतस्य । ज्ञातो नास्ति तन्निर्व्वचने विशेषप्रयोजनम् । १२ ।

तज्ज्ञेयं ब्रह्म कार्यकारणातीतमित्युक्तम् । न हि कार्यकारणातीतं किमपि वस्त्वस्माकं ज्ञानगीचरं भवितुं शक्यम् । सुतरां ज्ञेयत्वस्य न सिध्यति । सिध्यति तस्य कार्यकारणानां साक्षात् कारकत्वात् । नहि तन्निश्चयमनं विना किमपि क्रियावद्भवितुं समर्थम् । अतस्तदेव प्राणिनिचयस्य पाणिपादादियुक्तस्य सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृ नियमिति भङ्गान्तरेणाह सर्वत इति । तत् ज्ञेयं ब्रह्म सर्वतः पाणिपादं सर्वत्र पाणयः पादाश्च यस्य तत्—'सर्वतः सर्वत्र सर्वेषु पाणयः पादाश्चाचेतनाः स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्त्तनीया यस्य चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य तत्' इति श्रीमन्मधुसूदनः—सर्वतः सर्वत्र अक्षिशिरोमुखम् अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य 'प्रवर्त्तनीयानि' तत्, सर्वतः सर्वत्र श्रुतिमत् श्रुतयः अक्षेन्द्रियाणि तानि विद्यन्ते 'प्रवर्त्तनीयत्वेन' यस्य तत् । न च पाणिपादादियुक्तमेव तज्ज्ञेयं वस्त्वित्याह—लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संख्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते । पाणिपादादिकं यत् किञ्च तत् संख्याप्य आत्मन्यन्तर्भूय विद्यते तत् । यद्येवं कथं 'सर्वतः पाणिपादन्तः' इत्युक्तिः ? धावनयहणादिक्रियाणां प्रकाशस्थानानि पाणिपादादयस्ताभ्यः क्षेत्रज्ञपतिप्रेरणासम्भूताभ्य उत्पद्यन्ते तिष्ठन्ति च यतः । येभ्यो बीजेभ्यो देहानामुत्पत्तिस्तेषां बीजानामेकत्वेऽपि ततः पाणिपादादीनां भिन्नाकारत्वमन्तर्भूतक्षेत्रज्ञशक्तेर्विचित्रतानुसारतः क्षेत्रज्ञपतिः प्रेरणयैव भवतीति सेव तेषामुत्पत्तौ, उत्पत्त्यनन्तरं तच्छक्त्यावस्थानात् स्थितौ च हेतुः । उक्तस्यैव स्वयमाचार्यज्ञानान्तरङ्गोक्ते । "सकलप्राणि-कारणोपाधिहारेण ज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यते" इति श्रीमन्महा-कण्ठः श्रीमच्छङ्करवाक्यानुसरणेन । "अपाणिपादो जवनी अहीता

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं यसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अथातश्चतुः स नृपोत्पत्तः” (श्लो, उ, १।१८) इति । पाणिपादाद्य-
संयुक्तोऽपि प्रेरकत्वेन तत्कार्यक इति सरलः पञ्चाः । १२ ।

‘सर्वतः पाणिपादम्’ इत्युक्त्वा पाणिपादादियुक्तत्वस्य न विभाष्य-
पूर्वोक्तवचनस्य हेतुवच्यते सर्वेन्द्रियेति । तत् ज्ञेयं ब्रह्म
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियाणां गुणानां तद्विषयाणाञ्च आभासः
तन्मन्त्रं प्रकाशो यस्मात् तत्—“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति”
(उ, ५।१५) इति श्रुतिः, सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति श्रीम-
न्मन्त्रः,—अथानु सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वेन्द्रियेर्ह्यनम्, असक्तं सक्त-
विरहितम्, अत्रापि सर्वभूतं सर्वेषां धारयिता पोषयिता चैव, निर्गुणं
सत्त्वरजस्तमोगुणविरहितम्, अथच गुणभोक्तृ सत्त्वरजस्तमोगुणानां
भोक्तृ पालकं तत्तत्क्रियाणामविच्छेदप्रवर्तनेन । अथ श्रुतिः—“सर्वे-
न्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य
शरणं ब्रह्म ॥” (श्लो, उ, १।१७) इति । १४ ।

पाणिपादाद्यसंयुक्तत्वं दर्शयति हेत्वन्तरेण वहिरिति । तत् ज्ञेयं
ब्रह्म भूतानां वहिरन्तश्च सर्वगतं सर्वमन्तर्भूय वर्तमानम्, अचरम्
अचलमविकारित्वात् चरं चलमेव च क्रियाकारित्वात्, सूक्ष्मत्वात्तद-
विज्ञेयं संसारिमिरिति शेषः, दूरस्थम् अन्तिके च तत् । अथ श्रुतिः
—“तदेजति तज्ज्ञेयं तद्दूरं तदन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्व-
स्यास्य वाञ्छितः ॥” (वा, स, उ, ५) इति । १५ ।

अविभक्तमिति । भूतेषु प्राणिषु अविभक्तञ्च एकमपि विभक्तमिव

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥१७॥

निरुद्धमिव च जितम् प्रतिबुद्धशान्तयामित्वेन, तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च
सूतानां पोषकम्, यस्मिन् प्रसनशूलं प्रवेशस्थानम्, प्रभवितुम् च
प्रभवति तु यः । अत्र श्रुतिः—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ।” (तै, उ, ३) इति । १६ ।

ज्योतिषामिति । ज्योतिषां सूर्यादीनामपि तत् ज्योतिः, तमसः
परं तत् उच्यते । स्वयं तत् ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं, ज्ञेयं ज्ञातव्यम्,
ज्ञानगम्यम् अमानित्वाद्विज्ञानसाधनेर्गम्यं प्राप्यम्, सर्व्वस्य हृदि धिष्ठितं
सन्निहितम् । अत्र श्रुतयः—“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभान्ति सर्व्वं
तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥” (कठ, ५।१५) इति, ‘विदाहमेतं
युक्त्वं’ महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्” (श्वे, उ ३।८) इति,
“सत्येन सत्यस्तपसा ज्ञेयं आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्म चर्य्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मैयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥”
(सु, उ, ३।१५) इति ।

सर्व्वतः पाणिपादम्” इत्यारभ्य परात्मतत्त्वमुपदिष्टवानाचार्य्यः ।
स हि परात्मा जनाननन्तकोटिहस्तैः प्रयोजनानि विदधाति, अनन्त-
कोटिचरणैर्भक्तानुपागच्छति, अनन्तकोटिनयनेस्तान् पश्यति, अनन्त-
कोटिशिरसुखेस्तानुपदिशति, अनन्तकोटिश्रुतिभिस्तेषां वचनानि
शृणोति, अथापि न तस्मिन् हस्तचरणनयनानन्यवर्णानि विद्यन्ते,
तैर्विना तत्तत्कार्य्यं साधयति स स्वशक्त्येति तत्तच्छब्दैर्निर्देशः ; एकस्य
चित्स्वरूपस्य विलासा एते इति प्राक् प्रतिपादितम् । विविधकल्याण-
साधनेऽनासक्तः सन् स व्यापृतः, अचलत्वेनात्मन्येव स्थित्वा स चलत्वं
कार्य्यव्यापृतत्वं भजते । स हि पापकलुषितचित्तसन्निधौ दूरस्थ इति
प्रतिभाति, भक्तानाम् सन्निधाविति, दूरमस्ति कं सर्व्वमेव व्याप्य च स

इति चेन्न तथा ज्ञानं ज्ञेयस्योक्तं समासतः ।

महत्त एतद्विज्ञानं महावायोपपद्यते ॥१८॥

प्रकृतिं पुरुषस्यैव विद्यानादौ उभावपि ।

विकारांस्य गुणांस्यैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

स्थितः । स सर्वोत्तीतोऽपि सर्वमात्मन्यन्तर्भूय विद्यमान इति प्रति-
हृदयं तस्माद्विज्ञानम्, अथाप्येकोऽखण्डः सः । ततो भूतानामुत्पत्ति-
स्तस्मिन् स्थितिस्तस्मिन्नुपवेगस्य । १७ ।

यथाकार्यमुपसंहरति इति चेन्निति । इति एव चेन्न महाभूतादि
धृत्यन्तं, तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनात्, ज्ञेयश्च अनादि-
मदित्यादि तमसः परमित्यन्तं समासतः सङ्केपतः सारसंयज्ञेणोक्तम् ।
एतद्विज्ञानस्य फलमुच्यते—महत्तः मटेकशरणः सर्वान्तर्यामिणी मम
भजननिरतः, एतत् यथोक्तं चेन्न ज्ञानं ज्ञेयश्च विज्ञानागोपरोक्तज्ञान
विषयं कृत्वा महावाय मम सर्वान्तर्यामिणी भावाय स्वरूपैक्याय प्रप-
द्यते युज्यते । १८ ।

एवं तत् चेन्न यद्व्ययं यद्व्ययिकं यैर्वैविकारैर्युक्तं तदुक्ता यस्मात्त-
ज्जायते यत्स्वरूपो यत्प्रभावस्य चेन्नञः चेन्नज्ञस्येति वक्तुमुपक्रमते ।
अनादिमदित्यादिभिः चेन्नज्ञपतेः स्वरूपमुक्तमिति दृष्ट्वा श्रीमन्नोलकण्ठेन
स्वरूपमुक्तमिति निर्धार्य 'यस्माद्व्यज्जायते तच्च चेन्नज्ञस्य प्रभावस्येति
इयं' वक्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । अमानित्वादिभिर्ज्ञानम् अनादिमदि-
त्यादिभिर्ज्ञेयमेवोक्तम्, पुरुषस्य भोक्तृत्वस्वरूपं, परमपुरुषस्य चोपद्रष्टृ-
त्यादिस्वरूपमनन्तरमुच्यत इति तथैवास्माभिरन्यैर्व्याख्यातृभिः समं
विभाव्यते । तथादौ प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषस्यैव उभावपि
अनादौ नित्यौ विद्धि । विकारांस्य देहेन्द्रियादीन् इच्छादीनि
श्रीमन्नोलकण्ठः, गुणांस्य सत्त्वरजस्तमोरूपान्—गुणपरिणामान् सुख-
दुःखमोहादीनि श्रीमच्छीधरः, बुद्धीन्द्रियादीनि श्रीमन्नोलकण्ठः

—प्रकृतिसम्भवान् प्राकृतान् विद्धि । अथ श्रीमच्छङ्करः—“प्रकृतिं पुरुषश्चेश्वरस्य प्रकृतेः तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी, नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम्, प्रकृतिद्वयवस्त्वमेव हाश्वरस्वेश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामोश्वरी जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः । ते हे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् । न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति, तेन हि कैवल्येश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्प्रकृतमेव जगदेश्वरस्य जगतः कर्त्तृत्वं, तदसत् ; प्राक् प्रकृतिपुरुषयो-रुत्पत्तौरीशितव्याभावात् ईश्वरस्यानोश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षत्वप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च ; नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सञ्जमेतदुपपन्नं भवेत्” इति । श्रीमद्भामा-नुजसु—“प्रकृतिपुरुषावुभावान्योन्यसंसृष्टावनादी विद्धि । बन्धहेतु-भूतान्दिकारानिच्छाद्वेषादीन् अमानित्वादिकांश्च गुणान् मोक्षहेतु-भूतान् प्रकृतिसम्भवान् विद्धि पुरुषेण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता ज्ञेया-कारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य बन्धहेतु-र्भवति, सेवास्य अमानित्वादितिः स्वविकारैः पुरुषस्यापवर्गहेतुर्भवती-त्यर्थः” इति । श्रीमन्मधुसूदन चाह—“तत्र सममे ईश्वरस्य हे प्रकृतेः परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे उपन्यस्य ‘एतदयानोनि भूतानि’ इत्युक्तं तत्रापरा प्रकृतिः क्षेत्रलक्षणा परा जीवलक्षणा इति तयोरनादित्वमुक्ता तदुभययोनित्वं भूतानामुच्यते । प्रकृतिर्मायाख्या त्रिगुणात्मिका पार-मेश्वरी शक्तिः क्षेत्रलक्षणा या चापरा प्रकृतिरित्युक्ता ; या तु परा प्रकृतिर्जीवाख्या प्रागुक्ता स इह पुरुष इत्युक्त इति पूर्व्यापराविरोधः” इति ।

अथेदं विवेच्यम् ;—परापरे प्रकृतेः न परमपुरुषतो भिन्ने, तच्छ-क्तित्वात् । अभिन्नत्वेऽपि तयोर्जगदाकारेण जीवाकारेण प्रकाशमान-त्वात् परतो भिन्नता । साधुक्तं श्रीमच्छङ्करेण—“ज्ञाननित्यत्वे ज्ञान-क्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यते इति चेत्, न, प्रततीत्याप्रका-

शेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । न तु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्वात् ; न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्म्मसंयोगोऽस्तीति विषयो दृष्टान्तः, न, असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् ; एवमसत्यपि ज्ञानकर्म्मणि ब्रह्मणस्तदेततेति कर्तृव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापेक्षायाम् ब्रह्मण ईक्षितत्वमुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्मे यत्प्रागुत्पत्तेरीक्षरज्ञानस्य विषयो भवतीति । तस्यान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे च व्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाच्च योगिनामव्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धशरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरिक्षेक्षितत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवतरति ; सवित्प्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपिच सविद्यादिमनः संसारिणः शरीरापेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्वात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य ।” (वे, सू, भा, १।१।५) इति । जीवतत्त्वमधिकृत्य श्रीमद्भामांज आह—“नात्तोत्पद्यते..... । कथं तर्हि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते ? इत्यमुपपद्यते ;—जीवस्यापि कार्यत्वात् कार्यकारणयोरनन्यत्वाच्च । एवं तर्हि वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् ; नैत्युच्यते, कार्यत्वं हि नामैकस्य द्रव्यस्वावस्थान्तरापत्तिः, तल्लीवस्याप्यस्येव । इयांस्तु विशेषः—वियदादेरचेतनस्य यादृशाऽन्यथाभावो न तादृशो जीवस्य । ज्ञानमङ्कोचविकाशलक्षणो जीवस्यान्यथाभावो वियदादेस्तु स्वरूपान्यथाभावलक्षणः । सेयं स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्जीवे प्रतिषिध्यते । एतदुक्तं भवति—भोष्यभोक्तृनियन्तृन् विविक्तस्वभावान् प्रतिपाद्य भोष्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृरिति प्रतिषिध्य तस्य नित्यताच्च प्रतिपाद्य भोष्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगतकापुरुषाश्रयत्वञ्च नियन्तरि प्रतिषिध्य तस्य नित्यत्वं निरवद्यत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं विश्वस्य पतित्वञ्च

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

‘प्रतिपाद्य सर्वावस्थयोश्चिदचितोस्तु’ इति शरीरत्वं तस्य चात्मत्वं प्रति-
पादितम् ।” (वे, सू. भा, २।१।१८) इति । स च परापरप्रकृति-
भुक्तत्वं परस्य ब्रह्मणः स्वभाषयैव तन्नोक्तवान्—“एवं सदा चिदचिदसु-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक् सृष्टेरकत्वावधारणञ्च नामरूपविभागाभावादुप-
पद्यते—‘तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमामं सन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते’ इति हि
नामरूपविभागभावाभावाभ्यां नामात्मैकत्वे वदन्तीति ।” (२।१।१८)
इति । यद्यपि श्रीमद्रामानुजेन चिदचिच्छरीरं ब्रह्मेत्युक्तं तथाप्यन्त-
र्यामिब्राह्मणानुसारिणा तेन न तदतीतत्वं तस्यास्वीकर्तुं शक्यम् ।
एवं सत्याचार्यमतेन तन्मतस्य सामञ्जस्यं भवतीत्यलं पञ्जवितेन । १८ ।

कस्य वा हेतुः प्रकृतिः पुरुषस्य तद्दर्शयति कार्येति । कार्यकारण-
कर्तृत्वं कार्यं शरीरम् एकादग्रिन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडश
विकाराः, कारणानि समनस्कानीन्द्रियाणि महानहङ्कारो भूततन्मात्रा-
ण्येति प्रकृतिविकृतयः सप्त, तेषां कर्तृत्वे क्रियाकारित्वे प्रकृतिहेतुरा-
श्रयः । सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे पुरुषो हेतुः सुख-
दुःखानुभवाश्रय इत्यर्थः । पुरुषो विषयो प्रकृतिपरिणामो विषयः,
विषयविषयिसम्बन्धो हि भोग्यभोक्तृत्वमूलम् । यथाहाचार्य्योऽनुगीता-
याम्—“अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वज्ञेयज्ञयार्थं । संयोगो विप्रयोगश्च
तन्निबोधत सत्तमाः । विषयो विषयित्वञ्च सम्बन्धोऽयमिहाच्यते ॥
विषयो पुरुषो नित्यं सत्त्वञ्च विषयः स्मृतः । व्याख्यातं पूर्वैकत्वेन
मशकोडुस्वरं यथा ॥ भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते यस्य भुज्यते ॥ नित्यं हृन्ममायुक्तं
सत्त्वमाहुर्मनीषिणः । निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥
समः संज्ञानुगश्चैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः
पुष्करपर्णवत् ॥ सर्वैरपि गुणैर्विद्वान् व्यतिपन्नो न क्षिप्यते । जल-

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्व्योनिजन्मसु ॥२१॥

विद्युर्यथा कोलः पश्चिमीपर्वसंस्थितः ॥ एवमेवाप्यरंजुक्तः पुरुषः स्याच्च
संशयः । द्रव्यमात्रमभूत्तत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ॥ यथा द्रव्यस्य कर्ता
च संशयोऽप्यनयोस्तथा । यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ॥
तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः । यावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः
सम्प्रकाशते ॥ जीवे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति । व्यक्तः
ह्रस्वगुणस्त्वेव पुरुषोऽव्यक्त इत्यते ॥” (च, गी, ५० च, ७—१७ श्लो)
इति । पुरुषो हि चित्स्वरूपोऽव्यक्तसङ्गुराद्यगोचरः । प्रकृतिपरि-
णामाधिष्ठितो हि स सर्वसुपलभते, उपलभ्यते चान्ये । अतएव हि
प्रकृतिपरिणामस्य सत्त्वस्य द्रव्यमात्रस्य प्रदीपत्वम् । यदा हि योग-
प्रभावतो भवति तस्य तिरोधानं तदा हि पुरुषस्य स्वस्वरूपं साक्षात्-
प्रत्यक्षं भवति । अतएवाहाचार्यः—‘जीवे द्रव्यगुणे’ इत्यादि । आह
च पतञ्जलिः—“सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्” (३।५६) इति ।
प्रकृतिपरिणामस्य सत्त्वस्य पुरुषस्य च यदा भेदज्ञानं प्रत्यवतिष्ठते तदा
सत्त्वं स्वायत्तं तथा सर्वविधज्ञानस्योपतिष्ठते । अतएवाहाचार्यः—
“तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः । यावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः
सम्प्रकाशते ॥” इति । आह च पतञ्जलिः—“सत्त्वपुरुषान्यताख्या-
तिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च” (३।५०) इति । ‘जीवे
द्रव्यगुणे’ इत्युक्त्वा विषयमात्रस्य स्थूलत्वापनयनेन स्वच्छत्वप्राप्तिः प्रद-
र्श्यते, अतः स्वरूपप्रत्यक्षीकरणे नान्तरायस्तिष्ठति । २० ।

पुरुषस्य कथं भोक्तृत्वं सिध्यति तदाह पुरुष इति । प्रकृतिस्थः
प्रकृतिपरिणामाभिनिविष्टः पुरुषः प्रकृतिजान् गुणान् सुखदुःखादीन्
भुङ्क्ते । एवं प्रकृतिपरिणामाभिनिविष्टः किं भवति तदाह—अस्य
पुरुषस्य गुणसङ्गः विषयाभिनिवेशः सदसद्व्योनिजन्मसु कारणम् ।
चिन्मात्रस्य पुरुषस्य सदसत्त्वं सत्त्वादिगुणनिमित्तं भवति । अनेदं

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥२२॥

विवेच्यम्—स्वरूपतः पुरुषोऽन्यस्मात् पुरुषात् भिद्यते, अथापि यस्मै
यादृशे विषयेऽभिनिवेशस्तादृशो चित्तवृत्तिस्तस्य भवति । अतएवोक्तं
विष्णुपुराणे—“अशुभमतिरसप्रवृत्तिसक्तः सततमनार्थविशालसङ्क्रमन्तः ।
अनुदिनकृतपापबन्धयज्ञः पुरुषपशुर्न हि वासुदेवभक्तः ॥” (वि, पु,
३०, ७५, ३१श्लो) इति । तथाच—“विमलमतिर्विमल्वरः प्रशान्तः
शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः । प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसन्ति
सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥” (वि, पु, ३०, ७५, २४श्लो) इति ।
भगवत्यभिनिवेशः सङ्गुणाय विषयाभिनिवेशोऽसङ्गुणाय भवति । अत-
एवाह भागवतम्—“यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तच्च समा-
सते सुराः । हरावभक्तस्य कुतो महङ्गुणा मनोरथेनासति धावतो
वह्निः ॥” (भा, ५स्क, १८५, १२श्लो) इति । २१ ।

पुरुषं निर्णयि सम्प्रति परमात्माख्यः परमपुरुषो निर्णयिते उप-
द्रष्टेति । उपद्रष्टा साक्षी—समीपस्थः उन् द्रष्टा स्वयमव्यापृतः, यतः
परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसमीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा, यन्तोप-
द्रष्टृवद्वा सर्वविषयोकरणादुपद्रष्टा इति श्रीमच्छङ्करः ; अनुमन्ता अनु-
मादिता—अनुमादनमनुमननं कुर्वन् तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्ता
अनुमन्ता, अथवा अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त
इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता, अथवा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु
तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता इति श्रीमच्छङ्करः,
तत्तत्कर्मणोरुपप्रवर्त्तक इति श्रीमज्जीवः, अनुमतिदाता तदनुमतिं
विना जीवः किञ्चिदपि कर्तुं न क्षम इति श्रीमद्भलदेवः, अनुमन्तेत्य-
नेन पापस्य नानुमन्तेति बोद्धव्यम् ; भर्ता धारयिता पोषयिता ;
भोक्ता पालकः—बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषया-
खेतन्यात्मकस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ता इति

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

श्रीमच्छङ्करः, पालयितेति श्रीमञ्जीवः, निर्व्विकार एवोपलब्धा इति श्रीमन्मधुसूदनः ; मङ्गेश्वरः सर्व्वेषामीशितृणामीश्वरः पतिः—सर्व्व्यात्म-
त्वाच्च महान् ईश्वर इति श्रीमच्छङ्करः ; एवम्भूतोऽस्मिन् देहे परः पुरुषः
परमपुरुषः परमात्मा इति चाप्युक्तः । श्रीमच्छङ्करस्सादनुयायिनश्च
जीवेश्वरेण्यप्रदर्शनाय पूर्व्वस्मिन् पद्ये पुरुषस्य प्रकृतिमिष्यातादाभ्यात्
संसारं प्रदर्श्य चस्मिन् पद्ये किंविधं वा तस्य स्वरूपं यच्च न भवति
तस्य संसारस्तदेव प्रदर्शितवानाचार्य्य इत्याहुः । श्रीमद्रामानुजस्य तु
व्याख्या पुरुषपक्षे एव, न तु परमपुरुषपक्षे । श्रीमच्छ्रीधरजीवबलदेव-
विश्वनाथा ह्यतेश्वरपक्षमेव स्थापितवन्तः । अनन्तरेषु श्लोकेषु “समं
सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” (१३।२७), “समं पश्यन् हि सर्व्वेषु
समवस्थितमीश्वरम्” (१३।२८), “अनादित्वात्निर्गुणत्वात् परमात्माय-
मव्ययः” (१३।३१) इत्युक्तत्वादीश्वरतत्त्वमेवाचोक्तमाचार्य्येणेति सरलः
पत्थाः । ‘देहेऽस्मिन्’ इति कथनेन प्रतिहृदयं तं शास्त्ररूपेण द्रष्टु-
मुपदेशोऽयमिति सिध्यति । उपद्रष्टेत्यादिविशेषणानि तदनुकरपा-
ण्येव । सर्व्वे जना आत्मन्यधिष्ठितस्य परमात्मनः सत्कर्मण्यनुमोदन-
ममत्कर्मण्यननुमोदनमनुभवन्ति । अतएवाह मनुः—“यत्कर्म कुर्व्वि-
तोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः । तत् प्रयत्नेन कुर्व्वीति विपरीतन्तु
वर्ज्येत् ॥” (मनु, ४ अ, १६१ श्लो) इति । “सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य
मध्ये विश्वस्य स्फटारमनेकरूपम्” (श्वे, उ, ४।१४) इत्यत्र भाष्येऽन्तः-
साक्षित्वेन गृहीतः परात्मा सर्व्वेषां जनानां शास्त्रोपदेष्टा पथप्रदर्श-
कश्च । अतएव स्वपितरं प्रति प्रह्लादः—“शास्ता विष्णुरशेषस्य जगती
यो हृदि स्थितः । तस्मै परमात्मानं तात कः केन शास्यते ॥” (वि,
पु, १ अं, १७ अ, २० श्लो) इति । २२ ।

उपद्रष्टानुमन्तेत्यादिरूपेण परमपुरुषं तच्छक्तिं प्रकृतिञ्च आत्मा

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

किं भवति तदाह य इति । यः पुरुषमिव सुपट्टट्टानुमस्तेत्यादिरूपेण, गुणेः सविकारेः प्रकृतिञ्च परामपराञ्च वेत्ति जानाति स सर्वथा सर्व-प्रकारेण वर्त्तमानोऽपि न भूयः अभिजायते देहसम्बन्धं भजते देहाभि-निवेशशून्यः परमात्मन्येव निवसति । अतएवानन्तराध्याये वक्ष्यते “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥” (१४।२) इति । पश्यमिदं प्रमाणत्वेन गृहीत्वा गीतातात्पर्ये निर्णये श्रीमदानन्दतीर्थीनाम् ‘न च जीवेश्वरैक्यं मुक्तावपि’ इति । ऐक्यमत्र जीवस्यास्तित्वविलोपः, स्वरूपैक्ये तु न तस्य तस्मिन् वसत्यतिः ; तथा सति ‘मम साधर्म्यमागताः’ इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । २३ ।

प्रकृतिपरमपुरुषज्ञानाभ्युक्तिरित्युक्तोपायान्तरमाह ध्यानेनेति । केचित् ध्यानेन—ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यो ओचादीनि करणानि मनस्सुपसङ्गत्य मनस्य प्रत्यक्चेतयितव्यैकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्वान्...तैलधारावत् सन्ततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानमिति श्रीमच्छङ्करः, आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति श्रीमद्भरिः,—आत्माना मनसा आत्मनि बुद्धौ आत्मानं परमात्मानं पश्यन्ति अन्तर्नयनगोचरं कुर्वन्ति । अन्ये सांख्येन योगेन ज्ञानेन प्रकृतिपुरुषविवेकेन, अपरे च कर्मयोगेन परमात्मानं पश्यन्तीति शेषः । ननु यद्यपि येन केनचिदुपायेन परमात्मानमपरोक्षज्ञानविषयं कर्तुं शक्यते, कथं तर्ह्यस्मिन् शास्त्रे योगत्रयसमन्वये महान् यत्नः ? उच्यते, ईश्वरो हि परमकारुणिकः स्वात्मानं साधकसन्निधौ तत्प्रतिपत्त्यनुसारत आविष्करोति, अतः केचित्तं सत्तामात्रेण, केचित्तं ज्ञानमात्रेण, केचित्तं फलदाहस्वरूपेण पश्यन्ति । एकत्र धांगत्रयसाधनपराणां सन्निधौ पुनः सर्वस्वरूपाविष्करणं भवति, सुतरां तेन तेषां महती कृतार्थता । न खलु वाच्यं सांख्ययोगिनः

अन्यं त्वमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्यादत्र ह्यसम् ।

जेवजेवज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

परमात्मानं द्रष्टुमनधिकारिणः पुरुषव्यतिरिक्तस्य तस्यास्वीकारात् । विमुक्तस्य पुरुषस्येश्वरत्वस्वीकारेण तैरपि परमात्मस्वीकारावकाशोऽदयि । शेषरसांश्च परिशोभितबुद्धीनान्तु भवन्ति परमात्मना योगः, स एव पञ्चोऽत्र परिशुद्धीतः । भागवते कपिलोक्तावतएव शेषरसांश्च स्य प्राधान्यम् । २४ ।

ये पुनरध्यात्मज्ञानाननुशीलनपरास्तेऽपि कथं तरन्ति तदाह अन्ये त्विति । अन्ये तु एवं प्रकृतिपुरुषतत्त्वमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्य्येभ्यः श्रुत्वा उपासते चिन्तयन्ति परमात्मानं साक्षात्कर्तुं यतन्ते । श्रुतिपरायणा उपदेशश्रवणपरायणास्तेऽपि मृत्युं संसारमतितरन्त्येव । न हि पुनः सर्व्वं बहुश्रमस्वीकारेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारे यत्नं कर्तुं समर्थाः, अपरिष्ठां ममुपार्जितं तत्त्वं ते महर्जनैवाधिकृत्य यद्यपि तत्साक्षात्कारे यत्नं कुर्व्वीणास्तस्मिन् कृतार्था मुक्ता भवन्ति । २५ ।

सर्व्वभूतोत्पत्तिमाह यावदिति । यावत् किञ्चित् सत्त्वं वस्तु संजायते, तत् वस्तु, हे भरतर्षभ, जेवजेवज्ञसंयोगाद्विद्धि जानीहि । जीवतत्त्वेन मिलितं प्रकृतितत्त्वं सर्व्वान्तर्यामिणोऽध्यक्षत्वेन जगत् सूर्यत इत्यस्य ज्ञास्यस्य सिद्धान्तः । जीवतत्त्वप्रकृतितत्त्वयोः परमपुरुषस्य शक्तित्वेन नाद्वैततत्त्वस्य ज्ञानिः । “वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥” (भा, १स्क, २५, ११श्लो) इत्येकस्य चित्स्वरूपस्य यथा साधकब्रह्मणशक्तितारतम्येन भिन्नभावेनोपलब्धिस्तथा तस्यात्मशक्तिप्रकाशेन स्मृतृत्वमुपलभ्यते, सृष्टि-साख्यतन्मासातन्त्येण । २६ ।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्सु विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमौश्वरम् ।

न हि नस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

को वा सम्यग्दर्शी तदाह सममिति । सर्वेषु भूतेषु समं सर्वेषु शेषं सम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं तिष्ठन्तं विनश्यत्सु स्वरूपविद्युतिं भजन्तु, अविनश्यन्तं स्वरूपे नियतविद्यमानं परमेश्वरं यः पश्यति स पश्यति सम्यगिति शेषः । भूतेषु तारतम्येन चित्स्वरूपस्य प्रकाशदर्शनात् भगवान् तारतम्येन तेषु वर्त्तते इति पृथग्जना मन्यन्ते । न हि जातु भगवत्स्वरूपस्य कुत्रापि तारतम्यमस्ति, सर्वत्रैव तस्य पूर्णस्वरूपेण विद्यमानत्वात्—“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥” (४, भा, उ, ७।१।१) इति । ये पुनर्मन्यन्ते पूजनार्चनादिभिर्भगवन्तं परितोषयन्तस्तमनुकूलयितुं तद्विपरीतैः प्रतिकूलयितुं च समर्था जनाः, ते पुनरज्ञानतावशात् मानववत् तं चलं कुर्वन्ति । न हि भगवति चलतास्ति पूर्णस्वरूपेण नियतविद्यमानः स इति जानंस्तस्मिन् पूर्णाश्वस्तता साधकस्य । २७ ।

न केवलमेतेन सम्यग्दर्शित्वमुत्कृष्टा गतिरपीत्याह सममिति । सर्वत्र समं सम्यगप्रच्युतस्वरूपेण समवस्थितमौश्वरं पश्यन् आत्मानं स्वन आत्मानं न हि नस्ति न सन्तापयति, ये पुनः क्रोधाद्यधीनं घोररूपं देवं मन्यन्ते ते निरतिशयकृच्छ्रसाधनेन स्वदेहं कश्यच्चात्मानं हि नस्ति, अतएवाहाचार्यः—“कश्यन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसम् । माञ्चेवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वद्वापुःसुरनिखयान् ॥” (१७।६) इति । एवमात्मनोऽहिंसया भगवदुपासनस्य फलमाह,—ततोऽहिंसनात् परा-मुत्कृष्टां गतिं याति प्राप्नोति । ‘आत्मानं’ सर्वभूतस्थमात्मानमिति ग्रहणे भवत्यर्थः—न कमपि स मनसा हि नस्ति । कथम् ? सर्वभूतेषु समवस्थितमौश्वरं दृष्ट्वा तेषु मैत्र्यैव तस्य जायते । यथाह प्रह्लादः—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२६॥

“सर्वभूतस्थितं तस्मिन् मतिर्मेवै दिवानिगम् । भवतां जायतामेव सर्वल्लेशान् प्रहास्यथ ॥” (वि, पु, १३, १७७, ७८३) इति । भूत-
हेषिणः पूजां न स्वीकरोति परमेशः । अतएवाह भागवतम्—“अहं
सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां मर्ष्यः कुर्वतेऽर्चा-
विह्वलनम् ॥ यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमोक्षरम् । हित्वाऽर्चां
भजते मौन्यात् भक्त्या च जुहोति सः ॥ द्विपतः परकाये मां मानिनो
भिददर्शिनः । भूतेषु बहवैरेष्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥ अहमुच्चा-
वचेद्रेव्यैः क्रिययात्पन्नयाऽनवे । नेव तुभ्येऽर्चतोऽर्चायां भूतशामाव-
मानिनः ॥” (भा, स्क, २८७, २१—२४३) इति । २८ ।

रागद्वेषहिंसादिवशात् पीडनपरान् समभावेन द्रष्टुं को वा समर्थः ?
आत्मनश्च तत्तद्विकाराधीनत्वात् क्षमापरायणत्वं न सम्भवति । यदि
वा सर्वत्र भगवन्तं पश्येत्, तथापि जीवानां व्यवहारवैगुण्यं दृष्ट्वा
तस्मिन् तेषामनेकं परेण सम्भाव्य न तान् कमेत, तादृशी क्षमा दोषा-
येति च न चक्षीत । एवमापतिता समभावस्यासम्भवनीयता प्रत्याख्या-
यते तत्त्वमाचक्षणेन प्रकृत्येति । प्रकृत्या एव च देहेन्द्रियादिरूपेण
परिणतया—चाक्षदधिष्ठितयेश्वरप्रेरितयेति श्रीमहलदेवः—सर्वशः सर्व-
प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि, तथात्मानमकर्तारं तत्तत्कर्माभिरपरा-
मृष्टं यः पश्यति स पश्यति तत्त्वं प्रत्यक्षीकरोति—सर्वत्र समं पश्य-
तीति पूर्वेणान्वय इति श्रीमन्नैलकण्ठः । किमत्र तत्त्वम् ? देहेन्द्रि-
यादिस्वभावात् क्रियमाणानि कर्माणि न पुनरात्मन्यारोपितव्यानि,
तेस्तस्य भिन्नत्वात् । प्रकृतेर्विश्रुतामुपागच्छन्नात्मा विषयानुपभुञ्जानो
यदपि रागाद्यधीनस्तथापि न तत् स्वरूपकृतमिति जानता न तस्मिन्
विषमदृष्टिः कर्तव्या । रागादिवशाद्येऽपराधास्तस्मिन्नुपतिष्ठन्ते ताना-
क्षिपताप्यात्मा स्वरूपत एव ग्रहणीयः, न तु प्रकृत्याविष्टभावत्वेन । न

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

अतएव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३०॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

हि प्रकृतिकर्माणि तदनुमोदनं विना सिद्ध्यन्तीत्यनमन्तृत्वाच्च स
अमार्ह इति चेत्, करुणार्हः स पुनरवश्यमन्तव्यः विस्मृतस्वरूपतया दुर्म-
तत्वात् । एवं सिध्यति समभावेन दर्शनमात्मनः । २८ ।

आत्मनो ज्ञानाकारिणेकत्वात्तत्र समदर्शनं सम्भवति, न तु भूतानां
स्थिरचराणां, यतस्तेषां बहुत्वमेव स्वाभाविकम् । तथा सति न तेषु
समदृष्टेर्व्यवस्था युज्यते, तत्राह यदेति । यदा भूतपृथग्भावं भूतानां
चराचराणां चिच्छक्त्यै कत्वेऽपि पृथग्भावं पृथक् देवत्वमनुष्यत्वं स्व-
दीर्घत्वादिकम् एकस्थं प्रकृतिस्थं प्रकृतिक्रियाजन्यम्, अतः प्रकृति एव
विस्तारमुत्तरोत्तरविविधभावेन प्रकटनमनुपश्यति, तदा भगवच्छक्तेः
कत्वदर्शनवेलायां ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मणा सम्पन्नो भवति ब्रह्मणैकत्वं
भजते । एकस्थमित्यत्र एकस्मिन्नात्मनि स्थितमिति श्रीमच्छङ्करस्तदनु-
यायिनश्च । श्रीमन्माध्वोऽप्याह—“एकस्थमेकस्मिन् विष्णौ स्थितम्,
तत एव च विष्णोर्विस्तारम्” इति । “सर्वभूतानि चात्मनि” (६।३१)
इति योगयुक्तावस्थायां तथा दर्शनम्, अत्र तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वोद्भावनेन
तद्विज्ञानात् भगवद्भावप्राप्तिरिति प्रतिज्ञानात् श्रीमद्रामानुज-श्रीधर-
प्रभृतीनां पक्ष एवात्र परिगृह्यते । कथं भगवच्छक्तौ भूतानामेकत्व-
दर्शनं ब्रह्मसम्पद्यतेति विवेच्यम् । ज्ञानाकारिणात्मन एकत्वदर्शनं
परमात्मदर्शनं भवति, परमात्मनि तस्याणुत्वेन स्थितेरूपलभ्यमानत्वात्,
एवं भगवच्छक्तौ प्रकृतौ सर्वेषां भूतानामेकत्वदर्शनं तच्छक्तेर्भगवदा-
न्विष्टतत्वेन स्थितत्वात्, भवति तस्यां भगवान् साधकस्योपलब्धेर्विषयः ।
प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकस्येदमेव प्रयोजनम् । ३० ।

पूर्वं यथा प्रकृतिं पुरुषज्ञाभिधाय “उपद्रष्टानुमन्ते”त्यादिभिः

परमात्मानमुद्दिष्टवान्, तथैवात्र प्रकृतिपुरुषतत्त्वाभिधानानन्तरं पर-
मात्मतत्त्वमवतारयत्यनादित्वादिति । अयं नित्यप्रत्यक्षः—सर्वेषां
प्राणिनां नित्यापरोक्ष इति श्रीमन्नैलकण्ठः—परमात्मा—परमो देहा-
दिभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः कोषपञ्चकातीत आत्मा परमात्मा इति
श्रीमन्नैलकण्ठः—अथयः सर्वविकारशून्यः—न व्येति परिच्छिद्यते
देशतः कालतो ब्रह्मसुखेत्यथय इति श्रीमन्नैलकण्ठः । कथम् ? अना-
दित्वात् । आदिः कारणं तस्यैव नास्ति सोऽनादि तस्य भावोऽना-
दित्वं तस्मादनादित्वात् सर्वकारणकारणत्वात् न व्येति रूपान्तरतां
न भजते । सत्त्वां रूपान्तरतायां कार्यत्वापत्तिः । कार्याणां कार-
णत्वं हि गौणं सर्वकारणकारणस्य तु मुख्यम् । निर्गुणत्वात् गुणातीत-
त्वात् । गुणानामपाये तद्वस्तुनोऽपायो भवति, सोऽस्मिन् सम्भवत्यतो
न व्येति न विकारमधिगच्छति । गुणानां साङ्ख्ये परस्परविरोध-
सम्भावना, एकस्थानन्तत्वे तेनापरस्य सङ्गात् । एवं या विकार-
सम्भावना न नास्ति निर्गुणत्वात् । एवं सति कथं तस्थानन्तकक्षाय-
गुणत्वम् ? तत्त्वेकस्य चित्सत्त्वरूपस्य विविधसम्बन्धेर्देशनरीत्येति पूर्व-
मुक्तम् (३५६५) । अयं परमात्मा शरीरस्थोऽपि शरीरं ज्ञेयं (१३।१)
तत्स्थोऽपि न कराति, अतो न लिप्यते क्रियाफलेन युज्यते । “उप-
द्रष्टानुमन्ते”त्यादिभिस्तस्य द्रष्टृत्वमनुमन्तृत्वं स्वीकृतम् । दर्शनक्रियायां
न सर्वथाकर्तृत्वं पश्यतीति क्रियायाः कर्तृत्वात् । भवत्वौदासीन्यं
दर्शने, न तथा स्यादनुमन्तृत्वे । अनुमन्ता हि अनुमोदितक्रिया-
फलभागभवति । अतोच्यते—फले निराकाङ्क्षाऽस्मिन् शास्त्रेऽक्रि-
यत्वं निर्लिप्तत्वं, तदेव परमात्मानि पूर्णतया विद्यते परिपूर्णस्वरूप-
त्वात् नित्यव्रतत्वाच्च । श्रीमद्बलदेवस्तु श्लोकमिमं परम् आत्मेति
पदं विभज्य व्याख्यातवान्, तत्र रुचिरम्, यतस्तेनापि “उप-
द्रष्टानुमन्ता” इत्यत्र परमात्मा परिगृहीतः । एकत्र प्रकृतिपुरुष-
योरुक्तस्थानान्तरं परमात्मोक्तेः स्वीकृत्यान्यत्र तदकरणमशोभन-
मेव । ३१ ।

यथा सर्व्वगतं सौक्ष्मादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्व्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

अधुना जीवात्मपरमात्मनोरकर्तृत्वं निर्लिप्तत्वं साधारणधर्मं वक्ष्ये ।
लोकद्वये आत्मेति क्षेत्रीति तद्वाचकसाधारणशब्देन किमिव न करोति
न लिप्यत इति दृष्टान्तेनावगमयति । प्रथमन्तावन्निर्लिप्तं प्रतिपादय-
त्याकाशदृष्टान्तेन यथेति । यथा सर्व्वगतं सर्व्वं वस्तुभिः संयुक्तमाकाशं
सौक्ष्मात् सूक्ष्मभावादमङ्गस्वभावत्वान्निरवयवत्वात् नोपलिप्यते सर्व्ववस्तु-
स्वभावेन संवध्यते, तथा देहे क्षेत्रे सर्व्वं च देवमनुष्यादाववस्थित आत्मा
न उपलिप्यते न संवध्यते । ३२ ।

अमङ्गत्वान्निर्लिप्तत्वमाकाशदृष्टान्तेन प्रदर्शयन् प्रकाशक्रियाकर्तृत्वे-
ऽपि प्रकाशधर्मैर्निर्लिप्तस्यादित्यस्य दृष्टान्तेन न करोति न लिप्यत
इति क्रियाद्वयस्य नायुक्तत्वं समर्थयति यथेति । यथा एको रविः
कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति स्वप्रभया, तथा हे भारत, एकः क्षेत्री
कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति । अत्र श्रीमन्नौलकण्ठः—“यथा सूर्यः स्वस-
त्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति, न तु व्यापाराविष्टतया कुविन्द इव पटं,
यथा चैव प्रकाशधर्मैर्दुर्गन्धादिभिर्न लिप्यते, एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः
सूर्य्यवदेकः सन् अनैकधाभूतं क्षेत्रं ‘महाभूतानि’ इत्यादिना चतु-
र्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाहेपादिविकारयुक्तमुक्तम्, तत् स्वसत्तामात्रेण
प्रकाशयति, हे भारत, न तु व्यापाराविष्टतया तत् सम्पादयति, तद्-
धर्मैर्वा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्य्यदृष्टान्तेन एकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्त-
मलेपत्वञ्च दर्शितम् ; तथाच श्रुतयः—‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विव-
स्वानपो भिक्षा बहुरूपोऽनुगच्छन् । उपाधिना कियते मेदरूपो देवः
क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥’ ‘सूर्य्यो यथा सर्व्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
चाक्षुषैर्वाह्यदीपैः । एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन
वाह्यः ॥’ इति ।” ३३ ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

इदानीमध्यायार्थं सफलमुपसंहरति क्षेत्रेति । ज्ञानचक्षुषा शास्त्रा-
चार्योपदेशात्मप्रत्ययजनितेन एव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं वैलक्षण्यं भूत-
प्रकृतिमोक्षश्च भूतानां प्रकृतिः ततो मोक्षम् अमानित्वादिसाधनोपायेन
वियोगं तदभिनिवेशत्यागं ये विदुर्जानन्ति ते परं परमात्मानं यान्ति
प्राप्नुवन्ति । क्षेत्रे प्रकृतावभिनिविष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य पुरुषस्य न केवलमात्म-
वैमुख्यं भगवदंसुख्यमपि तेन भवति । ज्ञाताभिनिवेशं परिहृत्य यदा
हि क्षेत्रज्ञ आत्मज्ञानेऽभिनिविष्टस्तदात्मानं परमात्मानं प्रविष्टं पश्यन्
कृतार्थतामेतीति फलितार्थः ।

अध्यायतात्पर्यमाह श्रीमद्भिरिः—“अमानित्वादिनिवृत्तया क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्ष-
णपुरुषार्थमिष्टिः” इति ; श्रीमन्नरहरिः—“इदमत्र तात्पर्यम् ;—
अमानित्वादिज्ञानसाधननिवृत्तया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यज्ञानमात्रवतः पुरु-
षस्य सर्वानर्थमूलमविलासाज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वरूपेणावस्थानलक्षणमुक्ति-
रिति” इति ; श्रीमद्वलदेवः—“जीवेशो देहमध्यस्थो तत्रायो देहधर्मै-
र्युक् । बध्यते मुच्यते बोधादिति ज्ञानं त्रयोदशात् ॥” इति । ३४ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रीभक्तानुभाष—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्व्वे परां सिद्धिमतो गताः ॥२॥

पूर्व्वाध्याये ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्ज्ञानं परमात्मतत्त्वज्ञोपदिष्टवान् । तत्र
“पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसङ्गो-
ऽस्य सदसदयोनिजम् ॥” (१३।२१) इति गुणानां पुरुषभोग्यत्वं
तेस्तस्य सदसद्वेदवत्त्वमुक्त्वा न तद्विहितवान्, ज्ञेयज्ञेयज्ञयोः परमात्मपर-
तन्त्रत्वञ्च नीक्ष्यवान् स्पष्टतरवाक्येन । आरभ्यमाणाध्याये तदेव वक्तु-
मुपक्रमते । आह च श्रीमच्छङ्करः—“सर्व्वमुत्पद्यमानं ज्ञेयज्ञेयज्ञ-
संयोगादुत्पद्यत इति उक्तं, तत् कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं ‘परं भूयः’
इत्यादिरध्याय आरभ्यते, अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्जगत्कार-
णत्वं, न तु सांख्यानमिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थम् । प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु
च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तम्, कस्मिन् गुणे, कथं सङ्गः, के वा गुणाः,
कथं वा वञ्चनीति, गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात्, मुक्तस्य च लक्षणं
वक्तव्यमित्येवमर्थञ्च” इति । श्रीमद्भामाजुः—“त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयो-
रन्वोन्यमंष्ट्रयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञाय प्रमानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनु-
पप्लोतेर्व्याख्यास्यत इत्युक्तम् । तत्र बन्धहेतुः पूर्व्वपूर्व्वमत्त्वादिगुणमय-
सुखादिमङ्गरतित्वज्ञाभिहितं ‘कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसदयोनिजम्’
इति । अष्टेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्त्तनप्रकारश्चो-
च्यते” इति । श्रीमच्छङ्करः—“साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्दत्तं”
इति । श्रीमच्छङ्करः—“पुं प्रकृत्योः स्वतन्त्रत्वं वारयन् गुणसङ्गतः ।
प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ॥ ‘यावत् संजायते किञ्चित्
सत्त्वं स्वावरजङ्गमम् । ज्ञेयज्ञेयज्ञसंयोगात् तद्विद्धि’ इत्युक्तं, स च

चेत्तत्रेतद्वयोः संयोगो निरीश्वरसांख्यानमिव न स्वातन्त्र्येण, किन्त्वी-
श्वरेच्छयेवेति कथनपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसदयोजनम्' इत्यनेनाक्तं सत्त्वादिगुणकृतं संसारवैचित्यं प्रपञ्चयिष्येति चेत्तत्र वक्ष्य-
माणमर्थं स्तौति" इति । श्रीमद्भगवद्देवः—“पूर्वोऽध्याये मिथः संयुक्तानां
प्रकृतिजीवेश्वराणां स्वरूपाणि विविच्य ज्ञानम् अमानित्वादिवर्जितं वि-
शिष्टः प्रकृतिबन्धादिमुच्यते बन्धहेतुश्च गुणसङ्ग इत्युक्तम् । तत्र के
गुणाः, कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः, कस्य गुणस्य सङ्गात् किं फलं, गुण-
सङ्गिनः किं वा लक्षणं, कथं वा गुणिभ्यो मुक्तिरित्यपेक्षायां वक्ष्यमाण-
मर्थमात्मकच्युत्पत्तये भगवान् स्तौति" इति । श्रीमन्मधुसूदनः—
“पूर्वोऽध्याये 'यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्याद्वरजङ्गमम् । चेत्त-
त्रैवज्ञमयोगात् तद्विद्मि' इत्युक्तम् । तत्र निरीश्वरसांख्यनिराकरणेन
चेत्तत्रैवज्ञमयोगस्वेश्वराधीनत्वं वक्तव्यम् । एवं 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य
सदसदयोजनम्' इत्युक्तम्—एकस्मिन् गुणे कथं सङ्गः, के वा गुणाः,
कथं वा ते निबध्नन्तीति वक्तव्यम् । तथा 'भूतप्रकृतिमोक्षत्रये विदु-
र्यान्ति ते परम्' इत्युक्तम्—तत्र भूतप्रकृतिगोचरित्यो गुणिभ्यः कथं
मात्तनं स्यात्, मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यम् । तदेतत्सर्वं
विस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते" इति । श्रीमन्नैलकण्ठः—
“पूर्वोऽध्यायान्ते 'भूतप्रकृतिमोक्षत्रये विदुस्त परं यान्ति' इत्युक्तम् ।
तत्र का वा भूतप्रकृतिः, किमाययेन तस्या भूतजनकत्वं, कथं वा
बन्धकत्वं कथञ्च ततो मोक्षः, किञ्च मुक्तानां लक्षणम् इत्येतदर्थज्ञातं
विवरीतुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते" इति । श्रीमद्विश्वनाथः—पूर्वो-
ऽध्याये 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसदयोजनम्' इत्युक्तम् । तत्र के
गुणाः, कीदृशो गुणसङ्गः, कस्य कस्य गुणस्य सङ्गात् किं किं फलं
स्यात्, गुणयुक्तस्य किं किं लक्षणं, कथं वा गुणिभ्यो मोक्षनम् इत्यपे-
क्षायां वक्ष्यमाणमर्थं सुवानौ वक्तुं प्रतिजानोते" इति । परमिति ।
ज्ञानानां ज्ञानसाधनानाममानित्वादीनां—प्रकृतिविषयकाणामिति
श्रीमद्भगवद्देवः—मध्ये परमुत्तममत्युत्तमं—परं पूर्वोक्तादन्यं प्रकृति-

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

जीवान्तर्गतमेव गुणविषयकमुत्तमं श्रेष्ठं नवनीतवदुद्धृतत्वादिति श्रीम-
हलदेवः—ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञेयप्रकाशकं परमात्मसाधन-
मुपदेशं वा वक्ष्यामि ; यज्ज्ञात्वा मुनयो मननशीलाः तत्त्वानुध्यान-
शीलाः इतो देहबन्धनात् परां सिद्धिं गताः प्राप्ताः । १ ।

कथं परां सिद्धिं गता इत्युच्यते इदमिति । इदं ज्ञेयप्रकाशकं
ज्ञानमुपाश्रित्य उपायत्वेन गृहीत्वा जीवात्मानः ममान्तर्यामिणः
साधर्म्यं स्वरूपैक्यमागताः सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते रूपा-
न्तरतां न भजन्ते प्रलये जगदुपसंहरणसमये न च व्यथन्ति न स्वरूप-
विभ्रुता भवन्ति । श्रेष्ठश्चैवज्ञयोः प्रेरयिता परमात्मा । तत्प्रेरणया
प्रकृतिसराचरं सृजते । चराचरोत्पत्तौ सत्त्वरजस्तमोगुणाः सर्वत्र
प्रविष्टाः सर्वेषां विचित्रतामुत्पादयन्ति । तेषां गुणानां क्रियाभूमिः
जगच्छरीरञ्च । जीवाः पुनस्तद्व्यतया स्थिताः । एकतः सकाथ्य-
प्रकृतिरन्यतः परमात्मा । एतयोराद्यायामभिनिविष्टा देहधर्माणामेका
गुणभोक्तृत्वमुपगच्छन्ति, अन्यस्मिंस्तु स्वरूपैक्यं भजन्ति तेनेति ज्ञानं
लब्ध्वा यदा गुणसङ्गं परित्यज्य परमात्मन्यभिनिविष्टचित्तास्तदा रूपा-
न्तरतां स्वरूपविभ्रुतिश्चातिक्रम्य कृतार्था भवन्तीति फलितार्थः । इदं
पञ्चमाश्रित्य गीतातात्पर्यनिर्णये श्रीमदानन्दतीर्थेन “न च जीवेश्वरेक्यं
मुक्तावपि” इति यदुक्तं तत्पूर्वमुद्दिष्टम् । श्रीमहलदेवस्माह—“मोक्षे
जीवबहुत्वमुक्तम्” इति । श्रीमच्छङ्करस्माह—“साधर्म्यं मत्स्वरूपता-
मागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मतां साधर्म्यं श्रेष्ठश्चैवज्ञयोर्भेदान-
भ्युपगमात् गीताशास्त्रे ; फलवादस्यायं सुत्यर्थमुच्यते—सर्गेऽपि सृष्टि-
कालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणाऽपि विनाशकाले न
व्यथन्ति च व्यथा नात्पद्यन्ते न च्चवन्तीत्यर्थः” इति । अत्र श्रीमद्भरिः
—“ज्ञानमुत्तये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नाम साकष्यामिष्टम् । साकष्ये

बोद्धव्यं हित्वा ध्यानफलमप्रसुतं प्रसज्येत ।” इति । श्रीमच्छास्त्रमुत्तरः—
—“इदं यथोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम परमेश्वरस्य
साधर्म्यं मद्रूपतामत्यन्ताभिदेनागताः प्राप्ताः” इति । श्रीमच्छीलकण्ठः—
—“इदं ज्ञानं विषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य ममेश्वरस्य
साधर्म्यं सर्वज्ञात्मत्वं सर्वज्ञनियन्तृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादि धर्मसाधर्म्यं
साधर्म्यमागताः, तथाच श्रुतयः—‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं
सर्वं भवति’ ‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना
कर्मणा भूयान् नो वासाधुना कनीयान्’ इति ।”

अत्रेदं विवेक्ष्यम् । श्रीमद्रामानुजः शारीरकभाष्ये आह—“नापि
साधनानुष्ठानेन निर्मुक्ताविद्यास्य परेण स्वरूपैक्यसम्भवः, अविद्याश्रयत्व-
योग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवात् । यथोक्तम् ‘परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ
इतीष्यते । मिथ्येतदन्यद्रव्यं हि नेति तद्रव्यतां यतः ॥’ मुक्तस्य तु
तदस्मितापत्तिरिति भगवद्गीतायामुक्तम्—‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
साधर्म्यमागताः । मर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥’ इति ।
ब्रह्मापि ‘प्राक्तभाव’ नयत्यनं तद्ब्रह्मधरायिनं मुने । विकीर्णमात्मनः
गत्या लोहमाकर्षको यथा ॥’ इति । ‘प्राक्तभाव’ मात्मनः स्वभा-
वम् । न ह्याकर्षकस्वरूपापत्तिराकृष्यमाणस्य” इति । एवमपि
चिदाकारिणैक्यं तेनापि तथैव स्वीकृतं तद्यथा—“प्राक्ततनामरूपाभ्यां
विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्कृतभेदस्य ज्ञानेकाकारतया प्रकारतोष्यते ।
प्रकारैक्येण तत्तद्व्यवहारो मुख्य एव यथा सेयं गौरिति ।” इति ।
वयन्तु स्वरूपैक्यं चित्स्वरूपस्य ब्रह्मणः चिदणुरूपस्य च जीवस्य चित्-
स्वरूपे चिदणोचिदणौ चित्स्वरूपस्य च प्रवेशान्नान्यामहे, न तु द्वयो-
रेकतरस्याभावात् । “य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं
भवति” इ, आ, १।४।१० इत्यस्या अग्रे “तद्या यो देवानां प्रत्यबु-
धत स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम् । तद्वैतत् पश्यन्-
विवामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभव” सूर्यसेति” इत्युक्तेः चित्स्वरूपावेशेन
सर्वैरेक्यं भवति न तु जीवब्रह्मचरीकतरस्याभावेन । “प्राप्तस्य प्राप्त-

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

सुत चक्षुषश्चक्षुषत ओन्नस्य ओचं मनसो ये मनो विदुः । ते निश्चिन्नु-
र्ब्रह्म पुराणमग्रम् ॥ मनरेवानुद्दृष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । सत्योः
स सत्युमाप्नोति य इह नानिव पश्यति ॥ एकधेवानुद्दृष्टव्यमेतदग्रमेयं
ध्रुवम् । विजरः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥” (ह, आ,
६।४।१८—२०) इत्यत्र जीवपरमात्मनोर्मददृष्टेर्निन्दादर्शनात्, अनन्तरीक्षा
“सर्वस्य वशी सर्वस्यशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा
भूयाद्वा एवासाधुना कर्मणा कर्नीयान्” (ह, आ, ६।४।२२) इत्यस्याः
स्वरूपैकत्वसाधकता न पुनर्दिग्धत्वं स्वरूपाविर्भावं परमात्मनो ज्ञान-
गन्तव्यविशेषं तेनैव तस्य परिचयः तेनैव तस्य ज्ञानादेरौज्ज्वल्यम् । “स
हि सर्ववित् सर्वकर्ता” (३।५।६) “इदृगंश्वरमिद्धिः सिद्धा” (३।५।७)
इति कपिलोऽपि पुरुषे श्रुतिमिह सर्वज्ञत्वादिकमारोपयति । प्रकृति-
पुरुषयोः परमात्मपरतन्त्रत्वात् तं विना स्वरूपशून्यत्वाच्च तत्स्वरूपेण
तयोः स्वरूपवत्त्वमिति न जातु वेदान्तमरणिर्दोषदृष्टा । तौ पुनः
मत्स्वरूपस्य विहिनोऽमत्वात् नासत्यो भवितुमर्हतः । “सम्भूताः
साम्यमाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः” (आ, उ, ६।४।८) इत्यादयः
श्रुतय एव तत्र प्रमाणम् । आचार्योऽप्याह—“अमत्यमप्रतिष्ठन्ते जग-
दाहुरनाश्वरम्” (१।६।८) : “सत्यं भूतमयं जगत्” (अ, गी, ३।५।५,
३।५।६) इति । २ ।

प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्ती हेतुत्वं परमात्माधीनमित्याह
ममेति । महत् अनन्तस्य शक्तिरूपत्वात् देशतः कालतोऽपरिच्छिन्नं
वृहत्त्वात् वृहत्त्वत्वात् वृहत्हेतुत्वात् ब्रह्म अपरा प्रकृतिः मम सर्वान्त-
र्यामिणी योनिः सर्वभूताभिन्नस्थानम् । तस्मिन् महति ब्रह्मणि
योनौ गर्भं परप्रकृतिभूतं जीवं—हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्व-
भूतजन्मकारणं बीजमिति श्रीमच्छङ्करः, चेतनपुञ्जमिति श्रीमद्रामा-

नुत्रविज्ञनाद्यौ, विदाभासमिति श्रीमच्छ्रीधरः, परमाणुचेतन्यराशि-
मिति श्रीमदहनदेवः, ईश्वररूपं सङ्कल्पमिति श्रीमन्मधुसूदनः, स्वप्रति-
विम्बरूपमिति श्रीमन्नीलकण्ठः—दधामि निक्षिपामि च त्रेषु चैव च
योजयामि विषयविषयिसम्बन्धमुत्पादयामि, ततः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्
सर्वभूतानां, हे भारत, सम्भव उत्पत्तिर्भवति । अथ श्रीमदहनदेवस्य
परमाणुचेतन्यराशिः, श्रीमन्मधुसूदनस्य ईश्वररूपसङ्कल्पः, श्रीमन्नील-
कण्ठस्य स्वप्रतिविम्बः, “ययेदं धार्यते जगत्” (७।५) इत्युक्तेः सूक्ष्म-
भावमभिव्यजति । अणुचेतन्यानां नित्यत्वे तेः सह प्रकृतेः सम्बन्धात्
परात्मप्रेरणया भूतानामुत्पत्तिरिति प्रथमः पक्षः, अणुचेतन्यानां प्रकृति-
सम्बन्धादेकविधैव सृष्टिः स्यात् यदि न भगवत्सङ्कल्पप्रेरणया सा भिन्न-
तामुपेयात् । अणुचेतन्यानां भगवत्सङ्कल्पमयत्वात् देवमनुष्यपशूद्विदी-
दिकं सर्वं भिन्नभिन्नसङ्कल्पतो भिन्नाकारं लभते । एवमप्यणुचेत-
न्यानां न जातु महत्त्वं स्यात् यदि न परमात्मस्वरूपविशेषात् तत्प्रति-
विम्बत्वं स्यात् ।

अथ पुनर्विवेच्यम् ;—“यस्मै कर्मणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं
प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे नृदु-
कृरे धर्माधर्मावतानृते । यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमावि-
ष्णात् ॥” (मनु, १५, २८।२९श्लो) इत्यत्र हिंस्त्रत्वं क्रूरत्वमधर्माऽनृतस्य
भगवत एवेति न तैर्जीवानामधोगतिर्भवितुमुचितेति विप्रतिपत्तौ,
व्याघ्रादिषु हिंस्त्रत्वं क्रूरत्वं न दोषाय जीविकामात्रोपायत्वात्तयाः,
तैर्ह्यापादितानां प्राणान्त्ययः स्वदेहदानेन परपोषणं व्यनक्त्येति सोऽपि
न दोषाय, मानवे ते पापाय सर्वान्तर्यामिणा प्रतिषिद्धत्वात् । अधर्म-
स्यानृतस्य चोद्देशः आलोकात्मकाराविव धर्मस्याभावोऽधर्मः, नृत-
स्याभावोऽनृतमिति तयोरेकतरे भगवता प्रवर्त्तितेऽनृतस्य जीवनिष्ठशक्त्य-
भावादस्य कारवत्प्रवृत्तिः । न च जीवानां सर्वशक्तिमत्त्वं, सुतरां शक्त्य-
भावेऽवश्यमभाविनि तयोः सम्भावना सर्वेष्वस्तीति धर्माधर्मयोः नृता-
नृतयोः सहभावित्वमुपदिष्टम् । ३ ।

सर्व्योनिषु कौन्तेय मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

न केवलं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोजनायेव परमात्मप्रेरणा किन्तुहिं सृष्टिपरम्परायामपि साध्युपगन्तव्येत्याह सर्व्योनिष्विति । हे कौन्तेय, सर्व्योनिषु देवमनुष्यपशुपक्षादिषु या मूर्त्तयः विविधसंस्थानलक्षणास्तानवः सम्भवन्ति जायन्ते, तासां महत् ब्रह्म प्रकृतिर्योनिदत्तृर्पात्तस्थानं, मातृस्थानीया सा ; अहं सर्वान्तर्यामी बीजप्रदः चेतनवर्गस्य संयोजकः पिता । अनेन जीवमात्रस्य सन्तानस्थानीयस्य पिता परास्मिन्ति जीवपरयोर्नित्यसम्बन्ध उक्तः । ४ ।

एवं देहसंयुक्तस्य जीवस्य कुतो बन्धनमित्याह सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतिसमुत्पन्नाः तस्याः क्रियाविशेषाः देहिनं जीवमव्ययं रूपान्तरताविहीनं सदैव चिद्रूपं देहे निबध्नन्ति देहाभिनिवेशवन्तं कुर्वन्ति सुखदुःखादिभिः संयोजयन्ति ।

“सत्त्वरजस्तमसां माय्यावस्था प्रकृतिः” (१।६१) इति कपिलसूत्रस्य “अकाव्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिः” इत्यर्थे निष्यञ्जे गुणानामेव वस्तुत्वं प्रकृतिस्तु तेषां ‘न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्था’ ; तत्कथं ‘गुणाः प्रकृतिसम्भवाः’ इत्युक्तिः । प्रकृतिर्हि शक्तिः क्रियात्मिका व्यक्तप्रवृत्त्यप्रवृत्तिरूपा उभयथापि निर्बन्धमुचिता, सद्व्यथा— क्रियाया अग्रहृत्तिः प्रथमावस्था, प्रवृत्तिर्हितीयावस्था, ततोऽस्या व्यक्तिः प्रकाशस्तृतीयावस्था, अतएवैकस्याः क्रियात्मिकायाः प्रकृतिरवस्थात्रयमेव शुभास्तदुद्भूता इति प्रकृतिसम्भवत्वं तेषाम् ; पश्चान्तरे व्यक्तिप्रवृत्त्यप्रवृत्तीर्विना न जातु शक्तिस्तिष्ठति, अकाव्यावस्थायां तासां तत्ताम्यं तदेव शक्त्यपरपक्षाया प्रकृतिः । ननु शक्तिर्हि प्रवृत्तिरूपा, कथं तस्या अप्रवृत्त्यवस्था सम्भवति ? अवरोधेऽपि शक्तेः प्रयोजनं दृष्ट्वा अवरोधरूपाप्रवृत्तिः सम्भवति ।

तत्र सर्वं निर्णयत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥

वत्सेव तस्याम् । वसुमाचं हि अभिव्यक्तेः पूर्वं शक्ताववरुद्धावस्थायां तिष्ठति, अभिव्यक्त्युत्पत्तेः प्रवृत्तिरूपमिति, तदनन्तरं यथासमयं भवत्यस्य व्यक्तिः । एवं सर्वज्ञास्यावस्थापयस्य साम्राज्यं दृष्ट्वा प्रकृतौ गुणवयस्य सन्निवेशः । “गुणशब्दः..... पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरव्युत्पन्नादृष्टत्वाच्च प्रयुज्यते” इत्युक्तिर्नासमस्यमा, पुरुषस्याप्यप्रवृत्तितः प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यनन्तरं स्वस्य प्रवृत्तिविषयस्य व्यक्तिरिति तदधीनता नित्यमेव । अत एवा व्यक्तिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिरूपा रजस्तु वसुमात्रं निबध्नातीति सिद्धान्तो रुचिर एव । अप्रवृत्तितः प्रवृत्तिः प्रवृत्तितो व्यक्तिरिति क्रममनभिनन्द्य कथं व्यक्तिः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिरिति क्रमः शास्त्रे परिगृहीतः ? व्यक्तेरेवानुसन्धानसम्भावना नाव्यक्तेरिति व्यक्तेर्व्युत्क्रमेण प्रथमवचनम् । प्रवृत्तिस्तु पर्यवेक्षणयोग्यापि यावन्नाभिव्यक्तिः, किमिदं भविष्यतीति न बुद्धौ प्रतिभासते, अतस्तस्या मध्यमस्थानमप्रवृत्तितु चरमम् । एवञ्च तमो रजः सत्त्वमिति क्रममुपेक्ष्य सर्वं रजस्तम इति गुणानामुक्तेरिव । सूष्टेः प्रागवरुद्धा शक्तिरप्रवृत्तिप्रधाना, सुतराम् “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविक्रियं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥” (मनु, १अ, ४श्लो) इत्युक्तिश्चाकृतरा । शक्तेरनन्तत्वात् तस्यां व्यक्तिप्रवृत्त्यप्रवृत्त्यवस्था नित्यमेव युगपत् स्यातुं शक्यते । “ये चैव सात्त्विका भावा राजमास्ताममात्र ये । मत्त एवेति तान् विद्धि” (७।१२) इत्युक्ताव ‘गुणाः प्रकृतिसम्भवाः’ इत्युक्तिः प्रकृतिप्रवर्तकत्वेन गुणानामपि प्रवर्तकत्वं दर्शयतीति न पूर्वोपरविरोधः । ५ ।

सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारमाह तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं निर्णयत्वात् स्वच्छत्वात् प्रकाशकम्, अनामयमुपद्रवशून्यम् । तमस्यप्रवृत्त्यवस्थायां न किञ्चित् परिलक्ष्यते, सर्वं तन्नाशुद्धतम्, रजसि प्रवृत्त्यवस्थायां न सर्ववयस्य प्रकाशः, अतएवेष्टपरिलक्षितेऽपि न

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णामङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

तमस्तज्ज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

तद्वत्प्रकाशः, सत्त्वं तु व्यक्तवस्थायां सर्वव्यवसम्यक्परिष्कृतामाप-
द्यात्मानं दर्शयतीति स्वच्छत्वं तस्य । तमसि न बुद्धेः प्रमरोऽतस्तदुप-
द्रवमयः ; रजस्यपि तथा अनतिपरिष्कृत्वात् ; सत्त्वं तु बुद्धेः प्रमरो-
ऽप्रतिहतः, अतो न काष्ण्यपद्रवस्यन्द्रियव्याघातादिजनितस्य सम्भावना ।
हे अनघ, सत्त्वं पुनः सुखमङ्गन सुखामकृता, ज्ञानसङ्गेन ज्ञानामकृता
बध्नाति बन्धनकारणं भवति । सर्वत्रायवदर्शनेन तस्मिन् यत्सौन्दर्य-
सुपलभ्यते तेनाकृष्टचेताः पुरुषस्तस्मिन् सुखमाप्नोति । एवं बुद्धि-
प्रमरोपयोगिनि पदार्थं ज्ञानचरितार्थता भवतीति ज्ञानामक्तिर्जा-
यते । ६ ।

रजसो लक्षणं तस्य बन्धकत्वज्ञाह रज इति । रजो रागात्मकं
रागः कामो गर्हः स एव आत्मा स्वरूपं यस्य तत् रागहेतुभूतं विद्धि
जानीहि । तृष्णामङ्गसमुद्भवं तृष्णा अप्रामादभिलाषः, सङ्गः प्राप्ते प्रीति-
लक्षणः संश्लेषः, तयोः तृष्णामङ्गयोः समुद्भवो यस्मात् तत् रजः, हे
कौन्तेय, कर्मसङ्गेन कर्मामकृता देहिनं बध्नाति । प्रहृष्टिप्रधानत्वात्
कर्मामक्तिरयम् । ७ ।

तमसो लक्षणं तस्य बन्धकत्वज्ञाह तम इति । तमस्तु अज्ञानजम्
अज्ञानजातं — यच्च ज्ञानं नास्ति तच्च न जातु प्रहृष्टिर्भवति अतोऽप्र-
हृष्टिप्रधानमेव तमः — विद्धि जानीहि । सर्वदेहिनां मोहनं मोहकर-
मविवेककरं आग्निजनकम्, अतएव प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादोऽन-
वधानम्, पालस्यमनुशमः, निद्रा सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तनापरमः तैः तत् तमः,
हे भारत, देहिनं निबध्नाति । ८ ।

सत्त्वं सुखे सञ्जयते रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥८॥

रजस्तमस्याभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥९॥

गुणानां सङ्घेपनः कार्यमाह सत्त्वमिति । हे भारत, सत्त्वं सुखे, रजः कर्मणि सञ्जयति संश्लेषयति, तमस्तु ज्ञानमावृत्य प्रमादे उत धनलब्धादौ सञ्जयति । सत् मूलापादानं ब्रह्म वा तद्भावः सत्त्वम् । रजो रज्जुकायकं तत्तद्विषयानुरागमूलम्, तमः स्थान्यात्मकमवसादकम् ; सुतरां सत्त्वप्राधान्ये मूलापादानस्य ब्रह्मणः सुस्वरूपत्वात् सुखेऽभिनिवेशः स्वभावतो भवति ; रजःप्राधान्ये विषयानुरागस्तथातो जनं प्रयोजयति, सुतरां कर्मस्यभिनिवेशो जायते ; तमःप्राधान्ये स्थानिकपतिष्ठते, सुतरां प्रमादान्वादेकदेकः । सत्त्वं शुद्धसत्त्वमिति शास्त्रोक्तप्रमेदः, एकेन जगति प्रकाशमानमपरेण तदतीतं स्वयं ब्रह्म हृत्विषयं भवतीति बोध्यम् । ८ ।

सञ्जयेव गुणानां सङ्घरस्तत्कथं 'सत्त्वं सुखे सञ्जयति' इत्याद्युक्तिस्तत्कारणमाह रज इति । हे भारत, रजः तमश्च अभिभूय स्वप्रवृत्त्या तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति वर्धते, सत्त्वं तमश्चैव अभिभूय रजो भवति वर्धते, तथा सत्त्वं रजः अभिभूय तमो भवति वर्धते । यद्यपि सत्त्वरजस्तमोगुणानां सर्वत्रैव सङ्करा, तथापि तेषां दृढिजयी कर्मभिर्भवतः ; अन्यथा मतिप्रयोजकानां शास्त्रान्तामानर्थक्यं स्यात्, जन्मकालेऽनुभूतानां गुणानामारम्भकानां जयोदयासम्भवात् अधर्मादर्थं समुत्थानं धर्मादधर्मा निपतनं न भवेत्, अवनतरुर्वातिपरम्परा च व्याह्रियेत । "वेदगुणविषया वेदा निस्त्रेगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगविम आत्मवान् ॥" (२।४५) इत्युपदेश आचार्यस्यैवमेव सिध्दति । ९ ।

सर्व्वहारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विबुधं सत्त्वमित्युत ॥११॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विबुधे भरतर्षभ ॥१२॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विबुधे कुरुनन्दन ॥१३॥

केन वा ज्ञायते सत्त्वं विबुधमिति तदाह सर्व्वहारेष्विति । अस्मिन् देहे सर्व्वहारेषु श्रोत्रादिषु ज्ञानहारेष्विन्द्रियेषु प्रकाशो व्यक्तावस्था यथा- यथवस्तुग्रहणसामर्थ्यमिति यावत् उपजायते उद्भूयते, तेन च यदा ज्ञानं शब्दादिविषयाणां याथात्म्येन बोधविषयत्वं जायते तदा सत्त्वं विबुधं विद्यात् जानीयात्, उत सुखादिलिङ्गेन । एतदुक्तं भवति, रजःप्रधानस्य वासनोद्रेकात्, तमःप्रधानस्य च मोहामिभूतत्वात् यथायथं वस्तु- तत्तुग्रहणेऽसामर्थ्यम् । वासनाविकाररहितस्य मोहानमिभूतस्य ज्ञाने-न्द्रियाणि मनसा यथावद्वस्तुग्रहणे, तैः प्रेरितानि कर्म्मिन्द्रियाणि च यथा- वहिषयसम्बन्धरक्षणे समर्थानि भवन्ति । अत एतत्संक्षेपेन सत्त्वं प्रवृद्ध-मिति ज्ञायते । ११ ।

केन वा ज्ञायते रजो विबुधमिति तदाह लोभ इति । लोभः पर-द्रव्यादिष्वभिलाषः, प्रवृत्तिर्नित्यं कुर्व्वद्रूपा, कर्मणामारम्भ उद्योगः, अशम इन्द्रियानुपरतिः, स्पृहा विषयवृत्त्या, हे भरतर्षभ, रजसि विबुधे एतानि जायन्ते । १२ ।

केन वा ज्ञायते तमो विबुधमिति तदाह अप्रकाश इति । अप्र-काशो ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिरनुद्यमः, प्रमादोऽनवधानं, मोहो विपरीतज्ञानं भ्रान्तिरेव च तमसि विबुधे, हे कुरुनन्दन, जायन्ते । १३ ।

यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥१४॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

सत्त्वप्रवृत्तौ मृतस्य गतिमाह यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु देहभृत् प्रलयं मरणं याति प्राप्नोति तदा उत्तमविदाम् उत्तमानि तत्त्वानि विदन्तीत्युत्तमतत्त्वविदस्तेषां तत्त्वज्ञानाममलान् मलरहितान् लोकान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृत्ते यथावद्विषयग्रहणं भवति । यदस्तु यद्वावापन्नं तदस्तु तेन भावेन ग्रहणं भगवदभिप्रेतम् । भगवदभिप्रायानुसरणेन वस्तुग्रहणे तेन च मन्त्रस्थो विशुद्धो भवति, तत्त्वज्ञानञ्च स्फूर्तिं लभते । तत एव तत्त्वज्ञानां लोकेषु तादृशां जनानां गतिर्भवति । ननु सत्त्वे प्रवृत्तेऽपि रजस्तमसोर्नात्यन्ताभावः सिध्यति, तत्कथं न तयोरेव क्रियामन्निवेगः ? सत्त्वाभिभूतयोरजस्तमसोः सत्त्वानुकूलत्वं, तदयथा सत्कर्मणीश्वराभिप्रेते रजसोऽनुकूलता, असद्विषयस्मृतिप्रमोषे तमस इति न तयोः पृथङ्निर्देशः । रजसाभिभूतयोः सत्त्वतमसोस्तमसाभिभूतयोश्च सत्त्वरजसोरेव तत्तदानुगल्यं बोध्यं प्रकाशाप्रकाशप्रवृत्तियोगात् । १४ ।

रजसस्तमस्य प्रवृत्तौ मृतस्य गतिमाह रजसीति । रजसि प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मसङ्गेषु जायते, तथा तमसि प्रलीनो मृतः मूढयोनिषु पशून्मोहाच्छब्देषु जायते । मरणानन्तरं स्वस्वप्रतिपत्त्यनुसारतो भवति पारलौकिकी गतिरिति फलितार्थः । १५ ।

गुणकृतकर्मणां फलमाह कर्मण इति । सुकृतस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वगुणसम्भूतं निर्मलं फलं ज्ञानवैराग्यादिकम्, रजसः राजस्य कर्मणः फलं दुःखं नियतवृत्त्यापरवशत्वात्, तमसः तामसस्य कर्मणः फलमज्ञानं मोहजनकत्वात् । १६ ।

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

कथमेवं पृथक् फलं सञ्जायते तत्कारणमाह सत्त्वादिति । सत्त्वात् सत्त्वगुणात् ज्ञानं जायते, तेन च परिणामविरसत्वं विषयाणां जानतो वैराग्यादिफललाभः, रजसो रजोगुणात् लोभः, तेन नित्यापरिहृतत्वात् दुःखमेव फलम्, तमसस्तमोगुणात् प्रमादमोहौ भवतः, अज्ञानमेव च भवति, तैः पुनर्मूढतावृद्धिः फलम् । १७ ।

गुणोद्रेकादूर्ध्वमधराधोगतीराह ऊर्ध्वमिति । सत्त्वस्था ऊर्ध्वमूर्ध्व-लोकं गच्छन्ति, राजसाः मधे मधरलोके तिष्ठन्ति, जघन्यगुणवृत्तिस्थाः सत्त्वरजोऽपेक्षया निकृष्टवृत्तिस्थाः तामसाः अधः अधोलोकं गच्छन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति, अधो गच्छन्ति, मधे तिष्ठन्तीति वचनात् भूर्लोकमेवा-वलम्ब्योर्ध्वाधोनिर्वचनमिति व्याख्यातारः । कपिलसूत्रव्याख्यानेऽपि तथा दृश्यते । तदुच्यते—“ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला” (३।४८)—“ऊर्ध्वं भूर्लोकानुपरि सृष्टिः सत्त्वाधिका भवति ।” “तमोविशाला मूलतः” (३।४९)—“मूलतो भूर्लोकानुपरि” ; “मधे रजोविशाला” (३।५०)—“मधे भूर्लोक” इति । ऊर्ध्वाधोमधरागता एते सर्वे लोका उत्तरोत्तरजन्मयोगाज्जराभरणानिजदुःखाधीनत्वात् समाना एव । यद्योक्तं कपिलेन—“आवृत्तिस्तत्प्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्देयः” (३।५२), “समानं जन्मभरणानिजं दुःखम्” (३।५३) इति । “क्रियावर्जिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चेत्तिष्ठं देवानां मर्त्यरूपनिवर्त्तनम् ॥” (अ, गी, १८अ, ५८श्लो) इत्यादिभिराचार्यवचनेस्तत्तत्लोकानां समत्वमेव व्यञ्जते । सर्व्यैव क्रियावतां सत्त्वादूर्ध्वाधोगती तत्र तत्तावश्यभा-विन्योः । सुतरां सिधति तत्सत्तिवासिनः स्वं स्वं लोकं मधराख्यं कृत्वा लोकाननन्यानूद्धाधःस्थितान् परिगणयन्तीति । अतएव श्रीमत्-

नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१८॥

गुणानेतानतोऽप्येव देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽस्मृतमश्नुते ॥२०॥

कपिनेनाचार्येण च ऊर्ध्वं मध्येऽथ इति सामान्यशब्देन लोका
निर्दिष्टाः । १८ ।

अनीताध्याये “कारणं गुणमङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु” (१३/२१)
इति मङ्गपत उक्तास्त्रिव्याये गुणानां स्वरूपं बन्धकत्वं गुणजन्यां
क्षयिण्युं गतिश्चोक्तवान् । सम्प्रति गुणेभ्यो विमुक्तिं विमुक्तस्य च लक्षणं
वक्तुमुपक्रमते नान्यमिति । द्रष्टा जीवः यदा गुणेभ्यः सत्त्वरजस्तमोभ्यः
अन्यं कर्त्तारं नानुपश्यति, गुणा एव तत्तत्स्वरूपानुसारिणि कर्मणि
देहिनं नियोजयन्ति देही तु स्वयमकर्त्ता इति साक्षादनुभवति, गुणेभ्यः
सत्त्वरजस्तमोभ्यः परं गुणव्यापारसत्तिभूतमात्मानं परमात्मानं वा
पश्यति, स मद्भावं मम भावं स्वरूपं ज्ञानादिसम्पन्नत्वमधिगच्छति
प्राप्नोति । पूर्वमेवोक्तं गुणकर्तृत्वमात्मानाऽकर्तृत्वं तेन च ज्ञानेन
ब्रह्मस्वरूपमप्यव्ययम् ; अस्मिन् पुनरुल्लेखो गुणविषयकप्रस्तावे विशेषेण
गुणातोतत्वलक्षणनिर्वचनाय । १८ ।

अनेन ज्ञानेन किं भवतीत्याह गुणानिति । देहसमुद्भवान् देहस्य
समुद्भवा येभ्यस्तान् देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिर्वाजभूतान् एतान् चीन्
गुणान् सत्त्वरजस्तमोकरूपान् अतीत्य अतिक्रम्य देही जीवः जन्ममृत्यु-
जरादुःखैर्विमुक्तः अस्मृतं मोक्षं परमानन्दम् अश्नुते प्राप्नोति । “देह-
समुद्भवान्” इत्यस्य देहजनित्यर्थे निष्पन्ने मातापितृदेहतस्तत्पुत्रकन्या-
शरीरेषु गुणानां संक्रमणं बुध्यते । आह च श्रीमत्कपिलः—“माता-
पितृजं स्त्रूलं प्रायश इतरन्न तथा” (३।७) इति । अथ स्त्रूलशरीरमेव
मातापितृतः समुत्पद्यते, न तु सूक्ष्मशरीरमिति दृश्यते, तत्तु “मत्तदशेतं
लिङ्गम्” (३।८) इति एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिरेति सप्त-

दश भवतीति सांख्यसिद्धान्तः । आचार्यस्तु “मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति” (१५।७) इत्युक्त्वा ननु तत् मातापितृतः किमर्हं प्रकृतेरेव मनःपञ्चज्ञानेन्द्रियात्मकं जीवो गृह्णातीत्युक्तवान् ।

अत्रेदं विवेच्यम् ;—स्थूलशरीरं मातापितृपुत्रादाननिर्मितमतस्तत्र मातापितृदेहे ये गुणा वर्तन्ते त एव सन्ततिदेहं संक्रामन्ति, न पुनर्मनोबुद्धिस्तत्साधनानीन्द्रियाणि, एतानि तु साक्षात्प्रकृतेरीश्वरशक्तेः । यदप्यात्मनोऽविकारित्वं स्तनःसिद्धं तथापि स्थूलशरीरगता गुणास्तं निवृण्मन्ति । ननु चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि गुणकृतान्येव यतस्तानि च शरीरगतान्येव । एष हि स्थूलदर्शिनां सिद्धान्तः । “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” (उ. भा, उ, ६।३।२३) इत्याद्याभिः स्थूल-चक्षुरादयो देहगता अपि द्रष्टृर्जीवस्थान्तरङ्गा दृष्टिगन्तवादयः । “मनः-षष्ठानि” इति पञ्चज्ञानेन्द्रियेभ्यो मनो विभज्य कथनस्यायमभिप्रायः, एकमेव मनः पञ्चधा वस्तुग्रहणेन पञ्चज्ञानेन्द्रियाकारेण व्यक्तं भवति, न ततो ज्ञानेन्द्रियाणां स्वतन्त्रता । तथैवोक्तं श्रीमच्छङ्करेण “यदेतद्दृ-दयं मनश्चेतत्” (ऐ, उ, ३।२) इत्यस्या व्याख्यानावसरे ;—“किं पुनस्तदेकमनेकधा भिन्नं करणमित्युच्यते । यदुक्तं पुरस्तात् प्रजानां चेतो हृदयं हृदयस्य चेतो मनो मनसा सृष्टा चापय वरुणस्य ; हृद-यात्मनो मनसश्चन्द्रमाः । तदेवैतद्दृदयं मनस्य एकमेतदनेकधा । एते-नान्तःकरणैकैकेन ज्ञानभूतेन रूपं पश्यति, श्रोत्रभूतेन शृणोति, घ्राण-भूतेन जिघ्रसति, वाग्भूतेन वदति, जिह्वाभूतेन रमयति, स्नेहेन विकल्प-नारूपेण मनसा विकल्पयति, हृदयरूपेणाध्यवस्यति । तस्मात् सर्व-करणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं सर्वोपलब्ध्यर्थमुपलब्धुः । तथा च कौषीतकीनां—‘प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्व्याणि नामान्वाप्नोति, प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्व्याणि रूपाण्युप्नोति’ इत्यादि । वाज-सनेयके च—‘मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति, हृदयेन हि रूपाणि जानाति’ इत्यादि । तस्माद्दृदयमनोवाक्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । तदात्मकस्य प्राणः—‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा, या वै प्रज्ञा स

अर्थः न उवाच—

कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथञ्चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥२१॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव ।

न हेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

प्राणः' इति ब्राह्मणम् । इति १' शरीरं यदवाप्नोति यद्याप्युत्कृष्टम-
तीत्यारः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥" (१५८)
इत्यत्र यदप्याचार्येण मनःपटैरिन्द्रियैर्गच्छति देहादित्युक्तं, तथापि
पञ्चेन्द्रियप्रकाशस्थानं मन एव प्रधानम् । अतएवाह श्रुतिः—“मन-
सैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके” (छा, उ, ८।५।१।२)
इति । २० ।

“गुणानेतानतीत्य चीन्” इत्युक्तवानाचार्यः, अतएव गुणातीतस्य
लक्षणमाचारः साधनोपायञ्च पृच्छत्यर्जुनः कैरिति । हे प्रभो, कैलि-
ङ्गैर्लक्षणेस्त्रीनेतान् गुणान् अतीतोऽतिक्रान्तो भवति, अयं गुणातीतः
किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः, कथं केन च प्रकारेण एतान्
चीन् गुणानतिवर्त्तते अतीत्य वर्त्तते ? । २१ ।

“कैलिङ्गैरेतांस्त्रीन् गुणानतीतो भवति” इति प्रश्नस्योत्तरमाह
प्रकाशश्चेति । हे पाण्डव, प्रकाशं सत्त्वकार्यञ्च, प्रवृत्तिं रजःकार्यञ्च,
मोहनं तमःकार्यञ्च सम्प्रवृत्तानि दुःखबुद्ध्या न हेष्टि, निवृत्तानि न
सुखबुद्ध्या काङ्क्षति ‘गुणातीतः स उच्यते’ इति चतुर्थेनान्वयः । द्विती-
याध्याये “स्थितप्रज्ञस्य का भाषा” (२।५४) इत्यादिना पृष्टः तत्र

: श्रीकैरुत्तरमाह, अत्र तु पुनः सारसंग्रहणेन । अत्राह श्रीम-
च्छङ्करः—“मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढः ; तथा राजसौ
प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्त्तितः प्रचलितः स्वरू-
पात् कष्टं मम वर्त्तते योऽयं मत्स्वरूपात् भ्रंशः ; तथा सात्त्विको

गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन् सुखेन च सञ्चयन् मां बध्ना-
तीति तानि हेद्यसम्यग्दर्शित्वेन, तदेवं गुणातीतो न हेष्टि सम्प्रहृष्टानि,
यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश
निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षति” इति ।
ननु सत्त्वेन सुखमुद्भूयते, तत्कथं सत्त्वकार्यं दुःखमुद्भवा हेद्यः सम्भवति ?
श्रीमच्छङ्करसु “विवेकित्वमापादयन् सुखेन च सञ्चयन् मां बध्नाति”
इत्युत्तरमदात् । न खलु विवेकित्वेन दुःखं न सम्भवतीति वक्तव्यम् ;
विवेकदृष्ट्यात्मनो निगूढपापराशीन् पश्यन् साधकस्तीव्रं दुःखमनुभव-
तीति निखिलसाधकसाक्षादनुभूतिः । यदपि पापानि दृष्टोद्दिग्बन्ध-
थापि न तदवस्थां स हेष्टि, यतः पापनिवृत्तेः सेवोपायः । वैराग्याद्य-
भ्यासेन साधकाः सुखमनुभवति, तत्सुखञ्च तदेव बन्धनकारणं भवति
यदा तदभ्यास एवोपयोगो भवति, न तु तद्याप्यः परमात्मा । गुणातीतः
पुरुषस्तु वैराग्याद्यभ्यासस्यैवं विप्रकरत्वं पश्यन् न तं हेष्टि, प्रत्युतोपा-
यत्वेन तं चिरानुवर्त्तनविषयं करोति । रजसा कार्योद्यम उपतिष्ठते,
तं तु तयं निष्कामाः सञ्चासिन इत्यभिमानपरवशा न बहु मन्यन्ते,
यदपि कर्मणोऽपरिहार्थत्वात् तेऽपि शरीरवेष्टादीनि कुर्वन्ति । गुणा-
तीतपुरुषस्तु न तथा । आत्मनः कार्योद्यमं भगवदाराधनतदाज्ञा-
पालनत्वेन परिणामयन् स सर्व्वथा कर्महेद्यं विजहाति । पुच्छति
बन्धुविनाशे स्वभावतो यच्छोकमोहावुपतिष्ठेते, तौ पुनः वयं न-
दुःखादिकमतीता इत्यभिमानवन्तो द्विषन्ति, न तथा गुणातीतपुरुषः,
यथा हि दृश्येते श्रीरामचन्द्रस्य सीतावियोगे शोकमोहौ, यथा च
आचार्यस्य यदुक्तलब्धंसे । एवं यदा सत्त्वकार्यं वैराग्याद्यभ्यासः,
रजःकार्यं कार्योद्यमः, तमःकार्यं मोहः स्वयं निवर्त्तते तत्तदवस्था-
जयोपस्थितेः, न स पुनस्तानाकाङ्क्षति । वस्तुतस्तु न जातु शरीरवतां
गुणकार्याणि निवर्त्तन्ते, बलप्रयोगात् निवर्त्तयितुमनेसां स्यादेव निश्च-
यमकृतार्थता । ये पुनस्तेषां निवृत्तौ प्रवृत्तौ वा तिष्ठन्त्यविकृतचित्तास्त
एव स्थितप्रज्ञा गुणातीतपुरुषा इत्याचार्यस्याभिप्रायः । २२ ।

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचार्यते ।

गुणा वर्त्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेहते ॥२३॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाक्षनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

मासु योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

किमाचार इत्यस्योत्तरमाह चिभिर्दुदासीनवदिति, समदुःखसुख इति, मानापमानयोरिति । उदासीनवत् अपक्षपातित्वेन निर्लिप्त-
भावेन चासीनो यो गुणेः सत्त्वादिकार्येण विचार्यते न विचक्षिती
भवति, गुणा वर्त्तन्त स्वकार्याणि कुर्वन्ति इत्येव निश्चित्य योऽवतिष्ठते,
न इहते न गुणकार्यानुरूपेण चेष्टते, यः समदुःखसुखः समे सुखदुःखे
यस्य, स्वस्थः नियतमात्मस्वरूपे स्थितः, समलोष्टाश्मकाक्षनः समानि
लोष्टाश्मकाक्षनानि यस्य, तुल्यप्रियाप्रियः तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य, धीरः
विकारहेतावविकारी, तुल्यनिन्दात्मस्तुतिः तुल्ये निन्दात्मस्तुती यस्य,
यो मानापमानयोस्तुल्यः, मित्रारिपक्षयोस्तुल्यः, सर्वारम्भपरित्यागी
“भवदाद्यैव संसारयाचामनुवर्त्तयिष्ये” इति न्यायात् ईश्वराज्ञापावन-
मृतं स्वाहङ्कारप्ररोचनया स्वाभाविककर्मैष्यपि कर्त्तुमनीहः, स गुणा-
तीत उच्यते । २३—२५ ।

‘कथमेतास्तीन् गुणानतिवर्त्तते’ इत्यस्योत्तरमाह माश्वेति । यः
साधकोऽव्यभिचारेण ऐकान्तिकभावेन—ज्ञानकर्मैष्यमिष्येति श्रीम-
द्दिश्वनाथः, वस्तुतस्तु “ये तु सर्व्याणि कर्म्याणि मयि सञ्चस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥” (१२।६) इत्युक्तानान्येन

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

माश्रितस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे गुणव्यविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

भक्तियोगेन—भक्तियोगः भजनं भक्तिः सेव योगस्तेन विवेकज्ञानात्
केन भक्तियोगेनेति श्रीमच्छङ्करः । भजनं परमप्रेमा स एव युज्यते-
ऽनेनेति योगः तेन इति श्रीमद्भिरिः ; मयि भगवति तैलधारावदवि-
च्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेण योगेन इति श्रीमन्नौलकण्ठः—
“स्नेहपूर्वमनुधानं भक्तिरित्युच्यते बुधैः” इति श्रीमद्रामानुजोद्धृतवच-
नानुरूपेण, “ये तु सर्व्याणि कर्माणि मयि सन्नस्य मत्पराः” इत्याचा-
र्य्यिणाद्वापितेन भक्तियोगेन मां सर्वान्तर्यामिणं सेवते—पराक्वचित्तां
विना सदानुसन्दधाति इति श्रीमद्भिरिः, ध्यायतीति श्रीमन्नौलकण्ठः—
भजते, स एतान् गुणान् समतीत्य अतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय
ब्रह्मस्वरूपैक्याय—ब्रह्मवत् प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयमिति
श्रीमच्छाध्वः—कल्पते योग्यो भवति । ब्रह्मभूयायेत्यत्र श्रीमद्वल्लदेव—
“यसु ब्रह्मभूयायेत्यनेन मद्रूपतां स यातीति पार्थसारथिनापदिष्टमिति
व्यावष्टे तस्मिन्निवधानमेव । तेनैव ‘इदं ज्ञानंमित्यादिना मोक्षेऽपि
स्वरूपभेदस्याभिहितत्वात्, ‘निरञ्जनं परमसाम्यसुपैति’ इत्यादि श्रुति
व्यपि तच्च तस्य दृष्टत्वात् ; अणुत्वविभुत्वादनित्यधर्मकृतत्वेन नित्य-
त्वाच्च तद्भेदस्थः । तज्जःशुणाष्टकविशिष्टत्वमेव ; ‘ब्रह्मेव सन् ब्रह्मा-
प्येति’ इति श्रुतौ ब्रह्मनदृशः सन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोतीत्यर्थः—‘एवी-
पम्येऽवधारणं’ इति विश्वप्रकाशात्, ‘वद्वा यथा तथैवेवं साम्यं’
इत्यमरकोषाच्च,—अन्यथा ब्रह्मभावात्तरो ब्रह्माप्ययो न सङ्गच्छेत”
इति । २६ ।

कीऽहं यस्मिन्नन्यभक्तियोगेन गुणातीतत्वं साध्यते तदाह ब्रह्म

इति । ब्रह्मणः प्रकृतेः—मायाया इति श्रीमच्छाण्डः, परमात्मन इति श्रीमच्छङ्करः, तत्त्वदवाच्यस्य सीपाधिकस्येति श्रीमत्पुच्छदेनः, वेदस्येति श्रीमन्नोलककण्ठः—प्रतिष्ठा प्रतिष्ठीयतेऽस्माच्चिति प्रतिष्ठा चाक्षयः—प्रतिष्ठत्यस्माच्चिति श्रीमच्छङ्करः, प्रतिमेति श्रीमच्छ्रीधरः, तात्पर्येण पर्यवसानस्थानमिति श्रीमन्नोलककण्ठः—अहं सर्वान्तर्यामी—प्रत्यगात्मेति श्रीमच्छङ्करः—अव्ययस्य नित्यस्य असृतस्य मोक्षस्य, शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य च, ऐकान्तिकस्य सुखस्य च प्रतिष्ठा । अथ श्रीमच्छङ्करेण अहंशब्देन प्रत्यगात्मेत्यभिधाय अहं प्रत्यगात्मा ब्रह्मणः प्रतिष्ठा इत्यर्थो निष्यत् । ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठति ब्रह्मणः प्रतिष्ठा प्रत्यगात्मेति तन्मतम् । श्रीमच्छ्रीधरस्तु प्रतिष्ठाशब्देन प्रतिमेति गृहीत्वा ‘घनीभूत’ ब्रह्मेश्वरम् इति व्याचष्टे । श्रीमन्नोलककण्ठस्तु श्लोकमिममेव व्याख्यातवान्,—“ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवसानस्थानमहमेव । असृतस्य कर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वाराऽऽसृतसाधनस्य अव्ययस्य अनादित्वादनन्तत्वाच्चापीकषियत्वेनाप्रामाण्यगङ्गाकलङ्कशून्यस्य स्वतः प्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया छान्दस्य तात्पर्यं महर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्या द्वितीया भूमिरुक्ता । हेतुफलपदार्शनमुखेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह शाश्वतस्येति । काम्यधर्मवत् फलदानेन नाशाभावात् भगवत्परिणीतो नित्यो धर्मः शाश्वतः विविदिषादिपारम्पर्येण मोक्षस्थानशाश्वतफलहेतुत्वात् शाश्वतस्य च प्रतिष्ठा परमं प्राप्यं फलमहमेव । तथा ऐकान्तिकं विषयसङ्गतान्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं तस्यापि प्रतिष्ठा पराक्ताष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्म्येण विशुद्धचित्तस्येकान्तिकसुखेच्छा भवति सेयं शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिः ।” इति । पद्यमिदं ब्रह्मणोऽप्यधिकत्वस्थापनाय स्नेहस्य सादरेण वैष्णवाचार्यः सर्वत्र परिगृह्णातम् । श्रीमच्छङ्करपथानुसारी श्रीमत्पुच्छदेनोऽपि पञ्चान्तरे तेषामिव सरणिमान्नित्याह “एतादृशस्य ब्रह्मणो

यस्मादहं वास्तव स्वरूपं तस्मान्मद्वक्तुः संसारान्मुच्यत इति भावः ।
 तथाचोक्तं ब्रह्मणा भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति—‘एकस्त्वमात्मा पुरुषः
 पुराणः सत्यः स्वयं ज्योतिरनन्त आद्यः । निख्योऽक्षयोऽजस्रसुखो
 निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः’ इति । अत्र सर्वो-
 पाधिशून्य आत्मा ब्रह्म त्वमित्यर्थः । शुकनापि स्तुतिमन्त्रेणैवोक्तम्
 —‘सर्वेषामेव वस्तूनां भावार्थी भवति स्थितः । तस्यापि भगवान्
 कृष्णः किमतदस्तु कृप्यताम् ॥’ इति । सर्वेषामेव कार्यवस्तूनां
 भावार्थः सत्तारूपः परमार्थी भवति कार्यकारणे जायमाने सोपा-
 धिके ब्रह्मणि—स्थितः । कारणसत्तातिरिक्ताया कार्यसत्ताया अन-
 भ्युपगमात् तस्यापि भगवतः कारणस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मणो
 भावार्थः सत्तारूपोऽर्थः भगवान् कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधिके
 कल्पितत्वात्, कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकात् भगवतः कृष्णस्य
 च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परमार्थसत्यनिरुपाधिब्रह्मरूपत्वात्, अतः
 किमतदस्तु तस्मात् श्रीकृष्णादन्यदस्तु पारमार्थिकं किं निरु-
 प्यतां, तदेवैकं वस्तु पारमार्थिकं नान्यत् किमपीत्यर्थः, तदेतद्विहा-
 प्यक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति’ इति । अध्यायारम्भे “मम
 योनिर्महद्ब्रह्म” इत्युक्तत्वादुपसंहारे स एव ब्रह्मशब्द इति सरलं
 पठ्यामममुच्यते ‘ब्रह्मणः प्रकृतः’ इत्यर्थोऽस्माभिर्निष्पन्नः । अहन्तु
 सर्वत्रैव सर्वान्तर्यामिन्त्वेन शास्त्रेषु गृह्यत इति नास्ति प्रयोजनमर्थ-
 न्तरसाधने ।

अर्थसंग्रहः श्रीमद्भिरिणा—“अननाध्यायेन केचनैवज्ञसंयोगस्य सं-
 सारकारणत्वं पञ्चप्रश्ननिरूपणद्वारेण च सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसार-
 निवर्त्तकत्वमित्येतदुपपादयता मुमुक्षाः यत्नसाध्यं गुणैरचाख्यत्वादि
 मुक्तस्यायत्नसिद्धं लक्षणमिति निर्धारितम्” इति ; श्रीमद्भलदेवेन—
 ‘संसारो मुक्तयोगः स्यात् विमोक्षस्तु गुणाख्यः । तत्सिद्धिर्हरिमन्त्र्यैवेत्ये-
 तद्बुद्धं चतुर्हशात् ॥’ इति ; श्रीमद्भिरिणायेन—“अनर्थ एव त्रैगुण्यं
 निर्वैगुण्यं कृतार्थता । तच्च भक्तैरेव भवतीत्यध्यायार्थी निरूपितः ॥”

इति ; अद्वैतपथाश्रयिणा श्रीमता नरहरिणा —“यः चेन्नः पुरा प्रोक्तो
गुणातीतः स एव हि । पुरुषोत्तम इत्युक्त एवमैकं सुसंस्थितम् ॥”
इति । २७ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —

कर्तुमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

कृन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

अतीताधराये गुणानां बन्धकारणत्वं तन्मोक्षोपायज्ञानन्यभक्तियोग-
मुक्त्वा स्वस्वरूपमाहान्तर्यामिणः सङ्क्षेपेणाचार्यः । अधुना तदेव विस्-
ष्टयितुमधरायोऽयमारभ्यते । विना वैराग्यमात्मज्ञानञ्च चित्तस्य संसा-
रवैमुख्येनेश्वरसुखीनता न सम्भवति अतएव तत्पूर्व्यकमेव प्रस्तुतस्याव-
तारणार्तुमूलमित्यादिना । अत्र श्रीमच्छङ्करः—“यस्मान्मदधीनं क-
र्मिणां कर्मफलं, ज्ञानिनाञ्च ज्ञानयोग्यधर्मप्राप्यं सुखञ्च ज्ञानफलम्,
अतो भक्तियोगिन मां ये सेवन्ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता
मांश्च गच्छन्ति किम् वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वं सम्यक् विजानन्त इति ।
अतो भगवानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुर्वाच कर्तुमूलमित्यादि ।
तत्र तावद्दृक्कल्पकल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य
हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्य” इति ; श्रीमद्रामा-
नुजः—“क्षेत्राधराये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य
विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानेनैकाकारस्य पुरुषस्यैव प्राकृतगुणसङ्गप्रवाह-
निमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् । अनन्तरे
चाधराये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो
भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्ग-
निवृत्तिपूर्व्यकालयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवन्नक्तिमूलेत्युक्तम् । इदानीं
भजनीयस्य भगवतः चराचरात्मकबहसुक्तविभूतियुक्तात् विभूतिभूतात्
चराचरपुरुषद्वयात् निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतयात्यन्तोत्कर्ष-
रूपेण विसजातीयस्य पुरुषोत्तमत्वञ्च वक्तुमारभते । तत्र तावदसंशय-

रूपगन्तव्यं न बन्धामशराख्यविभूतिश्च वस्तुं हेतुरूपं बन्धाकारेण वितत-
मचित्परिणामविशेषमख्यवृत्ताकारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच” इति ;
श्रीमन्माध्वः—“संसारस्वरूपतद्व्ययीषादिविज्ञानाख्यस्त्रिधराये दर्श-
यति” इति ; श्रीमच्छ्रीधरः—“वैराग्येण विना ज्ञानं न च भक्तिरतः
स्फुटम् । वैराग्योपस्कारं ज्ञानमौशः पञ्चदशोऽदिशत् ॥ पूर्वाधराये
‘माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते’ इत्यादिना परमेश्वरमेकान्त-
भक्त्या भजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेन ब्रह्मभावो भवतीत्युक्तम् । न चैकान्त-
भक्तिर्ज्ञानं वा अविरक्तस्य सम्भवतीति वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुकामः
प्रथमत्वावत् सार्धस्त्राकाभ्यां संसारस्वरूपं वृत्तं रूपकालङ्कारेण वर्णयन्
श्रीभगवानुवाच” इति ; श्रीमद्वलदेवः—“पूर्वेषु विज्ञानानन्दस्योत्प-
त्तिकगुणाष्टकस्यापि जीवस्य कर्मरूपानादिवासनानुगुणिन भगवत्सङ्क-
ल्पेन प्रकृतिगुणमङ्गः, स च बहुविधस्तदत्ययश्च भगवद्भक्तिशिरस्केन विवे-
कज्ञानेन भवेत् ; तस्मिंश्च सति सम्प्राप्तनिजस्वरूपो जीवो भगवन्त-
माश्रित्य प्रमोदी सर्व्वेदा तस्मिंस्तिष्ठतीत्युक्तम् । अथ तद्विवेकज्ञान-
स्यैक्यकरं वैराग्यं जीवस्य भजनीयभगवद्वर्ण्यं भगवतः स्वेतरसर्व्वोत्त-
मत्वं चोक्तेष्वर्थवृत्तयोऽप्यपञ्चदशोऽस्मिन् वर्ण्यते । तच्च तावद्गुणविर-
चितस्य संसारस्य वैराग्यवैष्णवेष्ट्यात्वात् संसारं वृत्तत्वेन वैराग्यश्च शस्त्रत्वेन
रूपयन् वर्णयति भगवान्” इति ; श्रीमन्मधुसूदनः—“पूर्वाधराये
भगवता बन्धहेतून् गुणान् व्याख्याय तेषामन्तर्यायेन ब्रह्मभावो मोक्षो
मद्भजनेन लभ्य इत्युक्तम्—‘माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीतैरतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥’ इति । तत्र मनुष्यस्य
तव भक्तियोगेन कथं ब्रह्मभाव इत्याशङ्क्यां स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञापनाय
सूचभूतोऽयं श्लोको भगवतोक्तो—‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्य-
यस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥’ इति ।
अस्य सूचस्य वृत्तिस्थानीयोऽयं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते । भगवतः
श्लोकस्य हि तत्त्वं ज्ञात्वा तत्वेमभजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मभावं
कथमाप्नुयात्तौक इति तत्र ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्’ इत्यादिना भगव-

इदमसाकर्ष्य मम तुल्य-मनुष्योऽयं कथमेवं वदतीति विख्याविष्टं भयाज्ज्वला च किञ्चिदपि प्रष्टुमगन्तवन्तमर्जुनमात्मन्युक्तपया स्वस्वरूपं विवक्षुः श्रीभगवानुवाच” इति ; श्रीमन्नौलकण्ठः—“पूर्वाध्यायास्ते सुखस्यैकान्तिकमया प्रतिष्ठा परा काण्ठाहमितुक्तं, तत्र किञ्चिन्न तत्त्वम्, केन वा प्राप्तम्, केन वा साधनेनासाविरणभङ्गः, केन वाधिकारिणा तत्प्राप्यमिनादि वर्णयितुं पञ्चदशाध्याय आरभ्यते” इति ; श्रीमद्विष्णुनाथः—“पूर्वाध्याये ‘माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीतेतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥’ इत्युक्तम् । तत्र तत्र मनुष्यमय भक्तियोगिन कथं ब्रह्मभाव इति चेत् सततम् । अहं मनुष्य एव किन्तु ब्रह्मणोऽपि तस्य प्रतिष्ठा परमायय इत्यस्य स्वरूपस्य हस्तित्थानीयोऽयं पञ्चदशाध्याय आरभ्यते” इति । प्रथमस्तावत् संसारस्य स्वरूपमाह रूपकेनोर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वं सर्वतीतं ब्रह्म तदेक मूलं कारणमस्येति ऊर्ध्वमूलम्—कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वात् महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्म अत्यन्तमायाशक्तिमत् तन्मूलमस्येति श्रीमच्छङ्करः, सर्वलोकापरिनिविष्टचतुर्मुखादित्येन तस्योर्ध्वमूलत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, ऊर्ध्वं विष्णुः, ऊर्ध्वं उत्तम इति श्रीमन्नाथः, ऊर्ध्वमुत्तमः चराचराभ्यामुक्तः पुरुषोत्तमो मूलं यस्येति श्रीमच्छ्रीधरः, ऊर्ध्वं सर्वोपरिमन्त्रलोके प्रधानबीजोत्पत्त्यप्रथमप्ररोहरूपमहत्तत्त्वात्मकचतुर्मुखरूपं मूलं यस्येति श्रीमद्वल्लदेवविष्णुनाथी, ऊर्ध्वमुत्कृष्टं मूलं कारणं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन च ब्रह्म, अथवा ऊर्ध्वं सर्वदा सावबाधेऽप्यबाधितं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानं ब्रह्म तदेव मायया मूलमस्येति श्रीमन्नाथमुदनः, आनन्दोऽयं स्वात्स्वमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानन्दसारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविहङ्गानन्दसोपानपङ्क्तैरुपरिस्थितं परमानन्दादयं वस्तु ऊर्ध्वं तदेव मूलं मूलकारणमस्येति श्रीमन्नौलकण्ठः—अधःशास्त्रम् अधः अर्वाण्यो महाभूताद्याः शाखा इव यस्य तं—महदहङ्कारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवतीति सोऽयमधःशास्त्रमिति श्रीमच्छङ्करः, पृथिवीनिवासिकलनर-

अधोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अथ मृगपक्षिकमिक्रीटपङ्क्त्यावरास्तातयाधःशाखत्वमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, अध इति ततोऽर्ध्वाचीनाः कार्योपाधयो द्विरण्यगर्भादयो गृह्यन्ते
ते तु शाखा इव शाखा यस्य तम् इति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनौ, अधः
सत्यलोकादर्ध्वाचीनेषु स्वर्भूवर्भूलोकेषु देवमन्थर्वकिन्नरासुरयक्षराक्षस-
मनुष्यपशुक्रीटपतङ्गस्यावरास्ता नानादिक्प्रसृतत्वात् शाखा यस्य तमिति
श्रीमद्भनदेवविष्णुनाथौ, ऊर्द्धादधःसांपानस्थानीयाः शाखा इव शाखा
अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रबोधशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिसु-
रगन्धर्वसुरनरतिथ्य ह्स्यावररूपा यस्य सोऽधःशाखस्तमिति श्रीमन्नील-
कण्ठः - अश्वत्थं वटान्यपेक्षया न श्वत्थिरं तिष्ठतीत्यश्वत्थः वृक्षविशेषस्तं,
संसारपक्षे न श्वोऽपि स्यात्तुं याग्यम्, अथवा अव्ययं सनातनं प्रवाहक्रमेण
स्थायिनं प्रादुर्बेदविद इति शेषः । यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानि पचा-
णीव पचानि कृन्दांसि ऋग्वज्रुःसामलक्षणानि धर्माधर्मप्रतिपादनेन
संसाररक्तकान्ति, यस्तं संसारवृक्षं जानाति स वेदवित् वेदार्थज्ञाता ।
संसारस्य मूलं ब्रह्म वेदस्य च, अतएव तयोरेकच सन्निवेशः । अत-
एवाह श्रुतिः “ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेवं
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवायृतमुच्यते । तस्मिन् श्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति
कथन ॥ एतद्दे तत् ।” (काठ, ६।१) इति । “अस्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्यद्वेदो यजुर्ऽर्धोऽथर्वोऽङ्गिरस इतिहामः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
निश्चितानि ।” (उ, भा, उ, ४।४।१०) इति । तथाच विष्णुपुरा-
णम् - “स भिद्यते वेदमयः स वेदं करोति भेदेर्बहुभिः सशाखम् ।
शाखाप्रणेता स समस्तशाखा ज्ञानस्वरूपो भगवाननन्तः ॥” (३७,
३७, २०-श्लो) इति । १ ।

तस्यैव संसारवृक्षस्यापरावयवकल्पनीयते अधोर्द्ध्वं । शुचप्रवृद्धा

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
 कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥
 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
 नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
 अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
 मसङ्गशस्त्रेण दृढेन कृत्वा ॥३॥
 ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं
 यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः ।
 तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
 यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीभूताः, विषयप्रवालाः विषयाः
 शब्दादय एव प्रवालाः पञ्चवा इव यासां ताः, तस्य संसारवृत्तस्य शाखाः
 मनुष्यपञ्चादिरूपाः, नीचगत्या अधश्च उत्कृष्टगत्या ऊर्ध्वञ्च प्रसृताः ।
 मनुष्यलोके मर्त्यलोके कर्मानुबन्धीनि कर्मैव अनुबन्धः पञ्चाङ्गावी येषां
 तानि—वासनाभ्यः कर्माणि कर्मभ्यः वासना इत्यनवरतरूपाणि
 अधश्च चात् ऊर्ध्वञ्च अनुसन्ततानि विस्तृतानि मूलानि जटीपजटा-
 वृन्दानि । २ ।

अस्य वृत्तस्यानुपलभ्यमानस्वरूपमुक्त्वा तच्छेदनेन संसारगतिनि-
 र्तिमाह द्वाभ्यां न रूपमिति, तत इति । अस्य संसारवृत्तस्य रूपम्
 इह अत्र यथा वर्णितं न तथा उपलभ्यते उपलब्धिगोचरं भवति,
 निखिलजगज्जीवानामेकनोपलब्धेरसम्भवत्वात् ; अस्य संसारस्य न अन्तः
 न आदिः, अनाद्यनन्तब्रह्ममूलत्वात् ; न च सम्प्रतिष्ठा न च स्थितिः,
 कथं तिष्ठतीति नोपलभ्यते मूले दृष्टेरभावात् । अतः सुविरूढमूलं
 बद्धमूलमेनमश्वत्थं संसारवृत्तम् असङ्गशस्त्रेण अनासक्त्यश्वत्थेन वैराग्येण
 कृत्वा पृथक्कृत्य, ततः तदनन्तरं यतः पुराणी चिरन्तनी प्रवृत्तिर्जग-

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
इन्द्रे विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

न तन्नामयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तन्नाम परमं मम ॥६॥

अवृत्तिः प्रकृता विस्तृता, तमेव च आद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि-
-इत्येवं तत्पदं स्थानं परिमार्गितव्यम् अन्वेष्टव्यम्, यस्मिन् गता भूयः
पुनरपि न निवर्त्तन्ति, संसारगतिं न प्राप्नुवन्ति, “एषोऽस्य परमो
लोकः” इति न्यायेन तस्मिन् परब्रह्मण्येव निवसन्ति । ३।४ ।

के पुनस्तत्स्थानं प्राप्नुवन्ति तदाह निर्मानमिति । निर्मानमोहा
मानो दर्पः मोहो मिथ्याभिनिवेशः तद्गङ्गिताः, जितसङ्गदोषाः सङ्गः
विषयेष्वाभक्तिः स एव दोषो जितो यैस्ते, अध्यात्मनित्याः अध्यात्ममात्म-
परमात्मविषयकमालोचनं तस्मिन् नित्यास्तत्पराः, निवृत्तकामाः विषे-
षतो निवृत्ताः कामा येषां ते, सुखदुःखसंज्ञैर्हृदैर्विमुक्तास्तत्तद्विष्णवः,
अमूढाः ज्ञानवन्तः, तत् अव्ययं चिरन्तनं शाश्वतं पदं स्थानं गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति । ५ ।

तत्पदं विशिनष्टि न तदिति । न तत्पदं सूर्यो भासयते, न
शशाङ्कः चन्द्रः, न पावकोऽग्निः, यत्पदं गत्वा न निवर्त्तन्ते संसारगतिं
न प्राप्नुवन्ति तत् मम परमं धाम लोकः—वैष्णवपदमिति श्रीम-
च्छङ्करः, परमं ज्योतिः मम महिभूतिभूतो ममांश इति श्रीमद्रामा-
नुजः ; स्वरूपं परममिति श्रीमच्छ्रीधरबलदेवौ, स्वरूपात्मकं पदमिति
श्रीमन्मधुसूदनः, तत् मम परमं धाम हस्तिरूपज्ञानादवमात् अन्य-
ज्ज्ञानविशिष्यात्, ममेति सम्बन्धो राज्ञोः शिर इति वदुपचारात् मद-
भिन्नं ज्योतिः स्वयम्भकाशमिति श्रीमन्नौलकण्ठः, सर्वोत्कृष्टमजङ्गमती-

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानौन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

न्द्रियं तंजः सर्वप्रकाशकमिति श्रीमद्विष्णुनाथः । वस्तुतस्तु 'एकोऽस्य परमो लोकः' इति न्यायात् "न तत्र सूर्यो माति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥" (कठ, ५।१५) इति सर्व्वावभासकं परमं ब्रह्मैव मम धामेत्यनेन व्यज्यते । यदुक्तं हरिवंशवचनं श्रीमता विष्णुनाथेन "तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । ममेव तद्वनं तेजो ज्ञातु-मर्हसि भारत ॥" इति ; तत्तु "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा इहम्" इति न्यायात् महतो महत् ब्रह्म चिच्छक्तिमेवाभिप्रेत्योक्तमिति ज्ञेयम् । ६ ।

कोऽयं जीवः यस्य संसारबन्धमोचनं भविष्यति कुतो वास्य संसा-रेण सम्बन्धो जायते तदाह ममिति । जीवलोके सनातनो नियतैकरूपः ममान्तर्यामिण एव अंगः अंग इव अंशः—“ज्ञात्री” इति वचनात् परिमितचित्खण्डः जीवभूतः । अतएवाह व्युतिः—“यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र देवापि यन्ति ॥” (मु, उ, २।११) इति । तथाच बृहदारण्यके —“स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् यथाग्नेः लुट्ठा विस्फुलिङ्गा व्युत्तरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वेऽणि भूतानि व्युत्तरन्ति” (बृ, आ, उ, ४।१२०) इति । 'सर्वे प्राणाः' इत्यत्र 'सर्वे एत आत्मानः' इति श्रीमन्निलकण्ठभूतः पाठः । नैषोऽसमञ्जसः “अस्मिन्नात्मनि सर्व्याणि भूतानि सर्वे एत आत्मानः समर्पिताः” (बृ, आ, ५।१५) इति तच्चैवोक्तत्वात् । अयं जीवभूतः परिमितचित्खण्डः प्रकृतिस्थानि प्रकृतिविलीनानि मनःषष्ठानि मन एव षष्ठं येषां तानि इन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि कर्षति आकर्षति प्रकृतेर्गृह्णाति । दर्शनश्रवणरसनघ्राणस्पर्शनशक्तयो ज्ञात्मा-निष्ठाः प्रकृतिसंसर्गादिव प्रस्कुरन्ति, कर्षणशक्त्यादौ च स्वस्वक्रिया

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वेतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाग्नयात् ॥८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

अभिप्रेक्षन्ति, तत एव कर्षेन्द्रियाणां वाक्पाष्णादीनां क्रियाप्रवृत्तिरिति न तेषामत्र स्वतन्त्रोद्देशः । ७ ।

तान्याकृष्य किं करोतीत्याह शरीरमिति । यत् यदा ईश्वरः शरीरस्य स्वामी शरीरी शरीरमाप्नोति गृह्णाति यत् यदा च अपि उत्क्रामति शरीरादहङ्निर्गच्छति, आग्नयात् कुसुमादेर्वायुर्गन्धानिव एतानि मनःपष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति । मन इत्यनुक्ता मनः-प्रधानीति यदुच्यते तेन मनस्येव साक्षाद्ज्ञानेन्द्रियाणामन्तर्भावो लक्ष्यते —“न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपा विद्यते,” “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति” इत्यादिन्यायात् । ८ ।

मनःपष्ठानि ज्ञानेन्द्रियाण्यधिष्ठाय विषयान् भुङ्क्ते जीव इत्याह श्रोत्रञ्चेति । अयं जीवः श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं त्वगिन्द्रियञ्च, रसनं रसनां, घ्राणमेव च मनश्च अधिष्ठाय विषयान् शब्दादीनुपसेवते उप-भुङ्क्ते । ९ ।

तं जीवं विहांस एव पश्यन्ति न तु मूढा इत्याह उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादहङ्निर्गच्छन्तं, स्थितं वापि देहे, भुञ्जानं विषयान् वा, गुणान्वितं चेतन्यगुणयुक्तम्—सुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतमिति श्रीमच्छङ्करः, सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुभूत्वादि-संस्थानपिण्डसंघट्टमिति श्रीमद्रामानुजः, इन्द्रियादियुक्तमिति श्रीमच्छ्रीधरः,—जीवं विमूढा नानुपश्यन्ति अपरोक्षज्ञानविषयं न कुर्वन्ति,

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

●ज्ञानचक्षुषो विद्वांसो विवेकिनः पश्यन्ति प्रत्यक्षीकुर्वन्ति । अविवेकिनो हि शरीरादात्मानं विवेक्तुं न शक्नुवन्ति, ये पुनः साधनैः स्वविवेक-
दृष्टयः, ते तं शरीराद्विविक्तसुपलभन्ते । १० ।

विना प्रयत्नं न तं पश्यन्तीत्याह यतन् इति । यतन्तो यत-
मानाः यत्नं कुर्वन्तो योगिनो योगं युञ्जाना आत्मनि मनसि आस्थि-
तमेन जीवं पश्यन्ति, यतन्तोऽपि यत्नं कुर्वन्तोऽपि अकृतात्मानः
असंस्तृतात्मानः दुश्चरितादविरताः अचेतसोऽविवेकिनो नैनं जीवं
पश्यन्ति । अथ श्रुतिः—“नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नाममा-
हृतः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥” (कठ, २।२४)
इति । ११ ।

“न तद्भासयते सूर्यः” इत्यादिना परमात्मनो जगदतीतत्वमुक्तम-
धुना तद्वतत्वं प्रदर्शयितुमाह यदिति चतुर्भिः । आदित्यगतं यत्
तेजः अखिलं जगत् भासयते प्रकाशयति, यच्च तेजश्चन्द्रमसि चन्द्रे, यच्च
तेजोऽग्नौ, तत् मामकं मदीयं तेजो विद्धि जानीहि । सूर्यालोकेन
प्रकाशमानान् विविधान् सूर्यलोकानभिप्रेत्याह ‘अखिलं जगत् भास-
यत आदित्य’ इति । येषु न सूर्यालोकस्य प्रचारस्ते पुनर्लोकान्निश्चया
अपुनरावर्तिनः साक्षाद्भगवत्स्वरूपाविर्भाविषिष्टचेतोभिरापूर्णा इति
तत्त्वम् । १२ ।

गामिति । अहं गां दृष्ट्वीमाविश्य च ओजसा बलेन भूतानि

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनञ्च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

धारयामि, रसात्मकः रसमयः सोमो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्णामि
संवर्धयामि च । १३ ।

अहमिति । अहं वैश्वानरो जठराग्निर्भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः
प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां तदन्युद्दीपकाभ्यां सहितं भक्ष्यं
मांज्यं लेह्यं चोषमिति चतुर्विधमन्नं पचामि । “यहन्तैरवखण्ड्या-
वखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यं, यत्तु केवलं जिह्वया विनोद्य निर्गोर्ध्यते
पायसादि तद्भोज्यम्, यज्जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन क्रमशो निर्गोर्ध्यते
द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यम्, यत्तु दंष्ट्राभिर्निष्पीड्य रसांशं निर्गोर्ध्याव-
शिष्टं त्यज्यते इक्षुदण्डादि तच्चोषमम्” इति श्रीमच्छ्रीधरः । भक्ष्यं
चर्चमिति चोच्यते । १४ ।

सर्वान्तर्यामितया सर्वस्मिन् स्थितः परात्मेत्याह सर्वस्येति । सर्वस्य
प्राणिजातस्य च हृदि अहं सन्निविष्टः, मत्तः पूर्वानुभूतार्थविषया
स्मृतिः, ज्ञानं विषयेन्द्रियसम्बन्धघटितम्, अपोहनं तयोः प्रमोषश्च,
सर्वैर्वेदैश्च अहमेव वेद्यः वेदितव्यः, वेदान्तकृतं तत्सम्प्रदायप्रवर्तको
ज्ञानदोक्तम् वेदविदेव च वेदार्थविदहमेव । स्मृतेर्ज्ञानस्य च प्रमोषो
भवति कथमन्तर्यामित इति जिज्ञासायां नवीनविषयाणां स्मृतिः नवी-
नज्ञानस्य च सञ्चारः पूर्वविषयाणां स्मृतेर्ज्ञानस्य च स्थानमधिकृत्यै-
वोदेतीति अपोहनमपसारणमपि तत्कार्यमेव । “अस्य महती भूतस्य
निश्चसितम्” इत्याद्यया वेदवेदान्तसूत्रव्याख्यानादीनि सर्वाणि पर-
मात्मसम्भूतानीति ज्ञेयम् । १५ ।

हाविमो पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वानि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

एवं सङ्क्षेपेण विभूतिं सर्वान्तर्धामित्वञ्चोक्तां पुरुषत्रयनिर्णयेन सर्ववेदान्ततात्पर्यं विवृणोति हाविमाविति । लोके संसारे क्षरश्च अक्षर एव इमौ द्वौ पुरुषौ, को वा क्षरः, को वाऽक्षरस्तदाह सर्वानि भूतानि क्षरः ; कूटस्थो नित्योऽविकारी अक्षर उच्यते । दृश्यते हि वेदान्तेषु,—अधिभूतम्, अध्यात्मम्, अधिदैवतमिति त्रिविधो भेदः । तथाहि बृहदारण्यके (४।३) मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च ब्रह्मणो रूपद्वयमुक्त्वा मूर्त्तस्य जित्यमेजीरूपस्यादित्यम् अमूर्त्तस्य च वायुन्तरिक्षरूपस्य तन्मण्डलगत-पुरुषं देवत्वेनाह । एतं मूर्त्तामूर्त्तरूपे पुनरधिभूतान्तर्गतं । अध्यात्मं पु-मूर्त्तं चक्षुः, अमूर्त्तं प्राणः, अधिदैवतं तत्र पुरुष एव । अतएवा-हाचार्यः—“स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” (८।३), “अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषाधिदैवतम्” (८।४) इति । व्याख्यातञ्च प्राक्—“स्वभावः स्वी भावः स्वरूपमध्यात्मम्, प्रकृतिसंसर्गवशाद्देहे भोक्तृत्वेन प्रकाशमानमात्म-स्वरूपम्”, “क्षरतीति क्षरो विनाशी भागो जनिमहस्वित्यर्थः । अधि-भूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतम् ।” “पुरुषः समष्टिविराट् अधिदैवतमग्न्यादित्यादिदेवानधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीत्य-धिदैवतम् ।” अथ पद्ये पुनरेतस्यैव तत्त्वस्य नवीनतरनियोगः प्रदर्शयति ; —क्षरः पुरुषः जनिमहसुसंमर्गी, अतएव शरीराभिनिवेशवान् ब्रह्मो जीवः, अक्षरः शरीरानपेक्षी स्वस्वरूपे वर्त्तमानो मुक्तो जीवः । आह च श्रीमद्रामानुजः—“तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलष-नीयो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षरणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि । अचर-वित्संसर्गकोपाधिना पुरुष इत्येकत्वनिर्दिष्टः । अक्षरशब्दनिर्दिष्टः कूटस्थोऽचित्संसर्गवियुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्सं-सर्गभावात् अचित्स्वरिणामविशेषब्रह्मादिदेहसाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्दिष्टोऽचिद्वियोगरूपेकोपाधिनाभि-

उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यव ईश्वरः ॥१७॥

हितः” इति । श्रीमच्छङ्करस्त्वन्यथा व्याचष्टे—“क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशेको राशिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराप्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मदिदं संस्काराश्च-
योऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवान्, क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं विकारजातमित्यर्थः ; कूटस्थः कूटो राशि-
रिव स्थितः, अथवा..... अनेकमायावज्जनादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः
संसारबीजानन्त्याक्षरक्षरतीत्यक्षर उच्यते” इति । श्रीमच्छुक्लदत्तः श्रीम-
च्छङ्करमेवानुसृतवान् । श्रीमत्गीतकण्ठस्वाङ्ग—“क्षरो विनाशी स च
सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुमिप्रलयाकैवल्यादौ उपाधिनाश-
मन् विनाशशीला जीवो ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतो जलाकोपमः—‘विज्ञान-
चन एव एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय ताव्येवानुविनश्यति’ इति श्रुतः ।
कूटस्थो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः, तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशान्ध-
घात् उपाधिदोषेनावशीकृतत्वाच्चासौ न क्षरति स्वरूपाश्च च्यवत इत्य-
क्षरः” इति । श्रीमच्छङ्कोपर आह—“क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि
ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि, अविर्विकलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्व-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः गिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वापि
निर्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थस्येतन्नो मोक्षा स त्वक्षरः पुरुष उच्यते
विवेकिभिः” इति । श्रीमद्भलदैवः श्रीमद्रामानुजमेवानुसृतवान् ।
श्रीमद्विश्वनाथस्वाङ्ग—“क्षरः स्वस्वरूपात् क्षरति विच्युतो भवतीति
क्षरो जीवः, स्वस्वरूपात् क्षरतीत्यक्षरो ब्रह्मेव” इति । १६ ।

एवं पुरुषद्वयमुक्त्वा नियन्तारं तृतीयं पुरुषमाह उत्तम इति ।
अन्यः क्षराक्षराभ्यां पुरुषाभ्यां विलक्षणः उत्तमः पुरुषः शास्त्रेष्वपरोक्ष-
भावेनाहमिति शब्दवाच्यः परमात्मा—आत्मत्वेन क्षरात् परमत्वेनाक्ष-
रात् विलक्षणः—इति उदाहृतः कथितः श्रुतिभिः, तद्यथा— उद्गीत-

मेतत् परमन्तु ब्रह्म तस्मिन्मयं सुप्रतिष्ठाऽचरत् । अन्तर्ब्रह्मविदो
 विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ संयुक्तमेतत् चरम-
 रश्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनौपमात्मा बुध्यते भोक्तृभावात्
 ज्ञात्वा देवं सुच्यते सर्वपापैः ॥ ज्ञात्वा हावजावीशमीशवशां श्लोका
 भोक्तृभोष्यार्थयुक्ता । अनन्तबाह्या विश्वरूपो ज्ञकर्ता च यः यदा विन्दते
 ब्रह्ममेतत् ॥” (खे, उ, १।७—८) इति । य ईश्वर ईशानशैलः
 अद्यापि अव्ययो निर्विकारः वैषम्यादिदोषशून्यः स लोकत्रयमाविश्य
 विभक्तिं पालयति । न खलूपनिषत्सु परमात्मेति विशेषाभिध्या
 ब्रह्मणो दृश्यते । एकस्यां प्रश्नोपनिषदि सुषुप्ती पुरुषस्य परे आत्मनि
 स्थितिरभिहित्वास्ति । तद्यथा—“स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं
 सम्प्रतिष्ठते, एवं हि वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ।” (प्र, उ,
 ४।७) ; “एष हि द्रष्टा श्रष्टा श्रोता ज्ञाता रसयिता मन्ता बोद्धा
 कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ।” (प्र,
 उ, ४।८) इति । एष पुनरुपनिषदन्तरे प्राज्ञ इत्यभिध्यायाभिहितः—
 “सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक् चेतोमुखः
 प्राज्ञस्तृतीयपादः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः
 सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्” (मा, उ, ५।६) इति । अस्मिन्
 शास्त्रे आत्मा परमात्मेति भेदाभिधानं सांख्यादिष्वस्यान्तर्भावनं वार-
 यति । “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” (का, उ, ८।२।३) इत्यत्र
 कोऽयमुत्तमपुरुषः ? जीवो वा वीरमात्मा वा ? “जीवमेव शरीरात्
 समुत्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति” इति श्रीमच्छङ्करः, “प्राप्यस्य परस्य
 ज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वम् । निवृत्ततिरोधानस्य परं ज्योतिरूपसम्प-
 दस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलोके यथेष्टभोगावाप्तिः” इति श्रीमद्रामानुजः ।
 वलुतस्त्वाविर्भूतस्वरूपत्वं ज्ञानं प्रदर्शयति । अस्याः श्रुतेर्भावे श्रीमच्छ-
 ङ्कर आह, “स्वेन रूपेणावस्थितः चराचरी व्याकृताव्याकृतावपेक्षोत्तम-
 पुरुषकृतनिर्व्यवर्तो ज्ञायं गीतायु” इति । १७ ।

यस्मात् चरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

परमात्मैव 'उत्तमः पुरुषः' इति नामनिर्वचनेन दर्शयति यस्मा-
दिति । यस्मादहमन्तर्धामी चरमतीतो देहाभिनिविष्टानां परमात्म-
वैमुख्यात् तेषामनुभूतिमतिक्रम्य स्थितः, अथापि तस्य सर्व्वीतीतत्वेऽपि
सर्व्वनियन्तृत्वात् सर्व्वगतत्वात् तथा भाषणं स्यादसमञ्जसम् ; अक्षरात्
स्वस्वरूपे विद्यमानात् सुक्तपुरुषादपि उत्तमः । सुक्तस्य यदुत्तमत्वं
श्रुती प्रसिद्धं तत् परमात्मस्वरूपाविर्भावात्, अतः अक्षरादुत्तमत्वं
तस्य । अतः अतएव लोके जनसंसदि वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः
प्रसिद्धः । वेद इत्यत्र न खल्वृचां ग्रहणं, यतो न तत्र परमात्मनः
पुरुषोत्तमस्य वा प्रख्यापनमस्ति । उपनिषत्सु 'स उत्तमः पुरुषः'
(छा, उ, ८, १२।३) इत्येकेन वचनेन 'परस्य ज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वम्'
उक्तम् । पुराणं हि पञ्चमवेदत्वेन श्रुत्या गृहीतम्—“इतिहासपुराणः
पञ्चमो वेदानां वेदः” (छा, उ, ७।१।१४) इति । तस्मिन् पुनः सर्व्वत्र
पुरुषोत्तमत्वेन परात्मा प्रख्यातः । श्रीमद्भिष्वनाथः 'कूटस्थोऽक्षरः'
इत्यत्र ज्ञानिभिरूपास्यं ब्रह्म, 'परमात्मा' इत्यत्र योगिभिरूपास्यः पर-
मात्मैक्यभिधाय पद्योऽस्मिन् भक्तैरूपास्यं भगवन्तं पुरुषोत्तमं श्रीकृष्ण-
भिधमाहेत्याह । तेनोक्तमिदं विशेषेण विचार्य्यम् ;—“अत्र यदप्येक-
मेव सच्चिदानन्दस्वरूपं वस्तु ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दैरुच्यते, न तु वस्तुतः
स्वरूपतः कोऽपि भेदोऽस्ति स्वरूपद्वयाभावादिति वक्ष्यस्मन्मते ; तदपि
तत्तदुपासकानां साधनतः फलतश्च भेददर्शनात् भेद इव व्यवह्रियते ।
तथाहि ब्रह्मपरमात्मभगवदुपासकानां क्रमेण तत्तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं
योगो भक्तिश्च फलञ्च ज्ञानयोगयोरवसुतो मोक्ष एव भक्तेषु प्रेमवत्
पार्षदत्वञ्च । तत्र भक्त्या विना ज्ञानयोगाभ्यां..... न मोक्ष इति
ब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकैः स्वसाध्यफलसिद्ध्यर्थं भगवतो भक्तिरवश्यं
कर्त्तव्यैव । भगवदुपासकैस्तु स्वसाध्यफलसिद्ध्यर्थं न ब्रह्मोपासना न

यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविभूजति मां सर्वभावेन भारत ॥१८॥

परमात्मोपासना क्रियते... भगवदुपासनया स्वर्गापवर्गप्रेमादीनि
सर्वफलान्येव लब्धुं शक्यन्ते ; ब्रह्मपरमात्मोपासनया तु न प्रेमादीनीति
अतएव ब्रह्मपरमात्मभ्यां भगवदुत्कर्षः स्वत्वभेदेऽप्युच्यते, यथा तेजस्त्वेना
भेदेऽपि ज्योतिर्दीपान्निपुच्छेषु मध्ये शीताद्याक्तिक्रियाहेतोरग्निपुच्छ एव
श्रेष्ठ उच्यते । तत्रापि भगवतः श्रीकृष्णस्य तु परम एवोत्कर्षः, यथा
अग्निपुच्छादपि सूर्यस्य ।” इति । अथ ‘न तु वस्तुनः स्वरूपतः कोऽपि
भेदोऽस्ति’ इत्युक्त्वा भगवतः श्रीकृष्णस्योत्कर्षोक्तिर्ब्रह्मतः परमात्मनो न
जातु सिद्ध्यति । साधनतः फलतश्च भेददर्शनात् भेद इति यत्, तत्र
न परब्रह्मणि साधकेष्वेव । साधकानां भेदः परब्रह्मण्यारोपो न पुन-
र्युक्तिमार्गमवगाहते । ‘उपासकानां साधनतः फलतश्च भेददर्शनात्
भेद इव व्यवह्रियते’ इत्यत्रेव शब्दः युक्तिपथमुत्सृज्य कविकल्पनाश्रयण-
दर्शयतीति क्लृप्तमिति । यत्तुक्तं भगवदुपासनैर्न क्रियते ब्रह्मोपासना
परमात्मोपासनेति तत्तु निर्णूलम । यतो ब्रह्मणि परमात्मनि भगव-
तुत्तः स्वरूपतो नास्ति कोऽपि भेदः, व्यापित्वेन हृदयतत्वेन भगव-
तस्त्यत्र ग्रहणञ्च । तत्त्वमुक्तं हादशे चतुर्थश्लोके । गद्याध्याचार्यः पर-
मात्मनोऽप्युत्कर्षं प्रदर्शयितुं श्लोकमिममवतारयेत्, ‘अक्षरादपि’ इत्य-
स्यानन्तरं परमात्मन इति स्पष्टं न्यस्येत् ; न पुनः ‘उत्तमः पुरुषः’
इत्यतः पुरुषोत्तम इति निर्व्व्यात् । १८ ।

परमात्मानं पुरुषोत्तमत्वेन जानन् तमेव ज्ञानेन कर्मणा भक्त्या च
भजति साधक इत्याह य इति । असम्भूदः—सम्बोद्धवर्जित इति
श्रीमच्छङ्करः, देहादिष्वात्मीयबुद्ध्या विरहित इति श्रीमद्भिरः, निश्चि-
तमतिरिति श्रीमच्छ्रीधरः, पुरुषोत्तमत्वे रंशयरहित इति श्रीम-
द्वल्लभः, वादिनां वादैरप्राप्तसम्बोद्ध इति श्रीमद्विश्वनाथः—राग-
द्वेषादिप्रयुक्तमीहविमुक्तः सन् यो जनः मां सर्वान्तरीयमिमम् एव

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

निरुक्तप्रकारेण पुरुषोत्तमं जानाति, स सर्व्ववित् सर्व्वतत्त्वज्ञः सर्व्व-
भावेन सर्व्वविधभजनप्रकारेण, हे भारत, मां भजति । सांख्ये
प्रकृतिपुरुषौ न तु पुरुषोत्तमः, योगी ज्ञानद ईश्वरो न तु त्रिभुवन-
भर्ता, निर्गुणवादे न त्वीश्वर ईशानशीलः, सगुणवादे न त्वव्ययो
निर्व्विकारः ; यस्तु पुनरेतच्छास्त्रनिरुक्तं पुरुषोत्तमं जानाति, स
वादानामेतेषां सकलतत्त्वज्ञो भवति । अतः सर्व्वविदिति विशेषणं
निखिलमार्गटिष्टज्ञानवत्तां तस्य दर्शयति । भिन्नानां वादिनां भग-
वदाराधनाविधिरपि भिन्नः, पुरुषोत्तमस्तु न तथा, स तु तं 'सर्व्व-
भावेन' सर्व्वविधभजनप्रकारेण भजति, ज्ञानं कस्य भक्तिरिति त्रिविध-
भजनोपायमेवावलम्ब्य तमाराधयते । १८ ।

आक्रान्तयेण सर्व्वशास्त्राणां निगूढतमतत्त्वमुक्ता तदनुसरणस्य फल-
माह इतीति । हे अनघ, मया सर्व्वान्तर्यामिणा इदं गुह्यतमं भिन्न-
भिन्नपथाश्रयिणामिकदेशिनां सन्निधौ प्रच्छन्नं शास्त्रमुक्तम् । हे भारत,
एतच्छास्त्रं बुद्धा बोधविषयं कृत्वा अपरोक्षज्ञानविषयतामापयित्वा
बुद्धिमान् विवेकज्ञानयुक्तः कृतकृत्यः परिसमाप्तनिखिलकर्त्तव्यः भगव-
त्प्राप्त्या सफलमनोरथश्च स्यात् । बुद्धिमान् परोक्षज्ञानी स्यात् कृत-
कृत्योऽपरोक्षज्ञानीति श्रीमद्भगवद्देवः । माधृक्तं श्रीमता प्रह्लादेन—
“धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा तथी नयदमौ विविधा च
वार्त्ता । मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य तत्त्वं स्वात्मार्षणं स्वसुहृदः
परमस्य पुंसः ॥” (भा, ७स्क, ६अ, २६श्लो) इति । अस्मिन्नध्याये-
ऽन्यत्रापरिस्फुटं प्रकृतिपुरुषपरमपुरुषतत्त्वं विवृतवानाचार्य्योऽतएवास्त्र
निखिलाध्यायसारत्वं ज्ञेयम् । श्रीमच्छङ्कर भाह—“यद्यापि गीतास्य”

समस्तं यावत्सुखं तन्माययनीयाय इह यावत्सुखं सुखं
 प्रकरणात् सर्वं हि गीतायाः कार्योऽस्ति व्याख्यानं समावेनोक्तेः” इति ।
 व्याख्यानं तात्पर्यं गीतार्थसारसंग्रहः—“अयमथात्र तात्पर्यार्थः—
 ब्रह्मायस्वेवात्मनो देहादिसाक्षित्वात् देहाद्यतिरिक्तत्वं चिद्रूपत्वं सर्व-
 ज्ञत्वं सर्वोक्तत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वम् । तस्याखण्ड-
 कारसम्बन्धात्मकत्वज्ञानादयमप्युक्तार्थपरिसमाप्तिरिति ।” इति । २० ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

श्रीमन्नवानुवाच —

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपेक्षुणम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं क्रीरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

नवमाध्याये “मोघाणा मोघकर्माणा मोघज्ञाना विचेतसः । राज-
सीमासुरीचैव प्रकृतिं मोहिनीं विताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं
प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥” (८।
१२-१३) इत्युक्ताचार्येण सङ्क्षेपतो भगवदवज्ञाकारणमासुरी तच्छरणा-
पत्तिकारणं देवी प्रकृतिः । पूर्वोऽध्यायान्ते ‘यो मां पुरुषोत्तमं
जानाति स मां भजति’ इत्युक्ते कोऽसौ तं जानाति, को वा न इत्यधि-
कारिप्रदर्शनाय देवासुरसम्पद्भिर्भागोऽध्यायेऽस्मिन्नाश्रय्यते । अतः श्रीम-
द्रामानुज आह — “अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः संख-
ष्टयोश्च याथात्म्यं, तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययहेतुत्वं, सर्व-
प्रकारिणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्भिभूतित्वं, विभूतिमतो भग-
वतो विभूतिभूतादचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनश्च बह्वस्तुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापन-
भरणस्वाभ्येरर्थान्तराया पुरुषोत्तमत्वेन याथात्म्याह वर्णितम् । अनन्त-
रनुक्तस्यार्थस्य स्थाने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपर्ययतयोर्देवासुर-
वर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच” इति । “पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेना-
ध्यायेन दर्शयति” इति श्रीमन्नाथः । श्रीमन्नधुसूदन आह — “तत्र
(नवमाध्याये) वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्त्विकी

शुभवासना देवी प्रकृतिरित्युच्यते । एवं वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभाव-
सिद्धरागद्वेषानुसारिसञ्जीवनहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवसन-
वासुरी राजसी च प्रकृतिरुच्यते । तत्र च विषयभोगप्राधान्येन राग-
प्राबल्यादासुरीत्वं हिंस्रप्राधान्येन द्वेषप्राबल्यात् राजसीत्वमिति विवेकः
सम्पत्ति तु शास्त्रानुसारेण तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्त्विकी शुभवासना
देवी सम्पत् शास्त्रातिक्रमेण तन्निविष्टविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी
तामसी चाशुभवसन राजस्यासुर्यीरिक्तीकरणेनासुरी सम्पदिति हेरा-
श्वेन शुभाशुभवसनभेदः । 'इया इ प्राजापत्या देवाः आसुराश्चे'त्यादि
श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानाय, अशुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं
षोडशोऽध्याय आरभ्यते" इति ।

देवीं सम्पदमुक्त्वा विस्तरेणासुरी सम्पदश्च्यते तत्परिहारार्थं साध-
कस्य । प्रथमन्तावस्तिभिर्देवी सम्पदुच्यते अभयमिति, अहिंसेति, तेज-
इति । अभयं भयशून्यत्वम्—भगवन्तेकहृदयत्वाद्वाविदुःखादिचित्ता-
जनितसर्वविधाहेगरहितत्वम्—अभीरुतेति श्रीमच्छङ्करः, इष्टानिष्टवि-
योगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनजदुःखं भयं तच्चित्तभयमिति
श्रीमद्रामानुजः, निरुद्यमः कथमेकाकी जीविष्यामीति भयशून्यत्वमिति
श्रीमद्वलदेवः, शास्त्रोपदिष्टैर्ये सन्देहं विनानुष्ठाननिष्ठत्वम्, एकाकी
सर्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति भयराहित्यश्चेति श्रीमन्नमुसूदनः,
स्वाच्छेदबुद्धाभाव इति श्रीमन्नलकण्डः ; सत्त्वसंशुद्धित्तस्य भगवदि-
च्छाविरोधिभावेरसृष्टत्वम् सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारिषु परवञ्चन-
मायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इति श्रीमच्छङ्करः, सत्त्व-
मन्तःकरणं सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामसृष्टत्वमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नतेति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वाश्रमधर्मानुष्ठानेन
मनोनेर्भष्यमिति श्रीमद्वलदेवः, भगवत्तत्त्वस्फूर्तिर्योग्यतेति श्रीमन्नमु-
सूदनः, चित्तप्रसाद इति श्रीमद्विश्वनाथः ; ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञाने
ज्ञानयोगे योगे कर्मयोगे च व्यवस्थितिर्निष्ठा—ज्ञानं शास्त्रत आचा-
र्यतयाद्यादिपदार्थानामश्रमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारैकाग्रतया

स्वाप्तसंवेद्यतापादनं योनः तयोर्ज्ञानयोनयोर्ध्वं वस्थितिर्ध्वं स्वानं तन्निष्ठता, एषा प्रधाना देवी सात्त्विकी सत्यदिति श्रीमच्छङ्करः, प्रकृतिविविक्तान्नस्वरूपविशेषनिष्ठा इति श्रीमद्रामानुजः, आत्मज्ञानोपाये परिनिष्ठेति श्रीमच्छ्रीधरः, अत्रादौ ज्ञानोपाये परिनिष्ठेति श्रीमद्वलदेवः, ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्वावगमः चित्सेकाग्रतया तस्य स्वानुभवाकृष्टत्वं योगः तयोर्ध्वं वस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठतेति श्रीमद्विष्णुसूदनः, ज्ञानं अत्रादिजन्यं योगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्ध्वं वस्थितिर्निष्ठेति श्रीमन्नौलकण्ठः, ज्ञानोपाये अमानित्वादौ परिनिष्ठेति श्रीमद्विश्वनाथः ; दानम्—यथाशक्तिसंविभागोऽज्ञादीनामिति श्रीमच्छङ्करः, न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनमिति श्रीमद्रामानुजः, स्वभोग्याच्चादेर्यथोचितसंविभाग इति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वभोग्यस्य न्यायार्जितस्याज्ञादेः सत्पात्रे यथायोग्यं समर्पणमिति श्रीमद्वलदेवः, स्वस्वत्वात्सदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तः संविभाग इति श्रीमद्विष्णुसूदनः ; दमो वाञ्छेन्द्रियाणां संयमः—मनसो विषयीभुक्त्वनिष्ठसिंशीलनमिति श्रीमद्रामानुजः, चकारोऽनुक्तानां निवृत्तलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थ इति श्रीमद्विष्णुसूदनः ; यज्ञः देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधः—“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तत्परोक्षम् । होमो देवो बलिर्भौतो दृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥” (मनु, ३, ७०) इति, फलाभिसम्पन्नरहितभगवदाराधनारूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानमिति श्रीमद्रामानुजः ; स्वाध्यायः ब्रह्मयज्ञः ऋग्वेदाद्यध्वयनम्—यज्ञशब्देन पञ्चविधमहायज्ञोक्तिसम्भवेऽपि साधारण्येन ब्रह्मचारिधर्मकथनार्थं पृथगुक्तिरिति श्रीमद्विष्णुसूदनः, “स्वाध्यायाद्योगमातिष्ठेत् योगात् स्वाध्यायमामनेत्” इति परमात्मसाक्षात्कारोपयोगित्वात् स्वाध्यायस्य स्वतन्त्रकथनमिति तत्त्वम्, सविभूतर्भगवत्सदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नी वेद इत्यनुसन्धाय वेदाभ्यासनिष्ठेति श्रीमद्रामानुजः ; तपः अनन्तराध्यायोक्तं शरीरं वाचिकं मानसमिति त्रिविधम् (१७१४-१६) ; आर्जवमवकत्वम्—मनोवाक्यायकर्मप्रवृत्तीनामिकनिष्ठतेति श्रीमद्रामानुजः, सार-

त्वमिति श्रीमद्वलदेवः ; अहिंसा परपीडावर्जनम्—प्राणिजीविकानु-
च्छेदकतेति श्रीमद्वलदेवः ; सत्यं यथाभूतार्थभाषणम्—अप्रियानृत-
वर्जनं यथाभूतार्थवचनमिति श्रीमच्छङ्करः, यथादृष्टार्थगोचरभूतहित-
वाक्यमिति श्रीमद्रामानुजः, अनर्थाननुबन्धियथादृष्टार्थविषयं वाक्य-
मिति श्रीमद्वलदेवः ; अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य
क्रोधश्चीपणमनमिति श्रीमच्छङ्करः, परपीडाफलकचित्तविकाररहित-
त्वमिति श्रीमद्रामानुजः, दुर्जनकृते स्वतिरस्कारेऽभ्युदितस्य कोपस्य
निरोध इति श्रीमद्वलदेवः ; त्यागः—सत्यास इति श्रीमच्छङ्करः, आत्म-
हितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोचनमिति श्रीमद्रामानुजः, औदास्यमिति
श्रीमच्छ्रीधरः, दुरुक्तेरपि तत्रापकाश इति श्रीमद्वलदेवः, पुत्रकलत्रादिषु
ममतात्याग इति श्रीमद्विश्वनाथः ; शान्तिः—अन्तःकरणोपशम इति
श्रीमच्छङ्करः, इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यनिरोधसंगीतनमिति श्रीमद्रामा-
नुजः, चित्तोपरतिरिति श्रीमच्छ्रीधरः, मनसः संयम इति श्रीमद्वल-
देवः ; अपैशुनं—परोक्षे परदोषप्रकाशनं पैशुनं तद्रहितत्वम् ; दया
भूतेषु दुःखग्रस्तेषु ; अलोलुप्त्वं अलोलुपत्वं लोभराहित्यम्—इन्द्रि-
याणां विषयमन्विधावविक्रियेति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च, विषयेषु
निस्पृहत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, अलोलत्वमिति वा पाठः सः, लोलुप-
शब्दस्य पलोप इति बहवः, श्रीमच्छ्रीधरमते अलोपः, तेन अलोलुप्त्वं
मिति पाठः ; माईवं कोमलत्वम्, अक्रौर्ध्वम्—अकाठिन्यं साधुजन-
विक्षेपानर्हतेति श्रीमद्रामानुजः ; शीलंश्ला—अकार्यकारणे लज्जेति
श्रीमद्रामानुजः ; अचापलं व्यर्थक्रियारहितत्वम्—असति प्रयोजने
वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वमिति श्रीमच्छङ्करः, स्पृहणीयविष-
यसन्निधावचपलत्वमिति श्रीमद्रामानुजः ; तेजः प्रागल्भ्यं—दुर्जनैरन-
भिभवनीयत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, स्त्रीबालकादिभिर्मूर्खैरनभिभाव्यत्व-
मिति श्रीमदभ्युसूदनः ; क्षमा सत्यपि सामर्थ्यं परकृतापमानादिमर्ष-
णम्—आक्रुष्टस्य ताडितस्य बालविक्रियानुत्पत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः,
परनिमित्तपीडानुभवेऽपि तं प्रति चित्तविकाररहिततेति श्रीमद्रामा-

दक्षो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥४॥

नुजः, परिभवाद्विपुल्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्ध इति श्रीमच्छ्रीधरः, उत्प-
न्नाया विक्रियायाः प्रथमनमक्रोध इति ज्ञमाया अक्रोधश्च च विशेष
इति श्रीमच्छ्रीधरः ; धृतिर्धैर्यम्—देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रति-
षेधकोऽन्तःकरणविशेषो येनोत्तन्नितानि करणानि देहस्य नावसीद-
न्तीति श्रीमच्छ्रीधरस्तदनुयायिनश्च, महत्त्वामप्यापदि कृत्यकर्त्तव्यताव-
धारणमिति श्रीमद्रामानुजः, दुःखादिभिरवसादे वित्तस्य स्थिरीकरण-
मिति श्रीमच्छ्रीधरः ; शीचं वाङ्माध्यन्तरशुद्धिः, वैश्यसाधारणधर्म
इति निर्णय्य व्यापारे बाणिज्ये मायानृतादिराहित्यमिति श्रीमद्भक्तदेव-
मधुसूदनौ ; अद्रोहः परजिघांसाभावः,—परेष्वनुपरोधः परेषु स्वाच्छ-
न्यवृत्तिनिरोधरहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः ; नातिमानिता आत्मनः
पूज्यातिशयभावनाभावः,—अस्थाने गर्वोऽतिमानित्वं तद्रहितमिति
श्रीमद्रामानुजः । हे भारत, अभयादीनि नातिमानितान्तानि देवीं
सम्पदमभि लक्ष्मीकृत्य जातस्य भवन्ति । देवसम्बन्धिनी देवी, देवा
भगवदाज्ञानवृत्तिशीलास्तेषां सम्पद सा च भगवदाज्ञानवृत्तिरेवेति
श्रीमद्रामानुजः । आर्ज्जवादयोऽचापलान्ता द्वादश ब्राह्मणानामसाधा-
रणधर्माः, तेजः ज्ञमा धृतिरिति चयं क्षत्रियाणामसाधारणम्, शीच-
मद्रोहश्चेति द्वयं वैश्यस्यासाधारणम्, नातिमानितेत्येकः शूद्रस्यासाधारण-
धर्म इति केचित् । सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः
क्षत्रियाः, तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजउपसर्जनतमःप्रधाना
शूद्रा इति यदुक्तं व्याख्यातृभिस्तत्तु सामान्यतः । देवी सम्पद सर्वेषु
वर्णेषु सत्त्वगुणस्य प्रवेशं दर्शयति, यद्येवं न स्यात् तत्तद्वर्णानामुच्चभूमा-
वारोहणं न जातु सम्भवेत् । उत्तरोत्तरात् पूर्वपूर्वस्याभ्युदय इति
तत्त्वम् । नातिमानिताया आरम्भोऽभये पर्यवसानं देवगुणा-
नाम् । १ -- २ ।

प्रथमन्तावदासुरीं सम्पदं सङ्केपेनोक्ता पञ्चाहिस्तरेण वक्ष्यते सा

दत्त इति । दत्तः आत्मनो धार्मिकत्वस्थापनम्—धर्मध्वजित्वमिति श्रीमच्छङ्करः, धर्मिकत्वस्थापनाय धर्मानुष्ठानमिति श्रीमद्रामानुजः, स्वल्पधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वप्रस्थापनमिति श्रीमद्दिक्षनाथः ; दयैः धनादिनिमित्तगर्वः—धनजनादिनिमित्त उत्सव इति श्रीमच्छङ्करः, कृत्याकृत्यविवेककरो विषयानुभवनिमित्तो गर्व इति श्रीमद्रामानुजः, धनविद्यादिनिमित्तं चित्तौत्सुक्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः, विद्याभिजनजन्यो गर्व इति श्रीमद्वलदेवः, धनस्रजनादिनिमित्तो महदवधीरणाहेतुर्गर्वविशेष इति श्रीमन्मधुसूदनः ; अभिमान आत्मगौरवम्—स्वविद्याभिजनानुगुणोऽभिमान इति श्रीमद्रामानुजः, आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्यारोपोऽभिमान इति श्रीमद्भिरः, स्वस्मिन्मूर्च्छितस्वबुद्धिरिति श्रीमद्वलदेवः, आत्मन्यत्यन्तपूज्यत्वातिशयाध्यारोप इति श्रीमन्मधुसूदनः, आत्मनि पूज्यताबुद्धिरिति श्रीमन्नौलकण्ठः, अत्युक्तसम्मानाकाङ्क्षित्वमिति श्रीमद्दिक्षनाथः । आसुर्यां सम्पद्यभिमानस्येव विनाशहेतुत्वं तद्यथा शतपथब्राह्मणि—“देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पृथुधरे । ततोऽसुरा अभिमानेनैव कस्मिन् वयं जुहुयामेति स्वेष्टेवास्तेषु जुह्वतसेकः, तैऽभिमानेनैव परावभूवुः, तस्मादाभिमान्येत, पराभवस्य हैतमुखं यदभिमानः ॥” (११।१।७।१) इति । परस्परानां सम्माननेव देवी सम्पदिति तत्रैव दृश्यते—“यथा देवा अन्यैऽन्यास्मिन्नेव जुह्वतसेकः, तथ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ” (११।१।७।२) इति । क्रोधः कोपः—परपौडाफलचित्तविकार इति श्रीमद्रामानुजः, स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतु-नेत्रादिविकारलिङ्गीऽन्तःकरणवृत्तिविशेष इति श्रीमद्भिरः, स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेष इति श्रीमन्मधुसूदनः ; पाकथं कृत्स्नभाषणम्—परवचनं यथा काचं चक्षुषान्, विरूपं रूपवान्, हीनाभिजनसुप्तमाभिजन इत्यादीति श्रीमच्छङ्करः, साधूनामुद्देगकरस्वभाव इति श्रीमद्रामानुजः, निःतुरः प्रत्यक्षरुच्यवान् तस्य भावः पाकयामिति श्रीमद्भिरः, निष्ठुरत्वमिति श्रीमच्छ्रीधरः, प्रत्यक्षं कृत्स्नभाषित्वमिति श्रीमद्वलदेवः, प्रत्यक्षरुच्यवदनशीलत्व-

देवी सम्पद्भिर्मोक्षाय निबन्ध्यामासुरी मता ।

मा शुचः सम्पद् देवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥

हो भूतसर्गो लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।

देवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ॥

मिति श्रीमन्मधुसूदनः, चकारोऽनुक्तानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थं इति सः ; अज्ञानं कर्त्तव्याकर्त्तव्यद्विहीनत्वम्—अविवेकज्ञानं मिथ्याज्ञानं कर्त्तव्याकर्त्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषयमिति श्रीमच्छङ्करः, परावरतत्त्वकृत्याकृत्याविवेक इति श्रीमद्रामानुजः, अविवेक इति श्रीमच्छ्रो-धरः, कार्याकार्यविवेकधीशून्यत्वमिति श्रीमन्नलदेवः, कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविवेकाभावः, च शब्दोऽनुक्तानामभावभूतानामधृत्वादिदोषाणां समुच्चयार्थं इति श्रीमन्मधुसूदनः । आसुरीं सम्पदमभिलक्ष्य जातस्येनानि भवन्ति । आसुरा भगवदाज्ञानमुत्तिशीला इति श्रीमद्रामानुजः । ४ ।

अनयो सम्पदोः कार्यमुच्यते देवीति । देवी सम्पत् विमोक्षाय संसारबन्धनाय, आसुरी सम्पत् निबन्धाय संसारबन्धनहृद्दीकरणाय मता ज्ञेया । हे पाण्डव, मा शुचः मा शोकं कार्षीः, त्वं देवीं सम्पदमभिलक्ष्य जातोऽसि । अतस्ते बन्धनमोचनं स्यादिति निश्चयः । ५ ।

जनमात्रेषु तारतम्येन सम्पद्व्यप्य प्रवेशो दृश्यते । अतस्तत्सम्पर्क-यविशेषज्ञानेनैकस्या वृद्धावपरस्या ज्ञानी यज्ञः कर्त्तव्य इत्यभिप्रेत्य परि-हार्थ्यामासुरीं सम्पदं विस्तरणं वक्तुमुपक्रमते हाविति । अस्मिन् लोके देव आसुर एव च हो भूतसर्गो भूतसृष्टी, हे पार्थ, विस्तरशः 'स्थित-प्रज्ञलक्षणे द्वितीये, भक्तलक्षणे च द्वादशे, ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे, गुणा-तीतलक्षणे चतुर्दशे, इह च अभयमित्यादिना' देवः सर्गः प्रोक्तः, आसुरं सर्गं सृष्टिं मे मङ्गलं शृणु । अथ श्रीमद्रामानुजः—“देवसर्गो विस्तरशः प्रोक्तः, देवानां मदाज्ञानमुत्तिशीलानामुत्तिर्यदाचारकर-चार्था, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपो विस्तरशः प्रोक्तः,

आसुराणां सर्गश्च यदाचारकरचार्यसामाचारं मे शृणु मत्संकाशात् शृणु” इति ।

श्रीमन्मधुसूदन आह—“ह्रीं द्विप्रकारावेव भूतसर्गो भवतः । कीं तौ ? देव आसुरश्च, न तु राजसी मानुषो वाधिकः सर्गोऽस्तीत्यर्थः । यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राधान्येन स्वभावसिद्धौ रागद्वेषावभिभूय धर्मपरायणो भवति स तदा सुर इति, द्वेषिण्यपपत्तेः ; न हि धर्माधर्माभ्यां तृतीयकोटिरस्ति । तथा च श्रूयते ‘इयो ह प्राजापत्या देवा आसुराश्च, ततः कनीयसा एव देवा ज्ञायसा असुराः’ इति । दमदानदयाविधिपरे तु वाक्ये ‘जयः प्राजापत्याः’ इत्यादौ दमदानदयारहिता मनुष्या असुरा एव सन्तः केनचित् साधर्म्येण देवा मनुष्या असुरा इत्युपचर्यन्ते इति नाधिक्यावकाशः । एकेनैव ‘द’ इत्यक्षरेण प्रजापतिना दमरहितान् मनुष्यान् प्रति दमोपदेशः कृतः, दानरहितान् प्रति दानोपदेशः । ननु विजातीयः एव देवासुरा मनुष्याधिकारत्वात्, शास्त्रस्य चान्ते उपसंहरिष्यति ‘तदेतदेवेषां देवी वागनुवदति स्तनयिर्बुर्दद इति दाम्य दत्त दयध्वमिति तदेतत् जयं शिञ्चेत् दमं दानं दयाम्’ इति । तस्माद्वाचसी मानुषी च प्रकृतिरासुर्यामेवान्तर्भवतीति युक्तमुक्तं ह्रीं भूतसर्गाविति ।” इति ।

कथं ह्रीं भूतसर्गावित्युक्तम् । न जातु भगवत आसुरः राजसी वा सर्गो भवितुमर्हति ; तस्यात्मनो देवस्वरूपत्वात् । सत्त्वरजस्तमोगुणानां तच्छक्तौ सन्निवेशात् तथा भवतीति ब्रूमः । सत्त्वरजस्तमोगुणा हि व्यक्तिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिरूपा इति पूर्वं व्याख्यातवन्तः । यच्च ज्ञानस्याप्रवृत्तिस्तच्च तमोमयराजससर्गः ; यच्च च ज्ञानस्य प्रवृत्तिरभिव्यक्तुशुश्रूषत्वं तच्च रजःप्रधानासुरसर्गः ; यच्च तु ज्ञानस्य प्रकाशस्तच्च सत्त्वप्रधानदैवसर्ग इति न कश्चिद्दोषः । ज्ञानस्याप्रवृत्तौ प्रच्छन्नावस्थायां तस्य स्थितिः । ततस्तच्च परदुःखाद्यनभिज्ञतावशात् हिंसादौ प्रवृत्तिः । ज्ञानस्याभिव्यक्तुशुश्रूषत्वे पुनः धनजनादिषु प्रसक्तोर्द्वन्धादेः प्राधान्यम् । ज्ञानाभिव्यक्तौ तु यथावदनुदर्शनात् अभयादेरभ्युदयः । ६ ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ३॥

आसुरधर्मान् परिहापयन् देवधर्मानाचरयितुमा अभ्यायपरिसमा-
पेरासुरीं सम्पदं दर्शयत्याचार्यः प्रवृत्तिमिति । आसुरा असुरधर्माः
असुरस्वभावा जनाः प्रवृत्तिं विहितां क्रियाश्च निवृत्तिं निषिद्धां क्रियाश्च
न विदुर्न जानन्ति । अतः न तेषु शौचं शुचित्वम्, अपि च न आचारः,
न च सत्यं विद्यते । भगवदाज्ञानुसारिणी क्रिया विधिमिहा, तद्विप-
रीता निषिद्धा । ये पुनर्भगवदाज्ञां नानुवर्तन्ते तेषु शुचित्वादिकं
जातु न सम्भवति पापाचारपरायणत्वात् । सत्यमत्र व्याख्यातृभिर्भूत-
हितभाषणं प्राणिहितानुबन्धि यथादृष्टार्थविषयवाक्यमिति व्याख्यातम्,
तत्तु आचारात्सर्भूतम् । अत्र सत्यं “सत्यमेकाक्षरं श्रुतम्” (शा, प,
१८८अ, ६६श्लो) इति शास्त्रमूलम् । किमिदं शास्त्रमूलम् ? यत्तु
कालदेशप्रभावमतीत्य शास्त्रत्वेन नित्यमेव तिष्ठति तत् । शास्त्रेषु
ऋग्वेदादयः सर्वे अपरा विद्या, तेषु च यैरक्षरं ब्रह्माधिगम्यते ते परा
विद्या (सु, उ, १।१।५), त एव च शास्त्रस्य मूलं सत्यम् । सत्यं नित्यम्,
आचारः पुनरनित्यः, तद्यथा वैदिककाले ऋतेन कृष्णवर्णां गामनुत-
रीत्वेनाधार्चीत् । ऋतस्यास्त्रिसञ्चयनं विना न तस्य स्वर्गमनं भवति ।
अस्त्रिसञ्चयने सन्देहः किमिदं गोः किं मनुजस्येति दृष्ट्वा ‘न वास्त्रि-
सन्देहात्’ इति सूत्रेण कात्यायनोऽनुतरिं निवारयति स्म । ततः प्रवृत्ति
स आचारो विनिवृत्तः । अतिथये गीहजनमपि शासनात्तरिण निर-
स्तम् । दृश्यते च निर्णयसिन्धौ—“‘अस्त्र्यं लोकविहितं’ धर्ममप्या-
चरेत् तु’ इति निषिधात् । यथा—‘महोक्षं वा महोज्ञं वा श्रोत्रियाय
प्रकल्पयेत्’ इति विधानेऽपि लोकविहितत्वादननुष्ठानम् । यथा वा
‘मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेत’ इति गवालभनविधानेऽपि
लोकविहितत्वादननुष्ठानम् ।” इति । अत्र लोकविहितस्य मूलं भग-
वत्प्रेरणैव । ३ ।

असत्यमप्रतिष्ठनी जगदादुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥८॥

असत्यमिति । ते आसुरा जनाः जगत् असत्यं मिथ्या, अप्रतिष्ठ-
मान्यशून्यम्, अनीश्वरमीश्वरशून्यम्, अपरस्परसम्भूतम् अन्योऽन्यतः
स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगादुत्पन्नम् । किमन्यत् ? कामहेतुकं काम
एव हेतुरस्य जगतः । अथ श्रीमच्छङ्करः—“इदं जगत् सर्व्वमसत्यम-
प्रतिष्ठञ्च, नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा अतोऽप्रतिष्ठश्चेति ते असुरा जना
जगदादुरनीश्वरं, न च धर्माधर्मसत्त्वापेक्षकोऽस्य प्राप्तितेश्वरो विद्यत
इति, अतोऽनीश्वर जगदाहुः, किञ्च अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः
स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगात् जगत्सर्व्वं सम्भूतम् । किमन्यत् कामहेतुकं,
कामहेतुकमेव कामहेतुकमन्यज्जगतः कारणं न विद्यते, अदृष्टं धर्मा-
धर्मादि कारणान्तरं न विद्यते जगतः, काम एव प्राणिनां कारणमिति
लांकायतिकदृष्टिरियम्” इति । श्रीमद्रामानुजः—“असत्यं जगदेतत्
सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्य्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः, अप्रतिष्ठं तथा
ब्रह्मणि न प्रतिष्ठितमिति वदन्ति, ब्रह्मज्ञानान्तेन धृता हि पृथिवी सर्व्व-
लोकान् विभर्त्ति... .., अनीश्वरं सत्यसङ्कल्पेन परब्रह्मणा सर्व्वेश्व-
रेण मयैव नियमितं न वदन्ति... .. । वदन्ति चेन्न—अपरस्पर-
सम्भूतं किमन्यत्, योषित्पुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन जातमिदं मनुष्यः
पश्याद्युपलभ्यते, अनेवम्भूतं किमन्यदुपलभ्यते, किञ्चिदपि नोपलभ्यत
इत्यर्थः । अतः सर्व्वमिदं जगत् कामहेतुकम्” इति । नास्ति सत्यं
वेदपुराणादिप्रमाणै यस्मिंस्तादृशं जगदिति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनौ ।
श्रीमद्भलदेवस्वाह—“इदं जगत् असत्यं शुक्तिरजतादिवद्भ्रान्तिविकृति-
तम् । अप्रतिष्ठं खपुष्पवजिराश्रयम् । नास्येवेश्वरो अन्मादिहेतुर्यस्य
तत् । सोऽपि तद्वद्भ्रान्तिरचित एव । पारमार्थिके तस्मिन् स्थिते
तन्निश्चितं जगत् तद्वद्वृत्तप्रपायं न स्यात् । तस्मादसत्यं जगत् त एव
मन्यन्ते । एकैव निर्विशेषा सर्व्वप्रमाणवेद्या चित् । अन्मादेको जीवः,

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युपकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥६॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद् गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचित्रताः ॥१०॥

सतोऽन्यज्जड़जीवेश्वरात्मा तदज्ञानात् प्रतिभासते । आस्वरूपसाक्षात्कारात् अविसंवादि हस्त्यश्वरथादिकमाजगरात् । सति च स्वरूपसाक्षात्कारे तदज्ञानकल्पितं तत् जीवत्वेन सह निवर्त्तते स्वाग्रिकरथाश्वादीव सुषुप्ताविति । अथ स्वभाववादिनां बीजानामाह अपरस्परसम्भूतमिति । स्त्रीपुरुषसंयोगजन्यं जगत् भवति घटोत्पादने कुलालस्येव बालोत्पादने पित्रादेर्ज्ञानाभावात् सत्यप्यसंज्ञकशरीरे सन्तानानुत्पत्तेश्च स्वेदजादीनामकस्मादुत्पत्तेश्च तस्मात् स्वभावादेवेदं भवति इति । अथ लोकायतिकानामाह कामहेतुकमिति । किमन्यद्वाच्यं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहात्मना हेतुरस्येति..... । अथवा जैनानामाह कामः स्वेच्छैव हेतुरस्येति । युक्तिबलेन यो यत् कल्पयितुं शक्नुयात् स तदेव तस्य हेतुं वदति” इति । ८ ।

एतामिति । एतां प्रागुक्तां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानः नष्टस्वभावाः अल्पबुद्धयः सुद्रुमतयः, अतएव उपकर्माणः क्रूरकर्माणः अहिता वैरीणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति प्रभावं विस्तारयन्ति । ६ ।

दम्भमानमदान्विताः दम्भेन धार्मिकत्वख्यापनेन मानेनापूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापनेन मदेनानुत्कण्टत्वेऽप्युत्कण्टत्वारोपणेन युक्तास्ते दुष्पूरमशक्यपूरणं काममभिलाषमाश्रित्य मोहादविवेकतः असद्ग्राहान् असंश्रितयान् गृहीत्वावलम्ब्य अशुचित्रताः अविशुद्धानियमपरायणाः सन्तः प्रवर्त्तन्ते क्रियारता भवन्ति । असद्ग्राहान् गृहीत्वा अनेन मन्वेष्टेतां देवतामाराध्य महानिधीन् साधयाम इत्यादीन् दुरायहान् मोह-

चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

मात्रेण स्वीकृत्येति श्रीमच्छ्रीधरमधुसूदनी, दुष्टनक्रवदात्मविनाशका-
नित्यतिरेकः श्रीमद्वलदेवस्य, वश्याकर्षणनिध्यस्त्रनकायसिद्ध्यादिसाध-
नेषु असक्तु असमीचीनेषु याहा अत्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वेति
श्रीमन्नीलकण्ठः ; अशुचित्रता अशास्त्रविहितव्रतयुक्ता इति श्रीम-
द्रामानुजः, मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषामिति श्रीमच्छ्रीधर-
बलदेवनीलकण्ठः, शौचाचारवर्जितानि व्रतानि येषामिति श्रीम-
द्विश्वनाथः । १० ।

अपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयान्तां मरणान्तां चिन्तामुद्देगकरीं
भावनाम्—आत्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकामिति श्रीमद्भिरिः—
उपाश्रिताः । सर्व्वनियन्तरि विश्वासाभावादात्मबुद्धेरुपरि निर्भरवन्तः,
अतो नियतोद्दिग्गचिन्ताः । पश्यन्ति ते नेह तेषामभिलाषानुरूपा
घटना घटन्ते, प्रायो विपरीता एव, अद्यापि तासां नियन्तारमपश्यन्तः
स्वबुद्धेर्नियन्त्रीत्वमनुमाय पदे पदे विपज्जालहता भवन्ति, सुतरां न
तेषां कदापि चिन्ताविच्छेदः, भगवति विश्वासवन्तो न तथा ; ते पुनः
“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां
योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥” (८।२२) इत्यङ्गीकारेणाश्वस्तहृदया सर्व्वथा
निश्चिन्ताः ; आपतिते दुःखराशावपि हृष्टचिन्ताः, “यस्याहमनुगृह्णामि
हरिण्यमि च तद्धनम्” इति न्यायेन तस्मिन्नधिकतरभगवत्कृपानिदर्शन-
दर्शनात् । कामोपभोगपरमाः कामाः शब्दादयो विषयास्तेषामुप-
भोग एव परमो येषाम् ; एतावदिति निश्चिताः, कामोपभोग एव
पुरुषार्थ इति निश्चयवन्तः । उद्धृतञ्च ‘वार्हस्पत्यसूत्र’ व्याख्यातभिः
—“चेतन्यविशिष्टकामः पुरुषः” इति “काम एवैकः पुरुषार्थः”
इति च । न ते पारलौकिकचिन्तावन्तः, इहलोक एव तेषां सर्व्व-
स्वम् । ११ ।

आशापाशशतेर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्तेः मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरीऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥

आख्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सद्यो मया ।

यत्ने दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आशेति । आशापाशशतेर्बद्धा आशा एव पाशास्तेषां शतेर्बद्धा नियन्त्रिताः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधावेव परमाश्रयो येषां ते, कामभोगार्थं स्वाभिलाषचरितार्थतायै अन्यायेन धर्मेनियमोज्ज्वलेन परवञ्चनादिना अर्थसञ्चयान् ईहन्ते लिप्सन्ते । १२ ।

आशापाशान् विवृणोति इदमिति । अद्य इदं मया लब्धम्, इदं मनोरथं प्राप्तेः प्राप्स्यामि, इदं धनं मेऽस्ति, इदं पुनर्मे धनं भविष्यति । १३ ।

क्रोधजानर्त्तनार्त्तनं च कामजानाशापाशान् विवृणोति असाविति । असौ शत्रुर्मया हतः, अपरानपि च शत्रून् हनिष्ये । ईश्वरः समर्थोऽहम्, भोगी सर्वभोगोपकरणसमन्वितोऽहम्, सिद्धः स्वपुरुषकारेण धनपुत्रादिसम्पन्नोऽहम्, अहं बलवान् तेजस्वी, अतएवाहं सुखी । १४ ।

आख्यातुकामजानाशापाशान् विवृणोति आख्य इति । अहम् आख्यो धनवान्, अभिजनवान् कुलीनः, मया सद्यः कोऽन्योऽस्ति, यत्ने यागिनाम्बानभिभविष्यामि, दास्यामि दानेन प्रतिष्ठां लप्से, मोदिष्ये एवमन्यान् यागदानादिभिरभिभवन् हर्षसुपागच्छामि, इति

अनेकचित्तविभ्रान्तः मोहजालसमाहताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः ।

सामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

एवमज्ञानविमोहिताः अज्ञानेनाविवेकेन विमोहिता विविधभ्रमपर-
म्परां प्रापिताः । १५ ।

एवं विमोहितानां किं भवति तदाह अनेकेति । अनेकचित्त-
विभ्रान्ताः अनेकैरेकविषयानभिनिविष्टैस्सत्त्वैर्विभ्रान्ताः मोहजालसमा-
हताः मोह एव जालं तेन समाहताः आहृतज्ञानाः कामभोगेषु
विषयभोगेषु प्रसक्ता अभिनिविष्टाः, अशुचौ पापरूपेऽसिन्धौ नरके
पतन्ति । १६ ।

एषां यागाद्यनुष्ठानमपि दम्भाभिमानप्रयुक्तमित्याह आत्मेति ।
आत्मसम्भाविता आत्मनैव न तु सद्भिः सम्भाविताः श्रेष्ठं नीताः, अत-
एव स्तब्धा अनन्दाः, धनमानमदान्विताः धनेन मानेन च मदान्विता
गर्विताः, दम्भेन धार्मिकत्वख्यापनेन अविधिपूर्वकं विधिमतिक्रम्य
नामयज्ञैः नाममात्रैर्यज्ञैस्ते यजन्ते । १७ ।

अहङ्कारमिति । अहङ्कारमभिमानं—विद्यमानेरविद्यमानैश्च गुणै-
रात्मन्यध्वारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः
कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनाञ्च मूलमिति श्रीमच्छङ्करः,
अनन्यापेक्षोऽहमेव सर्वं करोमीत्येवंरूपमिति श्रीमद्रामानुजः, अहमेव
सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिरिति श्रीमन्नृल्लकण्डः ; बलं पराभिभवसामर्थ्यम्—
सर्वस्व करणे महलमेव पर्याप्तमिति च बलमिति श्रीमद्रामानुजः ;
दर्पम्—दर्पो नाम यत्सोऽहमे धर्ममतिक्रामतीति सोऽयमन्तःकरणाद्ययो

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजसमश्रुभानासुरीध्वेष योनिषु ॥१८॥

दोषविशेष इति श्रीमच्छङ्करः, मन्त्रहृषो न हि कश्चिदस्तीति दर्पमिति श्रीमद्रामानुजः ; कामम्—एवभूतस्य मम काममात्रेण सर्वं सम्पश्यत इति काममिति श्रीमद्रामानुजः ; क्रोधश्च—मम येऽनिष्टकारिणस्तान् सर्वान् हनिष्यामीति च क्रोधमिति श्रीमद्रामानुजः । एतान्ग्यां च दोषान् संश्रिताः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं मां सर्वान्तर्यामिणं प्रद्विषन्तः अभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां शुषेणसह-
मानाः । १८ ।

तेषामसहतिमाह तानिति । तान् द्विषतः भूतद्वेषिणः क्रूरान् हिंसापरान् नराधमान् अश्रुभान् पापान् अजस्रम् आसुरीषु एव योनिषु क्षिपामि । तादृशां न जातु गतिर्भवतीत्यायाति 'अजस्रमासुरीषु योनिषु क्षिपामि' इति वचनेन । एवं मन्त्रमानः 'तेषाञ्च कदाचिदपि आसुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवति' इत्याह श्रीमच्छ्रीधरः, "एतेर्विसृक्तः कौन्तेय तमोहारैस्त्रिभिर्नरैः । आचरत्यात्मनः ज्ञेयस्ततो याति परी गतिम् ॥" इत्यनन्तरोक्त्या आसुरान् धर्मज्ञान् परिहाय देवगुणाना-
चरन् सहतिं प्राप्नोतीति सिध्यति । अनुग्रीतायां तामसानामस-
हतिवर्णनान्तरं तेषां स्वगुणविपरीताचरणेन स्वर्गगमनमतएवोक्तवा-
नाचार्यः । न च वक्तव्यो नास्त्ववकाशो देवगुणाभ्यासस्य, तथा सति गुणव्यतिकरो न सिध्यति ; 'तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नाति-
मानिता' इत्यत्र तमःप्रधानेषु 'नातिमानिता' इति देवगुणस्य प्रवेशो न जातु सम्भवेत् । "किरातहृषान्धुलिन्दपुक्कसा आभीरकह्वा यवनाः
खसः । येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयश्रयाः पुनन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥" (भा, २स्क, ४अ, १८श्लो) इत्यादिकमाचार्यहृदयानु-
सार्यम् । १८ ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो बान्धवमां गतिम् ॥२०॥
 त्रिविधं नरकस्थेदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥
 एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरैः ।
 आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्ना जन्मनि जन्मनि मूढा विवे-
 कज्ञानरहिता मामप्राप्यैव ततस्तस्मात् अथमां गतिं यान्ति । 'माम-
 प्राप्यैव' इत्युक्तत्वात् यदा भगवत्प्रेरितसाधुसङ्गवशात् 'किरातङ्गणान्ध'
 इत्यादिन्यायात् शुद्धाशयाः, तदा ते तं प्राप्य सन्नतिं यान्तीति सूचि-
 तम् । २० ।

कामक्रोधलोभमूलका एव सर्वे आसुरधर्माः, अतो मूलकथनेन
 तेषामेकत्र संग्रहस्त्रिविधमिति । आत्मनो नाशनं विनाशकमसन्नति-
 प्रापकं नरकस्थ इदं त्रिविधं द्वारम् । किमिदं त्रिविधं द्वारम् ?
 कामः क्रोधस्तथा लोभः । तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् परिहरेत् । अथ
 श्रीमच्छङ्कर आह—“सर्वेषां आसुर्याः सम्पदः सङ्क्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिं-
 स्त्रिविधे सर्वे आसुरीसम्पद्भेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परि-
 हृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य” इति ; श्रीमद्वलदेवः—नन्वासुरीं
 प्रकृतिं नरकहेतुं श्रुत्वा ये मनुष्यास्तां परिहर्तुमिच्छन्ति तैः किमनु-
 ष्ठेयमिति चेत्तत्राह त्रिविधम्” इति ; श्रीमच्छङ्कसूदनः—“नन्वासुरी
 सम्पदनन्तभेदवती कथं सुखमनुभूयानि परिहर्तुं शक्येत्याशङ्क्य तां
 सङ्क्षेप्याह त्रिविधमिति” इति । २१ ।

आसुर्याः सम्पदो भेदोऽसंख्येयो न तां कोऽपि पुङ्गवायुषेणापि
 परिहर्तुं शक्येत यदि न स्वादन्तर्भावस्तस्यास्त्रिविधे । तस्त्रिविध-
 परिहारादेव देवी सम्पन्नभ्यते, उत्तमां गतिं प्राप्नोतीत्याह । एतैः

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमादन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे देवासुरसम्यक्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

कामक्रोधलोभरूपैस्त्रिभिस्तमोहारैर्नरकद्वारैर्विमुक्तः चात्मनः श्रेयः
तपोदानादिकमाचरति, ततस्तस्मादाचरणात् परां गतिं याति
प्राप्नोति । २२ ।

शास्त्रत्वेन परिणतं भगवच्छासनमननुसृत्य न जातु सङ्कतिर्भवती-
त्याह । यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य परिहाय कामचारतः स्वेच्छाचारेण
वर्त्तते न स सिद्धिं, न सुखं न परां गतिमाप्नोति । २३ ।

अतएव शास्त्रानुसरणं कर्त्तव्यमित्याह तस्मादिति । तस्मात्
कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यव्यवस्थायां ते तव शास्त्रं प्रमादन् ।
शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्म कर्त्तुमर्हसि ।

अध्यायार्थसंग्रहः श्रीमद्यासुनसुन्यानुसारिणा श्रीमद्भामाजुजिन—
“देवासुरविभागीतिपूर्विका शास्त्रवक्ष्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेन
षोडश उच्यते ॥” इति ; श्रीमद्भरिणा—“अनेनाध्यायेन प्राम्भवीय-
कर्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसास्त्रिकादिप्रकृतिचयविभागेन देव्या-
सुरैति सम्यङ्ममादानदानाभ्यासुपदिश्य कामक्रोधलोभानपहाय पुन-
र्वाधिना शास्त्रानुवचनेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्धारितम्” इति ;
श्रीमच्छ्रीधरेण—“देवदैते यसम्यक्तिसंविभागेन षोडशे । तत्त्वज्ञानेऽधि-
कारसु सास्त्रिकस्वेति दर्शितम् ॥” इति ; श्रीमद्भलदेवेन—“वेदार्थ-
नैष्ठिका यान्ति स्वर्गं मोक्षञ्च शास्त्रतम् । वेदवाङ्मासु नरकानिति
षोडशनिर्णयः ॥” इति ; श्रीमद्भद्रसूदनेन—“अस्मिन् अध्याये सर्व्वस्या

आसूत्याः सम्पदो मूलभूतान् सर्वाश्रेयःप्रापकान् सर्वश्रेयःप्रतिबन्धकान्
 महादोषान् कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोऽर्थिना अहधानतया शास्त्र-
 प्रेरणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति सम्यङ्मयविभागप्रदर्शन-
 मुखेन निर्धारितम्' इति ; श्रीमद्विष्णुनाथेन—“नास्तिका एव विन्दन्ति
 सद्गतिं सन्त एव ते । नास्तिका नरकं यान्तीत्यध्यायार्थो निरूपितः ॥”
 इति । २४ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अर्थः—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

“यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः” इत्यतीताध्याये शास्त्र-
विधिपरित्यागादपि स्वेच्छाचरणमेवासिद्धावगतौ च हेतुरपक्षभ्यते ।
अतो ये तु न स्वेच्छाचारात् किन्तर्हि रागादिकवशात् शास्त्रविधिं
परित्यज्य रागवर्त्मनि तिष्ठन्त एव कर्मानुतिष्ठन्ति, तेषां तादृशी निष्ठा
सत्त्वप्रधाना देवी, रजःप्रधानामुरी, तमःप्रधाना राक्षसी वेति ज्ञातुं
प्रश्नः समुत्थापितः श्रीमत्तार्जुनेन । न खलु वक्तव्यमीदृशी रागमार्गी
न कुत्रापि वर्त्तत इति—“यदा यमनुमृच्छति भगवानात्मभावितः । स
जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥” (भा, ४स्क, २८अ,
४६श्लो) इत्यादौ शास्त्रविधेः रागस्यैव प्राधान्यं मन्यन्ते रागवर्त्मानु-
वर्त्तिनः । न केवलं भक्तिमार्ग एव शास्त्राद्रागस्याधिक्यं परिक-
ल्पितं, ज्ञानमार्गीऽपि शास्त्राज्ज्ञानस्य, तथाहि—“वेदा अवेदाः”
इति वचनात् इष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावो प्रबोधि” (वे, सू,
४अ, १पा, १सू, भा,) इति । कथम् ? “अविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्य-
क्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च” (वे, सू, १अ, १पा, १सू, भा,)
इति । यदि मन्यसे शास्त्रमात्रित्वैव शास्त्रविधेः परिहारोऽत्र, अतः
परिहारोऽपि शास्त्रविधेरन्तःपात्येव । न त्वय्येवं मन्तव्यम्, यतः शास्त्रा-
दव्याख्यानस्यैवात्र प्राधान्यम् । ‘वेदा अवेदाः’ इति वचनस्य सुषुती
सर्वेषां विलोपप्रदर्शकस्य व्याख्यानात् प्रबोधि प्रयोगः । स्वयं भगवता
प्रवर्त्तितः शास्त्रानुपेक्षया यः कश्चिद्रागवर्त्मनि वर्त्तते तस्मिन् सम्भाव्यते
स्वामाविकश्रद्धाप्रेरितद्वयस्यैव कार्यम् । अतएव वक्ष्यत्याचार्यः—
“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो

यच्छुद्धः स एव सः ॥” इति । श्रीमच्छङ्करस्वाह—“ये केचित् भव-
 श्रेयिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचीदनामुत्सृज्य परि-
 त्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति अहयान्विताः शब्दयास्त्रिक्यबुद्ध्यान्विताः
 संयुक्ताः सन्तः, श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा किञ्चित् शास्त्रविधिमपश्यन्तो
 हृदयव्यवहारदर्शनादेव अहधानतया देवादीन् पूजयन्ति, ते इह ‘शास्त्र-
 विधिसुत्सृज्य यजन्ते अहयान्विताः’ इत्येव गृह्यन्ते । ये पुनः कश्चित्
 शास्त्रविधिसुपलभमाना एव तमुत्सृज्य अयथाविधि देवादीन् पूजयन्ति,
 ते इह ‘ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ?
 अहयान्वितत्वविशेषणात् ; देवादिपूजाविधिपरं किञ्चित् शास्त्रं पश्यन्त
 एव तदुत्सृज्य अहधानतया तद्दिहितायां देवादिपूजायां अहयान्विताः
 प्रवर्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्, तस्मात् पूर्वोक्ता एव ‘ये
 शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते अहयान्विताः’ इत्यत्र गृह्यन्ते” इति ; श्रीम-
 द्भामानुजः—“देवासुरविभागोक्तिसुखेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपाय-
 ज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् । इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेनाफलत्वं
 शास्त्रविहितस्य गुणतत्त्वविध्यं तस्य लक्षणञ्चोच्यते । तत्राशास्त्रविहितस्य
 निष्फलत्वमज्ञानस्यशास्त्रविहिते अज्ञासंयुक्ते यागादौ सत्त्वादिनिमित्तफल-
 मेदबुभुक्षयार्जुनः पृच्छति” इति ; श्रीमत्पाध्वः—“गुणमेदान् प्रपञ्चय-
 त्वनेनाध्यायेन । शास्त्रविधिम् उत्सृज्य अज्ञात्वेव—‘वेदः कृत्स्नोऽधि-
 नन्तव्यः सरहस्यो हिजन्मना’ इति विधिरुत्सृष्टो हि तैः” इति ;
 श्रीमच्छ्रीधरः—“पूर्वोक्तप्रायान्ते ‘यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य वर्त्तते काम-
 चारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति’ इत्यनेन शास्त्रीकविधिसुत्सृज्य काम-
 चारेण वर्त्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारी नास्तीत्युक्तम् । तत्र शास्त्रविधि-
 सुत्सृज्य कामचारं विना अहया वर्त्तमानानां किमधिकारोऽस्ति
 नास्ति वेति बुभुक्षया अर्जुन उवाच य इति । अत्र च शास्त्रविधि-
 सुत्सृज्य यजन्त इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्या तमुक्तं वर्त्तमाना न गृह्यन्ते,
 तेषां अहया यजनानुपपत्तेः । आस्तिक्यबुद्धिर्हि अज्ञा, न चासौ शास्त्र-
 विद्वद्देश्यं शास्त्रज्ञानवतां सम्भवति, तानेवाधिकृत्य ‘त्रिविधा भवति

अहम्' इति, 'यजन्ते सात्त्विका देवान्' इत्याद्युत्तरानुपपत्तेः । अतो नात्र शास्त्रोक्तस्तिनो यद्व्यजन्ते, अपि तु क्षेत्रबुद्ध्या वा आलम्बाद्वा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारपरम्परावशेन अहया कृत्रिहेवताराधनादौ प्रवर्त्तमाना यद्व्यजन्ते" इति ; श्रीमद्वलदेवः—“वेदमधीत्य तद्विधिना तदर्थाननुतिष्ठन्तः शास्त्रीयश्रद्धायुक्ता देवाः ; वेदमवज्ञाय यथेच्छाचारिणो वेदवाह्यास्वासुरा इति पूर्वस्मिन्नध्याये त्वयोक्तम् । अथेयं मे जिज्ञासा ये शास्त्रेति । ये जनाः पाठतोऽर्थतश्च दुर्गमं वेदं विदित्वा आलम्बादिना तद्विधिमुत्सृज्य लोकाचारजातया श्रद्धयान्विताः सन्तो देवादीन् यजन्ते, तेषां शास्त्रविध्युपेक्षाश्रद्धाभ्यां पूर्वनिर्णीतदेवासुरविलक्षणानां का निष्ठा” इति ; श्रीमन्नधुसूदनः—“त्रिविधाः कर्मानुष्ठातारो भवन्ति, केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वापि अश्रद्धया तमुत्सृज्य कामचारमात्रेण यत्किञ्चिदनुतिष्ठन्ति, ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वात् असुराः, केचित्तु शास्त्रविधिं ज्ञात्वा अह्वानतया तदनुसारेणैव निषिद्धं वर्ज्यन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति, ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाहेवा इति पूर्वाध्यायान्ते सिद्धम् । ये तु शास्त्रीयविधिमालस्यादिवशादुपेक्ष्य अह्वानतयैव वृद्धव्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्ज्यन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति, ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणेनासुरमाधर्मेण, अह्वापूर्वकानुष्ठानलक्षणेन च देवसाधर्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्तु किंवा देवेष्वित्युभयधर्मदर्शनादेककीटनिधायकादर्शनाच्च सन्दिहानः अर्जुन उवाच” इति ; श्रीमन्नलकण्ड आह—“ये पुरुषाः शास्त्रविधिं—शास्त्रपदेनात्र श्रुतिसदाचारकुलाचारा यद्व्यजन्ते सर्वेषां तेषां धर्मं प्रमाणत्वात्—तत्र योऽधिगतो विधिर्द्विधेयस्तदुत्सृज्य सर्वधर्माना परित्यज्य यजन्ते तातकूपाद्रीन्—मत्पित्रा कृतोऽयं कूपः गङ्गाशतादप्यधिकांश्चैव स्नानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादेतत्क्षेवनात् अहमिष्टं फलम् अवश्यं प्राप्स्यामीति तत्र दृढतरया श्रद्धयान्विताः सन्तस्तेषां निष्ठा कीदृशी... । यदपि तु भाष्ये वृद्धव्यवहारदर्शनादेव अह्वानतया देवादीन् यजन्त इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः, अविगीतेऽस्मिंस्तामसत्त्वादि-

श्रीमन्महाभारत—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

श्रद्धाया अयोगात्” इति ; श्रीमद्भिष्यनाथः—“नन्वासुरसर्गमुक्त्वा तदुप-
संहारि ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः । न स सिद्धिमवा-
प्नोति न सुखं न परां गतिम्’ इति त्वयोक्तं ..... किन्तु कामभोग-
रहिता एव श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्ते तपोयज्ञज्ञानयज्ञजपयज्ञादिकं
कुर्वन्ति, तेषां का निष्ठा” इति । ये जनाः शास्त्रविधिं शास्त्रोक्तं
विधानमुत्सृज्य रागद्वेषादनादृत्य श्रद्धयान्विताः श्रद्धावानाः यजन्ते देवा-
दीन् पूजयन्ति—शास्त्रविधिपश्यन्तो वृक्षव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धान-
तया देवादीन् पूजयन्तीति श्रीमच्छङ्करः, शास्त्रविधिमुत्सृज्य दुःखबुद्ध्या
पालस्याहा अनादृत्य केवलमाचारग्रामाण्ये न श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्त
इति श्रीमच्छ्रीधरः, पालस्यादिना तद्विधिमुत्सृज्य लोकाचारजातया
श्रद्धया अन्विता इति श्रीमद्भलदेवः, श्रुतिस्मृतिचोदनामुत्सृज्य पाल-
स्यादिवशादनादृत्य नासुरवदश्रद्धावानाः किन्तु वृक्षव्यवहारानुसारिण
श्रद्धयान्विता देवपूजादिकं कुर्वन्तीति श्रीमन्मधुसूदनः, श्रुतिसदाचार-
कुलाचाराधिगतं विधिं सर्व्यात्मना परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ति तात-
क्यादीनि इति श्रीमन्नौलकण्ठः ; हे कृष्ण, तेषान्तु का निष्ठा स्थितिः,
सत्त्वम् पाहो पाहोस्वित् रजः अथवा तमः, तेषां निष्ठा सात्त्विकी
राजसी अथवा तामसी । १ ।

‘यजन्ते श्रद्धयान्विताः’ इति प्रश्रुतं श्रद्धाशब्दमाश्रित्योत्तरमुवाचा-
चार्यश्चिविधेति । स त्वदुक्ता स्वभावजा सहजा जन्मान्तरकृतो
धर्म्यादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते, ततो जाता स्वभा-
वजा इति श्रीमच्छङ्करस्तदनुयायिनश्च ; स्वभावः स्वासाधारणो भावः
प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्वृत्तिविशेषः, यच्च वृत्तिस्तच्च श्रद्धा जायते
इति श्रीमद्भगवानुजः—सात्त्विकी, राजसी चैव तामसी चेति त्रिविधा
श्रद्धा भवति, तां शृणु । २ ।

सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य अद्या भवति भारत ।

अद्यामयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः ॥३॥

सत्त्विति । हे भारत, सर्व्वस्य पुरुषस्य अद्या सत्त्वानुरूपा यन्तःकर-
वानुरूपा भवति, यद्यं पुरुषः अद्यामयः, यो ज्ञानो यच्छब्दः यादृशी
अद्या यस्य स स एव—तादृशअद्यायुक्त एव । यो हि सत्त्वगुणप्रधानः
स सात्त्विकअद्यायुक्तः, यो रजोगुणप्रधानः स राजसिकअद्यायुक्तः, यः
पुनस्तमोगुणप्रधानः स तामसिकअद्यायुक्तः । श्रीमच्छ्रीधरो भागवत-
प्रमाणेन अद्यायाः सत्त्वकार्य्यत्वेऽपि सत्त्वगुणस्य रजस्तमःसृष्टत्वात् अद्या-
यान्नेविध्यं निरूपितवान् । स पुनर्विशेषमाह—“लौकाचारमात्रेण
प्रवर्त्तमानेष्वेवं सात्त्विकराजसतामसअद्याव्यवस्था ; शास्त्रजनितविवेक-
ज्ञानयुक्तानां स्वभावविजयेन सात्त्विकी एकैव अहेति प्रकरणाच्चः”
इति । श्रीमद्भक्तदेवस्त्रिगुणात्मकमन्तःकरणं स्वीकृत्य स्पष्टमाह—
“यस्मिन् पूज्ये देवादी यक्षादी प्रेतादी च अद्यावान् भवति स पूजकी-
ऽपि स एव, तत्तच्छब्देन व्यपदेश्यः—पूज्यगुणवान् पूजक इत्यर्थः”
इति । एवमेव श्रीमद्भिन्ननाथः तद्यथा—“यस्मिन् यजनीये देवे असुरे
राक्षसे वा अद्यावान् यो भवति स स एव भवति तच्छब्देनैव व्यपदि-
श्यते” इति । श्रीमच्छुद्धनः स्वव्याख्यानकौशलेनैवमाह—“सत्त्वं
प्रकाशशीलत्वात् । सत्त्वप्रधानचिगुणापस्वीकृतपञ्चमहाभूतारब्धमन्तः-
करणम् । तच्च क्वचिदुद्भूतसत्त्वमेव यथा देवानाम्, क्वचिद्भजसाभिभूत-
सत्त्वं यथा यक्षादीनाम्, क्वचित्तमसाभिभूतसत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनाम्,
मनुष्याणाम्नु प्रायेण व्याप्तिरमेव । तच्च शास्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं
रजस्तमसी अभिभूय क्रियते । शास्त्रीयविवेकविज्ञानशून्यस्य तु सर्व्वस्य
प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा अद्या, सत्त्ववैचित्प्राद्विचित्रा भवति । सत्त्व-
प्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी, तमःप्रधाने
तस्मिन् तामसी” इति । यद्यप्यत्र देवानामुद्भूतसत्त्वं युक्तम्, तथापि
च सर्व्वेषां रजसा तमसासृष्टत्वं तेषां पराद्विचित्रवैचित्र्यात् । ३ ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतयाममचेतसः ।

माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

कार्यमेदतः सत्त्वादिनिष्ठाः प्रपञ्चयति यजन्त इति । सात्त्विका जना देवान् वसुरुद्रादीन्, राजसा जना यक्षरक्षांसि कुबेरनिर्ऋतिप्रभृतीन्, तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणांश्च उक्तामुखकटपूतनासंज्ञान् सप्तमातृकादीन् यजन्ते । “दुःखासंभिजोत्कष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषया अद्या सात्त्विकी, दुःखसंभिजाल्पसुखजननी राजसी अद्या, दुःखप्रायात्यल्पसुखजननी तामसी” इति श्रीमद्रामानुजः । “एते च बलवद्देहिकसम्प्रसङ्गात् स्वभावान् विजित्य कदाचिद्देहेऽप्यधिकृतो भवति” इति श्रीमद्भलदेवः । ४ ।

रजस्तमःप्रधानाः पुनस्तपोनिरताः किं कुर्वन्ति तदाह हाभ्याम् अशास्त्रेति, कर्शयन्त इति । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भो धार्मिकत्वख्यापनम्, अहङ्कारः अहमेव श्रेष्ठ इति दुरभिमानः, ताभ्यां संयुक्ताः, कामरागबलान्विताः कामोऽभिलाषो राग आसक्तिस्तज्जनितं बलं साहसिकता तेन अन्विताः सन्तोऽचेतसोऽविवेकिनः शरीरस्थं भूतयामं देहेन्द्रियाकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमूहं हृद्योपवासादिना कर्शयन्तः कृशोऽकुर्वन्तः अन्तःशरीरस्थं हृद्यधिहितं मामन्तर्यामिणश्च मत्कृतशस्त्रमर्यादीकृज्जनेन कृशोऽकुर्वन्तः मन्दप्रभावं कुर्वन्तः ये जना अशास्त्रविहितं—“वशेकृत्येन्द्रिययामं संयम्य च मनस्तथा । सर्व्यान् संसाधयेदर्थाननिश्चयन् योगतस्तनुम् ॥” (मनु, २ अ, १०० श्लो) इत्यादि-शास्त्रेण न विहितं घोरं भीषणमुक्तं तपस्तप्तशिलारोहणादि तप्यन्ते । तानासुरनिश्चयान् रजस्तमःप्रकृतिसम्भूतासुराध्वसायवतो—मनुष्यत्वेन

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यमुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः क्षिग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

कटुम्ललवणाल्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

प्रतीयमानानप्यसुरकर्षकारित्वादङ्गरानिति श्रीमन्मधुसूदनः—विधिं जानीहि । अशास्त्रविहितमित्यत्र अशास्त्रेण बुद्ध्याद्यागमेनेति यदुक्तं तन्मन्दम् । यतो बुद्ध्यागमोऽपि पञ्चतपःप्रभृतीनि लब्धसाधनानि निन्दति, तद्यथा—“विविधैश्च कारकैस्ते कायं परिशोधयन्ति सम्पूढाः । मिथ्यादृष्टिपरीताः क्षिप्रं प्रपतन्त्यपायेषु ॥” (ल, वि, १७।१।१) इति । ५।६ ।

शुणभेदादाहारादिभेदोऽपि भवतीति तदेव वक्तुमुपक्रमते आहार इति । सर्वस्य जनस्य न केवलं अथैव आहारोऽपि त्रिविधः प्रियो भवति । यज्ञः तपः दानं त्रिविधम्, तेषामिमं भेदं शृणु । ७ ।

तत्रादौ सात्त्विकाहार उच्यते आयुरिति । आयुश्चिरजीवनं, सत्त्वं स्वैर्यम्—उत्साह इति श्रीमच्छ्रीधरः, चित्तधैर्यं बलवति दुःखेऽपि निर्विकारत्वापादकमिति श्रीमन्मधुसूदनः—बलं शरीरसामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं तृप्तिः, प्रीतिरभिरुचिः, एषां विवर्धनाः विशेषेण हृदिकराः, रस्या रसयुक्ताः, क्षिग्धाः सहजजागन्तुकेन वा स्नेहेन युक्ताः, स्थिराः रसाद्यंशेन शरीरे चिरकालावस्थायिनः, हृद्याः दृष्टिमात्रादेव हृदयप्रियाः, सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकानां प्रिया आहाराः । ८ ।

राजसाहार उच्यते कट्विति । अतिशब्दः कट्वादिषु समस्तपि योजनीय इति व्याख्यातारः । अतिकटुः निम्बादिः, अत्यक्षः तिक्तिकादिः,

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितस्य जम् ।

उच्छिष्टमपि चाभेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥२०॥

अतिस्वल्पः सेव्यवादिः, अत्युष्णः अत्युत्तमः, अतितीक्ष्णः मरीचादिः, अतिरुच्यः कटुकतीक्ष्णवादिः, अतिविदाह्री सन्नापकः मर्षपादिः । अति-
कटादयो दुःखशोकामयप्रदाः दुःखं तात्कालिकद्वयसन्नापादि, शोकः
पञ्चाङ्गावि दीर्घमस्यम, आमयो रोगः धातुवैषम्यं प्रददतीति तथाविधा
आहाराः राजसस्य दृष्टाः प्रियाः । ८ ।

तामसाहार उच्यते यातयाममिति । यातयामं यातो यामः प्रहरो
यस्य पक्षस्वाभादेः तत् यातया संप्रहरात् प्राकृतं, यैव्यं प्राप्तम्—पक्ष-
पक्षमिति श्रीमच्छङ्करः, चिरकालावस्थितमिति श्रीमद्भगवानुजः ; गत-
रसं नीरसं—रसवियुक्तमिति श्रीमच्छङ्करः, त्यक्तस्वाभाविकरसमिति
श्रीमद्भगवानुजः, निष्पीडितसारमिति श्रीमच्छ्रीधरः, वैरस्यवदिति श्रीम-
द्बलदेवः, उद्धृतसारं मथितदुग्धादीति श्रीमन्मधुसूदनः ; पूति दुर्गन्धम्,
पर्युषितं पक्वं सत् रात्र्युत्तरितश्च, उच्छिष्टमन्यभुक्तावशिष्टम्, चाभेध्य-
मभक्ष्यमयश्च शिष्टम्, एवंविधं यत् भोजनं भोज्यं तत् तामसप्रियं ताम-
सानां प्रियम् । ‘चात् वैद्यकशास्त्रोक्तमपथ्यं समुचीयते, एतादृशभोज-
नस्य दुःखशोकामयप्रदत्वमतिप्रसिद्धमिति कथ्यतो नोक्तम्’ इति श्रीम-
न्मधुसूदनः । स तु ‘अथ क्रमेण रस्यादिवर्गः सान्त्तिकः, कटादिवर्गो
राजसः, यातयामादिवर्गस्तामस इत्युक्तमाहारवर्गत्रयम्’ इति प्रसूत्याह
“तत्र सान्त्तिकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वये द्रष्टव्यम् । तथाहि, अति-
कटुत्वादिकं रस्यत्वविरोधि तादृशस्यानास्वाद्यत्वात् ; रुच्यत्वं स्निग्धत्व-
विरोधि, तीक्ष्णविदाहित्वे धातुपोषणविरोधित्वात् स्थिरत्वविरोधीनि,
अत्युष्णत्वादिकं ज्वल्यत्वविरोधि, आमयप्रदत्वमायुःसक्तुबलारोग्यविरोधि,
दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोधि । एवं सान्त्तिकवर्गविरोधित्वम् ।
तामसवर्गोऽपि गतरसत्वात् यातयामत्वपर्युषितत्वानि यथासम्भवं रसत्वस्नि-
ग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि पूतित्वोच्छिष्टत्वाभेद्यत्वाणि ज्वल्यत्वविरोधीनि

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतयेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

विधिहीनमष्टष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

आयुःसत्त्वादिविरोधित्वन्तु स्पष्टमेव । राजसवर्गं दृष्टविरोधभावं, ताम-
सवर्गं तु दृष्टादृष्टविरोध इत्यभिप्रायः” इति । १० ।

अथेदानीं त्रिविधो यज्ञ उच्यते । तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह अफ-
लेति । अफलाकाङ्क्षिभिः फलाभिलाषरहितैर्जनैः यष्टव्यमेवेति यज्ञानु-
ष्ठानं कर्त्तव्यमेवेति मनः समाधाय निश्चित्य विधिदिष्टः विधानविहितो
यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्त्विकः सत्त्वप्रधानः । ११ ।

राजसयज्ञमाह अभिसन्धायेति । फलमभिसन्धाय दृष्टादृष्टफलम-
द्दिश्य दम्भार्थमपि च धार्मिकत्वख्यापनाय च यत् इज्यतेऽनुष्ठीयते तं
यज्ञं राजसं विद्धि जानीहि । “चैवेति विकल्पमनुष्ठानाभ्यां चैविध्य-
सूचनार्थं—पारलौकिकं फलमभिसन्धयेवाट्ठार्थत्वेऽपि पारलौकिक-
फलानभिसन्धानेऽपि दम्भार्थमेवेति विकल्पेन—ह्री पत्नी, पारलौकिक-
फलार्थमपीहलौकिकदम्भार्थमपीति समुच्चायनैकः पक्षः” इति श्रीम-
न्मधुसूदनः । १२ ।

तामसयज्ञमाह विधीति । विधिहीनं यथाशास्त्रबोधितविपरीतम्,
अष्टष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योऽनिष्यादितमन्नं यस्मिंस्तं, मन्त्रहीनं मन्त्रै-
र्हीनं—मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च विद्युक्तमिति श्रीमच्छङ्करः—“मन्त्रो
हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्हमाह । यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधात् स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति ॥” इति मन्त्रतो
हीनत्वं श्रीमच्छङ्करेणाभिप्रेतम् ; अदक्षिणं यथोक्तदक्षिणरहितं

देवहिजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमाज्यं च ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

अनुहेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादः मौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंग्रहिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

अहाविरहितं अहाशून्यञ्च यच्च तामसं परिवर्त्तते कथयन्ति
पण्डिताः । १३ ।

अपेदानां विविधस्तपो ब्रह्ममादौ कायवाक्मनोभेदात् तपस्त्रिविधं
प्रदर्शयति देविति । देवा इन्द्रादयः ब्रह्मविद्याधिगमाय संस्काररूपहिज-
ग्वानः, गुरवः पितादयः, प्राज्ञाः पण्डितास्तत्त्वविदः, तेषां पूजनं
प्रणामश्रवणादि, शौचं वाङ्माध्यन्तरशुद्धिः, आर्ज्यवमवकत्वम्, ब्रह्मचर्यं
विध्यनुगतयोषितस्नानाभ्यासम्, योषित्सु भोग्यतायुक्तेष्वनादिरहितत्वम्
इति श्रीमद्रामानुजः, मैथुनासमाचरणमिति श्रीमद्भिरिः, विहितमैथुन-
मिति श्रीमद्वल्लदेकः ; अहिंसा प्राणिनामपीडनञ्च शरीरं शरीरनिर्वर्त्यं
तप उच्यते । १४ ।

वाङ्मयं तप उच्यते अनुहेगकरमिति । अनुहेगकरं न कस्यचित्
दुःखकरं, सत्यं यथावद्भाषणं—यथादृष्टार्थवचनमिति श्रीमद्भिरिः,
प्रामाणिकमिति श्रीमद्वल्लदेवः, प्रियहितञ्च प्रियं प्रीतिकरं हितं
कल्याणकरञ्च—अवकाशे परिणामे च सुखदमिति श्रीमन्नैलकण्ठः,
यत् वाक्यम्—‘चकारो विशेषणानां समुच्चयार्थः अनुहेगकरत्वादिविशि-
ष्टवस्तुष्टयेन विशिष्टं न त्वेकेनापि विशेषणेन न्यूनम्—यथा शान्तो भव
वत्स, स्वाध्यायं योगज्ञानुतिष्ठस्तथा ते श्रेयो भविष्यतीत्यादि’ इति
श्रीमन्नधुसूदनः श्रीमच्छङ्करमनुसृत्य—तत् वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनञ्च वेदा-
भ्यासञ्च वाङ्मयं तप उच्यते । १५ ।

मानसं तप उच्यते मन इति । मनःप्रसादः मनसोऽव्याकुलत्वम्—

अथवा परया तप्तं तपस्तत्त्वविधं नरेः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादनमिति श्रीमच्छङ्करः, मनसः क्रोधादि-
रहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, अनाकुलता नैश्चिन्त्यमिति श्रीमद्भिरः,
स्वच्छतेति श्रीमच्छ्रीधरः, वैमल्यं विषयस्मृत्यवैयर्थ्यामिति श्रीमद्वलदेवः,
चिन्ताव्याकुलताराहित्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः, रागद्वेषादिराहित्यमिति
श्रीमन्नौलकण्ठः ; मौम्यत्वम् अन्तःशीतलतया शान्तमूर्तिरित्वम्—सौम-
नस्यं... सुखादिसम्पसादकश्चेन्तःकरणस्य हृत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः,
मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यमिति श्रीमद्रामानुजः, सर्वेभ्यो हितैषित्व-
महिताचिन्तनवृत्तिरिति श्रीमद्भिरः, अक्रोध्यमिति श्रीमन्नाथः, सर्वसुखे-
च्छित्वमिति श्रीमद्वलदेवः, सर्वेनाकाङ्क्षितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिन्तनचेति
श्रीमन्मधुसूदनः, परहितैषित्वमिति श्रीमन्नौलकण्ठः ; मौनं वाङ्मय-
मनम्—वाक्ययमोऽपि मनःसंयमपूर्वकोऽपि भवति इति कार्त्तिक्य-
कारणमुच्यते मनःसंयम इति श्रीमच्छङ्करः, मनसो वाक्प्रवृत्तिनियमन-
मिति श्रीमद्रामानुजः, मननशीलत्वमिति श्रीमन्नाथः, मननमिति
श्रीमच्छ्रीधरः, आत्ममननमिति श्रीमद्वलदेवः, एकाग्रतयात्मचिन्तनमिति
श्रीमन्मधुसूदनः, वाक्संयम इति श्रीमन्नौलकण्ठः ; आत्मविनियहः—
मनोनिरोधः सर्व्वत इति श्रीमच्छङ्करः, मनसो विषयेभ्यः प्रत्याहार
इति श्रीमच्छ्रीधरवलदेवौ, मनसो विशेषेण सर्व्ववृत्तिनियहः निरोध-
समाधिरसम्पन्नात इति श्रीमन्मधुसूदनः, मनोनिरोध इति श्रीमन्नौल-
कण्ठः ; भावसशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्वमिति श्रीमच्छङ्करः,
आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्ताविरहितत्वमिति श्रीमद्रामानुजः, व्यवहारे
मायाराहित्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः, व्यवहारे निष्कपटतेति श्रीमद्वलदेवः,
कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिरिति श्रीमन्मधुसूदनः, इत्येतत् एवम्-
कारं मानसं तप उच्यते । १६ ।

पूर्व्वोक्तं त्रिविधं तपः सात्त्विकादिभेदात् त्रैविध्येन भिद्यते । तप

सत्कारमानपूजार्थं तपोदश्वेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

मूढपाहेणात्मनो यत् पौड्या क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

प्रथमं सात्त्विकमाह अद्वयेति । तत् त्रिविधं तपः अप्रलाकाङ्क्षिभिः फलाभिलाषशून्यैः युक्तैः समाहितैर्नरैः परया प्रकृष्टया अहया तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः । १७ ।

राजसं तप आह सत्कारेति । सत्कारः साधुवादः साधुरयं तापस इति प्रशंसावादः, मानः सम्ममः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः, पूजा पादप्रक्षालनार्थदानाद्या, एतदर्थं दश्वेन धार्मिकत्वस्यापनेन च यत् तप इह क्रियतेऽनुप्रीयते तत् चलमचिरस्थायि अध्रुवमनिश्चितं तपः राजसमुच्यते । न हि सत्कारादिप्राप्त्यभिनापिणानुष्ठितं तपः चिरस्थायि भवितुमर्हति, पृथग्जनार्पितसाधुवादादीनां चलत्वात्, विज्ञानैरस्य हेयत्वात्, नवनवपरिवर्तनेनास्य जनदृष्ट्याकर्षणं प्रयासवत्त्वात् तपस्य-कत्वमध्रुवत्वमवश्यम्यावि । १८ ।

तामसं तप आह मूढेति । मूढपाहेणाविधेककृतातिशयदुरा-यहेणात्मनः पौड्या अतिमाचशरीरकर्शनादिना यत् तपः क्रियते, परस्य उत्सादनार्थमनिष्टसाधनार्थं वा यत् तपोऽभिचाररूपं क्रियते तत्तपस्तामसमुदाहृतं कथितम् । अथर्वणि शत्रून्सादनाभिप्रायका बहवोऽभिचारमन्त्रा विद्यन्ते तज्जिदग्निरूपोऽयमुद्भियते ऋक्संहितोक्तोऽभिचारमन्त्रः—“ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् । हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिम् गवाम् ॥ अहमस्मि सगृहहेन्द्र इवारिष्टो अक्षतः । अथः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिहिताः ॥ अत्रैव वोऽपि न ह्याम्युते आर्त्ता इव ज्यया । वाचस्यते निषेधेमान्द्यथा मदधरं वदान् ॥ अभिभूरहमागमं विश्वकर्मेण धाम्ना । आ वक्षितमा वो हतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ योबक्षेमं व आदायाहं भूयाससुत्तम

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

आ वो मूर्धानमक्रीमम् । अधस्तदाश्च उददत्तं मण्डूका इषोदकाक्क-
ण्डूका उदकादिव ॥” (१०म, १६६सू, १—५च्छक्) इति । १८ ।

इदानीं दानभेदं वक्तुं प्रथमस्तावत् सात्त्विकं दानमाह । दातव्य-
मिति दानं कर्त्तव्यमिति बुद्ध्या अनुपकारिणे प्रत्युपकारं कर्त्तुमसम-
र्थाय, समर्थाय तु तत्परिपेक्षत्वेन, अनुपकारकर्त्रे च—तथाहि महा-
भारते “अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् । जयेत् कदर्थ्यं
दानेन जयेत् सत्त्वेन चाहृतम् ॥” (उ, प, ३८अ, ३४श्लो), कदर्थ्य-
मर्थादिलाभवशात् परोपकारविमुखम् ; “शत्रुं मित्रञ्च ये नित्यं तुल्येन
मनसा गिरा । भजन्ति मैत्र्या सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिणः ॥” (अनु,
प, १४४अ, ३४श्लो) इति शत्रोरपि दानादिना सेवनं कर्त्तव्यमित्यनु-
शास्ति ; देशे धर्मक्षेत्रे, काले दुर्भिक्षादौ, पात्रे “दरिद्रं भर कोन्तेय”
इति न्यायात् दरिद्रायातुराय, लज्जन्ते रक्षकाय विद्यातपोभिरात्मनः
परेषां दातुश्च पासनक्षमाय यद्दानं दीयते तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं
ज्ञेयम् । २० ।

राजसं दानमाह यत्त्विति । प्रत्युपकारलाभाधिं कालेऽस्मादुप-
कारो भविष्यतीत्यभिसन्धाय फलं स्वर्गादिकमुद्दिश्य वा पुनः परिक्लिष्टं
क्लेशसंयुक्तं यथा स्वात्तया क्लिष्टचित्तेनेति यावत् यद्दानं दीयते तद्दानं
राजसं स्मृतं ज्ञेयम् । २१ ।

तामसं दानमाह अदेशेति । अदेशे अधर्मक्षेत्रे अकालेऽनुपयुक्त-

ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मचरिण्यः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

काले, अपाचेभ्यः—‘मा प्रयच्छेत्परं धनम्’ इति न्यायाद्वनवदादिभ्यः, अमलकृतं सत्कारशून्यम् अवज्ञातं तिरस्कृतं यथा स्यात्तथा यद्दानं दीयते तत् तामसमुदाहृतं कथितम् । २२ ।

न खलु भगवद्भाववर्जितं यज्ञतपोदानादिकं मोक्षाय भवति । कथं वा भगवद्भावयुक्तत्वेन तानि निर्वर्त्यानि तदाह श्रीमिति । श्रीं तत् सदिति त्रिविधः सर्वगतं सर्वज्ञातं सर्वान्तर्भावकमिति त्रिप्रकारो ब्रह्मणो निर्देशो नामधेयं स्मृतः । तत्र श्रीम् सर्वगतं ब्रह्म यथा—“श्रीमिति ब्रह्म । श्रीमित्येतत् सर्वम् । श्रीमित्येतदनुकृतिर्ह्यस्मिन् वा अप्यो आचरेत्याश्रावयन्ति । श्रीमिति सामानि गायन्ति । श्रीं श्रीमिति शस्त्राणि शृण्वन्ति श्रीमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृह्णाति । श्रीमिति ब्रह्मा प्रसीति । श्रीमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । श्रीमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्वाह ;—ब्रह्मोपाप्रुवानीति ; ब्रह्मैवोपाप्रोति ।” (तै, उ, १।८) ; “श्रीमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्” (मा, उ, १) ; “एतद्देव सत्यकाम परब्रह्म परं ब्रह्म यदोङ्कारः” (प्र, उ, ५।२) इत्याद्याः । तत् सर्वज्ञातं ब्रह्म यथा—“तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्दृश्यं परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा न” (कठ, ५।१४) ; “तत्त्वमसि” (छा, उ, ६।७।८) ; “तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति” (ऐ, उ, नी, क, ६) इत्याद्याः । सत् सर्वान्तर्भावकं ब्रह्म यथा—“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (छा, उ, ६।२।१) इति । पुरा तेन ब्रह्मनिर्देशेन ब्रह्माभिधानेनेकत्वेन ब्राह्मणा विहिताः, तद्यथा—“तस्मादेवंवित् शान्तो दान्त उपरतस्तितिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मनः पश्यति, सर्वमात्मानं पश्यति, नेनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तरति, नेनं पाप्मा तपति, सर्वं पाप्मानं तपति, विषापी विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति” (उ, भा, उ, ६।४।२३) इति ; तेन

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

वेदा विहिताः, यथा “अथ महतो भूतस्य निःश्रंसितमेतद् बृहज्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्वख्येदेतानि सर्व्यानि निष्क-
सितानि” (ह, भा, उ, ४।४।१०) ; “अग्नेर्हव्येदो वायोर्यजुर्वेद
आदित्यात् सामवेदः” इति शुक्लनुसारतो मनुः “अग्निवायुरविभ्यस्तु
चयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमग्न्यस्तुःसामलक्षणम् ॥” (मनु
१५, २३श्लो) ; “तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवचे” (भा, १स्क, १५, १श्लो)
इत्यादि ; तेन यज्ञाश्च विहिताः यथा, “कर्मणात्मनाश्च देवानां सोऽह-
जत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाश्च गणं सूक्ष्मं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”
(मनु १५, २२श्लो) इति । कर्मणां प्रमादप्रयुक्तस्य वैगुण्यस्य परिहा-
राय साङ्ख्यविधानाय च यथोक्तान्नामन्यतमोच्चारणमिति व्याख्या-
तारः । भगवद्भाववर्जितत्वमेव वैगुण्यं तद्भावसम्पन्नत्वमेव साङ्ख्यमिति
न कश्चिद्विरोधः । २३ ।

तन्मयाणां प्रयोगं वक्तुं प्रथमन्तावदोद्धारस्य नियोगमाह तस्मा-
दिति । तस्मात् शोमिति उदाहृत्य उच्चार्य विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः
यज्ञदानतपःक्रियाः ब्रह्मवादिनां ब्रह्मज्ञानां न त्वपरिषां सततं प्रव-
र्तन्ते । “परञ्चापरश्च ब्रह्म यदोद्धारः” इति सर्वगतं ब्रह्मैवोद्धारप्रति-
पाद्यम् । यज्ञीयोपकरणेषु दानसामग्रीषु तपःक्रियासु च ब्रह्मानुभूय
यज्ञाद्यनुष्ठानमोमुच्चारणे हेतुः । अतएवाहाचार्यो “ब्रह्मवादिना”मिति,
उपनिषत्सु सर्वगतत्वस्य प्राधान्यात् । २४ ।

ब्रह्मवाचकस्य तच्छब्दस्य नियोगमाह तदिति । तदिति ब्रह्माभि-
धानमुदाहृत्य उच्चार्य विविधाः यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च फलमनभि-

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
 प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥
 यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
 कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥
 अथ यथा कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो हृह ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जुनसंवादे अष्टात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अध्याय मोक्षकाङ्क्षिभिः कियन्ते निर्वर्त्यन्ते । तदिति सर्वान्तीतं ब्रह्म,
 तद्भावापन्नो हि फलाकाङ्क्षातीतो भवति, अतएवाहाचार्यः 'फलमनभि-
 सन्धाय' इति । २५ ।

सर्वगतं सर्वान्तीतं सर्वान्तर्भावकेऽन्तर्भावयितुं सच्छब्दस्य विस्तृत-
 नियोगमाह द्वाभ्यां सद्भावे इति, यज्ञ इति । सद्भावे अस्तित्वे—अस्ति-
 त्वमात्रयहणात् निखिलजगज्जीवान्तर्भावनं सिध्यति, साधुभावे सहत्त-
 तार्या—साधुभावेनाविर्भूतस्वरूपान्तर्भावनं सिध्यति, तथा प्रशस्ते माङ्ग-
 लिके कर्मणि—एतन् संसृता भगवज्जीवान्तर्भावनं सिध्यति, सच्छब्दः
 प्रयुज्यते सङ्गच्छते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः तत्परतयावस्थानं
 निष्ठा सदिति च उच्यते । तदर्थीयं तद्ब्रह्मैवार्थस्तदर्थः तदर्थसम्पत्कीयम्
 ईश्वरप्रयोजनं कर्म च एव सत् इत्येव अभिधीयते कथ्यते । यज्ञोप-
 करणादिषु तद्गतत्वेन, तेषु च फलाकाङ्क्षावर्जनेन तदतीतत्वेन पृथक्साधनं
 समाप्य एकस्मिन् अस्तित्वे तद्वयं सर्वैरन्तर्भावकत्वेनान्तर्भावयन् कृतार्थता-
 मेति साधक इति साधनपरम्परा श्लोकोक्तैः प्रदर्श्यते । सर्वेष्वनुष्ठानेषु
 श्रीं तत् सदित्येवंरूपेण समुदायावयवेन गृह्यते, तद्वदेव श्रीमन्मधुसूदन
 पाह—“यस्यैकैकोऽवयव एतादृशः, किं वक्तव्यं तस्ममुदायस्य तु श्रीं
 तत् सदिति निर्देशस्य माहात्म्यम्” इति । २६।२७ ।

“ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अहयान्भिताः” इति प्रश्नस्यापिमांशं

वराहं स्त्रीपसंहरति चमदयेति । चमदयः कुतः हवनं कृतं, दानं
दत्तं, तपः तप्तम्, यच्च कृतमन्यत्, तत्तत्तमेव सत् इति उच्यते सन्निः, हे
पार्थ, न च तत् प्रेत्य नो इह हुष्यते । अतः “यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य
वर्त्तते कामचारतः” (१६।२३), “ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अथवा-
न्विताः” इत्यनयोर्भेदी बोध्यः । शास्त्रविधिसुपेक्ष यः स्वेच्छाया-
रेण वर्त्तते स ‘न सिद्धिं न सुखं न परां गतिं प्राप्नोति’ । ये तु
आत्मस्वादिदृशात् शास्त्रचर्चामकृत्वा केवलं ब्रह्मपरम्परान्तं व्यवहार-
जातम्, शिष्टेभ्यः श्रुतं पञ्चानं वाक्यैश्च यच्चतपोदानादिषु प्रवर्त्तन्ते,
सौ तत् सदित्युच्चारणेन रजस्तमसाभिभूय ब्रह्मानुसम्भानं तैरनुब्रूयन्ति,
“अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते” इति आद्यात् ते मोक्षाय
योग्या भवन्ति । आह च श्रीमन्निरिः—“अनेन शास्त्राभिज्ञानामपि
अज्ञावतां अथवा सात्त्विकादित्रैविध्यभाजां राजसतामसाकारादित्वाग्नि
सात्त्विकाहारादिष्वेवया सत्त्वैकशरणानां प्राप्तमपि यज्ञादिवेशुष्यं ब्रह्म-
नामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां अवणादिसामग्रीसञ्ज्ञातत्त्व-
साक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिः” इति । अध्यायार्थसंग्रहः श्रीमच्छ्रीध-
रेण—“रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा अर्हा सत्त्वमयीं श्रितः । तत्त्वज्ञानेऽधि-
कारी स्वादिति सप्तदशे स्थितम् ॥” इति ; श्रीमदलदेवेन—“श्रद्धां
स्वभावजां हित्वा शास्त्रजां तां समाश्रितः । निःश्रेयसाधिकारी स्यादिति
सप्तदशी स्थितिः ॥” इति ; श्रीमन्मधुसूदनेन—“तदेवमस्मिन्नध्याये
आत्मस्वादिनानादृतशास्त्राणां अज्ञापूर्वकं ब्रह्मव्यवहारमात्रेण प्रवर्त्तमा-
नानां शास्त्राणामनादरेणासुरसाधर्म्येण किमसुरा अमी देवा चेत्त्यर्जुन-
संग्रयविषयाणां राजसतामसअज्ञापूर्वकं राजसतामसयज्ञादिकारिणो-
ऽसुराः शास्त्रीयज्ञानसाधनानधिकारिणः सात्त्विकअज्ञापूर्वकं सात्त्विक-
यज्ञादिकारिणस्तु देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति अज्ञानेविध्य-
प्रदर्शनेन भगवता निर्णयः कृतः” इति । २८ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्ये सप्तदशीऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्थान् उवाच—

सन्नासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिसूदन ॥१॥

अतीतेष्वध्यायेपूजानर्थानि सन्नासाध्याये सङ्क्षेपेणाकलयीत्यसंहारं विदधात्याचार्यः । अत्र श्रीमच्छङ्करः—“सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नाध्याये उपसंहृत्य सर्वस्य वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु अतीतेष्वध्यायेपूजोऽर्थोऽस्मिन्नाध्यायेऽवगम्यते” इति । श्रीमद्भिरिः—“पूर्वैरध्यायैर्दिस्त्रेण यतस्ततो विक्षिप्ततयोक्तमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं सङ्क्षेपेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति” इति । श्रीमद्रामानुजः—“अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयश्रेयःसाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म नान्यत्, वैदिकस्य कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः । तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सङ्ख्येयनिर्दिष्ट्यानिर्दिष्टत्वेन मोक्षसाधनञ्च कर्मफलमभिसम्भिरहितं यज्ञादिकं तदारभ्य सत्त्वोद्वेकाङ्गवति सत्त्ववृद्धिश्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्यागसन्न्यासयोरैक्यं, त्यागस्य च स्वरूपं भगवति सर्वज्ञे च सर्वकर्मणः कर्तृत्वानुसन्धानं सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्त्वगुणावश्योपादेयत्वं स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्व्यर्त्तनप्रकारः तत्त्वस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते” इति । श्रीमन्माध्वः—“पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन” इति ; श्रीमच्छ्रीधरः—“न्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहम् । स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये ॥” इति ; श्रीमद्वल्लभदेव आह—“गीतार्थानिह संगृह्यन् हरिरष्टादशोऽखिलान् । भक्तेस्तत्र प्रपत्तेश्च सोऽमवीदतिगोप्यताम् ॥” इति ;

श्रीमन्नोक्तकण्ठः—अस्मान्महादशाध्यायां प्रवर्त्ते उपोद्घातितानां द्वितीये
सूत्रितानां शेषैर्बुत्पादितानामर्षानां कात्स्न्येनोपसंहारादर्थोऽयमस्मिन्मो-
ऽध्याय आरभ्यते” इति ; श्रीमद्विष्णुनाथः—“सञ्ज्ञासञ्ज्ञानकर्मोदेखैविधं
सुक्तिनिर्णयः । गुह्यसारतमा भक्तिरित्यष्टादश उच्यते ॥” इति ।

‘तदित्यनभिसन्धाय फलम्’ इत्यनेन फलत्यागः “कर्मैव तदर्थी-
यम्” इत्यनेन कर्मसञ्ज्ञास उक्त आचार्य्येण, अतस्तदुभयोस्तत्त्वं वभुत्सु-
रर्जुनस्तं पृष्ठवान् सञ्ज्ञासस्येति । हे महाबाहो, सञ्ज्ञासस्य तत्त्वं वेदितुं
ज्ञातुमिच्छामि, हे हृषीकेश, हे केशिनिसूदन, त्यागस्य च तत्त्वं पृथक्
ज्ञातव्येण ज्ञातुमिच्छामि । दृश्यते हि तृतीयाध्याये—‘न कर्मणा-
मनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽयुते । न च सञ्ज्ञसनादेव सिद्धिं समधि-
गच्छति ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिस्र्यकर्मकृत् । कार्यते
ह्यवशः कर्मैः सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ कर्म्मोन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते
मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्म्मोन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः
स विशिष्यते ॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायै ह्यकर्मणः । शरीर-
यावापि च ते न प्रमिष्येदकर्मणः ॥” (३।४—८) इत्येतैः ; पष्ठे च
“अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सञ्ज्ञासी च योगी
च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ यं सञ्ज्ञासमिति प्रादुर्योगं तं विद्धि
पाण्डव । न ह्यसञ्ज्ञास्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥” (६।१।२)
इत्येताभ्यां ; द्वादशे पुनः—“ये तु सर्वानि कर्माणि मयि सञ्ज्ञस्य
मत्पराः । अनद्येनेव योगिन मां ध्यायन्त उपासते ॥ तेषामहं ससु-
हृतां सृत्सुसंसारसागरात् ॥” (१२।६।७) इत्यनेन च, सर्वान्तर्यामिणि
सञ्ज्ञस्य कर्मानुष्ठानमेव सञ्ज्ञासी न तु सर्वथा कर्मत्यागरूपः स
आचार्य्यस्याभिमतः सर्वथा कर्मपरिहारस्यासम्भवात् । यद्येवं कथं
सञ्ज्ञासस्य त्यागस्य च विवेकज्ञानलाभाय प्रश्नोऽर्जुनस्य ‘अनभिसन्धाय
फलं’, ‘कर्मैव तदर्थीयम्’ इत्येताभ्यामाचार्य्याभिप्रेतं सञ्ज्ञासं त्यागी
चोच्यमानोऽपि । उच्यते “सर्वकर्माणि मनसा सञ्ज्ञस्यास्त सुखं वर्णा ।

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्तथा विचक्षणाः ॥२॥

नवहारे पुरे देही नैव कुर्त्यन्न कारयन् ॥” (५।१२) इत्युक्तेः सर्वविध-
कर्मत्यागो हि सन्न्यास इति ब्रह्मभूते रभसात् सिद्धान्तितम् । भविष्य-
क्तस्मृत्यावनावारणायान्तःसाक्षिप्रेरणासम्भूतः प्रश्नोऽयमर्जुनस्येति तत्त्वम् ।
“न ‘सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यस्य,’ ‘नैव कुर्त्यन्न कारयन्नास्ते’ इत्यस्य
पक्षस्थापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यः” इत्युक्तिन्तु “मनसा त्रिविक्रुद्धा
कर्मदायकर्ममन्दर्शनेन सन्त्यज्य” इत्युक्त्या स्वयं खण्डयित्वा तथा
भाषणं न रुचिरम् । अतएव चिन्त्यं यदुक्तं श्रीमन्मधुसूदनेनात्र—
“पूर्वाध्याये श्रद्धात्रैविध्येनाहारयज्ञतपोदानत्रैदिक्षेन च कर्मिणां चैवि-
धमुक्तम्, सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानाञ्च ज्ञानाय । इदा-
नीन्तु सन्न्यासत्रैविधकथनेन सन्न्यासिनामपि चैविधं वक्तव्यम् । तत्र
तत्त्वबोधानन्तरं यः फलभूतः सर्वकर्मसन्न्यासः स चतुर्दशध्याये गुणा-
तीतत्वेन व्याख्यातत्वात् सात्त्विकराजसतामसमेदमर्हति । योऽपि
तत्त्वबोधात् प्राक् तदर्थे सर्वकर्मसन्न्यासस्तत्त्वबुद्ध्या वेदान्तवाक्य-
विचाराय भवति सोऽपि ‘चैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन’
इत्यादिना निर्गुणत्वेन व्याख्यातः । यस्वनृत्यन्नतत्त्वबुद्धान्नाञ्च कर्म-
सन्न्यासः ‘स सन्न्यासी च योगी च’ इत्यादिना गौणो व्याख्यातः”
इति । १ ।

अत्रोत्तरमाहाचार्यः काम्यानामिति । काम्यानां पुत्रादिकामना-
प्रयुक्तानां कर्मणां न्यासं परित्यज्यं कवयः पण्डिताः सन्न्यासं विदुः ।
न हि सन्न्यासिनोऽन्यकामिनो भवितुमर्हन्ति, तथा सति तेषां संसारि-
त्वमेव न तु सन्न्यासः । भगवति सम्बन्धस्य यत्कर्मानुष्ठानं विधीयते तन्न
काम्यं कामान्तरव्यवहितत्वाभावात् । “यत्करोति यदश्नासि यज्जु-
होषि ददासि यत् । यत्तपस्वसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्थम् ॥”

(८।२७) इत्थेवं कार्यार्पणेन सग्न्यासः सिद्धो भवति, यस्मात्तन्मन्त्ररत्नाचर-
 र्थं—“युभाशुभकक्षेत्रेव” सोऽप्येव कार्यवन्त्यतः । सन्नूरासयोगमुक्तायाः
 विमुक्तो मासुपेक्षसि ॥” (८।२८) इति । विषयवाद्यास्तत्विदः सर्व-
 कार्यफलत्वात् सर्वेषां नित्यनेमित्तिककर्माणां फलत्वागमेव त्यागमाहुः ।
 यत्तु श्रीमद्रामातुजः—“नित्यानां नेमित्तिकानां काम्याणाञ्च कर्माणां
 फलत्वाग एव मोक्षशास्त्रेषु त्यागशब्दार्थः” इत्युक्तवान् तच्च दृष्टिर्, फल-
 त्यागेन काम्यत्वमेव न तिष्ठति । स पुनराह—“शास्त्रीयत्यागः काम्य-
 कर्मस्वरूपविषयः सर्वकार्यफलविषय इति विवादं प्रदर्शयन्नेकत्र सन्नूरा-
 सशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् । अतस्त्यागसन्नूरासशब्दयोरिकार्य-
 त्वात् पृथक्कमिति न श्रायते । तथा—“नियतं नृणु मे तत्र त्यागे
 भरतसत्तम” इति तत्रागशब्देनैव निर्णयवचनात्, “नियतस्य तु सन्नूरासः
 कार्येणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्यामसः परिकीर्तितः ॥
 अनिष्टमिष्टं मिथश्च द्विविधं कर्मणः फलम् । भवतत्रागिनां प्रेत्य
 न तु सन्नूरासिनां क्वचित् ॥” इति च परस्परपर्यायात्तदर्थान्नाच्च तयो-
 रैकत्वं प्रतीयत इति निश्चीयते” इति । यद्यपि पर्यायत्वेनैव प्रयोगो-
 ऽत्र दृश्यते तथाप्यस्ति कश्चित् विशेष उभयोः । भगवन्तं परोक्ष-
 मुद्दिश्य फलचिन्तायां सतत्रामपि फलतत्रागस्यागः ; साक्षादन्तर्यामिणि
 फलचिन्ताराहित्यात् कर्मसमर्पणं सन्नूरास इति भेदः । भेदमिमं
 पश्यन् सन्नूरासस्य तत्रागस्य च पृथक् तत्त्वं ज्ञातुमिष्टवानर्जुनः । आचा-
 र्यस्तु प्रथमं तत्रागमन्ते तु—“भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि
 तत्तुतः । ततो मां तत्तुतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम् ॥ सर्वकर्मा-
 ष्यपि सदा कुर्वाणो मदपाश्र्वयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदम-
 व्ययम् ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपा-
 श्रित्य मश्नितः सततं भव ॥” (१८।५५—५७) इति सन्नूरासमुक्त-
 वान् । तत्रागसग्न्यासयोरैकपर्यायत्वं फलाकाङ्क्षारहितत्वात् । कर्म-
 सग्न्यासो गौण इत्युक्तिर्न जातु गीतासम्भता ; सर्वान्तर्यामिणि कर्म
 संन्यस्य तदनुष्ठानस्य विहितत्वात् । २ ।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

त्यागविषये मतभेदमाह त्याज्यमिति । एके मनीषिणः पण्डिताः दोषवत् रागादिदोषयुक्तं कर्म त्याज्यमिति प्राहुः कथयन्ति । अपरे पुनः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति कथयन्ति । अथ श्रीमन्नौलक-
गृहेनोक्तम्—“एके सुख्या मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्मनि
उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषाणां दोषवत् रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत्
कर्म त्याज्यमिति प्राहुः, अपरे तु विविदिषार्थिना यज्ञादिकं न
त्याज्यमिति वा प्राहुः” इति । स्वमतं प्रख्यापने ‘एतान्यपि तु कर्माणि
सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानि’ इत्युक्तत्वात् कर्मत्यागो विहितः ।
“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मलक्षस्य मानवः । आत्मैव च सन्तुष्टस्तस्य
कार्यं न विद्यते ॥” (३।१७) इत्यत्र यत्कर्म्यनपेक्षित्वमुक्तं तद्वैदिकानु-
ष्ठानमुद्दिश्य, अन्यथा “नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥” (१८।७) इति नोच्ये-
ताचार्येण । ३ ।

अथ स्वमतं वक्तुमाह निश्चयमिति । हे भरतरुत्तम, तत्र त्रागे
मे निश्चयं मतं शृणु । हे पुरुषव्याघ्र, त्रागो हि फलत्रागः, आसक्ति-
त्रागः, कर्त्तृत्वत्राग इति त्रिविधः सङ्कीर्तितः पूर्वमेवोक्तः । एवं हि
व्याख्यातं श्रीमद्भगवानुजेन—“त्रागः क्रियमाणेषु कर्मस्वेव वैदिकेषु
फलविषयतया कर्त्तृत्वविषयतया ममताविषयतया पूर्वमेव मया
त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः, ‘मयि सर्वेणामि कर्माणि’ इति कर्मजन्मं
स्वर्गादिकं फलं मम न स्यादिति फलत्रागः फलविषयत्यागः, मदीयं
फलसाधनतया मदीयमिदं कर्म इति कर्मणि ममतायाः परित्रागः
ममताविषयत्रागः, सर्वेभ्यः कर्त्तृत्वानुसन्धानेनात्मनः कर्त्तृताया-

यज्ञा दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

इत्यागः कर्त्तृत्वविषयस्यागः” इति । अन्ये व्याख्यातारः वक्ष्यमानेन
तामसादिभेदेन विविधः इत्युक्तवन्तः । ४ ।

स्वमतं विवृणोति द्वाभ्यां यज्ञेति । यज्ञदानतपःकर्म न त्राज्यं,
तत्कार्यमेव कर्त्तव्यमेव । कथम् ? यज्ञो दानं तपश्च एव मनीषिणां
मननशीलानां विवेकिनां पावनानि पापमलहरणानि । मनीषिणा-
मिति विशेषणेन यज्ञादिकं विवेकबुद्ध्यनुसरणेन कृतं चित्तनेर्ष्याय
भवति, नान्यथेति गम्यते । “अथ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः” (१७।२३) इत्यादिना यज्ञदानतपःक्रियासु ब्रह्मानुसन्धानं
विहितं, तेन च विमोक्षः । विवेकबुद्धिं विना न जातु तत् सम्भ-
वति । ५ ।

यज्ञादौ कर्त्तृत्वाभिनिवेशजनितासक्तिरागः फलतरागयोचेते
कर्त्तृत्वतरागस्तु स्पष्टं पद्याद्वच्यते एतानीति । एतानि यज्ञप्रभृतीनि
कर्माणि सङ्गं कर्त्तृत्वाभिनिवेशजनितामासक्तिं—कर्माणि समतामिति
श्रीमद्रामानुजः, अहमेतेषां कर्त्ता मयावश्यमेतानि कर्त्तव्यानीतप्रभि-
मानमिति श्रीमन्निलकण्ठः,—फलानि च तत्राका कर्त्तव्यानि कार्याणि,
हे पार्थ, इति मे निश्चितमुत्तमं मतम् । अथ श्रीमच्छङ्करः—“निसर्गं
शृणु मे तत्र” इति प्रतिज्ञाय पावनत्वञ्च सहेतुकसङ्गा एतान्यपि कर्माणि
कर्त्तव्यानीत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमम्’ इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव,
नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकटार्थतोपपत्तेः, ससङ्गस्य फला-
र्थिनो बन्धहेतून् ये तान्यपि कर्माणि सुसुचोः कर्त्तव्यानीति अपिपश्य-
स्वार्थः, न त्वतरागिकर्माण्यपेक्ष्येतान्यपीत्युच्यन्ते । अन्ये वर्णयन्ति
नितराणां कर्माणां फलाभावात् सङ्गं तत्राका फलानि चेति नोपपद्यते ।

एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्यान्योऽङ्गानि इतानि अपि कर्त्तव्यानि किमुत यच्चदानतपांसि नित्यानीति, तद्वत्, नित्याना-
मपि कर्माणां फलवत्त्वस्वीपपादितत्वात् 'यज्ञो दानं तपश्चैव पापहानि'
इत्यादिवचनेन । नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाद्युक्त्या जिज्ञासी-
र्मनुजोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः 'दूरेण छावरं कर्म' इति च निन्दितत्वात्
'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र' इति च काम्यकर्माणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चित-
त्वात्, 'वैश्वविषया वेदाः', 'वैविद्या मां सोमपाः...जीषे पुण्ये
मर्त्यलोके' विशन्ति' इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति
व्यपदेशः" इति । श्रीमन्नौलकगुह्यं आह—फलानि च तत्रज्ञा, चका-
रादेशामकरणे मम प्रत्यवायो भविष्यतीति तत्रमप्यभिमन्त्रि' तत्रज्ञा ब्रह्म-
निष्ठेनेवासङ्गस्वभावेन पुरुषेण कर्त्तव्यानीति एवमकारं मे मम मत-
सुत्तमं पूर्वमताच्छ्रेष्ठं, तत्र हि कर्त्तृत्वाभिमानरूपेण सङ्गेन प्रत्यवायो-
त्पादभयाच्च कर्मानुष्ठानं विहितम्, अत्र तु तदभावादसङ्गत्वाद्येन
कर्माणां तत्रागः स्वरूपेणातत्राग इति भेदः" इति ।

अवेदं विवेच्यम् — "यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र (३।८)" इति च काम्य-
कर्माणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् यज्ञार्थादितत्र च यज्ञः परमेश्वरारा-
धनार्थक एव । भवतु तत्तथैव । अनन्तरमेव "सहयज्ञाः प्रजाः सृष्टा"
(३।१०) इत्यादिभिः वैदिकयज्ञा अवश्यकर्त्तव्यत्वेनोपदिष्टाः, फलञ्च
"यज्ञशिष्टागिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वेकिल्बिषैः" (३।१३) इति पापाप-
गमजनितचित्तनैर्मन्त्र्यम् । "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" (३।१७) इत्यनेन
वैदिक कर्मानपेक्षितत्वमुक्त्वा तदनन्तरमेव 'कृतेन न अर्थः, अकृतेन न
अर्थः' इति युक्तिमवलम्ब्य "तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म समाचर"
(३।१८) इति वैदिककर्मानुष्ठानमात्महृत्तानामपि विहितम् । सततं
यज्ञः परमेश्वराराधनार्थक इति सिद्धान्तस्य ज्ञानिः । न खलु तत्त्वज्ञै-
र्वैदिकयज्ञेषु देवतान्तरमाराध्यते, किन्तुर्हि ब्रह्मैव । अतएवाह चतुर्थं
"ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः" (४।२४) इत्यादि, अयमेव गीतोक्तो ब्रेह्मयज्ञः ।
(१) देवयज्ञः, (२) ब्रह्मयज्ञः, (३) संयमयज्ञः, (४) इन्द्रिययज्ञः, (५)

नियतस्य तु सन्नासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

आत्मसंयमयज्ञः, (६) द्रव्ययज्ञः, (७) तपोयज्ञः, (८) योगयज्ञः, (९) स्वाध्याययज्ञः, (१०) ज्ञानयज्ञः, (११) प्राणायामयज्ञः, (१२) आहार-संयमयज्ञः, इत्येतेषु षाडशविधेषु तत्र (४।२५—२८) प्रोक्तेषु यज्ञेषु सर्व-प्रथमोक्तो देवयज्ञ इन्द्रादिदेवताराधनपर एव दृश्यते । “योगिनः पर्युपासते” (४।२५) इति तत्रोक्तत्वात् योगिनामपीन्द्रादिदेवाराधन-परत्वं स्फुटम् । ‘युक्तस्वात्मनि देवता’ इति न्यायात् इन्द्रादीनामन्त-र्यामी परमात्मैव तेषामाराध्यः, न त्विन्द्रादय इति तत्र द्रष्टव्यम् । यथा जुह्वादिवु ब्रह्मदृष्टिस्तथेन्द्रादिषु तदन्तर्यामिदृष्टिरिति तत्त्वज्ञानां शैली । “येयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप” (४।३३) इति ज्ञानयज्ञस्य प्राधान्येऽपि “अग्निर्वैश्वानरो मध्ये” (अ, गी, २० अ, १८—२३ श्लो, ६० पृ,) इत्यादिना नित्यानुष्ठेयोपासनादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु च यज्ञत्वं न तत्र निवर्तते । अतएवाहाचार्यो ज्ञानयज्ञमधिकृत्यैव—“तस्माद-ज्ञानसम्भूतं ह्यस्य ज्ञानासिनात्मनः । छित्त्वेन संशयं योगमातिहो-त्तिष्ठ भारत ॥” (४।४२) इति । अत्राप्यत उक्तमाचार्येण “यज्ञदान-तपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।” इति । ६ ।

सत्त्वरजस्तमःकृतत्यागत्रैविध्यं वक्तुमुपक्रम्य तामसं त्यागमाह नियतस्येति । नियतस्य “यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्” इति नियन्त्रा प्रवृ-त्तस्य तु—नातो व्यभिचारसम्भावना “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि” (७।११) इत्यनेन प्रेरणियं नियन्तुर्न वासनाया इति निर्णयत्वात् । काऽयं धर्मः ? योऽसावनुमन्त्रनुमोदितः—कर्मणः सन्नासः परित्यागो नोपपद्यते नित्योपासनादीनां ब्रह्मसंस्पर्गादिहेतुत्वात् देहेन्द्रियव्यापारा-च्चाह “न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः” इति न्यायादपरि-हार्यत्वात् । मोहादज्ञानात् तस्य नित्यकर्मणः परित्यागो मोहस्य तमोगुणसम्भूतत्वात् तामसः परिकीर्तितः । नित्यस्य कर्मणोऽत्या-

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

व्यत्यक्तयेन काम्यानां कर्मणां त्याग उपपद्यत इत्यायाति । देहेन्द्रियव्यापारत्यागासम्भवेऽपि तेषु यन्नदृष्टित्यागः नित्योपासनादिपरित्यागश्च मोहाभ्यानां सम्भवतः, अतएवाह मोहात्तस्य परित्याग इति । अत्र श्रीमद्भगवानुज आह—“त्यागो नोपपद्यते, ‘शरीरयात्रापि च न प्रसिध्येदकर्मणः’ इति शरीरयात्राया एवासिद्धेः । शरीरयात्रा हि यन्नशिष्टाशनेर्निर्वर्त्यमाना सम्यक् ज्ञानाय प्रभवति । अन्यथा ‘तत्र भुञ्जते पापाः’ इत्ययन्नशिष्टाश्रयपाशनाप्यायितमनसो विपरीतज्ञानाय भवन्ति । ‘अन्नमयं हि सोम्य मनः’ इत्यनेन हि मन आश्रयते । ‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः’ इत्यादिना ब्रह्मरूपसाक्षात्काररूपज्ञानमाहारशुद्धयस्तमिति श्रूयते । तस्मात्तद्वाद्यन्नादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रयणात् ब्रह्मज्ञानमेवोपादेयमिति तस्य त्यागो नोपपद्यते” इति ; श्रीमद्भगवदुज आह—“आत्मोद्देशात् विशेषीणां दिवदन्तर्गतज्ञानस्य तस्य मोचकत्वात् देहयात्रासाधकत्वाच्च तस्यागो न युक्तः” इति ; श्रीमद्भगवदुज आह—“काम्यस्य कर्मणोऽन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोषवत्त्वात् बन्धनिवृत्तिहेतुबोधार्थिना क्रियमाणस्त्याग उपपद्यत एव, नियतस्य तु नित्यस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्य संन्यासस्त्यागो सुमुक्त्याऽन्तःकरणशुद्ध्यर्थिना नोपपद्यते, शास्त्रयुक्तिभ्यां तस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थमवश्यानुष्ठेयत्वात्, तथाचोक्तम्—‘आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते’ इति” इति । ७ ।

राजसं त्यागमाह दुःखमिति । दुःखस्य राजसत्वात् तत्कर्मत्यागो राजसः, दुःखमित्येव बुद्ध्या कायक्लेशभयात् शारीरदुःखाशङ्कावशात् यत् कर्म त्यजेत् । स शारीरक्लेशशङ्कया कर्मत्यागी पुरुषः राजसत्यागं कृत्वा तत्रागफलं न लभेत् न लभेत् न प्राप्नुयात् । भगवद्भगवान्निवि-
कर्मणां परित्याग एव तत्रागफलाय भवति, न तु कायक्लेशपरिहारी-

कार्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥६॥

हे शतः । अथ श्रीमद्रामानुजः—“यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म्म तथापि दुःखात्मकद्रव्योपास्यनसाध्यत्वात् ब्रह्मायामरूपतया काय-
क्लेशकरत्वाच्च मनसोऽवसादकरमिति तद्वीतरा योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास
एव यतनीय इति यो मद्वायज्ञास्याश्रमकर्म्म परित्यजेत्, स राजसं
रजोमूलं तयागं कृत्वा तदयथावस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्ति-
रूपं तयागफलं न लभेत । ‘अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ
राजसी’ इति वक्ष्यते । न हि कर्म्मादृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः अपि तु
भगवत्प्रसादद्वारेण” इति । ८ ।

सात्त्विकं तयागमाह कार्यमिति । हे अर्जुन, कार्यं भगवदा-
ज्ञापानरूपत्वात् कर्त्तव्यमिति बुद्ध्या यत् नियतं नित्यं कर्मे सङ्गं
कर्त्तृत्वाभिनिवेशजनितासक्तिमवश्यम्भाविभगवद्दर्शनादेरन्यत् पानुषङ्गि-
कं कलञ्च तयागं क्रियते, स तयागः सात्त्विको मतो ज्ञेयः । अथ
श्रीमन्निलकण्ठ आह—“एवं हाभ्यां तामसराजसो मुख्यावेव तयागो
उक्तौ, तामसराजसयोरमुख्यतयागयोरसम्भवस्य भगवतैव—‘मोहात्तस्य
परितयाग’ इति ‘कायक्लेशभयात्त्यजेत्’ इति च सूचनात् । न ह्येवं
सम्भवति, मूढश्च करोति चेति विप्रतिषेधात्, यदि करोति नैव मूढः,
यदि मूढस्तर्हि नैव करोति । एवं यदि कायक्लेशादिमेति नैव
करोति, यदि करोति नैव कायक्लेशादिमेति चेति विप्रतिषिद्धम् ।
अतस्तामसराजसयोरमुख्यतयागयोरसम्भवात् तौ नैवोक्तौ, सात्त्विकस्व-
मुख्यतयागः सम्भवति, यथा स्फटिके जपाकुसुमाश्रिते सौहित्यं विवेकिनां
प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत एव, एवमात्मनि ईशराधीने विवेकिनां
कर्त्तृत्वं प्रतीतित एवास्ति न वस्तुत इति वक्तुं शक्यम् । एवञ्च कर्त्तृ-
त्वाभिनिवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः करोत्येव न वस्तुत इति सम्भवतया-
मुख्योऽपि सात्त्विकस्तयागः.....स एवभूतस्तयागः सात्त्विको मतः

न इष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुसज्यते ।

त्यागौ सत्त्वसमाविष्टो मेधावी किन्नरसंशयः ॥१०॥

वेदे दृष्टः । तथाच श्रुतिः—‘ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्प्रां जगत् । तेन तत्कृतेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विहनम् ॥’ इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्तात्मप्रवर्त्तकेन इदं जगत् स्यावर-जङ्गमं जगत्प्रां ब्रह्माण्डे स्थितं वास्यमाच्छादितं व्याप्तं ; येन हेतुना सर्वं तदधीनम् । तेन कारणेन तत्कृतेन तत्रागेन कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेन भुञ्जीथाः विषयान् भुङ्क्वुः, मा गृधः गर्हं मा कार्षीः, कस्यस्विहनम् न कस्यापि तत्र स्वामित्वमस्तीति हृथेव तत्र गर्ह इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं तत्राका कुर्व्यतस्तव कर्मलोपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपासनान्तरञ्च नास्तीत्यग्रिममन्त्रेण प्रदर्शयते—‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषिच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥’ इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितम् ‘एतान्यपि तु कर्माणि’ इति श्लोके । ननु नित्यानां फलमेव नास्ति, किं वक्तव्यमिति चेत्, इत एव भगवद्भचनात् तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य वेदेनानुष्ठाप-नासम्भवात्, तथाचापस्तम्बः—‘तद्यथास्त्रे फलाथे निश्चिते ह्याया गन्ध इत्यनूपद्यते, एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूपद्यन्ते’ इति आनुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शयति, अकरणे प्रत्यवायस्मृत्यापि तेषां प्रत्यवायपरि-हारः फलमिति प्रदर्शयते । ‘धर्मिण पापमपनुदति’ इत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते । तदेव त्यक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः” इति । ८ ।

कुशलान्यकुशलानि च कर्माणि विद्यन्ते । यदि दुःखभिया परि-त्यजन्त्यकुशलकर्मणि तदा राजसतारागवशात् न पुनस्ते त्यागिनः ; यदि वा कुशलेषु कर्मसु सुखाभिलाषात् प्रवर्त्तन्ते, तदा भगवत्प्रयोजन-त्वाभावात् न भवति त्यागित्वम् । भगवद्वावाविष्टचित्तानाम् तदाज्ञा-

पालनमृते नान्यत् किञ्चनास्तीत्याह न हेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वन सत्त्वगुणेन संयुक्तः, अथवा सत्त्वस्य तस्य भावः सत्त्वं भगवद्भावे समाविष्टः निबद्धचित्तस्यागी अकुशलं दुःखकरम्—कर्म अशोभनं काम्यं कर्षीति श्रीमच्छङ्करः—न हेष्टि न प्रतिकूलतया मन्यन्ते, कुशले सुखजनके—नित्य इति श्रीमच्छङ्करः—कर्मणि न अनुसज्यते नासक्तो भवति, भगवत्प्रेरणानुसरणेन कुशलमकुशलं वा समभावेन भजतीत्यर्थः । तत्र हेतुः, मेधावी तत्त्वज्ञानसम्पन्नः—आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्त इति श्रीमच्छङ्करः, यथावस्थिततत्त्वज्ञान इति श्रीमद्भामा-नुजः, स्थिरबुद्धिरिति श्रीमच्छ्रीधरः, स्थितप्रज्ञ इति श्रीमन्मधुसूदनः, जहापोहकुशलतया नित्यानित्यवस्तुविवेकेनासौ प्रज्ञावानिति श्रीम-न्नोलकण्ठः ; किञ्चसंग्रहः एवं सम्पन्नता स्याच्च वेति संग्रहविरहितः । अत्र श्रीमन्नोलकण्ठः—“किञ्चसंग्रहः किं कर्माख्येव श्रुतिसाधनानि उत सत्यास एवेति विचिकित्सारहितः । एवञ्च ‘त्यागी’त्यनेन ‘यज्ञ-दानतपःकर्म न त्याज्यम्’ इत्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः ‘मेधावी’त्यनेन ‘मोहात्तस्य परित्यागः’ इत्युक्तात्तामसतयागाद्व्यावृत्तिः, पूर्वार्द्धेन राग-द्वेषाभावप्रतिपादनेन ‘कायक्लेशभयात्प्रजित्’ इत्युक्ताद्वाजसतयागाद्व्या-वृत्तिः, ‘किञ्चसंग्रहः’ इत्यनेन ‘कार्यमित्यत्र यत्कर्म’ इत्युक्तादसुख्य-सात्त्विकतयागाद्व्यावृत्तिः । न ह्यसौ कर्मणां तुच्छत्वं सत्यासस्य महा-भाग्यवत्त्वञ्च वेद, वेद चेत् क्षणमपि कर्मसु न तिष्ठेत् । न हि दाहो-पशमार्थं निकटस्थं जाह्नवीमहाद्भृदं जानन् ग्रीष्मीणप्रतप्तपाथसि पक्वले क्षणमपि वसेत् । संग्रहच्छेदेऽपि हेतुः सत्त्वसमाविष्ट इति, यतः सत्त्वेनैव कर्मा सम्यगाविष्टोऽयं न तु सत्त्वमाश्रित इति महान् विशेषः । एवञ्च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकतयागरूपस्य कर्मयोगस्य फलभूतोऽयं सुख्यः सत्यासो विविदिषूनामनुष्ठेयः—‘यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्,’ ‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती’ति श्रुतिप्रसिद्धः” इति । अत्र प्रथमन्तावत् “तयागीत्यनेन ‘यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम्’ इत्युक्तादतयागाद्व्यावृत्तिः” इति न सिध्यति, “न हि देहभृता शक्यं

न हि देहभृता शक्यं त्वाक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

तत्राक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स तत्रागीत्यभिधीयते ॥
इत्युक्तेः । अनेनेव च पद्येन “‘द्विजसंशयः’ इत्यनेन ‘कार्यमितेराव
यत्कर्म्म’ इत्युक्तादसुख्यसात्त्विकतत्रागाद्वृत्तिः” इत्यप्यसिद्धम् । भाष्य-
कृता सर्वकर्म्मतत्रागसोपानत्वेन व्याख्यातेऽस्मिन् पद्ये स्वरूपतः सर्व-
कर्म्मतत्रागकर्मस्य सत्यासत्याभिनिवेशयत्नोऽस्यान एव श्रीमतो नील-
कण्ठस्य । १० ।

“न कर्मणामनारम्भाभैष्कर्म्यं पुरुषोऽन्यते । न च सत्यसनादेव
सिद्धिं समधिगच्छति ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म-
कृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥” (३।४-५) इति
सर्वकर्म्मतत्रागस्यासम्भावना पूर्वमेवोक्ताचार्य्येण । “यस्त्विन्द्रियाणि
मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयाचापि च ते
न प्रसिधेदकर्मणः ॥” (३।७-८) इति सङ्गफलयोस्त्वयागेन कर्म्मनुष्ठानं
गीतोक्तं नैष्कर्म्यम् । सुतरां पूर्वोक्तार्थमुपसंहरति न हीति । न हि
देहभृता अशेषतः निःशेषेण कर्म्माणि तत्राक्तुं शक्यम्, यस्तु पुरुषः कर्म्म
कुर्वन्नापि कर्मफलत्यागी स तत्रागीति अभिधीयते निरुच्यते । “पर-
मार्थदर्शित्वेनेव अदेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्म्मसंन्यासः शक्यते
कर्त्तुम्” इत्युक्तौ किमस्ति तत्त्वं निगूढं तद्विचार्य्यम् । तत्र देहे सत्य-
देहत्वं सम्भवति न वा ? सम्भवति देहात्मभावरहितत्वात् । किमयं
देहात्मभावः ? देहे आत्मबुद्धिः । तद्रहितत्वे सिध्यति देहादात्मनः
स्वात्मन्युं देहानपेक्षित्वञ्च । न सम्भवति, शरीरिणः शरीरेऽवस्थानात्,
शरीरसुखदुःखादीनामात्मनि संश्लेषात् । तत्तु ज्ञानाभ्युदये पश्यतत्रा-
त्मात्मानं ब्रह्माणि स्थितं न तु देहे, शरीरक्रिया न तु स्वात्मचैतन्यावे-
शात् किन्तु ह्यन्तर्यामिप्रेरणया, अतः पृथग्जनैर्दृश्यमानोऽप्यात्मा शरी-

अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सञ्ज्ञासिनां क्वचित् ॥१२॥

रस्य इति न शरीरस्य; क्रियानिरतोऽपि न क्रियानिरत इतश्चाप्येषे सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यति । “तत्राज्ञा कर्मफलसङ्गं नित्यदत्तो निराश्रयः । कर्मस्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥” (४।२०) इतश्चादिभिर्भगवन् विना देहाद्याश्रयविरहितो योगी बहिः क्रियानिरतोऽप्यक्रिय इति स्वयमाचार्य्येण सर्वत्र वर्णितम् । या च स्वरूपतः सर्वकर्मतयागेन जडवत् स्थितिर्भवति केषित् सा न सम्भवति; सम्भवति सर्वथा कर्तृत्वाभिमानतयागेन क्रियमात्रेऽपि कर्मस्य कर्मत्वम् । ११ ।

एवं कर्मफलतयागेन तयागित्वस्य फलमाह अनिष्टमिति । अनिष्टमनभिलषितं नरकादि, इष्टमभिलषितं स्वर्गादि, मिश्रमिष्टानिष्टश्रवणं सुखदुःखादि, एवं त्रिविधं कर्मणः फलं प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं कर्मानुष्ठानसमकालमिति श्रीमद्रामानुजः, अतयागिनां भवति, न तु सञ्ज्ञासिनां तयागिनां क्वचिदपि भवति । अनिष्टं पशुत्वम्, इष्टं देवत्वम्, मिश्रं मनुष्यत्वञ्चेति व्याख्यायां देवत्वं न ब्रह्मभावः, किन्तु हिंस्रसत्त्वप्रधानानां दिव्यधामवासिनां भाव एव । तेष्वपि जीवत्वादपूर्णता विद्यते, सुतरां विपरिवर्त्तनाधीनास्ते । ब्रह्मस्थधिवासिनां तयागिनां पुनर्गुणजन्यविपरिवर्त्तनं न सम्भवति, किन्तु हिं ‘सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च’ इति न्यायादुत्तरोत्तरवर्द्धमानेन स्वरूपाविभावेन नित्यसम्पन्नता तेषाम् । अत्र श्रीमच्छ्रीधर आह—“सञ्ज्ञासिपदेनात्र फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफलत्यागिनो गृह्यन्ते, ‘अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सञ्ज्ञासी च योगी च’ इत्येवमादौ कर्मफलत्यागिषु सञ्ज्ञासिपदप्रयोगदर्शनात् । तेषां सात्त्विकानां पापामश्रवादींश्चरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्मफलं न भवति ।” इति । एतत् पुनर्न श्रीमच्छङ्कराभिमतम्, सुतरां श्रीमन्मधुसूदनस्तमनुवृत्तयाह—“ईश्वरार्पणेन त्यक्तकर्मफलस्यापि सत्त्वशुद्धयर्थं

नित्यानि कर्माण्यनित्यतोऽन्तराले मृतस्य प्रागर्जितैः कर्माभिस्रिविधं
 शरीरग्रहणं केन वाच्यते, 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा प्रैति स
 कृपणः' इति श्रुतेः । अतः सत्पशुद्विफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारिशरी-
 रमपि तस्यावश्यकमेव । अतएव विविदिषासञ्ज्ञासिनः श्रवणादिकं
 कुर्वन्तोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यस्य 'शुचीनां श्रीमतां गेहे
 योगभ्रष्टोऽभिजायते' इत्यादिना ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिरवश्यम् ।
 नीति निर्णीतं षष्ठे । यत्र सर्वैककर्मागिनीऽप्यज्ञस्य शरीरग्रहणमा-
 वश्यकं, तत्र किं वक्तव्यमज्ञस्य कर्मिणः" इति । पद्यस्यास्य निष्कर्ष-
 स्तेनायं कृतः—“अकर्तृभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयसत्तत्त्वप्रकाशब्रह्मात्म-
 साक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजन्येन विचारनिश्चितप्रामाण्येन
 सर्वप्रकाराप्रामाण्यशङ्काशून्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यक-
 र्त्तृत्वाद्यभिमानरहितः परमार्थमश्यामी सर्वैककर्माच्छेदात् शुद्धः केवलः
 स नाविद्याकर्मादिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति सर्वैकमाणां
 कारणच्छेदेनोच्छेदात् । यस्त्वविद्यावान् केतृत्वाद्यभिमानो देहभृत्
 स त्रिविधः रागादिदोषप्रावल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी
 मोक्षशास्त्रानधिकार्यकः, अपरन्तु यः प्राकृतसंज्ञतवशात् किञ्चित्पक्षीण-
 रागादिदोषः सर्वैकं कर्माणि तत्कृतमशक्तुर्विधिद्वानि काम्यानि च
 परित्यज्य नित्यानि नेमिस्तिकानि च कर्माणि फलाभिमन्धितग्राहेन
 सत्त्वशुद्धार्थमनुतिष्ठन् गौणसञ्ज्ञासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः सः ।
 ततो नित्यानेमिस्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः
 श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वैकं कर्माणि
 विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं शुद्धमुपसर्पति विविदिषासञ्ज्ञासिसमाख्य-
 स्तृतीयः । तत्राद्यस्य संसारित्वं सर्वप्रसिद्धम्, द्वितीयस्य त्वनिष्ठमित्या-
 दिना व्याख्यातम्, तृतीयस्य तु 'अयतिः श्रद्धयोपेतः' इति प्रश्नमुत्थाप्य
 निर्णीतं षष्ठे अज्ञस्य संसारित्वं ध्रुवं कारणसामग्र्याः सत्त्वात्, तत्पु
 कस्यचित् ज्ञानानुगुणमिति विशेषः । विज्ञस्य तु संसारकारणाभावात्
 स्वत एव केवल्ममिति द्वौ पदार्थौ सूचितावस्थान् आकी' इति । सर्वै-

पञ्चेतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्मणाम् ॥१३॥

कर्मयोगसुहिष्ठं यत्तत्त्वमुक्तं पूर्व्वस्मिन् पद्ये तेनैदं स्मृत्येव तिरोधत्ते ।
यत्तमुक्तं श्रीमता मधुसूदनेन, तेषामवस्थान्तरताप्रामिर्न, जात्यवस्था
भवति, ये पुनः परमात्मानमविदित्वाग्नात् प्रयत्नीति । कर्मफल-
त्यागिनः पुनरत्र शास्त्रे यथा सर्व्वान्तिर्धामो कर्मफलस्वादेशून्यः निर-
न्तरं कर्म करोति अथापि न तस्मिन् लिप्यते (४।१४), तथा चासत्त्व-
भावात् प्रवृत्तिविरहेऽपि साक्षात्संख्येन तत्परेणया प्रवृत्तिमन्तः (१५।
१५; १८।४६।६१) विवेकबुद्ध्या तस्मिन्नपरोक्षे कर्मणि—निस्पृहत्वात्
‘देहप्रापणत्वात् स यदिच्छति तद्भवतु किं कर्मण्यसत्तद्विपरित्य-
जेति—संन्यस्य तत्फलं परित्यज्य (३।३०) कर्म कुर्व्वन्ति । “आपान्
वित्तमिमं परं हित्वा मां शरणं याताः” (भा, टस्क, ४७, ६१५)
इति भागवतवचनेन सर्व्वनिरपेक्षा एव ते । एवं सति तादृशां
त्यागिनां भगवदाज्ञासाधपरिपालनपरायणानां नास्ति परमात्मना
साक्षात्संख्य इति न वक्तुं शक्यते । एते यादृशः कर्मपरिहारायापि
कर्मफलस्य हाकृत्त्वान्नानाशब्दत्वेनानाः सर्व्वकर्मपरित्यागिन एव ।
अपरोक्षं ज्ञानं विना गीताशास्त्राक्तकर्मफलत्यागो न सिद्ध्यति । ‘मयि
संन्यस्य’ (३।३०) इत्यपरोक्षभावेन फलत्यागाभिहितत्वात्, ‘मामेवैष्यसि’
(८।७) इति प्रतिज्ञानाच्च । न खलु वक्तव्यमर्जुनायेवापरोक्षज्ञानं कर्म-
फलत्यागे समुपदिष्टवानिति, “ये तु सर्व्वानि कर्माणि मयि संन्यस्य
मत्पराः” (१२।६) इत्यत्र सर्व्वभ्यां गीतापथानुभारिकर्मफलत्यागिभ्य-
स्तदुपदिदेश । १२ ।

आत्माभिमाननिवृत्तये कर्मसिद्धेः कारणानि ज्ञतव्यानीति तान्याह
पञ्चेति । हे महाबाहो, सर्व्वकर्मणां सिद्धये सांख्ये कृतान्ते आत्म-
तत्त्वमिद्वान्ते प्रोक्तानि इमानि पञ्च कारणानि मे त्वं सकाश्यात् निबोध
जानीहि । १३ ।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

तानि कारणान्याह अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानम् इच्छाद्वेषसुख-
दुःखचेतनादीनामभिव्यक्तेराश्रयो देहः, तथा कर्त्ता जीवः,—उपाधि-
लक्षणी मोक्षेति श्रीमच्छङ्करः, जीवात्मेति श्रीमद्रामानुजः, विष्णुरिति
श्रीमन्न्यायः, चिदचिदयन्यिरहङ्कार इति श्रीमच्छ्रीधरः, अहं करोमी-
त्यभिमानवान् ज्ञानशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्योऽहङ्कारोऽ-
न्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमिति श्रीमन्नधुसूदनः, बुद्धिविशिष्टसिद्धामासः
प्रमाता नाम अहंप्रत्ययविषयोऽहङ्कार इति श्रीमन्नीलकण्ठः ; पृथग्विध-
मनेकप्रकारं करणं शब्दाद्युपलब्धिसाधनं चक्षुःश्रोत्रादि, पृथक् चेष्टाः
प्राणापानादीनां व्यापाराः, दैवं सर्वान्तर्यामी—आदित्यादि चक्षुराद्य-
नुयाहकमिति श्रीमच्छङ्करः, अत्र कर्महेतुकलापे पञ्चमे परमात्मान्त-
र्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुः.....उक्तं हि “सर्वस्य चाहं हृदि
सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपीह नञ्छु” इति श्रीमद्रामानुजः, सर्व्या-
राध्यं परं ब्रह्मेति श्रीमद्वल्लभः । एवं निष्कर्षः कृतः श्रीमद्रामानु-
जिन—“एतदुक्तं भवति, परमात्मना दत्तैस्तदाधारेण चक्षुरादिकरणकले-
वरादिभिः तदाहितशक्तिभिः स्वयं सजीवात्मा तदाधारः तदाहित-
शक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणायधिष्ठानाकारं प्रयत्नश्चर-
भते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्त्तयते”
इति । १४ ।

धर्मस्याधर्मस्य वा पञ्चैते हेतव इत्याह शरीरेति । शरीरवाङ्मनो-
भिर्नरी यत् न्याय्यं धर्म्यं विपरीतं वा अधर्म्यं कर्म प्रारभते निर्वर्त्त-
यति तस्य न्यते पञ्च हेतवः कारणानि । जीवस्य कर्त्तृत्वं न हि देहा-
दिनिरपेक्षम् । स यदा विषयोपभोगनिरतस्तदा देहाद्यपेक्षावशात्

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलमु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्तदधीनता तस्मिन्मद्वश्याविनी । एवं सति न जातु तस्मिन् कर्त्तृत्वं निरङ्कुशम् । यद्येवं कुतो वा तस्य स्वातन्त्र्यम् ? देहादिपर- तन्त्रस्य माचोऽपि न जातु सम्भवति । भगवदधीनतया तस्य देहादि- निरपेक्षत्वं स्वातन्त्र्याच्च । कथं भगवदधीनतया स्वातन्त्र्यं सिध्यति ? स्वरूपेणात् । यथा पानभोजनाद्यधीनतया देहपुष्टिस्ततः पोषणोप- करणप्रवेशात्, तथा भगवदधीनतया ततो ज्ञानशक्त्यादिप्रवेशादात्मन- स्तत्तत्स्वरूपपरिपुष्टिः । स्वरूपपुष्ट्या देहादिनिरपेक्षत्वेन तस्य ब्रह्मणि स्थितिः ; देहादिनां क्रियास्तु प्रकृत्यधिष्ठात्रा तेन परेण प्रयोजिताः, न पुनरात्मना अतस्तस्याकर्त्तृत्वम् । देहाद्यधीनतया क्रियमाणेन कर्मणा धर्माधर्मभाग्भवति सः । १५ ।

देहादिपञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्यं कर्मात्मैव केवलः करोतीति मिथ्या- ज्ञानं निन्दति तत्रैवेति । तत्र कर्मणि एवं सति पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्यं सति यः अकृतबुद्धित्वात् उपदेगादिभिरकृतबुद्धित्वात् केवलमेकमात्र- मात्मानं कर्त्तारं पश्यति, दुर्मतिर्मन्दबुद्धिः स न पश्यति तत्त्वं न जानाति । येष्व्याख्यातभिरात्मनोऽकर्त्तृत्वं साधयितुं श्लोकोऽयं व्याख्या- तोऽसद्वादपक्षाश्रयेण तेषां व्याख्या केवलमिति पदेन सर्व्वथा निराक्रि- यते । “न त्वयिक्रियस्यात्मनः केनचित् संजननमस्ति इति न सम्भूय कर्त्तृत्वमुपपद्यते, अतः केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनु- वादमात्रम्, अविक्रियत्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम्” इत्युक्तिर्नान्व- यमुखेनोपस्थापितमर्थं बाधितुमर्हति । अतएव श्रीमद्रामानुज्या व्याख्येवाचरानुसारिणी तद्यथा—“एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्व्वके जीवात्मनः कर्त्तृत्वे सति तत्र तत्र कर्मणि केवलमात्मानमेव तु कर्त्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिर्विपरीतमतिरकृतबुद्धित्वात् अनिष्कण्यथावस्थित- वस्तुत्वाच्च स पश्यति न यथावस्थितं कर्त्तारं पश्यति” इति । १६ ।

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स द्रष्टाऽल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

भगवत्कर्तृत्वे यस्य कर्तृत्वाभिमानो विलुप्तः तं स्तौबि यस्येति ।
यस्य न भवत्यहङ्कृतो भावः अहं कर्त्तृति भावना, यस्य बुद्धिः कर्मसं-
लिप्यते न मज्जते, स इमान् लोकान् सर्वान् प्राणिनो हत्वाऽपि न
हन्ति, न तेन बन्धकर्मणा निबध्यते न बद्धो भवति । बन्धकर्मणा
दृष्टान्तत्वेन गृहीतमाचार्येण चात्रधर्मस्य धर्मत्वप्रतिपादनार्थम् । य-
ध-
कर्मणः पापकरं नान्यत्कामास्ति अनस्तत्र कर्त्तृत्वाभिमानत्यागादभवति
यदा पापानिपः, किमु वक्तव्यमन्यत्र यज्ञादिकर्मजन्ये क्षुद्रे पापे निष्पा-
पत्वमित्यभिप्रायः । अत्र श्रीमच्छङ्करः—“ननु हत्वापि न हन्तीति
विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः, नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्य-
पेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति लौकिकीं दृष्टि-
माश्रित्य हत्वापीत्याह, यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति
न निबध्यन् इति तदुभयमुपपद्यत एव ॥” इति । केयं पारमार्थिकी
दृष्टिः ? “नाहं कर्त्ता किन्तु कर्त्तृतद्वापारयोः साक्षी क्रियाज्ञान-
शक्तिमदुपाधिहयविनिर्मुक्तः शब्दः सन् कार्यकारणामन्वयोऽहतीयो-
ऽविक्रिय इत्येवम्” इति श्रीमद्भिरिः । श्रीमद्रामानुज आह—“परम-
गुरुष्वकर्त्तृत्वानुसन्धानेन यस्य भावः कर्त्तृत्वविषयगोचरो मनोवृत्ति-
विशिषो नाहङ्कृतः नाहमभिमानकृतः, अहं करोमीति यस्य न विद्यत
इत्यर्थः । बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन् कर्मणि मम कर्त्तृत्वाभावादेत-
त्फलं न मया सम्बध्यते ; न च मदीयमिदं कर्त्तृति यस्य बुद्धिर्जायत
इत्यर्थः, स इमांल्लोकान् युद्धे हत्वापि न हन्ति न केवलं भीष्मादी-
नितर्यः । ततस्त्वेन युद्धाख्येन कर्मणा न निबध्यते तत्फलं नानुभव-
तीत्यर्थः” इति । “सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया
स्वदृष्ट्या न हन्ति न च तत्फलैर्निबध्यते बन्धनं प्राप्नोति... ..तदुक्तं
—‘ब्रह्मण्यधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥१८॥

पापेन पद्मपत्रमिवाश्रया ॥” इति श्रीमच्छ्रीधरः । “नाहं कर्त्तृ-
त्वेन परमाद्यदृष्टेः बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते नानुसारी भवति ।
इदमहमकार्षमेतत्फलं भोष्ये इत्यनुसन्धानं कर्त्तृत्वासनानिमित्तं
लेपोऽनुग्रहः । स च पुण्ये कर्मणि हर्षरूपः पापे पश्यात्तापरूपः ।
इदंहीन द्विविधमपि लेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्त्तृत्वाभिमानबाधात्.....
अथ नाहङ्कृतभाव इत्यस्य फलं न हन्तीति, बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य
फलं न निबध्यत इति । अनेन च कर्मालेपप्रदर्शनेऽतिशयमात्रमुक्तं न
तु सर्वप्राणिजननं सम्भवति” इति श्रीमच्छाधुसूदनः । “इत्वापि स
इमां लोकां हन्ति न निबध्यते” इति तु सुतिमात्रं कर्त्तृत्वस्यैव बाधेन
हन्तृत्वादीपात् दम्बपट्टात् कर्त्तृत्वानुष्ठानावपि जननक्रियायाः प्रवर्त्त-
कस्य रागद्वेषादेरभावाच्च एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्त्तृत्वं भावयता कृतं
कर्मादारविककर्त्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रप्नोतुं नाहंतीति
दर्शितं, न हि रज्जुमर्षं रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पश्चोभजं दंशनादि-
फलं भवति, सर्पे तु तथा कुर्वन्तस्तद्वद्वत्वेव तददिदमपि ज्ञेयम्” इति
श्रीमन्नोक्तकण्ठः । “त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं नित्यदृष्टो निराश्रयः । कर्म-
स्यभिप्रदृष्टोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥” (४।२०), “ब्रह्मण्याघाय
कर्मणि सङ्गं ब्रह्मा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्र-
मिवाश्रया ॥” (५।१०) इत्याचार्यवचनेर्बुद्धं तस्यैवोपसंज्ञतिरूपोऽयं
श्लोकः । १७ ।

भगवत्प्रेरणाया कर्म कुर्यात्वा शुभातीतत्वं भजन्ते, फलः कर्म न
तेषां बन्धनाय भवति । एतदेव ‘यस्य नाहङ्कृतो भावः’ इत्यनेनोक्तम् ।
शुषेराश्रित एव जीवो जीवनमारभते, तत एव च सर्वकर्मप्रवृत्तिः । न
हि शुभकृतस्य भयमप्राप्त्वा तदतीतत्वं सम्भवति, सुतरां शुभप्रणादित-
कर्ममूलं वक्तुमुपक्रमते अन्नमिति । अन्नं शायतेऽनेनेति सर्वविषय-

बोधसामर्थ्यम् कर्त्तव्यकर्मविधिविषयज्ञानमिति श्रीमद्रामानुजः, इष्ट-
साधनमेतदिति बोध इति श्रीमच्छ्रीधरः, विषयप्रकाशक्रियेति श्रीम-
न्यधुसूदनः, ज्ञायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रताप्तादिप्रमाणज्यो
घटादिप्रकाशः स च वर्त्तमानोऽतीतो वेति श्रीमन्नीलकण्ठः, प्रकाशन-
क्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्त्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्य-
स्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्था दुर्निवारिति सः ; ज्ञेयं ज्ञातव्यम्—कर्त्तव्यकर्म-
विधिरिति श्रीमद्रामानुजः, इष्टसाधनं कर्म्येति श्रीमच्छ्रीधरः, तस्य
[ज्ञानस्य] कर्म्येति श्रीमन्यधुसूदनः, बोधविषयो घटादिरिति श्रीम-
न्नीलकण्ठः ; परिज्ञाता जीवः—उपाधिनक्षणाः विद्याकल्पितो भोक्तेति
श्रीमच्छङ्करः, कर्मणस्तस्य बोधेति श्रीमद्रामानुजः, एतज्ज्ञानाश्रय
इति श्रीमच्छ्रीधरः, तस्य [ज्ञानस्य] आश्रय इति श्रीमन्यधुसूदनः,
विषयी सामासधीरूपी यो भोक्तेत्युक्त इति श्रीमन्नीलकण्ठः, एवं
त्रिविधा कर्मचोदना कर्मप्रवर्त्तिका । त्रयाणां सन्निपाते सर्वकर्म-
रम्भः, तथा च प्रदर्शितं श्रीमता नीलकण्ठेन—“त्रयं समुच्चितं सत्
कर्मणि प्रवर्त्तन्म्.....सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि चाज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, सतएपि
संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि सुषुप्तौ प्रमादभावात् प्रवृ-
त्त्यदर्शनात्” इति । करणं क्रियासाधनमन्तर्वाह्येन्द्रियम्—साधन
भूतद्रव्यादिकमिति श्रीमद्रामानुजः, कर्म क्रियाया व्याप्यमानं कर्तुरा-
क्षिततमम्, यागादि इति श्रीमद्रामानुजः, कर्त्ता व्यापारयिता । एतच्चयं
समुदितं सत् कर्मसंग्रहः कर्मणः संग्रहो भोगः—करणादि त्रिविधं
कारकं क्रियाश्रय इति श्रीमच्छ्रीधरः । त्रयाणां समुदितत्वे भोक्तृत्वं
सम्भवतीति प्रदर्शितं श्रीमता नीलकण्ठेन, तद्यथा—“सत्यपि भोक्तरि
करणे च क्रियां विना भोगासम्भवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपा-
लाभात्, आश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाङ्गकर्तृत्वानुपपत्तयेतच्चयं
मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यते.....तथाच श्रुतिः—‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ ” इति । ज्ञानं करणं, ज्ञेयं कर्म, परिज्ञाता

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१६॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

कर्त्तृति मियः सम्बन्धो द्रष्टव्यः । अन्तर्बोद्धेन्द्रिययोगादेव ज्ञेयं ज्ञायते, अतोऽन्तर्बोद्धेन्द्रियं करणं साधकतमम्, ज्ञेयं हि ज्ञातव्यमात्रं, ज्ञातव्यविषय एव हि कर्म क्रियया व्याप्यमानं कर्त्तुरोप्सिततमम्, क्रियायाः कर्त्तव्यं परिज्ञाता भीता च । आह च श्रीमद्वक्तृदेवः— “यज्ज्ञानं तत्करणं ज्ञायतेऽनेनेति निरुक्तेः करणकारकमित्यर्थः, यज्-ज्ञेयं कर्त्तव्यं ज्योतिष्टोमादि तत् कर्मकारकम्, यत् तस्य परितोऽनुष्ठानेन ज्ञाता स कर्त्तृति कर्त्तृकारकम् । एवं कर्मसंयुक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिस्त्रिविधः, करणादिकारकसाध्यः । चोदनासंग्रहशब्दयोरेक्यार्थः” इति । १८ ।

ज्ञानादीनां गुणात्मकत्वं वक्तुं प्रसीति ज्ञानमिति । गुणसंख्याने कापिलेयशास्त्रे ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेन त्रिधा एव प्रोच्यते, तान्यपि यथावत् यथायथं शृणु । १९ ।

यद्यपि ज्ञानशब्देनान्तर्बोद्धेन्द्रियमेव केयिहास्याहभिर्गृहीतं, तथापि निखिलविषयबोधसामर्थ्यमेवास्व सुख्योऽर्थः । अतएव तदर्थकं ज्ञानं गृहीत्वा गुणभेदमुक्तवान्वाच्यैः सर्वभूतैर्विहितं । येन ज्ञानेन प्रतिदिष्टं विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तम्, अविच्छिन्नमद्वयसूतं— व्योमवन्निरन्तरमिति श्रीमच्छङ्करः— सर्वभूतेषु एकम् अव्ययं नित्यमविनश्यदपरिणामिनं भावं वस्तु अखण्डचित्स्वरूपम्— आत्मवस्थिति श्रीमच्छङ्करः, विष्णुमिति श्रीमन्न्यायः, परमात्मतत्त्वमिति श्रीमच्छ्रीधरः, परमार्थसत्त्वरूपं स्वप्रकाशानन्दमात्मानमिति श्रीमन्नधुसूदनः, चिन्मात्ररूपमिति श्रीमन्नोलकण्ठः, ईक्षते साक्षात्करोति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि जानीहि । सत्त्वगुणस्य प्रकाशरूपत्वात् तस्मिन्नखण्ड-

मेकं चित्तत्वं बुद्धौ प्रतिभाति । खण्डानामखण्डत्वसाधनं सत्त्वगुण-
कार्यम् । दार्शनिकेष्वेव साम्राज्यं भवितुमर्हति । यच्चैकदेशदर्शनं
तत्र रत्नोपमेनादिकं ज्ञानमिति ज्ञेयम् । “यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्
कार्यं” इति तामसज्ञाने कार्यमिर्हणात् सत्त्वे रजसि च कारणं गृही-
तम् । सत्त्वे त्वखण्डकारणस्य रजसि पुनः खण्डकारणस्य यद्वहणं भव-
तीति भेदो बोध्यः । अत्र श्रीमद्रामानुजः—“ब्राह्मणवर्त्तियमन्त्रचारि-
गृहस्थादिकूपेण विभक्तेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन ज्ञानेनेकाकार-
मात्माख्यं भावं, तच्चाप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारैष्वपि भूतेषु
मितदोर्घादिविभागवत्सु ज्ञानैकाकारमात्मनि विभागरहितम् अव्ययं
व्ययत्वभावेष्वपि ब्राह्मणादिशरीरेष्वव्ययम् अविकृतं फलादिमङ्गलानि च
कर्माधिकारवेत्तायामीक्षते तद् ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि” इति ।
“सर्वेषु भूतेष्वव्याकृतहिरण्यगर्भविराट्संज्ञेषु बीजसूक्ष्मसूक्ष्मरूपेषु समष्टि-
व्यष्ट्यात्मकेषु—सर्वेष्वित्यनेनेव निर्व्याहे भूतेष्वित्यनेन भयनधर्मकत्व-
मुच्यते तेनोत्पत्तिविनाशशीलेषु—दृश्यवर्गेषु विभक्तेषु परस्परं व्यष्टिस्तेषु
नानारूपेषु अव्ययमुत्पत्तिविनाशादिसर्वविक्रियाशून्यमदृश्यमविभक्तम-
व्यावृत्तं सर्व्ववानुस्यूतपधिष्ठानतया बाधाबाधतया च एकमद्वितीयं
भावं परमार्थसत्तारूपं स्वप्रकाशानन्दमात्मानं येनान्तःकरणपरिणाम-
भेदेन वेदान्तवाक्यपरिनिष्पन्न इक्षते साक्षात्करोति, तन्नित्याप्रपञ्चबाध-
कमहेतात्मदर्शनं सात्त्विकं सर्व्वसंसारोच्छित्तिकारणं ज्ञानं विद्धि”
इति श्रीमन्मधुसूदनः । “यथा कटककुण्डलादिषु व्यावर्त्तमानेषु तत्त्व-
विदेकं काञ्चनमेवेदमिति पश्यति, एवं येन ज्ञानेन सर्व्वभूतेषु विभ-
क्तेषु नानानामरूपभेदभिदेषु अव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्र-
रूपमीक्षते.....पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि, ऐकात्मज्ञान-
मेव सात्त्विकम्” इति श्रीमन्नौलकण्ठः । वसुतस्तु प्रपञ्चसत्यत्वेऽप्यख-
ण्डविहस्तुप्रत्यक्षोत्पत्तिरिति न स भवत्यन्तरायः, तस्मिंश्चिदसुखस्य भास-
मानत्वात् । जगत्सत्यत्ववादिन्या गीताया अयमेवाखण्डवसुदर्शनस्य
पद्याः । २० ।

पृथक् न तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

राजसं ज्ञानमाह पृथक्नेति । यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् सुखिवदुःखिवादिरूपेण भिन्नान् नानाभावान् भिन्नान् पृथक्नेन वेत्ति जानाति, न तु ज्ञानाकारिणेकमिति भावः, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि जानोहि । राज्ञो हि प्रवृत्तिस्वभावकम् । प्रवृत्तौ खण्डशो यदणं भवति न त्वखण्डशः । कथम् ? प्रवृत्तिमन्ति भूतानि स्वस्वप्रवृत्त्यनुसारतः स्वातन्त्र्यमनुभवन्ति, न त्वेकत्वम् । यावत्सकत्वसाधिका निवृत्तिरुद्भूयते प्रोद्भूतमत्त्वत्वेन, खण्डशो यदणं न निवर्त्तते । श्लोकानिमान् कर्माधिकारपक्षे व्याख्यातवता श्रीमद्रामानुजं पश्यामिदमेवं व्याख्यातम्—“सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्नेनात्माख्यातपि भावान् नानाभूतान् मितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् कर्माधिकारवेलायां यज्ज्ञानं वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि” इति । श्रीमद्वल्लदेवेन—“सर्वेषु भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु जीवात्मनः पृथक्त्वेन यज्ज्ञानं देहविनाश एवात्मविनाश इति यज्ज्ञानमित्यर्थः । येन च नानाविधान् भावान् अभिप्रायान् वेत्ति । देह एवात्मेति, देहादन्यो देहपरिमाण आत्मेति, क्षणिकविज्ञानमात्मेति, नित्यविज्ञानमात्रविभुरात्मेति, देहादन्यो न च विशेषगुणायथाऽजडो विभुरात्मेति, एवं लाकायतिकजनबोद्धमायितार्किकादिवादान् येन जानाति, तद्राजसं ज्ञानम्” इति । श्रीमन्मधुसूदनेन—“तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञानञ्च परामृष्यति । तेनात्मनां परस्परं भेदः, तेषामात्मनो भेदः, तेषां ईश्वरादन्योन्यतयाचेतनवर्गस्य तेन इत्यनोपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकानां राजसमेवेत्यभिप्रायः” इति । श्रीमन्नानकगण्डेन—“सर्वेषु भूतेषु पञ्चभौतिकत्वेनाविगिष्टेषु नानाभावान् स्मरनरतिर्यक्-क्खावरत्वभेदेन नानात्वानि, बहुवचनमत्यन्तभेदप्रदर्शनार्थम्, पृथग्वि-

यत् कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतस्त्वार्यवदल्पञ्च तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोति” इति । श्रीमद्दिशनाथेन—“सर्वेषु भूतेषु जीवात्मनः पृथक्त्वेन यज्ज्ञानमिति—देहेनाश एवात्मनाश इति असुराणां मतम्, अतएव पृथक् पृथक् देहेषु पृथक् पृथगेवात्मा इति, तथाशास्त्रकारणात् पृथग्विधान् नानाभावान् नानाभिप्रायान्—आत्मा सुखदुःखाश्रय इति सुखदुःखाश्रयनाश्रय इति ; जड़ इति, चेतन इति ; व्यापक इति, अप्रत्यक्षरूप इति ; अनेक इति, एक इति ; इत्यादि कल्पान् येन वेदं तद्ज्ञानम् ।” इति । जीवः प्रकृतिरीश्वर इति भेदेन यद्वचं राजर्ष सात्त्विकम् एकात्मतयेति विप्रतिपत्तिमतां जीवप्रकृत्योरीश्वरप्रकृति-त्वे नास्मिन् शास्त्रे यद्वचनात् शक्तिशक्तिमतोरभेद इति निरासः । २१ ।

तामसं ज्ञानमाह यस्त्विति । यत् ज्ञानम् एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् समग्रवत् सक्तम् एतावानेवात्मेश्वर इत्यभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकम् अयुक्तिकं किम्प्रमाणम्, अतस्त्वार्यवत् यथाभूतोऽर्थ-स्तत्त्वार्यस्तच्छून्यम्, अल्पं तुच्छं, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतं कथितम् । तमोगुणोऽप्रकाशस्वभावः, अतो यच्चैव चित्तं सज्जते तदेव सर्वज्ञं भवति, ततोऽन्यत्र चित्तं नाप्येति, तस्मादमेव सर्वज्ञमिति आन्तिबोपति-ष्ठते । अथ श्रीमद्रामानुज आह—“यत् ज्ञानमेकस्मिन् कार्य्ये एक-स्मिन् कर्त्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाद्याराधनरूपेऽत्यल्पफले कृत्स्नफलवत् सक्तम् अहैतुकं वस्तुतस्तत्फलवत्तया तथाविधासङ्गहेतुरहितम्, अतस्त्वार्यवत् पूर्ववदेवात्मनि पृथक्तादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलञ्च प्रेताद्याराधनरूपस्तदल्पञ्च तज्ज्ञानं तामसमुदाहृतम्” इति । श्रीमद्वलदेवसु—“यत् ज्ञानमहैतुकं स्वाभाविकं न तु शास्त्रा-हेतोर्ज्ञानम् । अतएवेकस्मिन् लौकिके ज्ञानभोजनबोधिप्रसङ्गादौ कार्य्यं न तु वेदिके वागदानादौ सक्तं कृत्स्नवत् पूर्वे नातोऽधिकम-

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्मं यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

यत् कामेप्सुना कर्मं साहचर्येण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अनुबन्धं च यं हिंसामनपेक्षा च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्मं यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

श्लोखार्थः । अतएवातत्त्वार्थवत्, यत्र तत्त्वकपोऽर्को नास्ति । अथ पञ्चादिसाधारण्यात् तुल्यं, तत्त्वोक्तिकं ज्ञानभोजनादिज्ञानं तामसम्” इति । २२ ।

त्रिविधं कर्म ; तत्र सात्त्विकमाह नियतमिति । अफलप्रेप्सुना फलदृष्ट्याशून्येन नियतं नित्यं सङ्गरहितमासक्तिवर्जितम् अभिनिवेश-शून्यम्, अरागद्वेषतः रागः प्रीतिः द्वेषः दृष्ट्वा ताभ्यां न कृतं नानुष्ठितं यत् कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते कथ्यते । सुमुञ्चूषामनुसर्तव्यं सात्त्विकं ज्ञानं सात्त्विकं कर्म चेति सिद्धान्तः सम्यगेव । यतस्तदवलम्बनेन निर्मले चेतसि भगवत्प्रेरणानुभवः, तेन च प्रचोदितत्वं कर्मणि सिध्यति, यतः पुनः गुणातीतत्वलाभः । २३ ।

राजसं कर्माह यत्त्विति । कामेप्सुना फलं प्राप्तुकामेन साह-चर्येण मत्सदृशः को वा वेदविहितकर्मानुष्ठातास्तत्त्वत्यागदुर्गामिमानेन वा पुनः बहुलायासं महायत्नसाध्यम् अतिश्रमकरं यत् तु कर्म क्रियते, तत् कर्म राजसमुदाहृतं कथितम् । अत्र फलाकाङ्क्षा लोकख्यातिश्च महायाससाध्यव्यापारे नियोजयतो राजसं पुरुषं, न तु भगवदाराधनं तन्प्रेरणा चेति ; अतः सात्त्विककर्मतोऽस्य महत् पार्थक्यम् । यदा हि राजसः पुरुष उद्यमप्रधानस्तुष्टुश्रमं भगवदाराधनायां नियो-जयते, तदा भवति क्रमेण सत्त्वोद्रेकः, सत्त्वोद्रेकानन्तरं गुणातीतत्व-मिति क्रमो बोध्यः । २४ ।

तामसं कर्माह अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पञ्चाङ्गाविशुभाशुभम्

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यत्माहममन्वितः ।

सिद्धसिद्धोर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्बुद्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

—अनु कर्मानुष्ठानानन्तरं बन्धं राजदूतयमदृतकृतमिति श्रीमद्भल-
देवः ; अयं धनादेरपचयं, हिंसां प्राणिपीडां, पीरुषमात्मसामर्थ्यज्ञान-
पेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात् अविवेकात् यत् कर्म आरभ्यते, तत् तामम-
मुच्यते कथ्यते । अज्ञानतावशतो, शुभकर्मणा महदनिष्टमवुद्धा हिंसादौ
प्रवर्त्तते ताममः पुरुषः । यदा ह्यस्य कर्षोद्यमेन तमो रजसाभिभूतं
भवति, तदा प्रथमं फलकामनायै ततः कीर्त्तये कर्मप्रवृत्तिर्भवति ।
फलकामना हि विषयानुबन्धिनी, कीर्त्तिस्तु न केवलं परकृतस्तुतिवा-
देन युतिसुखसत्यादयति, मरणादूर्द्धमपि मेहं स्यास्यतीति प्रोत्साहयति,
अतस्तया इष्याददृश्ये प्रवेशः । अदृश्यानुरक्तिः क्रमेण मूलानुसन्धाने
प्रवृत्तिरूपतिष्ठते, मूलानुसन्धाने भवत्युदेकः सत्त्वगुणस्य । तमसो
नियमनेन रजःप्रवृत्तिः रजसो नियमनेन सत्त्वप्रवृत्तिरित्याहाचार्योऽनु-
गीतायाम्—“तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि
सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रव-
र्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते ॥ (३६अ, ६।७श्लो
इति । २५ ।

त्रिविधः कर्त्ता ; तत्र प्रथमं सात्त्विकं कर्त्तारमाह सत्तेति ।
मुक्तसङ्ग आसक्तिविरहितस्यक्ताभिनिवेशः, अनहंवादी अहमहमित्यव-
दनशीलः - कर्त्तृत्वाभिमानरहित इति श्रीमद्रामानुजः, गर्व्वोक्तरहित
इति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वगुणस्वाभावविहीन इति श्रीमधुसूदनः ; धृत्य-
त्माहममन्वितः धृतिर्धैर्यम् उक्ताह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः,
क्रियमाणस्य कर्मणः सिद्धसिद्धोः सिद्धावसिद्धौ च निर्व्विकारः समः
हर्षविषादशून्यः, एवम्भूतः सात्त्विक उच्यते कथ्यते । २६ ।

राजसं कर्त्तारमाह रजसीति । रागी पुच्छकलत्रादिष्वनुरक्तः,

हर्षशोकाश्रितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२०॥

अयुक्तः प्राकृतः सन्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादो दीर्घसूचो च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२८॥

कर्मफलप्रेषुः कर्मफलामिक्षापी, सुखः कोसी, प्रियान्नकः परपीडक-
स्वभावः, अशुचिः अशुचिः अशुचिरहितः, हर्षशोकाश्रितः इष्टप्राप्ती
हर्षः, अनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः, एव-
भूतः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः रक्षितः । २७ ।

तामसं कर्त्तारमाह अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः—अनौ-
चित्यकृदिति श्रीमहलदेवः, सर्व्वदा विषयापहृतचित्तत्वेन कर्त्ता-
व्येत्वनवहित इति श्रीमन्मधुसूदनः, अनवहित इति श्रीमन्निल-
कण्ठः ; प्राकृतोऽसंस्कृतबुद्धिः—अनधिगतविद्य इति श्रीमद्रामा-
नुजः, प्रकृतो स्वस्वभावा एव वर्त्तमानः यदेव स्वमनसि आयाति
तदेवानुतिष्ठति न च गुरोरपि वचः प्रमाणयति इति श्रीम-
द्विष्णुनाथः ; सन्धोऽविनोतः—दण्डवत् न नमति कश्चैचिदिति श्रीम-
च्छङ्करः, आरम्भगिथिल इति श्रीमद्रामानुजः, अनन्व इति श्रीमच्छ्री-
धरः ; शठः अन्यथा सन्नन्यथा प्रतिपादनपरः—मायावी शक्तिगूहन-
कारोति श्रीमच्छङ्करः, अभिचारादिकर्मरुचिरिति श्रीमद्रामानुजः,
परवञ्चनार्थमन्यथा जानन्नप्यन्यथावादीति श्रीमन्मधुसूदनः ; नैष्कृतिकः,
स्वार्थपरायणः—परहृत्तिच्छेदनपर इति श्रीमच्छङ्करः, वञ्चनपर इति
श्रीमद्रामानुजः, परापमानोति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वस्मिन्नपकारिण्युप-
क्रादित्वभ्रममुत्पाद्य परहृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपर इति श्रीमन्मधुसूदनः ;
अलसः कार्यविमुखः—अप्रहृत्तिशीलः कर्त्तव्ये स्थिति श्रीमच्छङ्करः,
आरम्भेऽपि कर्मस्य प्रवृत्त इति श्रीमद्रामानुजः, आरम्भे कर्मणि गिथिल
इति श्रीमहलदेवः ; विषादो नियतविषयसुखः—सर्व्वदाऽवसन्नस्वभाव
इति श्रीमच्छङ्करः, अतिमात्रविषादशील इति श्रीमद्रामानुजः, शोक-
शील इति श्रीमच्छ्रीधरः, शोकाकुल इति श्रीमहलदेवः, सततमसन्तुष्ट-

बुद्धेर्भेदं धृतिश्चैव गुणतस्त्रिविधं नृषु ।

प्रोच्यमानमग्निविद्यं पृथक्त्वेन धर्मस्य च ॥२८॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

इदं मोक्षस्य वा वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

यया धर्मसंधर्मस्य कार्य्यश्चाकार्य्यमेव च ।

अथथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

स्वभावत्वेनानुशोचनशील इति श्रीमद्भगवद्भट्टः ; दीर्घसूची चिरकारी — कर्त्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदानन्दस्वभावः यदस्य ज्ञो वा कर्त्तव्यं तथासेनापि न करोतीति श्रीमच्छङ्करः, अभिचारादि कर्म कुर्वन्नि-
रेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनाशील इति श्रीमद्भगवानुजः, परकृतं दोषं दीर्घकालगतमप्यनुचितं यः सूचयतीति श्रीमद्वाङ्मयः, दिवसेक-
कर्त्तव्यं वर्षेणापि यो न करोतीति श्रीमद्भलदेवः ; एवम्भूतः कर्त्ता
तामस उच्यते कथ्यते । २८ ।

बुद्धेर्धृतेषु त्रिविधं भेदं वस्तुमुपक्रमते बुद्धेरिति । बुद्धेर्धृतेषु गुणतः
सत्त्वरजस्तमोगुणतः अग्निविद्यं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं त्रिविधं भेदं, हे
धनञ्जय, शृणु । २८ ।

सात्त्विकीं बुद्धिमाह प्रवृत्तिमिति । या बुद्धिः प्रवृत्तिं धर्मानुष्ठाने
निवृत्तिरुधर्माचरणे— कर्ममार्गः सत्यासमार्ग इति श्रीमच्छङ्करः, अभ्यु-
दयसाधनभूतधर्मी मोक्षसाधनभूतो धर्म इति श्रीमद्भगवानुजः, कार्या-
कार्य्यं कर्मकरणाकरणे, भयाभये कार्याकार्य्यनिमित्ते, बन्धं संसारा-
सक्तिजनितं मोक्षस्य भगवदाज्ञापालननिमित्तं या बुद्धिः वेत्ति जानाति,
हे पार्थ, सा सात्त्विकी । ३० ।

राजसबुद्धिमाह यथेति । धर्मम् पधर्मस्य कार्य्यं करणीयस्य
अकार्य्यमकरणीयमेव च यया बुद्ध्या अथथावत् किञ्चिदिदमेव न
वेत्ति सन्देहाख्यदत्त्वेन यया बुद्ध्या जानाति, हे पार्थ, सा बुद्धिः
राजसी । ३१ ।

अधर्मो धर्ममिति या मन्वते तमसावृता ।
 सर्वार्थान् विपरीतान् बुद्धिः सा पार्थ तामसो ॥३२॥
 धृत्या यथा धारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाभ्यामिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥
 यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥
 यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मथा धृतिः सा तामसो मता ॥३५॥
 सुखस्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यच्च दुःखान्ताच्च निगच्छति ॥३६॥

तामसो बुद्धिमाह अधर्ममिति । तमसा ज्ञानमोषज्जभावेन तमा-
 शुचेनावृता चाच्छादिता या बुद्धिः अधर्मं धर्ममिति मन्वते सर्वार्थान्
 विपरीतान् साधुमसाधुमसाधुं साधुं, तत्त्वमतस्त्वमतस्त्वं तत्त्वमेव मन्वते,
 हे पार्थ, सा बुद्धिस्तामसी । ३२ ।

त्रिविधां धृतिं वक्तुं प्रथमां सान्त्विकीं धृतिमाह धृत्येति । योगेन
 योगाभ्यासेन ज्ञानमिचारिण्या विषयान्तरेणाव्यवहितया मनःप्रायेन्द्रिय-
 क्रियाः मनसः प्रायानामिन्द्रियाणाञ्च क्रियाचेष्टा धारयते निरुणद्धि, हे
 पार्थ, सा सान्त्विकी धृतिः । ३३ ।

राजसीं धृतिमाह यथेति । प्रसङ्गेन कर्मत्वाभिनिवेशेन फला-
 काङ्क्षी सन् यथा तु धृत्या, हे अर्जुन, धर्मार्थकाममवश्यकर्मव्यत्येन
 धारयते दार्ढ्येनावलम्बते, हे पार्थ, सा राजसी धृतिः । ३४ ।

तामसीं धृतिमाह यथेति । दुर्मथा अविवेकी यथा धृत्या स्वप्नं
 निद्रां भयं शोकमिष्टवियोगजनितसन्तापं विषादं विषयवदनतां
 मदं विषयवैवाजितमसतां न विमुञ्चति जहाति सा, तामसो धृति-
 मता ज्ञेया । ३५ ।

त्रिविधं बुद्धं वक्तुमुपक्रमते बुद्धमिति । ददानीं हे भरतर्षभ, मे

यत्तदपे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदपेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

मम सकाशात् त्रिविधं सुखन्तु शृणु । यत्र सुखे अभ्यासात् परि-
चयवशात् रमते प्रीतिं प्राप्नोति दुःखान्तं दुःखावसानञ्च निगच्छति
प्राप्नोति । ३६ ।

सात्त्विकं सुखमाह यदिति । यत् सुखम् अये उपक्रमे ज्ञानवैरा-
ग्यादिसाधनायासवशात् विषमिव परिणामे साधनस्य परिपक्वावस्थायां
विविक्तात्मस्वरूपाधिभावे अमृतोपमं नित्यसुखकरम् ; आत्मबुद्धिप्रसा-
दजम् आत्मनः स्वस्य बुद्धेः प्रसादः स्वच्छत्वं ततो जातं तत् सुखं
सात्त्विकं प्रोक्तं तत्तुविद्धिः । केचिद्व्याख्यातारः पूर्वश्लोकस्य परार्ध-
मस्य श्लोकस्यारम्भे योजयन्ति, यथा श्रीमन्मधुसूदनेन—“यत्र समाधि-
सुखेऽभ्यासात् परिचयात् रमते परितप्तो भवति, न तु विषयसुख इव
सद्य एव । यस्मिन् रममाणस्य दुःखस्य सर्वस्याप्यन्तमवसानं नितरां
गच्छति, न तु विषयसुख इवान्ते महद्दुःखं, तदेव विवृणोति—यदपे
ज्ञानवैराग्यव्याप्त्यसमाध्यासनिर्व्याप्तत्वात् विषमिव द्वेषविश-
ेषावहं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृतोपमं प्रीत्य-
शयास्यदं भवति । आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो निद्रा-
लस्यादिराहित्येन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजं न तु
राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं न वा तामसमिव निद्रालस्यादिजम्;
इदं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्या आत्मबुद्धिप्रसादजं समाधिसुखं तत् सात्त्विकं
प्रोक्तं योगिभिः” इति । ३७ ।

राजसं सुखमाह विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगात् विषयाणामि-
न्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत् तत् प्रसिद्धं सुखम् अये अनुभवकाले अमृतो-
पमममृतसदृशं निरतिशयव्यादुमत, परिणामेऽन्ते विषमिव—बलवी-

यदेषे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रास्यप्रमादोत्वं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३६॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्प्रभिर्गुणैः ॥३७॥

एकपदप्रामेधाधनाकाङ्क्षानिहेतुत्वाटधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्चेति श्रीमच्छङ्करः— विषयस्य तत्सुखं राजसं स्मृतं ज्ञेयम् । ३८ ।

तामसं सुखमाह यदिति । यद्ये चतुर्भुवनकाले चतुर्वन्धे परिणामे च आत्मनः मोहनं मोहकरं ज्ञानप्रसोषकं वस्तुयाथार्थ्यावरकमिति श्रीमद्भक्तदेवः, निद्रास्यप्रमादोत्वं निद्रा च आलस्यस्य प्रमादश्च तन्म्य उत्तिष्ठति इत्यन्येन यत् सुखं तत्तामसमुदाहृतं कथितम् । “निद्रा-
दयाऽप्यनुभववलायांमपि मोहहेतवः । निद्रायां मोहहेतुत्वं स्पष्टम्, आलस्यमिन्द्रियव्यापारमास्थम्, इन्द्रियव्यापारमान्द्रे च ज्ञानमान्द्रं भवत्येव, प्रमादः कृतानवधानरूप इति तत्र त्वात्कज्ञानमान्द्रं भवति” इति श्रीमद्रामानुजः । ३८ ।

अनुक्तं संगृह्यन् प्रकरणमुपसंहरति न तदस्तीति । पृथिव्यां मनु-
ष्यादिषु दिवि देवेषु वा पुनः न तत् सत्त्वं प्राणिजातम्—इदमुपसंजयं
जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् इति श्रीमन्नौलकण्ठः—अप्राणि-
जातञ्च अस्ति ; यत् एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः मुक्तं स्यात् ।
तमोरजःसत्तुगुणतत्त्वानां संग्रहो दृश्यते पुनरेवमनुगीतायाम्—“सत्त्वो-
द्भूतोऽज्ञानमत्स्यायः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तब्धो भयं लोभः शोकः
सुकृतदूषणम् ॥ अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नहृत्तिता । निर्वि-
शेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणहृत्तिता ॥ अकृते कृतमानित्वमन्नानि ज्ञान-
मानिता । अमैत्री विकृताभावो ह्यश्रद्धा मूढभावना ॥ अनाश्रय-
मसङ्गत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवार्त्ततिः ॥
सर्व्य एते गुणा हृत्तस्तामसाः सम्प्रकीर्त्तिताः । ये चान्धि विहृता
भावा लोकेऽस्मिन् भावसंज्ञिताः ॥ तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्व्ये ते तामसा

गुणाः । परिवादकषां नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः ॥ अस्यागच्छ-
 भिमानस्य मोहो मन्मुखाद्यान्मा । मत्सरस्यैव भूतेषु तामसं वृत्तमि-
 ष्यते ॥ हृद्यारथा हि ये केचित् हृद्यादानानि यानि च । हृद्याभक्ष्य-
 मित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते ॥ अतिवादोऽतितीक्षा च मात्सर्यमभि-
 मानिता । अयह्वानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥” (२६अ, १२—
 २०श्लो) इति । “सङ्घातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ । ऐश्वर्यं
 विग्रहः सन्निर्हस्तुवादो रतिः जमा ॥ बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायाम-
 कलहावपि । ईर्ष्या पेशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ वधबन्ध-
 परिक्षेशः क्रयो विक्रय एव च । निकृन्त छिन्धि भिन्वीति परमर्भाव-
 कर्त्तनम् ॥ उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुशासनम् । लोकचिन्ता
 मुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम् ॥ सृषावादो सृषादानं विकल्पः
 परिभाषणम् । निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिधर्षणम् ॥ परि-
 चर्यानुशुश्रूषा सेवा दृष्ट्या व्यपश्रयः । व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः
 परिग्रहः । संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्त्तन्ते पृथक् पृथक् । तृषु नारीषु
 भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ सन्तापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
 आशीर्युक्तानि कर्माणि पौर्त्तानि विविधानि च ॥ स्वाहाकारो नम-
 स्कारः स्वधाकारो वषट्किया । याजनाध्यापने चोभे यजनाध्ययने
 अपि ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि महात्मनः । इदं मे व्यादिदं मे
 स्यात् खेहे गुणसमुद्भवः ॥ अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च ।
 स्तेन्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजापतः ॥ दम्भा दपौत्र राजश्च
 भक्तिः प्रीतिः प्रमादनम् । द्यूतञ्च जनवादश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ॥
 तृत्यवादिचगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन । सर्वे एते गुणा विप्रा राजसाः
 सम्यक्कीर्त्तिताः ॥” (२७अ, २—१४श्लो) इति । “आनन्दः प्रीति-
 रुद्वेकः प्राकाशः सुखमेव च । अकारपण्यमसंरम्भः सन्तोषः अह्वानता ॥
 जमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । अक्रोधश्चानमूया च
 शौचं दार्ष्ण्यं पराक्रमः ॥ सुधाज्ञानं सुधाहृतं मुधासेवा मुधाश्रमः ।
 एवं यो युक्तधर्मैः स्वात् सोऽमुचात्यन्तमश्रुते ॥ निश्चिन्तो निरहङ्कारो

निराग्रीः सर्वतः समः । अद्यामभूत इत्येव सतां धर्माः सनातनः ॥
विश्वस्यो ह्यीदृशतिष्ठा च त्वागः शौचमतन्द्रिता । आनृशस्वमसखीहो
दया भूतेश्वपेयुनम् ॥ हर्षस्तुष्टिर्विक्रयश्च विनयः साधुवृत्तिता । शान्ति-
कर्मणि शुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम् ॥ उपेक्षा ब्रह्मचर्यश्च परित्या-
गश्च सर्वश्रेयः । निर्ममत्वमनाशीस्वमपरिचयधर्मता ॥ मुधादानं
मुधावशी मुधाधीतं मुधाव्रतम् । मुधाप्रतिग्रहश्चैव मुधाधर्मो मुधा-
तपः ॥ एवं वृतास्तु ये केचित् लोकेऽस्मिन् सत्सु संशयाः । ब्राह्मणा
ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥” (३८ अ, २—१० श्लो)
इति ।

नन व्यक्तियप्रत्यप्रसंस्तिरुपा गुणा इति चतुर्दशे पञ्चमे श्लोके निर्दि-
ष्टम् । व्यक्तितः सत्त्वगुणतत्त्वानां, प्रवृत्तितो रजोगुणतत्त्वानाम्, अप्र-
वृत्तितस्तमीगुणतत्त्वानां कथं वा सम्भवः । यानि सत्त्वादिगुणवृत्तानि
व्यवभ्रादाचार्यः, न तेषु व्यक्तेः प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वा क्रिया दृश्यन्ते । अतो
नधीनोद्भावनया व्याख्यानमशुद्ध्यम् । न स्वस्वशुद्ध्यम् । व्यक्तिः प्रोद्भि-
तत्वं, प्रवृत्तिः प्रोद्भेदोद्भवत्वम्, अप्रवृत्तिरप्रोद्भिन्नत्वमित्यवधारणात्
सर्वेषु तासां क्रियाः किञ्चिदभिनियमैव प्रतिभान्ति । प्रथमन्तावत्
तामसज्ञाने सूक्ष्मवस्तुदर्शनसामर्थ्यस्याप्रोद्भिन्नत्वात् स्थूलकार्यमेव तस्मिन्
भासते न तु सूक्ष्मकारणम्, अतएवाहाचार्यः—“कार्यं सक्तमहेतुकम्”
(१८/२२) इति । कर्मण्यपि तन्निहितसूक्ष्मव्यापारानुभवसामर्थ्यस्या-
प्रोद्भिन्नत्वात् शुभाशुभादिज्ञानस्याभावो दृश्यते । कर्त्तव्यान्त्याद्यप्रोद्-
भिन्नसामर्थ्यादिति स्पष्टम् । सुखेऽप्रोद्भिन्नसामर्थ्यादेव विपरीतभावेन
सर्वेषामर्थानां ग्रहणं भवति । वृतावप्रोद्भिन्नवृत्तित्वादप्रोद्भिन्न-
ज्ञानत्वाच्च विषादाद्यपरिहारो घटते । सुखे त्वप्रोद्भिन्नवस्तुस्वरूपज्ञा-
नात् भान्त्यादिसम्भूतमात्मविमोहकं सुखमनुभूयते । आहारादेरप्येवं
बोध्यम् । स्वादग्रहणादिशक्तेरप्रोद्भिन्नत्वात् पूर्तिपर्यवृत्ताद्यर्थं प्रियं
भवति तामसस्येति पर्यालोच्यम् । प्रोद्भिन्नत्वमप्रोद्भिन्नत्वमित्युभयो-
रन्तराले यतोद्भेदोद्भवत्वं प्रवृत्तेरपरपर्यायं तस्मिन् सम्प्रदर्शनसंका-

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परम्तपः ।

कर्मणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

न्याससम्बर्द्धनश्च न सम्भवति ; अत ईषद्दर्शनतोऽधिकतरदर्शने समुदास उपतिष्ठते । स चोद्यमः सङ्गज्जलाकाङ्क्षानियतानुबन्धः । सङ्गवशा-
द्यस्मिन् यस्मिन् यदा भवत्यभिनिवेशः, तस्मिंस्तस्मिन् निबद्धचित्त-
वशात् “यद्यक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति
सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥” (१८२१) इत्यादिगुणह-
त्तानि । उद्यमानुकूल एवास्मिन्नाहार उत्तेजनप्रधानः । सत्त्वे प्रोद-
भिरुत्वं यथायथवस्तुदर्शनानुकूलमतोऽन्तर्वाञ्छेन्द्रियाणां सम्यग्विकाशो-
चितानि सत्त्वहत्तानि निबद्धान्याचार्य्येण । न हि कोऽपि गुणानति-
क्रम्य वर्त्तते, अतो गुणानां हत्तानि ज्ञात्वा सत्त्वहत्तानुसरणेन रज-
स्तमसौ अभिभूय निर्मलचित्तः सन्नन्तर्यामिणा साक्षात्सम्बन्धेनावह-
स्तप्रेरणानुसरणेन गुणातीतो भवेज्जीव इति तत्त्वम् । “ज्ञानं तेऽहं
सर्वज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः” (७।२) इत्यत्र यद्विज्ञानस्योक्तेखी दृश्यते
तन्मूलिकैव साधनरीतिरस्य शास्त्रस्येति सुधीर्भिर्विभाष्यम् । ४० ।

स्वस्वस्वभावविहितकर्मानुसरणेन भवति भगवदाराधना, तथा
भगवद्भक्तिः भक्त्या चापरोक्षज्ञानम्, अपरोक्षज्ञानेन भगवता स्वर्गो-
मिति प्रदर्शनपरस्वान्तिमयस्योपक्रमरूपं गुणानुसारिवर्णविभजन-
माह ब्राह्मणेति । हे परम्तप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्राह्मणाः क्षात्र-
याश्च विशश्च तेषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वेदाध्ययनसंस्कारार्हाणां शूद्रा-
णाञ्च—समासात् पृथक्करणं संस्कारानुहृत्वादिति व्याख्यातारः—स्वभाव-
प्रभवैः स्वभावात्पचैः प्रकृतिसिद्धैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः कर्मणि प्रवि-
भक्तानि भिन्नतां प्राप्तानि । ननु दृश्यते मोक्षधर्म्य—“सर्वे” वर्णा
ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म । तत्त्वं शास्त्रं
सद्ब्रह्मशास्त्रं ब्रह्मैव सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत् समस्तम् ॥” (शा, प,
११८८, ८८ श्लो) इत्येतान्यत्र च सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणत्वं स्वीकृतम्,

तत् कथमयं शूद्राणां समासात् पुण्यकारिणात्मन्मिदप्रदर्शनम् ? उच्यते
—जनानां स्वाभाविकगुणकर्मभेदप्रदर्शनार्थं प्रकरणे समासात्कार-
णमकिञ्चिन्करम् । “परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्य” इति भेदप्रदर्शन-
मत्राभिप्रेतम् ; अन्यथा शूद्राणामेकान्तमिदप्रदर्शनाय चेत् समासाकरणं
स्यात् तदा “कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः । शूद्रोऽपि
हिजवत्स्य इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ स्वाभावः कर्म च शुभं यच्च शूद्रे-
ऽपि तिष्ठति । विशिष्टः स हिजातेर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥” (चतु,
प, १४३अ, ४८।४९श्लो) इत्यादिवचनं व्याकुप्येत् । न पुनर्वक्तव्यं
परिचर्या शूद्रस्वैवान्वयमाधारणीति, तथा सति आचार्यादिपरिचर्या
ब्राह्मणादीनामवश्यकर्तव्यत्वेन न निर्णीता स्यात् । “जन्मना जायते
शूद्रः”, “सन्मानाद्वाङ्मनो नित्यमुद्दिजित विषादिव” इति न्यायात् शुद्ध-
जनव्यतिरेके च सर्वैः शूद्रवर्गीचैः स्वातन्त्र्यमिति शास्त्राभिप्रायः । शूद्र-
त्वस्यैव महान् महिमा यत् निरभिमानत्वात् “प्रथमेष्टवद्भूमावाय-
चाण्डालगोखरान्” इत्युच्चसाधनं सहजसाध्यं तस्मिन् । “सर्वे वर्णा
ब्राह्मणाः” इति यदुक्तं तच्छूद्रस्य स्वशादेव ज्ञानवत्तामपेक्षैव । अत-
स्तत्रवाक्यम्—“ज्ञानात्मो जायते राजसिंह नास्यज्ञानादेवमाहुर्न-
रेन्द्र । तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं येनात्मानं मोचयेज्जन्ममृत्योः ॥
प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैशाख्यशूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
अज्ञानव्यं अहं धानेन नित्यं न अहिमं जन्ममृत्युं विंशताम् ॥” (गा,
प, ३१८अ, ८७।८८श्लो) इति । न जातु शूद्रो ज्ञानेनधिकारी, तथा
सति परिचर्यारूपस्वकर्मणा भगवन्तमभ्यर्च्य न मो.पराजानाधि-
कारी, “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” इति प्रतिज्ञाज्ञानस्य
स्यात् । जन्मतो येषां यादृगुणता तस्यामेव तेषां नित्यकालस्थिति-
रिति मूर्खाणां भ्रान्तसिद्धान्तः, सर्वेषां वर्णानां ब्रह्मोत्पत्तत्वात् ब्राह्म-
णत्वमेव मुख्यम्, रजस्तमःप्रभावात् यत्र तदवकथं सत्तिष्ठति भगवद्-
भावयुक्तस्वकर्मोचरणाभिभूतरजस्तमस्त्वेन सकृदुपशोद्रेकात् ततो निशू-
द्रावस्थातः समुद्भासते ; शूद्रोऽपि तदो ज्ञानोपदेष्टा भवति । श्लोको-

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराज्यं धर्ममेव च ।

पक्रमणे चाह श्रीमद्रामानुजः—“‘त्यागीनेकेनास्तित्वमानयः’ इत्यादिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्यागः सञ्ज्ञासशब्दार्थः, न तदन्वः । स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्मकर्तृत्वत्यागमूलः फलकर्माण्योक्त्यागः । कर्तृ-
त्वत्यागसु परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानिनेत्युक्तम् । एतत् सर्वं सत्पुरुष-
वृत्तिकार्यमिति सत्पुरुषादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदः प्रप-
ञ्चितः । इदानीमेवभूतस्य मोक्षसाधनतया क्रियमाणस्य कर्मणः परम-
पुरुषाराधनोपदेशतां, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्याप्राप्तिलक्षणफलं प्रति-
पादयितुं ब्राह्मणायधिकारिणां स्वभावानुबन्धि सत्त्वादिगुणभेदभिनं
इत्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह ब्राह्मणेति” इति श्रीमद्रामानुजः ;
“ननु यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं—प्राणिजातस्य त्रिगुणा-
त्मकमेव तर्हि कथमस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारिणः विहितैः
कर्मभिः परमेश्वराराधनात् तत्प्राप्तदलव्यञ्जानिनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं
संश्लिष्टं दर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायपरिस-
माप्ति’ इति श्रीमच्छ्रीधरः । श्रीमच्छङ्करमनुसृत्याह श्रीमच्छुद्धनः
—“तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणः सर्वः संसारो
मिथ्याज्ञानकल्पितोऽनर्थस्तुह्यशाध्यायोक्त उपसंहृतः । पञ्चदशे च
वृत्तरूपककल्पनया तमुक्त्वा ‘अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन
हृत्त्वा । ततः पटं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति
भूयः ॥’ इत्यसङ्गशस्त्रेण वैराग्येण तस्य हृदयं कृत्वा परमात्मान्वेष्ट्य
इत्युक्तम् । तच्च सर्वेभ्यः त्रिगुणात्मकत्वे त्रिगुणात्मकस्य संसारवृत्तस्य
कथं केदोऽसङ्गशस्त्रस्यैवानुपपत्तेरित्याशङ्कायां स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णा-
श्रमधर्मैः परितोष्यमाणात् परमेश्वरात् असङ्गशस्त्रलाभ इति वदितु-
मेतावानेव सर्ववेदार्थपरमपुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इति च गीताशा-
स्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरप्रकरणमारभ्यते” इति । ४१ ।

सत्त्वप्रधानानां ब्राह्मणानां स्वाभाविकानि कर्माण्याह शम इति ।

ज्ञानं विज्ञानसाक्षिकं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्षा युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४३॥

शमः चक्षुरिन्द्रियोपरमः, दमः बाह्वेन्द्रियोपरमः,—शमो बाह्वेन्द्रिय-
नियमनं, दमोऽन्तःकरणनियमनमिति श्रीमद्रामानुजः ; तपः प्रागुक्तं
शारीरादि—भोगनियमनरूपः शास्त्रसिद्धः कायज्ञेश इति श्रीमद्रामा-
नुजः ; शौचम् अन्तर्वाङ्मयशुद्धिः—शास्त्रीयकर्मायोग्यतेति श्रीमद्रामा-
नुजः ; क्षान्तिः क्षमा—परैरनवरतन्ताप्यमानस्याप्यविकृतचित्तता इति
श्रीमद्रामानुजः, सङ्गृह्यतेति श्रीमहलदेवः, आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा
मनसि विकारराहित्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; आर्जवम् ऋजुता—
परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनम् इति श्रीमद्रामानुजः, अवक्ततेति
श्रीमच्छ्रीधरः, अकौटिल्यमिति श्रीमन्मधुसूदनः ; ज्ञानं शास्त्रीयम्—
परावरतत्त्वयाथात्म्यज्ञानं साङ्गवेदतात्पर्यविषयम् इति श्रीमद्रामानुजः ;
विज्ञानं साक्षादनुभूतिः—परतत्त्वगतामाधारणविशेषविषयमिति श्रीम-
द्रामानुजः, ब्रह्माकैक्यानुभव इति श्रीमन्मधुसूदनः ; आस्तिक्यं विज्ञा-
नसत्त्वम्—अस्तिभावः अद्वैतानतेति श्रीमच्छङ्करः, वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य
सत्यतानिश्चयः प्रकृष्टः केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इति श्रीमद्रामा-
नुजः, अस्ति परलोक इति निश्चय इति श्रीमच्छ्रीधरः, शास्त्राधिगतोऽर्थो
सत्यत्वविनिश्चय इति श्रीमहलदेवः, सात्त्विकी अहेति श्रीमन्मधुसूदनः,
शास्त्रार्थे दृढविश्वास इति श्रीमद्विष्णुनाथः । “स्वाभाविकं ब्राह्मणत्वा-
दिकं जानीयात्, ब्राह्मणादियोजन्यतादिकन्तु औपाधिकं ब्राह्मण-
त्वादि न तु स्वरूपमित्यर्थः । एवं शमादिना स्वाभाविकब्राह्मणत्वादि-
कमनुमाय तेन स्वाभाविकब्राह्मणत्वादिना स्वाभाविकमार्गविज्ञादिक-
मनुमेयम्” इति श्रीमद्गीताविवरणकारः । एतच्छ्रमादि ब्रह्मकर्म
ब्राह्मणस्य कर्म स्वभावजं स्वभावाज्जातम् । ४२ ।

सर्वोपरकर्तृनरजःप्रधानानां सञ्चयाणां स्वाभाविकानि कर्माण्याह

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः—युद्धे निर्भयप्रवेशनामर्थमिति श्रीमद्रामानुजः, पराक्रम इति श्रीमच्छ्रीधरः, बलवन्तमपि प्रवृत्तं प्रवृत्तिरिति श्रीमन्नधुसूदनः ; तेजः प्रागल्भ्यम्—परैरनभिभवनीयतेति श्रीमद्रामानुजः, परैरधुष्यत्वमिति श्रीमद्वलदेवः ; धृतिर्धैर्यम्—पारश्वे कर्मणि विद्योपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, महत्यपि सङ्कटे देहेन्द्रियानवसाद इति श्रीमद्वलदेवः ; दाक्षं दक्षता नेपथ्यम्—सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यासोहेन प्रवृत्तिरिति श्रीमच्छङ्करः, सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, कौशलमिति श्रीमच्छ्रीधरः, क्रियासिद्धिकौशलमिति श्रीमद्वलदेवः, युद्धकौशलमुक्ताहेति श्रीमवीलकण्ठः ; युद्धे चाप्यपलायनं समरेऽपराधं, खता—प्राप्तमरणनिश्चयेऽपि अनिवर्त्तनमिति श्रीमद्रामानुजः, अवैमुख्यमिति श्रीमद्वलदेवः ; दानं—देयेषु मुक्तहस्ततेति श्रीमच्छङ्करः, आत्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादानपर्यन्तस्याग इति श्रीमद्रामानुजः, औदार्यमिति श्रीमच्छ्रीधरः, असङ्काचेन स्ववित्तत्याग इति श्रीमद्वलदेवः ; ईश्वरभावः प्रभुत्वम्—प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान् प्रतीति श्रीमच्छङ्करः, स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यमिति श्रीमद्रामानुजः, नियमनशक्तिरिति श्रीमच्छ्रीधरः ; एतत् शौर्यादि सप्तकर्म क्षत्रियस्य कर्म स्वभावजं स्वाभाविकम् । ४३ ।

तमउपसर्जनरजःप्रधानानां वैश्यानां रजउपसर्जनतमःप्रधानानाञ्च शूद्राणां कर्माण्याह कृषीति । कृषिगोरक्षवाणिज्यं कृषिः कर्षणं ग्रन्थोत्पादनार्थं हलादिना भूमिलेखनम्, गोरक्षं पाशुपाशं वाक्यं कथयिकयादि, एतत् वैश्यस्य कर्म स्वभावजं स्वाभाव्याज्जातम् । शूद्रस्यापि परिचर्यात्मकं शूद्रप्राप्तकं कर्म स्वभावजं स्वाभाविकम् । ४४ ।

स्वे स्वे कर्मस्थानभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

अत्र कर्माभिरनानां भगवदपरोक्षज्ञानलाभो यथा भवति तं वक्तु-
माह स्वे स्वे इति । स्वे स्वे कर्मणि—“यस्य यत्कर्मणं प्रोक्तं पुंसो
वर्णाभिव्यञ्जकम् । तदन्यथापि दृश्येत तत्तमेव विनिर्दिशेत् ॥” इति
न्यायात् नतु अन्यत्रन्ये किन्तुर्हि सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिनिमित्ते—अभि-
रनस्तत्परः नरः पुरुषः “विप्राह्वयङ्गुयतात् श्वपचो वरिष्ठः” इति
न्यायात् चण्डालोऽपि सत्त्वगुणोचितकर्मनिष्ठः—संसिद्धिं परमनेष्कर्म-
परज्ञानपरभक्तिलक्षणां—‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा,’ ‘सङ्गतिं लभते
पराम्’ इत्युक्तत्वात्—लभते प्राप्नोति । स्वकर्मनिरतः स्वभावनियत-
कर्मपरः सन् यथा सिद्धिं विन्दति तत् शृणु । ४५ ।

यथा सिद्धिं स्वकर्मपरां विन्दति तदाह यत इति । यतः सर्वज्ञान-
र्यामिष ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिचेष्टा भवति, येन सर्वज्ञान-
र्यामिषोऽन्येन सर्वमिदं ततं व्याप्तम्, स्वकर्मणा स्वभावनियतकर्मणा
तमभ्यर्च्य चाराध्य मानवः सिद्धिं परमनेष्कर्मपरज्ञानपरभक्तिलक्षणां
विन्दति प्राप्नोति । भगवत्प्रेरणया प्राणिनो भवन्ति चेष्टावन्त इति
कथनेन कर्मणां स्वभावविहितानां भगवत्प्रेरकामूलकत्वमभिहितम्,
अतः स्वभावं परिहाय प्रसक्तभावानुसरणचेष्टा न केवलं विफलत्वमेति,
संख्येयतो भगवत्प्रेरकाविमुखा अपराधिनापि । ये पुनः स्वभावमनपेक्ष
वैशंपरम्यरागतव्यवहाराणां निजस्वभावविरोधिशास्त्राचार्योपदेशानां
वानुसरणपरायणा भवन्ति तेऽपि निष्फलप्रयासाः सीदन्ति । ‘येन सर्व-
मिदं ततम्’ इति वचनेन स्वपरदेहान्तःकरिषु कर्मोपकरिषु च भग-
वदाविर्भावमनुभूय तदाराधनमुपदिष्टम् । ४६ ।

श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

स्वभावनियतकर्मत एव न तु परस्वभावनियतकर्मतः श्रेयोलाभ इत्याह श्रेयानिति । स्वधर्मः स्वभावनियतो धर्मः विगुणः असम्यगनुष्ठितः स्वनुष्ठितात् सम्यगनुष्ठितात् परधर्मात् परस्वभावनियतात् धर्मात् श्रेयान् । कथम् ? स्वभावनियतं स्वभावप्रवर्तितं स्वभावानुबन्धि कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोति पापभाङ्गं भवति । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्युक्त्या 'परस्वभावनियताद्धर्मात् पापं भवतीत्यायाति । एतयोक्त्या न हि जातितरगुणप्रधानानां जनानां सत्त्वगुणोचितकर्मानुसर्तव्यं स्यादिति भाति । एवं सति नैष्कर्म्यस्य परज्ञानपरभक्त्योद्योदयस्तेषु न कदापि सम्भवेत्, स्वकर्मणान्तर्ग्रामिनसम्यक्चरि सिद्धिं विन्दतीत्युक्तिर्मिथ्यैव भवति । स्वभावनियतकर्मणा यावन्नोच्चभूमावारोहणं भवति, न तावत्तेषु परधर्मसमुचितावस्थोदेति । परधर्मसमुचितावस्थोदयात् प्राक् न तदाचरणं स्वाभाविकं भवति । यदाचरियुक्ते तत्तदा कापद्यमेव स्यात्, धार्मिकत्वख्यापनञ्च । वह्निः स्वनुष्ठितत्वं भासमानमपि न तथा, सहजत्वान्नाभात् । यत्त्वाचरणं स्वाभाविकं तस्यासम्यगनुष्ठानं यद्यपि तात्कालिकसामर्थ्याभावं सूचयति ; तथापि क्रमिकानुष्ठानेन तदसामर्थ्यं तिरोधत्ते इति श्रेयस्त्वं तस्य । ४७ ।

स्वाभाविकं कर्मात्याज्यमित्याह सहजमिति । हे कौन्तेय, सदोषमपि सहजं सहजं जन्मनैवोत्पन्नं कर्म न त्यजेत् । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्माणि धूमेनाग्निरिव दोषेण आवृताः । धूमेनाग्निरित्युपमयाऽग्नीं प्रज्वलिते यथा धूमापगमः स्वस्वरूपाविष्कारः, तथा सदोषाः कर्माणि सङ्गफलतप्रागेनानुष्ठितानि दोषं परिहायापरोक्षज्ञानेन परमनैष्कर्म्यसिद्धिमापादयन्तीति ध्वनितम् । अत्र श्रीम-

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यं सिद्धिं परमां सद्भासिनाधिगच्छति ॥४६॥

च्छङ्करः—“न च शक्यतेऽप्येतत्सत्यमुक्तेन कर्मवता तस्यात्र त्यजेत्
..... । यदि वस्तुभूता गुणाः, यदि वा अविवक्षाकल्पिताः, तर्ह्यै-
कर्म नदात्मन्यारोपितमेवेति अविविधान् न हि क्वचित् क्षणमपि अशेष-
तस्याक्तं यज्जातीत्युक्तम् ; विहांसु पुनर्विशयाः विद्यायां निवृत्तायां
यज्जातीयेवाशेषतः कर्म परित्यक्तम् अविवक्षाध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः,
न हि तैमिरिकदृष्ट्याध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवति-
ष्ठते, एवञ्च सतोदं वचनमुपपन्नं ‘सर्वकर्मणि मनसा’ इत्यादि ; ‘स्वे
स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः’, ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य’ सिद्धिं
विन्दति मानवः’ इति च” इति । तैमिरिकदृष्ट्या द्विचन्द्रदर्शनवत्
अज्ञानदृष्ट्या जगत् सत्यमिव प्रतिभातीति वक्तुं न शक्यते । अज्ञान-
जन्यमिदं जगदिति ज्ञानोदयेऽपि तस्यानिवृत्तत्वात्, तादृशज्ञानवती-
ऽपि च देहादिचेष्टामत्वात् । अतः सहजं कर्म न त्यजेत् इति सिद्धो-
पदेशः । एवं सति कः पुनर्विदुषामविदुषां भेदः ? अनयोः सुमहान्
भेदः, यतः सहजं कर्म कुर्वीणोऽपि विद्वान् तत्र भगवत्प्रेरणां पश्यन्
कुर्वीणः, अविविहांसु भगवत्प्रेरणामपश्यन् स्वकर्तृत्वं तत्रावलोकयन्
ब्रह्मः । ४८ ।

स्वकर्मणा भगवदर्थननिरतो हि यदा मात्मात्मस्वभ्येनान्तर्धीमिण-
मवलोकयन् शिथिलसंसारबन्धस्तस्मिन् सर्वकर्मोपशान्तिं करोति तदा
भवति नैष्कर्म्यं सिद्धिरित्याह असक्तबुद्धिरिति । सर्वत्र स्पृहवित्तादिषु
असक्तबुद्धिः असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिर्यस्य, जितात्मा वर्गीकृतान्तःकरणः,
विगतस्पृहः विगता स्पृहा दृष्ट्या भोगादिषु यस्यात् स सद्भासेन सङ्ग-
फलत्यागलक्षणेन—सम्यक् दर्शनेनेति श्रीमच्छङ्करः, कर्मसक्तिफलयो-
रत्यागलक्षणेनेति श्रीमच्छ्रीधरः, कर्मणां स्वरूपतत्त्वार्थिनेति श्रीमदल-
देवः, शिखायन्त्रोपवीतादिसहितसर्वकर्मत्यागिनेति श्रीमच्छुद्धदेवः,

‘कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं कियतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा कलशेव च
 त्यागः सात्त्विको मतः’ इति पूर्वोक्तेनासुखसात्त्विकत्यागेनेति श्रीम-
 नीलकण्ठः, कर्मणां स्वरूपेषापि त्यागेनेति श्रीमद्विश्वनाथः—परमां—
 कर्मजाया अपरमसिद्धेः फलभूतामिति श्रीमन्मधुसूदनः—नेष्कर्मसिद्धिं
 भगवद्भाववर्जितकर्मत्यागलक्षणां सिद्धिम्—निर्गतानि कर्माणि यस्या-
 सिष्णुयन्नब्रह्मात्ममयोधात् स निष्कर्मो तस्य भावो नेष्कर्म्ये, नेष्कर्म्यं च
 तस्मिन्निष्ठं सा नेष्कर्म्यसिद्धिः नेष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निष्कृयात्मस्वरूपा-
 वस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः, तां नेष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्म-
 लसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्तवस्थानरूपामिति श्रीमच्छङ्करः, परमां
 ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति श्रीमद्रामानुजः, नेष्कर्म्य-
 फलां योगसिद्धिमिति श्रीमन्नाथः, सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सत्त्वशुद्धि-
 मिति श्रीमच्छ्रीधरः, निष्कर्मो ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नज्ञानं
 नेष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिमिति श्रीमन्मधुसूदनः, कार्त्स्न्येन स्वरूपतः
 कर्मत्यागलक्षणां पारिव्राज्यसिद्धिमिति श्रीमनीलकण्ठः—अधिगच्छति
 प्राप्नोति ।

किमिदं नेष्कर्म्यम् ? कर्मणामनारम्भः । यदि कर्मणामनारम्भ-
 एव नेष्कर्म्यमित्यभिप्रेतमाचार्य्येण, तत्कथं तेनोक्तम्—“न कर्मणामना-
 रम्भादेष्कर्म्यं पुरुषोऽयुते । न च सश्रमनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ।
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म
 सर्व्यः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ कर्मोन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा
 नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मोन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विश्रियते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि च ते न
 प्रसिद्धेऽदकर्मणः ॥” (३।४—८) इति । उच्यते ;—कर्मत्यागो हि
 आत्मानं भगवति वा निविष्टचित्तस्य कर्म कृत्वापि कर्माकरणम्—
 “त्यक्तकर्मकलासङ्गं नित्यदमो निराश्रयः । कर्मस्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव
 किञ्चित् करोति सः ॥” (५।२०) इति । न खलु स्वरूपतः कर्मत्यागः

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनेव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य वा परा ॥५०॥

सम्भवति । ननु “सर्वान् धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरत्तं ब्रज” इत्यत्र सर्वान् वैदिकान् स्वभावनियतांश्च धर्मान् परित्यजेति वचनात् स्वरूपतो निखिलकर्मात्याग एवामिमत आचार्येभ्यः । यदि स्वरूपतो निखिलकर्मात्याग एव स्मात् अस्मद्विहितपूर्वकं नीचेताचार्येभ्यः “मन्थना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कृतु । मामेवेष्टसि सत्त्वं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥” इति । शरत्तापसेरन्यां फलनिष्पत्तिं, हृद्यधिनितान् दोग्धरादत्यां देवतां, तस्मिन्निवासादत्यां कामनां वेदविहितेषु स्वभाव-नियतकर्मसु च चट्टमानां परित्यज्य भगवदेकान्तशरणापन्नत्वेन तन्म-नास्तदभक्तस्तथाजी तदहम्नपरायणो भवेदित्यस्य विपरीतानां भगवद्-भाववर्जितनिखिलकर्मणां तयागोऽभिप्रेतः, अन्यथा भगवति चित्त-स्थापनं तस्य भजनयाजनवन्दनादि च यत् तत्कर्त्तव्येति केनापि नास्ती-कर्त्तुं शक्यम् । ४८ ।

केनोपायेन नेष्कर्म्यं सिद्धिमाप्नुवन्नपरोक्षज्ञानं लभेत तं प्रवक्तुमुप-क्रमते सिद्धिमिति । सिद्धिं नष्कर्म्यं सिद्धिं प्राप्नो यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साक्षात्सम्बन्धेनाधिगच्छति, तथा तं प्रकारं समासेन सङ्क्षेपेणैव मे मम सकाशात्, हे कौन्तेय, निबोध निययेनावधारय, या साक्षात्सम्बन्धेन ब्रह्मप्राप्तिरूपा ज्ञानस्य ज्ञानयोगस्य परा निष्ठा परि-समाप्तिः । कथं ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या प्रदर्शितन्तदेवं श्रियता शङ्क-रेण—“कौटुम्भी सा [परा निष्ठा] ? यादृशमाज्ञानम् । कौटुक् तत् ? यादृश आत्मा । कौटुम्भीऽसौ ? यादृशो भगवता उक्तः उप-निषदाख्येन न्यायतश्च । ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो, नाप्या-कारवानामेव्यते कश्चित् । ननु ‘आदिखवर्ची’ ‘भारूपः’ ‘स्वयंज्योतिः’ इत्याकारवत्त्वसाक्षनः श्रूयते, न, तस्मोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात् तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आक्षेपस्तस्मोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रति-

विधाद्याद्यादित्यवर्णमित्यादीनि बाध्यानि । अरूपमिति च विशेषतो
रूपप्रतिषेधादविषयत्वाच्च—‘न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा
पश्यति कश्च जैनम्,’ ‘अशब्दमस्यार्थम्’ इत्याद्यैः । तच्चादात्मकार-
णज्ञानमित्यनुपपन्नम् । कथं तच्छांभनो ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं
ज्ञानं तत्तदाकारं भवति, निराकारस्याकृत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोऽभ-
योर्निराकारत्वे कथं तदभावना-निष्ठेति ? नातन्तानिर्णयस्यत्वात्-
सूक्ष्माख्योपपत्तेरात्मनो बुद्धेसात्मसमनैर्ष्याद्युपपत्तेरात्मचेतन्याकाराभा-
सत्त्वोपपत्तिः, बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च
देहः ; अतो लौकिकेर्देहमात्र एवात्मदृष्टिः क्रियते । देहचेतन्यवादि-
नश्च लोकायतिकाखेतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः, तथान्ये इन्द्रिय-
चेतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चेतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचेतन्यवादिनः, ततो-
ऽप्यन्तरमन्युक्तमव्याकृतत्वात्त्वमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् प्रक-
तिचेतन्यवादिनः । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचेतन्याभासतात्म-
भ्रान्तिः कारणमित्यतश्चात्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम्, किन्तर्हि
नामरूपाद्यानामाध्यारीपेण निवृत्तिरेव कार्या, नात्मचेतन्यविज्ञानं
सर्व्वरभ्युपगम्यते, अविद्याध्यारोपितसर्व्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया
सृष्टमाणात्वात् । अतएव विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण
वस्तुत्र नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षताञ्च स्वसंविदितत्वा-
भ्युपगमेन । तच्चादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्त्तव्यम्
न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः, अतन्तप्रसिद्धत्वात् ; अविद्याकार्पितनामरूप-
विशेषाकारप्रकृतबुद्धित्वादतन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरम्, आत्मतत्त्व-
मप्यप्रसिद्धं दुर्व्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिष्व च प्रतिभातविवेकिनां ; बाह्या-
कारनिवृत्तिबुद्धीनाम् लब्धगुर्व्याप्तिप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं
सुविज्ञेयमासन्नमस्ति, तथाचोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्ममित्यादि । केचित्तु
पश्चित्तस्यान्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः, अतो दुःसाध्या
सम्यग्ज्ञाननिष्ठेतित्याहुः । सतमेव गुरुसम्प्रदायवर्द्धितानामन्युतवेदा-
न्तानामतन्तवर्द्धित्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वुक्ततत्त्वमाश्रयः ; त-

विपरीतानामनु लौकिकवाक्यवाक्यदेतदनुनि बहुविधितया दुःखस्याप्या-
 भास्येतिव्यतिरेकेण धर्मस्वरूपानुपपत्त्येः, यथा चैतदेवमेव भास्ये-
 तावोचामः ; उक्तञ्च भगवता 'यस्यां जायति भूतानि सा निष्ठा पश्यती
 मुनेः' इति । तस्मादाज्ञाकारमेदुद्दिनिहसिरेवात्मस्वरूपावलम्बने कार-
 णम्— न ज्ञात्वा नाम कश्चित् कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्नो ज्ञेय उपादेयो
 वा ; अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः सर्वार्थाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रमत्त्ये-
 रन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं प्रकृतं कल्पयितुं, न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं
 वा दुःखमात्मावगम्यवसानार्थत्वात् सत्यव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदे-
 हस्य परिच्छेदाय न प्रमाणांतरापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदव-
 गतिं प्रति न प्रमाणांतरापेक्षा इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसि-
 द्धेति सिद्धम् । येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञान-
 वशेनेव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमप्रत्यक्षप्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्त-
 व्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्चाप्रसिद्धचेत् ज्ञानं ज्ञेयवत्तिज्ञास्येत यथा ज्ञेयं
 घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्त-
 रेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत्, न चैतदस्ति । अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं
 ज्ञाताप्यतएव प्रसिद्ध इति । तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्त्तव्यः, किन्त्व-
 नात्मबुद्धिनिहस्तावेव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या" इति । युक्त-
 सुक्तं 'ज्ञाने यत्नो न कर्त्तव्यः, किन्त्वनात्मबुद्धिनिहस्तावेव' इति । अथ
 जिज्ञासोपतिष्ठते, कोऽसावुपायोऽनात्मबुद्धिनिहस्तौ ? येनाहतं तिष्ठति
 ज्ञानं तदपनयनमिति चेत्, काम एव सः । विषयानुध्यानात् सङ्गः,
 सङ्गात् कामो जायते(२।६२)ऽतो विषयाभिनिवेशलक्षणसङ्गत्याग एव
 कामत्यागः । तेन ज्ञानमनाहतं सत् भ्रमबुद्धिं निराकरोति ।

आत्मनिरतत्वेन भगवद्भावप्रणोदनेन वा सङ्गफलत्यागपूर्वककर्मानु-
 ष्ठानं कर्मत्याग इत्यभिधीयते । अयमेव नैष्कर्म्यसंज्ञा लभते । अत-
 एवाह श्रीमच्छ्रीधरः—“सङ्गफलयोग्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्य-
 मेव कर्त्तव्येऽभिनिवेशाभावात्, तदुक्तं 'नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो
 मन्वेत तत्त्ववित्' इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन" इति । "नैष्कर्म्यमप्यनुत-

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं निबध्य च ।
 शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥
 विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥
 अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परियहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

भाववर्जितं न शोभते' इति न्यायात् साक्षाद्भगवद्भावप्रणोदित-
 नेष्कर्मामेव परमनेष्कर्ममित्युच्यते । तत्तु 'मन्यना भव मद्याजी'
 'सर्वान् धन्यान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' इत्युक्ताया प्रदर्श्यते, न तु
 "मर्त्यकर्मणि मनसा संश्रयास्ते सुखं वशी" इत्यनेन ; केवलान्नि-
 ष्ठायामपि तत्त्वभावात् । ५० ।

येनोपायेनापरोक्षब्रह्मज्ञानमाप्नोति तदाह त्रिभिः—बुद्धेति, विवि-
 क्तेति, अहङ्कारमिति । विशुद्धया पूर्वोक्तया (१८।३०) सात्त्विक्या बुद्ध्या
 युक्तः सम्यक्, धृत्या पूर्वोक्तया (१८।३३) सात्त्विक्या चात्मानं निबध्य
 च वशीकृत्य शब्दादीन् विषयान् भगवन्निस्तनविरुद्धान् त्यक्त्वा शरीराय
 —शरीरस्थितिमात्रान् केवलान् भुक्त्वा ततोऽधिकान् त्यज्जेति श्रीमच्छ-
 ण्डकरः, रागद्वेषौ विषयनिष्ठौ च—शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तोऽस्ति श्रीम-
 च्छण्डकरः—व्युदस्य परित्यज्य विविक्तसेवी ध्यानप्रतिकूलजनकोलाहला-
 दिविवर्जितप्रदेशे विद्यमानः, लघ्वाशी मिताशनशीलः—विविक्तसेवा-
 लघुशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ब्रह्ममिति श्रीम-
 च्छण्डकरः, यतवाक्कायमानसः वाक् च कायश्च मानसश्च यतानि ध्याना-
 भिसुखीकृतानि यस्य सः—उपरतकरण इति श्रीमच्छण्डकरः, नित्यं
 ध्यानयोगपरः "चात्मसेव्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्" (६।२५)
 इत्यादिनीतो ध्यानयोगस्तत्परायणः—ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग
 चात्मस्वरूपविषय एवैकाग्रिकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ

सखेति श्रीमच्छंकरः, ध्यामेव श्री योगी ब्रह्मसंन्यासस्तुतव इति श्रीम-
च्छंकरः, हरिचिन्तननिरत इति श्रीमद्वक्तव्यः, चित्तस्वात्मकारमत-
यावृत्तिधर्मानम् स्वात्मकारपतायेन निर्वृत्तिकतापादनं योगस्तुतवः
..... न तु मन्त्रजपतौर्ध्यानादिपर इति श्रीमन्मधुसूदनः, वैराग्यं
विषयवैतण्यम्—ध्येयव्यतिरिक्तविषयदोषाभर्षेण तत्र विरागतामिति
श्रीमद्रामानुजः—मनुपाश्रितः ; अहङ्कारमभिमानं—महाकुलप्रसूतो-
ऽहं महतां शिष्योऽहमस्मि, नास्ति द्वितीयो मत्तम इत्याभिमानमिति
श्रीमन्मधुसूदनः, वचं दुरायहं—सामर्थ्यं कामरागादियुक्तमिति श्रीम-
च्छंकरः, दर्पं योगयुक्तोऽहमिति मदेन धर्मेति कर्मप्रवृत्ति—दर्पो नाम
हृदीनन्तरभाषी धर्मेति कर्ममहेतुः ‘हृष्टो हृष्यति हंसो धर्मेति काममिति’
इति स्मरणात् इति श्रीमच्छंकरः ; कामं भोग्येव्यभिन्नापं, कीधं हेवं, परिग्रहं
परोपनीतगरीरधारणः पयोगिवाह्योपकरणस्वीकारं विमुच्य परित्यज्य
निष्कमः समताशून्यः मनु शान्तः उपरतः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मस्वरूपैक्याय
—ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तन्मनस्कतेति श्रीम-
च्छंकरः, ब्रह्ममात्मात्कारायेति श्रीमन्मधुसूदनः, कल्पते योग्यो भवति ।
अत्र श्रीमन्निलकण्ठः—“ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनमाप्नुयात् ॥ ” इति प्रज्ञानेन शास्त्राचा-
र्योपदेशजेन ज्ञानेन दुश्चरितादिसेयनादिरक्तः शान्तो जितचित्तः समा-
हितो निरुद्धचित्तवृत्तिरपि अशान्तमानसो योगेश्वर्यासक्तचित्तः एव-
मात्मनं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः ; तदिदमाह अहङ्कारमिति । यदा
तु योगी यतमानसोऽस्मितामात्रप्रत्ययो भवति तदा सेवाश्रितामात्र-
स्थितिर्विषयाभिमुख्या अहङ्कार इत्युच्यते विषयविमुख्या त्वस्मितेति ।
ततस्तमहङ्कारं निवृत्तौषात् ; तदनिवृत्ते योगी बलं सत्यसङ्कल्पादि-
सामर्थ्यमात्मनः पश्यन् दर्पं करोति न मत्तुल्योऽन्योऽस्तीति मन्यते, ततश्च
‘हंसो धर्मेति काममिति’ इत्यापस्तम्बवचनात् दिव्यान् कामानिच्छति,
तत्र केनचिन्निमित्तेन कामप्रतिबन्धे सति क्रोधवान् भवति, ततः परो-
त्त्वादनाय भूयांसं शिष्यादिपरिग्रहं सम्पादयति, ततो नश्यतीति ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मग्नक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

तस्मात् सर्वानर्थमूलभूतमहङ्कारमेव विमुञ्च्य तत इतरान् सर्वान् विमु-
ञ्चति । अहङ्कारविमोक्षेऽपि निर्दमत्वं तत्पदार्थितेषु विषयेषु समता-
शून्यत्वे सत्यहङ्कारशिथिलीभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मितायां
विहीयते ततः शान्तोऽस्मिताया अपि प्रलयान्निविशनाग्निवदुपरतो
योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति । ५१—५३ ।

ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं परा भक्तिरुदेतीत्याह ब्रह्मभूत इति । ब्रह्म-
भूतः ब्रह्मस्यब्रह्मिणः ब्रह्मसाक्षात्कारकृतकृतः, प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः,
लब्धात्मप्रसादस्वभाव इति श्रीमच्छङ्करः, न शोचति अपचयमुद्दिश्य न
सन्तप्यते, न काङ्क्षति अप्राप्तमुपचयं नाभिलषति । अत्र श्रीमन्निल-
कण्ठः—“यो हि समो लये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्त-
मोऽप्रसन्नचित्त इव तन्द्रालुर्लुप्तिष्ठति, ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेता
लघुशरीरः अमृतेनैव समाधिसुखेन तमस्तदेकप्रवर्णेन न शोचति नष्टं
नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति" इति । एवम्भूतोऽपरोक्षज्ञानसम्पन्नो योगी सर्वेषु
भूतेषु समो वैषम्यभाववर्जितः, पराम्—अव्यवधानेन साक्षात्कारफला-
मिति श्रीमद्भगवद्भूतः—मग्नक्तिं मयि सर्वान्तर्धामिणि भक्तिं परानुरक्तिं
लभते प्राप्नोति । “समः सर्वेषु भूतेषु” इत्यनेन “येन भूतान्यशेषेण
द्रष्टव्यात्मन्यथो मयि” (४।१५) इति परामृश्यते । ज्ञानेनाशेषाणि
भूतान्यात्मनि तदनन्तरं तानि सर्वान्तर्धामिणि पश्यन् सर्वेषु भूतेषु
समत्वं लभते साधकः, समत्वेन पद्मा भक्तिः । यत् पुनः श्रीमद्रामानु-
जेन व्याख्यातं—“सह्यतिरिक्तेषु सर्वभूतेष्वनादरणीयतायां समो निश्चि-
लं वसुजातं दृष्टव्यमन्यमानो मग्नक्तिं लभते पराम्” इति, तत्तु महती
महतीयसः साक्षात्कारे सर्वेष्व तुच्छत्वापत्त्या युक्तम्, अन्यथा साधनाव-
स्थायां—“खं वायुमग्निं सलिलं महीञ्च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो
हृमादीन् । सरित्समुद्राश्च हरिः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥”

भक्त्या मामभिजानाति यावान् वच्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशन्ते तदनन्तरम् ॥५५॥

(भा. ११ख, २च, ४१खी) इत्यादिभिर्विहितस्य सर्वत्र भगवदर्शनेन भूतावमाननाद्युत्पत्त्यापेक्षितत्वात् न तथा वक्तुं शक्यते । “मद्भक्तः सरितां पतिं सुलोकवत् खद्योतवद्भास्करं मेघं पश्यति खोटवत् किमपरं भूमेः पतिं शृण्वतः ।” चित्तारक्षणाय गिलाशकलवत् कल्पद्रुमं काष्ठवत् संसारं तण्डरागिवत् किमपरं देहं निजं भारवत् ॥” इति भक्तजनानुभूतिर्विभावनस्य निमित्तताया उदेति, इतरवस्तुजातस्य तत्त्व-निधायित्वत्वात् ।

षट्चत्वारिंशे स्वकर्म्मणा भगवदर्थनया या सिद्धिरुक्तिरिति सेव सञ्ज्ञायेन “ब्रह्मसंस्थायाय कर्म्मणि” (५।१०) इत्येवमादिना साक्षाद्भगवत्प्रेरणासम्भूतेन परमा नैष्कर्म्यसिद्धिः, ध्यानयोगेन ब्रह्मसंस्पर्शकक्षेत्रेण परा ज्ञाननिष्ठा, भगवत्कामाकारेण परा भक्तिरिति भिन्ना विशेषाख्या लभते । परोक्षदशाया नैष्कर्म्यं ज्ञानं भक्तिरेवापरोक्षदशायां परम-नैष्कर्म्यं परज्ञानं परभक्तिः । एतन्नयं समन्वितभावेनेव तिष्ठतीति ‘मन्त्रना भव’ इत्याद्युपसंहारवाक्यात् सुव्यक्तम् ॥ ५४ ॥

परया भक्त्या किं भवतीत्याह भक्तेति । उक्त्या भक्त्या तत्त्वतः स्वरूपतो गुणतश्च यावान् अजन्तत्वेन सर्वमन्तर्यायं सर्वातीतः—सर्व-व्यापीति श्रीमच्छ्रीधरः, यश्च निखिलानन्तकल्याणगुणाकरः पिता माता धाता सृष्टा—संविदानन्दघन इति श्रीमच्छ्रीधरः—अस्मि, तं मां परमहोऽभिजानाति अनुभवति । ततः स्वरूपगुणानुभवोच्छलसहस्र-त्वादन्तरं मां तत्त्वतोऽनन्तसौन्दर्यरसपूर्णत्वेन ज्ञात्वा ज्ञानं सञ्ज्ञा तदनन्तरं तादृशज्ञानानन्तरं मां सर्वान्तर्यामिषं विशन्ते मयाकक्षात्-कृतो राजते । अहमेवान्तर्यामितया सर्वं करोमि स त्वविरोधिभावेन मयि तिष्ठतीत्यर्थः । पश्चादहं विभिन्नैर्वाक्यादभिर्विभिन्नभावेन व्याख्यातं, तद्यथा श्रीमच्छङ्करेण—“ततो ज्ञानसत्त्वतया भक्त्या माम-

भिजानाति यावानहनुपाधिक्तविस्तरमेदः, यथाह' विष्णुस्तसर्वोपा-
धिमेदीऽभिमत उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामहेत' चैतन्यमात्रैकरस-
मजमजरममरमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति, ततो मामिवं तत्त्वतो
ज्ञात्वा विगतं तदनन्तरं मामिव । नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने
विवक्षिते ज्ञात्वा विगतं तदनन्तरमिति, किन्तुहि फलान्तराभावात्
ज्ञानमात्रमेव—'क्षेत्रक्षेत्राणि मां विहि' इत्युक्तत्वात् । ... .. सेयं
ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादिभक्तिवयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता, तया
परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति, यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रक्षेमद-
बुद्धिरशेषतो निवर्त्तते, अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजाना-
तीति वचनं न विरुध्यते" इति । श्रीमद्रामानुजिन—“स्वरूपतः स्वभा-
वतय योऽहं, गुणतो विभूतितोऽपि यावांश्चाहं, तं मामेदंरूपया भक्त्या
तत्त्वतो विजानाति । मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानान्तरं ततो
भक्तितो मां विगतं प्रविशति, तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनो-
त्तरकालभाविव्यानवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत
इति प्राप्तहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरिव 'भक्ता त्वनन्यया शक्यः' इति
तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुताभिधानात्" इति । श्रीमद्वलट्टेवेन—“ततो
मत्परभक्तितो हेतोरुक्तलक्षणं मां तत्त्वतो याथात्म्येन ज्ञात्वानुभूय
तदनन्तरं तत एव हेतोर्मां विगतं मया सह युज्यते, पुरं प्रविशतीत्यत्र
पुरसंयोग एव प्रतीयते न तु पुरात्मकत्वम् । अत्र तत्त्वतोऽभिज्ञाने
प्रवेशे च भक्तिरिव हेतुरुक्तो बोध्यः । ... .. तदनन्तरमिति मत्स्वरूप-
गुणविभूतितात्त्विकानुभवादुत्तरस्मिन् काले इत्यर्थः । यदा परया
भक्त्या मां तत्त्वतो ज्ञात्वा ततस्तां भक्तिमादायैव मां विगतं—'स्यद्भोपि
कर्त्तुणि पश्यमी' इति । श्रीमन्नधुसूदनेन—“भक्ता निदिध्यासना-
त्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामहितीयमात्मनमभिजानाति साक्षात् करोति ।
यावान् विभुर्नित्यश्च, यश्च परिपूर्णसच्चिदानन्दघनः सदा विष्णुस्तसर्वो-
पाधिरत्यन्तैकरस एकस्तावन्तं तद्भाभिजानाति । ततो मामिवं तत्त्वतो
ज्ञात्वा अहमस्मात्स्वप्नानन्दाहितीयं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य विगतं अज्ञा-

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वन्तो महापात्रयः ।

मत्पुसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

नतत्कार्त्तनिष्ठो सर्वोपाधिशून्यतया मद्रूप एव भवति । तदनन्तरं
लब्धप्रारब्धकर्माभोगेन देहपातानन्तरं न तु ज्ञानानन्तरमेव" इति ।
श्रीमन्नौलकण्ठेन—“मासृजविषयया भक्त्या ज्ञानी अभितः साकश्येन
जानाति । साकश्यमेवाह यावानिति । किमहमणुपरिमाणो वा,
देहसम्पन्नो वा, तार्किकाणामिवाकाशवत् सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वल-
क्षणविभुत्वाद्यो वा, सप्रपञ्चाद्देतवाटिनामिव स्वगतभेदवान् वा, अणु-
ण्डैकरसो वेति परिमाणतः तत्त्वतो मां तत्पदार्थं जानाति । तथा
यथास्मीति । देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्थायी वा, क्षण-
कविज्ञानरूपो वा, शून्यं वा, कर्त्ता भोक्ता वा, जड़ो वा, जड़ाजड़-
रूपो वा, चिद्रूपो भोक्ता वा, कर्त्तृत्वभोक्तृत्ववर्जितं ज्ञानन्दघनो वेति
तत्तुतः सर्वसंशयराहित्येन मामजरममरमभयमशोकं जानाति..... ।
मां विभुं सच्चिदानन्दघनं तत्तुतो ज्ञात्वा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं याथा-
त्म्येन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य ततो व्याप्तो ब्रह्मभक्तिं गतो भवतीत्यर्थः
.....यदा तत इति कारणब्रह्मभावापत्तिः सर्वोत्तररूपा..... ।
अनन्तरं कारणभावापत्तेरनुपदमेव तत्.....शुद्धं ब्रह्म विगतं दर्प-
णापाये प्रतिविम्बो विम्बमिव प्रविशति कार्थ्योपाधीनां जीवानां कार-
णोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारेव निष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव । यदा
मां ज्ञात्वा तद्विशत इत्येतावतैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वोपार्थं सिद्धं तदन-
न्तरमिति तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहं परामृश्य तत्पातानन्तरमिति व्याख्ये-
यम् । यतो जातेऽपि तत्तुज्ञाने यावद्देहपातं प्रारब्धकर्माणां प्रतिबन्धा-
दिदेहकैवल्यं न प्राप्यते, अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः
स्यात्" इति । ५५ ।

स्वकर्मेणा भगवदर्चनया या परमा नैष्कर्म्यसिद्धिरुपतिष्ठते, सेवा-
न्तर्भूतज्ञानत्वात् योगाय प्रयोजयति, तेन च भवति ब्रह्मसाक्षात्कारः ।

चेतसा सर्व्वकर्माणि मयि सन्नास्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं तदाविष्टचित्तत्वात् परानुरक्तिरूपा परा भक्ति-
रुदेतीत्युक्तम् । सम्प्रति ज्ञयाणामन्वितत्वप्रदर्शनार्थं प्रथमं परमां
नैष्कर्म्यं सिद्धिमितरदयान्वितामुपदर्शयति सर्व्वकर्माण्यपीति । महत्-
पाश्रयः अहमेव व्यपाश्रयः साक्षात्सम्बन्धेनाश्रयः शरणं यस्य स सदा
नित्यानि नैमित्तिकानि सर्व्वकर्माणि अपि कुर्वाणो मत्प्रसादात् शाश्वतं
नित्यकालस्थायि अव्ययम् अक्षय्यं पदं स्थानम् अवाप्नोति प्राप्नोति । यदत्र
श्रीमन्मधुसूदनेनोक्तं “सन्नासस्य ब्राह्मणेन कर्त्तव्यो न क्षत्त्रियैश्चाभ्याम्”
इति तत्तु विचारितं प्राक् (११५) । अत्र श्रीमन्नौलकण्ठ आह—
“ननु ‘तद्यथैषीकानूलमग्नौ प्रीतं दूयेतैवं ह्यस्य सर्व्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते’
इति पूर्व्वकर्माणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनैव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तर-
कालीनानां कर्माणां नाशभावात् ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वाभा-
विकानां कर्माणां वर्जनस्यासम्भवात्, अवश्यं ज्ञानिनोऽपि बन्धः स्यादि-
त्याशङ्क्याह, सर्व्वकर्माणीति । महत्पाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानघनः प्रत्य-
गात्मा व्यपाश्रय आश्रयो यस्य स महत्पाश्रयो ज्ञानी सर्व्वकर्माणि
विहितानि निषिद्धानि वा सदाऽसकृत् कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनु-
ग्रहात् शाश्वतं नित्यम् अव्ययं परमसर्व्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्ष-
मवाप्नोति, न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्माभिर्बध्यते ‘तस्य पुष्पा-
दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृताः मित्रि च, न ह वा
एवंविदि किञ्चन रज पाप्मंसते तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन’
इत्यादि शास्त्रेण तत्त्वज्ञानिनः कर्मालेपश्रवणात्” इति । ५६ ।

‘महत्पाश्रयः’ इति विशेषणेन किमायाति तदेव स्वीटयत्राचार्य-
चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या साक्षात्सम्बन्धेन तत्त्वज्ञानतः मयि
सर्व्वानि कर्माणि सश्रवणं सङ्गफलत्यागेन समर्थं मत्परः अहमेव परः
प्रियतमो यस्य स त्वं मत्परः, बुद्धियोगं पूर्व्वोक्तम् (२।४८) समस्तबुद्धिः

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारात् शोष्यसि विनङ्गासि ॥५८॥

यदहङ्कारमाश्रित्य न योष्य इति मन्यसे ।

मिथैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

नक्षत्रम् उपाश्रित्य एकान्तभावेनावलम्ब्य सततं मयि सर्वान्तर्यामिणि चित्तं यस्य स मच्चित्तो भव । अथ कर्मसमर्पणेन नेच्छम्यं, भगव-
त्परत्वेन भक्तिः भगवच्चित्तत्वेन ज्ञानम् ; भगवत्साक्षात्स्वस्ववशात् तेषां
परत्वम् । ५७ ।

भगवच्चित्ततया तदाज्ञापालनमेव संसारतरणे हेतुः विपरीते विनाश
इत्याह मच्चित्त इति । मच्चित्तः मयि सर्वान्तर्यामिणि निबद्धचित्तः
सन् मत्प्रसादात् मदनुग्रहात् सर्वदुर्गाणि सर्वविधानि सङ्कटानि तरि-
ष्यसि । अथ चेत् त्वमहङ्कारात् स्वज्ञानाभिमानात् न शोष्यसि मचि-
देशे कर्णपातं न करिष्यसि विनङ्गासि विनाशं गमिष्यसि । सर्वान्त-
र्यामिभगवन्निदेशव्यवणमेव संसारसागरोत्तारे हेतुः, तदव्यवणं विनाशा-
येति कलितार्थः । ५८ ।

सर्व्याणि साधनान्यस्मिन् शास्त्रे प्रकृतिमाश्रित्यैव व्यवस्थितानि ।
प्रकृतिरनुकूलनीया । सेवा सर्वान्तर्यामिण एवाधीना । अतस्तेनेक-
मेव तां स्ववशे स्थापयति । एतदेव दर्शयितुमर्जुनमेव दृष्टान्तत्वेन
दृष्ट्वाति यदिति । 'अहङ्कार' स्वज्ञानाभिमानम् आश्रित्य न योष्ये
इति यस्म्यसे एष ते तव व्यवसायः निश्चयः मिथैव । त्वां प्रकृतिः
नियोष्यति तन्नियते कर्मणीति शेषः । ५९ ।

तत्र कारणं विवृणोति स्वभावजेनेति । ईं कौन्तेय, स्वभावजेन
चक्षित्यस्वभावेत्यनेन स्वेन कर्मणा निबद्धः मोहात् अविवेकात् यत्

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

युद्धकर्म कर्तुं नेच्छामि, अयशोऽपि मन् तत्कर्म करिष्यसि । धिक् ते
गाण्डीवमिति यदि कोऽपि त्वामाक्षिपेत्, अधुनैव रोषभरेण तेन संया-
मप्रवृत्तो भविष्यसि, अतः किं वृथा तव 'न योद्ध्ये' इति निश्चयेनेत्या-
चार्याभिप्रायः । ६० ।

एवं प्रकृतिसम्यक्कीर्णं ज्ञानमुद्दिश्य परमज्ञानमूलं सर्वान्तर्यामिणः
प्रेरकत्वमुपदिशति ईश्वर इति । यन्त्रारूढानीव यथा यन्त्रारूढानि
दारुक्रंतपुरुषादीनि तथा सर्वभूतानि मायया प्रज्ञया निजज्ञानशक्त्या
भ्रामयन् कर्मसु प्रवर्त्तयन्, हे अर्जुन, सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरोऽन्त-
र्यामितया तिष्ठति । एवं प्रवर्त्तनं जीवानां कल्याणार्थं विपद्यात्
प्रत्यावर्त्तनार्थमिति न दीषाय । ६१ ।

सर्वान्तर्यामिणः शरणापत्त्या कृतकृत्यार्थतामाह तमेवेति । हे
भारत, तमेव सर्वान्तर्यामिणमौश्वरं सर्वभावेन सर्वान्तर्यामिणं शरणं
गच्छ आश्रय ।, तत्प्रसादात् तदनुग्रहात् परां शान्तिं शाश्वतं नित्य-
कालस्थायि स्थानञ्च प्राप्स्यसि । ६२ ।

प्रेरकेण सर्वान्तर्यामिणा एकत्वमापन्नः कर्मानुतिष्ठेदिति गुह्यं
परमं ज्ञानमुपदिष्टमचेत्याह इतीति । इति मया ते तुभ्यं गुह्याद्गुह्य-
तरं ज्ञानमाख्यातं कथितम् । एतत् अशेषेण कार्त्स्न्येन विमृश्य पर्या-
लोच्य यथा इच्छसि तथा कुरु । ६३ ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे हृदमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

मन्मना भव मङ्गलो मद्वाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

एवं सर्वान्तर्यामिणः प्रेरकस्य परोक्षज्ञानमुपदिश्य परमैष्कर्म्म्यं परज्ञानं परभक्तिश्च समन्वय्य तदपरोक्षज्ञानं वक्तुमाह सर्व्वेति । भूयः पुनः सर्व्वगुह्यतमं मे परमं प्रकृतं वचः शृणु । मे मम हृदमनन्य-भावेनाप्यभिचारेण इष्टः प्रियोऽसीति यतः, ततस्तु हितं कक्षाचं वक्ष्यामि । ६४ ।

नवमाध्याये गुह्यतमं ज्ञानं वक्तुं प्रतिज्ञाय तत्रैव परमैष्कर्म्म्यं पर-ज्ञानं परभक्तिश्च सूचितवानाचार्य्यः । अध्यायान्ते येन पद्येन योग-त्रयं समन्वितं तदेवात्र सर्व्वगीतार्थसारभूतत्वात् पुनरुच्यते तेन मन्मना इति । मन्मना मच्चित्तो भव, मङ्गलो मङ्गजनशीलो भव, मद्वाजी मद्गुजनशीलो भव, मां नमस्कुरु प्रह्वीभवनेनाराधय, मां सर्व्वान्तर्या-मिणमेव एषासि प्राप्तासि सत्यं निश्चितं ते तुभ्यं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । अथ साक्षात्सम्बन्धेनान्तर्यामिणि चित्तस्थापनं, तद्भजनं तद्गुजनं तद्वन्दनम् एकत्र योगत्रयस्य सम्मेलनं साधयतीति प्रदर्शितं प्राक् । नवमे—“यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्वसि कीर्त्तये तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ श्रुमाश्रमफलैरेव मोक्षस्य कर्ष्यवन्धनैः । सत्यासयोगयुक्तात्मा विसृक्तो मासुपैवसि ॥” (६।२७-२८) इति ध्वनितं परमैष्कर्म्म्यम् । “ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मासु-पासते । एकत्वेन घृतज्ञेन बहुधा निम्बन्तोमुच्यन् ॥” (६।१४) इत्या-रभ्य पञ्चभिः श्लोकेः साक्षाद्भगवज्ज्ञानोपदेशेन सूचितं परज्ञानम्, “ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।” (६।२६) इति सूचिता परभक्तिः । अत्र श्रीमन्निलकण्ठः—“अथ प्रत्यगात्मानन्दैक-चनः परिपूर्णस्तदाकारं मनी यस्य स मन्मना भव, एतेन ब्रह्मात्मदी-

सर्वान् धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

ऽपि साक्षात्करणीय इति उत्तरषट्कार्थं उक्तः । कथमेवंविधा ज्ञान-
निष्ठा लभ्यतेऽत आह मदभक्ती भव, एतेन भगवदुपासनात्मको मन्त्र-
षट्कार्थं उक्तः । कथमल्पपुण्यस्य भक्तिरुदेष्यतीत्यत आह मदयाजी
भगवदर्थकर्मकरणशीलो भव, एतेन कर्मप्रधान आद्यषट्कार्थी विवृतः ।
ननु यस्य भगवदयाजित्वं न सम्भवति दारिद्र्यात् अद्याद्यभावाद्वा तस्य
भगवदभक्तिर्दीर्घाह्मणाकारा चेतोऽवृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशङ्क्याह, मां नम-
स्कुरु प्राप्ततभक्तैरव प्रतिमादौ भगवन्तं सर्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारा-
दिना सम्यगाराधय..... । एवमुक्तस्य सोपानचयारुढस्य फलमाह
मामिति, मामिव तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमखण्ड-
करसं त्वमेवसि प्राप्तसि विन्म इव प्रतिविम्बं घटाकाश इव महा-
काशम् इति । पदोऽस्मिन् साक्षात्सम्बन्धेन सर्वान्तर्गमिणं पश्यत-
स्तत्प्राप्तत्वादिकमुपदिष्टमतः परोक्षत्वेनात्र तदर्शनमनुमोदितमाचार्ये-
वेति श्रीमन्नौलकण्ठस्य मतिर्न चान्तरा । ६५ ।

शास्त्रेऽस्मिन् सोपानपरम्परया साधकानामुच्चभूमावारोहणं निव-
हम् । तत्र प्रथमं देहात्मनोर्विवेकेन ग्रन्थारम्भः, न ज्ञातृज्ञानं विना
साधकत्वमेव सम्भवति । कोऽहमित्यजानतो विषयेन्द्रियसर्वस्वता
नामापरिहार्थः । यदा स दुःखार्तो न विषयेषु रमते तदाज्ञानुसन्धाने
प्रवृत्तिर्भवति । आत्मा देहातिरिक्तो, देहविनाशे न तस्य विनाशः ;
स तु स्वयमविकारो, विकारसु देहधर्म इति विचारः साधनस्य प्रथम-
सोपानम् । देहस्य प्रकृतिजत्वात्, प्रकृत्या नित्यसम्बन्धत्वात्, आत्म-
नश्च प्रकृतेरतीतत्वात् प्रकृतिष्वभूतविषयेन्द्रियक्रियातः स्वस्य स्वातन्त्र्य-
व्यवहारी दर्शनादिभ्यापदेशे तस्य निर्लीपभावेन स्थितिः साधनस्य द्वितीय-
सोपानम् । क्रियमाप्तानि कर्माणि प्रकृतिजैरिन्द्रियैर्न तु स्वयमात्म-
नैति सङ्गप्रकृत्यागेन कर्मफलकर्मदर्शनं निर्लीपभावेन स्थितेर्दार्ढ्याया-

क्षिन् सोपान एव विहितम् । प्रकृतेरात्मनः स्वातन्त्र्यं जानतोऽपि
 विषयेन्द्रियव्यापारात् सर्वथा निर्लेपमाधनं न जातु सुकरम्, केवलम्
 पुरुषकारेण तन्माधनोद्यतानां भूयांभूयः पतनदर्शनात् । अतएव
 तृतीयसोपाने प्रकृतेरात्मनश्च नियन्तारं सर्वान्तर्यामिणं परमपुरुषं
 ज्ञातुं प्रयतते साधकः । यदा हि तमात्मनः प्रियत्वेन स जानाति तदा
 तस्मिन् सर्वकर्मणां समर्थं तदाराधनानुरतो भवति साधकस्तत्पुण्यसो-
 पानारुहः । अथ परमसोपानस्य परिपाकावस्थायां तदेकशरणत्व-
 मुपतिष्ठते अपरोक्षदृष्टेः स्मरत्वेन । किमिदं किं वा तत्फलं तदा-
 हाचार्यः सर्वानिति । सर्वान् प्रकृतिनियतान् धर्मान् वर्णान्माचारान्
 परित्यज्य सङ्गकलत्यागलक्षणस्वानुष्ठेयत्वेन परिहाय आत्मानं सर्वथा भग-
 वद्यग्नवत् कृत्वेत्यर्थः—फलसङ्ककर्तृत्वादित्यागेन परित्यज्य इति श्रीमद्वा-
 मानुजः, धर्मत्यागः फलत्यागः कथमन्यथा युद्धविधिरिति श्रीमन्नाथः,
 विधिकैङ्कर्यं त्यक्तेति श्रीमच्छ्रीधरः, स्वरूपतत्त्वज्ञेति श्रीमद्वलदेवः,
 विद्यमानानविद्यमानान् वा शरणत्वेनानादृत्य इति श्रीमद्भुषुदनः,
 सर्वथा वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियनुष्ठीनाञ्च धर्मानग्निहोत्रादीन्
 सुखदुःखादीन् त्यक्तेति श्रीमन्निलकण्ठः,—एकं मां सर्वान्तर्यामिणं
 शरणं—श्रूयति हि नस्ति अविद्यादीन् केशादीन् शरणमाश्रयः परा-
 यणमिति श्रीमन्निलकण्ठः—व्रज आपद्यस्व । इयं देव्यावशास्तीक्षा
 शरणगतिः । तामाह श्रीमद्विष्णुनाथोऽथ—“यो हि यच्छरणो भवति
 स हि मूर्खकीतपशुरिव तदधीनः स तं यत् कारयति तदेव करोति,
 यत्र स्थापयति तत्रैव तिष्ठति, यन्नोजयति तदेव भुङ्क्ते इति शरणपत्ति-
 लक्षणञ्च धर्मस्य तत्त्वम् । यदुक्तं वासुपुराणे—‘आनुकूल्यं सङ्कल्पः
 प्रातिपक्ष्यं हर्षणम् । रक्षित्वतीति विश्वासी गोमूत्रे वरचं तथा ।
 निःशेषमकार्षणं बहुविधा शरणगतिः ॥’ इति भक्तिशास्त्रविहिता
 कामोद्देवाय रोचमाना प्रहस्तिरनुकूल्यम्, तद्विपरीतं प्रातिपक्ष्यम् ।
 गोमूत्र इति, स एव मम रक्षको मेव इति वरचम् । रक्षित्वतीति,
 शरणपत्तिपक्ष्यं यत्पुण्यं तत्पत्तिरपि स मां रक्षित्वमेवेति शीपदीनकेन्द्रा-

* कामिव विज्ञासः । निक्षेपणम्—स्वीयसूक्तसूक्तदेहसहितस्यैव स्वस्य
 श्रीकृष्णार्थ एव विनियोगः । चकार्ष्यम्—नान्यत्र कापि स्वदेव्यन्ताप-
 नम् । इति वक्षां वस्तूनां विधाटुं अनुष्ठानं यस्यां सा शरणागतिरिति
 इति । नञ्चैवं सर्वधर्मपरित्यागेन सर्वान्तर्यामिपरमपुरुषाद्यौचित्ये
 सति प्रत्यक्षदृष्ट्यास्माचार्योपदेशादीनुपेक्ष्य इन्द्रियाद्यान्परमपुरुषमेव
 शानुसरणे भ्रान्तिवशात् पापे पतनं स्यात्, तत् कथं सर्वान् धर्मान्
 परित्यज्य त्वामन्तर्यामिणं शरणं गच्छामीत्यभिप्रायं बुद्ध्याचार्या
 ऽन्तर्यामिप्रतिज्ञावाक्येन—अहं सर्वान्तर्यामी त्वां सर्वपापिभ्यो मोक्ष-
 यिष्यामि पापे निपतनं वारयिष्यामि मा रुचः मा शोकं कार्षीः ।
 अतएव हि पूर्वसूक्तम्—“मच्चित्ता महत्तपसा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुषण्ति च रमन्ति च ॥ तेषां सततमुत्तमानां
 भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
 तेवानिबानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यामभाषण्यो ज्ञान-
 दीपेन भास्वता ॥” (१०।८—११) इति । तदेकशरणत्वे स्वात्मक-
 नृत्वविकीर्णोऽन्तर्यामिणा सम्यगेकमभिज्ञतेति जीवतत्त्वस्वरूपरत्नाद-
 ज्ञातव्यं स्फुटीभवत्यस्मिन् ।

अस्यां शरणापत्तौ योगत्रयस्य विरोधसम्भावना तिरोधते । यथा
 हि परमपुरुषे स्वरूपाध्यात्मिकत्वं तथा पुरुषे तत्स्वरूपानुबन्धिकर्तृज्ञान-
 भक्तिव्यवस्थापि । चित्स्वरूपस्य भगवत एकमेव चित्स्वरूपं साधक-
 मतदृष्टिमेदात् भिन्नत्वेन प्रतिभातीति प्रतिपादितं प्राक् (३५।६) ।
 एतच्च पूर्वम् (७।८), “यथैवेक्षरे ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’
 (खे, उ, ६।८) अस्ति, तथैव जीवेऽपि । तत्सदुपयोगी ज्ञानयोगः
 कार्ययोगो नियतानुबन्धस्तस्मिन् स्यादेव । भक्तिरपि तस्मिन् परमरस-
 त्वात्” इति । जीवेऽपि चित्स्वरूपः । क्रियाशक्तिर्न चित्तो भिन्ना,
 चित्त एव कार्योक्तुत्वं सा । ‘रसो वै सः’ (ते, उ, २।७) इति भग-
 वतो रसस्वरूपं प्रेम्णैवेति तत्त्वविदः । पित्रादिषु ज्ञानं सन्तानादीना-
 मभावान् विदित्वा तदपनयायोपायान् विदधातीति तदेव प्रेमा वा

को हो वेत्ताऽर्थात् समते । ज्ञानेन तु भगवत्स्वरूपमाधुरीं विदित्वा तस्मिन्नेकान्तभावेन यदा चित्तं तिष्ठति तदैव तस्य तदवस्था भक्तिरद्वै-
रानः प्रमेति निगद्यते । यदि चित्स्वरूपस्यैव कार्योत्पत्त्यै क्रिया,
तस्यैवेकान्तभावेन भगवति स्थितिर्भक्तिरिति तत्त्वम् ; तदा कार्यज्ञान-
भक्तीनां परस्परविरोधित्वमवस्थान्ज्ञानवशाद्बुद्धौ भासत इति केनाप्यसौ-
कर्तुं न शक्यते । यदि कार्ये भक्तिश्च ज्ञानस्यैव विद्यासत्तादा ज्ञानमेव
ये प्रधानत्वेन दृष्टान्तवरमे कार्ये भक्तिश्च तस्मिन् विद्यापयन्ति, त एव
तत्त्वदर्शिन्ः । न वयं तानतत्त्वदर्शिनीं वस्तुस्वरूपमङ्गे, यद्युक्तमभूमी
कार्यज्ञानभक्तीनामविरोधित्वेनैकत्वेनावस्थानं तेन च कार्यज्ञानभक्तिश्च-
सुचितभावानां निरन्तरमभिव्यक्तिश्च ते लौकिक्युः । परमसौपानभि-
व्यक्त्यैऽस्मिन् पक्षे या श्रवणापत्तिरभिहित्वा तस्यां कार्यज्ञानभक्तीनां
निरन्तराभिव्यक्तेरवकाशोऽस्तीति स्फुटतरं प्रतिभाति । न चतु-
वक्तव्यम्, अस्मिन् प्राक्ते भगवति जीवस्य नित्यसाक्षात्स्थितिर्नातु-
र्लक्ष्यत इति । ज्ञानवादिनस्येतां नानुमोदन्ते । “सर्वेऽपि मोक्ष-
जायन्ते, प्रकृते न व्ययन्ति च” (१४।२) इत्यनेन तेषां विरोधो-
परिहार्यः ।

अथ जीमता ग्रहरेच यदुक्तम्—“आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेय-
सहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्त्तकत्वेन केवलपञ्चावसानत्वात् ; क्रियाकारक-
फलभेदबुद्धिरविद्याज्जनि नित्यप्रवृत्ता ‘मम कार्यं’, ‘मम कर्ता’, ‘ममे-
कसावेदं कार्यं करिष्यामि’ इतीयमविद्या अनादिकालप्रवृत्ता, अस्या
अविद्यायाः निवर्त्तकम् ‘अयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽस्मि योऽपलो न
मत्तोऽन्वोऽस्ति कश्चित्’ इत्येवंप्रमाणविषयं ज्ञानसुखमभानं कार्य-
प्रवृत्तिहेतुभूताया भेदद्वेर्निवर्त्तकत्वात्, तुभ्यः पञ्चदशव्याहृत्यर्थः, न
केवलेभ्यः कार्येभ्यः, न च ज्ञानकार्येभ्यः समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्ति-
रिति पञ्चदशं निवर्त्तयति । अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कार्यसाधन-
त्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कार्येणा ज्ञानेन वा क्रियते । केवल-
ज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि ? न, अविद्यानिवर्त्तकत्वे सति, दृष्टकेवल-

कलावसानत्वात् चविद्या तमोनिवर्त्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यसाध-
 सानत्वं रक्षादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमसो निवर्त्तकप्रदीपप्रकाशफल-
 वत् विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यवसानं हि प्रकाशफलं 'ज्ञानम्'
 इति—तत् पुनर्न समस्तसमस्य शास्त्रस्य सिद्धान्तेन । 'न मत्तोऽन्वी-
 ऽस्ति' इति न जीवपक्षे दृश्यतेऽन । "प्रकृतिं पुनश्चैव विद्वानादौ
 उभावपि" (१३।१८) इत्यत्र "नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं
 नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वम्" इति तेन यत्
 स्वयं सिद्धान्तितं तदस्य निर्णयस्य विरोधि । यदि वदसि—"देवी
 शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
 तरन्ति ते ॥" (७।१४) इत्येतत् प्रपञ्चमिष्यात्वं प्रतिपादयतीति तच्च,
 किन्तुहिं, चावरकत्वमस्याः, "चिभिर्गुणमयेर्भावेरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
 मोहितं नामिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥" (७।१३) इति ।
 प्रकृतिद्वयस्येश्वरादक्षतत्वात् सम्यक् तदधीनत्वेन भेदनिवृत्तिः सिद्ध-
 तीति प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादने जीवस्यासत्तया कैवल्यसाधने च प्रयासो
 व्यर्थेव ।

चाकञ्चानस्य प्राथमिकत्वम् ; न तद्विना साधनारम्भः । बन्धु-
 विनाशमशङ्कया शोकाभिभूतस्यार्जुनस्य संसारप्रवृत्तेः श्रेयित्वात् "पर्य-
 काशेनसत्त्वानां धर्मज्ञानं विधीयते" इति श्वायात् योसोपदेशश्चोप-
 योजिता । स्वजनानां देहविनाशोपस्थितौ शोकात्ताप्य देहविनाशोऽपि
 न भवत्वात्कनो विनाश इति प्रदर्शनस्यावकाशोऽभवत् । यतएव द्विती-
 याध्याये सर्वप्रथममात्मज्ञानोपदेशः । "देही नित्यमवभ्योऽयं देहे
 सर्वस्य भारता । तस्मात् सर्वेषां भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥"
 (२।२०) इत्युक्तान्ज्ञानकं निर्लेपं तद्वाक्यं च सर्वयोगमवतारयितुं
 शक्यतीति, "आध्यात्मपि चावेकं न विकल्पितुमर्हसि । धर्मादि पुत्रा-
 ण्युद्योगात् चक्रियस्य न विद्यते ॥" (२।२१) इति । तस्मापि निर्लेप-
 सुपदिशति—“सुखदुःखे समे कृत्वा कामाकामौ जयाजयी । ततो
 मुद्राय युष्मत्स्य नैव पापमवाप्स्यसि ॥" (२।२८) इति । सुखदुःखत्वानेन

कर्माचरन्तो निर्लेपस्य सिद्ध्यति । तदुद्दिष्टाह—“कर्माचरो वाचिभारस्य
मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्वकर्मस्य ॥
योगसूत्रः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । सिद्ध्यसिद्धयोः समो
भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥” (२।४७-४८) इति । अस्याकर्तृत्वबोधं
विना न जातु निर्लेपभावः सिद्ध्यति, अतस्तन्निवसुपर्वादृष्टवानाचार्यः
“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वथाः । अहङ्कारविमूढात्मा
कर्ताहमिति मन्थते ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो शुचकर्माविभाजयोः ।
शुभाशुषेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥” (२।२७-२८) इति ।
इन्द्रियाणि तेषां विषयान् गृह्णन्ति नाहं किञ्चित् करोमीति बुद्ध्या
निर्लेपं संप्रतिष्ठते—“योगयुक्तो विमुक्तात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ नैव किञ्चित् करोमीति
युक्तो मन्थेत तत्त्ववित् । पश्यन् गृह्यन् स्पृशन् जिघ्रक्षन् गन्धन् स्पर्शन्
श्रवन् ॥ प्रत्यप्य विष्टजन् गृह्यन् श्रवन् निमिषवपि । इन्द्रियाधी-
न्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥” (५।७-८) इति । इन्द्रिया-
धीन्द्रियाणां विषयेषु प्रवर्तन्ते, आत्मा तु तत्राकर्त्तृति जानन्नपि न
निग्रहे समर्थः इत्याह—“सदृशं वेष्टते अस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं
यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥” (२।२३) इति । न हि
जातु अग्रज्ज्ञा जीवो निग्रहे समर्थः, अतएव “न मां कर्माणि क्षिप्यन्ति
न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥”
(७।१४) इति अथ सञ्जीवनीयार्थः परमपुरुषस्य निर्लेपताया ज्ञानस्य
प्रयोजनमात्मानं तदनुवर्तिनं कर्तुम् । न हि परमपुरुषस्य विशेष-
ज्ञानं विना तत्प्रमाणाधीनत्वं सम्भवति । अतएव तद्विशेषज्ञानस्योप-
देशः । प्रथमतस्तज्ज्ञानसामहेतोर्ध्यानयोगानुष्ठानम्, ततो “पुरुषस्यैव
सहात्मानं योगी विवर्तयन्त्ययः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तसुखमनुते ॥”
(६।२८) इति । एवमं संस्पर्शसामादनन्तरं तद्विशेषज्ञानसामो लब्धी-
दिति । अतएव षष्ठे ब्रह्मसंस्पर्शोन्नेयानन्तरं तन्निष्ठमि नवमे तदेव
वर्णयत्वाचार्यः । एवमं विशेषज्ञानसामादनन्तरं नवमे साक्षात्तत्त्विन्

कर्म्मसमर्पणमुपदिशति । साक्षात् तस्मिन् कर्म्मसमर्पणेन यत् साक्षाज्ज्ञानमुपतिष्ठते तदेव द्रष्टव्यं दशमे तस्य विशेषविशेषस्थाने विशेषविशेषाविर्भावस्थीतिः, एकादशे तस्य सर्वगतत्वेनार्जुनसन्निधौ विशेषप्रकाशः । द्वादशे तस्योपास्तिर्निबध्यते । एवमापरिसमाप्त्युत्तरेण विशेषज्ञानस्योपदेशः । चरमे साक्षाज्ज्ञानस्यास्य परिपक्वे पद्येनानेन भेदापगमसाधकशरणापत्तेरुपदेश इत्यत्र पङ्क्तिरेतत् ।

भक्तेः पराकाष्ठा इदं तदेकशरणत्वमेकान्तभावत्वेनाभ्यधाय श्रीमता शाण्डिल्येन—“सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥ ८३ ॥” इति सूत्रे । चतुर्दशाध्यायस्यान्ते “सुखस्यैकान्तिकस्य च” (१४।२७) इति यदाचार्य्यणीकृतं तथैकान्तभावोत्पन्नस्य एकान्तिकस्य वा—स एषां भक्तानां सुख इत्यर्थे कन् (पा, सू, ५।२।७८)—सुखस्योक्तेरिति द्रष्टव्यम् । सुखस्य एकान्तिकस्य चेति भिन्नपदं वा । गीतायाः प्रारम्भात् चरमपर्यन्तं योऽर्थः प्रवाहक्रमेण धावति तमेव प्रत्यभिज्ञानत्वेन परिगृह्योक्तं श्रीमता शाण्डिल्येन ‘गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्’ इति । “सर्वान् धर्मान् परित्यज्य” इत्यत्र तस्यार्थस्य परिस्फुटाभिप्रायः । श्रीमता स्वप्नेश्वरेण पुनः जनमेजयप्रश्नस्योत्तरेण प्रत्यभिज्ञानं प्रदर्शितम् । तद्यथा—“सा परा भक्तिरेकैकान्तभावो नान्यः । कुतः ? गीतार्थेन प्रत्यभिज्ञानवचनात् । यथा नारायणीय एव (शा, प, ३४८८, ५।६।८) ; —‘महोपनिषदो वेदान् ये विप्राः सम्यगास्थिताः । पठन्ति विधिमाख्याय ये चापि यतिधर्म्मिणः ॥ तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् । केनैव धर्म्मः कथितो देवेन ऋषिणाथवा ॥’ इति प्रश्ने प्रत्युत्तरम्, “‘समुपोदेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः । अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वयम् ॥’ इति । तस्मादेकान्तिता परभक्तिरिति” इति । एकान्तित्वस्य प्रवर्त्तकः स्वयमाचार्य्यः, यतएवाह सः—“तेषामेकान्तिनः चेष्टा ये चैवानन्ददेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्म्मकारिणाम् ॥” (शा, प, ३४९१, ३३३) इति । ६६ ।

इदं नो नातपस्काय नामन्नाय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च सो योऽभ्यसूयति ॥६७॥

य इदं परमं शुद्धं मन्त्रज्ञैर्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

एवं चरमनोपानमपुन्यस्य शास्त्रान्ते तत्प्रवर्तननियममाह इदं-
ति । इदं बीतार्चनस्य ते तव हिताय उक्तम् ; न कदाचन अतप-
न्नाय तपोहीनाय, तपोबुद्धेऽपि न अभिज्ञाय, तपोभक्तिबुद्धेऽपि न च
अशुश्रूषवे श्रोतुमनिच्छवे वाच्यम्, सो मां सर्वान्तर्यामिणम् अभ्यसूयति
येदमुक्तमिति न अहंवाति तस्यै न वाच्यम् । अथमेवमुक्तम् ? इदं-
ताव न ह्ययं प्रकाशो भवति, तद्यथा—“वक्ष्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
तथा गुरो । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” (श्वे, उ,
॥२३॥) इति । “अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । ज्ञानं
वदन्ना परां शान्तिमचिरैषाधिगच्छति ॥ अज्ञस्याश्रद्धानस्य संशयात्मा
विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मकः ॥”
(४।३८-४०) “ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । अज्ञावन्तो-
नमूयन्तो मुच्यन्ते तेषां कर्मभिः ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति
मे मतम् । सर्वज्ञानविमूर्धास्तान् विहिं नष्टानचेतसः ॥” (१।३१-
३२) इति । ६७ ।

अस्त्रीपदेशफलमाह य इति । य इमं परमं शुद्धम् भावयोः
संवादं मन्त्रज्ञेषु मयि सर्वान्तर्यामिणि मन्त्रेषु भक्तिबुद्धेषु अभिधास्यति
वक्ष्यति, स मयि परां पूर्वीं प्रां शरणागतिरूपां भक्तिं कृत्वा असंशयः
निःसंशयः सन् मामिव एष्यति प्राप्स्यति । उपदेशकाले भगवदनु-
प्राप्तात् गूढार्थप्रकाशो भवति । तेन च भवति सर्वसंशयच्छेदः,
संशयच्छेदे पुनर्भगवति परा भक्तिरुदेति, यथा भवति तेनाविच्छेद-
शब्दः । ६८ ।

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृततमः ।
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६६॥
 अभ्येक्ष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
 ज्ञानयत्नेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥
 अहावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
 सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥
 कश्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकागेण चेतसा ।
 कश्चिदज्ञानसम्भोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥७२॥

यः पुनरिमं संवादमन्येभ्य उपदेक्षति, स मे सर्वान्तर्यामिणो भुवि प्रियकार्यं साधयिष्यतीत्याह न चेति । तस्माद्गीताशास्त्रोपदेष्टुर्न च मनुष्येषु कश्चिन्मे मम प्रियकृततमः, तस्मादन्यः भुवि लोके मे मम प्रियतरो न च भविता । ६६ ।

अथ शास्त्रस्याध्येतुः फलमाह अभ्येक्ष्यते इति । य इममावयोः धर्म्यं धर्मादनपितं संवादम् अभ्येक्ष्यते च तेनाध्ययनरूपेण ज्ञानयत्नेन अहं सर्वान्तर्यामी इष्टोऽभ्यर्चितः स्याम् इति मे मम मतिर्निश्चयः । ७० ।

श्रोतुः फलमाह अहावानिति । यो नरः अहावान् अहायुक्तः अनसूयः अमूया दोषदर्शनं तद्विरहितश्च सन् इमं संवादं शृणुयात्, सोऽपि पापान्मुक्तः पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् । उक्तवाच्यार्थेषु प्राक्—“अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपसते । तैःपि ज्ञातितरन्तेऽयं शत्रुं श्रुतिपरायणाः ॥” (१३।२५) इति । ७१ ।

अधुना श्रीमन्तमर्जुनमधिकशास्त्रोपदेशस्यावश्यकतास्ति न चेति वृथया पृच्छति कश्चिदिति । हे पार्थ, त्वया एकागेण चेतसा कश्चित्

अथ उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मवाच्यत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

अथ उवाच—

इत्थहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रीषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥७४॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

किम् एतच्छ्रुतम् ? हे धनञ्जय, कश्चित् किं ते तव अज्ञानसंशोधः प्रनष्टः अपगतः ? ७३ ।

आत्मनः कृतार्थतां स निवेदयति नष्ट इति । आत्मतत्त्वविषयको मोहो नष्टः अपगतः, स्मृतिः आत्मस्वरूपसम्बन्धिनी लब्धा, गतसन्देहो विगतसंशयः सन् स्थितोऽस्मि तव आसने, तव वचनं निदेशं करिष्ये पालयिष्यामि । ७३ ।

कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं मञ्जय उवाच इत्थहमिति । इति एवम् अहं महात्मनः वासुदेवस्य पार्थस्य च इमं लोमहर्षणं रोमाञ्चकारम् अद्भुतमलौकिकं संवादमश्रीषम् । ७४ ।

व्यासिति । व्यासप्रसादात् व्याससंक्रामितयोगप्रभावात् इमं परं गुह्यं चयाणां योगानामेकत्वरूपं योगं साक्षात् न तु परम्परातः योगेश्वरात् योगाचार्यात् कृष्णात् स्वयं कथयतः श्रुतवान् । ७५ ।

राजसिति । हे राजन्, केशवार्जुनयोरिममद्भुतमलौकिकं पुण्यं पवित्रं संवादं कथोपकथनं मुहुर्मुहुः संस्मृत्य संस्मृत्य वारं वारं करिष्ये हृष्यामि हर्षं व्रजामि च । ७६ ।

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्वाद्भुतं हरिः ।

विस्मयी मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

यच्च योगेश्वरः कृष्णो यच्च पार्थी धनुर्धरः ।

तच्च श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नवमाष्टादशोऽध्यायः ।

तच्चेति । तच्च हरिः यद्भुतं लोकातीतं रूपं विश्वरूपं संस्मृत्य संस्मृत्य मे मम महान् विस्मयी जातः, पुनः पुनः हृष्यामि हृष्टलोभा भवामि च । ७७ ।

यद्भुता समरेऽस्मिन् कां पक्षं विजययौरनुग्रहीष्यति तदाह वच्चेति । यच्च पक्षे योगेश्वरः कृष्णः, यच्च पक्षे पार्थः धनुर्धरः शास्त्रीवधम्बा, तच्च पक्षे श्रीः राजलक्ष्मीः, विजयः, भूतिरुत्तरोत्तरवृद्धिः, नीतिर्नयः ध्रुवा निश्चिता इत्येवं मम मतिर्निश्चयः ।

गीतार्थसंग्रहः श्रीमद्भिरिणा—“उपायीपेयभावेन निहाइयस्य प्रतिष्ठापितत्वात् कर्मनिष्ठा परम्परया ज्ञाननिष्ठाहेतुः, ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मोक्षहेतुः” इति । तदनुवर्तिना श्रीमन्नरहरिणा—“अर्थो य उक्तः पूर्वेषु पाध्यायेषु तु सोऽत्र वै । वक्तव्यः सर्ववेदार्थः परिज्ञानाय निश्चैलः ॥ ... .. ‘नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नोपपद्यते ।’ इत्यादि यत् कृष्णवाक्यं तत्त्वज्ञानिपरं न तत् ॥” इति । श्रीमच्छ्रीधरेण—“भगवद्भक्तिपुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं वन्धविसुक्तिः स्वादिति नीतार्थसंग्रहः ॥ तथाहि—‘पुरुषः स षष्ठः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्दया ।’ ‘भक्त्या त्वनन्दया शक्यमहमेवंविधोऽर्जुन ।’ इत्यादौ भगवद्भक्त्यैव प्रति साधकत्वश्रवणात् तदेकान्तभक्तिरेव मत्प्रसादोत्पत्त्याना-बान्तरव्यापारबुद्ध्या मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ; ज्ञानस्य च भगव-बान्तरव्यापारत्वमेव, ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिमुख्यकम् ।

ददामि बुद्धिमीनं तं येन मामुपशान्तिं ते ॥' 'मद्वक्तुं प्रवृत्तिश्चायं
महावायोपपद्यते' इत्यादिवचनात् । न च ज्ञानमेव भक्तिरिति युक्तम्—
'समः सर्वेषु भूतेषु मज्जति' इत्येव परम् । 'भक्त्या मामभिजानाति
यथायं यथास्मि तत्त्वतः' इत्यादी । न चेव सति 'तमेव विदित्वाऽ-
तिशक्त्येति नाम्नः पञ्चा विद्यतेऽयमाद्य' इति श्रुतिविरोधः प्रकृत्यैव,
भक्त्यावात्तरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य, न हि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वलनाना-
मसाधनत्वसुक्तं भवति । किञ्च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
गुरो । तस्मै न कश्चित् कुर्याः प्रकाशतो महात्मनः ॥' देवान्ते देवः
परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे 'यमेवैव उच्यते तेन जन्मः' इत्यादि श्रुतिश्रुति-
पुराणवचनाभ्येव सति समस्तमानि भवन्ति, तस्यादुभयवद्भक्तिरिव
मोक्षहेतुरिति सिद्धम्' इति । श्रीमद्वक्तुमसम्प्रदायानुसारिणा श्रीम-
द्विद्वत्केश्वरिण—“प्रवृत्तिधर्म्यं भगवान्मुविहारा निरूप्य तु । निवृत्ति-
निम्नां सुदृढां निःसन्दिग्धां हरिर्जगौ ॥ सांख्ययोगी रक्षस्व रक्ष-
तममेव च । शम्भोऽधिकाधिकनिर्हारी ज्ञानविज्ञानयोरपि ॥ ज्ञानरूप-
विनिर्हारी भक्त्यन्तरनिर्णयः । तद्वेतुर्गुरुवेषस्य सर्वशास्त्रविनिर्णयः ॥
इति गीतार्थनिर्हारी यथामागं वितन्वते । सांख्ययोगी निरूप्यादी
मोक्षमुत्पाद्य फाल्गुनम् । भक्त्योयूषपानालङ्कृतवानिति संपन्नः ॥”
इति । श्रीमज्जगद्देशिन तत्कृते गीताप्रदीपे—“ज्ञानस्य हि मोक्ष-
हेतुता कर्मणान्तु ज्ञानद्वारा सत्त्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मापेक्षद्वारा मोक्षसाध-
कतेति ज्ञानप्रशंसनं न तु कर्मणोऽन्यथासिद्धत्वं भगवदभिप्रायगीचरम् ।
अतएव 'ज्ञानयःमेन सांख्यानं कर्मयःमेन योगिनाम्' इत्यादिगीता-
शास्त्रेऽभयोपवर्णनमेव भगवता विहितम् । उक्तचेदं 'कर्मण्येव च
संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादिश्रुतैः । तथाच ज्ञानकर्मसमुच्चय-
प्रतिपादनमेव वेदव्यासस्य गीताशास्त्रोपदेशः” इति । श्रीमन्नाम्नानु-
सारिणा गीताभार्यसंप्रदाय-गीताविवरण-कृता—“सतन्त्रासतन्त्र-
तत्त्वज्ञान-निष्कामकर्मपादनद्वारा मोक्षो भवेत्” इति । वेदान्त-
सूत्रभाष्ये श्रीमद्वक्तुम आह—“भगवान्... ब्रह्मविद्यां निरूप्य सज्ज-

पातुतया 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादिना भक्तिप्रपत्तौ एवोक्तवान् । अतो-
ऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ता इत्यध्यवसेयम् । तथैवार्जुनविज्ञानात्
'कश्चिद्विषयवचनं तव इति ।" (वे, सु, १५, २५, १५, भा.)
इति । ७८ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ।

उपसंहारः ।

अत्र कस्य प्रकीर्तनीं सिद्धान्तानामेकैव संयुक्तं विना यथायथं तद्वि-
 श्वधारणं सम्भवति, अतस्तेषां सुखबोधोपायोपसंहार आरभ्यते । भिक्ष-
 भिक्षसम्प्रदायानां भिक्षभिक्षसिद्धान्तानामेकैवकीर्तितवेदान्तवाक्यसूक्तका
 एवेति सर्वेस्तेर्वेदान्तसूत्राणां सर्वसंज्ञितानामनुसारि भाष्यं निरमायि ।
 तेषां सिद्धान्तानामेकदेशित्वं विरोधश्च पश्यतां न जातु संशयो दार्श-
 निकसिद्धान्तेषु प्रेक्षावती कर्तव्यः । बाष्पानिर्गतानि श्रीमद्विज्ञानभिक्षोः
 सांख्यदर्शनभाष्यज्ञतखिलनीयानि तेः—“आत्मा वा परे दृष्टव्यः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधन-
 स्मात्मसाक्षात्कारस्य हेतुतया श्रवणादित्रयं विहितम् । तत्र श्रवणा-
 दावुपायाकाङ्क्षायां स्मर्यते ।—“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोप-
 पत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥” इति । ध्येयो
 योगशास्त्रप्रकारेति शेषः । तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थतत्त्वज्ञान-
 द्विव्याप्तस्वरूपादिषु मुख्यविरोधिनीहपपत्तीः पञ्चधा योरुपि विवेक-
 शास्त्रेण कपिलसूक्तिर्भिर्भगवानुपदिदेश । ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येते-
 ष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य मतार्थत्वं सगुणनिर्गुणत्वादि-
 विरुद्धाभिरामसाधकतया तद्युक्तिभिरपत्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरपि
 दुर्वटं च प्रामाण्यमिति । भवम् । व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविष-
 यभेदेन मतार्थत्वविरोधयोरभावात् । न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखि-
 दुःखाद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनुमापितः ;
 एकदा परसूत्रे प्रवेशासम्भवात् । तदीयश्च ज्ञानं देहाद्यात्मतानिरस-
 नेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्यात्तत्त्वज्ञानिराम-
 कतया करचरवादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतत्त्वज्ञानं तद्वत् । अतएव—
 ‘प्रकृतेर्गुणसम्बुद्धाः सज्जन्ते शुचकर्मसु । तानकृतस्त्वविदो यन्त्यान् कल्प-
 विष विचासयेत् ॥’ इति गीतायां कर्तृत्वाभिमाननिराकारिकस्याक-

स्ववित्त्वमिव कण्ववित्त्वमापेक्षणीयम् ; न तु कर्मवैवाच्यत्वमिति ।
 तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया श्रोत्रसाधनं भवत्ये-
 वेति । तन्मन्त्राणापेक्षयापि च सांख्यज्ञानमेव पारमार्थिक परवैराग्य-
 द्वारा साक्षात्साधनम् भवति ; उक्तगीतावाक्येनासाक्षात्त्वविशेष-
 क्तत्वं वित्त्वमिति ; 'तीर्थं हि तदा भवति ब्रह्मस्य श्रोत्रम् कामा-
 दिकं मनः एव सन्ध्यामनः' 'समानः सन्धुमौ साक्षात्पुनश्चरति न्यायनीव
 खेलायनीव' 'यद्यद्वैतं किञ्चित्पश्यत्यनन्तागतस्तेन भवति' इत्यादि
 तात्त्विकस्युतिशतेः । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥' 'निर्ग्राह्यमय एवायमात्मा
 ज्ञानमयोऽमलः । दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतस्थे तु नात्मनः ॥'
 इत्यादि तात्त्विकस्युतिशतैश्च । न्यायवैशेषिकयोक्तज्ञानस्य परमार्थभूमौ
 बाधितत्वाच्च । न चेतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम् । विवक्षितार्थं देहा-
 द्यतिरेकादि बाधाभावात् 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात् ।
 आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकविद्यतया तच्च प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंश-
 स्यानुवादत्वाच्च शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादेतत् । न्यायवैशे-
 षिकाभ्यामन्नाविरोधो भवतु । ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यामु विरोधोऽस्त्येव,
 ताम्नां नित्येश्वरमाधनात् ; अथ चेश्वरस्य प्रतिविध्यमानत्वात् । न
 चाप्यपि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन चेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधो-
 ऽस्तु चेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यम्, विनिगमकाभावात् ।
 ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारमिदमेवैवैराग्या-
 यानुवदितुं शक्यत आत्मनः सगुणत्वमिव, न तु क्वापि युत्यादावीश्वरः
 स्फुटं प्रतिविध्यते येन चेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ।
 अत्रोच्यते—अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति—'असत्यम-
 प्रतिष्ठन्ते जगदादुरनौश्वरम्' इत्यादिशास्त्रे निरीश्वरवादस्य निन्दि-
 तत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवैश्वरप्रतिषेधस्यैवैराग्या-
 द्यर्थमनुवादत्वोच्यते । यदि हि लोकायतिकमतानुसारेण नित्ये-
 श्वर्यं न प्रतिविध्यते, तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तच्च चित्ता-

वेद्यतो विवेकाभासप्रतिषेधः स्यादिति सांख्यशास्त्राचार्याणां मतम् ।
 नेस्वरवादस्य न कापि निन्दादिप्रसक्तिः, वेद्योपासनादिपरतया तत्
 शास्त्रं सहीष्येत । यस्तु—‘नास्ति सांख्यममं ज्ञानं नास्ति योगममं
 वचनम् । अतः यः संनयो सा भूयःज्ञानं सांख्यं परं मतम् ॥’ इत्यादि
 वाक्यम् ; तद्विवेकाय एव सांख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्यः सम्पत्तये प्रतिपा-
 दयति न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा पराशरायणिकमिश्रसंवादादपि
 नेस्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते । अपिच—‘अक्षपादप्रणीते
 च काष्ठादे सांख्ययोगिनोः । त्वान्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणै-
 र्मुनिभिः ॥ जैमिनीये च वेद्यासौ विरुद्धांशो न कश्चन । श्रुत्या वेदार्थ-
 विज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तो ॥’ इति पराशरोपपुराणादिभ्यांऽपि
 ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम् । तथा—‘न्यायतत्त्वाख्यनेकानि
 तैस्तैरुक्तानि वादिभिः । हेत्वागमसदाचार्यैर्युक्तं तदुपास्यताम् ॥’
 इति मौलधर्मवाक्यादपि पराशरायणिकमिश्रसंवादादपि ब्रह्ममीमांसा-
 न्यायवेगविकायुक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यो बलवत्त्वात् । तथा—
 ‘यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् । अनादिनिधनं
 ब्रह्म तमेव शरणं व्रज ॥’ इत्यादि कौर्मादिवाक्यैः सांख्यानामीश्वरा-
 ज्ञानस्यैव नारायणादिना प्रोक्तत्वात् । किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर
 एव मुख्यो विषय उपक्रमोऽदिभिरवधृतः । तथांशे तस्य वाच्ये शास्त्र-
 स्वेवाप्रामाण्यं स्यात् ‘यत् परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति न्यायात् ।
 सांख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्त्वाधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो विषय
 इति ईश्वरप्रतिषेधांशवाचेऽपि नाप्रामाण्यं ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’
 इति न्यायात् । अतः सावकान्ततया सांख्यमैश्वरप्रतिषेधांशे दुर्बल-
 मिति ।” इति ।

इदं संस्तु प्रेषावर्ता विचार्यम् ;—मुख्यस्य यस्य विषयस्य सिद्धा-
 न्ताय प्रत्याचार्यस्य प्रयत्नस्तमेव स दृष्टिगोचरे न्यस्यात्मानपसारयति
 तेनानुकूलचित्तत्वात् । एवं तैर्ये विषया अपसारितास्तेषु वी पुनरवि-
 चाख्यभूमिरवतिष्ठते, तानिवावस्य परार्थाचार्यैस्तदपसारितं विषयं

सुख्यं कृत्वा तद्दीर्घकालं प्रदर्शयन् क्वाप्तिं लभते । यथा हि ब्रह्मवत्सु-
प्रदर्शनाय प्रयत्नः श्रीमच्छङ्करस्य जगज्जीवजीवराजकलहेतोरुपर-
मार्थिकत्वबोधनेन तावत्प्रसारयते । श्रीमद्भगवानुक्तमर्थं श्रीमच्छङ्करस्य
दीर्घकालं प्रयत्नं विस्तृतेन कण्ठनेन जगतो जीवस्य शब्दस्य चाप्यभा-
र्थिकत्वं कथितवान् । स्वतन्त्रमिदं कथं जगज्जीवजीवराजकलहेतोरुपर-
मार्थिकत्वं यद्दीर्घकालमासीत्, तदपसरितं श्रीमता भाष्येन जग-
त्प्राप्ततत्त्ववादीत्यापनेन । एवं परवर्तिभिरप्याचार्यैरर्जुनाजीनेः श्रीम-
त्पाण्डवात्मन्मिदवादोऽचिन्त्यमिदमिदवादेन संस्कृतः । श्रीमत्पाण्डवस्य-
तात्मन्मिदवादेः प्रदर्शितः श्रीमत्पद्मनाभेन पदार्थसंग्रहे—“पञ्च भेदास्तु
जीवेशयोर्भिदः, जीवानाञ्च परस्परं भेदः, जडैश्चयोर्भिदः, जडानाञ्च पर-
स्परं भेदः, जडजीवयोर्भिदः । एते पञ्च भेदाः स्वनादिनिश्चया सुक्तावप्यनु-
स्यूताः” (५१४) इति । श्रीमतो निम्बार्कस्य अतिविशेषोपसंहारवादः
श्रीमतो वक्ष्यस्य च शुद्धाद्वैतवादो भेदाभिदयोर्मूलकमाविष्कृत इति निर-
वयम् । एवं क्रमिकविचारणयैकस्य दुर्बलाशोऽपरिणामकतः । सर्वेषां
दुर्बलांशपरिहारानिन्द्रांगशब्दनेन सामञ्जस्यापादनमेव कर्तव्यं सम्य-
न्दृष्टिमग्निः ।

जगतोऽपारमार्थिकत्वं श्रीमता शङ्करेण यदपि विचारचातुर्येण
साधितं तथापि न तद्विचारपराजितहृदयतोऽस्य पारमार्थिकत्वमप्येतीति
पश्यता केनाप्यस्माकं सुहृदा कदाचित् कश्चिच्छङ्करमार्गावलम्बी परि-
ब्राजकः, अहो न यत् कदापि विपुलयज्ञतोऽप्यन्वया भवति तत् कथम-
सत्यमुक्तं तन्नभयता शङ्करेणिति दृष्टस्वमवाबोधयदेवंविधयाश्रयायिकया
कारणमस्य । एकदेको नरपालः स्वसचिवेन जनहृत्वादिपरिगृह्यप्रण-
स्तप्रान्तरप्रविष्टस्वमपृच्छत्, किं वा प्रान्तरमिति । प्रान्तरमव्यगताय
तन्मज्ञानरहिताय प्रान्तरमिदमित्युपदेशो विफल इति जानन् तं जना-
धिपमुवाच सः,—ह्यपञ्चदिनान्ते किं वा प्रान्तरमिति त्वां बोधयाम्या-
मुक्त्वम् । अनन्तरं स तस्यान्तरं हृत्वा राजमिराच्छास्य तत्र तं नीतवा-
सुरहृष्टाकम् । तथाविधं तस्यान्तरं हृत्वा साधर्म्यं स तमाह—यही

जातेषु सम्पत्तिं वनभूमिरिति । स च बुद्धिमान् सचिवः सर्वान्
हृष्यान् संकेतयन्तुं पुनस्तानामग्रम् । संक्षेपतस्तु वनभूमिं शून्यावमा-
नामवस्थीक्य मङ्गलैरीज्यैः स तं वभाषे—अहो वनभूमिरियं हृष्यैः
परिहीना प्रत्यस्तानामुपगतेति । विरते पार्श्वे तत्प्रकाशेन स तं
प्रत्युक्तवान्, इदं तत् प्रान्तरं यदिबोधयितुमाबुधताऽनुबोधोऽस्मि ।
आवरकं जननिष्ठाभूतमन्तश्चरन्तो यावकायेति न भवति तन्नाशतः
प्रत्यक्षमोचरन्ति श्रीमताः प्रहरेण जननिष्ठान्प्रतिपादने प्रयास इति ।
अथपि तथैव तस्याभिप्रायं इति तस्यान्वयोचरन्ति प्रत्यक्षोपदाम
प्राक् (२।१६) ।

श्रीमच्छङ्करस्य निर्विशेषवादं महता प्रयत्नेन श्रीमद्भामाजो
निरास्यत् । न खलु किमपि वक्ष्यविशेषं बुद्धिमोचरं भवति । सत्तापि
न वस्तुशून्या, जनत्कारणवन्नान्यस्वरूपमेव सा बुद्धी भासयति । अतएव हि
शुद्धबुद्धमुक्तप्रभावः सर्वत्र सर्वशक्तौत्यादि विशेषणविशिष्टमेव तच्छ्रौ-
मता शङ्करेणापि भूयो भूयः स्वभावे कीर्तते । स्वरूपं हि वस्तुगतं
वक्ष्यमिदं तेनैव तद्बोधगम्यमिति सविशेषनिर्विशेषवादयोर्भवत्येकत्र
समावेशः । यदेव विषयविषयिसम्बन्धितया सविशेषं निश्चितसम्बन्ध-
विरहिततया तदेव निर्विशेषमिति कोऽपि विरोधः, यतः सम्बन्धसम्ब-
न्धितया वस्तुपरिग्रह एव ज्ञानोपायः । नायं विना दृष्टान्तेन बुद्धी
भास्यतेऽतो वस्तुपरिग्रहकमाज्ञानमपेक्षमेव तत्त्वार्थिभिः । एकस्यान्य-
त्वाद्व्यावृत्तिं विना न वयं वस्तुग्रहणे समर्थाः । एकस्यान्यत्वाद्व्या-
वृत्तिर्विषयविषयिसम्बन्धं दर्शयति । न पुनरहमनहम् अनहमहम्
विना बुद्धी सुव्यक्ततरं भासते । अहं विषयी अनहं विषयः, अनयोः
सम्बन्ध एकास्यान्यत्वाद्व्यावृत्त्या बुद्धी स्फुरति । अनहंव्यावृत्त्या अहम्,
अहंव्यावृत्त्या अनहमित्येवमहमनहंज्ञानस्फोरणे हेतुः । ननु अहमर्थः
किरणमानीव स्वप्रकाशः, न स्वात्मप्रकाशोऽन्यत् किञ्चित्पेक्षते, तत्त्व-
सुच्यतेऽनहंस्वभावविषयसम्बन्धं विना न तस्य बुद्धी स्फुरणमिति ; उक्तञ्च
—“अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्षं नास्मिन् भवेत् । अहंबुद्धा पराग-

र्णात् प्रत्यगर्थी हि भिद्यते ॥” स्वस्मै प्रकाशमानत्वं प्रगङ्गम्, परस्मै
 प्रकाशमानत्वं पराङ्गम् । अतः पराम्भूतमनङ्गमेव प्रत्यग्भूतादहमर्थात्
 भिद्यमानं बुद्धो भासते । सत्यम्, किंत्वहमनङ्गमन्योन्यसम्बन्धेन सिद्धं
 तानुभूयमानेनानुभूतिः संविद्धोद्भूयते तथा चाहमर्थस्य स्फूर्त्याधिक्यम् ।
 अन्यथा सद्योजातशिरो सत्यामप्यङ्गबुद्धौ न कथं तदा तस्याः सम्यक्-
 स्फूर्तिः ? दृश्यते हि क्रमेण चानङ्गलक्षणाभ्यामविवक्षितसम्बन्धादनुभूते-
 रक्षरोत्तरस्फुरणनाहमर्थस्यापि तथा । आह च श्रीमद्रामानुजः शरी-
 रकमीमांसाभाष्योपक्रमणिकायाम्—“अथ कर्तुः स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य
 संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिव उत्पत्तिस्थितिनिरीधाय ब्रह्मक्षमीक्यन्ते ।
 कर्तृस्थैर्यं तावत् स एवायमर्थः पूर्वमेवानुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष-
 मिहम् । अहं जानामि, अहमज्ञानिधम, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं
 नष्टमिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदैक्यम् । एवं
 क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वोद्घुष्टं परिचुरिदमहमदर्श-
 मिति प्रत्यभिज्ञा च न षटते । अन्येनानुभूतस्य न हान्येन प्रत्यभि-
 ज्ञानसम्भवः । किञ्चानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तथा नित्यत्वेऽपि प्रतिस-
 न्धानासम्भवस्तदवश्यः । प्रतिसन्धानं हि पूर्वोपरकालस्थायिनमनुभ-
 वितारमुपस्थापयति नानुभूतिमात्रम्” इति । अयमनुभविताहमर्थः
 प्रत्यगात्मा न ज्ञसिमात्रं ज्ञातैव । श्रीमता शङ्करेणापि ‘अक्षप्रत्यय-
 विषयः प्रत्यगात्मा’ इति भाष्यारम्भे त्वभाणि चरमे ‘सर्वदुःखविमुक्तैः
 चैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः’ (वे, सू, ४ अ, १ पा, २ सू, भा)
 इति । न केवलमहमनङ्गं व्याहृत्य तज्ज्ञानं स्फुरति, परस्य ज्ञान-
 मपि तथैवेति दर्शितं श्रीमद्रामानुजेन—“लक्षणतः प्रतिपत्तयं ब्रह्म
 सकलैतरपदार्थविरोधिरूपम् । तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदक्षयेण
 व्युदस्यते । तत्र सत्यदं विकारास्यदत्वेनासत्याहनुनो व्याहृतपरम्,
 ज्ञानपदं साक्षात्जीनप्रकाशाच्छङ्कपाहनुनो व्याहृतपरम्, अनन्तपदञ्च
 देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद्व्याहृतपरम् । न हि व्याहृति-
 र्भावङ्गोऽभावङ्गो वा धर्मः, अपि तु सकलैतद्विरोधिः सर्वत्र, यथा

मोक्षादिः काष्ठादिभ्यामिति कृतत्वात्पदार्थस्वरूपमेव न धर्मान्तरम् ।
 एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलैतरविरोध्याकारतामवगमयदर्शयन्तरमेकार्थ-
 मपेक्षायच्च पदत्रयम्” इति । एवं व्याख्यायां सविशेषत्वेन पर-सुष्ठान-
 सिद्धावपि, न खलु तन्निर्दिश्यत्वं जहाति, सकलसम्बन्धनिरदकत्वात्
 स्वयं तस्य । न पुनर्जगज्जीवाभ्यां परबस्तुनो विरोधकत्वमिति द्वायोक्त-
 द्वाभूतत्वात् तच्छक्तिविक्रामत्वात् तदस्वतन्त्रत्वाच्च । चिन्मात्रमात्रा
 शक्तिमात्रं प्रकृतिरन्यसम्बन्धविवर्जिततया शक्यते चिन्तयितुं स्वतन्त्र-
 परिग्रहायेत्यत्रापि निर्विशेषवादाच्च नात्यन्तनिरवकाशः । कथमुच्यते
 नात्यन्तनिरवकाश इति ? परतत्त्वादस्वतन्त्रत्वात् स्वातन्त्र्यपरिग्रहस्य
 कल्पितत्वात् । कथमुक्तं श्रीमच्छङ्करेण — “नेत्ररादन्यः संसारो तथापि
 देहादिमहानां पाधिमन्वस्य इत्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध
 इव व्याम्रः, तत्कृतस्य शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकास्य दृष्टो घटच्छिद्र-
 करकच्छिद्रमित्यादिराकाशादिव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटा-
 काशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा, तथेहापि देहादिमहानां पाधिमन्वस्या-
 धिविक्रुतेऽन्यसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहा-
 दिमहानां नान्यत्वात्त्वाभिनिवेगो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वम् । सति
 चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष्यमीकित्वमप्यत्र संसारिणः” (वे, सू, १५,
 १५, ५, भा) इति ;—प्रदर्शितं तत् पुरस्तात् । इह ‘मिथ्याबुद्धि-
 मात्रेण पूर्वपूर्वम्’ इति वचनात् जीवस्थानादित्त्वं नित्यत्वमैवोक्तं ;
 यथा च “प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्यमानादी उभावपि” (१३।१८) इत्यत्र ।
 ‘श्रोतएव’ (वे, सू, २।३।१८) इति सूत्रे पुनस्तत्र “नित्यचेतन्योऽयमात्मा”
 इति स्वयमेव प्रतिपादितम् । यद्यपि ब्रह्मणो जीवभाव एवात्राभि-
 हितस्तथापि तद्भावेन नित्यावस्थितिरप्यस्य तत्र समर्थिता । जीवशक्तिः
 प्रकृतिशक्तिश्चैव तन्मात्रास्वतन्त्रा तच्छक्तिरेव, यतस्तयोस्तदभावत्वं न जातु
 विवक्षम् । काऽसौ मिथ्याबुद्धिरविद्याऽज्ञानं वा ? “काष्ठाकाशेतादृशबुद्धिः
 साक्षादात्मनोचरेव, शरीरमीचरा त्वद्बुद्धिरविद्यैव, यदीह भगवता
 परामर्शे—‘यूयतां चाप्यविद्यायाः कुरु कुरु नन्द’ इति कथयन्तस्मात्

बुद्धिर्वा' इति' इति । मिहान्तोऽयं श्रीमद्भगवानुक्त्व न पुनः श्रीम-
 ष्वङ्गरक्तताम्रैकान्तविरोधी । आह च स शारीरकमीमांसासूचीप-
 क्रमणिकायां—“प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमवि-
 द्याविषयत्वं नातिवर्त्तते । तथाहि—‘ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादीनि
 शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते ।
 अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा—पुत्रभार्यादिषु
 विकलेषु सकलेषु वाऽहमेव विकलः सकलो वेति वाङ्मयधर्मानात्मन्य-
 स्यति ; तथा देहधर्मान्—ऊगोऽहं ऊणोऽहं, तिष्ठामि गच्छामि
 जह्यामि चेति ; तथेन्द्रियधर्मान् मूकः क्लीबो बधिरः काणोऽहमिति ;
 तथान्तःकरणधर्मान् काममहङ्गविचिकित्साध्वसायादीन् । एवमहं-
 प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं
 सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिर-
 नन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्व-
 लोकप्रत्यक्षः ।” इति ।

अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति मिथ्याप्रत्ययरूपोऽध्यासोऽनादिरनन्तो नैसर्गिक
 इत्युक्तिर्वन्धकारणस्वाज्ञानस्य नित्यत्वं दर्शयति । न खलु मन्तव्यं
 माध्वमतसंस्कारकाणामर्वाचीनानामाचार्याणां विरोधि मतमिदमिति ।
 तेष्याहुर्भागवतामृते—“सच्चिदानन्दरूपाणां जीवानां ऊणाभायया ।
 अचिन्त्या विद्याया तत्त्वविस्मृत्या संसृतिभ्रमः ॥” टीका च—“अवि-
 द्याया यत् संसारित्वं तदपि भ्रमात्मकमेवेत्यर्थः । विचारिण तेषामपि
 संसारित्वमाश्रयात् । कथम् ? “सुक्तौ स्वतत्त्वज्ञानेन मायापगमतो हि
 सः । निवर्त्तते घनानन्दब्रह्मांगानुभवो भवेत् ॥” टीका च—“तस्यांश
 आत्मस्वरूपं तदनुभवो भवेदिति सुक्तौ सुखांशमात्रावाप्तिरिति सिद्धम् ।
 यद्यपि भक्ता अपि ईदृशस्वरूपास्तथापि तेषां भगवद्भजनेन तत्परणानु-
 भवाद्भक्तिसुखावाप्तिरिति सुक्तेभ्यो विशेषो ज्ञेयः” इति । कुतः सिद्धमिति
 जीवस्य भगवदंशत्वं तत्तत्रैवोक्तम्—“अनादिसिद्धया शक्त्या चिद्विलास-
 स्वरूपया । महायोगाख्याया तस्य सदा ते मेदितास्ततः ॥ अतस्त-

आदभिवास्त भिन्ना अपि सतां मताः । सुक्ती सगामपि प्रायो भेद-
 स्थित्यतो हि सः ।” टीका च—“तस्य श्रीभगवतः शक्त्या ते जीवा-
 स्तत्त्वानि ततः परब्रह्मरूपाद्भवन्त एव सदा भेदिताः अंशत्वेन दृष्ट-
 कृताः सन्ति । कीदृश्या ? अनादिसिद्ध्या अनादित्वेन सिद्धयेत्यर्थः ।
 अतो जीवतत्त्वानामप्यनादिसिद्धत्वम् । पुनः कीदृश्या ? अतः चेत्तस्य
 तस्य विलासो वैभवः शोभातिशयः वा स एव स्वरूपं तत्त्वं यस्या इति ।
 तेषामपि चेन्न्यविभूतिरूपत्वेनासायिकत्वम् । पुनः कीदृश्या ? अथ-
 टनचटनचातुर्यविशेषेण महायोग इत्याख्या यस्यास्तथा । तथा च
 श्रीभगवद्गीतासु—‘नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः’ इत्यादि ।
 अनेनांशशित्वासम्भवेऽपि तथा सम्पादनसामर्थ्यमप्युक्तमिति दिह । अतः
 स्वस्मात् तच्छक्तिविशेषकृतभेदात् अस्मात् परब्रह्मणोऽभिन्नाः सच्चिदा-
 नन्दत्वादिव्रह्मसाधर्म्यवत्त्वात्, अंशत्वादिना भिन्ना अपि । अत्रापि
 पूर्वोक्तं रवेरंश इत्यादि दृष्टान्त एव द्रष्टव्यम् । यथा रव्यादेः सका-
 शात् अंशद्वयः प्रकाशकत्वादितत्तद्गुणयोगादभिन्ना अंशत्वेन नानात्वा-
 द्वाधाया भिन्नाश्च तथेति । अतः स नित्यसिद्धा भेदस्थित्येव । एवं
 सत्येव ‘सुक्ता अपि लीलया विग्रहः कृत्वा भगवन्तं भजन्ति’ इति
 श्रीशङ्कराचार्यभगवत्पादानां वचनम् ।” इति । अयमेव भेदाभेद-
 वादः श्रीमता जीवेन सर्वसंवादिन्यां “स्वमते त्वचिन्त्यभेदाभेदवि-
 श्वचिन्त्यशक्तिमयत्वात्” इत्युक्तः । तत्त्वमस्यैवसुक्तं भागवतामृते—
 “सदा वैजातप्रमाप्तानां जीवानां तत्त्वतस्तथा । अंशत्वनाप्यभिन्नत्वा-
 द्विजातीयभेदा मृता ॥ अस्मिन् हि भेदाभेदाख्ये सिद्धान्तेऽस्मिन्
 सुसम्पत्ति । युक्त्यावतारिते सर्वमनवद्यं भुवं भवेत् ॥ सदा प्रमाण-
 भूतानामस्माकं महतां तथा । वाक्यानि व्यवहाराश्च प्रमाणं खलु
 सर्वथा ॥” टीका च—“अद्वयमितरपि साधयन्ति सदेति । सदा
 वैजात्यं परिच्छिन्नत्वादिभेदेन विजातीयत्वम्—प्राप्तानां जीवानां जीव-
 तत्त्वानां तत्त्वतः परमार्थतः अभिन्नत्वाभेदाभावात् चिद्विज्ञासशक्तिजन-
 त्वेन तेषामपि तादृशत्वात् ..... अंशत्वेनाप्यभिन्नत्वात् विजातीय-

रूपा भिदा कृता नष्टा । अस्मिन्मुक्तप्रकारके सिद्धास्तन्यायविशेषे
 अस्माकं श्रीभगवद्भक्तिपराणां सुसन्धाने युक्त्या विचारोपायतारिते
 व्याख्याद्वाराभिव्यञ्जिते सर्वमुक्तमनुक्तमपि भक्तिभार्यविषयकं व्याख्यातं
 निर्गतमवश्यं दीक्षी यथा तादृशं भवति भूयं निश्चितं सर्वसन्देहजात-
 निरसनमामर्थात् । एवमेव ब्रह्मण एव उत्पद्यन्ते तस्मिन्नेव लीयन्ते
 इत्यतो जीवानां तत्त्वतो ब्रह्मणा सद्भाभेदे ये केचित्सन्त्यन्ते तेषामपि
 भते मुक्तौ ब्रह्मणोऽशेषस्वरूपानुभवाभावात् सुखमभ्युपगमेन सिद्ध्यति ।
 तथाहि यथा समुद्रस्य प्रदेशादेकस्मादेव जायमानास्तरङ्गा एकस्मिन्नेव
 देशे लीयमाना जलमयत्वादिना समुद्रादभिन्ना गाभीर्येऽङ्गाकरत्वादि-
 गुणाभावाद्भिन्नाश्च केवलं तस्मिन् कथात् पृथक्तेनादृश्यमाना ऐक्यं गताः
 समुद्रस्वरूपं प्राप्ता इत्युच्यन्ते, तथा स्वकारणे ब्रह्माग्रेऽपि जपादिस्थानीये
 मुक्ता लीयमाना जीवा ब्रह्मैक्यं गता इत्युच्यन्ते, न त्वपरिच्छिन्नसुखघन
 ब्रह्मताप्राप्तिस्तेषां स्वभावेनैव परिच्छिन्नत्वात्, ततो मुक्तावपि पृथग्दर्श-
 नादभिन्नत्वं कस्मिंश्चिद्भिन्नाः परिच्छिन्नत्वेन स्नीतयावस्थानादभि-
 त्वञ्च । अतएव कस्यचिन्मुक्तस्य श्रीभगवत्कृपाविशेषेण भक्तिव्याय
 मच्चिदानन्दशरीरधारणार्थं पुनः पुनः पृथक्कृतावाप्तिः सम्भवतीति तावदेव
 निरूपितम् । एवं सत्येव 'नत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहम्' न मामकी-
 नस्त्वम् । सामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः' इति श्रीम-
 ष्कङ्कराचार्यभगवत्पादानां भेदाभेदन्यायोपहृतं वचनं सम्यगुप-
 द्यते । अविद्याकृतंजीवत्वभेदे विनष्टे सति तदीयत्वेन पुनर्भेदस्य सिद्धेः,
 अन्यथा परमैक्यापत्त्या 'नाथ तवाहम्' इत्याद्युक्तिर्नैव सङ्गता स्यादिति
 दिक् ।' इति । भेदाभेदवादमुद्दिश्य श्रीमद्भगवानुज्जाह — 'भेदा-
 भेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्ता जीवगता दीषा ब्रह्मण्येव
 प्रादुःश्रुति । निरस्तनिश्चिनदीषकस्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा
 हि विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः । स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मणः
 स्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणदोषाश्च स्वाभाविका भवेयुरिति
 निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशो विरुद्ध एव' इति । श्रीचेतन्यानुवर्तिना-

मावाक्षाणां भेदाभेदवादे—“नित्यसिद्धास्ततो जीवा भिन्ना एव यथा रवेः । अंशवो विष्णुलिङ्गाश्च ब्रह्मेमंजाश्च वारिधेः ॥” इति रवेरंशवोऽग्नेर्विष्णुलिङ्गाः समुद्रस्य तरङ्गा इति दृष्टान्तेन ‘अभिधाः सच्चिदानन्दत्वादिब्रह्माधर्मवत्त्वात्’ इत्युक्तत्वात् स्वरूपगतोऽभिदः परिच्छिन्नत्वादिना भेदोऽवगम्यते, अन्यथा तेषां स्त्रीतिविरोध एव स्यात्—“न तावद्वास्तवोपाधिपरिच्छेदपक्षे तत्परिच्छिन्नो ब्रह्मस्वरूपोऽनुकूपो जीवः, पञ्चेत्यत्वादस्य कृत्वाभ्युपगमाच्च ब्रह्मणः, चादिमत्वापाताच्च जीवस्य ; यत एकस्यैव वस्तुनो द्वेधीकरणं केदनम् । अथाच्छिन्नरूपवानुकूपोपाधिकयुक्तो ब्रह्मप्रदेश इति चेत्, उपाधौ नञस्तुपाधिना सुसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्पणायोगादानुक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशभेदात् नञे नञे नञमीक्षी स्याताम् । अथोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव जीवः, तर्ह्यनुपहितब्रह्मप्रदेशासिद्धः स्यात्, जीवस्यैकत्वञ्च, ‘य चात्मनि तिष्ठन्’ इत्यादि श्रुतिविरोधः, ‘शब्दविशेषात्’ इत्यादि न्यायविरोधश्च सर्वत्र । अथ ब्रह्माधिष्ठानमुपाधिरेव जीवः, तदेवं मोक्षे जीवनान्नः स्यात् तस्मात्तासौ पक्षः ।” (स, स, प, स,) इति । रवेरंशवोऽग्नेर्विष्णुलिङ्गाः समुद्रस्य तरङ्गा इति दृष्टान्तः प्रयत्नं विना भगवच्चिच्छक्तेर्जीवानामभिव्यक्तिमेव दर्शयति जगद्वत्, यतः—“यथोर्ध्वनाभिः सृजते षट्क्षते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतौह विश्वम् ॥” (सु, उ, १।१।७) इत्येवा श्रुतिः “यथा सुदीप्तात् पावकात् विष्णुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते स्रूपाः । तथाक्षरात् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तच्च चेवापि यन्ति ॥” (सु, उ, २।१।१) इत्यस्या न विरोधिनी । पावकस्थानीयात् चित्स्ररूपात् विष्णुलिङ्गस्थानीयानां सुद्रुचितामभिव्यक्तिरिति तत्त्वम् । “जीवस्वरूपं यदस्तु परं ब्रह्म तदेव चेत्” इत्युक्ता “तथापि जीवतत्त्वानि तस्यांशा एव सम्भूताः । घनतेजःसमूहस्य तेजोजालं यथा रवेः ॥” इति यद्ब्रह्मांशत्वं जीवस्य निर्णीतं तत्सुद्रुत्वमेव व्यनक्ति, अन्यथा तेषां स्वसिद्धान्तव्यापित्वमिति । “जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथाग्नेर्वि-

स्फुल्लिङ्गः । अंश इवांशः । न हि निरवयवस्य सुख्योऽंशः सम्भवति” (वे, सू, २२, ३पा, ४३सू, श, भा) इति । “तत्सम्बन्धित्वमेव तदंशत्वम्” इति श्रीमज्जयतीर्थः (वे, सू, २२, ३पा, ४३सू, भा, भा, टी) इति । “स्मरन्ति च” (२२, ३पा, ४६सू,) इति सूत्रे श्रीमद्रामानुजः —“एवं प्रभाप्रभावदूषेण शक्तिशक्तिमदूषेण शरीरात्मभावेन चांशांशिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति” इति ।

श्रीमद्भक्तभक्तु प्रकृतिर्जीवस्य भगवदंश इति मन्यते, “नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात्.....नानात्वं त्वेच्छिकमेव” (वे, सू, १।१।४ सू, भा,) “न तु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति क्वचिन्नोके सिद्धम्, वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुज्ञात्वेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या ।” (वे, सू, २।३।४३ सू, भा,) इति । भगवदंशत्वेऽपि कथं जीवस्य दुःखित्वमित्यस्य हेतुं प्रदर्शयितुं स आह “अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि तिरोहितम्, तच्च हेतुः, पराभिध्यानात्—परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मात् । ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्हीनत्वं पराधीनत्वम् ; वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् ; यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् ; श्रुतिरोभावात् जन्मादिसर्वापदिषयत्वम् ; ज्ञानतिरोभावात् देहादिष्वहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानज्ञापस्मारसहितस्यैव ; वैराग्यतिरोभावात् विषयासक्तिः । बन्धसतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोः । तिरोभावाद्देवैरनान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि तथाभावात् । आनन्दांशस्य पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः । अतएव काममयः, अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्तिः, अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् ।” (वे, सू, ३।२।५ सू, भा) इति । प्रकृतेर्जीवस्य च भगवदंशत्वात् तद्रूपत्वात् (वे, सू, १।१।

११ सू. भा.) सुखी पुनर्जीवस्य 'तत्सुखत्वात्' 'सर्वस्य शुद्धमत्तत्वं' (वे, सू. १।१।१० सू. भा) प्रतिपादितं तेन, अतोऽस्य मतं शुद्धादितवादित्येन प्रसिद्धिमवसत् । उक्तञ्च तेन "आदिमध्यावसानेषु शुद्धमत्तत्वं एवोपपादनात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वयः" (वे, सू. १।१।१० सू. भा) इति । इदं शुद्धमत्तं नित्यलीलाविशिष्टम् ; तद्यथा—"भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय 'लोकवस्तु लीलाकौवण्यम्' इति व्याजेन या लीलाः करोति..... ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । अतएव लीलायाः अनेकरूपत्वात् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैव्यवदृष्टान्तेनैकरसस्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति शङ्कानिरासाय कौवण्यमित्युक्तम् । 'साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिषु या अन्वधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता सा लीलात्मिकेव । लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कैदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपानन्दकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वम् ।" (वे, सू. ४।४।१४ सू. भा) इति । न हि रूपवत्तां विना लीला सम्भवति, रूपन्तु तस्य निर्गुणमेव । यथा "प्रकृतेनावस्थं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः" इत्याद्यधिकरणैः 'परास्य शक्तिर्विक्रियैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा निषिध्यन्ते ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्ते, अन्यथा तद्विधनमेव न स्यात्, निषेधवाक्य एव तद्विधनमपि न स्यात्—'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिरूपम् । अतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेर्भवतः, का वा कार्य्याक्षमता यथा प्राकृतान् गुणानूरीकुर्व्यादतो निर्गुणमेव सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यम्" (वे, सू. ४।४।१६ सू. भा) इति । लीलायाः स्वरूपानन्दकत्वे रूपस्य च निर्गुणत्वे श्रुतिवर्णितं हिरण्यग्रमु-हिरण्यकेशादिकं स्वरूपमेव । अतएवाह सः—"हिरण्यग्रश्च आनन्दवाचो, लोकेऽपि तस्यानन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव, तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् । ..... 'माया शोषा मया सृष्टा' इत्यादि भगवद्वाक्यं भगवन्मायया भगवन्तमन्वया पश्यतीत्याह न तु भगवानेव मायिक इति । शरीरे सति जीवत्वमे-

वेति निश्चयः ।” (वे, सू, १।१।२० सू, भा) इति । एवं शुद्धाद्वैतवाद-
त्वेऽपि यावन्न ब्रह्मसायुज्यं तस्मिन् लयो वा, न तावद्द्वैतविलोपः ।
अतस्तेनोक्तम्—“यद्योक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासम्भव
इति तच्चाप्युच्यते । ‘यच्च त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्’ इति श्रुतिरखण्ड-
ब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मविदः प्रौढाधिकभेदादर्शनं वदति, न तु प्रपञ्चाती-
तार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा । पुरुषोत्तमस्वरूपन्तु यावत् स
अविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादौ किमायातम्” (वे, सू, १।
१२ सू, भा) इति । अपि च “एतेन लौकिकं पूर्व्वदेहं त्यक्त्वा साक्षा-
द्भगवद्भजनोपयोगिनं भगवद्भिभूत्यात्मकं सङ्घातं प्राप्नोत्यादौ” (वे, सू,
१।१।१२ सू, भा) इति । अयं भगवद्भजनोपयोगी देही भगवत्प्रवेशेन
सिद्ध्यति, नान्यथा, तद्यथा “न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा
भोक्तुं शक्नो भवति ; किन्तु भगवांस्तस्मिन्नाविश्रितं यदा तदायमपि
तथैव भवति” (वे, सू, ४।४।१५ सू, भा) इति । एवमपि कथमस्य
श्रीमता शङ्करेण महान् विरोध इत्यस्य हेत्वन्वेषणे न पुनर्व्वङ्गायासस्य
प्रयोजनम् । जीवांशे न तयोरस्ति विवादकारणं, यतो ब्रह्मण एव
स्वरूपतिरोधानेन जीवत्वमित्यस्मिन्नस्युभयोः सम्प्रतिः । प्रकृतेर्भगवदं-
शत्वे न केवलं तस्याः सत्यत्वमायाति, जगतोऽपि तद्विलासत्वात् ब्रह्मणो
विभूतित्वात् (वे, सू, १।१।१२ सू, भा) भगवद्रूपत्वात् (वे, सू, १।१।३१
सू, भा) । श्रीमता शङ्करेण मिथ्यात्वमस्या प्रतिपादितमिति बुद्ध्या
पाषण्डित्वमस्य प्रथयता श्रीमता वल्लभेन निर्व्वक्तृभक्तमात्मनो विद्वद्भीष्टेषु
सम्पादितम् । “अपवादार्थत्वात् रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि न दाघः ।
‘सर्व्वं समाम्नोषि ततोऽसि सर्व्वः’ इति स्मृतेश्च चेत्, मैवम्, तथा सति
पाषण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता गणित-
त्वात् ।” (वे, सू, १।१।४ सू, भा) इति । “महादेवादयः स्वांशिनाव-
तीर्थ्य वेदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्यं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय
सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविद्यां सर्व्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तस्मि-
न् इत्यर्थं जातिभेदरूपं सत्यासपाषण्डं प्रसार्य सर्व्वमेव लोकं व्यामीहि-

तवन्तः । आसीदपि कलहं कृत्वा गङ्गां गङ्गा तूष्णीमास । अतो-
मिना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिमूलाणि योजयतां
सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः” (वे, सू, २।२।२६ सू, भा) इति ।

अस्ययथा नास्ति श्रीमता गङ्गारेण वादिनां तादृग्विरोधकारणमिति
विचार्यमन्यथा सर्वेषां वादिनामेकत्वं श्रीमद्योगाचार्यस्य च माहात्म्यं
नावभासेत । दृश्यते मायावादीति निन्दा श्रीमच्छङ्करस्य यशोराशिं
राहुग्रस्तं चन्द्रमसमिव मलिनो करोतीति सैव प्रथममपनोदनीया ।
कासो माया ? अव्याकृतनामरूपा देवी शक्तिर्माया, तद्यथा—“परम-
श्रद्धया च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि
—‘मायान्तु प्रकृतिं विद्याभ्यायिनन्तु महेश्वरम्’ इति । ‘यो योनिं
योनिमवतिष्ठत्येकः’ इति च । तस्या एवावगमात् न स्वतन्त्रा काचित्
प्रकृतिः प्रधानं नाम अजामन्त्रेणास्त्रायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकर-
णात्तु सैव देवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्था” (वे, सू,
१अ, ४पा, ८सू, भा,) ; यथा च “सर्वज्ञेश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्या-
कल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्व-
ज्ञेश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते, ताभ्या-
मन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः ‘आकाशो वै नामरूपयोर्निर्विजिता ते यदन्तरा
तद्वद्भा’ इति श्रुतेः” (वे, सू, २अ, १पा, १४सू, भा) इति । यत्तु
तेनाक्तं—“अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तगण्डनिर्दिष्टा परम-
श्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिता शरते
संसारिणो जीवाः” (वे, सू, १अ, ४पा, ३सू, भा) इति तस्मिन् सर्वेषां
वादिनां सम्प्रतिरस्ति । ‘ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्व्यतिरोभावः’
इत्युक्तिर्न पुनरस्या विरोधिनी । यदि वदमि असहाद एवास्य निन्दा-
कारणं, तदपि न, स्वयमेव तेनासत्कार्यवादस्याश्रुतता प्रदर्शिता—
“दधितटचकारार्थभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसत्तिकासुव-
र्णादीन्मुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्मर्षिभिर्मूर्त्तिकोपादी-
यते, न घटाद्यर्थभिः क्षीरम् । तदसत्कार्यवादो नोपपद्यते” (वे, सू,

२८, १पा, १८ सू, भा) इति । प्रत्युत सत एव सर्वत्र वेदान्तेऽसहा-
 यदेशः प्रागुत्पत्तेः (वे, सू, २८, १पा, १७सू, भा) इत्युक्तेः सहादस्यैव
 स्वीकारः । अपि च कारणस्यैव कार्यस्य जगतस्त्रिषु कालेष्वप्यभिचारः
 (वे, सू, २८, १पा, १६सू, भा) इति तस्य सिद्धान्तः । यद्येवं कथं
 जगन्निष्ठावादोत्यापनेन मायावादस्यासहादस्य च प्राधान्यं तत्प्रणीते
 भाष्ये, इति जिज्ञासायां प्रपञ्चविलयेन योगानुकूल्यं भवतीति दृष्ट्या
 मिथ्यात्वप्रतिपादनं विना न तत्सिद्ध्यत्यतस्तत्र प्रयत्नस्तस्येत्यसक्तदुः-
 मस्माभिः । नेषोऽस्माकं कल्पनाप्रसूतो राक्षान्त इति तदुक्तिरेव शरी-
 णम्—“ननु हैतप्रपञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति, अप्रविलापिते
 हि हैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीक-
 भूतो हैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उप-
 दिश्येत, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चविलयः । यथा च तमसि व्यवस्थितं
 घटादितत्त्वमवबुभुक्षमानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं
 ब्रह्मतत्त्वमवबुभुक्षमानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः ।
 ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म । तेन नामरूपप्रपञ्च-
 प्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—
 कोऽयं प्रपञ्चविलयो नाम ? किमग्निप्रतापसम्पर्कात् घृतकाठिन्यप्रवि-
 लय इव प्रपञ्चविलयः कर्त्तव्यः, आहोस्त्रिदेकस्मिन् चन्द्रे तिमिरकृतानि-
 कचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृते ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयि-
 तव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्या-
 त्मिको वाङ्मय पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुष-
 मात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽग्न्यविषय एव स्यात् ।
 एकेन चादिसुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः इदानीं पृथिव्यादिग्न्यं
 जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया
 प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्याननावेद-
 यितव्यम् ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’, ‘तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ इति ।
 तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते, ततश्चा-

विद्याव्यस्तः सकलौऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रविशोद्यते” (वे, सू, १५, २पा, २१सू, भा) इति । “प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शतशतशेषमेव प्रविशोद्यते, शक्तिमूलमेव च प्रभवति” (वे, सू, १५, १पा, १०सू, भा) इत्युक्तरीत्या योगानुकूलाय सर्वशक्तिब्रह्मधारणायोग्यशतश-
वशेषप्रपञ्चविलयो न जातु तस्याननुमोक्षो भवेदिति निर्विवादस्येन सर्वेषां वादिनाम् । न खलु यत्तव्यं ब्रह्म सर्वशक्तौति न तेन मन्यत इति, तथा सति महता प्रयासेन तस्य जगत्कर्तृत्वं न तेन निर्णयेत ; “एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्चः” (वे, सू, २५, १पा, ३०सू, भा) इति ; “सर्वं च” सर्वशक्ति महामायसु तद्ब्रह्म” (वे, सू, २५, १पा, ३०सू, भा) इति च न स्वीक्रियेत । सिद्धान्ते तु — “भूमिरापोऽनको वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥” (७४) इत्याचार्योक्तिः सत्या, न च तद्वाक्येः सा बाधयोग्या ।

ब्रह्मणा जीवस्य स्वरूपसाम्यमिति स्वीकृते न तिष्ठति विवादकारणं वादिभिरन्येस्तस्य । “सत्यपि जीवेश्वरयोरंशगमिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वम् । किं पुनर्जीवेश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ? न नास्तीति । विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितम् अविद्याव्यवधानात् । तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिधायती यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम्” (वे, सू, १५, २पा, ५सू, भा,) इत्युक्तिस्तस्य ब्रह्मणा जीवस्य स्वरूपसाम्यमेव दर्शयति । “सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इत्यत एव घटकरकगिरिशुद्धाद्युपाधिसम्बन्ध इव ज्योत्स्नाः, तत्कृतस्य शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकास्य दृष्टो ‘घटच्छिद्र’, ‘करकच्छिद्रम्’ इत्याद्याकाशव्यतिरेकेऽपि तत्कृता च आकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा, तस्येवापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चाजन एव सतो देहादि-

सङ्घातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशी मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेषु” (वे, सू, १५, १पा, ५सू, भा) इत्यादि यत् तेनीत्तं न तत्स्वरूपसाम्यत्वविरोधि । ऐकात्म्यसाधनायैवमुक्तं तेन न पुनः स्वरूपसाम्यं विना सम्भवत्येकात्मता । ऐकात्म्यसाधनन्तु स एवमाह—“यद्येतेरे गुणाः सर्व्वेऽनात्मत्वप्रभृतय आध्यानायाम्नायन्ते तद्वत् । तथा हि विशिष्यन्ति समाम्नातार उभयोच्चारणेन ‘त्वमहमस्मि, अहम् त्वमसि’ इति । तच्चोभयरूपायां मती कर्त्तव्यायामर्थवद्भवति ; अन्यथा हीदं विशेषणीभयाम्नामनर्थकं स्यात्, एकेनैव कृतत्वात् । ननूभयाम्नामनस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः स’माध्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रमज्येतेत्युक्तम् । नैव दोषः । ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचित्वमानत्वात् । नन्वेव’ सति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत । न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः किन्तु हि व्यतिहारिणैव हिरूपा मतिः कर्त्तव्या वचनप्रामाण्यात् नैकरूपेत्येतावदुपपादयामः फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति ; यथा ध्यानार्थेऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेशे तद्गुणक ईश्वरः प्रसिद्धानि तद्वत् ।” (वे, सू, ३५, ३पा, ३७सू, भा) इति । मुक्तौ जीवो भिन्नाकार’ परिहाय ब्रह्मणो नित्यस्वरूपेऽवतिष्ठति—‘मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा’ इति वाचस्पतिः । अतएव हि स आह—“मुक्त्यवस्था हि सर्व्ववेदान्तेष्वेकरूपेणावधार्यते । ब्रह्मेव हि मुक्त्यवस्था” (वे, सू, ३५, ४पा, ५२सू, भा) इति । स्वरूपेणैवशादेकत्वानुभवः सम्यगेव । दृश्यते चात्र श्रीमच्छङ्करस्य महान् निर्बन्धः स्वरूपेणैवैषां गुणमात्रमपि भेदमसहमानस्य ‘एतस्मिन्मुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति’ इति न्यायेन । अनेन कारणेन “मम साधर्म्यमागताः” (१४।२) इत्यस्य व्याख्याने “मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्म्यतां साधर्म्यं चेच्छेष्टेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे” इति निरूपयति तेन । एवमेकात्म्यसाधनपक्षपातेन यत् सत्यं प्रख्यादितं तेन, अन्येषामाचार्याणां लक्षणतत्त्वलोच्यत्वं प्रतिभातीति दर्शयामः । श्रीमद्रामानुज आह—“परस्माद्ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागेनानुभवति मुक्तः । कुतः

—‘दृष्टत्वात्’—‘परं ब्रह्मोपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याचात-
 प्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि ‘तत्त्वमसि’, ‘अयमात्मा
 ब्रह्म’, ‘एतदात्मा मिदं सर्वं’, ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिसामाना-
 धिकारख्यनिर्दिष्टेः । ‘य आत्मनि तिर्यक्त्वात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद,
 यस्यात्मा शरीरं’, य आत्मानमन्तरं यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः,’
 ‘यन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्व्वात्मा’ इत्यादिभिश्च परमात्मात्मकं
 तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम् । ‘अवस्थितरिति काश-
 क्तस्त्व’ इत्यत्र, ‘अतोऽविभागेनाह’ ब्रह्मास्मीत्यनुभवति । साम्यमाध-
 र्मोऽव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं तत्त्वममिति देवा-
 दिप्रपञ्चतत्त्वप्रकाशेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति, सहस्रश्रुतिस्त्वेव-
 भूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकाशिता ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादय-
 तीति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तोर्हि ‘सहस्र-
 देव तच्छ्रुतेः’ इत्यादि न विरुध्यते ‘अधिकन्तु भेदनिर्देशादधिकोपदेशात्’
 इत्यादि च ।” (वे, सू, ४ अ, ४ पा, ४ मू, भा) इति । श्रीमत्साध्वसु
 मुक्तानां स्वरूपसाम्यमनुज्ञा भोगसाम्यमनुज्ञा, तद्यथा—“ये भोगाः
 परमात्मना भुञ्जन्ते, त एव मुक्तेर्भुञ्जन्ते ;—‘यानेवाह’ शृणोमि यान्
 पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेदेते इदं शरीरं’ विसृज्यानुभवन्ति’ इति
 दृष्टत्वाच्चतुर्विदशिक्षायाम् ।” (वे, सू, ४ अ, ४ पा, ४ मू, भा) इति ।
 न हि स्वरूपसाम्यं विना भोगसाम्यं सम्भवतीति भोगसाम्येन स्वरूप-
 साम्यमेवोक्तं भवति । यच्च तेनोद्धृते भविष्यत्पुराणवचने दृश्यते—“मुक्ताः
 प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगान् लेगतः क्वचित् । बहिष्ठान् भुञ्जते नित्यं
 नानन्दोदीन् कथञ्चन ॥” यच्च टीकाकृतोक्तम् “अतो मुक्तानां भगव-
 द्भुक्तभोगभोक्तृताद्युक्तं तस्य सर्वभोक्तृत्वम्” इति तदपि न स्वरूपसा-
 म्यविरोधि, स्वरूपभूतस्य विन्दोरपि समानत्वमस्ति पूर्णस्वरूपेण । अत-
 एवाह श्रुतिः—“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥” (इ, आ, ७।१।१) इति । श्रीमता
 वल्लभेन स्पष्टमुक्तम्—“भोजि सर्वस्यापि भगवतापि तुल्यत्वात्” (वे, च,

१५, १५, १००, भा) इति । तत्राहुतं जीविन्द्रमात्रकता जीमता
 वदन्ति चेन्न—“यथाह मयाहं नाहं चैव सति साऽहमिति साहोऽहम्-
 येति ‘अहोऽहम्’ इति, ‘अहोऽहम्’ इति” (त्रि, सू, १५, १५, १५, १५,
 भा) ; “न च इन्द्रादीन् जगत्पामिदः प्रकः, जीरे जीरान्तरलोकीभाव-
 यवहारोऽपि चत्तर्मीदृश सत्त्वात्, इतरथा इन्द्राद्यानापत्तिः” (त्रि, सू,
 ४५, ४५, ४५, भा) इति । प्रतीयमानमपि जगद्यथा प्रत्यक्षवर्षमेव
 प्रतीयते तथा जगत्पसाम्येऽपि जीवतत्त्व जीवप्रत्यक्षवर्षमेवाम्निर्वहरति
 परब्रह्मणः । अतएवाहवाच्यः—“... .. इतस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे
 पराम् । जीवभूताम्” (७।५) इति । अभ्युपगतञ्च श्रीमता शङ्करेण
 —“नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम्, प्रकृति-
 इयवस्त्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थि-
 तिप्रलयहेतुः” इति ।

एवं वादमात्रपर्यवसितप्रकृतिजीवतत्त्वविषयकमतविरोधपरिहारः
 सुघट एवेति प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मतत्त्वविषयकं वादिनां मतद्वैधं विचा-
 र्यते । जगत्सृष्ट्यादिकं ब्रह्मणी न पारमार्थिकमिति मतं प्रच्छन्न-
 बीजवादत्वेन बहुभिरनादृतम् ; दृश्यते तत् श्रीमच्छङ्करभाष्ये सुस्पष्ट-
 मेव । यथा—“अविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव
 घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानवि-
 द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकारणसङ्घातानुरोधिनी जीवास्थान्
 विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिग-
 र्च्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च न परमार्थतो विद्य-
 यापास्तसर्वोपाधिस्वरूपे सात्मनीश्विनीश्वितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उप-
 पद्यते । तथा चोक्तम्—‘यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
 हिजानाति स भूमा’ इति, ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं
 पश्येत्’ इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति
 वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्तपि—“न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य सृजति
 प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं सभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्मचित्पापं

न चैव सुखं विदुः । अज्ञानेनाज्ञानं ज्ञानं तेन सुखमिदं ज्ञानम् ।”
इति परमाशीवस्थायां ईश्वरीयज्ञानादिव्यवहाराभावः प्रदर्शितः,
व्यवहारावस्थायास्तूक्तः सुतावपीश्वरादिव्यवहारः । “एष सर्वेश्वर
एव भूताधिपतिरिव भूतयाव एव चेतुर्विचरन् एषां लोकानामसंख्येदाय”
इति ।” (वे, सू, २४, १पा, १४सू, भा) इति । प्रबोद्धे नैव सर्व जीवस्य
जीवस्य विस्तृत्यते, ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमपि—तद्वत्त्वा—“यदा ‘तत्त्वमसि’
इत्येषां जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतं
भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मण्य स्रष्टृत्वम् ; समस्तस्य मिथ्या-
ज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सस्यगन्धानेन बाधितत्वात् ।” (वे,
सू, २४, १पा, २२सू, भा) इति । सक्तिरेवा वाङ्मात्रेण पर्यवसन्ना,
यतः स ब्रह्म ज्ञानस्वरूपत्वेनाग्रहीत् प्रागुत्पत्तेस्तज्ज्ञानविषयं निश्चितं
जगदासीदिति च स्वीकृतवान्, तद्यथा—“यत्पुनश्च ब्रह्मणोऽपि न
मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वेन ज्ञानक्रियां प्रति स्वात-
न्त्र्यासम्भवादिति, अचोच्यते,—इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञान-
क्रियत्वेन सर्वज्ञत्वमिति । यस्य हि सर्वविवयावभासलक्षणं
ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि
ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न ज्ञानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् ।
नास्ती ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वात-
न्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न, प्रततीत्यप्रकाशेऽपि सवितरि
दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रका-
शसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, न तुल्यज्ञानः
प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्तृसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः, न, असत्यपि कर्मानि
सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् । एवंमसत्यपि ज्ञान-
कर्मानि ब्रह्मणस्तदेक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मा-
पेक्षायां नु ब्रह्मण ईशित्वत्वश्रुतयः सुमरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्
कर्मा यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य त्रिषथो भवतीति । तत्त्वान्यत्वाभ्या-
मनिर्वचनीये नामरूपे अवग्राहते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यद्यसा-

दाहि योगिनामप्यतीतानामतविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
विदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य श्रुतिस्थितिसंज्ञितविषयं
नित्यं ज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्ध-
मन्तरिण ईक्षित्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोदात्मवदिति । सवित्प्रकाश-
वत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च,
अविद्यादिमतः संसारिणः शरीरादपेक्षा ज्ञानीत्युक्तिः स्यात्, न ब्रह्म-
प्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य ।” (वे, सू, १५, १पा, ५सू, भा)
इति । यदेव कथमिदं पारमार्थिकम् इदं वावहारिकमिति भेदेन
तत्त्वनिर्णये प्रयत्नः ? निरवयवस्य ब्रह्मणः सावयवत्वदोषपरिहाराय,
तदप्या “ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवञ्च
ब्रह्म परिणमते न च कल्पमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नेव
परिणमेत, कल्पमेव वा परिणमेत । अथ केनचित् रूपेण परिणमेत
केनचित् रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत ।
क्रियाविषये हि ‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति’ इत्येवञ्चातीत्यकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं
विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतत्त्वादानुष्ठानस्य । इह तु विकल्पा-
श्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषतत्त्वात् वस्तुनः ।
तस्मादुर्ध्वमेतदिति । नैव दोषः,—अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपग-
मात् । न चाविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पदति । न
हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति ।
अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वे
प्रतिपदते, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवति-
ष्ठते ।” (वे, सू, २५, १पा, २७सू, भा) इति । नैतावताभिप्राय-
सिद्धिः, यतो ब्रह्मणः कारणत्वमवश्यमभ्युपगम्यम्, कार्यस्य च प्रत्य-
क्षस्य स्थितिर्न जात्वस्वीकर्तुं शक्या । विवर्त्तो वा परिणामो वा परि-
कल्पितो न पुनः श्रुतिरक्षणं निःसंशयं विवृणोति । रक्षस्व रक्षस्व-

स्थापनयनं मनुष्यबुद्ध्या न कदापि सम्भवति । स्वीकृतमिति तेन स्वयं स्फुटतरवाक्येन ;—“विकारणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् ‘अचक्षुष्क-
मश्रोत्रमवागमनाः’ इत्येवं जातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त
आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञा-
यन्ते ; कथञ्च ‘नेति’ ‘नेति’ इति प्रतिषिद्धा सर्वविशेषाया देवतायाः
सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र वक्तव्यं तत् पुरस्तादेवोक्तम् ।
श्रुत्यवगाहमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् । न च यथै-
कस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्यं भवितव्यमिति नियमोऽ-
स्तीति प्रतिषिद्धमत्रैविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवति ।”
(वे, सू, २५, १पा, ११सू, भा) इति । अपिच ब्रह्मणः कारणत्वे
स्वीकृते सर्वज्ञसर्वशक्तित्वादिकं तस्मिन्मन्त्रेऽभ्युपगम्यमित्याह न
तस्यासम्पत्तिः, तदुच्यते—“यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिण्यह्माग्ने
प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वं कारणधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्तं महा-
मायञ्च तद्ब्रह्म तस्मादनतिगह्वरीयमिदमोपनिषदं दर्शनमिति ।” (वे,
सू, २५, १पा, १७सू, भा) इति । न पुनः सर्वज्ञत्वादिसौकरात्
कार्यसम्बन्धाद्वा तस्मिन् कथञ्चन दोषसंशयः, यतः “परमात्मनः स्वरूप-
व्यपायमोदासीन्यं मायाव्यपाययज्ञं प्रवर्त्तकत्वम्” (वे, सू, २५, २पा,
७सू, भा) इति । कार्यसम्बन्धेऽपि प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्य स्वरूपाहि-
त्युतिः—“यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नेवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति
प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्याविशेषाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्-
कृतेन दुःखेन दुःख्यमित्यविद्याकृतं दुःखापभोगमभिमन्यते, नेवं पर-
मेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति । ..... लौकिकस्यापि
पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यदस्वन्तर-
मपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मात्वास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्य-
मसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौख्य-
चान्द्रमसो वा विद्यद्वाप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात् तेष्वङ्गुव-

आदिभाव' प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थत-
स्तत्तद्भाव' प्रतिपद्यते, यथा चाकाशो घटादिषु गच्छति, गच्छतिव
विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदशरावादिकम्पनात्
तद्वत् सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानोऽपि न तद्वान् सूर्यः कम्पते, एवमविद्या-
प्रत्युपस्थापिते बुद्ध्युपाधुपहिते जीवास्त्र्येऽंशे दुःखायमानोऽपि न तद्वा-
नोद्यते दुःखायते" (वे, सू, २५, ३पा, ४६सू, भा) इति । एवमपि
ब्रह्मेशयोर्मदेः परापरत्वादिति तस्याभिप्रायः ;—“यथाविद्याकृतनाम-
रूपादिविशेषप्रतिषेधेनाखूलादिशब्देर्ब्रह्म व्यपदिश्यते तत् परम् । तदेव
यच्च नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते ‘मनोमयः
प्राणशरीरो भारूपः’ इत्यादिशब्देस्तदपरम् ।” (वे, सू, ४५, ३पा,
१४सू, भा) इति । अत्र वाच्य विरोधोऽन्यैर्भाष्यज्ञैः, ते पुनरपरमेव
परत्वेनागृह्यन् स्वरूपाभिप्यक्तेराधिक्यात् । यदि स्वरूपादन्यच्च किञ्चित्ते
ब्रह्मणि स्वीकुर्वन्ति, तदा विफलैव वितण्डा । न कुर्वाचच्छ्रीमच्छङ्करः,
‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (ते, उ, २।१), ‘आनन्दो ब्रह्म’ (ते, उ, २।६)
इति ब्रह्मस्वरूपमस्वीकृत्य किमपि स्वरूपशून्यमवसु ब्रह्मत्वेनागृह्यत् ।
तद्विरुद्धभाषिभिरपि न जातु स्वरूपातिरिक्तं किमपि कल्पितं वसु
ब्रह्मत्वेनादिवुः । यथा हि श्रीमद्भगवानुक्तः—“‘अशब्दमस्पर्शम्’ इत्यादि-
श्रुतिसु भूतभीतिकवेकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादयति,” “दिव्यकल्याण-
शुचयोगिनः सगुणत्वम्, प्राकृतदेयगुणरहितत्वेन निर्गुणत्वम्” (वे, त, सा)
इति । श्रीमद्भाष्यः—“विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्वं विरोधाः परिहृताः—
‘यदात्मको भगवान् तदात्मको ज्योतिः । किमात्मको भगवान् ज्ञाना-
त्मक इत्येवात्मकः शब्दात्मक इति ।’ ” (वे, सू, २५, २पा, ४१सू,
भा) इति । टीका च—“यदात्मक इत्यादिकया तु तद्देहस्य ज्ञाना-
त्मात्मकभगवत्स्वरूपाभिधात्या अन्तवत्तादिदोषाः परिहृताः” इति ।
श्रीमद्भगवदुक्तिः—“आह च श्रुतिः स्वयं तस्मात् प्रज्ञानघनमात्रं...
स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात्” (वे, सू, १५, २पा, १६सू, भा)
इति । तथाच श्रीमद्भगवदो गोविन्दभाष्ये—“‘मनैवेदमात्मन्यम्,’

‘नेह नानास्ति किञ्चन,’ इत्युक्तोः स ह्यनुमाप्नोति स इह नानेव
 पश्यति, ‘यथादत्तं दुर्मिं हृष्टं पश्यतेषु विधावति । एवं धर्मान् एवम्
 पश्यन् स्थानेषु विधावति ॥’ इति कठश्रुती, ‘निर्दोषपूर्णगुणविग्रह
 आत्मतत्त्वो मिथेतन्मात्रकशरीरशुक्लैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपाद-
 सुखोदरादिः सर्वत्र च सनतभेदविवर्जितात्मा ॥’ इत्यादि श्रुती च ।
 शुभगुणिभेदनिषेधात् स्वरूपानुषा न भिद्यन्ते । अतएव आनादौर्ता
 धर्माणां भगवच्छब्दवाच्यता कथ्यते ।” (वे, सू, १२, २पा, ११सू, भा)
 इति । इष्टमानं जगत् ब्रह्मस्वरूपमाहुषोतीति तन्मिथ्यात्वप्रतिपादने
 यदप्यस्य यत्नः, तथापि स्वरूपप्रकाशगतात्म्येन (वे, सू, १२, १पा,
 ११सू, भा) जगति ब्रह्मदर्शनस्य नासौ जातु विरोधो । तथा सति
 तदनुगो श्रीमद्भारतीतीर्थविचारस्य मुनीश्वरो नेवमुपदिशेतां ब्रह्मसाध-
 नम्—“आकाशेऽप्येवमानन्दः सत्ताभाने तु सन्नते । वायुादिदेहपर्य-
 न्तवस्तुष्वेव विभाज्यताम् ॥ नतिसर्गो वायुरूपं वज्रैर्दाहप्रकाशने ।
 जलस्य द्रवता भूमेः काठिन्यं चेति निर्णयः ॥ असाधारण आकाशे
 शोधम्यस्यपुष्पपि । एवं विभाज्य मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ अने-
 काधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा । तिष्ठन्ति सच्चिदानन्दा विसंवादो
 न कस्यचित् ॥ निश्चत्वे नामरूपे हे जगन्नामयुते च ते । सुहृदा
 ब्रह्मणि वीक्ष्य ससुह्रे सुदुदुदादिवत् ॥ सच्चिदानन्दरूपेऽस्मिन् पूर्णं
 ब्रह्मणि वीक्षिते । स्वयमेवावजानानि नामरूपे शनेः शनेः ॥” (प,
 द, १२प, २७—२८श्लो) । “चेतनाचेतनेष्वेव सच्चिदानन्दसङ्गमम् ।
 समानं ब्रह्म मिथेति नामरूपे एवम् इत्यक् ॥ ब्रह्मस्येति नामरूपे पटे
 चित्रमिव क्विति । उपेक्ष नामरूपे हे सच्चिदानन्दधीर्भवेत् ॥” (प,
 द, १२प, ४५।४६श्लो) इति । वस्तुतस्तु यत्तेनोक्तं ‘ब्रह्मस्यभावो हि
 प्रपञ्चः न प्रपञ्चस्यभावः ब्रह्म’ (वे, सू, १२, २पा, २१सू, भा) इति
 तदेव सत्यम् । न खलु प्रपञ्चस्यभावेन ब्रह्म निरूपयितव्यं किन्तु
 ब्रह्मस्यभावेन प्रपञ्चः । किमनेनोक्तं भवति ? सत्तादिकं यत् किञ्च
 स्वरूपानुबन्धि प्रपञ्चे प्रतिभाति, तद्ब्रह्मत एव, न धुनः स्मृतत्वादिकं

प्रपञ्चगतं तद्विधिं प्रकाशयति । अस्मिन्नुपनिषत्प्रसङ्गे प्रकाशं ब्रह्मस्वरूपावलीकनमित्थं प्रदर्शयितुं श्रीमच्छंकरेण, तस्य शिक्षायाः आर्थप्रोक्तेन पथेन :—“परमात्मनो भूतानां कर्तृत्वमिदं विना शक्यं ज्ञातुम् । यः स खल्वेव भूतिं तमसस्तु स निगद्यति ॥ अथाहोरात्रं तदुक्तस्तमाहुः परमात्मनि ॥ स ब्रह्म स निजर्तुः स तन्नाम धरेण समः ॥ पुरुषः स परः सर्वं भूतानां कर्मात्मनश्च ॥ यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सञ्चरन्ति तन्मयः ॥” (आ. २. २५) इति । सञ्चरतोऽत्र अक्षर इति परमपुरुष इति शब्दः पश्यतः श्रीमता वक्ष्यमेव निरुणायि—“सर्वोऽणुपाणानि कर्वाणि ब्रह्मकृपावत्तेति तदुपासकानां परमात्मिरेवेति सिद्धम्, तस्यैव चिन्तते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्तिमार्गीयाणाञ्चाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह—“विशेषञ्च श्रुतिर्दर्शयति” । तैत्तिरीयकेऽप्युच्यते—“ब्रह्मनिर्दिष्टोऽस्ति परमः” इति श्रुताभिसन्धिना सामान्यत एतावदुक्ता श्रुतं तदुक्तद्वयव्यतिरिक्तमप्यत्वमस्मिन्नर्थेऽनुभवेकवेद्यत्वञ्च साधयित्वाह—‘तदेवाभ्युक्ता—सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निश्चितं गुहायां परमेष्ठ्याम्, सोऽनुने शर्ष्यान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता’ इति । तत् पूर्वोक्तं प्रतिपादयित्वाभिमुखीकृत्य एवाह—उक्ता तदनुभवकर्तुं भिरिति शेषः । ब्रह्मन्ति चक्षरब्रह्मन्ति चात्रोति साधिव्यादक्षरमेवाहोति । एतावान्मार्गीयो वेदेत्यस्याः कथोक्तः । अथ परमात्रोतीत्यस्यायं उच्यते निश्चितसिद्धादिना । अतएव मध्ये क्रियापदसुभयव्यत्ययव्यापकत्वमुक्तम् । तन्नातिथं मर्यादापुष्टिभेदेन हेतुः । तच्चादौ मर्यादावाच्यते । इहायमाशयो ज्ञेयः—‘नायमात्मा प्रवचनेन’ इति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सर्वव्यापकज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनेवमितदर्थो निरूप्यते । ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेन अक्षरप्राप्तिस्तेषां तदेकपर्यवसायित्वात् ; भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतासु ‘एवं सततयुक्ता ये’ प्रश्ने—‘मय्यावेश्य मनो ये मां,’ ‘ये त्वक्षरमर्हं ज्ञानं’ ; श्रीभागवते च—‘भक्त्याहमेकया याताः,’ ‘तस्मान्महर्षि-

इत्येवम् इत्युपलब्धत्वं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं' प्रायः यो यो मन्वेदितुं इत्यादिना । तथा च ब्रह्मविदोऽन्येनवान् इत्युक्ते तदा मन्वेदितुं । तत्र पुरमावे सति स्वयं तद्वृत्तिं प्रकटीभवितुः स्वस्मान्मृतं व्यापि वैकुण्ठं तद्वृत्तुवायां ब्रह्मयागाग्ने प्रकटीकरोति तत्परमस्वाम्यन्वेदनीयते । यत्की-
 किञ्चप्रयोगेन तस्यान्वीक्षितत्वं आप्नते । यथा स्वस्मापितं वस्त्ववश्यं स्वदर्शनयोग्यं भवति, तथाच भगवानपीति ज्ञापनाय निश्चितमित्यु-
 क्तम् । तथा च परमाप्नोतीति विवृत्तिरूपत्वादस्य सुहायां परम्योक्ति निश्चितं यो वेद स 'नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीदैव संसवन्तीयन्ते ब्रह्मेव ब्रह्माप्तेति' इति श्रुत्युक्तरीत्या परमाप्नोतीत्यर्थः सम्पद्यते । अथ ब्रह्म-
 पुष्टिमार्गः क्लीकतस्य व्ययस्यामाह—'सोऽन्युते' इत्यादिना । अत्रायम-
 भिसन्धिः । यथा स्वयं प्रकटीभूय लोके लोकां करोति तथास्वमुप-
 वसात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्वेवातिशयेन तदर्थः सन् स्वलोकारसाशुभवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्मया परब्रह्मया पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामान्मृते' इति ।..... एवं सति ज्ञानमार्गीयाया-
 मन्तराग्निरिव, भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ।" (वे, सू, ४५, १पा, १०८, भा) इति । अन्तरः पुनर्धामत्वेन तेन निरूपितः, तद्वया — "सन्निदानन्ददेशकालापरिच्छेदस्वयम्भकाशत्वगुणातीतत्वा-
 दिधर्मवस्त्वेनैव ज्ञानिनामन्तरविज्ञानं, भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठान-
 त्वेन तथेति शेषम् ।" (वे, सू, १५, १पा, १४८, भा) इति । मन्-
 विरोधीत्यं मूले दृष्टे इभावात् । सर्व्यातीतं सर्वान्तर्भावकं सर्व्यगतं ब्रह्मीपदिशक्ते गीतायाम् । तन्मन्त्रमन्तरत्वेन सर्व्यातीतं, तदनन्तरं परमपुरुषत्वेन सर्व्यान्तर्भावकं सर्व्यगतं ब्रह्मीपाश्वत्वेनोपस्थाप्यते ।
 कथमेव भिन्नपञ्चावसथ्यनं तत्कारणमुक्तमस्याभिः—"प्रथमन्तावत् सप्तमावधारणं विना परमात्मनो विशेषज्ञानं न सम्भवत्यत आचार्यः 'तस्मात्तु भावोऽन्योऽन्यतः' (८।२०) इति सप्तमावसुप-
 दिष्टवान्, तदनन्तरं 'अस्मान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्' (८।२२) इति परमपुरुषं व्ययत्वेनाख्यापयत्" (१६०८,)

इति । अयं परमपुरुषः पिपादिसम्बन्धैरुपास्य इति गीतासम्मतः पन्थाः ।

तदेवं वादिनां विवादकारणं बाह्यात्रेण पर्यवसन्नमिति सन्निविभाव्यम् । प्रकृतिर्जीवो ब्रह्मेति तत्त्वत्रयस्यैकमपि परिहृतुं न केनापि शक्यम् । कारणब्रह्मणः शक्तिः प्रकृतिः तां विना न तस्य जातु कारणत्वं सिद्धयति । कारणत्वमेव भ्रान्तिखेत्, भ्रान्तत्वमेव वस्तुस्थेन प्रतिपन्नं भवति, को वा तस्य वचने ग्रहध्यात् । नैव दोषः श्रीमति शङ्करे कदाप्यारोप्यः, यतः स स्पष्टमाह—“शक्तिस कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्या नाप्यसती कार्यं नियच्छेत्, असत्ताविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेसात्मभूतं कार्यम् ।” (वे, सू, २७, १पा, १८सू, भा) इति । “शक्तिः शक्तात् पृथङ्नास्ति तद्वद्वेदं चाभिदा । प्रतिबन्धस्य दृष्टत्वाच्छक्त्यभावे तु कस्य सः ॥” (प, द, १३प, ३श्लो) इत्यत्र प्रतिपत्तव्यं कारणस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रसारणान्तदप्रसारणञ्च न प्रतिबन्धो वा शक्त्यभावा वा ; उभयतः शक्तेरेव मङ्गली क्रिया कारणेनानन्यायाः, अतएव न जातु सा स्वरूपातिरिक्ता ब्रह्मणीति । जीवः स्वयमात्मनोऽल्पज्ञत्वमल्पशक्तित्वं सर्वदेवानुभवति । विना विचिन्ततां न स जात्वात्मनि सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वज्ञत्वं विभावयितुमुत्सहेत । “सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वम्” इत्यादि वदता श्रीमता शङ्करेण नोपेक्षितमिदं तत्त्वमिति मन्तव्यम्, मुक्तौ स्वरूपैक्ये न कस्याप्यसम्भतिः । अपिच जीवार्थमेव सृष्टिः, अन्वया पूर्णस्य परब्रह्मणो नास्ति तत्र किमप्यात्मप्रयोजनम् । जीवचैतन्यं विना तदैश्वर्यं सम्भोक्तुं ज्ञानविषयं वा कर्तुं को वापरोऽस्ति । अतएव हि आचार्यः प्रकृतिं जीवञ्च ब्रह्मप्रकृतित्वेनाचक्षीत् । श्रीमच्छङ्करस्यान्यान्यवादिनां साक्षात्काम्यत्वेन साक्षात्काम्यत्वेन वात्र सम्भतिरस्ति, प्रतिपादितं तत्पुरस्तात् ।

भिन्नभिन्नवादिभिः स्वस्वप्रतिपत्त्यनुसारतः ज्ञानं वा भक्तिर्वा कर्म-ज्ञानसमुच्चयो वा उपायत्वेन स्वीक्रियते । प्रदर्शितमस्माभिस्तेषां युक्त-

देवश्च समवस्थानं सम्यक् समन्वितावस्थानां भगवदपरोक्षज्ञानेन च पर-
मनेष्टव्यं परज्ञानत्वं परभक्तित्वञ्च । एतत्प्रतिपादनाय न वयं बहुल-
प्रयासं स्वीकृतवन्तः, स्वत एवैव' संस्कारादूषितहृदये प्रतिभाति ।
गीतोक्तसाधनसोपानपरम्परा चात्माभिरिवमुपनिबद्धा ;—“आत्मोऽस्मिन्
सोपानपरम्पराया साधकानामुच्चभूमावारोहणं निबद्धम् । तत्र प्रथमं
देहात्मनोर्विवेकेन यन्धारयः । न ज्ञात्वात्मज्ञानं विना साधकत्वमेव सम्भ-
वति । कोऽहमित्यजानतो विषयेन्द्रियसर्वस्वता नामापरिह्राद्या । यदा
स दुःखार्त्तो न विषयेषु रमते, तदात्मानुसन्धाने प्रवृत्तिरुदेति । चात्मा
देहातिरिक्तो देहविनाशे न तस्य विनाशः ; स तु स्वयमविकारी,
विकारस्तु देहधर्मे इति विचारः साधनस्य प्रथमसोपानम् । देहस्य
प्रकृतिजत्वात् प्रकृत्या नित्यसम्बन्धत्वात् चात्मनः प्रकृतेरतीतत्वात्
प्रकृतिसम्भूतविषयेन्द्रियक्रियातः स्वस्य स्वातन्त्र्यं पश्यतो दर्शनादिव्यापा-
रेषु तस्य निर्लीपभावेन स्थितिः साधनस्य द्वितीयसोपानम् । क्रियमा-
णानि कर्माणि प्रकृतिजैरिन्द्रियैर्न तु स्वयमात्मनैति सङ्गफलत्यागेन कर्म-
स्य कर्मदर्शनं निर्लीपभावेन स्थितेर्दीर्घायास्मिन् सोपाने एव विहितम् ।
प्रकृतेरात्मनः स्वातन्त्र्यं जानतोऽपि विषयेन्द्रियव्यापारात् सर्वथा निर्लीप-
साधनं न जातु सुकरम्, केवलेन पुरुषकारेण तत्साधनोद्यतानामनेकेषां
भूयो भूयः पतनदर्शनात् । अतएव तृतीयसोपाने प्रकृतेरात्मनश्च
नियन्तारं सर्वान्तर्यामिणं परमपुरुषं ज्ञातुं प्रयतते साधकः । यदा
हि तमात्मनः प्रियत्वेन न जानाति, तदा तस्मिन् सर्वकर्मणि समर्प्य
नदाराधनानुरक्तो भवति साधकश्चतुर्थसोपानारूढः । अस्य सोपानस्य
परिपाकावस्थायां तदेकशरणत्वमुपतिष्ठते अपरोक्षदृष्टेः स्थिरत्वञ्च”
इति । इदमेव हि चरमसोपानमत्र ।

न खलु ब्रह्मोपासनं विना साधनसिद्धिस्तच्चरमसोपानारोहणं वा
सम्भवति । तच्चासम्भवमिति प्रतिपादयित्वा श्रीमता शङ्करेणात्र महान्
विरोधः सम्भाव्यते । “न हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनोन्मथितहृदयविज्ञानस्य
पुनः सम्भवोऽस्ति येनोपासनाविधिप्रशङ्कान्न ब्रह्म प्रतिपद्येत” (वि, सू,

१५, १पा, ४सू, भा) ; “इरूपं हि ब्रह्मावगम्यते, नासरूपविकार-
भेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिवर्जितम् । ... तन्नाविद्या-
वस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादितक्षणः सर्वो व्यवहारः । ... एव-
मेकमपि ब्रह्मापेक्षतोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धञ्च उपास्यत्वेन
ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यते ।” (वे, सू, १५, १पा, ११सू, भा)
इत्युपाधिसम्बन्धादुपास्यत्वं निरस्तोपाधिसम्बन्धात् ज्ञेयत्वमिति निर्ण-
यात् न ज्ञातूपाधिसम्बन्धविरहितं ब्रह्मोपासनविषयमित्यायाति । यदि
न तस्य सिद्धान्तान्तरेणैतं विरोधि मतमन्यथाभावमापद्येत, सत्यानु-
रतस्य तस्य तत्प्रत्युपेक्षास्माकं हृदयं निरतिशयं खेदयेत् । “निविध-
मिह ब्रह्मण उपासनं विवक्षितम्—प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण
च । ... तस्माद्ब्रह्मण एव एतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण च एकसुपासनं
त्रिविधं विवक्षितम्” (वे, सू, १५, १पा, ११सू, भा) इत्यत्र स्वधर्मेण
ब्रह्मोपासनं वेदान्तसम्मतमिति स्वीकारात् स्वरूपापेक्षुपासनं तस्य
मतविरोधीति न वयं वक्तुमुत्सहामहे । “‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’,
‘यानन्दो ब्रह्म’ इत्यादिषु स्वरूपानुसन्धानम्” (वे, सू, १५, १पा, ११सू,
भा) इति श्रीमद्रामानुजः, “अन्तर्वहिः सर्वगतत्वेनेत्युपासाच्चैविध्यात्”
(वे, सू, १५, १पा, ११सू, भा) इति श्रीमन्नाथः, “अतः क्रियाज्ञान-
विषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य न तावन्मात्रं ततोऽप्यधिक इत्येको-
पासनेव विहितम्” (वे, सू, १५, १पा, ११सू, भा) इति श्रीमद्वल्लभः ।
सिद्धरूपेण स्वरूपानुसन्धानोपासनमिति वादिनां मतं कथं स्थूलम्, आचा-
र्यैश्च तस्मिन्नेव सन्नातिरिति तदेव हादशाध्याये विस्तरेणादर्शयामासि ।
निर्विशेषसर्वविशेषवादेकमेवमस्माभिस्तत्राभ्यधायि—“साधने प्रवृत्तस्य
प्रथमं सत्तामाचधारणं निर्विशेषवादस्य, सत्तायां चित्तस्वरूपस्य चित्-
स्वरूपस्य च शिवस्वरूपत्वेन शुद्धस्वरूपत्वेन सुखस्वरूपत्वेन दर्शनं सवि-
शेषवादस्य च मूलम् । ब्रह्मणि सदैकरूपत्वमेव ; साधकमतदृष्टिभेदात्
यद्यपि भिन्नत्वेन प्रतिभाति तदेकमेव स्वरूपं, तथापि परब्रह्मणि नास्ति
निर्विशेषसर्वविशेषवादयोरवकाशः । निर्विशेषसर्वविशेषवादिभिर्यदा

सहिदानन्दघनं ब्रह्मेति स्वीकृतं, तदा निष्कल एव निर्विज्येयसविज्येय-
विचारः ।” इति । स्वरूपाणामेकत्वस्यैव निरुपायि—“न तु पुन-
श्चान्निमिदमन्तविशिष्टं भवितुमर्हति, तथा सति ज्ञानस्याज्ञानविमिश्र-
त्वमेवायति । सच्च ज्ञानञ्च न भिन्ने, सदित्युक्ते ज्ञानस्यैव सत्त्वं नान्यस्य,
यतः सतो जगदुत्पत्तौ नान्यत्वं सर्वत्र ज्ञानक्रियानुस्यूतत्वात् । अनन्त-
त्वेन सतो ज्ञानस्य च पूर्वमेव प्रतिपादितम् । एवं सत्यं ज्ञानमनन्तं
न भिन्नस्वरूपमेकमेवेति सिद्धेऽन्येषामपि स्वरूपाणां तदभिन्नत्वमिति
साधनं न दुष्करम् । ज्ञानमेव शिवम्, यतो जीवानां प्रयोजनानि
जानाति ब्रह्म पूर्णज्ञानत्वात्, तत एकोत्पद्यन्ते तदायोजनानि च पूर्व-
मेव । अनन्तत्वेन हि तस्य प्रपञ्चातीतत्वमती न पृथग्युक्तेरावश्यकता ।
ज्ञाने नाज्ञानस्यास्तित्वमतीऽस्य शुद्धत्वं स्वाभाविकमेव । अविशुद्धत्वं
दुःखहेतुरती विशुद्धत्वेऽस्य स्वाभाविके सुखस्वरूपत्वमिति एकस्यैव
चित्स्वरूपस्य भिन्नदृष्ट्या दर्शनेन भिन्नस्वरूपवत्त्वेन प्रतीतिर्न तु स्वरूपत
एव भिन्नत्वम् ।” इति ।

साधनसिद्धावीश्वरप्रसादात् किं वा चरमसम्बन्धमस्मिन् शास्त्रे निर्दि-
ष्टमिति पृच्छायां ब्रह्मभाव इत्युत्तरम् । कीऽयं ब्रह्मभावः ? ब्रह्म-
साधर्म्यवशात् (१४।२) ब्रह्मणि निर्गुणः (२।७२, ५।२४), ब्रह्मणि स्थितिः
(५।१८।२०), ब्रह्मणि प्रवेशः (१।१५४, १८।५५), ब्रह्मणि निवासः (१२।
८), ब्रह्मसम्बन्धता (१३।१०) इति । ब्रह्मसाधर्म्यं ब्रह्मस्वरूपैक्यमिति
निर्विवादो राक्षान्तः । तस्मादेव शाश्वतस्थानप्राप्तिः (१८।६२) इति
मन्तव्यम् ; अपुनरावृत्तिर्ब्रह्मणि स्थितावन्याभिनिवेशाभावात् । तस्मिन्
स्थितेरप्राप्तौ विषयसम्बन्धानिष्ठतेः पार्थिवलोकेषु देहसम्बन्धः, निखिल-
विश्वभ्रमणश्च यावच्च सिद्ध्यत्यपुनरावृत्तिः । पापाचारिणां नित्यकाल-
व्यापिन्धसंहतिः “तानहं द्विषतः क्रूराह्” (१६।१८-२०) इत्यादिव्यव-
साध मन्तव्या, दुराचारं परिहाय आत्मनः श्रेयःसमाचरणेन तत्रैव
(१६।२२) तेषां सङ्गतियवशात्, अनुगीतायाञ्च (२६।५, २६।२८-३०) गत्यु-
पायप्रदर्शनात् ।

यदपि पूर्वव्याख्यादभिमर्गवदाज्ञापानं तद्विच्छानुवर्तनं इत्यव-
दीश्वराय करणं अस्मिन्निबन्धेषु भूयोभूयोऽवादि, तथापि गीतायां न
कुत्रापि तत्तच्छब्दप्रयोगो दृश्यते । किमतो वक्तव्यं यथाचार्यहृदये-
ऽवर्तत, तत्तस्मिन्नारोपितं व्याख्यालभिरिति । न केनापि प्रतिवर्दितुं
शक्यं यत्तेन प्रवर्तकत्वमीश्वरस्य (१८।६१) स्पष्टवाक्येनाभ्यधायीति ।
तमनुमतेति (१३।२२) निर्दिश्य स्मिन्देशेच्छाज्ञापनं भगवत्सोक्तवान्
सः । ज्ञानादिकं हस्त्यास्तस्मात् प्रवर्तते (१५।१५), स्वयमीश्वरो
ज्ञानात्मा विदधाति (१०।११), इत्यपि तेनाभिहितम् । दार्ढ्येन
स्वमतानुसरणानुरोधो (३।२१-२२) भगवदाज्ञापानेन प्ररोचनमेवाभि-
व्यनक्ति । “मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि । अथ चेत्त्व-
महङ्गारात् श्रौथसि विनङ्गसि ॥” (१८।५८) इत्यनेन यदेव भगवा-
नन्तर्यामी कर्तुमाज्ञापयति तस्येवानुसरणं श्रेयःसाधकं विपरीते पुन-
रात्मविनाश इति स्पष्टम् । अस्मिन् गीताशास्त्रे परापरप्रकृतौ अधि-
ष्ठाय स्वाभिप्रायं ज्ञापयतीश्वर इति यदृश्यते, तेन साक्षात्सम्बन्धो न
विहन्यते परस्वाज्ञापयितुरिति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

कोऽयं गीताशास्त्रस्य वक्ता कोऽयं निबन्धा चेत्यस्योत्तरमदात्
श्रीमच्छङ्करः—“स च भगवान् [कृष्णः] ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः
सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्त्रीं मायां मूलप्रकृतिं बभौकृत्य
अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धः सुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमा-
यया देहवानिव जात इव लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते ; स्वप्रयोजना-
भावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्म्यद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहो-
दधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽगुह्यमानस धर्मैः
प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मैः भगवता यद्योपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो
भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ॥” इति । अनुगी-
तायाः प्रामाण्यञ्च तद्वचनेनैव सर्वैरनुभूयताम् “तस्यास्य गीताशास्त्रस्य
संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्ष-
णम्, तस्य सर्वकर्मसस्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपादभ्यासवति । तम-

धर्मैव गीतार्थधर्मैरनुहिंस्य भगवन्तेवोक्तं 'स हि धर्मः उपप्राप्तीं ब्रह्मणः
पदवेदने' इत्यनुगीतासु । किञ्चाख्यदपि तत्रैवोक्तं 'नैव धर्मी न धा-
धर्मी न चैव हि ब्रह्मास्तुभी । यः स्वादेकासने कीनस्तूष्णीं किञ्चिद-
चित्तयन् ॥' 'ज्ञानं सद्भासकत्वम्' इति च" इति । उक्तञ्च माकं-
विवेचने श्रीमन्निरिषा—“वक्तृमेधादभिप्रायमेदाग्रहां वारयति भगव-
न्तेवेति । उक्तमनुगीतास्त्विति सम्बन्धः” इति । नास्माकं हृदये
गीताशास्त्रस्य वक्तृरूपनिबन्धुषु विषये अनुगीतायाश्च ग्रामाख्ये संग्रहो
वर्तते । अतोऽर्थाचीनजनानां संग्रहमनुसृत्य विचारकार्काख्येऽवतर-
णाय नास्माकं हचिरस्ति । भक्तिपद्यप्रवर्तनादिविषये या वितण्डी-
त्यापितार्थाचीनेः, सातिपूर्वमेव संस्कारदोषसम्भूता चासत्यप्रतिष्ठेति
प्रतिपक्षमस्माकं विचारेण । तदन्यत्र प्रदर्शयितव्यमिति नात्र तदुप-
न्यास इति शम् ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्योपसंहारः ।

सांकेतिकाक्षरविवृतिः ।

सांकेतिकाक्षरम् ग्रन्थनाम ।

अ, नी, अनुगीता ।
अ, प, अनुशासनपर्व ।
अ, प, अश्वमेधपर्व ।
आ, ए, सू, आश्वलायनश्रुतसूत्रम् ।
आ, प, आदिपर्व ।
आ, वा, प, आश्वमेधवासिकपर्व ।
उ, प, उद्योगपर्व ।

सांकेतिकाक्षरम् ग्रन्थनाम ।

अ, सं, अकसंहिता ।
ऐ, उ, ऐतरेयोपनिषत् ।
ऐ, उ, नी, क, छ, ऐतरेयोपनिषत्
नीलकण्ठपुता ।
कठ, कठोपनिषत् ।
क, प, कर्णपर्व ।
छा, उ, छान्दोग्योपनिषत् ।

संज्ञितानि च ।

साङ्ख्यनिरूपणम् ।

स, उ, सङ्ख्यनिरूपणम् ।
 सै, उ, सैन्धवोपाधिनिषत् ।
 सै, वा, सैन्धवोपाधिनिषत् ।
 द, उ, दण्डविज्ञानम् ।
 नि, नि, निरूपणम् ।
 म, भा, पातञ्जलसूत्रभाष्यम् ।
 प, सु, पातञ्जलसूत्रम् ।
 म, उ, मन्त्रोपनिषत् ।
 म, वे, पु, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 भा, (भाग,) भागवतम् ।
 म, उ, प, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 मा, उ, माण्डूकीयनिषत् ।
 मा, पु, मार्कण्डेयपुराणम् ।
 मा, भ, टी, माण्डूकीयनिषत् ।
 सु, उ, सुखकोपनिषत् ।
 मी, प, मीमांसकपञ्च ।
 यो, च, योगचन्द्रिका ।
 यो, वा, योगवाशिष्ठम् ।
 रा, प, रामायणचरित्रकाण्डम् ।
 रा, उ, रामायणोत्तरकाण्डम् ।
 ल, वि, ललितविस्तरः ।

म, प, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 मा, उ, माण्डूकीयनिषत् ।
 नि, पु, निरूपणम् ।
 म, वा, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 वे, त, सा, वेदान्ततत्त्वसारः ।
 वे, सु, वेदान्तसूत्रम् ।
 वे, सु, भा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।
 म, प, वा (म, वा,) मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 म, भा, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 मा, प, मान्निषत् ।
 म्, उ, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 स, प, सभापञ्च ।
 स, स, प, स, सर्वसंवादिनी
 परमात्मसन्दर्भः ।
 सा, सु, साङ्ख्यसूत्रम् ।
 म, प, मन्त्रवेवर्त्तपुराणम् ।
 उ, भ, र, सि, उरिभक्तिरसाद्यत-
 सिन्धुः ।
 उ, वं, उरिवंशः ।

अमसंशोधनम् ।

२३४८म् ।

५—८ पंक्तयः ।

अत्रापि च न इति भावत ऐक्यम् * ।

* उक्तिरेवा विरचयामसवः, संश्लिष्या पुनरनया—“एतेर्विशुक्तः कीलेय तमीहारेक्षिभिर्नरैः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयसती वाति परां नमिन् ॥” इत्यनन्तरीकृता आचरान् चकीन् परिहाय द्विगुणा-
नाचरन् सद्वर्ति प्राप्तितीक्ष्णि विद्वत्सि ।” इति ।

सप्तश्लोको गीता ।

८।११ ११।१६ ११।१४ ८।२

१५।१ १५।१५ २।१४

श्लोकार्हेन प्रवक्ष्यामि साधनं नातिविस्तरम् ।

अमराया विहन्त्यन्ते शोकारक्षरक्षरेण हि ॥

अवसत्तायामतोऽत्र सत्त्वं परं धीमहीत्यनेनाख्य योजना ।

अनन्वयेताः सततं यो मां स्मरति नित्यम् ।

तस्माद् सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥

अन्यत्र ।—

अर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विअर्त्तव्यो न जातुचित् ।

सर्वे विधिनिषेधाः स्मृतयोरेव किङ्कराः ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१६०	१६	तिर्हारयितु'	निर्धारयितु'
११०	१०	संहत्तानि	सम्पहतानि
११०	१७	पृथक्कृत्य	पृथक्कृत्य
११०	२	धाविर्ति	धाविति
८	२४	व्यामिश्रेणैव	व्यामिश्रेणैव
१३	१८	न	नः
१४	१	सुवेगाम्	सुगेवाम्
१८	२१	लीकान्तर-	लोकान्तर-
१८	३	लाकाना-	लोकाना-
२१	६	पुण्यलोका	पुण्यलोका
"	२४	नच्छन्ति	गच्छन्ति
२२	१७	इत्युक्तिर्दिविष्ठानाम्	इत्युक्तिर्दिविष्ठानाम्
२३	"	अयमत्र	अयमत्र
२८	१४	सम्पश्यति	सम्पश्यति ।
२८	"	कर्त्तृत्व-	कर्त्तृत्व-
३२	१७	-दिच्छा पालन-	-दिच्छापालन-
४८	२२	सिद्धति	सिद्धति
५३	३	उभे	उभे
५६	१७	यावदध्यायपरिसमाप्तिं	यावदध्यायपरिसमाप्ति
६०	१	सञ्च	सर्व्व'
६२	८	अप्रक्रान्तो	अप्रक्रान्तो
७६	२३	पुनरूपसंहार-	पुनरूपसंहार-

पृष्ठनं	पंक्तिः	महाविः	संज्ञः
७८	१२	भारतः	भारत
८३	४	मित्रवृक्ष-	मित्रवृक्ष-
८८	१०	इव	इव
८४	१२	अविद्यां	अविद्यां-
११२	२४	श्रीमच्छङ्कर	श्रीमच्छङ्कर
१२२	१६	उपधावत्	उपधावत्
१२४	२१	श्रुत्यर्थ-	श्रुत्यर्थ-
१२७	२७	खेनोपस्थाप्य	खेनोपस्थाप्य
१२८	२३	युधत्वा	युधत्वा
१४२	१४	मित्याश्रानं	मित्याश्रानं
१६३	२०	प्रेरयितारश्च	प्रेरितारश्च
"	२१	जुष्टस्तेना-	जुष्टस्तस्तेना-
१६६	१	कर्त्तृत्वं	कर्त्तृत्वं
१६७	८	कर्मफलस्येति	कर्मफलस्येति
१८२	२६	चिंसन् सर्व-	चिंसन् सर्व-
१८३	१	५।१।१५	८।१।१५
१८५	२	प्रवक्ष्यामि	प्रवक्ष्यामि
२०८	२३	-वक्ष्यामीति	-वक्ष्यामीति
२१०	१२	प्रकीर्तमानमपि	प्रकीर्तमानमपि
२१६	६	७६ सू	७६ सू
२१७	२५	सर्वेषामेव	सर्वेषामेव
२२५	२४	मार्गसा	मार्गसा
२३१	११	सद्व्यवस्था	सद्व्यवस्था
२३४	२६	पञ्चाभिन्	पञ्चाभिन्
२४१	१५	अथ	अथ
"	२४	कर्मकारण	कर्मकारण

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
२४२	२	शरमेश्वरं	परमेश्वरं
”	२५	-सूतस्य तद्व्याख्यया	-सूतस्य-तद्व्याख्यया
२४३	२०	कठ, ५ १५	कठ, ५।१५
२४८	२१	त त्वहोरात्रयुक्तेषु	न त्वहोरात्रयुक्तेषु
२५५	१४	रात्रि पितरः	रात्रिः पितरः
२६६	२०	-वशात् न	-वशात् न
२६७	”	लोकसंख्यया	लोकसंख्यया
२६८	२५	कोशाक्षिपा	कोशाक्षिपी
२७१	२१	एकत्वेन	एकत्वेन
२७२	१२	द्रव्यत्वाविलोपे	द्रव्यत्वाविलोपे
२७४	२३	तमसोऽन्त	तमसोऽन्ते
२८१	२५	अन्तःकरणगृहं	अन्तःकरणगृहं
२८६	६	तमिर्हि	तमिर्हि
२८८	१५	आत्मति	आत्मेति
”	२६	यर्व्याणि	सर्व्याणि
३००	”	ालेक	काले
३०४	१३	कल्पः	जल्पः
३०८	२४	तस्याहमीश्वरा	तस्याहमीश्वरो
३१०	१२	सुकृतिनो	सुकृतिनो
”	१५	इवाग्रयः	इवाग्रयः
३११	२०	वसुजातं	वसुजातं
३१२	८	निरुपाधिकं	निरुपाधिकं
३१८	१५	नीच्येत	नीच्येत
३२३	२०	नीचैर्धृत्वा	नीचैर्धृत्वा
३४०	”	श्रेष्ठम्	श्रेष्ठम्
३४७	”	सदियुते	सदुच्यते

पृष्ठम्	पंक्तिः	अक्षरः	सुविः
३४८	१८	ब्रह्मान्वेष-	ब्रह्मान्वेष-
३६४	१७	हर्षविषादशून्यः	हर्षविषादशून्यः
३७२	१८	श्रीमद्देवायनस्य	श्रीमद्देवायनस्य
३७३	८	पापकल्यां	पापकल्यां
३७८	१४	चित्तभूमिः	चित्तभूमिः
३७८	८	श्रीमद्विष्णुपुर्यांती	श्रीमद्विष्णुपुर्यांती
३८२	२०	क्षेत्रज्ञपतित्प्रेरणा-	क्षेत्रज्ञपतित्प्रेरणा-
३८५	२१	त्यादिकस्वरूपम्	त्यादिकस्वरूपम्
३८३	१	त्वमजानन्तः	त्वमजानन्तः
३८५	१८	चान्ददधिष्ठित-	चान्ददधिष्ठित-
३८८	१०	क्षेत्राभिनिवेशं	क्षेत्राभिनिवेशं
४०३	५	साधर्म्यं	साधर्म्यं
४०८	६	संश्लेषयति	संश्लेषयति
४१३	८	शङ्केपत	शङ्केपत
४१५	७	शरीरं	“शरीरं”
४२४	२५	मस्यति	मस्यति
४३६	८	भेदोऽस्ति	भेदोऽस्ति
”	१२	भेददर्शनात्	भेददर्शनात्
४४६	१८	आसुरः	आसुरः
४५१	१८	भोगी	भोगी
”	२३	लक्ष्ये	लक्ष्ये
४५३	१८	नास्त्ववकाशो	नास्त्ववकाशो
४६८	८	साधुरयं	साधुरयं
४७६	२५	सत्यस्य	सत्यस्य
४८५		सत्त्वेन	सत्त्वेन
४८०		भोक्तृति	भोक्तृति

पृष्ठम् . पंक्तिः	शुद्धिः	शुद्धिः
४८८ १	-रागद्वेषतः	-रागद्वेषतः
५०० १३	महत्तिरुपतिष्ठते	महत्तिरुपतिष्ठते
५०१ ७	रहितः	नयितः
५०२ २४	नययावत्	नययावत्
५०३ १०	दुःखान्तश्च	दुःखान्तश्च
५०४ ८	परिपक्वावस्थायां	परिपक्वावस्थायां
५०५ २६	सर्वी	सर्वी
५१० १०	इति श्रीमद्रामानुजः ;	इति ;
५१२ ७	तत्तमेव	तत्तमेव
५१५ ८	द्विचन्द्रादे-	द्विचन्द्रादे-
५१८ ५	भवति	भवति
५२१ ८	च्छङ्करः	च्छङ्करः
५२३ १८	स्वरूपतो	स्वरूपतो
५२५ १८	-ब्रह्मप्राप्ति-	-ब्रह्मप्राप्ति-
५३४ ११	त्रिभिर्गुणमयै-	त्रिभिर्गुणमयै-
५४१ १५	तद्देतुर्गुणवैषम्यं	तद्देतुर्गुणवैषम्यं
५५१ १	स्यादभिवास्त	स्यादभिवास्ते
५६४ ३	शरीरादिसम्बन्ध-	शरीरादिसम्बन्ध-

संगोघनेऽसहायस्य याऽविशुद्धिर्न दृग्गता ।

संगोघा सा दुष्टैः क्षाब्धा प्रसादगणनापरैः ॥

